

ISTORIA LITERATURII ROMINE

ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

BIBLIOTECA CENTRALĂ
UNIVERSITARĂ
BUCUREȘTI

Cota

12932

Inventar

566502

312076

ISTORIA LITERATURII ROMÎNE

ÎN SECOLUL AL XVIII^{-LEA}

(1688—1821)

DE

N. IORGA

Profesor la Universitatea din București

I

CARTE TIPĂRITĂ CU CHELTUIALA D-LUI ALEXANDRU CALLIMACHI

Vol. I.

EPOCA LUI DIMITRIE CANTEMIR. — EPOCA LUI CHESARIE DE RÎMNIC

BUCUREȘTI

A. Șerbanescu

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURĂ «MINERVA»

SOCIETATE ANONIMĂ. — CAPITAL 300.000 LEI

80, Strada Isvor, 80

1901

75.00

~~99477~~

Biblioteca Centrală Universitară
Cota ~~12932~~ sublot
~~566.502~~

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
BUCUREȘTI
COTA 12 932

PC 151/05

LITERATURĂ ROMÂNĂ

IN ȘCOALA AL XIII-LEA

1881 - 1882

N. JORDA

B.C.U. Bucuresti

C566502

BUCUREȘTI

EDITURA DE ȘTIINȚĂ ȘI ARTĂ GRAFICĂ ȘI EDITURĂ UNIVERSITĂȚII

ȘI EDITURĂ UNIVERSITĂȚII

90, Bulevardul Unirii, 60

1901

DOMNULUI ALEXANDRU CALLIMACHI

ÎNCHINĂ ACEASTĂ CARTE

AUTORUL

P R E F A Ț Ă

Nu voiî deschide prin recriminații personale o carte care urmărește desvoltarea unor idei înnalte și nobile, și nu voiî amesteca ură în această carte de iubire.

Cu atît mai mult, cu cît cei ce credeaî că aî învins, își dau seamă mai bine de cît oricine că *ei* sînt învinși.

Explicații generale asupra cărții le voiî da în prefața celui de-al doilea volum, ce va ieși într'o lună. Deocamdată exprim adîncă mea recunoștință d-lui Al. Callimachi, și arăt mulțămirile mele celor ce m'aî ajutat la această carte, în special d-lui Nerva Hodoș, care mi-a dat lămuriri bibliografice, d-lui Iuliu Tuducescu, care mi-a comunicat oarecare note genealogice, d-rei Emilia Cioran și d-lui Neagoie Popea, cari aî copiat manuscriptul pentru Academie, arătînd ast-fel devotamentul de care sînt capabili pentru o operă de știință.

N. IORGA.

INTRODUCERE

Istoria literaturii unei epoci înseamnă istoria celor scrise în acea epocă, puţinului din viaţa oamenilor de atunci care ni s'a păstrat în această formă trainică. E una din cele mai însemnate şi mai delicate opere, de ştiinţă şi de artă în aceeaşi vreme, de informaţie, de înţelegere şi de expresie pe care le poate întreprinde cineva. Pentru ca o ast-fel de lucrare să răspundă într'adevăr numelui şi menirii sale i se cer foarte multe condiţii. Dar trei mai ales mi se par indispensabile.

Întăi să fie o operă de *istorie*, în cel mai larg şi mai bun înţeles al cuvîntului. Precum istoria politică nu trebuie să se mulţamească a da adevărul gol, materialul brut, datele, fie aceste date desbătute şi fixate printr'o critică fără greş, precum din aceste elemente istoricul trebuie să alcătuiască în lumea ideilor un întreg, bine organizat, armonios, care să corespundă cît se poate mai deplin cu ce a fost odinioară în lumea faptelor, — așa şi istoria literară trebuie să-şi propuie un scop superior unui simplu indicator biografic şi bibliografic. Viaţa trebuie întrevăzută din elementele moarte, spiritul trebuie trezit prin înţelegerea operelor, accidentele vieţii acelor cari aŭ produs operele literare trebuie întrebuiţate şi ele, mai ales pentru a ajunge la realizarea priceperii depline. A desface ideile şi sentimentele ce stăpînesc o carte, a le pune în legătură cu acele care rezultă din activitatea omenească, neliterară, a scriitorului, a suplini prin imaginaţia întregitoare, prin intuiţie cît mai trebuie, multele lucruri care mai trebuie pentru a desăvîrşi, pentru sine şi pentru alţii, o personalitate omenească, — aceasta e una din cele mai însemnate şi, evident, mai grele sarcini ale istoriei literare. Eru-ditul care descrie un manuscript, care stabileşte ediţiile unei

opere, care urmărește vicisitudinile unei vieți, își face, cercetînd și criticînd, întreaga datorie. Datoria *biografului literar* e mai mare și mai înaltă: lui i se cere să înțeleagă suflete omenești care nu samănă cu al său, care nu samănă cu nici unul dintre acelea pe care le cunoaște din experiența vieții sau le-ar putea întîmpina în jurul său, în calea sa, în mediul și în epoca în care trăiește. Să înțeleagă acele suflete, să le fixeze în hotarele unei vieți pe care o cunoaște în parte, pe care trebuie să și-o înfățișeze însă în diversitatea și întregimea ei și, pe lîngă toate acestea, să poseadă destulă putere de comunicație a imaginilor din mîntea sa — ceia ce se numește talent literar — pentru a putea da și altora noțiunea pe care și-a făcut-o despre acei oameni.

— Sînt naturi artistice sau științifice, cu un caracter individual foarte pronunțat, care sînt în stare să înfățișeze cu cea mai mare putere individualitatea lor în forma unei teorii științifice sau a unei opere literare, să facă din acestea niște lucrări cu puternic răsunet și cu o viață lungă. Aceste naturi înțeleg rare ori alte feluri de cugetare sau de simțire, chiar cînd nu le desprețuiesc, în simțul superiorității lor. Asemenea firi nu sînt potrivite pentru a scrie istorie sau istorie literară, genuri care reclamă înainte de toate uitarea de sine, atîta cît trebuie pentru a înțelege pe alții. A-i înțelege, nu cu înțelegerea rece cu care un matematic a înțeles o problemă, un fisic fenomenul pe care-l studiază sau un jurisconsult cazul care-l preocupă, ci o înțelegere simpatcă, în care, în aceiași vreme, înțelegerea provoacă iubirea pentru sufletele cercetate și iubirea completează, prin intuiția sentimentului, opera de înțelegere pe care a început-o spiritul psihologului. Aceasta și face ca istoricul literar, ca și istoricul politic, să nu aibă în judecățile sale asupra faptelor petrecute în lumea realului sau în lumea ideilor, nici asprime, nici intoleranță, nici dușmănie. Aceasta-l face să se despartă de acel tovarăș, cu sufletul căruia a trăit un timp în lumile senine ale cugetării, — cu un zimbet de duioasă înțelegere sau de înțelegătoare iertare.

Dar a pătrunde în sufletele celor ce nu mai sînt decît în amintirea pe care au lăsat-o și în partea superioară și intimă a sufletului lor care s'a sculptat în marmura artei sau în stîncă

durabilă a științii, a fi fericit și nenorocit cu dinșii, a se lupta pentru idealele lor și a li plînge înfrîngerile, — n'ajunge. Un biograf are singură această misiune. O istorie literară nu e o banală galerie, o sală de expoziție sau de mezat, pe părțile fără însemnare ai căreia se atîrnă conștiincios pînze răzlețe, în care bătrînul cleric e pus lîngă vioaia păstorită și eroul îmbrăcat în zale lîngă funcționarul la pensie care ține în mîna tabacherea anilor săi din urmă. O istorie literară trebuie să fixeze biografiile în mișcarea de idei a epocii, să puie în legătură cugetarea unuia cu gîndirea generală a timpului. Istoria literară nu se poate înțelege fără istoria culturii, ale cărei culmi le studiază cu deosebire în operele și viața scriitorilor.

Dar a scrie istorie literară și istorie culturală nu e același lucru. Cea din urmă se ocupă de ceea ce a realizat în civilizație umanitatea dintr'un timp, într'o țară; cea d'întăiu cercetează cele mai înalte manifestări ale acestui proces de civilizație. Istoria culturală caută în istoria literară elemente pentru a înțelege spiritul unei epoci, sfărîmînd strălucitoarea formă personală în care acest spirit se îmbracă la aleșii minții dintr'acea epocă. Pe cînd istoria literară se ajută pentru a înțelege sufletul deosebit al acestor aleși, observînd direcțiile și curente care stăpînesc epoca întregă.

Pentru a veni la subiectul nostru, el nu poate fi tratat fără a se vorbi destul de pe larg de societatea timpului, de educația timpului și de cea parte din *scrisul* timpului care nu e făcută pentru a manifesta o personalitate literară și științifică și care e chemată la lumină numai pentru a satisface o nevoie practică. Nu se poate înțelege firea unui Cantemir, unui Nicolae Costin, unui Neculce, unui Șincai, unui Klein, unui Conachi, unui Budai Deleanu fără a avea noțiunea vieții la Curtea Domnilor romîni din secolul al XVIII-lea, fără a ști cum era mănăstirea pe această vreme, cîtă lumină și ce lumină se păstra aici și se răspîndia în lume, fără a se arăta situația Romînilor de dincolo de munți, fără a se explica marea revoluție culturală petrecută acolo, noua orientare produsă prin schimbarea rituală. O istorie literară cuviincioasă nu va analiza bucoavne, nu va scoate strigăte naive de admirație înaintea traducătorilor de acaftiste, molitvenice, octoihuri, trioade, catavasiere și penticostare, cărți de cea mai mare utilitate sufletească fără îndoială, dar care n'au a face cu

sufletul românesc din secolul al XVIII-lea și cu cugetarea și simțirea acelor cari l-au represintat mai bine. Într'o asemenea lucrare se va căuta în zădar inventoriarea tipăriturilor unui timp sau liste de manuscrite, și, de sigur, discursurile pentru instalarea unui Vlădică, apelurile cătră subscriitorii la calendare sau la «novele» și «gazete», cărțile de școală pentru Romîni din Ardeal, de supt Coroana Ungariei și din principate, ver-surile ocazionale ale celor ce n'au fost nici odată poeți, dar cari simțiau nevoia de a îmbrăca haina poetică întocmai ca un frac la zile mari, toate aceste produse, care sînt literatură de bibliograf, de istoric cultural, și nu de istoric literar, nu vor da naștere la lungi capitole de aprecieri necumpătate și nemeritate.

Totuși, acestea toate nu se pot lăsa la o parte. Prin abecedarele și acaftisturile cu litere latine s'a ajuns la teoriile filologice ale marilor Ardeleni din epoca regnerării; prin traducerile din slavonește și grecește ale umililor călugări din Țara-Românească și Moldova s'a ajuns la frumoasa limbă literară pe care au găsit-o în pragul secolului ce s'a mîntuit, Eliad și Alexandrescu, Asachi și Alexandri, Bălcescu și Kogălniceanu. Prin instrucțiile pentru cultura pomilor, pentru economia casnică, pentru prevenirea și îngrijirea boalelor s'a introdus gustul de cetire în satele de dincolo și s'a făcut posibilă literatura pentru popor pe care au scris-o spre binele neamului, dacă nu totdeauna spre vădirea talentului lor, unii cărturari ardeleni, translatori și asesori, înainte și după 1821.

Mai rămîne să vorbim, pentru a schița liniile generale ale acestei cărți, de legăturile pe care le vedem între literatura românească și literatura greacă de pe pămînt românesc, între literatura cărturarilor rămasă între cărturari și literatura poporului său literatura cărturarilor pierdută între țeranî, adoptată și răs-pîndită de acum înnainte de dinșii.

De la Brîncoveanu până la Grigore D. Ghica, de la Cante-mirești până la Ioan Sandu Sturdza, timp de cel puțin un secol și jumătate, forma superioară a culturii românești a fost greacă, *elinesească*. Ca în veacul de mijloc pentru Apuseni, o limbă clasică a fost limba științifică prin eselență pentru Romîni dela sfîrșitul unei epoci, care e în istoria universală cea modernă. Românește și slavonește învăța popa, une-orî românește învăța și

țeranul, unde era îndemnat să învețe; dar boierul își desăvârșia cunoștințele urmînd la școala domnească înalte cursuri de epistimii pe grecește. Decî în această limbă trebuia să se scrie, trebuia să se scrie mult și să se tipărească, pentru nevoile Romînilor din școlile superioare, pentru lectura acelor cari trecuse prin aceste școli și înțelegeau știința numai în această formă. A existat prin urmare o literatură, relativ bogată, romîno-elienească sau romîno-grecească, corespunzătoare în privința cuprinsului și publicului la care se adresă literaturii latino-barbare, care a pregătit pentru o viață culturală proprie popoarele Europei centrale și apusene. Nu numai atît, Curtea adăpostia rude și prietenî ai Domnului grec sau grecisat, și aceste persoane, de multe ori culte, totdeauna foarte influente, nu știau bine românește și n'aveau nici un motiv să iubească decî cartea românească. Limba țerii ajungeau s'o înțeleagă, s'o vorbească fiii acelor cari se desfăceau din clientela principelui efemer, se stabiliau în țară și se împămînteniau prin căsătoria cu o pămînteană; ei erau în de obște Romîni. Dar era totdeauna un mare număr de persoane în buna societate a timpului, în clasele superioare, care aveau nevoie de o cultură, de o literatură, de o știință grecească, nu numai pentru caracterul superior al acestei limbi, ci fiind-că era limba lor maternă.

De aici, cronici grecești, pravile grecești, versuri de laudă, gudurări poetice și colachii rimate, — grecești; de aici iarăși satire grecești, pamflete în aceiași limbă, scrise de Greci contra Grecilor.

Căci a fost un timp cînd ideia națională grecească n'avea nimic a face cu cultura grecească, pentru că aceasta era cultura generală a Orientului, în care popoarele nu ajunseser încă — n'ajunseser nici luminata Europă! — la conștiința națională, la păreri de rău pentru trecut, la avînturi entusiaste către un mai bun viitor al neamului. Grecii primiau fără gînduri ascunse și reserve dominația turcească, pe care erau bucuroși s'o servească; boierii romîni, cari se simțiau mai mult membri ai unei clase decît fii ai unui popor, nu se socotiau jigniți de Greci decît în interesele lor materiale. Boierul se simțea mai aproape de ișlicarul grec decît de opincarul romîn; îi era milă de cel d'întăiu mai mult decît de cel din urmă: se înțelegea mai bine cu dînsul decît cu fratele său sărac și nenorocit. Pe de altă

parte, țeranul confunda în același sentiment de ură motivată pe apăsătorul de același neam și pe apăsătorul străin.

Căsătorii dese apropiau încă vechia aristocrație de țară, care-și păstra locurile, de noua aristocrație străină, parvenită în cea mai mare parte, care se sfia să ieie totul pentru sine, temându-se de Împăratul, care avea nevoie de banul raielei și deci de mulțămirea, de liniștea ei. Coaliția aristocratică se deosebia de țărănime nu numai prin avere, prin situația socială și politică, ci și prin limba întrebuițată de obicei. Amestecătura de neamuri din Divan, de la Curte, din isprăvnicii vorbea atunci grecește, precum astăzi vorbește franțuzește. Evident că mai toată literatura de societate era în această limbă: se adresă atunci unei cocoane un *πομπάτιον* de complimente, precum s'ar trimete astăzi, cu aceleași scopuri, unei dame franco-romîne un *billet doux* în versuri.

Din cele ce s'au spus se vede că această literatură grecească era făcută în același mediu, de aceleași persoane, către aceleași persoane. E un fel de literatură soră, de literatură complementară. Legăturile între cele scrise în românește și în grecește sînt din cele mai strînse, și tratarea izolată a amîndurora e tot așa de grea, ba mai grea încă decît tratarea separată a literaturii europene în latinește de literatura în limba vulgară, pe timpul evului mediu. Dacă despărțirea se face, ea nu poate fi decît silită și dăunătoare.

Ceia ce înseamnă că în paginile ce urmează va fi adese ori vorba de opere literare grecești. Dar ele vor fi aduse neapărat numai pentru a întregi, pentru a pune într'o lumină mai clară cele ce se vor spune despre literatura românească, sau mai bine despre literatura românească în românește.

Venim acum la locul pe care am crezut că trebuie să-l dăm literaturii populare în această carte.

Literatura populară o face poporul, dar cuvîntul acesta de *popor* e foarte vag și elastic. Din popor face parte mai ales țeranul, apărătorul și muncitorul acestui pămînt românesc, supt toate stăpînirile întîmplătoare și supt toate exploatările nedrepte. E cel mai cinstit, mai moral și mai harnic din locuitorii țerii, și așa a fost totdeauna. Cînd boierimea păstrase numai puțin din bunul spirit al timpurilor vechi, cînd moleșirea începea s'o

cuprindă, cînd nu mai știa să se lupte, cînd nu prea știa să lucreze, sapa n'a căzut din mîna țeranului, toporul i-a rămas la îndămină: țara a rămas bogată, fiind-că pămîntul a fost lucrat, și, dacă ar fi fost cine să poruncească, să spuie cuvîntul ce se aștepta, din aceiași mulțime răbdătoare și harnică s'ar fi ivit și cine s'o apere.

Nu numai atît. Pe cînd boierul se înfunda în umbra răcoasă a ietacelor, potrivită pentru somnul lung de ziuă, pe cînd, dus de suptiori, de Țigan sau de ciocoiu, era închis, pentru primblare, în butca lui cu ferestruici rotunde, mărunte, țeranul își ducea viața supt cerul liber al lui Dumnezeu, în fața munților înălțători de suflet sau a cîmpiilor mănoase, de care se legau amintiri de muncă și de luptă. Spectacolul boierului erau alaiurile de o pompă burlescă, obscenele jocuri de păpuși, *caraghiozlicurile* slugilor domnești; — spectacolul țeranului era marele, eternul spectacol divin al trandafiriilor răsărituri, al apusurilor roșii, al liniștitelor amieze de vară, al serilor misterioase și al clarelor nopți de iarnă cu pămîntul de ghiață și cerurile de diamant. Boierul auzia musica pestrefurilor turcești cîntate de meșteri cu papuci și anterie; țeranul era mîngîiat în aspra lui muncă fără răsplată de glasul ciocîrliei salutînd ivirea soarelui, de freamătul frunzelor agitate de vîntul de sară, de țirîitul ritmat, de răsufflarea prelungă și tristă a cîmpiilor în nopțile limpezi ale veri, de puternica orchestră a furtunei, dominată de glasul tunetului. Supt cerurile dumnezeiești se deșteptau în sufletul curat al celui fără de păcate, al celui fără de răsplată, al celui fără de speranță, simțiri pe care ghiftuitul locuitor al curților din orașe nu putea măcar să le înțeleagă. Simțiri triste, cum aū fost acele care aū stăpînit totdeauna sufletul poporului nostru nenorocit; simțiri de o tristeță duioasă, resemnată, rare ori simțiri de răzbunare, de ură răspicată. Și, cînd valul simțirii creștea, cînd nu-l mai putea cuprinde pieptul în de lung răbdător, ochii se pierdeau în zarea de argint a nopții, fluietul suna în tăcerea ei, și în sufletul naiv se săvîrșia, fără voință și fără scop, misterioasa prefacere a gîndului trecător în cuvînt care rămîne. Se făcea astfel poesia, precum se făcuse înaintea și precum se va face cită vreme aceiași oameni vor duce aceiași viață, cită vreme va mai fi «sălbătăcie» măreață și curată în această țară.

Dar poesia populară o fac și alții. Lăutarul iea versul și-l

face să circule, și elemente de scurilitate comică, de vulgaritate în simțire, de prolixitate pretențioasă în formă, oftături, interjecții, adausuri cresc poesia și o diformează. Apa clară a muntelui crescînd se tulbură de lutul pămînturilor măloase, și cu greu ni-o putem închipui în puritatea ei primitivă.

Dar mai e cineva care făurește poesiile populare: mahalaua. Mahalaua hibridă, care are toate trivialitățile, toate scăderile și rușinile vieții orășenești, fără să-și aibă foloasele. Mahalaua, în care s'a făcut totdeauna politică, în care s'aș țesut totdeauna intrigă, în care s'aș fiert totdeauna elementele răutății cu ale prostiei. Și aici se face «poesie populară», poesie de cîrtituri și de insulte. Ea stă față de adevărata poesie populară, precum stă astăzi față de dînsa literatura calendarelor, a gazetelor de cinci bani și a nuveletelor și canțonetelor pornografice.

În fine, producători de literatură populară erau oaspeții curților boierești, îngrijitorii de ciubuce, meșterii de cafele, aspiranții pe căi piezișe la viața politică, conviețuitorii, comensalii și colegii Țiganilor, — ciocoi. Invidioși, nerecunoscători, cinici, — acești corupători nu uitau nici odată să satirizeze în bucăți «poetice» de o josmicie fără păreche neajunsurile și nenocirile patronului.

E regretabil că poesia populară care se poate mai bine data e poesia răzbunătoare, concretă, bogată în nume și alusii a mahalalei și a ciocoilor. Aici recunoașterea timpului e ușoară, pe cînd în adevărata poesie populară puține lucruri se pot localiza, statornici în timp, fără putință de greșală. Caracterul inferior al poeziei de oraș și caracterul general, nedatabil al poeziei de țară vor face ca poesia populară să aibă în această istorie un loc mai mic decît acel ce i s'ar cuveni și pe care dorisem a i-l da.

Ce metodă se impune în studiile noastre?

Vechiul sistem, și cel mai obișnuit încă, în istoria literară stă în a înșira analiza operelor literare după vremea cînd au trăit autorii lor și fără să se ție în seamă genul căruia-i aparțin scrierile. E în aparență felul cel mai natural de a orîndui materia și e de sigur cel mai comod, pentru că ordinea nu rezultă din cercetarea spiritului operelor, din legăturile intime ce există între ele, ci curat numai din cronologia dată de-a gata.

Dar nu e și cel mai folositor, acel care face mai multă lumină și deschide perspective mai frumoase și mai largi. Trei scriitori pot trăi în aceeași vreme, dintre cari unul reprezintă spiritul public, estetica adoptată, forma curentă a epocii sale, un altul se leagă de tradițiile de formă, de capitalul de idei și de nuanța de sentiment al unui timp dispărut, un al treilea întrece pe contemporanii săi, îi precede și-i călăuzește către idealuri, formule de artă și concepții nouă.

Totuși, după sistemul acesta, se vor alătura în expunere, sfărîmîndu-se armonia și împiedecîndu-se înțelegerea, fanaticul trecutului, credinciosul prezentului și profetul viitorului. Pe cînd, în adevărata ordine firească, locul celui d'întăiu era în urmă și al celui din urmă între apostolii și convertiții săi de mai târziu.

În amănuntele sale, o istorie literară scrisă după această normă poate fi frumoasă. Un frumos tablou nu-și va pierde toate însușirile sale într'o sală nepotrivită, între pînze care nu se armonizează cu dînsul, ci le va păstra în cea mai mare parte. Dar, precum, așezată între lucrările concepute în același spirit și executate cu aceeași tehnică, opera pictorului își va vădi toată puterea-î de impresie, așa și analiza unui producător de literatură sau știință va apărea mai inteligibilă în lumea sa specială, în tovărășia sa deosebită.

Klein, propagatorul unei învățături nouă, evangelistul aprins al credinții latine, a propovedit prin grai, scris și faptă în același timp cînd, peste munții Țerii-Românești, ucenicii episcopilor de Rîmnic, depositari ai vechii culturi monacale, tîlmăciau fără idei conducătoare, fără conștiința însemnătății și nobleții neamului lor, călăuziți mai mult de rîvna către Dumnezeu și de un instinct patriotic nelămurit, — tîlmăciau vechile cărți ale Bisericii. În aceeași vreme, mai străini încă de ideile nouă, mai înrădăcinați în trecut, în Moldova învățaceii lui Paisie prefaceau din grecește în limba romînă și slavonă, fie-care după cum se pricepea mai bine, operele Sfinților Părinți. Gherontie și Grigore, Filaret și Dionisie Lupu au fost contemporanii lui Petru Maior, Șincai, Klein, și totuși cît de mult se deosebesc ei de aceștia și cît de absurd ar fi să-i apropie cineva unii de alții într'o expunere istorică basată numai pe cronologie!

Un alt sistem, urmat mai mult în Germania, consistă în studiarea evoluției genurilor. Nu e o singură împărțire cronologică,

ci sint mai multe. Cronologia se repetă pentru poezie, pentru istorie, pentru știință, pentru literatura religioasă. Desvoltarea acestora se urmărește mai ales, și personalitățile literare se studiază în măsura în care contribuie la progresul genului său genurilor în care au scris. Și activitatea lor se sfarmă, când a îmbrățișat mai multe cîmpuri de activitate, pentru a fi studiată în sfărîmături, în marginile fie-cărei categorii literare. Poetul care a scris filologie și filosoful care a făcut istorie devin personalități indoite, cu individualitatea risipită.

Cine ar putea tăgădui că ast-fel o înțelegere deplină a scriitorilor e înlăturată? De hatîrul formelor se neglijează suferințele, de hatîrul metodei se sacrifică unitatea. E bine fără îndoială să vedem cum se desfășura într'o epocă din viața literară a unui popor filosofia sa și poezia, dar nu e indiferent să știm căror oameni aleși li se datorește această desvoltare, să li descoperim scopurile și să li pătrundem suferințele. Acel erudit care se ocupă numai cu etichetarea cărților și enumerarea edițiilor, poate fi mulțumit cînd le-a așezat cu străduință și răbdare în multiplele sale sălțărășe, dar nu tot așa și istoricul literar, care are înaintea de toate sarcina de a descoperi, înțelege și interpreta viața răspînditorilor de idei și mîngîietorilor prin poezie.

Dar, dacă într'un gen literar este o viață, cu atît mai mult este una în spiritul de care într'o anumită epocă e însuflețit un popor. Evenimente politice și sociale, prefaceri religioase, influențe străine lucrează asupra acestui spirit, îl întăresc în direcția pe care o apucase, îl slăbesc sau îl îndreaptă aiurea. Și, fiind-că acest spirit se manifestă mai deplin decît ori unde în literatură, se vor manifesta în aceasta, pentru cine observă cu îngrijire, *curentele*, determinate de acele influențe. Studiind aceste curente, formarea lor, cursul lor, lupta lor pentru întăietate, absorbirea lor de altele mai puternice sau victoria lor asupra altora mai slabe, — studiază cine-va viața suferințelor a unui popor, cugetarea și simțirea lui în persoanele care le resumă mai bine și le exprimă în forma fără de moarte a literaturii.

Așa se păstrează unitatea, așa nu se distruge armonia, așa se dă întreaga înțelegere. Acesta e chipul firesc de a studia cine-va o literatură, precum e firesc a studia sistemul hidrografic al

unui continent alt-fel de cît după gradele de longitudine și latitudine sau după culoarea prundișului din fundul râului.

Cercetînd așa literatura românească din secolul al XVIII-lea, ea apare alt-fel decît în cataloagele de titluri, decît în poemnicele de cărți religioase pe care unii învățați, d. Gaster mai ales¹, ni le dau supt titlul de «Istorie Literară», pe cînd ele nu se pot ridica decît pînă la modestul titlu de inventariu. O viață destul de puternică și interesantă se descopere atunci în spiritul românesc al aceluî secol, și această viață merită să fie studiată, cu îngrijire și simpatie.

După curențe deci, vom studia această literatură. Vom urmări curentul greco-latin, care domină în întăia parte, determinînd scrierea de memorii cu forma îngrijită, de disertății erudite, de predici morale: un fel de tărzie renaștere la un popor întărziat în desvoltarea culturei sale, renaștere provocată de cunoașterea elenismului prin Curteniî orientali ai Domnilor din secolul al XVII-lea, din a doua jumătate mai ales, de cunoașterea latinismului prin elevii școlilor polone, fii de pribegii stabiliți în regatul vecin.

Curentul acesta dă poporului român, prin studiarea îndepărtatelor și strălucitelor sale origini, prin povestirea trecutului de biruință o mîndrie națională pe care n'o mai putea dobîndi pe cîmpii de luptă. El stabilește ideia unității și romanității neamului, ideie care a luminat, înnălțînd și mîngîind pe cei cufundați în înjosire și durere, pînă în zilele noastre.

Apoi, cînd el dispare, cînd rasa istoricilor erudiți se stînge, cînd cronicarii bogăți, cu forma măiestrită și plină, fac loc analiștilor fără idei și fără formă, gîngăvitorilor de accidente zilnice, — atunci un alt curent îl înlocuește. E curentul culturii religioase, izvorit în Țara-Românească din activitatea atît de imbielșugată și de rodnică a unui Antim, produs în Moldova de rîvna pentru cultură a lui Iacob Mitropolitul din Putna. Două mari focare religioase se aprind în vremea cînd focarul strălucitor al culturii laice, inspirate de imitarea anticității, se stînge: focarul muntean din Rîmnic și acel din Putna, în Moldova.

¹ *Geschichte der rumänischen Litteratur*, în Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, II. Band, 3—4 Abteilung; Strassburg, Trübner, 1898—900, în 8°.

Toate cărțile de slujbă, toate cărțile de dogmă, toate cărțile de exegesă și de sfătuire morală: ritualul, doctrina, critica, morala și istoria religioasă se prefac în limba noastră, într'o limbă din ce în ce mai bogată, mai limpede, mai sigură. Vom vedea cât de folositoare, cât de binecuvîntată a fost opera, desprețuită de mai toată lumea, a acestor activi, luminați și patrioți fruntași ai călugărimii muntene mai ales. Mulțămită lor, atunci cînd în Ardeal se revărsa abia de zori, cultul graiului românesc n'a încetat o clipeală și activitatea literară a poporului nostru n'a amorțit.

O mare parte dintre Ardeleni se unește, din dorința unui traiu mai omenesc, cu religia patronată de noii principii, din Casa de Austria. Cei ce aduseră și iscăliră actele de unire nu se gîndiau decît la realizarea prin acest mijloc a marelui ideal de îndreptățire, de egalizare politică, socială și națională a poporului lor. Prin neapărata frecventare a centrelor de cultură, prin educația latină, prin relațiile cu o Biserică de lumină, — o puternică invasie de cunoștinți, de idei se produse însă, și cugetarea Romînilor de peste munți fu revoluționată de dînsa. Din nou, cu mai multă cunoștință de cauză, într'un timp mai frămîntat de idei, într'o epocă de neastîmpăr, de prefacere totală a lumii vechi, de redeşeptare a conștiinței naționale la toate popoarele europene, vechile afirmații de romanitate se înfățișară. Data aceasta, cărturarii de școală nouă, elevii instituțiilor vieneze și romane, cari scriau curent limba internațională a științei, nu se mulțămira a spune în românește cuvintele învietoare, a predică evanghelia de mîndrie și de speranță tovarășilor de limbă, — ci strigară cu energie adevărul înnaintea apăsătorilor, înnaintea publicului lumii civilizate.

Cuvintele acestea răsbătură, între școlarii doritori de cultură, între preoții răspîndiți în toată țara, între toți aceia cari puteau ceti și înțelege o carte. Fiii de iobagi aflară că strămoșii lor au stăpînit lumea și au luminat-o, pe un timp cînd popoarele care acum dețineau puterea și monopolisau cultura erau barbari rătăcitori în stepe. «Plebea valachă» se simți la auzul acelor cuvinte cea mai îndreptățită la mîndrie dintre aristocrațiile etnice.

Curentul acesta, însuflețit de idei mai luminoase decît oricare, îndreptat spre ideale mai înalte, susținut de strate mai

adînci din poporul românesc, această mişcare regeneratoare dură mai mult decît toate celelalte, fiind-că, de la început, zguduise mai puternic de cît dinsele. Multă vreme însă influenţa şcolii nouă asupra Romînilor din principate fu aproape nulă, cu toate că existau legături între cărturarii din Ardeal şi boierii cu învăţatură din Moldova şi Ţara-Românească.

Aici lumina şcolii din Rîmnic, şcolii din Putna nu se stînsese încă şi cultura religioasă îşi producea înaintea roadele literare, spre folosul limbii româneşti. Dar un călugăr rus, dintre acei reformatori aspri ai vieţii monastice, cari, moralisînd-o, o îndreaptă în aceiaşi vreme către ocupaţiile literare, se stabili, trecînd prin Atos, în Moldova şi adună în jurul lui, la Dragomirna, la Secul, la Neamţ, un sobor de harnici lucrători pentru cultură. Elevii lui Paisie, apostolii lui, dădură, prin lucrul lor fără contenire, un nou avînt culturii mănăstireşti.

După manuscripte necunoscute înaintea, după numeroase ediţii ale originalelor, cărţile religioase fură îndreptate sau traduse din nou şi tipărite, una după alta, în tipografia mănăstirii din care Paisie îşi stăpînia adepţii, sau în tipografia, îmbogăţită, reformată, a Mitropoliei din Iaşi. Aici la Mitropolie, aderenţi ai curentului nou ocupau scaunul arhiepiscopesc, şi Iacob Stamate, Veniamin Costachi, ucenici ai şcolii din Neamţ, luară loc printre cei d'întăiu şi mai meritoşi sprijinitori ai civilisaţiei româneşti.

Paisienii vedeau în scriitorii ardeleni nişte propagatori ai înşelăciunii religioase, nişte răspînditori ai Unirii hibride şi ipocrite, care umplea de indignare şi de dezgust pe aceşti aspri ortodocşi. Curentul religios din principate, izvorît din *pravoslavnice* şi mergînd pe căi *pravoslavnice* pentru mărirea lui D-zeu şi mîntuirea sufletului, nu se putea amesteca cu acel curent de cultură ardeleană, care, laic, naţional în scopurile sale, provenise din actul de Unire al Romînilor din Ardeal, din vînzarea adevărului dogmatic, tradiţiei sfinte a părinţilor pentru blidul de linte al egalităţii cu naţiunile dominante ale provinciei. Cu-raţii nu se puteau înţelege cu impurii, credincioşii cu rătăciţii, «ţeranii» cu învăţaţii din şcolile «latine».

Dar un alt curent se manifestă îndată, care răspîndi lumina între mireni, o lumină de toleranţă, de *filosofie* europeană, şi ajută pătrunderea în principate, cînd veni momentul, a ideilor

ardelene. Multiple influențe, pe care le vom cerceta în amănunte, aduseră împărtășirea Romînilor din principate cu literatura, cu spiritul Europei civilizate. Limba franceză deveni în secolul al XVIII-lea limba internațională a claselor superioare și luminate: ea pătrunse la noi prin Polonia, prin Rusia cuceritoare, prin Grecii din Constantinopol. Aventurierii străini, Francesii său influențați de cultura franceză, năvăliră în principate, pentru a-și căuta norocul; ca doctori, ca secretari, ca dascăli, ca fabricanți, ca negustori, schimbînd adese ori într'un chip cu totul neașteptat, după sorții de izbîndă, ocupațiile. Pe alții, pe cei mai buni, îi goni mai tîrziu nevoia: emigrații. Relații comerciale fură stabilite, îndată ce Turcii fură siliți prin tratate să deschidă principatele mărfurilor europene. Pentru a protegia comerțul, pentru a-l pregăti, său supt pretextul protecției și pregătirii legăturilor comerciale, consuli veniră: al Rusiei, al Austriei, al Franciei, al Prusiei, și aceiași influență europeană pe care o răspîndia ofițerul rus, nobilul polon, negustorul italian saș, funcționarul Dragomanatului devenit Domn saș consilier al Domnului, o răspîndi de acum înnainte și consulul. Se adaoseră pribegiile, călătoriile de plăcere, trimeterile la școală peste hotare, în Franța, în Germania, în Rusia, toate țeri stăpînite atunci de spiritul reformator frances. — și nu, ca odinioară, în Italia; — și în curînd, cu giubeaua, cu ișlicul, cu cațaveica, boierii și cocoanele din Țara-Românească și Moldova aruncară vechile datini, vechile moravuri, vechile sentimente și vechile idei, pentru a se europenisa, pentru a se civilisa după noua rețetă făcătoare de minuni pe care o dădeau Francesii. Era traducerilor începu, și prin traduceri noul curent se răspîndi, se întări, se generalisă. Crescuți de dascăli străini, cetitori ai cărților străine, vizitatori ai străinătății, străbunii noștri începură în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea opera de înstrăinare care s'a desăvîrșit în zilele noastre.

Despărțindu-se de trecut, Romîni din principate se apropiară de simțirea și cugetarea Apusului. Ei se găsiră deci pe neașteptate în comunitate de fire cu Ardelenii, cari fusese și ei influențați în alcătuirea culturii lor de cultura catolică din Viena și Roma. Unii și alții deci, după toate aceste schimbări, se găsiră cu aceleași norme de cugetare, cu aceiași pregătire a spiritului; se puteau înțelege între sine. Veni o vreme cînd Ro-

mînul dela Dunăre fu în stare să prețuiască nemărgenitul folos al doctrinei naționale care se formase între frații săi mai luminați de dincolo de munți. Timpul fusiunii sosise. Și ast-fel prin pogorîrea lui Lazăr — o Pogorîre a Duhului Sfînt pentru predecesorii noștri de la 1821 — unitatea culturală a neamului românesc fu stabilită.

Ea fu, mai bine zicînd, restabilită. Înnainte de Unirea Ardelenilor cu Biserica Romei, cultura lor, cită o aveau, cultura lor legată de Biserică și întreținută de dinsa, era luată din cultura Romînilor munteni și moldoveni. Se vede cum Moldova lumina prin mănăstirile sale Ardealul răsăritean, cum întreg Ardealul sudic, cu mitropolia din Bălgrad, căzuse în sfera de influență a Țerii-Românești, de unde venia Vlădica, de unde venia daniile, de unde venia cărțile, de unde se dădea sprijinul în timpuri grele. Schimbarea confesională se puse la mijloc. Ea dezbină pe Ardeleni între dînșii, grupîndu-i în jurul a două episcopii, a două școli; dar mai ales ea despărți Ardealul cult de Țara-Românească, îndușmăni pentru multă vreme pe protectorii și ocrotiții de altă dată. Unii apucară o direcție culturală, alții alta; unii se gîndiră mai mult la Dumnezeu și la dreapta credință; alții la părintele Traian și la originea romană. Dar, cînd spiritul religios cedă, după un veac, înnaintea spiritului profan, cînd curentul național, care resulta în Europa din marile zguduituri și prefaceri politice ale epocii de cotropire francesă, pătrunse și la Dunăre, cînd colaboratorii în guvernarea principatelor și exploatarea lor se simțiră unii Greci, alții Romîni, — atunci unitatea fu săvîrșită din nou. Cu acea deosebire însă, foarte însemnată, că lumina venia din Ardeal, că Romîni din principate erau aceia cari se convertiau la o credință mai bună, mai curată, mai înaltă, — și care trebuia să li mîntuie sufletele. Cuvîntul de apostol al umilului Lazăr făcu această fericită minune, poate minunea cea mai mare din istoria noastră contemporană, fiindcă era vorba de învierea sufletelor noastre. X

Așa încît am putea numi toată această perioadă din istoria noastră culturală lupta pentru a reuni în idei și în limbă tot poporul românesc și pentru a găsi legătura dintre dînșii toți și dintre marii străbuni, pentru a o proclama din nou, cu strălucire, și pentru a ne regenera pe această cale. Pentru a se vedea importanța acestei lucrări și înălțimea la care se găsesc în

istoria noastră acei cari au săvârșit-o, trebuie să spunem că «Istoria pentru începutul Romînilor» n'a avut pentru noi o mai mică însemnătate decît lupta dela Podul Înnalt și că alături de marii Voevođi învingători ai timpurilor eroice își găsesc locul vrednic descoperitorii și apărătorii drepturilor noastre istorice, propoveditorii datoriiilor pe care acele drepturi ni le impun. Dacă cei d'întăiu ni-au păstrat pămîntul, de la cei din urmă ni-a venit ideia.

Scriitorii de cari vom vorbi, acei cari au creat, dezvoltat și reprezentat curentele schițate aici, fac parte din trei generații care nu se asemănă între ele și a căror activitate ar putea forma fie-care o perioadă din istoria literaturii românești între anii 1680 și 1821.

Întăia generație n'are reprezentanții săi decît în principate. Se formează prin studii făcute în Polonia sau în Italia, la Padova. E o generație de oameni politici, de luptători, cari ieaș condeii în mînă, fie pentru a izvedi o teorie, fie pentru a-și însemna cele săvârșite de dînșii săi în jurul lor. Totuși acești scriitori din întimplare nu sînt numai superiori urmașilor lor în ceia ce privește puterea sentimentelor și înălțimea ideilor; ei îi întrec cu mult și în fecunditate. Atunci se scriu nu numai cărțile mari, ci și cărți multe. La dreptul vorbind, aceștia, pleiada care încunjură pe Dimitrie Cantemir și pe Constantin Cantacuzino, fruntași prin naștere, prin rolul lor politic, prin cultura și talentul lor, aceștia crează literatura românească originală. E cel mai frumos mănunchiu de scriitori pe care l-am avut până la școala marilor Ardeleni.

Această generație de scriitori se stinge între 1720 și 1730. O a doua se ridică atunci. Aceasta — vorbind numai de literatura laică — nu mai e alcătuită din boierii mari, cari, dacă nu desprețuesc cultura, nu se mai pricep s'o reprezinte cu strălucire. Nu mai sînt oameni mîndri, entusiaști, nu mai sînt fanatici ai epocilor mari din trecut și prevăzători ai viitorului: crescuți în umilință, în timpuri de decădere fără speranță, la o școală care distrugea idealele, înlocuindu-le prin cunoștinți în bună parte inutile, la o școală pedantă și cosmopolită, ei n'au energie, nici avinturi. Nu cred în ei, în țara lor, în neamul lor.

Trecutul îl uită sau, dacă-l cunosc, nu scot din el nici îndemnuri, nici mîngîieri, nici învățăminte.

Sînt notatorii cu răbdare ai Domniilor fanariote, pe care nu le judecă decît după micile interese ale micilor lor persoane: dominația străină prin străini, stăpînirea Turcului prin Grec, li se pare indispensabilă, naturală, neînlăturabilă. Sînt foarte mulți oameni buni între aceștia, oameni cinstiți, milostivi, iubitori, cu durere de inimă pentru patrie; dar nici un spirit în adevăr distins nu se rătăcește printre dînșii. Cel mai mare dintre ei, Ienachi Văcărescu, un om harnic și o inteligență vie, e un poet de salon, un gramatic de forme, un istoric fără căldură, fără sentiment, fără idei care să-l călăuzească, un compilator sau un urzitor al faptelor zilei. Generația aceasta produce mai toate operele sale până pe la 1780 sau 1790. În Ardeal în tot acest timp mișcarea literară se pregătește numai.

În sfîrșit, cea de a treia generație se ridică. O cresc, în principate, dascăli străini, credincioși ai evangheliei de reforme a *filosofilor* glumeți, satirici copii ai lui Voltaire, visători arhitecți de societăți din școala lui Rousseau, critici teoretici ai societăților după chipul lui Montesquieu. Unii se duc în străinătate pentru a-și desăvârși cultura și a se îmbiba mai puternic de ideile dominante. Întorși în țară, ei asistă la lupta dintre creștini și Turci pentru stăpînirea principatelor, ascultă chemările către libertate ale Rușilor și Nemților, mai ales ale Rușilor, sînt aduși să se gîndească la schimbări de organizație și dominație, la anexări și revoluții. Aceștia, oamenii noi, simt până la sentimentalitate, după predecesorii adormiți în indiferență; aceștia oftează pentru fleacuri, pe cînd părinții lor nu plînsese pentru mari și reale dureri; aceștia adoptă și discută idei până la zăpăceală, după o generație care nici nu simțise nevoia unor noțiuni superioare, cărora să-și subordoneze viața și activitatea. Aceștia vor forma partide politice, aceștia vor inaugura direcții literare, aceștia vor *crea*.

Iar în Ardeal, tovarășii de vîrstă ai oamenilor pe cari i-am descris mai sus, inaugurează era nouă a naționalismului. Ei dau ast-fel o dogmă diletanților în materie de credință, înfățișează un program desorientaților, insufflă un ideal celor rătăciți de lumină false, de nesfîrșitele «focuri nebune» ale constructorilor de teorii și inventatorilor de societăți din Europa.

- C566.602 -

Acestea sînt liniile generale ale subiectului nostru, cadrele lui. Iar activitatea literară pe care o mărginesc și o domină, nu e, fără îndoială, o activitate care să se poată desprețui. Sînt cărți, sînt idei, sînt oameni. Cărțile vorbesc, ideile strălucesc încă — unele sus de tot pe firmamentul idealelor noastre; iar oamenii interesează spiritul și mișcă inima.

CARTEA ÎNTĂIU

EPOCA LUI CANTEMIR.

CAP. I

Influența polonă și grecească

Cînd, în secolul al XVI-lea sau al XVII-lea, o partidă boierească era nemulțămîtă sau învinsă — și nemulțămîți sau învinși erau totdeauna în caleidoscopica schimbare a Domniilor, — ea lua drumul exilului. Muntenii treceau în Ardeal, la Brașov mai ales, dar și la Sibiiu și până la Bistrița. Petreceau acolo între străinii din orașe, între Sași și Unguri, — unii, cei mai însemnați și mai prețuiți, la curtea magnaților sau a principilor provinciei —, anî întregi de zile, și erau printre dînșii și dintre aceia cari nu se mai puteau întoarce nici odată, cari muriau uitați în vre-un colț ardelean, al căror neam se instrăina pentru totdeauna acolo.

Copiii erau crescuți în Ardeal: mulți copii de pribegî, cari reveniau în țară, cu părinții lor sau după moartea acestora. Copiii aceștia erau fără îndoială dați la școală, la școala unde învățau «oameni de cinste», precum știm aceasta de un fiu de pribeg mort în Tirol, Ștefan-Vodă al lui Petru Șchiopul¹. Din nenorocire, informații în această privință avem puține, și nici nu prea putem aștepta altele. Dar e incontestabil că trebuie să fi fost în Țara-Românească mulți boieri cărora această creștere ardeleană li va fi dat cunoștinți superioare acelor pe care le aveau compatrioții și colegii lor: între altele, cunoștința limbii latine.

¹ Viața lui a fost schițată de două ori de mine, în *Vatra*, I-II și în Prefața la t. XI din Colecția Hurmuzaki.

Numai în acest fel se explică cunoștințele neobișnuit de întinse pe care le aveau unii dintre cronicarii munteni din secolul al XVII-lea. Așa, Constantin Căpitanul Filipescu nu știa numai grecește, întrebuițind în original pe Phrantzes, copiind versurile lui Stavrinós, cîntărețul lui Mihai-Viteazul, ci avea idei bune despre istoria Ardealului, căruia-î face o parte foarte largă în compilația sa, și cunoștea faptele mari ale istoriei universale, pe care le citează naiv în compilația sa. În fine același boier muntean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea trebuie să fi știut și latinește — sau polonește —, de vreme ce citează într'un loc «un istoric leșăsc».

Un continuator al lui Constantin Căpitanul, Radu Logofătul Popescu, fiul lui Hrizea Vistierul, a petrecut în pribegie o parte din tinereța sa, poate copilăria sa, fugind a doua oară din țară atunci cînd răzbunarea lui Șerban Cantacuzino atinse pe tatăl său Hrizea, mort în chinuri. Întors poate la întronarea lui Brîncoveanu, el era «logofătul latinesc» al acestuia la 1689, și din lucrările lui, pe care le vom analiza mai departe, el apare ca un om cu multe și variate cunoștinți¹.

Dacă nemulțămiiții din Țara-Românească treceau peste munți, cei din Moldova apucau în cele mai multe cazuri drumul Poloniei. Din Polonia a venit poate Petru Rareș; știm sigur că din Polonia a venit Alexandru Lăpușeanu. Familia acestuia a păstrat totdeauna legăturile cele mai strînse cu regatul vecin. Bogdan, fiul bătrînului Lăpușeanu, era mai mult Leah decît Moldovean; plăcerea lui era să steie la Hotin; cei mai buni prieteni îi avea printre tinerii nobili de peste Nistru; ca și, înainte de dînsul, Despot, el își căută soție în Polonia. Ioan-Vodă fusese în tinereța sa curtean al unui nobil polon. Petru Șchiopul stătea în continuă corespondență cu Poloni, și în suita sa de Greci se aflau mulți cari stătuse în Lemberg, cari erau să se întoarcă acolo, cari aveau rude în Statul vecin. Oaspeții poloni erau deși în Moldova, și erau foarte bine primiți. Cînd Iancu Sasul voi să fugă prin Polonia și fu decapitat din ordinul regelui, văduva sa se așeză în Lemberg, în acel Lemberg străbătut continuu de negustori, cărăuși, călători, curieri și ambadori moldoveni. Aici, după Poloni sau Greci, se măritară fe-

¹ Cf. deocamdată *Magazinul istoric*, V. p. 106 și urm.

tele «Iankulowneï», precum aicea locuia una din fetele lui Alexandru Lăpușneanu, Tofana, ale cărei surori fusese cele mai multe măritate tot în Polonia.

Cînd Petru Șchiopul părăsi Scaunul Moldovei, mulți dintre boierii lui : Stroiciu, Movileștii, nu-l urmară în exiliul lui german, ci rămaseră între Leși. Cînd Aron-Vodă fu chemat la Constantinopol, Petru Cazacul, fratele Tofanei, veni să-l înlocuiască din Polonia. Cînd Aron dobîndi din nou tronul, caimacamul său, Logofătul Ureche, fugi în Polonia. Refugiații tuturor partidelor își găsiu adăpostul aici, și s'ar putea cita ușor și alte nume de emigrați dintre boierii moldoveni ai timpului.

Zamoyski făcu Domn dintre pribegi pe Ieremia Movilă, care jură Polonilor, se sfătui cu Polonii, urmă ordinele și instrucțiunile polonești și guvernă pentru stăpînul său Craiul Sigismund. Cînd, după moartea fratelui său Simion, chestia succesiei se deschise, Mihăilaș, fiul acestuia, fu învins de vărul său, Constantin, fiul lui Ieremia, și neamul lui Simion-Vodă emigră în Polonia, unde crescură copiii la școli latinești și de unde mai târziu se întoarseră pe rînd Gavril și Moise pentru a domni, iar Ioan pentru a rătăci o viață întreagă în Ardeal, așteptînd un Scaun pe care nu-i era dat să-l aibă. În Polonia trebui să se retragă peste puțin timp și Constantin-Vodă, și după moartea acestuia Doamna Elisabeta stătu tot la ginerii săi leși, cu ajutorul cărora organiză expediția în profitul fiului ei Alexandruț. Moise Movilă se retrase în Polonia, precum tot în Polonia se retrăsese predecesorul său Miron Barnowski, soțul unei Polone. Vasile Lupu mărită după un cneaz litvan pe fiica sa mai mare, și Mariana, soția lui Petriceicu, care trăi și după moartea lui supt protecția regală, pare a fi fost tot o Polonă ¹.

Relațiile acestea între Moldova și Polonia au fost deci și mai strînse și mai dese decît acelea dintre Țara-Românească și Ardeal. Mulți dintre copiii boierilor și negustorilor moldoveni vor fi învățat în Polonia. Din chiar puținul material ce s'a tipărit căpătăm cîte-va indicații. În 1582 învață la școala din Lemberg Constantin Vorsi, fiul lui Sima, vameșul moldovean ², stînd în

¹ Arch. ist., III, pp. 272-3, an. 1705. Nu s'ar putea să fie fata lui Petriceicu.

² Iorga, *Relațiile comerciale cu Lembergul*, I, pp. 68-9.

gază la o familie germană din oraș. Înainte de 31 Ianuar 1585, Grigore, consulul Sniatynului, primește «pentru educație», la Lemberg sau chiar la Sniatyn, de la Petru Românul din Iași pe copilul Taifan ¹.

Luca Stroici, care scria bucuros polonește, care era cetățean polon, care se iscălia de-o potrivă românește, cu cirilice, și leșește în josul documentelor pentru care dădea mărturie, Luca sau Lupu Stroici învățase, fără îndoială, în Polonia, pe vremea când, după restabilirea lui Alexandru Lăpușneanu, tatăl său Ioan, un trădător fără scrupul, răătăcia peste hotar, în Statele regelui ². N'ar fi imposibil ca și amîndoi frații movilești cari domniră să fi primit o educație polonă: în adevăr, tatăl lor, Ioan, și unchiul lor Văscan, cari serviră pe Despot, usurpatorul, trebuie să fi părăsit Moldova, poate chiar pentru totdeauna, în 1563 ³. Miron Costin avea numai cîte-va luni cînd tată-său, Hatmanul Costin, ieși din Moldova împreună cu protectorul său, Moise Movilă, și nu mai reveni în țară. El, Miron, își făcu toate studiile la Bar, în Podolia ⁴. Înainte de dînsul, Grigore Ureche petrecuse între străini mulți ani din viața sa de copil și de tînar și-sî formase aici spiritul ⁵.

În literatura secolului al XVII-lea această influență s'a resimțit puternic. Impulsul la coordonarea, traducerea și amplificarea cronicilor slavone ale Moldovei îl dobîndi Grigore Ureche, cetînd operele de istorie apărute în Polonia și descoperind în ele o sumedenie de lucruri care interesau Moldova. Se știe — și se va vedea și în aceste studii — că lucrarea lui Ureche nu e decît o fusiune a vechilor letopisețe cu cronica leșească a lui Ioachim Bielski. Simion Dascălul, singurul adevărat compilator al lui Ureche, a fost îndemnat să-l amplifice pe acesta prin lectura unui nou izvor polon, Paszkowski. În fine, în alt domeniu, în poesia religioasă, de la poetul polon Kochanowski a luat Dosoftei ideia și forma Psaltirii sale rimate.

¹ *Ibid.*, p. 83.

² Hurmuzaki, XI, p. XLIV.

³ *Ibid.*, pp. L—LI.

⁴ V. mai departe, la analiza cronicii lui Miron, în Excursuri.

⁵ V. biografia lui Nestor Ureche cuprinsă în Șt. Orășanu, *Cronicarii moldoveni din sec. al XVII-lea*, București, 1899, p. 59 și urm.

Miron Costin și-a dat fiii la învățătură în Polonia ¹. Unii profitară mai mult, alții mai puțin de această creștere deosebită. Cel mai învățat și mai capabil dintre dînșii, supt toate raporturile, Logofătul Nicolae, a primit o educație pur polonească. Firea lui samănă cu a erudiților poloni din vremea sa; același respect pentru cele scrise, aceeași lipsă de critică, aceeași dorință de a îngrămădi mult, fie de ori-ce calitate, ca și la modelele sale. Izvoarele de care s'a folosit în operele sale istorice au fost, iarăși, în majoritate polone. Din literatura polonă contemporană putea să fi căpătat el și ideia de a alcătui din bucăți luate de la toată lumea — de la scriitorii clasici bine înțeleși — și din considerații banale acea voluminoasă și puțin coprinzătoare predică pe care a numit-o *Ceasornicul Domnilor*.

Literatura polonă din secolul al XVII-lea era însă stăpînită de spiritul Renașterii, era o înflorire de toamnă, în regiuni îndepărtate, a acestui sănătos curent de reînnoire. Italienii ca Buonaccorsi, bombasticul *Callimachus*, elevii poloni ai școlilor italiene, de cari au fost totdeauna foarte mulți, au adus în «Sarmatia» gustul pentru clasicitatea latino-greacă — pentru cea latină mai cu samă — și moda de a o imita pe cît se poate. Până târziu în secolul al XVI-lea durează exodul Polonilor spre Italia și venirea Italienilor, cărturari și aventurieri, în Polonia. Marele Zamoycki, puternicul om politic și dibaciul general, era un bărbat foarte cult, care făcuse studii serioase în Italia, care improvisa versuri latine și aprecia frumuseța operelor antice: castelul său polon sămăna cu eleganta vilă a vre unui principe italian din timpurile Renașterii. Biograful lui Zamoycki, Heidenstein, secretariu al regelui, e și el un humanist și imită și el modele antice în multele și une ori frumoasele sale opere istorice. Gorecki, Lasicki sînt niște împodobitori ai adevărului istoric, niște naratori retoricî ca și dînsul. Și, înainte de dînșii, însuflețit de același spirit scrisese, traducînd, întregind, armonisînd pe latinește originale polone, emigratul italian Alessandro Guagnini, care s'a bucurat de o mare faimă și a avut o mare influență.

Aceleiași direcții îi aparțin în secolul următor, Kobierzycki, Wassenberg; autori pompoși de biografii regale lăudătoare, săpători de medalioane istorice după norma Renașterii; de dînsa

¹ V. mai jos.

se țin Koialowicz, Iesuitul, un mare compilator, Kochowski, și el împletitor de cununii istorice pentru patroni, Pastorius, un linguișitor de Curte, Rudawski chiar, — cari toți întunecă prin îngrijita lor latinească de împrumut operele scrise în polonește ale lui Jerlicz¹ și Passek, dintre cari acesta din urmă descrie și Domnia glorioasă a lui Ioan III-lea, eroul Sobieski. Pe vremea Costinilor, în fine, scrie frumoasele sale epistole latine elegantele Zaluski.

Modelele erau acestea, această icoană cam palidă a literaturii italiene din epoca Renașterii, care și ea imita de departe, fără a-î înțelege spiritul, corecta, de multe ori recea literatură a Romei; și însăși literatura latină datorită acestor defecte de rigiditate, de stângăcie imitației literaturii grecești. Putea să rămie viață, independență de idei, spontaneitate în formă după atâtea preparații savante? Și, pe de altă parte, se putea strămuta într-o limbă greoaie, neînregistrată cu expresiile necesare, într-o limbă care n'avea o literatură medievală, — se putea strămuta singurul și marele merit al acestei literaturi de imitație, corectitudinea, eleganța formei?

Miron Costin nu presintă încă tipul perfectului savant; firea lui vioaie de Moldovean n'a fost desființată de cultura străină. Dacă-l simțim împiedicat în dezbaterile problemelor de anticități istorice, el scapă în curînd în largul lui la povestirea evenimentelor contemporane, în desfășurarea naturală și colorată a cărora el face să se prevadă narațiunea lui Neculce. Dar fiul, Nicolae Costin, acesta s'a transformat cu totul: a devenit omul școlii, omul lecturilor sale, omul formulelor.

Totuși această influență ni-a fost de un neprețuit folos. Ori-cum era și ori prin câte repetări s'ar fi auzit, era glasul armonios al anticității pe care-l auziau școlarii romîni din Polonia. Scriitorii comentați în școli erau scriitorii antici, și povestitorii la modă, poeții răspîndiți căutați să-și apropie spusele de ale acelor mari și îndepărtați maestri. De aici rezulta pentru ai noștri gustul cetirii, îndemnul la scris, întrevederea de orizonturi nouă, setea de adevăr și presimțirea frumosului, lucruri care nu puteau rezulta din studiarea literaturii religioase în

¹ Extracte din acesta și în *Archiva ist.* de B. P. Hasdeu, II, p. 12 și urm. Un fragment din Kochowski, în Hurmuzaki, XI, p. 59, No. LXXXVI.

slavonește: literatură seacă, moartă, de tîlc și de exegesă. Pă-răsînd-o pe aceasta pentru a admira și imita pe aceialaltă, spiritul românesc trecea de-a dreptul din întunec la lumină, din negura medievală slavonă la claritatea modernă latină a Renașterii. Durerile pribegilor, suferințele învinșilor în luptele politice servise deci la ceva pentru urmași; ele li răsкупărase sufletul din neștiință și amorțeală.

Cel d'întăi impuls către istoriografie, genul în care a tre-buît să se manifeste mai mult din sufletul neamului, a venit din școala polonă. Dar după Costinești Polonia decăzută, peste cît-va timp îndepărtată de la hotarele noastre, n'a mai exercitat nici o influență asupra noastră, — nici o influență directă, căci ideile Costinilor aū lucrat necurmat asupra cărturarilor din generațiile următoare. Din potrivă, mult mai durabilă, mult mai generală și mai intensă a fost altă înrîurire, care a atins Țara-Românească și Moldova în același timp, care a amestecat binele ce a făcut cu mai mult rău de cît înrîurirea polonă. Vreaū să vorbesc de influența greacă asupra culturii noastre în prima din perioadele ce am statornicit.

Cucerirea otomană a întrerupt pentru multă vreme desvolta-rea culturii bizantine. Cu căderea orașului în care se resuma viața politică și civilizația Imperiului, elenismul primi o lovitură din cele mai grele. Învățații se împrăștiară, cărțile se risipiră; gustul de lucru pieri. O amorțeală de aproape un secol cuprinse pe Greci, cari abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea reluară tradițiile părăsite, în același timp cînd influența lor începea să se simtă în Statul imens al cuceritorilor și familii bogate, puternice, purtînd frumoase nume vechi, reapăreaū la suprafață, intervenind și înrîurind în fluctuațiile politice. Abia atunci, cu ambiția politică se redeșteaptă cultura laică, pe cînd înnainte întreaga viață a Grecilor învinși se resuma în religia lor, a cărei ierarhie dădea o zadarnică ilusie de persistență a trecutului.

Gerlach, cunoscutul predicator al internunțului german, găsi iarăși la Constantinopol manuscrite, scriitori și intriganți gre-cești. Ceia ce ni spune el și Crusius despre marele Mihail Cantacu-zino, mîndrul capitalist și dibaciul agent politic, despre Teodosiu Zygomala, omul Patriarhului, ni arată că în Constantinopol se ivi-

seră din nou compilatorii literari și patronii, temeliiile culturii bizantine din secolul al XV-lea ¹. Probabil din același secol al XVI-lea e și interesanta jelanie în versuri asupra pierderii Constantinoplei, pe care o redactă, cu ochii asupra trecutului dispărut, Hierax ².

Cu peirea lui Mihail Cantacuzino dispăru însă «principele Grecilor» și «speranța lor» ³. Un altul nu se găsi să-l înlocuiască, în marele rol de protector al neamului său și al culturii acestuia. În Constantinopol nu se mai constată o viață intelectuală grecească, și nici în restul Turciei europene.

După îndemnul unui Domn român, al lui Petru Șchiopul, Ieroteiū de Monembasia redactă către sfârșitul secolului un *βιβλίον ιστορικών*, care se tipări mai târziu numai. Doamna lui Petru era o Greacă; fratele lui, Alexandru, ținuse pe flica unui Salvareso din Chios cu o Perotă catolică; fiul acestuia, Mihnea, Domnul Țerii-Românești, era mai mult Grec decît Român, și el scria membrilor familiei sale scrisori în această limbă, care era pentru dînsul limba maternă ⁴. Totdeauna familia lui Mircea Ciobanul, tatăl lui Petru și Alexandru, fusese încunjurată și servită de Greci, cari formară Curtea lui și, mai târziu, a energicei lui văduve, Chiajna. Mulțămită Mirceștilor, țerile romine, cutreierate și exploatate încă din secolul al XIV-lea de negustori greci, vizitate de timpuriu de prelați greci, deveniră adăpostul iubit și mănăst al acestui neam.

Turcii priviau cu mulțămire formarea în Imperiu a unei clase amestecate de speculanți politici, dominați numai de interesul lor personal, fără păreri de rău pentru trecut, fără speranțe pentru viitor, credincioase instrumente de dominație ale Împăratului păgîn. Erau în această clasă, care dădea înaltul cler creștin, Voevozii principatelor, boierii acestora, oamenii de afaceri constantinopolitani, *bursierii* Capitalei, — erau Greci, dar erau și Armeni, Slavii, Romîni, cari, vorbind grecește și turcește, abia-și mai aduceau aminte de locul unde se născuse și de sin-

¹ V. St. Gerlach, *Tagbuch einer in die Turkey 6-jährigen röm. keyserl. Gesandtschaft*, 1674, in fol.; Crusius, *Turco-Graecia*, Basel, 1584, in 4°.

² Publicată în Sathas, *Bibl. graeca medii aevi*, I, Veneția, 1872: Δ:ὰ τῆς τῶν Τούρκων βασιλείαν.

³ *An. Ac. Rom.*, XVIII, p. 18 și nota 3.

⁴ *Ibid.*, p. 7 și urm. — Am mai aflat, în Veneția, o scrisoare a lui Mihnea.

gele ce le curgea în vine. Politicește Turci, ei se simțiau mai ales Greci prin civilizația căreia în chip natural i se robise.

Influența lor politică se găsea ori unde, dar li trebuia un centru pentru cultura lor elenică.

Multă vreme nu și-l găsiră. În Veneția, unde colonia grecească era foarte numeroasă și bogată, în Veneția, unde resida, ca șef al Grecilor locali, un arhiepiscop de Filadelfia, a fost, încă din secolul al XVI-lea, un mic centru cultural al națiunii. Dar acesta n'avea și nu putea să aibă strălucirea trebuitoare.

Nu în jurul unui tron arhiepiscopal și pe pământ latin, ci pe pământ de ortodoxie, supt aripile unui principe drept-credincios, această cultură putea să se întemeieze și să prospere. Tipărint la 1622 un *Catehism creștinesc* la Wittenberg, Grecul Zaharia Gerganos din Teaki se adresează în prefața sa latină către toți patronii posibili ai elenismului, «prea-puternicii regi ai Moscoviei și Iberiei, sfințiții patriarhi, prea-străluciții Domni ai Moldovei, Țerii-Românești și Rusiei (*sic*)», etc.¹

Nu în Iberia de sigur, la micul dinast armenesc de acolo, se putea opoși cultura ce emigrase din Bizanț. Rușii — Muscalii adecă — inspirară de timpuriu mari speranțe «fraților întru Hristos» de nație grecească, supt raportul cultural ca și supt cel politic. Pe când Țarul n'avea mijloace să se amestece în Orient, un stareț grec, în același timp profesor de filosofie și teologie, Gherasim Blachos Cretanul, adresa lui Alexie, în 1656, un *Θρίαμβος κατὰ τῆς τῶν Τουρκῶν βασιλείας*, în care-l asămăna cu Filip al Macedoniei, îl împodobia cu epitete lăudătoare, îl asigura de recunoștința poporului grec și de biruința asupra Turcilor². Până la luarea Azovului însă de Petru cel Mare, pe care-l salută cu acest prilej un alt Grec cu un alt *Θρίαμβος*³, până atunci speranțele acestea erau premature, și în ori-ce cas nu în săl-

¹ Legrand, *Bibliographie hellénique du XVII-e siècle*, I, Paris, 1894, p. 161 și urm.

² Erbiceanu, *Cronicarîi greci*, pp. 146-7.

³ *Θρίαμβος ἔται λόγος ἐγκωμιαστικὸς πρὸς τὸν εὐσεβέστατον... Πέτρον... διὰ τὴν τῆς Ἀζωβίας ἄλωσιν, προσέειπε καὶ προτροπὴ πρὸς τὸν αὐτὸν κατὰ πρὸς πάντας τοὺς ἄρχοντας καὶ στρατηγούς αὐτοῦ ὅπως ἐγείρωσι πόλεμον κατὰ Ἀγαρηῶν. Ibid.*

bateca Moscovă se putea căuta un adăpost pentru Musele elenice rătăcitoare.

Acest adăpost se putea căuta mai firește la noi. E adevărat că Mihaï Viteazul, de și servit de mulți Greci, între cari învățatul Cipriot Luca, episcop de Buzău, apoi Mitropolit¹, nu mai era pentru acest popor ce fusese Domniî muntenî de mai înainte, e adevărat că în Moldova grecismul pierduse mult teren prin instalarea Movileștilor infeodați politiceî și culturîi polone, dar această perioadă de întrerupere fu scurtă. Clientîi turcești venîră de pe la 1610 înainte în Scaunele ambelor principate, și cel mai strălucitor dintre dinșii, un om cu trecere la Turci, un Domn respectat, Radu Mihnea, era crescut la Ivirul din Atos, ni spune un cronicar, și buna lui educație, primită aici și la Veneția, era o educație curat grecească, demnă de tradițiile familiei sale². «Rămânînd orfan..., a fost trimes în Italia», spune un panegirist grec, «și a fost dat acolo la școală, învățînd pe deplin carte elinească și grecească... Pe lîngă acestea, a mai învățat și carte și limbă arăbească, încît cei ce-l ascultaū nu credeau că e de alt neam, pentru frumuseța graiului său. Firea-l făcuse în toate pe acesta foarte priceput, așa că, dacă nu s'ar fi îndeletnicit cu grijile lumești, ci s'ar fi dat culturîi literelor, ar fi ajuns un mare filosof, pentru multa cucernicie ce o avea³.»

Acest Român elenizat oferi pensîi și locuri la Curtea și în clerul său Grecilor luminați. Autorul laudei de mai sus, Matei de Pogoniana, Mitropolit al Mirelor, venise în Moldova prin 1599, iar în Țara-Românească supt Radu Șerban și fusese primit bine, dîndu-i-se egumenia mănăstirîi Domnești a Dealului. Supt Radu Mihnea el rămase în fruntea soborului său și scrise pentru Domn, ca un prinos de recunoștință, o acolutie și o cronică în prosă. Iar supt Alexandru Iliăș, succesorul lui Radu, el alcătui o întinsă cronică versificată, întovărășită de sfaturi către Domnul pentru care o scrisese. În fine, el o continuă și supt urmașul lui Alexandru, supt Gavrilaş Movilă⁴.

¹ Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.*, III, p. 199 (4); IV, p. 21.

² V. Constantin Căpitanul, în *Magazin*, I, pp. 280-1.

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 22-3.

⁴ De dînsul va mai fi vorba în Excursuri. Pentru lucrările sale, versuri și copii de evanghelii, v. Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.*, I, p. 257 și urm. (161); III, pp. 196-7 (2), 204 (6), 208-9 (10); IV, pp. 147-8 (175), 412 (435); *Ἱερ. Στρυ.*, I, p. 438 și urm.; Lambros, *Ἁγιον ὄρος*, p. 306.

Pe atunci la Curtea munteană se găsea și autorul «Cărții istorice», Ieroteiū de Monembasia, care fu ucis în mișcarea lui Lupu Mehedințeanul, la 1618¹. Cartea lui, scrisă în 1580, începu în sfârșit să se tipărească la Veneția pe timpul Domniei lui Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, deci înainte de 1630, când acesta își pierdu Domnia moldovenească. Cheltuiala o purta Apostol Țigară, al cărui frate, Zotu, ținuse pe fiica lui Petru Șchiopul. Opera se mîntui de tipărit la 1631, și în Prefață Apostol aducea mari laude lui Alexandru, «Domn al Ungro-Vlachiei și Bogdaniei, al Craiovei și celelalte»: Fusesse crescut bine «de mic copil». «Nu știm noi cită grijă și-a dat răposatul acela părintele tău Domnul Radu Voevod, Domnul acela prea cuminte, ca să te crească bine, ca pe un fiu de Domn ce ești? Nu știm noi cum căuta pretutindenî fețe cinstite, să le aibă pentru creșterea ta?» Natural că, recomandîndu-se cartea pentru plăcere — *σοφιστικῶς* — și folos, nu se uita nici persoana lui Skarlatos, puternicul saegiu, socrul tînarului Domn².

În aceeași epocă a lui Radu-Vodă, în sfârșit, Țara-Românească și Moldova avură cinstea de a adăposti pe acel cugetător al Bisericii ortodoxe care fu Ciril Lucaris. Patriarhul de Alexandria predică la Iași și București între 1613 și 1615 și se întoarse în principate la 1620³. Iar un alt autor de Didachiū, Neofit Rodinul, traduce în Iași la 1619 din clasică în *apla* Viața Sf. Sava⁴.

Cultura slavonă mai dura încă, dar era în decădere. O ultimă sforțare pentru a o ajuta se făcu supt Matei Basarab prin tipăriturile lui în această limbă. Același Domn și vecinul său din Moldova dădură atenție, de și cel de-al doilea era străin de ori-

¹ Cronica în versuri a lui Matei, ed. Papiu, I, p. 347: «Aū căzut mulți boieri, și al Monembasiei, archiereū cinstit, cu frumoasă viață sfintă. I-aū tăiat capul, i-aū smuls veșmintele, îl aruncară gol la pămînt, numai cu pielea....»

² Legrand, *o. c.*, I, p. 291. Cf. Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.* I, p. 194 și urm. (111); III, p. 66 (28).

³ Cf. Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, III, p. 415 (439); IV, pp. 59 (39), 237 și urm. (263). O scrisoare a lui din 1620 în Arch. din Haga. Cf. Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școlară*, p. 374; Legrand, IV, p. 269 și urm.

⁴ Cf. Papadopoulos Kerameus, *o. c.* III, pp. 149 (90), 235-6 (5); IV, 147 (175); Lambros, *Ἀγ. Ὁρ.*, p. 381.

gine, tinerei culturî româneşti, care încolţia la umbra putredului arbore bătrîn al slavonismului ¹.

Dar aceşti Domni bogaţi, strălucitori, aproape independenţi, nu uitară limba de cultură superioară a Răsăritului, limba elină, şi Grecii avură să se laude de purtarea Voevozilor romîni cu dînşii şi cultura lor.

Pe vremea lor Principii Ţerii-Româneşti şi ai Moldovei începură a fi consideraţi în lumea greacă, în lumea de limbă greacă drept succesorii legitimi ai Împăraţilor constantinopolitani, şi-i găsim pomeniţi lingă patriarhul bizantin, la locul rezervat din vechime Împăratului, în notiţele unui arhieru contemporan ². Supt dînşii întâiu Bucureştii şi Iaşii ajunseră luminile Răsăritului, care-şi afla aici conducătorii şi binefăcătorii. ✕

Vasile era, ni se spune, un om învăţat, familiarisat adînc cu autorii vechi şi noi ai Grecilor. «A ajuns», strigă un visitor al Curţii sale, «pe Împăraţii mai de demult ai Bizanţului, ba i-a şi întrecut ³». Mai puţin cult, om simplu de ţară, oştean bătrîn, Mateiu iubia însă tot atît de mult învăţăturile, şi ştim că între rudele nevestei sale se afla un om cu multe cunoştinţi: Udrişte Năsturel ⁴.

Pe vremea aceasta petrecu în principate, ajutînd la alcătuirea pravilelor, învăţatul grec Paisie saū în mirenje Pantelimon Ligaridis, care fu «duhovnicul, predicatorul şi teologul» lui Matei-Vodă. Vasile adună în capitala sa pe trimişii prelaţilor Răsăritului pentru a-i face să ieă o hotărîre în chestia inovaţiilor calvine în ortodoxism, şi Părinţii adunaţi la Iaşi îl numiau, cerîndu-i tipărirea lucrărilor micului sinod, «singurul luptător pentru Biserică» ⁵.

¹ V., asupra înlocuirii culturii slavone, privirile generale pe care le dă d. A. D. Xenopol în vol. IV din *Istoria Romînilor*.

² Publicate în *An. Ac. Rom.*, XX, p. 217.

³ *Călătoriile lui Macarie*, trad. rom. din 1900, pp. 21—2. Întăia traducere a fost tipărită în *Archiva istorică* de d. B. P. Hasdeu. Cf. Papadopoulos Kerameus, *Ἱεσ. Βιζλ.*, IV, p. 373 şi urm.

⁴ Evangheliile greceşti scrise supt el, Papadopoulos Kerameus, *Ἱεσ. Βιζλ.*, III, p. 193 şi urm. (1), 223—4 (19). În 1639 moare la Curtea lui, Mitrofan, patriarh de Alexandria (*ibid.*, I, p. 349).

⁵ Legrand, *o. c.*, IV, pp. 8 şi urm., 18, 21. Cf. t. II, pp. 250, 472—3; *Rev. teol.*, II, p. 202 şi urm.; III, pp. 262—3. Medicul Domnului, Scogard, un Danes, numeşte sinodul «synodastro», Hurmuzaki, IV¹, p. 68. Cf. Xenopol, IV, p. 67 şi

În curînd țerile romîne produseră un distins învățat, a cărui reputație se întinse cu mult peste hotarele patriei sale, Moldova. Nicolae Milescu, acel aventuros călător și teolog, a cărui viață cuprinde elemente aproape fabuloase, pretindea că «studiiile sale principale le-a făcut asupra limbii grecești», în care compuse al său *Enchiridion*¹. Noua cultură începea să-și producă roadele. În școala dela Trei-Ierarchi a lui Vasile Lupu trebuie să se fi învățat, orî-cum, și ceva grecește².

În 1661, domnind în Moldova Istratie Dabija, un simplu boier de țară, se dedică Domnului acestei țări: «prea-strălucitului principe și Domn al Moldovlachiei», un «Proschinetariu al locurilor sfinte ce se află în sfîntul oraș Ierusalim», de călugărul cretan Arsenie Caludis, care era profesor al școalei «cottoniane» din Padova și-și tipăria lucrarea în Veneția³. O școală grecească exista atunci în Moldova, la Sf. Sava, și, după Nicolae Kerameus, o conducea un Teodor din Trapezunt, din cărțile căruia, mort în 1665, ni s'a păstrat un manual de filosofie⁴. Supt același Dabija, la 1664, trecu prin Moldova patriarhul Nectarie de Ierusalim, care visită mănăstirea Sf. Mormînt, adică Sf. Sava, fu bine primit de toată lumea și trecu apoi în Țara-Românească, unde Domnul local, Grigore Ghica, fu mai puțin ospitalier și darnic⁵.

Printre cei ce se arătară mai curtenitori față de sfințitul oaspe se pomenește Vistierul Duca, un Rumeliot sau un Albanes, ginerele nevestei Domnului⁶. Ar fi început cariera sa la o dugheană de abagerie, unde, de sigur, nu învăță nici *clinică*, nici *epistimă*. Totuși, fiind un om foarte ager — unul din cei mai

urm. V. și Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 334. Manuscrise plătite de el, *ibid.*, IV, pp. 40 (26), 171 (196), 338 (365); III, p. 199 (3); I, p. 438 (480); Lambros, *o. c.*, pp. 217, 363. Patriarhii la el, *ibid.*, IV, p. 145 (164); Comnen Ipsilanti, la anul 1647.

¹ V. Legrand, *o. c.*, II, p. 248 și urm.

² V. și Xenopol, IV, pp. 80—2.

³ Legrand, *o. c.*, II, p. 139; cf. și p. 356, No. 548.

⁴ *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 217-9. Pentru Kerameus, v. Papadopulos, *l. c.*, IV, p. 305 (331). Cf. Sathas, *Νεοελλ. φιλ.*, pp. 322-3.

⁵ «Ἡ μηδὲν, ἧ μικρὸν ἀπωνάμενος τῆς ἐκείνου βοηθείας.» Legrand, *o. c.*, II, pp. 401-7.

⁶ V., pentru acestea, observațiile la cronica lui Nicolae Costin.

deștepti urzitori de intrigă din țara și secolul său —, el își asimilă oare-care cultură și ambițioasă rolul de sprijinitor al învățărilor greci.

X Ridicînd mănăstirea Cetățuia, lângă Iași, într'o admirabilă situație, împodobind-o și înzestrînd-o din bielsug, Duca așeză o tipografie într'însa, o tipografie care fu cea d'întăiu penîru cărțile grecești în Orient¹. Acel care dădu sfatul, supraveghiă instalarea și găsi de lucru tipografiei elinești din Cetățuia fu cel mai luminat și mai activ pe terenul cultural dintre prelații greci ai secolului al XVII-lea, marele patriarch Dosoftei de Ierusalim, de o potrivă de impunător prin cunoștințele, vrîsta și maiestatea ce-î era întipărită în figură. Pe acesta-l putem considera ca pe cel d'întăiu statornicitor al Renașterii grecești în principate.

Încă la 1677, Prescurtarea de istorie sacră a lui Nectarie din Creta, dedicată lui Antonie-Vodă Roset, în care, ca Domn al Moldovei, Grecii vedeau și pe luptătorul pentru neamul lor², apare totuși la cunoșcutii tipografi frații Glykys, la Venetia³. Trei ani după aceasta, Dosoftei funda cu banii săi tipografia grecească din Cetățuia. Tot acest prelat zelos dădu «Romînului» Mitrofan ieromonachul șese sute de lei pentru a cumpăra literă nouă și-î încredință spre tipărire manuscriptul lui Nectarie de Ierusalim «despre supremația Papei»⁴.

Această carte deschise seria tipăriturilor grecești din Moldova; ea apărură la 1682, cu o prefață de laude către Duca⁵.

Mitrofan vorbește într'una din prefetele sale de multele ostenele și depărtatele călătorii ce trebuise să facă pentru a-și învăța meșteșugul, «meșteșugul acesta al tipografiei meale, care,

¹ Cf. aprecierea lui Nointel, în *La perpétuité de la foy de l'Église catholique touchant l'Eucharistie*, Paris, Savreux, 1674, III, 4°, pp. 490-2: «Nu există o tipografie grecească la Constantinopol. Cele ce s'ar putea găsi în Țara-Românească și Moldova nu sînt destul de corecte. Ar fi periculos să se caute în Moscovia.» Citat după Legrand, II, p. 206.

² Καὶ διότι, ὡς ἀριστάρχην πάσης Μολδοβλαχίας, σεβόμενοι σε οἱ πάντες καὶ ὡς ὑπέρμαχον τοῦ γένους τῶν Ῥωμαίων.

³ Legrand, *o. c.*, II, pp. 337-8; *Rev. teol.*, III, p. 247-8. Cf. Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.*, I, p. 254 (157); IV, p. 237 (262).

⁴ Cf. Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.*, p. 304; III, p. 271.

⁵ Legrand, *l. c.*, pp. 401-2.

den tinerețele mele, multe locuri umblindu și cu multă oste-nală cîștigîndu-l»¹.

Dacă nu știm nimic amănunțit despre anii săi de ucenicie, cariera lui ulterioară i-o putem urmări bine în operele sale. Mărgenindu-ne deocamdată la rolul său de răspîditor al culturii elenice, după ce se tipări cartea lui Nectarie, i se trimese, împreună cu hîrtia trebuitoare, opera arhiepiscopului Simion de Salonic, «Contra eresurilor». Ea fu publicată de Mitrofan în Octombre 1683, cu cheltuiala lui Duca-Vodă², care primi, în schimb, o nouă laudă din partea patriarhului de Ierusalim.

Pe timpul cînd Duca își lua rolul de patron al culturii elenice, pe timpul cînd punea pe fiul său mai mare să urmeze lecțiile lui Ioan Papa Comnen, lui Spandoni, călugărului Agala, aduși anume pentru aceasta în Moldova³ —, succesorul său în Țara-Românească, Șerban-Vodă, care purta frumosul, împărătescul nume grec al Cantacuzinilor, nu renunță la lupta pe acest teren. În prefața *Acoluției martirilor Sirghie și Bach*, tipărită de același Mitrofan, la Iași, în 1685, se vorbește lăudător și de Domnul muntean; «coborîtor al vechilor Împărați încununați de Dumnezeu»⁴. Ioan Cariofil, Logofătul Patriarchiei, îl vizitează la 1679 încă⁵, iar în 1681—2 patriarhul constantinopolitan, Dionisie Seroglănu, venit pentru a împăca pe cei doi Domni vecini⁶.

Un fost episcop de Lacedemona era găzduit la dînsul în 1680⁷, iar, la 1682, Mitropolitul Ungrovlahiei era încunjurat de episcopul fost de Sofia Auxentie, de Ghenadie de Silistra și de

¹ Prefața la Octoichul din 7208.

² Legrand *o. c.*, II, pp. 414—6. Corectura o făcu Ioan Molibdos din Heraclia sau Perint, notariu al *Mării Bisericii* din Constantinopol. Acesta era altul decît Ioan Cariofil, Marele-Logofăt al Bisericii, ale cărui *Efemeride* au fost publicate la Atena în 1890 de Pericle Gh. Zerlenti și traduse în românește, în parte, de C. Erbiceanu, în 1892. Ioan scrisese și «epigrama» de rigoare către Domn. Cf. Daponte, în *Cron. grec.*, p. 37; Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.*, IV, p. 400.

³ V. Dim. Cantemir, *Descr. Moldaviae*, p. 154; *Ist. imp. otoman*, I, p. 135, nota 11, și scrisoarea greacă a lui Constantin, cu data de 1697 către Alexandru Mavrocordat Exaporitul; Erbiceanu, *Cron. grec.*, p. 165 și urm.

⁴ Ἀπόγονος τῶν πάλαι θεοστέπτων βασιλέων. Legrand, *o. c.*, II, pp. 425-6.

⁵ *Efemeridele*, trad. Erbiceanu, p. 12.

⁶ *Ibid.*, pp. 15—6.

⁷ Popea, *Mitropolia română*, p. 8; *Condica sfîntă*, pp. 55-6. Unul de Adrianopol c. 1682 (Papadopoulos, I, p. 352).

Gherman de Nissa, care stătu mult timp în țară și aduse servicii literare ¹. Ni se spune că a tipărit, nu însă la București, unde nu lucra tipografia, o ediție a «Istoriei Evreicei Marcada», roman ce se petrece în Țara-Românească ². Noul Testament, imprimat de frații Glykys, la Veneția, îi este dedicat, și în precuvîntare se face elogiul mlădiței imperiale, binefăcătorului Grecilor, «gloriei Bizanțului» ³.

Domnul însuși știa grecește, și probabil de mîna lui sînt scrise epistolele, ce ni s'au păstrat, către Hrisant Notara, nepotul patriarhului Dosoftei ⁴. Încă din 1684 se găsia la Curtea sa viitorul mare dascăl grec din București Sebastos Kymenites, din Trapezunt, probabil ca preceptor al beizadelei Gheorghe ⁵. Ieremia Cacavela, de care vom vorbi îndată, traduse pentru el o istorie a asediului Vienei ⁶. Simțindu-se unul din șefii politici ai grecității, ispitit de visuri imperiale, îl vedem intervenind în daraverele ortodocșilor cu latinii la Sf. Mormînt ⁷, precum în Ardeal el lua cu energie apărarea pravoslaviei prigonite în persoana Mitropolitului Sava ⁸.

Cărturari cari posedau desăvîrșit limba grecească, eleniști ca Milescu din Moldova, se formase și în Țara-Românească. Așa, fratele Domnului, Constantin Stolnicul, care profitase de frumoasa biblioteca greacă a tatălui său ⁹ și făcuse studii înalte la Padova, noua Atenă a națiunii grecești, — pe timpul nenorocirilor politice ale familiei sale. Așa Șerban logofătul Grecianu și fratele său Radu, cari traduseră, totdeauna împreună, Biblia de la 1688, o minunată carte supt toate raporturile, *Mărgăritarele* din 1691, *Pravoslavnica mărturisire* a lui Petru

¹ Cf. Popea, *l. c.*, p. 10; *Cond. Sf.*, p. 59 și Prefața Bibliei din 1688 cu Del Chiaro, p. 43.

² Legrand, *o. c.*, II, pp. 246-7.

³ *Ibid.*, pp. 439-43.

⁴ Legrand, *Épistolaire grec*, Paris, 1888, pp. 2-4.

⁵ *Ibid.*, pp. 1-2.

⁶ Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.*, IV, p. 35 (21).

⁷ *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 296-9.

⁸ Popea, *l. c.*, p. 28.

⁹ Despre această bibliotecă vorbește Del Chiaro, p. 124. Ni s'au păstrat unele cărți dintr'însa. V. *An. Ac. Rom.*, XX, p. 239.

Movilă¹, tipărită tot la 1691, în Buzău, și probabil și *Apostolul* din 1704, al cărui manuscris dată «încă din zilele lui Șerban»². Să pomenim, pentru a termina această enumerație, și traducerea, citată de Cantemir, a cronicii oficiale a țerii în grecește, făcută tot de Șerban Logofătul³, și Evanghelia greco-romină din 1693, pe care o împodobesc versuri și o prefață de Șerban. În fine, n'ar trebui uitați, în această listă de cărțurări, doi Cantacuzii încă: unul Iordachi, care traduse, din grecește, Evanghelia din 1682⁴, și cellalt un nepot de frate al acestuia, Șerban, fiul lui Drăghici, care *cheltui* pentru *Liturghia* din 1702, apărută la Buzău, și la care adaoase o Prefață plină de cuvinte nouă, luate din grecește și latinește, ca «Providenție», «pelagū», «sucșive»⁵ (*sic*).

Succesorii lui Duca în tronul Moldovei de la 1683 înainte n'aură nici gusturile alese ale acestuia, nici timpul trebuitor pentru a susținea cu folos o mișcare de cultură. Cel care domni mai mult fu Constantin Cantemir, care nu învăță nici odată să scrie mai mult decât numele său. Acest vechi soldat însă, căruia i se arunca în obraz de învățații timpului lipsa lui de învățătură, nu desprețuia cunoștințele pe care el n'avuse prilejul să le capete. Fiii săi primiră o deosebită creștere, prin Ieremia Căcavela, un doctor cretan⁶, și rodul acestei educații fu neobișnuită învățătură a beizadelei Dimitrie, un fenomen pentru Orientul din secolul al XVIII-lea. Educația aceasta fu, bine înțeles, grecească mai ales, și în amîndouă limbile, a țerii și a școlii înalte, publică eruditul principe *Divanul* său, pe care-l cita față de Europeni mai bucuros sub titlul elinesc⁷.

¹ «Mai sîntî încă pre mîini-ne acum de să mai scot de pre greceaste rumăneaste Mărturia Pravoslavnică, ce-i zicu, de Nectarie al Ierusalimului patriarchū făcută, și altele, care, cu dumnezeescul ajutoriu nevoim a le isprăvi. Prefața *Mărgăritarelor*.

² Prefața la această carte. La toate ajutase cu sfatul, talmăcind greutățile mai mari, Constantin Cantacuzino. V. mai departe.

³ V., pentru toate acestea, mai departe, la capitolele respective.

⁴ Dar d. Gaster susține că ediția aceasta este «ganz ähnlich» celei din 1648 (p. 269), și în acest cas firește nu i-ar rămînea lui Iordachi decât meritul de a fi plătit pentru ediția cea nouă.

⁵ E tipărită în Gaster, *Crestomatie*, I, p. 343 și urm.

⁶ El traduse *Viețile Papilor*, de Platina; *An. Ac. Rom.*, XX, p. 212 și urm.; *Rev. teol.*, III, pp. 268—9, 404; Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 415 (440). Cf. *Bis. ort.*, XIII, p. 152 și urm. Szabó, *R. k. könyvtár*, II, p. 396.

⁷ V. mai departe.

Tipografia lui Mitrofan, pe care meritele sale îl ridicară la episcopia de Huși și păcatele sale politice îl siliră să părăsească țara după 1686¹, nu-și încetă activitatea supt incultul patron de cultură. Firește că Vodă nu știa un cuvînt grecește, dar el se ținu și aici de tradiția predecesorului său. De alt-fel grecismul apucase a prinde rădăcini adînci pe vremea lui: în biserica Curtii, cînd Domnul era de față, se cînta românește la strana din dreapta, dar la cea din stînga grecește². Și din Moldova patriarhii, din ce în ce mai despoiați de veniturile lor, își făcuse o residență obișnuită, și trei dintre dînșii — de toți erau patru! — se aflaî la Iași, cînd cu moartea lui Constantin Cantemir³.

În 1697, se tipări decî, tot la Iași, tradusă din grecește în românește, *Tîlcuirea Liturghiei*, «în tiparnița domnească» și supt supravegherea cumnatului lui Vodă, Lupu Bogdan, care scrisese o interesantă prefață către iubitorul de carte Voevod⁴. Traducătorul era Cacavela, care scrisese și Prefața *Divanului*, redactat de domnescul său elev și care făcu și corecturile pentru singura carte numai în elinește tipărită în Iași supt Antioh Cantemir, *Τόμος ἀγάπης κατὰ λατίνοῦς*⁵. Acest *τόμος* era una din operele lui Dosoftei de Ierusalim, care trăia încă și urmăriă cu aceeași iubire și rivnă desvoltarea civilizației Orientului, în singura formă ce i se părea posibilă: cea grecească⁶.

Dar școală nu mai exista în Moldova, afară poate de școala românească, dacă era alt-ceva decît un profesor particular acel «diac Pătrașcu dascălul», pe care-l găsim supt un document al lui Constantin Cantemir⁷. «Dăscălia» lui Cacavela — aceasta o știm cu siguranță — era o dăscălie de Curte. Necontestat era o civilizație greacă în Moldova la sfîrșitul secolului al XVII-lea,

¹ Melhisedec, *Cronica Hușilor*, I, p. 145.

² D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 93.

³ V. mai departe.

⁴ Cartea a fost descrisă și de episcopul Melhisedec, în *Biblioteca de la Miclăușană, Rev. p. ist., arch. și fil.*, III, pp. 150-1.

⁵ Un mare in folio. Despre el vorbește, afară de Legrand și de *Bibliografia romînă* a d-lor Bianu și Hodoș, Erbiceanu, în *Cron. grecă*, p. VI, nota 1. Alte cărți grecești din Moldova, în *Bibl.*, pp. 337-9.

⁶ Cf. și Erbiceanu, *Cr. grecă*, p. 103.

⁷ V. A. Urechia, *Despre slobozii*, în *An. Ac. Rom.*, IX, p. 157.

dar puțină profitaă de dînsa. Cu toată tipăritura, pentru folosul întregului Răsărit, a voluminoaselor tratate teologice grecești, țara rămînea încă aspră. Erau episcopi cari nu știaă carte¹, iar pe boierii mari îi ridica une ori pe sus, beți, de la masa Domnului². Educația slavonă va fi persistat decî încă un timp, chiar în familiile nobililor, acea educație care începea prin învățarea pe de rost a Orologhiului, Octoihului, Psaltirii, urmă cu tilcul Evangheliei, Apostolului și Pentateuhului, rare-ori și cu a Paliei sau Vechiului Testament și se opria aici, pentru băieți ca și pentru fete³.

Dacă ar fi domnit mai mult Dimitrie Cantemir, un adînc cunoscător al limbii grecești și un iubitor al culturii eline, care pusese să i se învețe fiii de către Corciritul Anastasiu Kondoides⁴, unul dintre cei mai buni elevi ai școlii, ai uniceii școli înalte grecești: cea din Fanar, dacă nenorocul n'ar fi tăiat scurt toate marile lui visuri de stăpînire luminată și independentă, supt aripile vulturilor Țarului, — Moldova ar fi strălucit de o puternică mișcare culturală în limba ce domina dezvoltarea intelectuală a Răsăritului. Fratele lui Dimitrie, Antioh, care nu prinse nici o dată un mare gust pentru carte, — nu lucră în această direcție nici cît simplul său tată, dar și el dădu creșterea copiilor săi în mîna unui Grec, călugărul Azarie Țigala sau Cigala, din Santorin, care scrisese și o gramatică grecească pentru elevul său, principele Ioan⁵.

Dar cel mai mare sprijin trebuia să-l afle elenismul înviat, statornicit în jurul supremei puteri politice a «Grecilor» din Împărăție, Domnia principatelor, — pe lîngă Constantin Brîncoveanu, căruia cu drept i s'ar putea da titlul de luminător al neamurilor Răsăritului.

¹ «Rudes litteris», spune Dim. Cantemir, în *Descr. Moldaviae*.

² *Ibid.*, p. 96.

³ *Ibid.*, p. 153. Dimitrie Cantemir dă și explicația acestei creșteri «științifice» în slavonește: «cum aliae scientiae tradi non possent».

⁴ «Apoi Anastasiu Condoidi, născut în Corcira, a fost dascăl al copiilor mei»; *Ist. imp. otoman*, I, p. 135, nota 11. În Rusia a ajuns episcop. V. *Procès-verbaux des séances de l'Académie impériale des sciences*, I, Petersburg, 1897, pp. 172, 730.

⁵ Cariofil, p. 6. Cf., pentru el, și *Serb. școl.* a dd. Xenopol și Erbiceanu, pp. 407—8; Papadopoulos Kerameus, *Ἱεσρ. Βιβλ.*, IV, p. 431.

Logofătul Constantin era fiul Stancei Cantacuzino, și ceva din tradițiile de familie ale Cantacuzineștilor trecuse deci asupra lui, care în întâiele timpuri și-ar fi luat și titlul acesta, pe lângă cel de Basarab, ce-î revenia mai puțin¹. De și n'a fost cea ce se poate numi un om învățat, el știa grecește bine și avea multă dragoste pentru cărțile care-î slăviau numele, pentru învățații cari-î adresaū prefețe și «epigrame», pentru cultura înaltă, care aducea tuturor folos, iar lui și reputație. Biblia lui Șerban-Vodă începu a se tipări supt acesta în Novembre 1687, dar ea se termină numaî după un an, și, înainte de a fi răspîdită, Domnul care o comandase muri. În titlu se pomeneste prin urmare noul principe, făcîndu-i-se partea în traducerea și publicarea lucrării: «Cu îndemnarea dumnealui Costandinu Brincoveanului, Marele-Logofăt, nepotă de soră ală Măriei Sale; carele după prestăvirea acestu mai susū pomenitū Domnū putearniculū Dumnezăū, denū aleagerea a toatei Țară Rumănești, pre Dumnealui l-aū coronat cu Domnia și stăpînirea a toată țara Ungro-Vlahiei, și întru zilele Măriei Sale s'aū săvîrșitū acestū dumnezăescū lucru»².

Domnia lui fu foarte lungă și foarte prosperă; fără a despoia prea mult țara, el izbuti a-și face o avere nemărginită și știu s'o întrebuințeze bine, pentru mai marea glorie a neamului și a numelui său³. Făcu tipografie pentru toate limbile orientale, chemă învățați de pretutindenă, răspîdi cu dărnicie, cu o împărătească dărnicie, pensii și ajutoare.

De sigur că luminatul Voevod al Țerii-Romănești nu uită cultura națională în preocupările sale. Cu slavona se mîntuise

¹ V. mai departe.

² Avem un *λογόγραφον ἐγκωμιστικόν* către el de Hrisant Notara (Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 395). Pentru casa lui cea nouă făcu versuri un Ioanichie Hagiul (*ibid.*, p. 402). Către el se adresează și Gherasim Paladă (Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 441; *Cron. grecă*, pp. 99—101). Prin 1692, el tipărește o operă a lui Samuil Capasuli (Papadopulos, I, pp. 440—1). Ieroteu Sidis scrie în 1705 o «epigramă» din ordinul lui (*ibid.*, I, p. 435, no. 468). Afenduli, capuchehaia lui la Bender, îi dedică o lucrare istorică de care vom mai vorbi.

³ Și Daponte susține că veniturile mari ale Domnului proveniaū din averea lui proprie; Erbiceanu, *Cron. grecă*, pp. 172-3. Îl vedem pe Brîncoveanu căinîndu-se către vecinii săi pentru dările pe care Turcii îl silesc să le puie. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 250, 253.

acuma, și numai amintirea trecutului și nevoia de a se găsi tăl-măcitori pentru documentele rămase din acel trecut făceau pe Domn să păstreze pe dascălul de slovenie; între tipăriturile lui Brîncoveanu întîlnim de aceia o singură carte slavonă, o gramatică¹. Secretariul românesc, logofătul de rumînie al lui Brîncoveanu, Constantin Strîmbeanu, era un om cu carte; «escela în literatură», ni spune un raport german din Oltenia, unde trăia supt stăpînirea Nemților, la 1731 încă². Pentru a avea bunî logofeți, bunî caligrafi — și răvașele lui Brîncoveanu și ale boierilor săi³ sînt modele de scriptură frumoasă, de caligrafie și de ortografie, — pentru a avea preoți destoinici și cărturari, trebuia reformată vechia școală de mănăstire de la Sf. Sava. Îl vedem pe Brîncoveanu ocupîndu-se de dînsa la 1-iu Septembrie 1707⁴, și inscripția din 20 Iulie 1709 comemorează sfîrșitul lucrării de întregire și reparație, supt supravegherea boierului Radu Dudescu și pe timpul egumeniei lui Daniil Arapul. De acolo aflăm că Vodă făcuse și «alte case și tocmele, ca să fie școală de învățat carte, întru pomenirea vecinică a neamului său»⁵.

Principe al Imperiului, corespondent al Împăratului creștin, informator al generalilor acestuia din Ardeal, Brîncoveanu nu desprețuia nici cultura occidentală, latină. «Europeni» avea mulți la Curtea lui: toți erau foarte bine îngrijiți, și nimeni n'a părăsit Țara-Românească decît cu păreri de rău. Medicul lui, primul medic sau protomedicul, fu întăiu Italianul Iacob Pylarino, care se însură în țară și al cărui nume ni este cunoscut și prin opusule științifice⁶. Încă în 1704 bailul recomandă lui

¹ Un exemplar la Bibl. Ac. Rom. Cf. *Bibliogr.*, p. 351. Pentru gramatica slavonă a lui Maxim, tipărită la Moscova, din care cu greu se mai găsiau exemplare și care servia dascălilor romîni din secolul al XVII-lea, v. D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 153.

² «Der Constantinus Strimbanus gedunkhet ein bescheidener Mann zu seyn; redet zwar nicht besonders viel; ware aber bey Fürsten Constantino Brancovano wallachischer Secretarius, und will man dasz er in der Literatur excellire.» Hurmuzaki, VI, pp. 307, 322, 427, 501—2, 505—7. Pentru grămăticul Panaiot, V. Urechîă, *Ist. Romînilor*, I, p. 836, n. 2; *Rev. teol.*, III, pp. 372, 382.

³ Unul, al Domnului, și la Bibl. Ac. Rom., VII/12. E adresat la 1709, 21 Iunie, lui Barteș Sauler, județul Brașovului.

⁴ Urechîă, *Ist. școalelor*, I, p. 12.

⁵ P. Poenaru, *Gheorghe Lazăr*, în *An. Ac. Rom.*, ser. I, IV, pp. 124-5.

⁶ V. mai departe.

Vodă pe acest supus venețian¹. În 1708, cînd Pylarino ajunsese consul venețian la Smirna², acest loc era ocupat de alt Frînc, Bartolomeiŭ Ferrati, care purta titlul de comte³.

Un călător care a văzut Muntenia supt Nicolae Mavrocordat, găsi încă aici pe Bartolomeiŭ, și ni-l descrie îmbrăcat în lunga lui blană polonă, încins cu o cingătoare pestriță de mătasă, purtînd ciubote mici polone, roșii, galbene sau negre, cu potcoave, și încununînd acest costum cu o perucă și o pălărie nemțească împodobită cu un galon de aur⁴. Ferrati era un om bogat: el avea moșii în Ardeal⁵, și stăpînul său îi dădu, în Moldova, moșia Coțofăneștii saŭ baniŭ trebuitori ca s'o cumpere. După moartea bătrînului comite, fiul saŭ rămase în principate pînă la 1769, și vedem reclamîndu-se moșia la 1790 de Elisabeta, fiica acestuŭ al doilea Ferrati și soția lui Anton Horváth de Zsákod⁶. Ferrati era un om învățat și în afară de meseria sa, și el comunică eruditului ungar Timon unele lămuriri archeologice relative la țerile unde se găsia⁷.

El era întrebunțat și pentru corespondența politică a Imperialilor, căroră li dă știri în 1715, din București⁸, după ce povestise, într'o formă vie și interesantă, căderea lui Brincoveanu, în anul precedent⁹.

Del Chiaro spune că a cunoscut la București pe chirurgul sas, catolic, Ștefan «Sisti»¹⁰, și în adevăr acest personagiu, care

¹ Hurmuzaki, IX¹, p. 404, No. 548.

² *Bis. ort.*, XV, pp. 903—4. Cf. Legrand, II, p. 474; Sathas, N. ŕ., pp. 428—30.

³ *Acta Slavorum meridionalium*, XVIII, p. 330.

⁴ *Begebenheiten*, pp. 239-40.

⁵ *Ibid.*

⁶ Hurmuzaki, IX², pp. 191-2, No. 251 și IX¹, pp. 603-9: inscripțiile bisericii catolice din Tirgoviște; *Arch. istorică*, I², p. 50.

⁷ Timon, *Inago novae Hungariae*; Viena, 1754, in 8°: *Additamentum ad imagines antiquae et novae Hungariae*, p. 28.

⁸ Hurmuzaki, VI, p. 147, No. 73.

⁹ *Succinta relazione dell'accidente sinistro occorso al principe di Vallacchia Costantino Bassaraba di Brankocan nel dì 4 Aprile 1714 in Bukuresto*; in Hurmuzaki, IX¹, pp. 533-4. E aceiași cu povestirea latină tipărită în *An. Ac Rom.*, XXI, pp. 29-31. Că aparține lui Ferrati, se vede din raportul acestuia către baronul de Tige, din 11 April 1714, tipărit în Hurmuzaki, *l. c.*, p. 535. No. DCLXXXI.

¹⁰ Pp. 18-9.

se numia Sixtus, se întâmpină la 1700¹. Secretariul latin al Domnului era un Nicolae Folos de Wolff, din Polonia, care-și mărită fata cu un Fieschi² și se așază în Cimpulung³. Un alt secretariu pentru limbile Europei era Del Chiaro, care servi și pe Ștefan Cantacuzino și chiar, cîtva timp, pe Nicolae Mavrocordat; sfătosul și bunul Del Chiaro, care înveselia pe boieri prin roșăța neobișnuită a figurii lui, ce-l făcuse a fi poreclit Curcanul⁴. Lipsia numai o școală de «latinie», profesorii de această limbă, profesori particulari, fiind curuți refugiați din Ungaria⁵ și, de bună samă, călugării cărora li era încredințat cultul catolic în principate⁶.

Vodă se interesa de politică, pentru dînsul și pentru Turci, cărora li transmitea știrile din «avvisi», cum credea el mai bine. Nu numai că trebuie să fi avut o corespondență în Ardeal, unde observa pentru dînsul Apostol Mano, un Grec cult⁷, nu numai că primia din Moscova rapoartele lui David Corbea Ceaușul, reprezentantul său secret acolo, dar el trebuie să fi avut oameni săi la Viena, și mai ales la Veneția. Îl vedem puind să i se traducă imediat, în grecește, *Prognosticul Muscalilor* de Acxtelmeier, apărut la Augsburg în 1698⁸ și dînd lui Ioan Romanul

¹ Hurmuzaki, IX¹, p. 610, No. DCCXXXIV.

² Hurmuzaki, IX¹, pp. 608-9. Brîncoveanu-l luase dela predecesorul său Șerban-Voda. Cred că «Andreî» e o greșală pentru «Nicolae».

³ V. Iorga, *Documente și studii*, I, tabla.

⁴ El era furios de această poreclă și se plînsese în Divanul lui Ștefan-Vodă, cerînd oprirea injuriosului calificativ. Aceasta se făcu, dar prigonitorii Italianului imitară atunci nearmoniosul cîntec al acestei zburătoare. V. Sulzer, partea istorică, copie în manuscrisele Academiei Romîne. «Revoluțiile Valachiei» ale lui Del Chiaro apărură, cum se știe, la Veneția în 1718. Anunțul apariției apropiate a cărții a fost găsit de I. Bianu și tipărit în *Archiva soc. št. și literare din Iași*, II, p. 448. Cf. și Atanase Comnen Ipsilanti, la a. 1722.

⁵ «Alcuni pedagoghi eretici di nazione ungheri, e per lo più ribelli rifugiati nella Valachia, ove si procacciano il vitto con insegnar la lingua latina a quella nobile gioventù». Del Chiaro, p. 93.

⁶ Ca martur într'un act din 12 Ianuar 1693, redactat la Galați, figurează, pe lîngă un vameș, un egumen și un grămatic, și «Ego pater Ioseph Sonantii, missionarius apostolicus utriusque Valachie». Bibl. Ac. Rom. III/242.

⁷ V. deocamdată *Bis. ort.*, XV, pp. 422-4.

⁸ *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 221-2. Data de 1638, pe care o poartă titlul traducerii, e greșită, de oare-ce e vorba în carte de Țarul Petru.

sarcina de a-î tâlmăci în românește «prognostice de pe calendarele frințești» din 1695 și înseși aceste calendare, «foletele novele» — *foglietti novelli* — dintre anii 1693 și 1703¹.

El corespundea în Italia cu învățatul grec Nicolae Comnen Papadopulo — erau, cum se vede, din bielșug Comneni printre Grecii timpului —, și de la dînsul primia el vești romane². Cele mai multe știri, afară de corespondența oficială, le va fi avut însă de la... — lucrul pare curios — de la bursierii săi. Sathas³ numără printre acești bursieri la Padova pe medicul Gheorghe Hypomenas, pe Anton Stratigos și pe Paladie Damian. Pe de altă parte, și Del Chiaro citează pe Gheorghe, de loc din Trapezunt — acesta se îngrijia și de depozitele bănești ale lui Brîncoveanu la Veneția —, care merse, cu banii Domnului, să învețe medicina la Anton Vallisnieri, în Padova⁴. O scrisoare a Papei, în fine, pomenește pe un *consobrinus* al Domnului, care se afla la Roma, probabil pentru studii⁵. Dacă Brîncoveanu își mai aducea aminte de cultura slavonă, dacă sprijinia puternic cultura nouă în limba țerii, dacă nu era străin de cultura Europei, — acea cultură care i se părea mai vrednică de protecția sa, era cea elinească, care trebuia să-î proclame cu cinste numele în Orientul grecisat.

Mai mult chiar decît Constantinopolul, Țara-Românească era atuncî centrul ortodoxismului, rezidența sigură și iubită a prelaților ce stăteau în fruntea lui. Cu ceremoniile pompoase ale Bizanțului creștin, Constantin Brîncoveanu, alesul țerii — și am văzut că el se mîndria cu această origine a Domniei sale, — fu sfințit de un patriarh de Constantinople, Dionisie, care stătu multă vreme în țară și muri în București, unde i se odihnesc oasele⁶. Dosoftei din Ierusalim avu, ca și mai înainte, rolul de supraveghetor al credinții, de organisator al silinților pentru

¹ Cite-va au fost păstrate, și Odobescu le-a descris în *Revista Romînă*, I, p. 657 și urm. Vom reveni asupra lor în Excursul II, cînd vom vorbi de însemnările istorice făcute de Brîncoveanu pe calendare.

² Hurmuzaki, IX¹, pp. 366-7, No. 522; *Bis. ort.*, XV, p. 674 și urm.

³ *Νεοελληνική φιλολογία*, pp. 458-9. Cf. și Papadopol-Calimah, în *An. Ac. Rom.*, sect. ist., XVIII, pp. 145-6; *Bis. ort.*, XV, pp. 903-4.

⁴ P. 191.

⁵ Hurmuzaki, IX¹, pp. 366-7, No. 522.

⁶ V. și Lambros, *l. c.*, p. 220.

cultură, de sfetnic ascultat în cele religioase. După Τόμος καταλλαγής, tipărit în Iași la 1692-4, apărui în București Τόμος χαρας, în 1705: aceasta din urmă o minunată ediție a lui Antim Ivi-reanul, vrednică de cele mai vechi și mai vestite ateliere ale Apusului, — cu chipul patriarhului, versuri ale «școlarilor Academiei grecești din București»¹ către Domnul, binefăcătorul lor. Se pregătise pentru tipar și ultima operă a lui Dosoftei, «Istoria patriarhilor din Ierusalim», dar această enormă lucrare nu apărui, într'un masiv în folio, tot atât de frumos ca și publicația din 1705, decît la 1715, supt Domnia lui Ștefan Cantacuzino².

Cum am spus, rolul lui Dosoftei, un fel de *hypermitropolit* al Brîncoveanului, în strălucirea învățată, în măreția patriarhală a căruia se pierdea cu totul smerita figură de călugăr bolnav a lui Teodosie, Mitropolitul de Scaun, — era acel de oracol al credinței, de apărător al ortodoxiei. Cînd acel care trebuia să rupă vechile legături de comunitate rituală, legăturile mai nouă de supunere ale Bisericii din Alba-Iulia față de Mitropolia Țerîi-Românești³, cînd Atanasie din Cingud fu ales *Vlădică* al Romînilor din principatul vecin, Dosoftei redactă pentru dînsul o lungă și însemnată învățătură, în care-î recomanda slujba în slavonește și grecește numai, afară de evanghelie, care, pentru folosul credincioșilor, se poate ceti și în românește, și afară de propovedanii, care trebuie făcute Dumineca și la sărbătorile celelalte, la îngropări «și mai pre scurt în toată vremea și în tot locul cînd va trebui», căci preutul «ce nu va învăța să facă cazania, nevrednic este și lepădat de proeție». În general, sfătuia Dosoftei, să recurgă pentru lămuriri de doctrină la «Pravoslavnica mărturisire», a lui Movilă⁴, îndreptîndu-se, în ca-

¹ Οἱ ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Οὐγκροβλαχίας ἀθθεντικῆς ἀκαδημίας φοιτηταί. Cf. *Rev. teol.*, III, p. 401.

² Cf. Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 321 și urm.; IV, p. 196 (230), 206—7 (242).

³ În timpurile din urmă, Mitropoliții ardeleni erau aleși la București de soborul episcopilor locali sau străini, aflători în această capitală, supt presidența Mitropolitului muntean, care decidea între candidați. Se propunea și prelați din Țara-Românească, precum, la alegerea lui Varlaam, egumenii de la Cotroceni și de la Sf. Troiță, iar, la a lui Teofil, Atanasie de Tismana. Popea, *o. c.*, la început.

⁴ V. mai sus, pp. 34—5.

suri de nedumerire, după originalul grecesc, «de vreme ce limba română este puțină și îngustă¹».

Pentru a-și îndeplini misiunea de îndreptător al legii, scrise Dosoftei, după ce silințele pentru Unire ale Iesuiților izbîndise, prefața din *Τόμος χαρας*, promițînd să revie în altă carte asupra Unirii, «legătura vădită cu diavolul», ce se impune ortodocșilor la Lemberg ca și în Statele Coroanei ungurești. «La Beciù, adecă la Viena», spune el, «unde este Scaunul Împăratului Germaniei, e cardinal unul Kolonics, care a scris din Viena că Sîrbii, Romîni — *οί Βλάχοι* — și Grecii ce sînt în Ungaria și în Ardeal și în Serbia și în Croația să cetească simbolul cu adăoșag, să primească azima, să recunoască purgatoriul și să proclame pe Papa Romei drept cap al întregii Biserici».

Aceluiași zel al lui Dosoftei pentru curăția credinții se datoresc mai multe dintre tipăriturile bisericești ale lui Brîncoveanu, care aŭ de scop a lumina Orientul asupra doctrinei și a-l feri de propaganda catolică sau calvină. Între acestea găsim în 1690 opera lui Meletie Sirigul, protosinghel al Bisericii constantinopolitane, contra lui Chiril Lucari și capitulelor calvine, urmată de un tratat propriu al lui Dosoftei în potriua aceleiași „ne-bunii“ a Reformaților: Brîncoveanu primește laude dela patriarch, de la Hrisant, nepotul său, atunci numai archimandrit la Sf. Mormînt, de la profesorul lui Constantin Duca, Spandoni dikeofilaxul și dascălul de științi de la școala Fanarului². Apoi, în același an, un „enchiridiu“, un manual contra «Schismeii papistașilor», imprimat în tipografia domnească din București, cu porunca Domnului³.

Pentru același scop se dădu la 1699 o ediție nouă a «Pravoslavnicii mărturisiri», în grecește⁴, în care se aduceaŭ lui Vodă omagii în prosă de Dosoftei însuși, iar în versuri de Sevastos Trapezuntinul, «dascăl al științelor în București», de protomedicul Ioan Comnenul, predecesorul lui Pylarino, de elevii

¹ Recomandațiile, datate din Ianuar 1698, se află în Lesviodax, *Istoria bisericească* și de acolo în Popea, *l. c.*, p. 91 și urm. Cf. cele, analoge, ale lui Ligaridis contra Romînilor ce «luterocalvinesc» în Ardeal (Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 34, No. 20).

² Descrișă în Legrand, II, p. 458 și urm.

³ *Ibid.*, pp. 475—8.

⁴ *Ibid.*, III, p. 202.

școlii Domnești din București și de aceia, ajutați de Brîncoveanu, ai «școlilor din Ianina». Dintre cărțile românești ale epocii, același curent a adus darea la lumină a *Pravoslavniciei mărturisiri* în 1691 și a *Învățăturilor creștinești*, tipărite, ca operă de maestru a sa, de tipograful Gheorghe Radovici, elev al lui Antim, la 1700, în Snagov¹.

Dosoftei își termină marele rol de luminător al creștinătății orientale la 1707. El avea doi nepoți: unul, Neofit Notara, era locuitorul său de Scaun, *epitropul* său la Ierusalim; celălalt, Hrisant, fratele lui Neofit, făcuse întinse și solide studii în Apus, unde formase legături durabile cu mai mulți învățați². Pe lângă bogata sa corespondență cu fruntașii creștinătății răsăritene: Constantin Brîncoveanu, soția lui, Doamna Maria, Antioh Cantemir, Grigore Ghica, Ștefan Cantacuzino, Constantin, tatăl acestuia, Mihaï Racoviță, Mavrocordăteștii și alții, — el primia scrisori pentru scopuri de știință de la „Latinii“ ca Adelung, Anton Cornaro, Briccianino din Padova, doctorii Fortunato din Siria și Pylarino — care semna „Pylarinus“, din Veneția, la 1 și 6 Septembrie 1699, — de la un Giustiniani din Pera, de la cardinalul Leopold Kolonics chiar, în 1702; de la un Ludolf, a cărui familie dădu apoi un ambasador napoletan la Constantinopol, de la Orlik, Hatmanul polon al Cazacilor aliați cu Carol al XII-lea, de la Papadopol Comnen, de la Englesul Payne, de la compatrioții acestuia Sherman și Wortley; în sfârșit, pentru a termina cu un nume mare, de la Mihail Le Quien, autorul «Orientului creștin»³.

Hrisant reunea multe însușiri în persoana sa activă și dibace.

¹ Lui Dionisie Seroglanul i se dedică la 1689 de Ilie Miniati, vestitul orator, ierodiacon și notariu al Mitropoliei Filadelfiei, un *λόγος ιστορικός της ιεράς πολιτείας*, despre Dionisie Comnen, și el patriarh de Ierusalim, și redactat de o rudă a lui Ieremia Cacavela, Gherasim: *συγγραφεις παρά του έν ιερομονάχοις λογιωτάτου ιεροκήρυκος Γερασίμου του Κακαβέλα*. Se tipărește în Veneția, unde locuia și predica Miniati, — cu cheltuiiala unui dragoman al Republicei, Isaac Rali din Halep.

² Pentru un Dimitrie Gh. Notara, scriitor, *Bis. ort.*, XV, pp. 783—4; Sathas, p. 234.

³ Scrisorile grecești se află în Legrand, *Épistolaire*; de la cele latine nu ni-au rămas deocamdată decît lista numelor și datelor. V. *ibid.*, pp. XI—II. Cf. și Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 264 (290), 384.

Ca scriitor, a tradus din latinește pe Iuvenal și din elinește în grecește *Pareneticile* lui Vasile Macedoneanul, apărute în 1691¹ și a dat niște Omilii, care s'au tipărit la Veneția, în 1734, după moartea lui; a redactat *Didachii*, a compus o geografie, un tratat despre aforism, o explicare a *Institutelor*, descripții geografice și lucrări istorice, a resumat în *Κιτάκια δουλεύουσα* explorațiile lui Milescu în China² și în sfârșit a alcătuit un *Συναγματίον* care a ieșit de supt teascurile din Tîrgoviște la 1715³. Ca iubitor de literatură a organizat tipografia, a tipărit cărți, a făcut corecturi la dînsule.

Ca agent politic, a petrecut adese ori, însărcinat cu deosebite misiuni, în principate. Știm mai puțin ce a făcut ca patriarh de Ierusalim, succesor al unchiului său. Dar, luată în total, activitatea lui merită luare aminte prin bogăția și varietatea ei, și, după cît știm până astăzi, la noi Hrisant, ca și Dosoftei Notara, n'a făcut decît bine. Servind cultura greacă, ei, ca toți învățații orientali de până la începutul secolului al XIX-lea, n'aveau nici un scop de cotropire națională — ast-fel de lupte între popoare nefiind cunoscute acelor timpuri —, ci aveau convingerea că servesc interesele generale ale civilizației, decî și pe ale noastre.

Aceștia nu erau însă singurii prelați greci din Țara-Românească, precum nu erau singurii învățați cari încunjurau și împodobiau tronul lui Brîncoveanu. Dintre cei d'întăiu, mai trebuie însemnați: Gherasim de Alexandria, care dedică lui Vodă, printr'o interesantă scrisoare, un «Cuvînt de prăznuire»⁴; Atanasie, fost de Antiochia, care cere și capătă de la Domnul muntean, la Curtea căruia se stabili în 1700, instalarea unei tipografii arabe pentru creștinii din Siria. În 1701, această tipografie dădea întăia sa lucrare, de o frumuseță deosebită, Liturghia greco-arabă din Snagov, imprimată supt supravegherea unui călugăr din Chaldea,

¹ Legrand, *o. c.*, III, pp. 5 — 6; A pus să se și traducă povestirea Milescului.

² Erbiceanu, *Cr. greci*, pp. 107—8; Legrand, *Bibl. grecque vulgaire*, III, pp. 342—441.

³ Descriș și în *Archiva soc. șt. și literare*, X, p. 188, No. 10. Pentru mssle lui, v. mai ales Catalogul citat al Bibl. din Ierusalim.

⁴ Descriș de Ghenadie Enăceanu, în *An. Ac. Rom.*, sect. lit., XII, p. 163 și urm. O scrisoare a aceluiași către Brîncoveanu, în Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. 99—100.

al cărui nume se întâlnește în această calitate și pe alte tipăriri ale vremii, Ignatie Phytianos ¹.

Iar în 1702, Atanasie, recunoscător, pentru el și pentru ai săi, dedica Domnului binefăcător și mărinimos *Viețile patriarhilor Antiochiei*, pe care anume pentru dînsul le tradusese din arăbește și le complectase până la ieșirea sa din Scaun și până la evenimentul cultural și religios din 1701 ².

Și, pentru a fi complet, pentru a da impresia acestei strălucite Curți de patriarhi, mitropoliți și episcopi, trebuie să mai amintim pe cel de Silistra, Atanasie, care scrie dedicația, lui Brîncoveanu și fiului acestuia, Ștefan, din fruntea «Panopliei dogmatice», tipărită în grecește la 1710, cu versuri de Anton dascălul Fanarului, și alții ³. Apoi Auxentie, fost de Sofia, pe care l-am întâlnit și mai sus și care tipărește cu spesele lui la 1703, în București, *Ἐρμηνεία καὶ ἀκολουθία εἰς ἑκατόμια ναοῦ*, dedicată patriarhului constantinopolitan Gavriil, precum, în 1709, un alt produs al teascurilor muntene fu închinat de Mitropolitul Antim lui Atanasie, urmașul lui Gavriil: Βίβλος ἐνιαύσιος. În sfîrșit, la alegerea episcopului Ardealului, Atanasie Anghel, în soborul Mitropolitului muntean se găsea doi foști arhiepiscopi, de Adrianopol și Sofia, precum și un titular de Sivas ⁴.

Venind acum la învățații de meserie, la dascăli și la tălmăcitorii de cărți, înaintea tuturor ni se înfățișează numele lui

¹ Prefața e de Atanasie. Exemplarul Academiei Romîne poartă o însemnare a lui Constantin Cantacuzino, și adică: «Aceaste leturghii grecești și hărăpești, fiind aici Sfinția Sa părinte proin Antiochias și rugându pre Măria Sa Costandin-Vodă, le-au dat în tipării. Datu-se-au și dumnealui lui jupăn Costandin C: biv vel Stolnic aceasta, carea acum să chiamă că iaste din cărțile dumnealui». Cartea fu dată apoi, la 1723, mănăstirii Văcăreștilor de Nicolae Mavrocordat; apoi Grigore Ghica, luînd-o cu sine în Moldova, o depuse la mănăstirea sa Frumoasa, puînd și o notiță autografă despre aceasta, pe scoarță. — V., pentru tipăriurile orientale la noi, Papadopol-Calimah, în *An. Ac. Rom.*, XVIII, secț. istorică, iar, pentru Atanasie, *Bis. ort.*, XVII, pp. 657—9, 753—5; Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 351.

² Există numai un manuscris, foarte frumos, al acestei opere. A fost descris în *An. Ac. Rom.*, XX, secț. istorică, p. 224 și urm. Cf. și Erbi-ceanu, în *Bis. ort.*, XIII, pp. 31—9, 531 și urm.

³ Cartea e de Alexie Comnenul.

⁴ *Cartea sfîntă*, p. 78; Popea, *l. c.*, pp. 12—3. Pentru clericii străini, mai v. *Rev. teol.*, III, p. 222; Papadopoulos Kerameus, IV, pp. 44 (164), 385.

Sevastos Kimenitul, care se numește însuși «cel d'întăiu dascăl», adică începătorul acelei Academii domnești, ai cărei elevi au fost pomeniți în citeva rînduri până aici, ca și acest învățator al lor. Sevastos se găsia mai de multă vreme în București, cum știm, și, fiind-că numește elev al său pe Hrisant¹, e de crezut că-l va fi adus unchiul tînărului monah, patriarcul Dionisie după 1687, cînd era încă în orașul lui natal². Dar abia în 1689, în al doilea an al Domniei lui Constantin Brîncoveanu, se aprinse această a doua lumină a culturii superioare orientale: Academia din București, probabil tot cu sfatul patriarhului de Ierusalim. Înainte de aceasta, fiii Domnului învățau în casă³.

Până la 1702, anul morții sale, Sevastos conduse studiile felurite din noua școală înzestrată de fondatorul ei cu veniturile vămii Greaca⁴. În București compuse Trapezuntinul o sumă de opere de natură filosofică și teologică. În 1701, se tipăria *Eortologiul*, prelucrat de acesta, cu o prefață de Antim Ivireanul. O altă operă «originală» a lui e *Dogmatica didascalie a Bisericii Răsăritului*, imprimată la 1703 de Gheorghe Castriotul Postelnic, un cunoscut boier muntean⁵. Pe lângă acestea i se datoresc o sumă de traduceri, mai mult amplificări, cum le declară el însuși, din Isocrat, din Aristotel, «despre virtuți», din Sinesiu și Teoflact și, în sfîrșit, din Agapet: cum se vede, dascălul nostru afecționa discursurile morale către patroni, și o prefață a lui către Brîncoveanu, foarte lăudătoare și foarte banală, ni arată că el însuși avea chemare pentru acest gen de literatură mănoasă⁶.

Nu cred să fi făcut discursuri originale Sevastos Kimenitul;

¹ Legrand, *Épistolairre grec*, pp. 1—2.

² Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 99 (96).

³ Asupra școlii ar fi un articol în *Λόγος Ἑρμῆς*. V. Legrand, *Éph. daces*, II, p. 42, nota 1.

⁴ Asupra naturii studiilor, v. programul amănunțit, publicat în *Bis. ort.*, XV, p. 489 și urm.

⁵ Despre care va fi vorba mai departe. Cartea a fost semnalată întăiu în notele bibliografice din *Buciumul*, I, p. 191.

⁶ Cf. *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 235—8 și Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. xxiv, 203—4; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 98—9 (95). Gheorghe Chrisogon din Trapezunt, care nu e Gheorghe fiul lui Teodor, ci bursierul și agentul financiar al lui Brîncoveanu, era nepotul lui Sevastos. Cf. Erbiceanu, *l. c.*, pp. xxvi, 204 și urm.; Lambros, p. 290.

cel puțin autorul acestor studii nu le-a văzut. Un altul era marele orator al Curții neo-grecești a Brîncoveanului: Maiota, predicatorul Curții, căruia îi urmă mai târziu în această sarcină un Grec din Veneția, din școala decii de oratorie a celebrului Miniati: preotul Ioan Abramios. Spre deosebire de Abramios însă, Maiota nu era numai «propoveduitoriul sfintei evangheliї alū Besearicii cei mari», ci și «al limbii ellinești și latinești dascălū al prealuminatilorū fii ai blagocestivului Domn al Ungrovlahii».

În cea d'intăiū calitate, el ținea discursuri la sărbători, în grecește, și unul din ele se păru atît de frumos, autorului său ascultătorilor, încît, tradus și în românește, fu publicat de «Mihai Iștvanovici ipodiamonulū, tipografulū», la 1706, cu o prefață de laude către bătrînul și chinuitul de boală Mitropolit Teodosie. Altul văzu lumina în grecește numai, la 1697¹. Iar, în calitatea de dascāl, Maiota rēdacta, ni spune Del Chiaro, discursurile pe care le pronunțaū apoi elevii săi beizadelele. Firește că principii nu pomeniaū pe adevăratul autor, și astfel patru cuvîntări de sărbătoare, foarte bine compuse, fură tipărite la 1701—2 supt numele celui mai iubitor de carte dintre fiii Voevodului, Ștefan². Se pare însă că o schiță a discursului o făcea tînărul principe, de vreme ce una dintre cuvîntări e atribuită lui Ștefan, cu toate că se spune că a rostit-o fratele mai mic al acestuia, Radu. Iar, în 1704, Maiota vorbea prin gura și supt numele chiar al lui Radu, într'un λόγος asupra Patimii lui Christos pe care așa zisul autor îl dedică patriarhului de Ierusalim, lui Dosoftei³. De alt-fel Radu era un cocon sîrguitor, harnic la învățătura limbii italienești⁴, precum fusese harnic fratele său Constantin la traducerea în *aplă* a Vieților lui Plutarch.

În al treilea rînd ar veni, între cărturarii lui Vodă, Ioan Cariofil, un vechiū oaspe al Țerii-Românești, unde se refugiase

¹ *Bibl. rom.*, pp. 350—1.

² D. C. Erbiceanu le-a descoperit și publicat în traducere românească, la 1891; iar unul din ele se află, în grecește, cuprins în *Catalogul istoric* al lui Daponte; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 174 și urm.

³ Legrand, *Épistolaire grec*, p. 14.

⁴ *Bis. ort.*, XV, p. 674 și urm. Pentru discursurile lui Ștefan, v. și *Rev. teol.*, III, p. 315 și urm.; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, II, p. 565 (492). Discursuri făcute de profesorul lor mai tîn pe acel timp Șerban Cantacuzino și Matei Crețulescu (*Rev. teol.*, III, pp. 338—9; Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 396). V. și Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 92—3 (82).

acest elev al lui Teofil Coridaleu, urmărit pentru eresuri calvinești. De și între persecutorii săi se găsea și Dosoftei de Ierusalim ¹, el fu bine primit și avu cu Stolnicul Constantin, în chestii religioase, discuții, care dădură naștere unei cărți: *Ἐγχειρίδιον*, scrisă după cererea «prea-nobilului și prea învățatului domn dumnealui Constantin Cantacuzino». Autorul ei muri în București la 1692, în ziua de 22 Septembrie, și cartea apăru abia în 1697, prin îngrijirea lui Antim ². *Efemeridele*, scurte notiți cronologice, ziar politic și de familie, de cea mai mare însemnătate pentru istoria noastră, apărură abia dăunăzi la Atena; iar din viețile de mucenici pe care le scrisе — unul din aceștia e un Ioan Românul din secolul al XVII-lea — nu cunoaștem nici o ediție ³.

Versurile de pe mormîntul lui Cariofil sînt făcute de poetul medic Ioan Comnen, care, luînd cîrja păstorească, deveni Ieroteu, arhiepiscop de Silistra. Ioan făcu și versurile către Brîncoveanu d'innaintea *Eortologiului*. Dar, afară de aceasta, activitatea lui literară a fost destul de întinsă. Comnenul nostru, autorul *Descrierii Atosului* ⁴, a tradus în aplă *Tilcul evangheliilor* de Teofilact, dedicîndu-l lui Brîncoveanu la 1702 ⁵. Iar pentru Constantin Stolnicul, un om care se interesa mult de trecutul mării sale familii, el făcu o transpunere analoagă a vieții Împăratului Ioan Cantacuzino, lăudînd, firește, în precuvîntarea măiestrită, tot pe Voevodul țerii ⁶. În fine, poate tot acest scriitor e acela care a tradus *Prognosticul* lui Acxtelmeier, în 1698, și «Roma plîngînd», un pamflet în versuri pe care ni l-a păstrat același manuscris ⁷. O altă traducere a lui din latinește, «despre vîrstele omului», a fost făcută pentru Mitropolitul de Silistra ⁸. După ce,

¹ V. prefața d-lui Erbiceanu la traducerea *Efemeridelor* lui Cariofil.

² El făcu și Prefața. Pentru data morții lui Cariofil, v. Erbiceanu, *l. c.*, p. 5.

³ Viața lui Ioan Românul, tradusă în limba noastră, se păstrează într'un ms. al Ac. Rom.

⁴ V. și *Rev. teol.*, III, p. 237.

⁵ *An. Ac. Rom.*, XX, p. 204 și urm.

⁶ Pentru Constantin Cantacuzino se traduce și viața lui Matei, străbunul lui, din latinește, de Atenianul Argyros. (Papadopoulos Kerameus, IV, p. 327).

⁷ *An. Ac. Rom.*, *l. c.*, pp. 219—22.

⁸ *Rev. teol.*, III, p. 362; Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, II, pp. 567—8. Cf. *ibid.*, IV, p. 104 (111).

trecînd prin Athos, Ioan deveni Ieroteu și doctorul Mitropolit, Comnenul rămase la București, în relații literare strînse cu Constantin Cantacuzino și cu Nicolae Mavrocordat, pentru care făcu corectura la *περὶ τῶν καθηκόντων*¹. El muri în 1719, și, între multele sale ocupații, avuse și pe aceia de profesor la Academia Curții.

Un al doilea poet de «epigrame», mai independent și cu mai mult talent decît cel d'întăiu era harnicul corector de cărți Mitrofan Gregoras din Dodona, călugăr, nepot al lui Mitrofan de Cizic. Dacă a scris mult acesta, dacă, pe lingă pomenitele «epigrame» și o povestire «despre cele întîmplate în Muntenia»², a dat publicului grec sau grecisant din epoca sa «prosomii» către mai mulți sfinți, un Teotocariu către Maica Domnului și canoanele Sf. Antim, cerute de Mitropolitul cu același nume, pentru biserica sa din București, iar ale Sf. Ieroteiului, pentru un archidiacon Ieroteiū, care poate fi Comnenul, — aceasta nu trebuie pus pe sama lungii sale vieți de o sută și mai bine de ani, pe care o termină în București după Iulie 1730. Căci începu a scrie târziu, în timpuri de înstrăinare, lipsă și boală, cu vederile pierdute și picioarele amorțite de bătrîneță, ceia ce-l făcea să refuze versurile pe care i le cerea Nicolae Mavrocordat.

Dar într'o vreme, cînd, în românește, în grecește și în cele mai multe limbi, alcătuitorul de stihuri nu trebuia să fie un poet, în sufletul acestui Tithon al Musei licăria ceva din flacăra sfîntă. E un poet care vorbește în versurile lui elinești, cînd își plînge, așa de bătrîn, înnegurarea și străinătatea:

Cine va da celui mult încercat și străin,
Acelui ce versuri vă face, — pentru-a lui versuri
Loc de odihnă până la capătul vieții?

sau

Lumină ești, Doamne; ridică de-asupra-mi
Acest întumerec, și dă-mi iar lumină;
Păzește pe-acela ce ți se închină...

ori, în sfișit, în aceste versuri către privighitoare:

Vin'o cîntăreață de cinturi străine,
Și pe mine n'ristatul de grijile vieții
Fă-mă să simt bucuria și să fug pe deplin
De cursele lumii și să ajung între munții,
Unde nu este o viață de grijă,
Nici pentru pine urit nu-î străinul...

¹ *An. Ac. Rom., l. c.*, p. 204. V. și Atanasie Comnen, la a. 1722.

² Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 155.

Fără îndoială, frumoase versuri, de și munții orbului Mitrofan se găesc prea departe pentru a-î ajunge «întristatul de grijile vieții» și umbresc numai valea de odihnă a râului Lethe ¹.

Și, ajungînd acum la cei mai mici și mai puțin cunoscuți, iată Nicolae Bubulios, care face versurile de rigoare pentru *Orologiul* grec, tipărit la 1714; un *ιστοροφιλόσοφος* și acesta. Apoi Galaction Vidalis, care compune Prefața la *Antologiul* grec din 1697 și «Nichifor ieromonachul Marthales, Glykys, din Chandax în Creta, și egumen al cinstitei mănăstiri a Rîmnicului», care scrise precuvîntarea la Acolutia Sfintei Ecaterine din 1710 ².

M'am întins atît de mult asupra acestei înfloriri literare în grecește pentru a se vedea mai bine cu cît întrece ea activitatea analoagă din timpul Fanarioșilor, cari n'avură nici averea, nici lungă stăpînire, nici mărinimia și liberalitatea marelui Domn român. De alt-fel, fără studiul amănunțit al acestei mișcări nu putem înțelege pe cărturarii romîni, cari au primit creșterea școlii grecești, cari au trăit alătura, în comunitate desăvîrșită de idei și sentimente, cu promotorii culturii elenice.

Și acum, înainte de a închide acest capitol de lămurire și pregătiri, înainte de a studia însăși cultura și literatura românească de pe pămîntul Romînilor, se impune să vedem care a fost într'adevăr rolul cultural al lui Nicolae Mavrocordat și al Domnilor contemporani cu dînsul din epoca fanariotă, până la 1730. Din această cercetare, vor rezulta poate și unele lucruri nouă.

Alexandru Mavrocordat, care-și zicea *ἐξ ἀπορίτων*, și-î plăcea a fi numit astfel, era un om de o neobicinuită pricepere, în politica cea curată, în cea necurată, ca și în domeniul spiritului. Învățase carte întâiu la Meletie Sirigul, acel vestit profesor și învățat grec, căruia Vasile Lupu îi comandase traducerea în aplă a cărții Împăratului Ioan Cantacuzino contra Mohameda-

¹ Pentru Mitrofan, v. tipăriturile din timpul prezenței sale în Muntenia și mai ales Daponte, în Erbișeanu, *Cron. greci*, p. 125 și urm. Cantemir îl numește, în *Ist. Imp. ot.*, p. 135, nota 11, imitator al poezilor antici.

² Altă tipăritură grecească din această epocă de înflorire, mai cunosce pe aceasta: Acolutia Sf. Visarion, din care ni spune editorul din 1792 că o primă ediție ieși supt Brîncoveanu, iar o a doua pe vremea lui Scarlat Ghica. De altele voiî avea prilej a vorbi mai jos la tipăriturile din Iași, supt a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat.

nilor¹. Trecuse apoi în Italia și se întorsese doctor în medicină din Padova, unde studiasse și alte lucruri decît acelea care-î trebuia pentru cariera ce-și alesese. Nu numai că-î plăcu totdeauna să cetească operele altora, dar fu însuși un autor fecund și distins. N'avem *Mysicele* sale, o operă de archeologie, care trebuia să cuprindă multe lămuriri folositoare², și ar fi greu să se vadă care e partea lui în anumite cărți, scrise de Europeni asupra istoriei turcești în secolul al XVII-lea. I se atribuie o Sintaxă³, și cunoaștem o altă operă gramaticală a lui: «Prescurtare a meșteșugului retoriceii după întrebări și răspunsuri»⁴. Tălmăcirea lui Aristotel, Istoria greacă, Memoriile (1682-7), scrisorile⁵ și discursuri se mai menționează încă prin cataloagele de bibliotecă⁶, dar principala-î operă e *Ἰουδαϊκά*, pe care fiul său Nicolae puse să o tipărească în București la 1716. Prin lucrarea sa asupra *Circulației singelui*, din care Cantemir⁷ citează mai multe ediții italiene, el făcu cunoscut unui public mai larg cunoștințele sale ca medic. Iar, cît despre «istoria cea mare de la Facerea Lumii până în zilele noastre», nu se poate spune nimic cu siguranță. O pomeneste tot Cantemir, și s'ar putea ca un fragment dintr'însa să se fi păstrat: îl vom analiză la capitolul cronicilor țerii.

Creșterea pe care o primiră copiii eruditului Grec fu solidă și aleasă. Nicolae, bucurîndu-se de dînsa, deveni un învățat și un scriitor ca și tatăl său. Dar ea inspiră iubirea de cultură și fratelui mai mic, Ioan, care se deosebia mai mult prin bunătate și printr'o frumuseță puțin obișnuită. Sora lor, măritată cu Matei Ghica, învățase medicina și cerea bailului, într'un rînd, niște doctorii⁸. Se lăuda în 1740, cînd era acum «o femeie înaintată în vîrstă», «spiritul ei ager și bărbătesc»⁹. Nicolae avea, în

¹ *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 211-2.

² Cf., asupra lor, A. G. Mavrocordato, *N. Mavrocordat și D. Cantemir*, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, V, p. 574, nota 41.

³ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 185; Papadopulos Kerameus, *passim*.

⁴ *Σύνοψις τέχνης ῥητορικῆς κατὰ πρῶσιν καὶ ἀποκρίσιν Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων*. Formează ms. grec 81 al *Bibl. Ac. Rom.*

⁵ V. Erbiceanu, *l. c.*

⁶ Pentru memoriile, Papadopulos Kerameus, III, p. 447 (78).

⁷ *Ist. imp. otoman*, p. 135, nota 11.

⁸ Hurmuzaki, IX¹, p. 607, No. 731.

⁹ *Ibid.*, p. 677.

fine, un văr de pe mamă, Ioan Chrisoscoleu, care fusese Iesuit la Roma, învățase medicina la Padova și luase o diplomă de doctor în Siena, cu care se întoarse în Țara-Românească pentru a cădea jertfă agitației produse contra Grecilor de intrarea armatelor nemțești ¹.

Cînd fu numit Domn întâia oară, în Moldova, Nicolae veni cu cele mai bune intenții, și Domnia lui, afară de cîteva acte de răzbunare, a putut fi lăudată. Aspru, dar drept, mîndru, dar demn, foarte integru și dorind sincer a face binele, el șterse întru cîtva în ochii pămîntenilor pata de a fi un străin. În Țara-Românească, domni mai rău, în împrejurări grele, pus între închisoarea Nemților și sabia gelatului din Constantinopol. Dar a doua Domnie a lui aici fu o Domnie prosperă și fericită.

«Om prea învățat în toate învățăturile, așa filosofești, astro-nomești, cum și teologești, — carele se arată din cărțile ce au făcut și se află tipărite; om vestit și la Împărățiile creștinești», așa-l caracterizează cine-va care avea destulă învățătură pentru a putea prețui pe a altora, Nicolae Costin ². Și aiurea același scriitor judecă ast-fel pe Domn: «cinsteș om; și în filosofii și în istorii și într'altele, ce se cade a ști un Domn, era deplin învățat: știa și cîte-va limbi» ³.

Ca scriitor, Nicolae-Vodă a scris un singur tratat original de o oare-care întindere, tratat pe care-l compuse în închisoarea sa ardeleană. E o operă de filosofie morală, ale cărei elemente au fost culese în amintirea multelor lecturi ale autorului. Titlul e *Περὶ τῶν καθηκόντων*, Despre datorii; e împrumutat, cum se vede de la celebrul tratat al lui Cicerone. Întors în Muntenia ca Domn după moartea fratelui său Ioan, Nicolae Mavrocordat își tipări lucrarea: ea apăru în tipografia Domnească, «cu îngrijirea lui Gheorghe Trapezuntios, dascăl al școlei Domnești din București» ⁴, cu o prefață a lui Ieroteiū de Silistra și versuri din partea dascălului și a lui Dimitrie Gheorgulis Notaras, în Decembrie 1719. Ea fu de două ori tradusă în latinește, pentru publicul european,

¹ Del Chiaro, pp. 227-30. Era fiul Mărioarei, sora Exaporitului (Papadopolos Kerameus, *o. c.*, I, p. 443).

² P. 73.

³ P. 88.

⁴ Traduce, din îndemnul lui Antim Mitropolitul, ceva din ale lui Ioan Damaschin (Lambros, *o. c.*, p. 290).

de bibliotecariul Forlosia și de pensionatul Domnului, elenistul Bergler, care primi mulțămiri călduroase pentru aceasta în Mart 1722¹. Edițiile repetate — trei la număr — și traducерile — există și una în nemțește — se justifică, firește, mai mult prin situația politică a autorului, lucrarea fiind, cum am mai spus, banală². La o dată necunoscută, Mavrocordat traduse din latinește în aplă *Theatrum politicum*, care se tipări numai supt succesorul lui, Constantin-Vodă, la 1758, în Lipsca, cu cheltuiala unei mănăstiri din Cipru. E o lucrare întinsă, care s'a cetit cu interes pe vremuri și s'a învrednicit și de o traducere românească, asupra căreia vom vorbi mai departe³. Încă în 1802 apăru o a treia ediție a traducerii grecești, la Veneția.

Daponte pune în socoteala lui Nicolae și tratatul despre Viață și Moarte, un dialog în care Domnescul autor a căutat să imite pe Lucian⁴. Acest opuscul s'a scris poate după acela despre Nicotină, o satiră în potriua acestei otrăvii căutate, satiră care apăru, într'o broșurică foarte rău tipărită, numai în 1786, cu indicația autorului, care nu era însemnat însă pe manuscrite⁵. Mitrofan Gregoras fusese rugat a scrie versuri la *περί καθηρόνων*, și el se îndreptărise că nu mai poate cînta în bătrînețele lui înaintate și dureroase. Aceasta nu-l împiedecă de a scrie în prosă contra ideilor Domnului său, și acesta răspunse în cîteva rînduri, care sînt prea pasionate pentru a nu fi întipărite de ironie⁶.

Să nu trecem cu vederea nici *Φιλοθέου Πάρεργα*, lucrare de morală a lui Nicolae-Vodă, apărută la Viena, în 1800, fără adevăratul nume al autorului, și cercetările gramaticale asupra limbii părintești⁷.

¹ *Épistolaire*, pp. 170—1, No. 125.

² V., pentru ediții, *Archiva soc. št. și lit.*, X, p. 185 și urm.; articol al d-lui A. G. Mavrocordato.

³ Un ms. o atribuie lui Abramios (Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 408).

⁴ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 182; dar cf. p. 185. Titlul complet e: *Διάλογος περί ζωής και θανάτου, τὰ τόντων πρόσωπα: ἄνθρωποι φιλόδοιοι και φιλόκοσμοι, θάνατος, δικασταί, ψυχαί σοφῶν ἀνδρῶν.*

⁵ *Λόγος κατὰ νηροτιανῆς...* ἐν τῇ παρὰ τοῦ παπᾶ κῆρ Μεγαλῆ Ρῶ καὶ κῆρ Γεωργίῳ χατζῆ Δήμου Τρικκαίου συσταθείσῃ τυπογραφίᾳ. Cf. Lambros, *o. c.*, p. 20.

⁶ Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. 125 și urm., 183.

⁷ Papadopoulos Vretos, II, pp. 112—3; Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, I, pp. 358, 424; IV, p. 86 (71).

Asemenea literatură e o literatură de erudiție, care derivă, nu din necesitatea sufletului de a împărtăși idei nouă și sentimente adevărate și puternice, ci din reminiscențe de cetire și din culegerea răbdătoare a părerilor și cuvintelor altora. Cărți ca acestea se scriu în epoce de studii stăruitoare, de oameni foarte învățați, cari cunosc multe, fără a putea da ceva de la dînșii. Autorul imitațiilor retorice și filosofice de care am vorbit, avea o mare bibliotecă, cuprinzînd manuscripte și opere tipărite în deosebite limbi străine. Între cele d'întăiu, care contribuiau să deie colecției o valoare de vre-o 600.000 de lei, se afla, ne asigură Sulzer, de la care știm cele ce privesc biblioteca lui Mavrocordat, și o Biblie coptă din secolul al treilea. S'ar fi găsit într'însa admirabile ediții de clasici, tipărituri din Oxford, legate luxos: o sală anume li era rezervată în mănăstirea cea nouă domnească din Văcărești ¹.

Cum vom vedea, această bogăție, moștenită de la Alexandru Exaporitul său cumpărată cu bani românești, s'a împrăștiat, s'a înstrăinat, s'a pierdut, din vina oamenilor și a împrejurărilor. E păcat că între manuscriptele rare, care nu ne interesa direct cele mai multe, se afla — și a dispărut cu dînsele —, o carte pe care Sulzer o citează supt numele ispititor de «Von den wallachischen Meyereyen» și al cărui autor era Nicolae Mavrocordat însuși ².

Învățatul principe era bucuros să aibă în jurul său învățați, pentru a-i cînta laudele, pentru a-i scrie faptele, pentru a-i ținea de urît sau pentru a tipări cărți care i se păreau folositoare, ca Dicționarul Sf. Chiril ³, care ieși poate la București prin 1723. Dar, fiind-că Nicolae-Vodă n'avea nici mijloacele, nici firea darnică românească a Brîncoveanului, multe dintre aceste rătăcitoare paseri ale științei zburau răpede de lingă dînsul, umplînd de țipete indignate văzduhul faimei. Așa doctorul Mihail Schendus Vanderbech, a cărui *Empirică* se tipări de Schebhen, la Augsburg, împreună cu atacurile contra lui Mavrocordat, la care

¹ Sulzer, III, p. 37, nota a; partea inedită, copie la Bibl. Ac. Rom. Cf. Atanasie Comnen, la a. 1757; Papadopoulos Kerameus, o. c., IV, pp. 23 (7), 110 (123), 352—3 (387).

² Sulzer, ms. citat.

³ Legrand, *Épistolaire*, p. 173, No. 126; p. 174.

fusese un timp¹, și, ca și dînsul, se zice, Fonseca și chiar Ferrati².

Dar se pare totuși că Ferrati muri în serviciul muntean. Ori-cum, erau oameni cari se împăcau cu viața de la Curtea luminată a Voevodului. Între aceștia trebuie pomenit Ștefan Bergler, de care ne vom ocupa îndată; «bătrînul Polon», pe care Nicolae-Vodă îl întrebuița în Ardeal pentru misiuni³; Del Chiaro, care plecă din țară numai la prinderea lui Mavrocordat⁴, Grecul Lazaro și Ragusanul Bettera, cari dădeaŭ lecții de grecește și italienește celor trei beizadele, cu folos mare pentru Constantin, ce păstră tradițiile culturale ale familiei, cu folos mai mic pentru Ioan, care ieși un petrecător⁵, și fără nici un folos pentru Alexandru, ce rămase, asigură Sulzer, «un prost»⁶.

Poate pentru același scop chemase Domnul pe călugărul Anastase Gordios, din Agraphai, dar acesta nu voi să vie⁷. Sarcina de profesori de latinește și franțuzește știm, din Sulzer, că o îndeplinau alții.

Afară de acești dascăli, secretari și medici, Nicolae avea pe lingă dînsul și pisari pentru limbi străine și ținea în străinătate corespondenți, cu multă cheltuială, precum făcuse înaintea de dînsul Constantin Brîncoveanu și Stefan Cantacuzino. Dar el stătea în schimb de scrisori cu persoane vestite prin cultura

¹ *Empirica illustris per septem nobilissima euporista familiaria remedia*, authore Michaele Schendo R. C. S. Eq. Vanberbech, etc., addita authoris apologia adversus Mavrocordati sycophantias, par le docteur Conrade du Schebhen. Cf. Sulzer, II, pp. 91—2.

² Sulzer, *l. c.*

³ *Begebenheiten*, pp. 234—5. Titlul complet al călătoriei, pe care am mai citat-o odată mai sus, e: «Begebenheiten eines Teutschen, nicht nur auf seinen Reisen, sondern vornemlich was ihm in der turkisch Slaverey», etc.; Frankfurt-Leipzig, 1774.

⁴ Sulzer, *ms. citat.*

⁵ Nu cred deci să fie el «beizadeaua Ioan Mavrocordat», care a scris versuri religioase și morale (Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 217, No. 250).

⁶ «Ein Klotz, ein halber Narr.» Și el mai spune că toți frații se uitau împoncișat: «schielten mit den Augen»; dar mai ales cel mare. I se și zicea Chiorul (*Bis. ort.*, XIV, p. 420).

⁷ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 130.

lor, ca arhiepiscopul de Canterbury și Le Quien, cari prețuiaș spiritul lui ager și marea lui învățătură elinească ¹.

Corespondența cu Hrisant Notara, acum patriarh de Ierusalim, continuă, vioaie, interesantă, familiară. Chemat de mai multe ori de Ioan Mavrocordat, după prinderea fratelui său de Nemți, el veni la București și sfătui pe boierii să se lase de simpatiile pentru catolici, care ar fi dăunătoare legii pravoslavice ².

Supt impulsul lui, Nicolae reorganisă tipografiile din Iași și București și dădu o atenție deosebită școalelor. Ziaristul oficial al Domniei a doua moldovenești a lui Alexandru, Axintie Uricarul, laudă întâiu pe Hrisant, «un patriarh foarte învățat, cit pot zice că în toți creștinii nu se afla pe atunce asemenea cu dinsul la învățătură» și-i menționează studiile de tinereță făcute în Rusia, Anglia și Franța. Cu îndemnul și binecuvîntarea lui întemeiă Domnul tipografia dela Sf. Sava din Iași, în care știm că s'au tipărit *Liturghia* românească ³ la 1715, de Ieremia Marcovici, iar în Septembrie al aceluiași an Ioan Damaschin în grecește ⁴, supt supravegherea lui Ioan din Efes.

Am văzut puținul, foarte puținul ce s'a tipărit și la București, în tipografia Tuturor Sfinților, reorganizată de același Domn. Cit privește școlile, în Iași se stabiliră, tot la Sf. Sava, în nouele «case bune», doi dascăli de elinească, unul de grecească vulgară, precum și «un dascăl ca să învețe carte slove-

¹ Pentru arhiepiscop, v. *Épistolaire grec*, p. 173, iar pentru le Quien, N. Iorga, în *Arch. soc. št. și lit.* din Iași, X, p. 132 și urm. Alte scrisori ale lui Mavrocordat, către Gherasim de Alexandria, fiul său Scarlat, pe care-l cunoaștem ca un tânăr foarte zelos și priceput, către Ieroteiul de Silistra, se conservă în ms. 84 al Bibl. Ac. Rom., intitulat Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξανδρῶν Βασιλέως, ἡγμεμένος Μολδαβίης, ἐπιστολαὶ τινεὶ πρὸς διαφόρους. Ms. precedent, No. 83, cuprinde *Κεφάλαια δουλεύουσα* a lui Hrisant, liste de Sultani, viziri și Domni munteni, până la 1757. Pentru relațiile literare și cărțile lui Nicolae-Vodă, mai v. *Rev. teol.*, II, p. 373; III, pp. 360, 387; Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, I, pp. 321—2 (cf. pp. 255, 322); IV, p. 155, 196 și urm. (232), 370.

² Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 111. Cartea de geografie a lui Hrisant, tipărită la Paris în 1716, era făcută pentru beizadea Scarlat. Ea are chipul lui Hrisant. Cf. și Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, pp. 407—8.

³ «În mănăstirea a Sfintului Mormint în Stăi Sava, în Iași».

⁴ Ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῆ τοῦ ἁγίου Σάββα.

nească și altul ca să învețe pe înțelea moldoveneste¹. Plata o făcea Domnul, din veniturile sale², iar controlul aparținea lui Hrisant.

Școala munteană, despre care e curios că Radu Popescu, un om învățat, uită a ni vorbi în cronică sa oficială, era așezată la Văcărești. Știm că o conduse prin 1723 Anton³, iar până la 1739 Gheorghe al lui Teodor din Trapezunt. De la această dată înainte urmă ca director Gheorghe Chrisogon Hypomenas din Trapezunt, autor de canoane și tropare, și în același timp poet, care trăi până în 1745⁴. Și știm iarăși că în această școală a învățat poligraful Daponte în 1730⁵.

Astfel se formă, se întări și se menținu, cu o oare care slăbire către sfârșit, puternicul și largul curent al culturii elenice în principate. În București și Iași se refugia singele cel mai prețios al creștinătății răsăritene, pentru a fi aruncat apoi cu forță până la extremitățile corpului ortodox. Aceste două orașe cuprinseseră, resumară, adăpostiră tot ce era mindru și luminat între creștinii supuși Sultanului.

Aceasta nu era cultura noastră, de și era gloria noastră. Însă cultura românească s'a format din acest impuls, cu aceste modele. Alegerea cărților, orînduirea lor, alcătuirea formei se făcu supt influența acestei vechi literaturi înviate cu banii noștri și pe pămîntul nostru. Trebuia să vedem izvorul, înainte de a urmări cursul tot mai limpede, mai răpede, mai binefăcător al rîului.

În special literatura religioasă, bogata literatură religioasă din secolul al XVIII-lea, se născu supt această influență. Dosoftei de Ierusalim chemă și învăță pe Antim Ivireanul, și curentul culturii monastice românești porni de la Antim.

O ultimă observație înainte de a trece la studiul literaturii istorice, care, cum am văzut, are altă origine. Cultura greacă ni-a dat material, ni-a dat cunoștinți și forme. Cultura polonă

¹ Axintie Uricariul, pp. 161—3.

² Și Alexandru Mavrocordat făcuse o fundație pentru elevii școlii Fanarului. Legrand, *Épistolair*, p. 33 și urm.

³ Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 125 (144).

⁴ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXVI.

⁵ *Ibid.*, p. 199.

ni-a dat idei, ceva din ideile mari ale Apusului. Sămînța de Alexandrinii greci din secolul al XVII-lea nu ni puteau da nici aceasta, nu puteau da suflet literaturii noastre religioase, căci sufletul, cugetarea liberă, îndrăzneată, personală plecase de mult din Răsăritul grecesc.

CAP. II.

1. Marile compilații de cronică.

**Cronicile lui N. Mavrocordat: N. Costin și Radu Popescu.
Lucrări encomiastice și genealogice.**

Nicolae Mavrocordat n'a scris ca tatăl său nici o carte de istorie și n'a lăsat nici memórii, care să fi fost descoperite până acum. Totuși el prețuia cunoașterea deplină și adevărată a trecutului, și aceasta nu numai din dorința de a-și vedea propria activitate limpezită, crescută și transmisă ast-fel posterității, nu numai din patima de a-și vedea dușmanii legați de stîlpul de rușine al veșniciei. Era în această iubire pentru cronică a învățatului grec și un element impersonal, științific; îl îndemna să puie a i se copia și înfățișa cronicile, a i se scrie urmarea lor, și nevoia omului de știință, cugetătorului de a-și esplica cele ce-l încunjură. Și, fiind-că Nicolae Mavrocordat era un moralist, el găsi o deosebită plăcere să caute în desfășurarea celor ce au fost pedepsele meritate ale greșelilor și răsplata dumnezeiască încununînd viețile drepte și frumoase, care adevărat că n'au nevoie de altă răsplată de cît conștiința dreptății și frumuseții lor.

Despre mulțămirea morală care o simția petrecînd cu ochii cronicile Moldovei, ni vorbește el însuși într'o scrisoare către un prietin cleric, căruia-i arată ocupațiile spiritului său, care-l mîngia de sarcina grea și plină de răspundere pe care o luase asupra-și împreună cu Domnia ¹. Acest fel de mulțămire îl putea găsi autorul lui *περι των καθηκόντων* și în crîmpeiele de cronică nelegate între ele, nearmonisate, pe care boierii de țară, cei mai

¹ Legrand, *Épistolaire*, p. 84.

mulți cărturari ieșiți din școlile polone, le întruchipase în mijlocul activității lor politice, între grijile intrigilor și nevoile exilului. Dar eruditul, cunosătorul literaturii eline și latine nu putea fi mulțumit cu aceste *membra disiecta*. Pentru binele țerilor peste care domniă, pentru satisfacția sa literară și pentru a îndeplini și aici o operă de cultură, Nicolae Mavrocordat își propuse să adune acele fragmente de cronici, să ducă mai departe, până la capăt, lucrul scriitorilor lor, cari voise cu toții, fără să-i fi lăsat vremea sau fără să-i fi ajutat mintea, să contopească scrisul lor cu moștenirea istorică a altora, pentru a da supt o formă bună literară o istorie complectă, de la origini până în ultimele timpuri, a țerii Moldovei sau a Țerii-Românești.

Gîndul acesta, pentru realizarea căruia trebuie să-i fim recunoscători acestui străin, confundat prea mult timp cu nevredniciei din neamul său, gîndul acesta-l avu Mavrocordat, nu în întâia Domnie moldovenească, în care nu izbuti măcar să se orienteze, așa fu de scurtă, — ci în a doua. În aceasta-și arată talentele de administrator, în aceasta putu să-și aducă la îndeplinire bunele intenții, și tot în aceasta el orîndui alcătuirea unui mare corp al cronicilor moldovene.

Ideia unui corp o avuse, fără îndoială, și acei cari reunise felurite cronici slavone pentru a forma *letopisețul țerii*, pe care-l traduse Ureche. O avuse pe urmă clara inteligență a lui Miron Costin, și o și realizase în parte. Mai târziu, un Logofăt-Mare fără carte și un treti Logofăt fără talent își puseseră în minte să desăvîrșească lucrul, dar nu izbutise să deie decît o caricatură. Lui Nicolae Mavrocordat îi era păstrată onoarea de a recomanda și patrona scrierea marelui cronică a Moldovei.

Sarcina de a o scrie fu încredințată boierului care era, indiscutabil, cel mai învățat printre ai săi, cel mai potrivit pentru o asemenea misiune literară, Marelui-Logofăt Nicolae Costin, un elev al școlilor polone, un autor cunoscut, un fiu de cronicar.

Să străbatem viața acestui istoric al Moldovei.

Era, cum am spus, fiul lui Miron Costin, cronicarul și poetul.

După mamă era de neam domnesc, căci Ileana, soția lui Miron, Ileana Logofeteasa, era fiica lui Ioan Movilă, un pretendent fără

de noroc, unul din fiii lui Simion Vodă¹. Căsătoria trebuie să se fi făcut, prin Cantacuzini, ocrotitorii tânărului Miron, îndată după întoarcerea acestuia în țară, la o dată pe care am încercat s'o fixăm într'un capitol următor². Avem dovada că Pleana Costin trăia la 21 Ianuar 1667 și la 17 April 1669³, și e foarte probabil că ea a fost singura soție a cronicarului și că e aceea care fu aproape reunită în moarte cu bărbatul ei la 1691, săvârșindu-se cu puține zile numai înaintea lui Miron și fiind îngropată împreună cu decapitatul.

Din această lungă și fericită căsătorie între agerul boier și fica Domnului pribeag se nascură trei fii. Cel mai mare a fost Ioniță. Acesta trebuie să se fi născut înainte de 1660, căci era la 24 Decembre 1681 treti Postelnic, la începutul carierei onorurilor⁴. La 1-iu Octombre 1683, crescuse în rang, rămîind însă în spuza boierinașilor din jurul persoanei Domnești: era, în adevăr, *vtori*, al doilea Postelnic la această dată⁵. El întovărăși în exil pe tatăl său și, întorcîndu-se cu dînsul supt Constantin Cantemir⁶, el fu înălțat la Serdărie, pe care o ocupa la 10 Iunie 1689, cînd îl vedem făcînd o cumpărătoare de moșie, în fința unchiului său, Velicico⁷. Serdar era Ioniță Costin și la începutul anului 1691, care aduse prigonirea și risipirea influenței familiei⁸. În studiul amănunțit al cronicilor se va înfățișa dese ori prilejul de a vorbi despre vicisitudinile Costineștilor; deocamdată ajunge să spunem că la 1699, cînd lucrurile se schimbaseră, Ioniță se afla în liniște la Iași și era numai «Ion Costin ce-a fostu Sărdar, fciorul dumisale Logofătului Miron Costin, ce-a

¹ Vezi V. A. Urechîă, *Miron Costin, Opere complete*, II, pp. 534-5; *ibid.*, I, p. 107; *Uricariul*, V, p. 370. Ioan Movilă pare să fi ținut o fată a lui Balica Hatmanul, de vreme ce niște moșneni pomeniaă la un proces din 1678 pe socrul lui Miron, Balica: «cînd au scos o parte de ocină de la Miron Costin, Vornicul cel Mare, ce s'au fost făcînd cît a socru-său a Balicăi Hatmanul». Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate.

² V. Excursul I.

³ *Uricariul*, VIII, p. 13; *Rev. p. ist., arch. și fil.*, p. 338.

⁴ V. A. Urechîă, *l. c.*, I, p. 710.

⁵ *Ibid.*, p. 712.

⁶ Data am fixat-o aiurea.

⁷ Bibl. Ac. Rom., doc. LIX/111. Cf. și doc. LIX/112. Cf. Neculce, pp. 230-1.

⁸ Urechîă, *l. c.*, I, p. 713.

fost Logofăt-Mare»¹. Îl mai găsim la 1703². El muri înainte de 1730, lăsînd o fată care se mărită cu Miron Cuza Logofătul, primind ca zestre satul lui Ioan, moștenire de la tatăl său: Romîneștii, în Cîrligătura³. Afară de această fată, Ioniță, care e singurul dintre frați mort cu posteritate, lăsă doi fii, Nicolae și Miron Mutul, dintre cari nici unul nu făcu vre-odată carieră. Fetele lui Nicolae se măritară în familiile Cantacuzino, Hurmuzaki și Crețulescu. Iar fiii lui Miron continuară neamul⁴.

Al treilea fiu al lui Miron se stabili în Muntenia. Petrașco Costin fusese Cămărașul lui Cantemir, apoi, ajuns Spătar, emigră la moartea silnică a tatălui său. Murind în pribegie, el nu lăsă descendență, și averea-i fu împărțită între frați⁵.

Nicolae Costin fu al doilea fiu al lui Miron Logofătul. Ca și frații săi, el învăță în școlile polone, din care și tatăl lor își căpătase știința⁶. Avem una din cărțile lui de școală, un manual de retorică: *Publicum aerarium regiae eloquentiae*⁷.

Pe acest manual, el își însemnă și discursurile pe care le-a pronunțat, pe cînd era un copil sîrguitor și cu iubire de învățatură. Din ele aflăm că fiii lui Costin salutară la 1676 pe Antonie Ruset, întors în capitala sa, după încheierea păcii de la Zurawna, printr'un discurs de ocazie. În același an poate, de Crăciun, potrivit cu obiceiul, copiii pronunțară voroava cătră Domn și fiul acestuia. În sfîrșit, cu un «mic cuvînt» al lor se alese în primăvara următoare Gheorghe Hmilnițchi, fiul lui Bogdan și fratele lui Timuș, care venia de la Constantinopol cu tuiul pentru a ocupa acea Hătmănie a Ucrainei în care trebuia să-i succedă alt *gospodar*, Gheorghe Duca. Ni s'au pierdut, de sigur, alte mici producții copilărești de același fel, care făceau

¹ Document din 22 Iunie; Bibl. Ac. Rom., LIX/115.

² Urechia, *l. c.*, I, pp. 715-6.

³ *Arch. ist.*, III, pp. 281-3; Urechia, *l. c.*, II, pp. 534-5; doc. LIX/116, XXII/67, XXII/42 și XXII/238 la Bibl. Ac. Rom.

⁴ V., pentru acești Costini în decadență, Urechia, *l. c.*, I, pp. 192-3, 717, 723, 728, 782-4; *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, III, p. 343.

⁵ Urechia, *l. c.*, I, pp. 715-6.

⁶ Dar Dimitrie Cantemir greșește cînd spune că Miron a fost cel d'întăii ce și-a dat copiii la școala polonă. *Vita Constantinii Cantemirii*, p. 29. Cel d'întăii a fost cel puțin tatăl lui Miron însuși!

⁷ Titlul continuă așa: «ad usus sarmaticae iuventutis Leopoli reseratum, anno a verbo vagitibus — sic! — in terris diserto 1664».

mîndria Logofătului Miron, și n'avem nici acrostichul care fu înfățișat lui Vodă și beizadelei în acea solemnă ocazie de Crăciun¹.

Dar avem norocul să posedăm, în colecțiile Academiei Romîne, două cărți de erudiție din biblioteca Costineștilor. Una e traducerea lui Guagnini de Paszkowski, pe care-și înseamnă numele, pe rînd, Petrașco Spătarul, la 22 Februar 1687, și Nicolae Vornicul, în 1706. Afară de această carte în care se cuprinde și o versiune a lui Cromer și «scrisorile grecești», extrasele din autorii elini citate de Miron spre marea nedumerire a comentatorilor,—afară de dînsa s'a mai găsit și un exemplar din Strykowski, pe care Miron sau Nicolae Costin înseamnă lucruri false sau încurcate, note fugitive de cetitor despre Iuga, ce ar fi fost un Korybut, despre Ștefan-Vodă, fiul lui Ștefan, despre Roman-Vodă, pomenind și «letopisetul țării», adică cronica, răspîndită atunci, a lui Simion Dascălul².

Nu cred să fie Nicolae acel fiu de care Miron nu prea era mulțămît mai mult timp în urma întoarcerii sale în Moldova, la 1688; probabil e vorba în aceste plîngerî pîrintești de mezinul Petrașcu, care-și urmă studiile în Polonia³. Căci pe acest timp viitorul cronicar îndeplina sarcini politice în principat, mergînd la Constantinopol și făcînd pe tîlmaciul pentru călătorii ce străbăteau Moldova⁴.

Funcția pe care o căpătase de la început studiosul tînar era aceea pentru care se cerea mai multă cunoștință de carte: Neculce ni spune că Domnul făcu pe Nicolae treti Logofăt⁵, și în adevăr îl vedem la 20 Iunie 1690 purtînd acest titlu în

¹ Ms. se află la Socola, unde a venit din școala Domnească. Aici fusese hărăzit de Hrisant: «noei școlî grece din Iași», la 1714, April. V. mai sus, pp. 58—9. Hrisant îl avea de la Nicolae Mavrocordat, iar acesta-l luase din moștenirea lui N. Costin, cu hîrțile acestuia. D. C. Erbiceanu a atras atenția asupra-î, și l-a descris, foarte amănunțit, d. V. A. Urechîă, în Miron Costin, *Opere complete*, II, p. 151 și urm. Unul din discursuri e păstrat în latinește, celelalte două în polonește, dar nu s'ar putea afirma în ce limbă au fost rostite.

² Volumele au cotele 2231 și 2232. Ele au fost semnalate de d. D. A. Sturdza d-lui V. A. Urechîă și descrise pe larg de acesta în *o. c.*, II, pp. 557—60.

³ Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 178.

⁴ V. și călătoria lui d'Avril, în Papiu, *Tesaur*, II, p. 188.

⁵ P. 230.

cumpărătoarea unor pogoane de vie de la Savin Ciomîrtan¹.

El pribegi, în timpurile de restriște, ca și frații săi și alți boieri din partida lovită prin omorurile din Decembre 1691. Care aŭ fost sentimentele și prietenii lui politice, care aŭ fost în-tîmplările felurite din viața lui de om de partid, se va vedea la cercetarea cronicii lui, și mai ales la analisarea operelor lui Dimitrie Cantemir, așa de pline de reticențe, exagerări și neexactitudinî, pornite din pasiune, în cît nu se pot înțelege și prețui bine fără această migăloasă cernere a adevărului din neadevăr. Supt cumnatul său Duca-Vodă, pe a cărei soră Elena era s'o ieie în ajunul faptelor de sînge din 1691, care zăboviră nunta, supt acesta, el fu ridicat la demnitatea însemnată de Hatman, în care mai strălucise, prin vitejie și ambiție, un Costin, Velicico². În 1694, el dăruiește bisericii Sf. Ioan din Iași, în strada Măjilor, clădită de «strămoșul său» Barnowski, o evanghelie munteană dăruită lui însuși de Duca³. În 1703 el își păstra funcția⁴. În 1705, la 12 Septembrie, el era numai «Neculai Costin, biv Vel Hatman»⁵. În curînd însă, în cursul deselor schimbări de Domnii și de Divanuri, el îmbracă dregătoria de Mare-Vornic de Țara-de-Jos, în care-l găsim în cursul anului 1706⁶.

În 1708, Mihaï Racoviță dă o însărcinare lui Pahomie, episcopul de Roman, și lui Nicolae Costin, biv Vel Vornic⁷. Situația lui era aceiași în anul următor⁸. El luă însă în curînd, în Domnia lui Dimitrie Cantemir și în a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat, care-i aprecia cunoștințele și caracterul, Logofeția-cea-Mare⁹. La 20 Ianuar 1712, chemat în judecată

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/87. O ocupa, de sigur, de la întoarcerea lui Miron în țară. Pe acesta-l constatăm documentar ca întors la 8 Iunie 1688; *ibid.*, doc. V/115; dar, cum vom vedea, el revenise cu mai mult timp înainte.

² Urechia, o. c., I, p. 715. V. și Hurmuzaki, *Supl.* I³, p. 233.

³ Urechia, l. c., p. 223. E evanghelia greco-romină, de care am vorbit mai sus.

⁴ *Ibid.*, pp. 717-8 și *Biserica ortodoxă*, XVIII, p. 263.

⁵ Urechia, o. c., II, p. 107.

⁶ *Ibid.*, I, p. 172; Ghibănescu, în *Arch. soc. št. și literare din Iași*, I, pp. 558-9; *Uricariul*, XXIII, p. 268.

⁷ Document din 15 April, în Bibl. Ac. Rom., XII/275. Cf. *Uricariul*, XX, p. 83.

⁸ Urechia, l. c., I, pp. 717-8.

⁹ Cf. Urechia, l. c., p. 715.

de «Safta Spătăreasa a răposatului Lupașco Buhuș Spătar»¹ pentru stăpînirea satului Ceplenița, el cedează de bună voe «mătușei sale»². Peste puține zile-l vedem semnînd supt un document, la 1⁻ⁱ Februar 1712³. În același an, în Septembrie, aflîndu-se la moșie, la una din multele moșii ale lui Duca-Vodă poate⁴, el se îmbolnăvi și muri înainte de a fi terminat marea lucrare, ce-i fusese comandată de Domn, înainte de a fi coordonat și continuat până în zilele sale voluminosul letopiseteș al Moldovei, pe care-l dusesse foarte departe, apropiindu-se de sfîrșit⁵.

Nicolae Costin știa leșește, latinește, grecește, poate și ceva franțuzește. O scrisoare latină a lui către pretendentul Rákóczy, datată din Prăjești, 4 August 1708, ni s'a păstrat în niște depărtate Archive⁶.

Poate el să fie «Logofătul» care convorbi latinește la Iași cu agentul suedes de Briant⁷. El scria și învățatului Hrisant Notara, pe care-l laudă în cronica sa: «carele nu este mai gios la învățăturile didahiilor decît unchiu-său, răpausatul Dosoftei patriarcul»⁸. Se menționează o scrisoare a lui către acesta, nu știm în ce limbă, dar probabil în grecește, din 2 Septembrie 1700⁹.

¹ Lupașco e fratele Doamnei Anastasia a lui Duca-Vodă. Îl pomenesc și cronicile muntenești. El trebuie deosebit de Lupu Bogdan, ginelele lui Cantemir-Vodă, pe care un document din 25 August 1685 îl numește «Lupașco Bogdan, Aga de Darabani». Urechia, *Biserica din Cetatea Neamț*, în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XI, p. 122.

² Urechia, *Miron Costin*, I, pp. 175—7.

³ *Uricariul*, XV, p. 273.

⁴ V. lista lor, din 14 August 1705, în doc. LVIII/104 al Bibl. Ac. Rom.

⁵ Un autograf al lui Nicolae Costin a fost tipărit de D. V. A. Urechia, în *Miron Costin, Opere complete*, II, la p. 592. Pentru viața ulterioară a văduvei lui v. la *Documente*, no. I. N°. II e consacrat unor Costini cari nu fac parte din familia cronicarilor și nu trebuie confundați cu aceștia.

⁶ Hurmuzaki, IX¹, p. 440, No. DCVII.

⁷ *Ibid.*, pp. 471, 481—2, 484, 488.

⁸ P. 53. Iar pe Dosoftei îl laudă, ca un cunoscător, pentru că «aî întemeiat sfîntul și de viață făcător Mormîntul a Domnului nostru Iisus Christos» și a scos în tipar «multe cărți în potriua ereticilor, cu filosofia dascăliei lui, că era un om prea învățat și îndrăzneț la cuvînt, drept cu ori-cine.

⁹ Legrand, *Épistolaire*, p. XI.

Ca și Domnul pe care-l servia ca Logofăt și al cărui nume îl înălța ca scriitor, Nicolae Costin a scris o operă de filosofie morală, o compilație erudită analogă în ceia ce privește originalitatea cu *περι καθήκοντων*. Dar lucrarea lui Costin mai are și defectul de a fi informă în ceia ce privește planul, strivită de podoabele ieftine ale citațiilor, împrumutate, din scriitorii clasici.

E foarte puțin cunoscută, și există un singur manuscript care ni-o păstrează. Cercetînd-o, ni vom face o idee potrivită de firea Logofătului nostru și vom înțelege ast-fel și spiritul în care și-a redactat cronică, lipsurile foarte mari de care suferă și pe care le împarte cu acest repertoriu moral¹.

Cărți ca «Ceasornicul Domnilor», cu titluri de acestea alegorice, cu împrumuturi literare pretențioase, cu aluși ici și colo la viața contemporană, cu amintiri din experiența autorului s'au scris multe în veacul de mijloc. Acele cărți nu se cetesc mai ușor decît prelucrarea savantă a răbdătorului Logofăt. Ceia ce trezește din cînd în cînd interesul sînt acele note de viața intimă, de viață exterioară văzută, care n'au fost culese de pe foi galbene de volume învechite. Și ceia ce-l oprește de a slăbi cu totul, chiar cînd nu e vorba de lucruri spuse pentru întăia oară, e naivitatea, stingăcia fermecătoare a formei. Cînd cetești rîndurile cu cuvinte neobișnuite, întorsături îmbătrînite și ortografia arhaică, nu te gîndești, firește, de loc la cele ce se spun, pierzi din vedere *istoria* și cugeți numai la autor, la vechiul autor din alte vremuri, care se luptă cu atît de puțină izbîndă pentru a afla adevărul, a face binele și a realiza frumosul; ba chiar în zîmbetul ce se ivește pe buzele cetitorului nu e răutate, nici ironie, ci o compătimire duioasă.

De Nicolae Costin, de moralul lui «Ceasornic», după Guevara,

¹ Un ms., cel de care vorbim, e numerotat 757 la Bibl. Ac. Rom. Din cel de la Museu se cunoștea o singură parte, care nu poate da ideia cuprinsului cărții, fiind prelucrarea unui capitol din Quint Curtia. A fost tipărită de Gaster, în *Lit. pop.*; Apendice. Un alt capitol: «Graiul solului tătăresc către Alexandru Machidon, după ce a sosit de la Bahtri la apa Donului, mergînd cu oaste asupra Tătarilor, scoasă din Quintus Curtius, carele a scos Alexandria cea adevărată», se află într'o clasă de manuscripte ale lui Nicolae Costin, care e represintată prin nle 353 și 401 din Bibl. Ac. Rom. D. Urechia l-a reproduș în *Miron Costin, Opere*, II, p. 145 și urm. — Că modelul lui Nic. Costin era opera lui Guevara a spus întăiu Gaster, *l. c.*, p. 288.

nu se poate spune tocmai așa. Farmecul formei e scăzut de cele mai multe ori prin pretențiile de învățătură ale originalului, prin greutatea pedantă a stilului. Iar, cît despre amănuntele văzute și sentimentele personale, ele nu ocupă nici un loc din voluminoasa prelucrare. Acestui boier mare, cu carte latinească, nu-i place a sta de vorbă, a deschide porțile amintirii pentru ea de acolo să năpădească, într'o desordine încîntătoare, comorile istorice păstrate într'însa. Din principiu, din respect pentru sine și pentru public, el își oprește ori-ce mărturisiri, aproape ori-ce aprecieri și judecăți. Mindria lui e să repete ceia ce a spus omul învățat pe care l-a cetit în limba latinească.

«Ceasornicul» a fost scris pe vremea cînd autorul era Logofăt-Mare: decî între anii 1710 spre sfîrșit și 1712, Septembre. Se desface în trei cărți după motive pe care cu greu le putem fixa și pe care nici autorul nu le-ar fi putut lămuri cu desăvîrșire ¹.

Titlul corespunde, în limbajiu fără alegorie, cu: Îndreptătorul Domnilor. S'ar aștepta decî cineva să găsească sfaturi, fie și banale, asupra datoriilor multiple ale unui stăpînitor. Firește că ar fi de cel mai mare interes să știm ce credea Nicolae Costin, ce putea crede un învățat boier român de pe acea vreme despre administrația cea mai bună, despre cea mai desăvîrșită dreptate, despre rolul oștirii în principate, despre cultura cea mai potrivită pentru ele și căile pe care ea se putea statornici. Aceasta ar fi cu atît mai însemnat, cu cît ni-am formă o părere despre lucruri pe care le ignorăm cu totul: căci, dacă s'au păstrat nesfîrșit de multe documente de la Domnii de odinioară, ele sînt mai toate numai acte de proprietate și nu ne putem măcar aștepta să găsim rapoarte de funcționari, instrucții către aceștia, planuri de reforme, basate pe cercetări serioase și în-

¹ Cartea întaiă începe ast-fel: «Ceasornicul Domnilor. Viița împăratului Marco Avriile, cu învățăturile lui, arătîndu și obiceiurile veachi a Împărății Rîmului». A doua pornește cu aceste rînduri: «Partea cărții a doaa Ceasornicul Domnilor. Cap. 1. Precum în cap să află simțirile mirosului și auzului, așa Domnul, carele iaste cap Republicii, a auzi datoriū iaste pre cei supăraț de strămbătăți». Iar pe a treia o deschide scriitorul ast-fel: «Cartea a treia Ceasornicului Domnilor: omului iaste Dumnezeu adevăratu, și fericita iaste Împărăția întru carea stăpînește creștin adevărat». Guevara e prescurtat și prefăcut.

suflete de sănătoase idei de îndreptare. Nu numai atât, dar asemenea cunoștinți nu le putem căpăta la noi nici pe alte căi, pe care se dobîndesc aiurea. Poesia românească din secolul al XVIII-lea e o ușuratecă poesie de salon, un suptire fum albastru de ciubuc boieresc, și nu o poesie conscientă de menirea sa sufletească, națională și socială: nemulțămirea ce se oglindesc în aceste fleacuri rimate sînt acelea, îndată împăcate, pe care le produc toanele unei cocoane crude, și nu nemulțămirea pentru o rea stare de lucruri. O literatură satirică, cu scopuri vrednice și înalte, ni lipsește absolut, și n'o putem suplini prin cuprinsul celor mai serioase și mai originale producții literare ale epocii: cronicile. Acestea critică și condamnă adesea; autorii lor îmbracă haina neagră a plîngătorilor și a propoveduitorilor unor vremi mai bune, dar prin vălul acesta cucernic de doliu străbate foarte vizibil urechia interesului personal.

Dar Nicolae Costin era așa de prevăzător, așa de bine crescut și de rezervat! Vom vedea și în cronica lui, unde *trebuie* să vorbească, cît de mult se desbracă de sentimentele sale proprii, cît se sfiște să judece. Nu el va fi decî un vestejitor de rele și un alcătuitor de planuri pentru fericirea generală. Cu ochii la acest ceasornic, Domnii, pentru cari fusese scris și cărora li era închinat, erau expuși să nu prea vadă ceasul precis, imperioasa datorie. Un comod ceasornic, făcut de un ceasornicar meșter!

Una din părțile care se poate ceti mai lesne, cu mai multă plăcere și folos, e prefața, «Predoslovie cărții Ceasornicul Domnilor». Nu doară că ne-ar atrage noutatea părerilor asupra nenorocirii soartei omenești, de care, firește, nu scapă nici Domnii, orî că ne-ar umplea de admirație bogăția citațiilor, împrumutate, din Eutropiu, «Plutarch, în Carte de faptele muerilor», «Aristot», «Sidon», «Ghele», «Dion», «Plinius și Marco Varro, Strabo și Macrovie, istorici mari și adevărați», Rufin și Seneca, pe cari s'ar putea să-î fi cetit și în original acest sîrguitor boier. Ceia ce ne-ar face a pune la o parte această prefață, a o deosebi de banalitatea monotonă a celor ce urmează e întăiu faptul că autorul pare că binevoește a vorbi ceva despre sine, despre viața și scopurile sale. «Așa dar», ni spune el, îndreptățindu-se pentru că a scris așa ceva, «nice am fost Domnii ca să știu osteniialele Domnilor, nice am poftit mie loc, să fim cel întăiu a darea Domnilor sfat; iară căci am îndrăznit a scrie cartea aceasta, nu pentru să-m socotescă loc sfatului, ce cu mare

plecăciune a aduce aminte te-am făcut, că a da sfat mă mărturisesc că nu am acea hărnicie, iară slugă priitoriu Domnilor mă mărturisesc a fi destul.» Dar, cum am spus, nu din ce știe, crede și judecă el, va vorbi, ci din ce a aflat de la altul, care, și el, extrage din «cărți adevărate» — adecă autentice — «care nu cu un an, ce cățva s'aŭ aflat, cu mare nevoie și osteneală scrisă și dovedite de alții scriitori; așa și noi nu fără osteneală, măcar că mai pre scurt, am scris acialia, de cum am aflat în cărțile ceale streine, că toată lauda scrisorii întru aceasta stă, ca cu cuvinte puține să închidă multe și greale socoteale».

Aredreptate Logofătul Nicolae Costin, care e... Guevara. «Lauda scrisorii» stă și într' «aceia ca cu cuvinte puține să închidă multe și greale socoteale», dar înaintea de chestia închiderii e aceia a lucrurilor care vor fi închise, și, chiar dacă un autor va fi făcut o minunată școală de retorică, încă nu va folosi nimic dacă retorica aceasta nu va servi unui ideal și unei personalități, care aŭ nevoie a fi proclamate și exprimate.

Așa un Logofăt cuminte și învățat cum era Nicolae Costin nu putea luneca pe povârnișul ademenitor al entuziasmului, pe clina emoției. În tot ce-a scris el nu se întîmpină o pagină caldă, precum nu se prea întîlnește o pagină clară. Totuși, dacă nu-l putea aprinde iubirea de țară, pe care o servia însă ca un funcționar cinstit, dacă nu-l putea înălța iubirea pentru știință, în folosul căreia făcea însă enormele sale compilații, cetirea pentru cetire putea să-l pasioneze. Pentru a slăvi foloasele cărților, el găsește cuvinte cu răsunet, ca acele care urmează, dar... tot în Guevara:

«Toate lucrurile întru această viață gustate și de noi moștenite uriciune, săturare și osteneală aduc, fără una adevărata știință, care nu are săturare, uriciune, nici osteneală; sau câte odată să par că ostenesc ochii cetind, iară mintea întru cunoștința și agonisita nu slăbește. De câte ori nu s'aŭ prilejit de priateni și de oameni aleși a avea întrebăciune, ce poate fi întru atîta nepărăsire întru învățatură viața de se trece; le răspundem lor, ce poate fi de cîci ce petrec cu traiul ca niște jăcași, că, de ni să adaoge atîta carne la trup, cu grijile lumii, cu înșelăciunile Diavolului, cu vicleșugurile nepriatenilor și cu năcazurile priatenilor, a cărui inemă ar putia suferi atîția și așa de marî supărări, de ar fi fără cetitul, desfătarea cărților; mai multu trebuie noai să ne fie milă de cel ce nu știe decît de cel sărac, că

nici un fel de sărăcie mai mare nu-î decît întru a chivernisi pre sin[e] singur a nu avea învățătură.»

De aici înainte, Nicolae Costin, crezînd că a satisfăcut, în marginile educației și situației sale sociale, toată curiozitatea cetitorului, tace iarăși. Vorbesc, în schimb, izvoarele sale, adecă, precum am spus, unul singur, Guevara, Istoria lui Marc-Aureliu, «Viața Împăratului Marco Avriile».

De aceasta se lasă, în aparență, din loc în loc pentru a intercala observații personale, ca acelea, cu totul nelămurite și fără interes, despre aceia că «nice un lucru mai de stîngerea țărălor nu iaste decît adesele schimbări a Domnilor dentru dinsele». Altă dată, el strigă în trecut în potrive celor mari, cari primesc «până la pat» pe «măscărici» și «giambași», artiștii dramatici ai timpului, iar pe învățați, cum ar fi, de exemplu, autorul tînguirii, «nice până în tindă».

Partea cea mai legibilă din compilație e a treia, de și nu se întreprinde opera de răbdătoare traducere. În ea se dau sfaturi pentru gospodari, pentru părinții de familie, se înseamnă unele din cusururile sociale ale timpului, care premerg cu vrednicie pe ale noastre de astăzi, se constată neajunsuri și se dau sfaturi. Totul se face, bine înțeles, numai pentru aceia cari merită ostenelele unor scriitori de o naștere atît de înaltă și de o atît de mare importanță politică. Pentru Domni, adecă, și pentru clasa din care ei erau aleși de Turci și de care li era încunjurat efermerul Scaun.

Pretinsul Costin se ocupă întâiu de drepturile pe care le aŭ bărbatul și femeia în familie și insistă asupra guvernămîntului monarchic în folosul celui d'întăiu. Cuvintele strămoșului sînt pline de învățătură, și ele fură cetite cu evlavie, de sigur, de contemporanii săi, cu escepția, naturală, a «jupăneselor». El zice așa, în considerațiile sale filosofico-conjugale: «Știu pre o samă de băbăți a fi așa de cheltuitori, așa în obiceiuri slobozi, cit nu numai că ar fi bine să nu asculte muerile de poroncile lor, ce și sănătos lucru ar fi cînd i-ar putea înfrina de la acealea; ce, oricum, mai bine și mai cu răbdare iaste să piară toate averile de cit să să răniască mințile omenești cu rană nevindecată». Și mai departe: «Nu să va putea a răbda să nu se certe de bărbat ori cu sudalma, ori cu mănule saŭ cu bățul să nu să bată — să nu să certe, — și de tot fără folos va fi să să sfădească femeile

doamne și giupăneasele cu bărbații... Ce cinste va da ia bărbatului, cu aceia cinste și ia se va cinsti... La ceale ce, orî le-m cetit, orî le-m auzit, orî le-m văzut, am aflat că nu să cade muerilor să poroncească bărbaților, iară bărbaților, zic și învățu să nu să lasă să să stăpîniască de mueri, că stăpîniia muerii nu-î altă fără cît cu picioarele să mănânce și cu mănule să îmble». El pare a da numeroase și naive amănunte asupra felului cum cheltuia timpul, pe vremea lui, elegantele Moldovence: petrecerile, primblările, «cercetările», mîncările de poame și alaiurile, paradarea cu hainele și clevetirile. Pe lingă această descriere, pe care o vom reproduce în altă parte, pe lingă această schiță de moravuri, care arată, dacă e a lui, ce lucruri bune ar fi putut să ni spuie Nicolae Costin, cînd ar fi binevoit să fie mai puțin bine crescut și învățat,—se amestecă și sfaturile, la care-l îndeamnă observațiile lui. Foarte mare pază, spune el, trebuie femeilor, «și mai mult Doamnelor și celor aliasă, ca, eșînd adease la primblări, să nu cadză în hulă». «De a fi dus bărbatul de acasă, furtușag de sine că ar fi, zic, orî cine pragul ușii ar îndrăzni să treacă pentru cercetare». Și, gîndindu-se, nădăjduim, la Logofeteasa Elena, el exclamă: «O norocit iaste acela ce, dentru mila lui Dumnezeu, aû dobîndit muiare bună, caria cu bună voia ei să să afle în casa sa de pururea cu bucurie»!

Mai culegem pe urmă o însemnare răutăcioasă la adresa unui Domn încrezut, care se credea numai el cuminte și învățat, ceia ce ar fi o alusie la Dimitrie Cantemir și ar dată și mai de aproape lucrarea. «Precum am văzut cu ochii și am auzit în ț[a]ra noastră pre cățva Domni, — carii curînd și-aû vinit la sfîrșitul său, — că cu cale agoniseaște acela să să numască de nebun carele socotiaște că toți ar fi nebuni și numai pre sine înțelept, știut și învățat s'ar face.»

În sfîrșit, prelucrarea se ocupă la urmă de creșterea copiilor, și aceste cîte-va pagini de veche pedagogie sînt vrednice de luat aminte. Ele ar fi și mai vrednice dacă n'am avea a face de cele mai multe orî cu adaptări sau chiar traduceri, în care, în loc să ni se spuie ce am vrea să știm despre boieri, ni se vorbesc multe lucruri bune, dar fără interes și folos pentru noi, despre «părinții strînși», adecă, neapărat, *patres conscripti*.

Să luăm ceva din spusele lui, nu pentru a vedea observații,

unde nu e decît o reproducere, nici pentru a exprima aprecierii ca pentru o lucrare originală pentru pagini de simplă tălmăcire.

Cele ce urmează însă se potrivesc și cu situația de la noi și ar fi putut fi luate și din cunoștințele autorului.

«Dar ce? Aă nu videm copii plugariului cu cămeșile, neîncinși, cu sucmanul spart și dezmațat, desculțu, cu capul gol, iarna fără cojoc, vara de soare dzua arsu, noaptea boii de plug păs-cînd, mîncînd pîne de ordzu și pre pămîntul gol dormindü, iară, cu toate aceastea osteniaie, atăta iaste copilul de sănătos la trup, cît toți ar vria să aibă copii așa de sănătoși.

Într'alt chip să află deprinderea întru copii celor mari, căci aă nu videm pre feciorul celui bogat, învălit cu două învălituri de pîndză supțire, liagănul făcut în pildă noaă; pentru laptele și șiasse sute de mance pregiur copil aduc de-l dizmiardă și, de de se va tămpla să boliască manca, îndată să schimbă manca și, până a schimba, toate nopțile și dzua tatăl și muma fără somnă petrec și a străjui toată rudeniia strănge; nemică mîncare nu-î dau, fără zamă de găină; ca să nu cadză de pre scări, de pu-rurea are pază».

Costin condamnă pe părinții cari țin pe lîngă copii «mincinoși și limbuți și măscărici». El pomeneste și pe aceia, și mai vino-vați, «cari învață pre învățătorii și pre mance ca să grăiască co-piții grozăvie și cuvinte de rușine, care nici vîrstei copilărești a grăi nu să cade, nici cinstii bătrîne de a asculta nu-î de suferit».

Trecînd la *dascăli*, Logofătul Nicolae declară vrednici de res-pect pe aceia «cari cu tot deadinsul iaă asupra sa puteare a în-văța copiii». Dar pentru aceasta ei trebuie să nu primească ori-ce porunci ale părinților, ci mai curînd să-și părăsească cîștigul. Așa cum înțelege Costin — sau acel pe care el l-a copiat —, dascălul trebuie să fie om matur, între patru-zeci și șei-zeci de anî, om «curat», iubitor de adevăr, «miserdnic și blind», cum-pătat, cu măsură în toate, statornic, drept, «știut, cu mare nă-voință întru cetitul cărților, cum d[u]mnăzăești, așa lumești», «să fie ispitit multe mutări a norocului». De vină pentru de-fectele lor sint însă acei cari-î aleg rău, căci, «de am ales eü croitorii neștiutoriü, vina mia iaste de să strică haîna». Alegînd mai bine, anticii aveaü o creștere mai solidă pentru copiii lor.

«În curțile Domnilor, după socotiala mē, slujba dascalilor nu așa ca alte slujbe iaste să să ariate, adecă care slujbe să dau,

orî din rugăminți, orî cu banii lor, orî cu neînțelepciune, saū cu priiatinî, și nice slujba aceasta ca un dar pentru slujbă nu trebuie să să dea...»

Copiii, continuă el, traducînd, trebuie oprîți de la minciunî, «că nemică mai grozav nu-î vre unuî om de cinste decît a fi plecat spre minciună». *Jocurile* trebuie și ele oprite, pentru a nu se deprinde de tinerî copiii cartoforî saū, cum se zicea atuncî, «hîrjetarî», ceia ce strică firea tinerilor și poate duce pînă la furt. Mai are dascălu datoria «să nu lase pe copii a fi marghioli, obraznicî, desfrănați și stătătorî și nerușinați». Să-î ferească de desfrîu, ceia ce nu se prea făcea nici de contemporanii autoruluî, la care acesta era, ca și în oare-care societăți de astăzi, un sport pentru lumea fără căpătăiu și fără conștiință.

«A mulți părinți», spune cu părere de rău Guevara prin Costin, «le place astădzî de vor fi iubiți de muerî feciorii lor, ca cînd ar fi împodobîți întru învățatură și în războiu prea viteajî, și, încă, ce-î mai rău de toate, că așa dezmierdat țin pre nepoți saū, cei făcuți din curvie, ca cînd le-r fi nepoți născuți din cununîa feciorilor saū». Tot așa și mamele «acopăr, nevoescu de hrănescu feciorii cei den curvie născuți».

Autorul termină partea care se poate ceti și poate folosi din lucrarea sa sfătuiînd pe «Domni și pe cei mari» să nu iubească pe «pehlivani și giambași», să nu susție decî arta dramatică ambulanta, feerile fără program și operele fără libret: «jocuri și giucăuș, pehlivani și pehlivaniî». Căci de fapt se făcea alt-fel și în Moldova, lumea fiind doritoare de distracție, pe care puțini o găsiau, ca Nicolae Costin, în cărți, și încă mai puțini în marea carte a luî Dumnezeu și în reflexul ei omenesc, armonia propriuluî lor suflet. «Că diavaloma acum, cum cei bogați, și cei săraci, cei d'intăi cu cei de-apoi, price de buhai scornesc, cu suliță de vătămare să tîmpină, fac beții, fac scorniturî cu copilele; sărbătorî și șegî fac, la ospeată multe cheltuescū; ațiță chip de războiu și multe feliurî de jocuri scornescū, care toată scădearea în republică, răsîpă moșiei și stricăciune oamenilor trag după sine».

Urmează, după original, moartea luî Marc-Aureliu și niște versuri informe.

Acesta e «Ceasornicul Domnilor» al luî Nicolae Costin¹.

¹ Forma e în de obște stingăce, pe alocurea trivială, ca în acest pasagiu: «Bărbiiarî cei vestiți și știuți întru ciale greale și cu grije rane și

Acestui om i se dădea sarcina de a scrie acea istorie complexă a Moldovei, pe care, avînd exemplul tatălui său înaintea ochilor, o visa de mult și o și alcătuisese în parte. Cu firea lui Nicolae Costin putea fi cineva sigur că lucrarea va fi foarte întinsă, mai erudită decît toate cele ce-o precedase, dar redactată într'o formă greoaie, orînduită fără pricepere critică, lipsită de claritate, de măsură și de independență.

Pentru a înțelege această mare compilație, pentru a putea fixa rolul ce-î revine lui Nicolae Costin, e necesar nu numai să se înșire materialele din care a fost întruchipată, ci să se studieze fie-care din acestea în parte, pentru a arăta cum s'a format și ce se putea face cu dînsul.

Deocamdată, o scurtă ochire asupra acestui material.

În mănăstiri începuse istoriografia moldovenească. Pomelnicele din vechile fundații ale Mușăteștilor și Domnilor ce-î precedară se prefăcură acolo, pe nesimțite, în cronici. Întăiu în scurte notițe, care priviau mai ales pe vre-un binefăcător al mănăstirii, precum se făcu la Bistrița pentru Alexandrel, fiul lui Ilie. Apoi expunerea deveni mai bogată și tonul monachului cronicar se înalță, deveni patetic la notarea biruințelor cîștigate de Moldoveni. Mai târziu, pe lingă cronica oficială, ținută în curent de călugării mănăstirii unde se îngropau Domni, lucrări îngrijite, monografii cu stilul înflorit, imitat după modele slavone, apărură: precum aū fost, supt Rareș, scrierea lui Macarie, iar, supt Alexandru Lăpușeanu, a lui Eftimie.

Cronica oficială se scria în mănăstirile domnești, și acestea se schimbau. Redactată întăiu la Bistrița, însemnarea de Curte a faptelor Domniei trecu la Putna lui Ștefan-cel Mare, apoi de aici la Pobrata lui Petru Rareș, la Slatina lui Alexandru Lăpușeanu, iar pe urmă la Galata lui Petru Șchiopul —, și aici se stinse, la sfirșitul secolului al XVI-lea, cînd dispăru rasa marilor cărturari de slavonește, fără a se ivi încă noi cărturari de *romînie*, cu cultură latină, dobăndită în Polonia.

bube, nu numai fumuri și pliașturi pentru să deschiză ranele și bubele, ce și liacuri curățătoare și'n potri va aprinsurilor lecuitoare cătră cealalte adaog». De și nu va fi izvodit-o însuși, ci va fi împrumutat-o, cetitorul nu poate fi recunoscător lui Costin pentru o comparație, o «potrivire», zice el, ca aceasta!

Cronica de mănăstire, leatopisețul moldovean oficial, ni s'a păstrat în slavonește supt mai multe forme, ce rezultă din strămutările pomenite saū din operații de prescurtare și prelucrare, făcute de indigeni saū de străini.

Această veche istoriografie slavonă căzu în curînd în uitare, fiind-că nimeni n'o mai putea înțelege. O înlocui printr'o povestire destul de întinsă, destul de patriotică și destul de necritică, un boier mare din vremea lui Vasile Lupu: Grigore Ureche, care dădu cel d'întăiu leatopisețul românesc al Romînilor din Moldova.

În curînd se găsi cine să adauge această operă, pe care moartea autorului ei o lăsase neisprăvită. Simion dascălul, singurul compilator real al cronicii lui Ureche, adause ceva după un leatopiseț slavon, unele știri adecă pe care predecesorul saū le negligiase saū le strămutase aiurea. Dar nici el nu duse povestirea mai departe.

Aceasta se întîmplă numai în 1673, cînd Miron Costin, un om harnic, un om învățat, un patriot și un poet, luă sarcina alcătuirii unui mare leatopiseț, în compunerea căruia să se folosească și alte isvoare străine, care nu fusese cunoscute până la el. Apucă să scrie, după 1683, Prefața, pe care o schițase înaintea, pentru alte scopuri, în prosă și în versuri polone. Scrisese încă de 'nainte, după tradiție și amintiri, un leatopiseț, care mergea până la 1661. Dar mai departe decît atîta, nu răspîndi nimic, deși cronica timpurilor din urmă o continuă până la moarte.

După Miron Costin, succesorul saū în Logofeție, Tudose Dubău, care nu cunoștea Prefața lui Miron Costin despre origini, ci numai leatopisețul secolului al XVII-lea până la 1661, dădu unui subaltern al saū, Vasile Dămian, misiunea continuării. Un scurt leatopiseț fu redactat ast-fel, pe care-l posedăm numai într'o formă incompletă, în care nu se atinge nici începutul secolului al XVIII-lea.

Acestea erau deci elementele ce stăteau înaintea lui Nicolae Costin pentru compilația lui: vechile cronici slavone, compilația romînă a lui Ureche, revisia de Simion Dascălul, lucrările lui Miron Costin și izvoade de continuare, dintre care purta un nume izvodul lui Dubău și Dămian¹.

¹ V., pentru lămurirea acestor lucruri, Excursul I. Întrebările relative la dezvoltarea istoriografiei în Moldova nefiind încă complet rezolvate, am

Ce a făcut Nicolae Costin cu dînsese? Cum a ales și cum a prelucrat, înainte ca, la rîndul lui, să continue?

Logofătul Nicolae Costin nu putea adopta introducerea istorică a tatălui său. Nu pentru că s'ar fi deosebit în idei de acesta: Nicolae Costin, era fără îndoială, un om foarte cetit, un lucrător harnic, dar nici odată el n'ar fi fost în stare să se ridice la înălțimea unor vederi personale în orî-ce materie. Stilul său n'are un caracter propriu: e stilul învățat în școală, al umaniștilor, lungă perioadă antică, alcătuită după toate regulile artei; povestirea sa n'are culoare și nu e interesantă: își copie pur și simplu izvoadele, îmbogățindu-le unul prin altul; cugătarea sa e saū banală, saū plină de contraziceri, după cum vorbește el sau izvoarele disparate pe care le reproduce.

Nu se poate o deosebire mai mare decît aceia care există între tată și fiu. Miron e un poet, un pasionat, un ambițios, deschizător de cale în cultura neamului său și făuritor de teorii, iar, în politică, un entusiast și un visionar. Nicolae e un pedant rece, prudent, măsurat, un compilator prin vocație, mîndru că merge pe urme străine; iar politica sa e făcută toată din iertare, abdicatie și resignare. Pe cît e de simpatic cel d'intăiu, în greșelile lui chiar, pe atît acesta de-al doilea nu atrage nici prin însușirile pe care le are. În orî-ce împrejurări, Miron Costin ar fi fost *cineva*, pe cînd Nicolae Costin datorește totul altora: școalei, care l-a format, și părintelui, pe care s'a simțit dator să-l imite. Spontaneu, fără îndemn și fără exemplu, el n'ar fi dat nimic.

Ceia ce-l nemulțamește în opusculul tatălui său sînt numai proporțiile. E prea puțin acolo. Se va potrivi saū ba — la acest lucru nu era obișnuit să se oprească —, el va da publicului mai mult, un letopiseț mai bogat, cel mai bogat în pagini din cîte s'aū scris pînă la dînsul în Moldova.

Cu aceste intenții începu el prelucrarea «Cărții despre descălecare». Poate se puse la lucru încă înainte de ordinul Domnesc al lui Nicolae Mavrocordat. Avem, într'adevăr, două versiuni ale Prefeței: una¹ se adresează numai cetitorului, ceialaltă, de

crezut că un asemenea studiu era necesar într'o carte care trebuie să vorbească și despre marile opere de compilație istorică făcute în secolul al XVIII-lea.

¹ În *Letopisițe*, I, pp. 33—7.

sigur posterioară¹, presintă la urmă mulțămiri și scuse de insuficiență Domnului. Dar e imposibil ca redactarea să fi început mai de vreme decît în 1708. În adevăr, se vorbește de Domnia lui Constantin Duca, supt care s'a găsit o piatră², și a doua Domnie a cumnatului lui Costin se termină în 1703; pe urmă, se menționează lămuririle primite în privința cetăților Moldovei de la «Panaiotachi, ce era Postelnic-Mare aici în țară la noi», Acest Panaiotachi e Morona, servitor și trădător al tuturor Domnilor, pe care, la sosirea sa în Moldova—Novembre 1707—, Mihaï Racoviță puse să-l spînzure «la odăile Siimenilor, zicînd că pre toți Domniî pîrește³». În 1709, Nicolae Mavrocordat își începea întăia Domnie în Moldova.

Izvoarele nouă ale întregitorului de cronici se pot fixa cu greutate numai. E sigur că, puțin critic cum se dovedește a fi, Nicolae Costin întrebuița adese ori autori după citațiile de la alții. Ba încă, același autor e citat la dînsul, une ori după original, alte ori după o citație de aiurea. În lista sa de autorități, el înșiră pe Beros, pe Iuliu Capitolin, pe Wapowski, pe Ioan Magnus, pe Istvánffy, pe Miechowski și pe W. Bethlen; dar cei mai mulți dintre aceștia sînt utilizați mai departe, la completarea lui Ureche, și nu în introducerea asupra epocii anteromane și romane.

Această introducere e precedată de o Prefață. Pe cît e de cumințe, de interesantă, de mișcătoare *Predoslovnia* lui Miron Costin, pe atîta aceasta este de seacă și de artificială. Din rîndurile mai numeroase — și aici! — ale lui Nicolae Costin nu luminează nici o idee, nu respiră nici un sentiment. Pentru tată, Prefața trebuia să spuie durerea pentru Moldova decăzută și mîndria pentru descendența romană; pentru fiu, era un prilej de a se arăta om cu lectură. Banalități despre «Țîțero» și «Tucidide», filosofisme goale despre importanța istoriei... Cartea sa, spune el, — cînd crede că trebuie să înceapă a spune ceva, — cartea sa va împodobi letopisețul țerii cu elemente pe care nu le avea nimeni înnainte de dînsul. Va pune în legătură istoria Moldovei cu a altor popoare, «începînd de după potop».

¹ Publicată în Gaster, *Crestomatie*, II, pp. 1—3.

² I, p. 69.

³ Neculce, p. 288. Pentru data venirii în Iași a lui Mihaï Racoviță, v. Nic. Costin și rapoartele din Hurmuzaki.

Abia se ocupă de interpolatorii din secolul al XVII-lea, față de cari n'are nici o dușmănie, fiind-că moralistul Nicolae Costin pare să nu fi avut dușmani strașnici, nici ca om politic măcar, și poate nici ca om privat. Pe urmă, procesul lor fusese făcut acum de părintele său, și a reveni asupra lui nu i se părea necesar.

Venind la Miron, el nu uită să observe că acesta a scris mai pe scurt, așa de pe scurt încît fiului i se pare că tatăl nici n'a terminat opera. «Aū început a scrie descălecarea țerii de Traian, iar mai pre scurt de cum veî afla acest letopiseț al nostru, căci vremea nu l-aū lăsat a scrie mai pe larg; însă de la dînsul avem începătură.» Cît despre autorii ulterioari de letopisețe — se pare că vrea să vorbească de Dubău —, pe aceștia-i cruță, desprețuitor. «Iar a pomeni de niște letopisețe pre urmă scrise de o seamă de boeri de țeară, nu socotesc altă, fără cît ocară li se face la veciî viitori de i-ași pomeni, că și la istoriî a le scrie deplin și pre larg trebuie și învățătura și știința altor țeri, care aceia nu o aū avut¹». De sigur, afară de Dimitrie Cantemir, nimeni dintre Moldoveniî de la începutul secolului al XVIII-lea nu se putea asămăna în învățătură cu Nicolae Costin, dar mustrarea, chiar și în această formă quasi-discretă, e inutilă, căci Dubău n'a introdus nici un element nou în compilația lui Simion dascălul, și meritele sale, precum vom vedea îndată, sînt altele, foarte reale.

Nicolae Costin se ține de cuvînt: el începe de la Potop; ba încă, pârîndu-i-se că nici așa cetitorul n'ar înțelege destul originea neamului românesc, o ia de la Facerea Lumii, după Cărțile Sfînte și fel de fel de comentarii. Învățat precis, el nu uită să ni dea data exactă a Potopului: «la anii de la zidirea lumii 1656, în luna lui Prier, în 7 zile». Ajungînd la liman împreună cu arca, el nu uită a-și lămuri publicul asupra nelegiuirii lui Ham, care «aū fermecat pre tată-său beat, cît aū rămas Noe ca un famen, de n'aū mai avut de atunci roadă, a face copii¹».

Probabil că Nicolae Costin a regretat sincer acest accident, fiind-că genealogiile îi plac cu deosebire: după ce un capitol tratează discordanța etnică de la Turnul lui Babel, autorul se întinde asupra «neamurilor» lui Sim, pentru care citează și pe

¹ P. 37.

² P. 44.

Strykowski, lui Ham, care stăpînește și împoporează și «Țirene, de unde sînt Țiganii»¹, lui Iafet. Dacă avem citații și etimologii grecești, care ni dau o bună idee de varietatea cunoștințelor istoricului, pierdem încrederea în judiciositatea lui cînd îl vedem deducînd numele de Tyras de la verbul italian *tirare*, și aceasta pentru că Nistrul curge iute între stîncile sale.

Această parte nouă, introdusă «din oare-cite cărți străine» în istoria Moldovei, se mîntuie cu afirmația mîndră că aceste lucruri nu s'au mai spus înnainte pe românește.

În fine capitolul al șeselea e consacrat Dacilor, ceia ce e o hotărîre cuminte. Dar nu tot așa e și dorința de a ști data precisă a stabilirii Dacilor în regiunile noastre.

Tot ce urmează e luat aproape cuvînt de cuvînt din Miron Costin: eruditul umanist copie și frasa în care Sașii sînt dați ca descendenții Dacilor².

Capitolul VII despre Roma se ține iarăși de Miron, și el se termină împreună cu capitolul II din opera acestuia. Capitolul VIII reproduce, fără nici o altă schimbare decît resumarea, capitolul I din cartea lui Miron Costin. Din același capitol, Nicolae își ia materialul și pentru al nouălea din prelucrarea sa. Începutul capitolului IV din Miron formează dincoace capitolul X, iar acel ce urmează aici termină capitolul din original.

La Decebal numai se dau ceva știri nouă. Ca o rară descoperire trebuie privită aceia că au fost două războaie ale lui Traian cu Dacii, și nu unul singur, cum crezuse Miron. La fablele despre originea romană a Lituaniei, Nicolae Costin nu găsește nici o obiecție și se mărginește a verifica citațiile tatălui său. La menționarea aserțiunilor din interpolatori, se adaugă doar citații din Bonfiniu. Se vorbește apoi de Coloana lui Traian, pe care Miron o trecuse supt tăcere, și de piatra găsită supt Duca. Restul e aproape o transcriere, fără a se menționa numele transcrisului, decît cînd se povestesc experiențe personale ale acestuia.

Capitolul XI, despre Cetățî, e vag; el resumă pe acel care-i corespunde în Miron Costin; se pomenește informația de la Pannaiotachi Morona și se răspinge — cas rar — o identificare: aceia a Turnului lui Neoptolem.

¹ P. 49.

² P. 55.

Pe urmă, capitolul se termină cu o citație din Bonfiniu, despre cetățile de origine ungurească în țerile noastre.

Capitolul VI din Miron Costin e reprodus până la explicațiile asupra limbii, în cartea fiului său. De aici înainte, pârindu-i-se că trebuie mai multe lămuriri asupra împăraților romani după Traian, Nicolae începe a-i înșira după Baronius, istoricul Romei catolice, autorul «Analelor eclesiastice», așa că scriitorul moldovean se oprește și asupra Papilor. În capitolul XIII începe a ni se vorbi de barbari, după Bonfiniu și alții, dându-se amănunte mai numeroase decât în Miron asupra năvălitorilor. La acesta erau numai mai multe rînduri de «Tatari»; la compiler se deosebesc: Goții, Hunii și Bulgarii. Se pomenește zidul lui Anastasie, ale cărui rămășițe pare a zice Nicolae Costin că le-a văzut în călătoriile sale la Constantinopol. Într'un adaos, în fine, el revine asupra lui Attila, pentru a ni-l încondeia mai bine.

În al patru-spre-zecelea capitol, se reproduce cel din urmă din cartea lui Miron. În al cinci-spre-zecelea ni se povestește descălecătoarea Poloniei. Al șei-spre-zecelea în fine și cel din urmă se ocupă de a doua descălecătoare a Moldovei.

Care e meritul lucrării? Nu vedem aproape nici unul. Atîta doar că fixează la două numărul războaielor lui Traian și că stabilește mai bine natura năvălitorilor Daciei părăsite. Încolo, se reproduc toate greșelile lui Miron. Nu numai atîta, dar Nicolae Costin, luînd fără critică de pretudindenți, stăpînit de mania de a acumula, compila, înnădi și prelungi, cade în contraziceri care nu se întîmpină în cugetarea clară, consecventă și sigură a bătrînului cronicar. Așa, după ce reproduce fără obiecție din Miron rînduri care așază descălecatul Moldovei în secolul al XI-lea, el face mai departe calcule, bune acestea, care pun acest eveniment în veacul al XIV-lea. Asupra unor puncte esențiale, el n'are nici-o idee limpede. Pentru Miron Costin, Dacia cuprindea Moldova și Țara-Românească, locuite numai de coloniști, pe cînd Ardealul, cuprinzînd o populație mixtă, de aborigeni și Romani, formă numai o „strajă“ a coloniei. Pentru Nicolae Costin, Dacia e într'un loc Moldova și Ardealul: «Dacia, unde sîntem noi Moldovenii și Țeara-Ungurească»¹, în altul, «Moldovenii și Țeara Muntenească»².

¹ P. 76.

² P. 79.

O inovație e la dînsul adaosul istoriei universale, ideia de a face din letopisețul său și un înlocuitor al cronografelor.

Pentru creștinii din Răsărit, dintre toate evenimentele petrecute pe pămînt, erau interesante numai acele ce priviau Biserica și Împărăția, Domnia lui Dumnezeu prin cruce și prin sabie. La vecinii noștri de peste Dunăre se traduseră ast-fel cronografe bizantine, redactate în ultimele timpuri ale Imperiului. Ele cuprindeau pe larg expunerea istoriei universale din cele două puncte de vedere menționate. Începeau cu Facerea Lumii, urmăreau istoria poporului ales, ajungeau la răscumpărarea omenirii, și de aici înainte povestitorul se ocupa numai de Statul legitim, sfințit de succesorii apostolilor, de urmașii lui Hristos. Precum în Apus autorii de istorii generale după norma celor patru Imperii vedeau în Sfîntul Imperiu roman de nație germanică o urmare firească, autentică a vechii Rome, Imperiul fiind etern, — așa în Orient Imperiul bizantin era Roma adevărată, și tirania Turcilor era privită ca un fel de prelungire a bizantinismului, ca o a treia Romă.

Cel d'întăiu dintre Romîni care se gîndi a preface pe românește un cronograf fu călugărul Mihail Moxa sau Moxalie, care are partea sa și în lucrările de compilație legislativă ale lui Matei Basarab¹. Cronograful său, bine tradus, a fost tipărit în parte de eruditul rus Grigorovič, iar, în întregime, după singurul manuscris, acum la Moscova, de d. B. P. Hasdeu².

El fu scris după îndemnul episcopului de Râmnic, și Moxa întrebuiță pentru prelucrarea sa mai multe tipuri de cronografe, aproape toate cunoscute³. Se pare că manuscrisul din Moscova nu e complect și că Moxa povestea evenimentele românești ca o continuare la istoria «Imperiilor» slave, de pe malul drept al Dunării, și despre o aparentă continuare a cronografului său vom avea prilej să vorbim mai departe, în capitolul despre cronicile Terii-Românești. Dacă părerea noastră, expusă acolo, se

¹ V. Xenopol. *Ist. Rom.*, IV, p. 164 și Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, p. 113.

² În *Cuvenie den bătrăni*, I, p. 339 și urm.

³ Cel mai interesant, cuprinzînd prețioase știri asupra istoriei bulgărești în ultimii ani ai secolului al XIV-lea, a fost descoperit la Moscova de d. I. Bogdan și tipărit în *Archiv für slavische Philologie*, XIII. Cf. studiile lui Jirěcek asupra-î, în aceeași revistă, XIV.

primește, cronograful lui Moxa n'ar fi numai o traducere românească a cronografelor, ci un tip special românesc de asemenea primitive istorii universale.

- Opera lui Moxa n'a avut noroc: nu s'a răspîndit, nu s'a copiat, n'a avut influență. De și un alt autor de cronograf, Ieroteiul de Monembasia, a petrecut o bună parte din viața sa în țerile romîne¹, lucrarea sa, scrisă din îndemnul lui Petru Șchiopul și al lui Zotu Spătarul Țigară, n'a fost tradusă decît foarte tîrziu în românește: în secolul al XVIII-lea². Căci am constatat că în adevăr nu e altul cronograful «de la începutul lumii până la Împărăția lui Costandin Paleologul...», cuprinzând și pentru Împărăția Turcilor... și pentru Vineția... și pentru căți patriiarși au stătut la Sfânta Biserica cea Mare a Răsăritului», pe care-l traduse din grecește în românește dascălul școalei Domnești din Buzău, Grigorie, care n'a putut ocupa acest loc decît după 1774, cînd școala a fost organizată de Alexandru Ipsilanti³.

Se cunoaște un al treilea tip de cronograf, alcătuit în Moldova, dar fără a i se da o direcție și o culoare românească. Autorul lui se dă a fi Petru Danovici, și nu stau la îndoială a-l identifica cu un «Petrașco Danolovici», care ocupa la 26 Februar 1662 dregătoria de treti Logofăt, pentru care se cereau, cum se știe, cunoștinți speciale, mai ales de limbă slavonească⁴.

¹ V. mai sus, p. 29. Ni se vorbește de un cronograf tipărit, «s. l. înainte de 1782», — Philippide, p. 152. Nu-l cunoaștem.

² Ms. ce se află în Museul Hohenzollern din Sigmaringen, ce a fost semnalat în revista lui Gröber și din care d. Gaster a publicat fragmente în *Crestomatie*, I, pp. 311-2, e însă tipul Danovici. Un alt manuscris, în care Aron Densușianu pune mari speranțe de folos pentru istoria Romînilor, e acel ce se afla în posesiunea sa și pe care l-a descris pe larg, publicînd și părți dintrînsul, în *Revista critico-literară*, IV, p. 305 și urm.

³ O copie a lui Ioniță Șeitan «din satul Turcheș», făcută la 1810 și dedicată Împăratului rusc Alexandru, se află la Bibl. Ac. Rom., supt No. 938. Ea merge până la Domnia lui Selim. E și o scurtă prefață, în următoarea cuprindere: «Deci și eu, socotind că ar fi bine să ajut[er] fiștecine patrii și limbii lui, ori-cum ar putea, m'am îndemnat de a scrie aceste istorii, după cele scoase după greceie pă rumănie de cel mai sus numit Grigorie Dascălul, spre lauda Țării-Rumânești și spre folosul celor ce vor vrea să înțeleagă. 1810.» Ms. e citat și de d. V. A. Urechia, în *Ist. Rom.*, I, pp. 825-6. — Sfirșitul e prescurtat. Alte ms. sint N-le 116, 344.

⁴ V. A. Urechia, *Biserica din Cetatea Neamț*, în *An. Ac. Rom.*, sect. ist., XI, p. 147.

Titlul complet e acesta: «Leatopiseț, scos den carte grecească pre limbă de'nțeles rumânească, și spune foarte istorii frumoase, alese den Biblie, începând de la Urzitul Lumii, căț împăraț la Izrailiteani au fost, și apoi împărații elenești și grecești și cei turcești, tot pre anume spune, carii cum au împărățit și ce războaie au bătut¹».† Ce cuprinde, — o spune acest titlu. Cu lista Sultanilor nu se merge mai departe decit Sultanul Murad al IV-lea, la care, în 1624, se înseamnă: «Iară războaiele și vitejiile, carele au făcut acesta împărat, și cetățale și țările care au dobîndit, și, ales, când au luat Vavilonul, cetatea cea mare de în lume, căte războaie s'au făcut și căt sânge s'au vărsat, am lăsat să scrie alță leatopisătu; și și altor împărați ce au mai împărățit pe după dănsul, de împărățai turcești, le vor scrie istoriile și toate dea-niile; iar noi făcum coneț aici la Împărăția acestui Împărat bun și destoinic Sultan Murat». Pasagiul subliniat² și faptul că lista patriarhilor merge până în 1636³ arată că data de «pe la 1624» se poate admite pentru originalul grec numai, iar pentru traducere trebuie una simțitor ulterioară, care să se potrivească cu începutul carierii boierești a lui Danovici.

Această compilație a devenit foarte populară, copiindu-se în multe manuscrise, în decursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, cu toate proporțiile ei foarte întinse⁴. Ea a fost întrebuițată

¹ E titlul ms. 772 al Bibl. Ac. Rom., care e, sigur, [†] din secolul al XVII-lea. Cipariu cita, în *Analecte*, pp. xxxi-ii, un ms. al său din 1636, dar poate să fi confundat tipul Danovici cu altul.

² Se află așa în ms. 86 al Bibl. Ac. Rom.

³ D. ex., în ms. 108 din aceeași Bibliotecă.

⁴ La Bibl. Ac. Rom. mai sînt ms-le 108, 402, 505 [prescurtat], — care merge până la Sultanul Mustafă și e o copie din 1815, a ierodiaconului Dimitrachii; chiar și ms. necomplet 587, din sec. al XVIII-lea. Un ms. din Bibl. Națională din Paris a fost pe larg descris de d. Ovidiu Densușianu, în *Rev. critică-literară*, pe 1895, p. 286 și urm. I se reproduce în întregime scara. De alt-fel msle sînt dese ori foarte deosebite între ele. Pentru altele, la Museu și în colecții private, Gaster, în *Grundriss, l. c.*, p. 288. Cf. și catalogul bibliotecii din Miclăușani de episcopul Melhisedec, în *Rev. pentru ist., arch. și fil.*, V, p. 148; Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 277; *Conc. lit.*, XXIX, p. 675 și urm.; Papadopoulos Kerameus, II, p. 714 (9).

În fine ms. 48 al Bibl. Ac. Rom. cuprinde un cronograf, din tipul *prescurtat* Danovici și care se termină, ca și 505, așa: «După acesta [Mustafă] au rădicat Împărat pre Sultan Murat, feciorul lui Sultan Hamat cel mai mic, și, împărățind 17 ani, au murit, stînd Împărat la let 1624 de la

în opere literare, precum în compilația lui Simion Dascălul¹. Sînt manuscrite care poartă pe margene observații critice ale cetitorilor, cea ce dovedește că erau cetite cu luare aminte². De oare ce, pe lângă bucăți intercalate, ca Povestea Troiei³, se dădeau la sfîrșit, în anexe, curiosități istorice, ca disputația lui Silvestru, Soboarele, Învățăturile Sf. Vasile, «Boierile Grecilor», piese despre Constantin-cel-Mare, liste și povestiri felurite, — acestea și capitole din cronică au fost une ori transcrise în deosebii⁴.

Maî târziu, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un cronograf rus a fost tradus în românește de harnicul cleric Varolomei Măzăreanu, dar de acesta ne vom ocupa cînd va fi vorba de activitatea culturală și literară a acestui fruntaș al școlii monastice din Putna.

În sfîrșit, «Necula Radul, Cătana», copiat în Brașov, la 1796, un cronograf, care nu se coboria așa de departe ca celelalte, ci se opria la regiile evreiești: «Cartea Împăraților, [care] cuprinde într'însa istoriile și vremile Împăraților celor vechi, foarte spre folos și de învățătură pravoslavnicilor creștini»⁵. Dar avem a face cu o copie din Danovici.

Ideia introducerii istoriei universale în leatopisețul țării n'are nimic rău într'însa. Dar pentru a o realiza trebuia agerime, mă-

Hristos. După acesta au împărățit Sultan Ibrahim, fratele său, 6 ani, și au murit. *Sultan Mehmet era Împărat* cînd s'au scris cartea aceasta, cu toate istoriile ia, și de aice înaintea au rămas să-s scrie de către alții scriitori pentru Împărățiile de pe urmă, iar noi am făcut sfârșit» (216 V°).

¹ V. maî departe.

² Așa, în ms. 108, la Turnul lui Babel: «Aceste sântu minciuni, că era tot un niam și, de s'au început din toate», iar la nevasta lui Putifar: «Lurcul este [...]mis și cu [in]voință, iar nu bustaî numai».

³ Publicată de Gaster, în *Byzantinische Zeitschrift*, III, p. 528 și urm.

⁴ Ast-fel, în ms. 273 al Bibl. Ac. Romîne, se află «Istoriia Troadei cetății, ce au împărățitu în strânsa Priiam Împărat, tatăl lui Paris», capitolele despre Leon Înțeleptul. Cf. și ms. 344, un cronograf incomplet, intitulat: «Hronograf; istorie vremii de la stricarea cetății Troada înainte; s'au tălmăcit de pe cel grecesc de maî gios iscălitul»; e o copie din 1837.

⁵ Bibl. Ac. Rom., ms. 595: merge numai de la Sedechia la Abimeleh. Un fragment de istorie sacră explicată și un fragment de cronograf se află amestecate în ms. 763 al aceleiași Bibliotecii, — care pare a fi din secolul al XVII-lea.

sură, însușiri care lipsesc cu totul lui Nicolae Costin. Acesta nu știe să aleagă, să resume, să împace. Unde trebuie să prescurteze, el transcrie, unde trebuie să dea o explicație numai, el intercalează o povestire, unde trebuie să atingă numai, el insistă. Istoria universală nu lămurește și luminează istoria Moldovei, ci o copleșește și o întunecă.

Pe urmă, deprins numai cu cărțile sale leșești, Nicolae Costin se adresează prea mult la acestea. Legăturile cu Ungaria sint aruncate pe al doilea plan, legăturile cu Țara-Românească sint necercetate. Prin natura și originea lor, informațiile subsidiare strică mai mult decît ajută, și opera capătă un caracter pedant și monstruos.

Logofătul Nicolae avea ca singur predecesor în compilația lui Ureche pe Simion Dascălul. Compilerul vechiu cunoscuse izvorul indigen într'o versiune, și un singur izvor străin mai mult: Paszkowski. Compilerul nou, un teribil adăugitor, fără cele mai mici însușiri de critică, nu cunoștea leatopisețul slavon, pe care după traducerea și întregirea lui de către Ureche nimeni nu-l mai cetia, nu-l mai copia nimeni. Nicolae Costin știa însă slavonește și, căutînd bine, ar fi găsit, uitate, versiuni ale leatopisețului sîrbesc. Dar lui i se părea că de aici nu mai poate ieși lumină, fiind-că de aici nu spera adaosuri.

Străini însă găsisse trei, pe cari nici un predecesor nu-î cunoscuse și nu-î folosise. Întăiū era, pentru secolul al XV-lea, un însemnat istoric polon, Miechowski. Eraū apoi doi Unguri: Istvánffy și Wolfgang Bethlen. Utilizarea acestei categorii de izvoare: izvoarele ungurești, era o inovație și o foarte importantă inovație. De aici într'adevăr putea să vie lumină nouă pentru trecutul românesc.

Miron Costin încă semnalase, în lista de izvoare adaosă la ultima sa lucrare, la Prefața letopisețului complet, izvoare polone, pe care Simion Dascălul nu le avuse la dispoziție: Długosz, Cromer, Strykowski; cel d'întăiū, un izvor admirabil pentru istoria noastră mai veche, cel de-al doilea un resumator retoric, cel de-al treilea însemnat prin unele știri nouă asupra secolului al XVI-lea ¹. Miron n'avuse vremea să folosească aceste cronicî,

¹ Pe Długosz îl citează ambii Costini după întăiele ediții, necomplete, din 1614-5; Dobromil.

ca unul ce nu ajunsese până la descălecare, cu redactarea studiilor sale. Deci Nicolae Costin avea prilejul de a face cel d'întăiu ca istoria țerii sale să profite din cercetarea acestor nouă mijloace de informație.

Cum a procedat învățatul, harnicul și simplul boier ?

Ca basă-î servia compilația lui Simion Dascălul. Cunoșcînd însă din polemica tatălui său, pe care o reiea pe scurt în propria sa *Predoslovie*, vinovățiile lui Simion, Nicolae Costin vede în cronică numai «leatopisețul țerii», al lui Ureche Vornicul, căruiua-l vedem dîndu-î odată și numele de Grigore¹.

Căci nu trebuie să se creadă că noul compilator ar fi avut la dispoziție un ms. al lui Ureche fără adaosuri. În prelucrarea lui Nicolae Costin întîlnim toate confusiile, toate contrazicerile, toate inutilitățile introduse de Simion în leatopisețul românesc al Moldovei. El suprimă numai pasagiile atacate cu violență de Miron, cum suprimă, de altmintrelea, și narațiunea chiar a lui Ureche, de care fusese alipite acele întregiri. El lasă la o parte numai lungile excursuri despre țerile vecine, fiind-că pentru Polonia și Ungaria le înlocuiește cu o prosă proprie, de aceeași valoare pentru istoria Moldovei. Încolo, găsim în noua compilație și cele două războaie contra lui Țepeluș, prefăcut întăia oară într'un închipuit Radu-Vodă de la 1475, și nunta «Voi-chiței» pe cînd Ștefan-cel-Mare avea altă Doamnă, și isprăvile Cazacilor din secolul al XV-lea și trimiterea soacrei lui Ștefan la bărbatul ei, care murise cu multă vreme înainte, și recomandațiile aceluiași Domn pentru supunerea țerii către Turci.

Cînd mai taie Nicolae Costin, taie fără motiv și fără folos: găsiînd prea întînsă expunerea lui Ureche despre pribegia lui Petru Rareș, el reduce la cîteva frase seci istorisirea bogată și autentică. Saî, la Alexandru-cel-Bun, în loc să șteargă toată lista boierilor, a căror creație i se atribuia, el crede necesar să se oprească la Păharnic.

Se poate numai ca manuscriptul din Simion Dascălul după care a lucrat Nicolae Costin, să fi fost mai complect pe unele locuri decît acele ce ni staî astăzi la dispoziție. Numai așa se explică unele elemente nouă, care nu se puteau culege din «is-

¹ Pp. 435-6, 449, 455.

toriile străine»: numele boierilor cari în 1572 ieșiră înaintea lui Ioan-Vodă: Gavril Logofătul, ce se constată și documentar, și Dinga Hatmanul, necunoscut de aiurea; observația că Petru Șchiopul «era den Țeara-Muntenească, fecior Mircii-Vodă și nepot de soră Mihni-Vodă», ceia ce presupune cunoașterea — de sigur nu de Nicolae Costin însuși — a unui document în care Petru-Vodă să fi adoptat titulatura fratelui său Alexandru sau a unui document de la acesta¹; mențiunea «țiiitoarei sâsoae», care întovărășia pe Ioan-Vodă în ultima sa luptă pe viață și pe moarte; numele boierilor lui Ioan-Vodă Potcoavă; nesiguranța în privința morții lui Ioan Lungul².

În acest letopiseț, compilatorul nu ajunge nici o dată să deosebească elementul național de cel străin, ci vede într'insul un tot, absolut original și neatins de greșală. Așa se explică discuțiile zădarnice, timide, care nu izbutesc la nimic alta decât la concilierii aparente: și pentru nunta «Voichiței» ajunge la una din acestea. Așa se lămurește respectarea celor mai manifeste încurcături, precum e aceia de la sinodul florentin, în care învățatul prelucrător nu-și permite a drege măcar numele Papei, prefăcut de Ureche din Eugeniu în Cristofor³.

Dacă înțelege, critică și îndreaptă puțin, în schimb, Nicolae Costin adauge enorm. În acest chip, de altmintrelea, el își realisa visul științific, care fusese, nu acela de a da un adevăr curat, ci un leatopiseț mare, mai mare de cum îl făcuse predecesorii, și așa de mare încît să nu-l mai poată crește nici urmașii.

Nu întrebuintează numai izvoarele anunțate, ci recurge și la altele. Printre acestea trebuie menționate cronica latină a lui Guagnini, luată poate în parte după Strykowski și tradusă pe urmă de Paszkowski⁴, un «chronograf» scris în Moldova, după 1662 și tratînd despre afacerile ungurești în secolul al XV-lea și al XVI-lea⁵, un «letopiseț rusesc»⁶, un «chronograf grecesc», pentru venirea Turcilor în peninsula balcanică.

¹ Un document de la Constantin Duca numește pe Petru Șchiopul, «fiul Mihnei-Vodă»; *Uricariul*, II, ed. a 2-a, pp. 94-5.

² «Unii scriu» așa, iar alții îl fac a fi «prins viu».

³ V. și Excursul I.

⁴ V. *ibid.*

⁵ Citat pe pp. 418-9. Despre această *Istorie a țerii ungurești*, v. Excursul II de la urmă.

⁶ P. 396.

Dar n'are nici o îndreptare în privința lucrurilor care trebuie spuse și izvorului anume — printre acelea ce-î stăteau pe masă — din care trebuie cules fie-care lucru.

Neștiind să aleagă faptele, fiind-că nu era în stare să le judece, să le aprecieze, Nicolae Costin face o lucrare monstruoasă, diformă, în care materia străină, în blocuri grosolane, isolează fragmentele subiectului risipit. Același scriitor pe care nu-l jig-nește nimic în narațiunea lui Ureche despre sinodul din 1439, socoate de datoria sa să deie interminabile notițe asupra «Cri-jacilor», a Teutonilor adecă, numai pentru că un corp auxiliar moldovenesc a participat momentan la lupta regelui Poloniei contra Ordinului¹. Abia «întors la rîndul vorbirii sale», el ră-tăcește iarăși în infinitatea istoriei universale, ispitit de farmecul dramatic al bătăliei de la Varna, în expunerea căreia uită numai ceia ce putea să ne intereseze și ceia ce se cuvenia să se spuie: rolul trupelor românești². Ajungînd, după multe cotituri, la alegerea successorului lui Ioan-Albert, Nicolae Costin simte cu plăcere că aici e locul să vorbească despre ceremoniile întronării unui rege polon, despre «obiceiurile la Craiū nou»³ și înlătură un scrupul tardiv cu îndreptățirea că era dator să scrie acestea «pentru mai deschise lucruri», mai ales că Polonii sînt vecinii Moldovei⁴. La Rareș el suprimă ce am văzut pentru a da o lungă, difusă și confusă istorie a Ungariei în deosebitele timpuri.

De la Despot înainte, mai ales, intercalarea se face pe o scară așa de largă, încît, fără a mai vorbi de proporții, cronica dobîndește și o înfățișare cu totul alta. Dar dreptatea cere să recunoaștem că aici adausurile sînt foarte adese ori motivate, spuind lucruri ce privesc direct Moldova și-î îmbogățesc în chipul cel mai însemnat istoria. Dar între acestea nu sînt, de sigur, știrile atît de amănunțite asupra expediției turcești la Astrahan, care n'are nici un fel de legătură cu Moldova din secolul al XVI-lea, așa încît rostul lor nu se explică prin nici o sfortare de imaginație⁵.

¹ P. 384 și urm.

² P. 389 și urm.

³ P. 440 și urm.

⁴ P. 403.

⁵ Izvorul digresiei despre Astrahan a fost, de altmintrelea, găsit și reprodus de d. V. A. Urechia, în ediția operelor lui Miron Costin.

Alegerea izvorului e tot așa de capricioasă, ca și alegerea materiei. Pentru partea mai veche, izvorul capital trebuia să fie Dlugosz : o întrebuintare pricepută și prudentă a acestui cronicar ar fi reînnoit istoria Moldovei în secolul al XV-lea și ar fi dat compilației un caracter de zdrobitoare superioritate asupra celei ce o procedase. Pe Dlugosz l-a cunoscut Nicolae Costin, un om cinstit, care nu se laudă cu lucruri pe care nu le întrebuintează : așa numai din Dlugosz putea el să aibă felul morții lui Alexandrel, numai de la dînsul solia polonă din 1476 la Sultanul Mohammed ce venia contra lui Ștefan-cel-Mare.

Dar, în loc să se încreadă acestui sigur călăuz, Nicolae Costin se adresează, în desorientarea sa, pe rînd la toată lumea. Înainte de a întreba pe Dlugosz, citat întâia oară la moartea lui Alexandrel, el se informează la «cronica leșească», la Miechowski, la Guagnini, mai ales la Strykowski și la Cromer. Neîntrebuintînd curent pe Dlugosz, pierzîndu-l neconținut din vedere, Nicolae Costin nu poate spune despre cîștigarea Chilei de Moldoveni decît aceia ce se găsește la Ureche, adecă foarte puțin, și din aceiași cauză el nu pomenește măcar cererile Turcilor înainte de lupta de la Valea-Albă. Încurcătura bietului Logofăt era așa de mare între izvoarele de toate limbile ce-l încunjura, stingîndu-i priceperea, încît la expediția lui Ioan-Albert el discută serios părerile lui Cromer și chiar Bielski, alătura cu spusele lui Miechowski.

E o fericire pentru compilerul nostru cînd mijloacele sale de a ști devin mai puține în secolul al XVI-lea. De la o vreme el nu mai are decît izvoarele ungurești pentru a se informa — pe lîngă acele care fusese folosite de predecesori : Ureche și Simion Dascălul. Între Wolfgang Bethlen și Istvánffy, doi compileri și ei, iar cel d'întăiu un transcriitor fără scrupul, Nicolae Costin are un mers mai sigur, și cu cît se apropie de sfîrșit, cu atît expunerea sa e mai bună, mai limpede și mai precisă. Pentru contemporanii săi, cari nu cetiau decît românește, grecește și slavonește, era un mare avantajiu să aibă înaintea lor în limba țerii cuprinsul cronicilor latine și polone ale vecinilor de peste munți și de peste Nistru.

Criticul insuficient și puțin judicios e însă un povestitor care nu înșală, un harnic traducător și resumător. În partea de pînă la 1500, știința lui îl trădează adesea, așa încît îl vedem vor-

bind — consecvent cu izvorul de altmintrelea — despre «Cîmpii Merulei, la marginea Bulgarilor», despre «Ghierluc», care e chir Luca Notara, despre «Sidor», comandantul, în 1453, al trupelor de ajutor rusești venite la Constantinopol, și care nu e decît celebrul cardinal legat Isidor *Ruthenus*; despre «Ioan Trapezineanul, Ahudan Cazanilor», ceia ce înseamnă Uzun-Hassan; despre naționalitatea *grecească* a despoților *sîrbi*, despre cele două limbi: «săsească și nemțească». Dar, pe urmă, comparîndu-l cu izvoarele sale, îl găsim totdeauna respectuos de adevăr, cum și cit putea să-l înțeleagă.

Pentru criticul literar, Nicolae Costin n'are însemnătate. Frasa sa, mai largă, mai complicată, mai erudită, făcută după frasa cărților ce cetise și studiasc, n'are energia scurtă a lui Ureche, nici mlădierea blîndă a lui Miron Costin. După luptătorul cu mîna abia descleștată de pe sabie, după poetul visionar cu mîna pe fruntea-î largă de întrevăzător al viitorului, avem cărturarul sec, «viermele de carte», pisarul erudit, cu călimările în brîu și volumele subțioară. În inima de pergament a acestui erudit nu răsuna nimic din marea, veșnica lume vie; ochii săi reci vedeau numai litere și forme, iar nu idei și sentimente; inteligența lui fără aripă se tîria în nestrăbătutul tufiș al contrazicerilor mărunte, din care nu se putea descurca. Trecutul îl etichetă, pentru prezent n'avea nici un interes, — iar viitorul nu putea să-l vadă.

Pentru filolog, Nicolae Costin e, firește, un bogat repertoriu de forme vechi. Iar pentru istoric, cît privește această parte din compilația sa, recolta e foarte săracă. În adevăr, ce lucru nou se capătă de la dînsul? Explicații, de sigur că nu. Aprecieri, care să lămurească asupra sentimentelor unui individ, unei partide, unei epoce, — puține. Abia, ici și colo, cîte o lovitură în potrița străinilor: Poloniî făloși, pe cari nu-î crede nici-odată pe deplin, cînd vorbesc bine de dînșii — adecă totdeauna¹; Turciî, a căror stăpînire o urește fiul lui Miron Costin: «nice odată creștinilor drag n'au fost păgînul»²; Greciî «pezevenghi»³;

¹ P. 483.

² P. 191, nota 1.

³ P. 164, nota.

ruinători ai oaspeților lor¹, fuduî de neam și scornitori de genealogii imperiale său eroice², rîvnitori de stăpînire asupra altor popoare³, pedepsitori ai pămîntului pe care-l calcă⁴.

Cele mai multe din judecățile compicatorului aparțin sentințelor morale. Prelucrătorul «Ceasornicului Domnilor», nasalul propoveditor de bine, se întîmpină și aici. Cînd citează Scriptura, cînd recurge la *filosofi păgîni*, ca «Valerie cel Mare, Clavdie, Seneca⁵, Plutarc⁶, Țîțero»⁷. Cînd în sfîrșit mustră pe principalii actori ai trecutului pentru greșelile și păcatele lor: așa la Ștefan Rareș el scusă asasinatul acestui Domn stricat, care era blăstămat de Dumnezeu, pentru-că «dormia cu muiarea vecinului său»⁸, la Ion-Vodă cel Cumplit el simte bucurie pentru căderea profanatorului și ereticului, care s'a căsătorit în postul cel mare și a băgat spaima'n Vlădică.

Despre dînsul și timpul său nu vorbește Nicolae Costin mai nici-odată, și de și ast-fel aceste oaze de interes ar fi făcut cu puțință străbaterea pustiului indiferent al compilației. Reservat, științific, corect — cit de deosebit ar fi compilat un bătrîn sfătos ca Neculce! —, el spune numai ce spun cărțile lui. Cînd pare că vorbește din experiența sa personală, el reproduce numai servil tonul de martor ocular al originalului său. Așa, la Constantinopol a fost de mai multe ori. fără îndoială, și totuși despre Galata nu știe să spuie alt ceva decît că în cărți i se zice Pera și că au zidit-o «Ligurii», pe cînd despre Pscov, pe care nu-l va fi văzut în viața lui, spune amănunțit că «stă dea-

¹ «Caută ce fac streinii cînd îi primesc tovarăși locuitorii țărilor, precum și la noi în țeară pe urmă vei afla de Greci la ce stat au adus țeara noastră și boierimea ei» (p. 387).

² «Și aceasta au Grecii din firea lor, a se facere neamuri mari, că unii, nu numai de neamul Împăraților grecești a se numire, ce și de neamul aceluia Iraclie, vestit pre vreamile Elinilor, de neamul lui Ahileos, nu li-î rușine a grăire minciuni»; p. 432.

³ «Firea cea nestătătoare grecească, care-î tot a supunere pre alții și a rămînire numai ei nesupuși»; p. 433.

⁴ «Să privești aicea răul neam al Grecilor, și giudecă toți așa: Pedepsit pămîntul pre care pun piciorul Grecii»; p. 438.

⁵ P. 187, nota 3.

⁶ P. 188, nota 1.

⁷ P. 447.

⁸ P. 298, nota 1.

supra unui iezăr mare și din iezăr cură apă prin mizlocul orașului și în șese mile de loc acea apă cade într'un ezăr ce se chiamă Ciucno, spre țara Liflandia, de la Riga șei-zeci de mile¹, și mărturisește, vorbind de mormintele de la «Saselgle-gighirlic», că «acum au crescut pe acele pietre mușchi». Alte câteva lucruri le ia din notele său din convorbirea tatălui său, care, cum am spus aiurea, avuse intenția de a prelucra întreaga cronică a lui Ureche, și începuse poate lucrul. Așa, din acele izvoade său din poema polonă va fi luat Nicolae Costin mențiunea Bourenilor ca mărturisire topografică pentru fabula de origine a bou-rului; din acele însemnări său din acea operă numele Moldovei, eroina eponimică animală a principatului, inventată probabil de Miron —, tot de acolo în fine citarea ca element doveditor a Cîmpilor lui Dragoș. Aceiași proveniență aș atribui-o și știrilor despre biserica de la Olovăț, unde ar fi îngropat Bogdan, — de și invocă mărturia de «oameni bătrîni» —, despre uricul lui Roman-Vodă, cunoscut lui Dosoftei: «mitropolitului Dosoftei», despre tributul Moldovei, crescut supt Rareș până la suma de 10.000 de galbeni, care e exactă², despre sihastrul de la Bisericană, pe care l-a vizitat Rareș fugar; poate chiar tot astfel a căpătat Nicolae Costin cunoștința despre locul unde se găsea la Suceava — «pe păreți, la ulița ce se chema ulița tătărească» — acel tablou de victorie al lui Despot, de care scrie și Sommer³. De la dînsul va fi spus compilatorul doară cele adaose în privința bisericilor clădite de aventurierul domnesc la Hîrlău și la Cotnari⁴ și acea apreciație, pe cît de motivată, pe atît de

¹ P. 184, nota 1.

² Cantemir dă, în *Ist. Imp. Ot.*, p. 275, nota 40, suma de 12.000. În *Descr. Moldaviae* — v. pp. 42, 109 — nu spune nimic de suma creșterii. Dar la 1532, — nu 1538, ca la Nicolae Costin, — Rareș socoate tributul, fără daturii, la 10.000 de galbeni, în adevăr. V. Hurmuzaki, *Supl.* II, p. 66.

³ Ed. Legrand, p. 24: «Pictura, satis evidenti Despotae iussu, deinde representata in aula oppidi Ias, rursum tum, obsidionis tempore, ut alia illius monumenta omnia, penitus erosa et expuncta». Nicolae Costin mărturisește că știe de la tatăl său prezența odinioară a chipului lui Bogdan Orbul pe poarta Lembergului: «Auzit-am spuind tată-meu Miron Logofățul, cum ținea minte...» P. 182, nota 1.

⁴ «De atuncea», termină Nicolae Costin, «au rămas aicea în țeară la noi Ezoviți și alți popi de a bisericei Apusului, papistași.» P. 440. Cf. Iorga, *Studii și doc.*, I, pp. 62, 64-5, 68.

neșteptată la un așa de învățat și de cuminte boier : «Și sînt femeile la Sibiu iubeaște, cum își sînt de fel albineaște ¹». Această știre veridică nu i-o puteau da Marelu-Logofăt Nicolae Costin nici «istoriile cele străine», nici «leatopisețul țerii».

Predoslovია a trebuit s'o redacteze scriitorul nostru după anul 1694, cînd, formîndu-și corpul de cronici, Vasile Dămian nu găsi o introducere mai învățată și mai complectă decît a lui Ureche, întregită de Simion Dascălul.

Continuînd cu prelucrarea leatopisețului Moldovei, Nicolae Costin se ocupa cu această sarcină după moartea regelui Sobieski, întîmplată în 1697, — căci scrie : «mai apoi, în zilele lui Ioan al treilea Sobieschi Craiul...» — ², după decăderea Poloniei — «Așa erau de puternici Craii leșești pre-atunci» — ³, după 1699 chiar, căci, dînd o dată după un calendar și după cellalt, face o deosebire, nu de zece, ci de unsprezece zile ⁴.

O ast-fel de cronică precum era cronica lui Miron Costin, așa de impersonală, așa de morală, așa de întinsă trebuia să convie compiloratorului corpului mavrocordătesc de cronici. Poate că ar fi dorit mai multe citații din Sf. Scriptură și din filosofia profană, mai multe considerații morale, frase mai științifice alcătuite. Dar, alt-fel, dacă Nicolae Costin n'ar fi fost nici odată în stare să scrie o cronică de acest fel, ar fi iscălit-o ori-cînd.

E adevărat că istoria universală era represintată în lucrarea lui Miron Costin numai în marginile bunului simț, că în această operă redactată de un om înțelept și cu măsură nu se vorbia nimic despre subiecte ca Astrahanul și ceremoniile de încoronare a regilor poloni. E adevărat că în ochii lui Nicolae Costin această calitate putea să apară ca un defect și ar fi fost posibil ca el să întreprindă și aici o prelucrare — pentru gloria sa proprie, pentru folosul cetitorilor și pentru reabilitarea memoriei tatălui său chiar.

Dar e ceva care exclude această ipotesă și întărește părerea că avem a face cu o compilație terminată sau aproape terminată. Pentru a prelucra *Viețile Domnilor*, i-ar fi trebuit scriitoru-

¹ P. 426.

² P. 182, nota 1.

³ P. 451.

⁴ P. 436.

lui erudit care nu punea din principiu nimic de la dînsul, i-ar fi trebuit izvoare altele decît Piasecki. Asemenea izvoare am văzut că existau pentru perioada în care Miron consultă «chronografe»¹ și că el nu le-a cunoscut. Existau însă și altele, care puteau complectă într'o mulțime de locuri expunerea, așa de bogată totuși, a scriitorului de memorii. Ast-fel lucrările istorice ale Iesuitului Koialowicz, tipărite în 1655—'9, marile Anale ale Poloniei, de la 1648 la 1672, ale lui Vespasian Kochowski, cronicarul regelui Mihail, istoria regatului de la 1648—60 de Rudawski, tipărită în adevăr mult mai târziu, opera oficială a lui Pastorius². Pentru Ardeal, în fine, era cronică lui Ioan Bethlen, apărută înaintea de redacțiunea compilației lui Nicolae Costin.

Erau toate aceste nouă mijloace de informație, aceste instrumente de interpolare. Dar — și aceasta hotărește — Nicolae Costin nu le cunoștea. El a dat, la început, cum știm, bibliografia întregii lucrări, și ea nu cuprinde pe nici unul din scriitorii însemnați mai sus.

Se găsesc însă, printre autorii lui Nicolae Costin, doi cari puteau servi la complectarea cronicii lui Miron. E Wolfgang Bethlen, folositor mai mult decît ori-care pentru epoca lui Mihai Viteazul, fiind o compilație generală pentru istoria Ardealului, și e compilația de istorie ungurească a lui Istvánffy.

Fiindcă-i cunoștea, Logofătul Nicolae a prefăcut deci după datele cuprinse în ei o parte din începutul lui Miron Costin.

Cele câteva pagini ale acestuia s'au transformat ast-fel, după sistemul de lucru al fiului său, într'un tratat aproape asupra aceluși timp.

Tratatul care, de alt-fel, nu ni dă nimic nou, era, de sigur, o revoluție pentru contemporani, cari affaū de o dată atît de multe lucruri asupra acelor timpuri de glorie. Cu tot tonul pedant, prolix al compilației, ea trebuia să intereseze pe acei contemporani, trezind în ei sentimente de mîndrie pe care, dacă le simția, Nicolae Costin nu era capabil să le exprime.

Fără îndoială, compicatorul voia să-și ducă povestirea până la moartea lui Mihai Viteazul.

¹ Observăm că spre sfîrșit el citează, singura dată în partea a doua cînd recurge la izvoare scrise, pe Toppeltin (pp. 353-4).

² V., asupra lor, Finkel, *Bibliografia istoriej polskiej*, Lemberg, 1891-6 sau conspectul din Bestushew-Rjumin, *Quellen*, pp. 140—1.

A dus-o saŭ ba ?

În toate numeroasele manuscrite ale compilației lui Nicolae Costin, narațiunea lui e întreruptă la începerea campaniei lui Basta contra lui Mihai Viteazul, campaniei de la Mirislău. Continuarea e luată din Miron, începînd cu «Batoreștii încă aŭ strîns oaste», în Kogălniceanu, p. 259, iar în ediția V. A. Urechia, p. 453. Iar la mijloc se intercalează, de un necunoscut, cîteva versuri banale asupra «morții». «Poetul» anonim nu plînge moartea lui Mihai Viteazul, fiind-că povestirea lui Nicolae Costin nu ajunsese pînă acolo. Versurile sale aŭ fost provocate de moartea compilatorului, fără îndoială, și aŭ fost puse la sfîrșitul ultimei pagine din opera întreruptă.

Pentru a nu se trage concluzii neîndreptățite din această întrerupere, lucrurile trebuie reconstituite ast-fel. Nicolae Costin, care își scrisese Predoslovia înainte de 1711, care redactase pînă la această dată cea mai mare parte din cronica sa contemporană, care începuse poate chiar prelucrarea lui Ureche, primi de la Nicolae Mavrocordat invitarea de a grăbi aceste lucrări și de a face dintr'însele o mare cronică domnească. El n'apucă însă să înlătore din ceia ce lucrase atacurile violente contra Grecilor, n'apucă să puie în armonie tonul narațiunii sale cu noua prefață către Domn, pe care puțin aŭ cunoscut-o, n'apucă să ajungă la Domnia a doua a principelui domnitor. El muri la țară, unde se dusesse «pentru plimbare și pentru cercetarea moșilor și a bucatelor lui»; muri după o scurtă boală: «bolnăvin-du-se puține zile», în Septembrie 1712. Noul cronicar al Curții, Axintie Uricarul, îi cercetă hîrțile, le puse în ordine și, negăsînd sfîrșitul capitoului despre Mihai Viteazul — dacă a existat acest sfîrșit —, înseamnă, înainte de a face să urmeze textul lui Miron Costin, rațiunea întreruperii prin versurile asupra «morții». «I-aŭ părut rău lui Nicolae-Vodă», scrie acest succesori literar, «de moartea aceluï boier și aŭ arătat deosebită milă casei lui și, nelăsînd coconi răposatul Nicolai, cu multă nevoință pentru pomnirea lui aŭ pus de aŭ scris istoriile țarei Moldovei, care le scosese cu osteneala lui»¹. Le scosese și le scrisese.

Ce a făcut Nicolae Costin din materialul ce-l avea la dispo-

¹ P. 172.

siție pentru a trata istoria Moldovei de la 1661 înainte până la acea Domnie a doua a lui Mavrocordat cînd primi însărcinarea de a scrie cronica sa?

Întăi, e sigur că această cronică a fost scrisă de dinsul, și cea mai bună dovadă vom avea-o cercetînd îndată spiritul în care e redactată, sentimentele pe care le manifestă, cu toată discreția și paza autorului, înălțimea culturală a lui și natura ideilor de care e stăpînit, — precum nu mai puțin rezultă aceasta din felul de lucru care, cum vom vedea, e acela din lucrările ce nu i se pot contesta pe nici un motiv puternic: *Ceasornicul Domnilor, Cartea despre început*, compilarea cronicei lui Ureche.

Pe urmă e vădit că întreagă această parte din corpul cronicilor moldovene a fost scrisă, cum s'a zis mai sus, supt a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat. În adevăr, încă la Domnia a doua a lui Duca se vorbește de răposatul patriarh Dosoftei de Ierusalim¹, și știm că acesta a murit în 1707², precum titlul de «fericitul Dositeiū» i se dă mai la vale, cînd povestirea ajunge la Constantin Cantemir³. La întăia Domnie a lui Constantin Duca, autorul trimete pentru văcărit, căruia-i fixează o durată de zece ani, la povestirea Domniei a doua: «precum vei ceti la rîndul său acolo»⁴. Menționînd într'un loc pe Sultanul tatar Devlet-Ghirai, el adaogă: «carele este acum Han», și timpul cînd el ajunsese din nou la această demnitate e tărziū, în 1707⁵.

Încă de la prima Domnie a lui Antioh-Vodă se anunță risipa țerii din 1711: «Cum vedem că aū căzut pămîntul Moldovei și acum supt acea nenorocire de pe acea vreme, — care să o lăsăm la mila lui Dumnezeu. Această îndămînă aū adus țerii, din nesocotita minte și grabă a sa, Dumitrașco-Vodă; care vei ceti, iubite cititor, la rîndul Domniei lui»⁶. Tot la Domnia lui Dimitrie se trimete și cu prilejul unor evenimente de pe timpul lui Nicolae Mavrocordat întăia oară: «la rîndul său..., unde se

¹ P. 6.

² După *Épistolaire grec*, p. 17 și urm., unde se dau o sumă de scrisori grecești pentru aceasta. Data de 1704 din Daponte, Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 103, e deci greșită.

³ P. 37.

⁴ P. 40.

⁵ Pp. 43, 47. Cf. Hammer, *Gesch. der Chanen der Krim*, pp. 174, 190.

⁶ P. 44.

va scrie de Domnia lui Dumitrașco-Vodă Cantemir»¹. În fine, vorbindu-se de niște daravere bănești ale lui Nicolae-Vodă, se spune: «precum aș arătat toată seama sea Nicolae-Vodă la a doua Domnie a sea, de care se va pomeni la rîndul său»².

Venim acum la elementele de informație, din care s'a alcătuit cronica.

Din acest punct de vedere, ea poate să fie împărțită în trei secțiuni: una care merge până la întâia Domnie a lui Constantin Duca, a doua până la Nicolae Mavrocordat a doua oară și cealaltă care ne duce până la sfîrșit. În cea d'întăiu totul e de împrumut, Nicolae Costin neavînd amintiri personale importante nici măcar pentru Domnia lui Constantin Cantemir, cînd, precum știm, el avea o situație administrativă. În cea de-a doua, din bogata sa experiență, el ni povestește cîte ceva, oprit însă continuu de scrupule și temeri, avînd firea pe care i-o cunoaștem; în cea de-a treia însărcinarea oficială pe care o primise îl silia să nu lase la o parte nimic din ce știa și i se părea potrivit pentru a lumina intențiile lui Nicolae-Vodă, patronul său.

Iată care sînt izvoarele lui Nicolae Costin pentru partea d'întăiu:

În primul rînd, *izvoade*, cronicî anterioare. Din cele spuse înainte cunoaștem aceste cronicî, dar numai în parte. Erau: însemnările lui Miron Costin, cronica lui Tudose Dubău, și, în fine, o a treia, al cărei cuprins se deslipește limpede din cuprinsul compilației.

Să încercăm a urmări, în adevăr, cele trei izvoade în lucrarea lui Nicolae Costin. Acesta fiind un compilator foarte nedibaci și un transcriitor foarte servil, care se ține de slova originalului, nu va fi atît de greu să li dăm de urmă cum s'ar părea la început.

Cel mai mare folos științific l'a tras prelucrătorul din însemnările tatălui său, care l-au dus de mîna până în 1691. Dar vom începe întăiu cu împrumuturile din Dubău, pentru că pe acesta îl avem păstrat într'o mare parte, în cea mai mare parte a letopisețului său, și din comparația lui cu textul lui Nicolae

¹ P. 76.

² P. 84.

Costin va reieși cum lucra acesta în opera sa de înădărire. Aceasta ni va da indicațiile trebuitoare pentru lămurirea restului.

Pentru Domnia lui Eustratie Dabija, Dubău cuprinde foarte puțin: câte-va frase despre originea Domnului, experiența și buna sa judecată: și anii de stăpînire erau dați numai aproximativ. Nimic din aceste știri, nimic din forma lor — fondul fiind așa de vag — nu se întîlnește în capitolul respectiv din Nicolae Costin.

Maî departe, Dubău, adecă scriitorul în serviciul său, Dămian, dădea pentru Iiaș Alexandru numai cîteva cuvinte de laudă — «blînd și bun». Domniile lui Duca erau cuprinse toate la un loc, și amănunte bogate se dădeau numai pentru expediția din Camenița, cu care prilej se plîngeau suferințele Moldovei. Nicî aici Nicolae Costin nu întrebuițează cronica, și acum avea de ce să se adreseze la dînsa. Cele nouă zile, pe care ambele cronici le înseamnă pentru asediul Cameniței, nu par să fie un împrumut al lui Costin de la Dămian-Dubău, și vedem că el trece cu vederea însemnate lucruri pomenite de scurta cronică a predecesorului său, ca fixarea raierei camenițene și prezența contingentului căzăcesc.

Ștefan Petriceico e tratat în fugă la Dămian. Nicî cele două Domnii ale lui Dumitrașco Cantacuzino, reunite iarăși împreună, nu oferă un interes deosebit. Putem zice același lucru despre tot ce urmează pînă la Domnia lui Constantin-Vodă Cantemir. Cînd Nicolae Costin anunță aici spusele lui Dubău asupra Domniei, criticile aduse de dînsul favoriților greci ai lui Vodă — «scrie la izvodul lui Teodosie Dubău, ce a fost Vel Logofăt la Constantin-Vodă, cum», etc. —, el reproduce textual cuvintele din letopisețul redactat de Vasile Dămian. Atîta numai că la urmă, unde Dămian spune despre Cantemir că, de nu l-ar fi prins moartea, «prin temnițele Turcilor ar hi putrezit»¹, piosul copist și moralistul nu poate reproduce fără o observație această prosă aspră și crudă de boier necioplît. Decî el îndulcește, adăogînd, în acel stil sentențios și banal pe care îl luase și din «Ceasornicul Domnilor»: «Ce aceste de pe urmă nu poate nime a ști sfîrșitul său, la ce va sosi, ce numai cum dă Dumnezeu»².

¹ Citez după manuscriptul cronicii lui Dămian.

² P. 37.

Dar această reproducere verbală nu se întâmpină numai după o înștiințare prealabilă. Căci în Domnia lui Constantin Cantemir Logofățul Costin iea mai mult decât atîta și, ceia ce e mai curios și mai luminător asupra procedărilor sale, lucruri fără însemnătate, crîmpeie de frase, pe care însuși le-ar fi putut scrie mai bine. Așa, din Dămian sint luate următoarele cuvinte: «capiștea armenească despre Areni», «țara puțină și stricată de neprieteniî Împărăției», «pogorînd... pe Prut... până la Fălciu, cu mare pagubă și jac făcînd țării». Nu se poate duce mai departe grija de a se exprima cineva cu cuvintele altuia.

Cum e Dubău mai departe, până la 1694, cînd probabil se încheie, nu putem ști, și nici n'ar mai fi interesant controlul, chiar dacă această parte din cronica lui săracă ni-ar fi fost și ea păstrată. Căci, precum am zis, de la Domnia lui Constantin Duca înainte, Nicolae Costin nu mai avea nevoie să întrebe pe alții. Dar, cu dispozițiile sale, e mai bine să zicem că n'avea pe cine să întrebe, căci cine știe dacă altfel n'ar fi lepădat răspunderea de la sine și aici, transcriind pe te miri ce ignorant diac cu pretenții de cronicar!

Venind acum la izvoadele lui Miron Costin, să examinăm unde aș putut fi ele întrebuițate de acest fanatic al compilației.

La Dabija, de sigur că nu, de și capitoul începe cu o parafraza a sfîrșitului cronicii «publicate» de Miron. Acesta fusese probabil în ambele expediții ungurești ale lui Istratie-Vodă și despre acea de la Neuhäusel o spune și singur¹, și la Nicolae Costin pentru întăia campanie se aduc marturi «oamenî ce s'au întîmplat cu Dabija-Vodă la oaste»², iar pentru a doua se dau numai cîteva nume, într'o expunere foarte săracă³. Datele sînt cu totul aproximative, fără lună, fără zi, fără an chiar, în cifre, cu simple arătări ca: «la al doilea an a Domniei Dabijî-Vodă», «cît s'a desvărat». E adevărat că Miron, nu prea dă date în cronica sa pusă în circulație, dar aici le-ar fi notat de sigur și, cum vom vedea, partea neorînduită, nestilisată și rămasă «inedită» a letopiseșului său e de o mare precizie cronologică, așa

¹ Cartea pentru început, p. 18: «Cînd am mers cu Dabija-Vodă cu oștile la Uivar».

² P. 4.

³ Pp. 3—4.

de mare încît după prezența saŭ lipsa datelor dintr'un pasagiu, al cărui izvor nu se arată, se poate afirma că el este saŭ nu din izvoadele lui Miron Costin. Mai adaug și aceea, că Miron Costin vorbește undeva de înnoitul la Belgrad al Domniei lui Dabija, care și el fusese amenințat cu mazilia¹, pe cînd în același capitol din Nicolae nu se cuprinde nimic despre o întimplare așa de însemnată.

4 Dar din izvoadele tatălui său va fi luat compilatorul data morții lui Dabija, dată după lună și zi. La Duca-Vodă se spune care era originea lui, dar se trece supt tăcere întăia lui profesie de calfă de abagiū. Scurtimea povestirii înlătură iarăși ideia unui împrumut literar. Această Domnie va fi lipsit din hîrțile lui Miron, și Nicolae Costin va fi suplinît din amintire, cruțînd susceptibilitățile familiei de care era legat prin căsătoria cu Pleana Duca. Datele precise pentru numirea și instalarea lui Alexandru Iliăș ne trimit la un împrumut din notițele lui Miron Costin. Ceia ce se spune despre motivul maziliei grabnice a fostului Domn, o corespondență cu Hanul, pe care Vizirul o aprobase și care fu prinsă în lipsa acestuia și dădu naștere la bănuieli, se potrivește întru cîtva cu cele ce știm din rapoarte venețiene². Din izvodul lui Miron se va fi cules și data morții lui Iliăș-Vodă, despre care Nicolae Costin spune că ar fi fost pusă în sama lui Duca: «alții spun» aceasta. Iar, cît despre lauda milostivirii fără/păreche a acestui Domn: «nu poate povesti nimeni, fără numai Dumnezeu», ea trebuie să fi fost luată dintr'un bun izvor, scris saŭ oral, căci din comparație și cu alte cronicî pare a fi adevărul.

A doua Domnie a lui Duca-Vodă e mai pe larg: se povestesc pe rînd clădirea Cetățuiei și răscoala țerii din 1671 și luarea Cameniții, dîndu-se date, dintre care însă unele greșite prin reaua prefacere a anilor de la Facerea Lumii în ani de la Hristos: astfel, revolta Hîncului s'a întîmplat în 7180 = 1671, nu în 7181 = 1673, și tot falș e și anul luării Cameniții. Aceasta ne face să credem că aproape tot capitolul e luat din Miron Costin,

¹ O menționează și corespondențe ale timpului: Istrăti ar fi scăpat, «fiind foarte bun prieten al lui Panaioti» Nikusios, dragomanul Porții: Hurmuzaki, V², p. 99.

² «Per haver questo corrisposto con Tartari». Hurmuzaki, V², p. 110, No. 173. Dar cf. nl următor.

confundându-se datele pe care le avea acesta. Și aprecierea defavorabilă care începe a se ivi în privința lui Duca, «om cu inimă rea», se potrivește cu purtarea pe care Logofătul Miron a avut-o față de acest Domn imperios, ager, dar fără conștiință și scrupul¹.

Lui Duca îi urmă Petriceicu. Asupra Domniei acestuia, Nicolae Costin știe lucruri luate din «izvoade», precum sînt acele ce privesc noua expediție turcească din Polonia, la care spune: «scriu» — adecă predecesorii săi. «Izvodul» pe care-l reproduce și care nu se poate fixa ca al lui Miron Costin — de și, cum am văzut, nu poate fi al lui Dubău — e transcris ca de obicei, și cuvintele: «*Părintele Dosofteiū, Mitropolitul țarei*» pot fi scrise cu greu de însuși Nicolae Costin. «Izvodul» era al unui contemporan, care știa de ofertele de Domnie ce se făcuse lui Ilie Sturdza și judeca după propria-i experiență pe Ștefan-Vodă Petriceicu ca un om blînd, dar lipsit de prestigiu și de demnitate: «toți erau fără frică de cătră dînsul²».

Dintre cîți Domni aū fost în Moldova pe vremea sa — și din nenorocire aū fost destui! — nici pe unul nu l-a urît mai mult Miron Costin decît pe Dumitrașcu Cantacuzino, a cărui stăpînire e pentru dînsul identică cu «vremile cumplite». Am ajuns la înțaiia Domnie a acestui om miserabil din toate punctele de vedere: lacom, prefăcut, desfrînat, fricos și vînzător al sîngelui binefăcătorului și rudei sale Constantin Postelnicul Cantacuzino.

Am spus că pentru Miron Costin vremea lui Dumitrașcu-Vodă era vremea *cumplită*. În povestirea Domniei, cronica lui Nicolae Costin califică pe Domn ca: «destul *cumplit* și vrășmaș».

Cuvîntul poate să fie luat din însemnările lui Miron chiar, căci am constatat la Nicolae Costin obiceiul de a împrumuta fragmente din izvoarele sale și acolo unde nu le citează anume. Dar cea d'întăiu parte a capitolului, în care, pe lîngă caracterizarea lui Vodă, se povestește dramatic prada Tatarilor, această parte e luată din *alt* izvod decît al lui Miron, precum e altul decît al lui Dubău. În adevăr, după ce termină cu această ca-

¹ Un raport frances din 25 Novembre 1668, anunțînd numirea lui, spune însă că el se bucură de «aprobația și stima generală». Hurmuzaki, *Supl.* I, p. 255, No. 377. Cf. Iorga, *Studii și documente*, I, p. 79, nota 1 și *Bistrița*, II, p. xxv.

² P. 8.

racterizare și descriere, el înseamnă: «Iară la izvodul lui Miron Logofătul scrie pentru această Domnie a lui Dumitrașco-Vodă, așa». Cele ce urmează trebuie să fie, — judecînd după cele observate pentru Dubău-Dămian la Domnia lui Constantin Cantemir —, o transcriere cuvînt din cuvînt a letopisețului mironesc. În această transcriere se cuprind cuvintele: «boierii cari trămisese la Împărăție, ce li s'a pomenit numele mai sus», ceia ce arată că locul unde se dau aceste nume, decîi expunerea campaniei din 1672 a Turcilor, e luat *tot din Miron*. Ca totdeauna cînd Miron servește de izvor, se dau date precise, acele date care fac folosul cel mare al cronicii lui Nicolae Costin: astfel știm cînd a ajuns la Galați Dumitrașcu Cantacuzino. Tot în textul lui Miron Logofătul se află o trimitere la întîmplările din 1683, expuse mai departe: «Hagi Gherei Sultan», spune Nicolae, copiînd cu conștiință, «care la vremea Beciului a ajuns și Han, precum veți găsi la rîndul său însemnat»¹. Transcrierea nu se oprește decît acolo unde fusese întrerupt, cum am văzut, letopisețul anonim, acel al treilea izvor, ale cărui aprecieri concordă cu ale lui Miron, dar care, fiind mai dramatic în formă, dădea mai puține informații, precise, — adecă după prădăciunile Tatarilor ce ierna în Moldova².

După ce compilatorul resumă acum ceia ce-i spusese îndoitul său izvor³, se trece la risipa cetățîilor, pe care o pomenise Miron în letopisețul său publicat, la Domnia lui Mihai Viteazul. Și aici se transcriu *două izvoade*: aș vedea pe al lui Miron Costin în acela care vorbește de Velicico, fratele acestuia, și letopisețul anonim ar fi reprodus în versiunea care trece supt tăcere numele acestui boier. Tot din Miron Costin, judecînd după formă, trebuie să fie luată mențiunea: «Într'acest an a început a umbla și tractate de pace cu Leșii, care a fost trămis de două ori Miron Costin, Vornicul cel Mare de Țara-de-jos». Restul Domniei lui Dumitrașcu Cantacuzino e expus pe scurt, contopindu-se poate ambele povestiri. Se trec iute în revistă expediția de la Uman, hrăpirile Domnului, închiderea calugărilor, schimbarea de Mitro-

¹ P. 11.

² Letopisețul anonim făcea și greșeli; ast-fel numia «Hanger» pe «Hagi-Gherei» din Miron Costin. Autorul său trebuie să fi fost fără îndoială un boier mult mai puțin cult decît Logofătul lui Duca-Vodă.

³ Pp. 11—2.

polit, încheerea păcii, «care s'a ținut până la vremea Beciului», — și astfel se ajunge la mazilia lui Dumitrașcu-Vodă.

Precisia geografică și cronologică din rîndurile/ cu care se începe Domnia lui Antonie Ruset ne face să le atribuim lui Miron Costin. Enumerarea foarte amănunțită a fundațiilor acestui principe poate să aibă aceeași proveniență, dar surprindem pe Nicolae Costin interpolînd atunci cînd spune că în gropnița lui Antonie a fost înmormîntat pe urmă Constantin Cantemir. Partea lui este, de altfel, aici mai mare de cît în paginile precedente. El manifestă, pentru întăia oară în cronică, sentimente care sînt vădit ale lui proprii. Lăudînd pe Antonie, scos mai ales prin intrigile tatălui său, ca «milostiv și îndurător», el afirmă că diavolul l-a făcut a fi scos din Scaun. Se numesc pîrîșii lui: Buhuș «și altul încă, pre care treacă-l condeiu meu, ce i-am văzut osînda, perînd nevinovat de alți Domni»¹, plîngere duioasă și cruțătoare desaprobară morală, care ajunge singură, așa de mult se potrivește cu natura lui Nicolae Costin și cu felul cum un fiu putea pomeni pedeapsa dumnezească venită asupra tatălui său, pentru a înlătura ori-ce îndoială asupra scrierii de Nicolae Costin Logofătul a întregii cronice de la 1661 înnainte. «Ciți aș fost», mai spune el, «la acea pîră, mai pe toți osîndiți i-am văzut», și moralistul care a scris *Ceasornicul Domnilor* și care trebuia să caute un păcat ca motivare a nenorocirii ce se abătu asupra casei lui Antonie Ruset, se gîndește la viața fără frîu a lui Alexandru beizadea, «călăreț bun și curvar foarte», pe care l-a putut cunoaște și personal, fiindcă el rămase în țară până mai târziu².

Tot din Miron Costin e luată povestirea celei de-a doua expediții turcești contra Polonilor de supt Antonie Ruset. Ea e întregită însă prin amănunte raportate oral de contemporani, amănunte pe care compilerul le înseamnă prin «zic unii»³.

Din același izvor, — el ajunge pînă la «zic să fie zis», — culege Nicolae Costin știrile asupra Domniei muntene a lui Duca-Vodă, cu care precede stăpînirea a treia moldoveană a acestuia. De aici vin, de sigur, științele pe care le dă asupra boierilor uciși de

¹ P. 15.

² Lista moșiilor lui, dintre care una dăruită de: «Doamna Ruxanda» și alta de: «Duca-Vodă», în doc. V/18 al Bibl. Ac. Rom.

³ P. 15.

Domn peste Milcov, asupra favoriților lui, asupra Cupăreștilor cari-l încunjurău și dominau.

E cu neputință să trateze cineva mai aspru un personagiu istoric de cum tratează Nicolae Costin pe Duca-Vodă. La prima vedere s'ar părea curios să vadă cineva un ginere care ascunde așa de puțin slăbiciunile socrului de care n'a avut nici odată a se plînge. Acei ce susțin, sau ar fi dispuși să susție, că Nicolae n'a scris această parte din compilație, ar putea în aparență să tragă un puternic argument din această întunecată culoare a narațiunii. Aceasta cu atît mai mult că scriitorul nostru nu era omul care să servească adevărul împotriva orî-cui. În povestirea faptelor lui Constantin Duca se vede îndată ruda și partisanul politic; în expunerea Domniei lui Mavrocordat, tonul e acela al unui recunoscător Curtean. De ce toată independența de spirit, tot curajul de apreciere al lui Nicolae Costin să se fi manifestat numai în dauna lui Duca, un socru bogat și darnic, care dăduse Domniții Elena moșii atît de frumoase?

O explicație ar fi aceasta. După ce recitează tot requisitorul său fără cruțare în contra lui Duca-Vodă, după ce-î povestește cu mulțămire prinderea și înseamnă fără cit de puțină compătimire moartea în străinătate, în sărăcie și umilință a celui care fusese capul unei numeroase, bogate și puternice familii, Nicolae Costin numește izvorul său pentru aceste din urmă împrejurări: «Alexe Balaban, de la carele am luat și această istorie pentru moartea Ducăi-Vodă, că Balaban s'a uîmplat la toată viața lui și la moartea lui, fiind rînduit de craiul leșesc să fie cu Duca-Vodă, pentru că era Balaban Grec de la Rumeli, *teamșeră* cu Duca-Vodă, de la un loc»¹.

Cine a fost acest Alexe Balaban? Avem astăzi destule mijloace pentru a-î cunoaște viața și legăturile cu Moldova. Era, în adevăr, un Rumeliot și lăsase în patrie surori pe care le menționează în testamentul său².

Venind dincoace de Dunăre, el se stabili în Lemberg, unde era unul din mijlocitorii orientali ai comerciului Poloniei cu Răsăritul. În continuă legătură cu Moldova, el era aici asociatul

¹ P. 33.

² Hurmuzaki, *Supl.* II³.

lui Gheorghe Ursachi Vistiernicul, marele bogătaş, înrudit prin soția sa Alexandra Buhuș și cu familia lui Vasile Lupu¹.

Cei doi tovarăși transportau până la Danzig lemne din Moldova și, împreună cu ele, cenușă de salce și potaș, din fabricile de la Poieniști, Telița și Pojarna. Ei nu se înțeleseră însă bine, și un important și lung proces între dinșii se deschise la 1691. Balaban, zăbovit de Domnia Moldovei, se adresă regelui Poloniei, și acesta făcu să se insereze o clausă în favoarea lui în tratatul cu Turcii din 1678².

Dar încă în 1681 Balaban se afla la Iași la Curtea lui Duca, pentru a-și căuta dreptatea³. Regele intervenise din nou pentru dînsul, și Sultanul trimisese și el ordine către Domn: un tribunal de boieri, compus din Nicolae Racovița, Ilie Sturdza, Gheuca și Toderașco Cantacuzino, îi dăduse o sentință favorabilă. Dar abia la 1682, un al doilea tribunal, din care, împreună cu Cantacuzino, făceau parte Miron Costin și Alexandru Buhuș, ordonă sechestrul pe averile datornicului⁴. Acesta fu închis și chinuit pentru a-l face să plătească. «L-au desbrăcat», spune compilația lui Nicolae Costin, «cu pelea și l-au legat la stîlp, la ger, fiind iarnă; de la carele, ținindu-l un an în temniță, i-au luat» — noi știm însă din ce motiv și pentru cine —, «250 pungă de bani»⁵. Balaban nu fu însă nici odată satisfăcut cu desăvîrșire. În 1684 îl găsim vameș de Rusia, iar trei ani după aceasta el ceda drepturile sale față de Ursachi lui Sobieski, regele și protectorul său, care-l ridicase la treapta nobiliară. Testamentul său, în care

¹ Un «Ursachie» Vistiernicul-Mare se întîmpină în documente încă la 1633; *Uricariul*, IX, p. 493. Trebuie să fie tatăl lui Gheorghe Ursachi, adevărat Gheorghe, fiul lui Ursachi. Acesta din urmă e Mare-Clucer la 1665; cf. Urechia, *Miron Costin, Opere Complete*, I, p. 96; *Uricariul*, XVI, p. 338. În 1669 era acum Vistiernicul-Mare; *Uricariul*, XXIII, p. 216; cf. și Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 318. Pentru posesiile lui la Cotnari, *Uricariul*, XVI, p. 33 și urm.; *Arch. soc. șt. și lit.*, I, p. 499 și urm. E ctitorul bisericii Precista din Tîrgu-Ocna. El avea un frate, Dumitrașcu, Stolnic-Mare, căsătorit cu o Maria. V. *Uricariul*, XVI, p. 358 și urm.; *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VI, pp. 342-3; *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, pp. 170-3.

² Punctul xxvii din tratat; Hurmuzaki, *Supl. I* p. 269, No. 399.

³ *Ibid.*, *Supl. II*³, pp. 137-41; cf. pp. 120-1.

⁴ *Ibid.*, p. 208 și urm.

⁵ P. 22.

lăsa și două sate mănăstirii Sucevița, e din 8 April 1689, și puțin după aceea muria Balaban în Lemberg¹.

De sigur că Nicolae Costin a putut cunoaște pe Balaban. Aceasta, pe când el era un elev al școlii polone din Lemberg, unde pare a fi învățat. Dar nu prea pare cu puțință ca însemnatul și bogatul om de afaceri să se fi spovedit înaintea copilului, care n'avea nevoie nici el să se adreseze la o personalitate așa de deosebită pentru a afla ceia ce se petrecuse sub ochii săi aproape, în 1685. Nu înțelegem iarăși cu ce scop ar fi făcut Nicolae Costin cercetarea, căci nu va fi avut încă de pe băncile școlii ideea de a scrie istoria patriei sale. Pe urmă, e posibil să se fi întipărit povestirea așa de bine în mintea copilandrului, încât să fi fost în stare a o reproduce cu amănuntele ei și chiar cu figurile pe care le desemnău înaintea-i bătrînele degete ale lui Balaban Vameșul? Dar să strângem lucrul și mai de aproape: Alexe Balaban a murit în 1689. Duca, al cărui sfârșit se povestește cu atît de multe și interesante amănunte în compilație, după Balaban, și-a sfârșit viața la Lemberg, în 1685. În 1687 Costineștii se întorsese acum în Moldova. Ar trebui deci să credem că Nicolae a aflat știrile despre moartea lui Duca în 1685-7 și pe urmă, pe la 1711-2, el era în stare să le reproducă întocmai, ca și cum le-ar fi auzit în ajun.

Aceasta nu e de admis. Auzite de la Balaban, amănuntele despre Duca aș trebuit să fie puse în scris îndată. Sau ele aș fost cerute prin scrisoare și dobîndite prin scrisoare. În ambele cazuri sîntem îndreptați la cineva care scria istoria Moldovei prin 1687. Acel cineva era numai Miron Costin, care cunoștea bine pe Balaban și pronunțase cîndva, cum am văzut, o hotărîre judecătorească în profitul acestuia.

Nicolae Costin e deci și aici un transcriitor, și conștiința sa sau lipsa sa de inteligență e așa de mare, încît copie de bună credință, fără a îndulci și drege prin rezervele sale atacurile cele mai învierșunate în potriiva familiei soției sale. Cum îl vom vedea, de altmîntrelea, mai departe, la Domnia lui Constantin Cantemir, făcînd, nu din spirit de dreptate, ci din nevoia de a copia, panegiricul aceluï care a ordonat omorul lui Miron Costin.

Așa se lămurește, cred, asprimea de care compilația dă dovadă

¹ Hurmuzaki, *Supl. II*³, pp. 225—9.

față de Duca, pe care Miron l-a dat în minile dușmanilor. «Din firea lui era rău și pismătar, îndelungareț la minie și lacom la avuție, — și el și Doamna sa»¹. «Și Domn era și Visternic Mare și neguțător și vameș².» «Doamna sa cărcimăria bucatele din casă, pînea orî pe unde avea, și băutura, și pocloanele ce li veniaă la beciū.» Acestea sînt aprecieri curente. La căsătoria Cătrinei, fetei celei mai mari a lui Duca, — cumnata lui Nicolae Costin —, se înseamnă cu răutate că totă cheltuiala era tot «din spinarea bieteii țări»³. Domnul e un «făcător de rele», Armașul care-l servește în prigonirile lui e blestemat, nu fără scuse pentru cetitor: «Bată-l Dumnezeu, Armașul, — și să mă ierți, iubite cetitor». Vodă se îndemnase la jefuit: «se desfrînase și i se lărgise mațele la luat». În colorii energice, el descrie suferințele oamenilor urmăriți pentru datorii, vorbește de copiii născuți la închisoare: «Le-aū crescut copiii acolo în grosuri, până aū început a grăi, unii a umbra în picioare». Preuții sînt închiși, bisericile rămîn goale cu lunile, se înmulțesc pribegii și tilharii; boierii sînt bătuiți cu buzduganul, uciși, Vodă fiind «om foarte greu la minie și aprig»⁴. Dîndu-și samă însuși de bănuielile ce ar putea produce în mintea lectorilor, scriitorul, Miron Costin, se îndreptățește pentru îndîrjirea vorbeii sale astfel: «Se poate să nu creadă cetitorul, socotind cineva că doară aū fost veri-un pismaș acestui Domn acela ce aū scris, /isvodind întiiu viața, etc. Însă eū, acela scriitor, pun martur pre Dumnezeu și mă las pre mărturia a toată Moldova, de la mare până la mic, ca ei toți mărturisască de nu este așa. Dară este cu greu a nu se scrie aceste lucruri, că scrie Sfînta Scriptură că, de vor tăcea oamenii, iar pietrele vor răspunde»⁵.

Dacă cea mai mare parte din acest întins capitol e luată din *izvodul* lui Miron Costin și dacă pe sama lui trebuie a se pune glumele de care fiul său nu era capabil: «o boală», — scrie el, «ce-î zicea Duca-Vodă, adecă de supărul Ducăi-Vodă»⁶ —, dacă de la Miron vor fi fost luate datele cronologice precise despre

¹ P. 18.

² P. 19.

³ P. 21.

⁴ P. 23.

⁵ P. 24.

⁶ P. 23.

campania din 1683, cu mențiunea specială a rolului pe care-l joacă Ioniță Costin, al doilea Postelnic încă de atunci, — Nicolae Costin a amestecat și de la el câte ceva. El va fi intercalat citațiile Scripturii în slavonește, aceia din Sf. Ioan Zlataust, expunerea ierarhiei boierilor, insistându-se asupra funcțiilor pe care el le-a ocupat¹, neologismele: «figură», «figuri», explicațiile că Beciul e «Viena» și «Leopoldos» ur Împărat din «Casa Austriei»², considerațiile asupra decăderii ulterioare a Turcilor poate³. Tot prelucrării lui Nicolae Costin trebuie să i se atribuie tăcerea discretă a cronicii în privința rolului, nu tocmai cinstit, jucat de Miron în vânzarea de Domn din 1683 și însemnarea felului cum a scăpat/cu acest prilej Logofătul, care putea fi prădat foarte bine de aceia pe cari-i chemase⁴. Pe urmă i s'ar putea răpi învățatul Nicolae Costin rîndurile în care vorbește cu competență de «steaua cu coadă, căreia îi zic Latiniî *cometa*, adecă mătura», de «umbletul cerului cu stelele învîrtindu-se către Apus», de «prognosticul» pe care-l fac «mulți astronomi»⁵?

La Domnia lui Dumitrașco Cantacuzino, avem iarăși un exemplu caracteristic de felul cum lucra Nicolae Costin. Domnia e povestită în realitate de trei ori, și unele locuri poartă întipărirea spiritului lui Miron Costin: din *izvodul* părintesc va fi luat compilatorul prețurile precise ale obiectelor de hrană, analoage cu cele date după același izvor, pe timpul lui Duca, și tot de acolo trebuie să fie asprele invective în potriva acestui «tovarăș al lui Duca tiranul»⁶, asemenea cu regiî fără frică de Dumnezeu din Biblie, în potriva acestui al doilea vrăjmaș al țerii.

† Suirea pe tron a lui Constantin Cantemir are date precise, și i se aduc în mai multe locuri laude culese din izvoare deosebite. Întorsul lui Sobieski după întâia expediție în Moldova e povestit de două ori, după naivul și obișnuitul sistem, și am văzut mai sus aplicarea lui și în mai multe locuri din acest ca-

¹ P. 23.

² El muri în 1705 și în compilație se vorbește de dînsul ca și cum n'ar mai fi în viață.

³ «Pe atunci Turcii erau mari și tari, cît lumea se cutremura, că încotro se porniau nu era să nu biruiască»; p. 24.

⁴ A fost scăpat, ni se spune, de «un prieten leah». P. 29.

⁵ P. 20.

⁶ P. 34.

pitol. «Spuse» sînt folosite pe lingă scrise¹. Și, contopind, destul de nedibaciū, știrile căpătate pe multe și deosebite căi, compilatatorul intervine iarăși pentru a potrivi lucrurile în folosul familiei sale. Ast-fel, el se mărgenește a scrie că Vodă a fost îndemnat a se coborî spre Focșani de «unii din boierii cei mari²», enumeră isprăvile săvîrșite de Miron la Putna, contra hoților³, și, la uciderea tatălui și unchiului său, asupra căreia trece iute, ca asupra unei amintiri dureroase, el motivează așa fapta de sînge a Domnului: «dîndu-li vină că s'au rădicat asupra lui».

Cu aceasta am terminat cercetarea părții din compilație în care Nicolae Costin se ține aproape numai de scrisele și spusesele altora, din care nu izbutește, precum n'a izbutit nici în partea mai veche a istoriei Moldovei, nici în Cartea despre descălecatul Moldovei, nici în «Ceasornicul Domnilor», — a face un lucru nou, personal și atrăgător.

De la Constantin Duca înainte, cum am mai spus, *izvoadele* lipșiau, și-î rămînea lui Nicolae Costin numai să aleagă ce voiă și-î dădea mîna să spuie din bogata sa experiență. Și aici se petrece un curios fenomen pentru cine urmărește și nu înțelege țesătura croniceii: ecleticul, care are mai multe păreri asupra aceluiași lucru, care aleargă neconținut să se ascundă în dostul autorităților sale, se preface pe neașteptate într'un pătimaș om de partidă, care tratează povestirea trecutului după interesele acelora pe cari i-a servit sau îi servește.

E incontestabil că întâia Domnie a lui «Duculeț», cum i se zicea, a fost o Domnie destul de rea. Îl credem pe Nicolae Costin cînd ni spune *cummătește* ce om bine crescut era acest copilandru Domnesc. «Constantin-Vodă au fost un Domn de carte prea învățat și crescut în Țarigrad între Turci, și s'au chivernisit bine, au cheltuit și cu înțelepciunea lui s'au îndreptat și s'au mîntuit.» «Măcar că era om tînăr, iar foarte înțelept și prea învățat la cartea elinească, negrabnic la mînie, nerăpitor.» Tot așa credem că doria să scape de vecinătate pe țeranii și că nu admitea prescripția de doisprezece ani pentru libertatea umană,

¹ «Spun»; p. 36.

² P. 36.

³ Pp. 36-7.

zicînd: «cu păcat este să-l robești pe frate-tău». O asemenea purtare e frumoasă, și e o mîngiere pentru cineva osîndit la falangă să audă pe Domnul și judecătorul lui trimițîndu-l la ispășire cu cuvinte suptiri ca acestea: «Luați-l pre Dumnealui și-l puneți la popreală» sau «Luați-l și dați-i cite-va bețe». Dar cum putea governa bine un tînăr care habar n'avea de lume, pe care-l conducea după scopurile sale egoiste despoticul socru Brîncoveanul și îl sfătua o soție alintată și cheltuitoare și un cumnat de aceeași vîrstă aproape, care n'a înțeles nici odată mai mult decît sensul imediat al cărții pe care o cetia?

Așa, pentru a rivalisa în strălucire cu vechia Curte munteană dintr'o țară pașnică, el trebui să puie dări grele peste locuitorii Moldovei mai sărace, mai rău populate, dezbinat de ocupația polonă, care cuprindea toată partea de miază-noapte și apus a țerii și, în sfîrșit, jecuite de două ori de oștirile lui Sobieski? Puse decî văcărîtul și pogonărîtul, dări nouă de origine munteană, de care nu se auzise până atunci în Moldova. Temîndu-se de mazilie, el bănuie pe un Turc inofensiv, pe un biet agă, că i-o aduce, și chemă pentru a-l ucide jomirî din Cetatea Neamțului. Părăsit de prietenî, săpat de dușmanî, cari profitau de o stîngăcie copilărească, atîns de minia stăpînilor, el trebui să cadă răpede.

Ascultați-l acum pe Nicolae Costin: «obiceiu ce-î zic munte-nește văcărîtul» se îndreptățește în destul prin prădăciunile Tatarilor și jafurile de tálharî, care trebuiau oprite. În privința misiunii reale a lui Cerchez-Aga, nu se pronunță, de și i se prinsese doar hîrtille de asasinî: «nu știm, cu învoirea Domniei [venise], sau cu alte treburi». Dar e sigur că făcea, nenorocitul, «multe răutăți în tîrg oamenilor și grăia multe cuvinte proaste și împotriva Domniei, fără cale și de față», muncind de moarte până și pe un bogat ceauș turc. «Ci apoi nici el păgînul n'au scăpat de osîndă, că de sîrg i-au plătit Dumnezeu.»

Dumnezeu, nu Domnul; pe dreptate, nu pe nedrept. Moisei Serdarul, căpetenia jomirilor, «află» despre purtarea proastă a Turcului. Iea decî cu sine trei sute de «voinici, însă tot aleși, — mai mult Moldovenî pribegî, cu îndemnarea oare-cui». Dacă l-a omorît, e că a resistat multă vreme și «n'au vrut să se dea». Firește că seimenii și slujitorii lui Duca, pe cari-î comandă însuși Nicolae Costin, n'au participat la sîngeroasa, nevrednica și

nefolositoarea faptă. Din contra, ei au urmărit pe ucigași cu toată râvna, spre a-i prinde. «Ce cu greu este cei puțin și negata a sta în potriua celor mai mulți și grijiți, gata de război.» Pe urmă, ei mai aveau de păzit Curtea și propriile lor persoane; în sfârșit, căzuse și noaptea. «Și așa s'a u mîntuit», scrie, ușurat, Nicolae Costin, «tîrgul Iașii de răutatea aceluî păgîn de Turc». S'a vorbit, — termină el, — în adevăr, de o pîră la Constantinopole a văduvei, dar cronicarul nu vede nici o legătură între această plîngere și căderea lui Duca, întîmplată tocmai de aceia.

Succesorul lui Constantin Duca fu fiul cel mai mare al lui Constantin Cantemir, Antioh-Vodă. Acestuia nu-i arată fățiș dușmănie omul Domnului mazil. Din potrivă, el notează că numirea lui Antioh de către Turci s'a făcut «avînd credință și nume bun de pe tată-său»¹, dar laudele se opresc aici. În schimb Nicolae Costin nu uită să pomenească faptul, care îndreptățește purtarea lui Constantin-Vodă, că succesorul lui a fost silit și el a pune văcăritul, în anul al doilea, ba încă crescut. El nu lasă la o parte ca Neculce incidentul, neplăcut și jîgnitor pentru Antioh, al pețirii sale zădarnice la Curtea lui Brîncoveanu. Ba arată și motivele refuzului: afacerea sprijinirii de către Constantin Cantemir a lui Stoica pribeagul, scoaterea din Domnia Moldovei a lui Duca și, în sfârșit, motivul cel mai injurios pentru Cantemirești, *prostia neamului* ².

Prin împrejurări pe care le vom vedea analizînd operele istorice ale lui Dimitrie Cantemir, Antioh pierdu situația sa Domnească, dar aceste împrejurări nu ni le arată Nicolae Costin. Trecînd la a doua Domnie a lui Duca — și cea din urmă, aceste două încercări fiind îndestulătoare pentru a lumina pe Turci asupra capacității administrative a omului, — el nu prea găsește data aceasta ce să laude. Duca nu era un Domn bun supt epitropia lui Brîncoveanu; era însă și mai rău fără acest control. Cumnatul său e silit să recunoască tentativa de asasinat pusă la cale contra lui Dumitrașco Buhuș, propriul văr primar al lui Duca, și trebuie să o califice de faptă puțin «creș-

¹ P. 42.

² Acest capitol, din care nu lipsesc citații morale, de la Isus Sirah, e destul de rău alcătuit: mai mult o culegere de fapte diverse, între care și acela al vișelului cu două capete, născut pentru a face nemuritoare această Domnie.

tinească». După ce înșiră pe larg fundațiile Voevodului, el e constrâns a vorbi de dările puse de dînsul, dări pe care nu le îndreptățesc în de ajuns cererile turcești: văcărit, vădrărit, desetină crescută. Ni se spune într'adevăr că Vodă s'a căit, *facîndu-și* iertare în chip solemn: «luîndu-și gugiumana din cap, plecîndu-și capul cu chip smerit spre țeară», dar era mai bine să nu fi luat banii decît să-și ia pe urmă gugiumana din cap, fără nici un folos pentru sărăcimea care-i plătise.

Un ambasador rus, principele Dimitrie Galițin¹, trecînd prin Iași, Duca află cu cale să-i ceară a fi nașul unui copil al său din a doua căsătorie. Turcii aflară, și hotărîră destituirea fericitului părinte. Ni spune această pîră a «neprietenilor» și Nicolae Costin, dar asigură că interpretarea lor și a Turcilor nu era bună. De aici trece la răscoala Tatarilor din 1703, povestită mai bogat decît în orîce altă cronică, și dă itinerariul precis al celor două călătorii militare făcute de Domn, de sigur cu Hatmanul său, cătră sfîrșitul ocîrmuirii sale².

Capitolul despre Domnia întăiu lui Mihaî Racoviță înșală prin titlul său: despre această Domnie, în adevăr, Costin nu spune nimic decît că s'a reparat o biserică și s'a luat o măsură fiscală. În tot restul e vorba numai de motivele mai adînci și mai vechi ale căderii lui Duca și de peripețiile drumului mazilului spre Constantinopol. Începînd prin desaprobarea purtării acelor cari insultară pe Domnul ce pleca în spre nenorocire³, el vorbește pe scurt despre manifestația de nemulțămire a pribegiei, tace despre solia pe care însuși a îndeplinit-o la emigrați și pe care o cunoaștem din alte izvoare.

Nici cele ce urmează: unul din jocurile cele mai savante de intrigă, gena neașteptatei Domnii a lui Mihaî Racoviță, nu sînt expuse pe larg. Vom cunoaște mai bine aceste lucruri prin

¹ «Carele acest sol cneaz, Dimitrie Galițin, și astăzi este voevod la Chiev»; p. 47. El fu executat prin 1736; v. Iorga, *Acte și fragmente*, I, pp. 341—2.

² Și aici Nicolae Costin, care n'a știut să aleagă nici odată esențialul de secundar și interesantul de banal, sfîrșește cu un *fait divers*, cu o *felurime*: condamnarea la moarte a unui personaj care furase o fată.

³ «Că Domnii toți.» — auzim pe moralistul din «Ceasornicul Domnilor» —, «sînt bunî și ar face tuturor dreptate, numai tot vina boierilor, cari sînt îndemnători spre stingerea unul altuia»; p. 48.

Istoria ieroglifică a lui Dimitrie Cantemir și cu prilejul acelei cărți. Urmă Antioh, împăciuitor cu toată lumea, bun cu clienții Domnilor căzuți, mai ales cu acei ai unor adversari așa de puțin periculoși ca demonetisatul Constantin Duca. Nicolae Costin, pe care Racoviță făcuse greșala de a-l lăsa la o parte, își reiea locul în Divan, unde e, data aceasta, nu Hatman, ci, mai mult decît atîta, Mare-Vornic de Țara-de-sus, alătura de noul Hatman, un dușman de odinioară, Bogdan.

Aceasta-l face pe cronicar a descoperi însușiri lui Antioh¹. Adevărat, spune el aici, Antioh era *groaznic* la județ, dar, altfel, «întru toate sămăna tătine-său lui Cantemir-Vodă; județul lui ca pe pravilă era. Numaî prea înfruntător era». Îl înfațișează apoi ca milostiv, «libovnic» om de petrecere, care cinstia pe boierii cu «glumă și cuvinte dulci» și-î distra la vînătoare cu ogarii și șoimii lui, fiind bun arcaș². Mai mult se ocupă cronicarul de cei doi patriarhii de Ierusalim, de expediția de la Tighinea, pentru care se dau date cronologice precise, — fostul Hatman luînd parte la dînsa, de strămutarea serascheratului de la Babadag la Tighinea, cu care prilej se arată relele efecte ce aŭ rezultat pentru țară din stabilirea pe vechiul ei pămînt a acestui centru de dominație otomană, de «semnele proaste» care preced căderea, — data aceasta, firește, nemotivată, — a Domnului³.

Cînd Racoviță se întoarce pe tron, favoarea lui Nicolae Costin la Domnie se mîntuie, și el debutează melancolic prin considerații asupra... locustelor, care se înmulțesc, zice el, în continuu «pînă într'acest an, la veleat 7220», și în care el

¹ Cred că Nicolae Costin își scria un letopiseț în curent cu timpul, dar că forma definitivă i-a dat-o numai pe la 1711-2, fără a se atinge însă prea mult de redacția originală.

² Cronicarul trimete în urmă la prima Domnie. De altmîntrelea, aceste trimeterii înainte saŭ în urmă se întîmpină neconținut. Ele, alușiile morale, citațiile slavone din Sf. Scriptură, cuvintele turcești ce se întîmpină într'un loc, extrasele din Isus Sirah, arată cu prisosință că pe ori-ce temeiu serios nu se poate susține că Nicolae Costin a scris numai partea de la Nicolae Mavrocordat înainte a compilației. În chiar această Domnie a lui Antioh a doua oară, e vorba de Ștefan-cel-Mare și de Domnia lui Constantin Cantemir.

³ În privința *semnelor*, observ că la început chiar ni se vorbește de nașterea unui monstru, adăogînd apoi cu durere: «Povestesc oamenii, unde se face de aceste semne nici un bine nu este».

vede o pedeapsă dumnezeiască¹. Nu i se cruță noului stăpînitor nici una din dările pe care le pune: văcărit, pogonărit, vădrărit, fumărit. Apoi, gîndindu-se la însemnatele evenimente ce se întîmplară în Europa pe această vreme, Nicolae Costin crede că ar fi bine să puie cetitorul în curent cu politica, traducînd un *izvod* străin despre «războiul ce s'a u întîmplat la Poltava: Șvedul cu Moscul, fiind cursul anilor 1709, Iunie 27».

Înainte de a-i vedea cuprinsul, cîteva cuvinte asupra istoriei universale ce s'a scris anterior lui Nicolae Costin și supt altă formă decît a cronografelor.

Într'un manuscris de miscelanee din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se păstrează, pe lîngă versuri istorice, de care vom vorbi mai departe, pe lîngă «Sandipa filosoful», o «Istorie a lui Schinder Împărat» și o «Luare a Constantinopolei de Turci»², ambele făcute în formă populară, și cea din urmă cu totul deosebită de traducerea după un original savant, din care traducere un exemplar se află la Biblioteca episcopiei românești din Oradea-Mare.

Într'o colecție de lucruri amestecate, cuprinzînd și o cronică străină dedicată lui Nicolae Mavrocordat, se află un opuscul intitulat «Marea pocaeanie a Turcilor la 1686»³. S'ar părea că nu e alta decît traducerea sau prelucrarea românească a unuia din multele *avvisi*, gazete ale timpului, care pătrundeau și la noi cu privire la întîmplările din Europa. Dar faptul că lucrarea a fost crezută vrednică a figură într'un manuscris de Curte, oferit lui Nicolae-Vodă sau comandat poate de acesta, ne-ar face să credem că e un fragment din opera de istorie generală a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul. Avem întăiu un capitol despre «acea mare pocaianie ce au rînduit și au ținut Turcii la văleatul 1686», apoi o «scurtă scrisoare cum Veziriul-cel-Mare Cara-Mustafă dintru rînduiala Împăratului turcescu, la anul, etc., în Beligradul Sîrbescu s'au sugrumatū». Se înțelege ce se poate spune în cea din urmă despre moartea «acelui om tiran»; în cel

¹ Urmează lista celorlalte nenorociri ale țerii.

² Ms. 154 al Bibl. Ac. Rom.

³ Bibl. Ac. Rom., ms. 156. A fost semnalată de d. Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, X, sect. ist., p. 356.

d'întăiu se arată în ce condiții s'a făcut această pocăință turcească, după ordinul Sultanului, în «saci, înfășurați cu legături, cu obrazile lor așternuți la pămîntu și cu barbele cocoloșite».

În secolul al XVII-lea, în a doua jumătate a lui, un Ardelean, rudă sau membru al familiei Brancovici, care a produs pe Mitropolitul Sava și pe fratele acestuia Gheorghe, un om foarte ager și versat în diplomație, — un Ardelean deci, redactă, după cronicile sîrbești, istoria importantei familii. Pentru a o povesti, el nu alege, nefiind în stare s'o facă, materialul pe care-l dădea cronicile, ci traduse aceste cronici în întregime. La acest corp al lucrării, deosebiți copişti adăuseră, în Ardeal și Țara-Românească, notițe privitoare la evenimente petrecute supt ochii lor. Adunătura, supt numele de «Cronica Sloveanilor, Iliricului, Misiei cei din Sus și cei din Jos», se răspîndi întru citva, și se cunosc pînă astăzi trei manuscripte care o conțin¹.

Trebuie deosebită de aceasta altă lucrare despre «Sloveani». Aceasta: «Leatopisețul său adunarea în scurtu din multe feliiuri de leatopiseațe pentru începerea Slovenilor, a neamului Rosii și de începutul Domnilor a cei de Dumnezeu mântuitoare cetate Chievului, etc.»², e traducerea unei tipărituri rusești din «7188», sau 1680. Traducătorul, care-și înseamnă numele la sfîrșit, e un anume Evloghie, care și-a săvîrșit lucrarea la 1753³.

¹ Unul a fost descris și apoi publicat de Aron Densușianu, în *Revista critică-literară* pe 1893, p. 97 și urm., 366 și urm.; cellalt formează n° 959 al mss. Bibl. Ac. Rom. Un alt ms., un frumos ms. Domnesc, cu titluri roșii, inițiale ornate și frontispicii cu armele ambelor principate, e acel scris la 1727 de Radu Lupescu logofețelul de Divan, fiul lui Mihail ieromonah: «Leatopisețul Sloveanilor, Iliricului, Misiei cei de Sus și a Misiei cei de Jos...», scos după izvodu supt Nicolae Mavrocordat. E astăzi No. 156 al Bibl. Ac. Rom.

² Continuă astfel, în ms. 770 al Bibl. Ac. Rom.: «și pentru viața sfântului bine credincios marelui cniaz Chievului și a toată Rosie singurū stăpînitorii, anume Vladimirū, și pentru moștenitorii și bine credincioș stăpînitorii Rosii pîn la stăpînire prea-luminatului și bine credincios Domnū și Împărat și Mare Cniaz Theodorū Alexeaevicī, a toată marea și mică și Rusii albī singur stăpînitorii, întru sfînta și mare făcătoare de minuni lavră a Chievului, Pecerscăi, Stavrupighii a sfîntei arhiepiscopii a Țarigradului, patriarhū a toată lumea».

³ Un alt ms. e n° 101 de la Bibl. Ac. Rom. Opera e pomenită și de d. Urechii, în *An. Ac. Rom.*, X, p. 352 și urm. Cf. și Melhisedec, *Bibl. de la Miclăușanī*, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 147; Gaster, *Crestomatie*, II, pp.

Nu cunoaştem broşura, probabil polonă, din care Nicolae Costin a luat povestirea bătăliei din Pultava, şi asemenea cărţi se gădesc cu greu, din cauza numărului şi caracterului lor neînsemnat şi efemer. Dacă reproduce dintr'însa lista Suedesilor prinşi în război şi a lucrurilor pierdute de dinşii, compilatorul apropie din loc în loc cele ce traduce de istoria Moldovei, vorbind de evenimente petrecute în această ţară, de fii ai ei cari au luptat supt steaguri străine. Interesante sînt neologismele: «comendie», «comisari», «volonteri», «scadroane», «secur», «comunicaţie», «circumferenţă», şi mai interesante încă încercările de a reda prin cuvinte româneşti noţiuni străine: astfel, cetim: «o linie saŭ o grămadă», «cfartir-maistru, adecă vel-conacciu», «apotecar saŭ spiţer», «camerşraiber saŭ gramatic», «auditori adecă giudecători», «serjanţi adecă baş-ceauşi», «furierei şi pisari, adecă taingii şi conaccii şi gramatici», «mineri adecă lagumgii», etc.

Tonul acestei povestiri e favorabil Ruşilor, dar aşa era poate în original. Mazeppa e criticat pentru că şi-a trădat Împăratul, pentru a se uni cu «Şvedul, fratele lui Moamet», Muscalii se luptă «ca nişte vrednici», Dumnezeu fereşte de vătămare pe Ţar. Mencicov e «Luminăţia Lui, cneazul Menjicul», victoria o capătă Ruşii «cu ajutorul celui prea-puternic Dumnezeu»¹.

49—53. V. şi Urechă, *Miron Costin, Opere complete*, II, pp. 8—10. Acest autor menţionează copia din 1753, supt mitropolitul Iacov, făcută pentru Constantin Cantacuzino Păharnicul din Horodniceni. *Ibid.*, II, p. 4. Există ediţii deosebite din original. De aceia, la sfîrşitul msului 476 al Bibl. Ac. Rom. se ceteşte: «Aicea să se ştie că multe sînt lipsă încă, şi pentru Cehrinul, — pentru că această sinopsie iaste tipărită mai de nainte vreme, iar altele sînt mai noao şi mai deplin». Un alt ms. în fine e No. 249 din Bibl. Ac. Rom., care începe ast-fel:

«Începutul acestui leatopiseţ pentru vechiul şi slăvitul neam al Sloveanilor, adunat din multe fealuri de leatopiseţe, adecă a neamului rusesc, şi pentru cneazii ce au fost stăpînitori cetăţii Chievului, şi pentru viaţa marelui oblăduitor şi a toată Rosia întiiul stăpînitoriu marele Vladimir, aşişderea şi pentru moştenitorii ce au fost mai în urma lui şi bunii credincioş cneazi a Rosiei pînă la bunul credincioş şi iubitorul de Dumnezeu Împărat şi Marele Cniaz Theodor Alexievici, fiind însuş oblăduitoriu tuturor ţărilor şi eparchiilor Rosiei; precum vom arăta înnainte; fiind dat în tipar la anii Zidirii 7188; iar acum s'au scris la leat 7285, Iul. 25».

La fine: «1767, Iul. 25. Scrisă de smeritul Rafail».

¹ Izvodul e citat ast-fel: «Aşa am aflat scris la izvodul lor cel tipărit, — dintr'un universal a lui Ţar Petru»; p. 58.

La urmă, după acest lung excurs, Nicolae Costin recunoaște că trebuie să se scuzeze pentru intercalarea lui. Dar îl explică prin efectele însemnate ce avură pentru Moldova aceste războaie din vecinătatea hotarelor sale: mazilirea serascherului Iusuf-Pașa, a doi-trei viziri, a Pașei de Oceacov, a lui Mihaï-Vodă, deschiderea războiului ruso-turc, «și mai ales toată peirea asupra țării Moldovei, cu pradă, cu robie, și cu multe asuprele, cît sosise lucrul la cumpănă de istov, precum se va arăta mai nainte, fiește-care la rîndul său»¹.

Deci Racovița cade, minat de «neprieteni», ca și altă dată, Constantin Duca, în aceiași cronică. În locul lui vine Nicolae Mavrocordat. Încă în urmă, vedem pe Nicolae Costin lăudînd pe Exaporit, «om ales și foarte învățat»². Ajungînd să vorbească acum de fiul acestuia și de protectorul său, el nu cruță nici spațiul, nici aprecierile măgulitoare, pe care de o cam dată Nicolae-Vodă le merita mai mult sau mai puțin³.

De o dată, ceia ce ne lovește în această parte a cronicii, e bogăția știrilor asupra persoanei autorului ei, odinioară așa de rezervat, — cînd compila sa își strîngea amintirile din trecut numai pentru a ajunge astfel la Domnia patronului său. El ni spune cum Ilie Cantacuzino, temîndu-se de o întîmplătoare Domnie a lui Duca, roagă pe «Neculaï Costin Vornicul, fiindu-i cum-

¹ P. 68.

² P. 43.

³ D. Sbierea a atras atenția asupra faptului că la început chiar cronicarul trimite la Domnia lui Racovița — «precum s'au arătat mai pre larg unde s'au scris de Domnia lui Mihaï Racovița» — pentru lucruri ce nu se află acolo, și mai ales pe larg. De aici scotea conclusia că Nicolae Costin n'a scris cronica decît de la Mavrocordat înainte. Dar trimiterea în urmă rămîne și așa tot neexplicată. Nu se poate ca o cronică mai întinsă, aparținînd în adevăr lui Nicolae Costin, să se fi pierdut. Și acele evenimente nu se află spuse așa pe larg nici într'una din cronicile redactate până la acea dată. Eui așa vedea mai curînd în această nepotrivire, căreia nu trebuie a i se da o prea mare importanță, una din acele contradicții și făgăduieli neîndeplinite care se întîmpină totdeauna în lucrări care n'au primit ultima revisie de la autorul lor. Că aceiași persoană, a scris înainte și după schimbarea de Domn din 1709, îmi pare a dovedi, pe lângă unitatea formei și fondului de sentimente și idei, și faptul că în capitolul despre Racovița Ioan Buhuș e introdus așa: «Ioan Buhuș, ce au fost Logofăt-Mare la alți Domni», iar la Nicolae Mavrocordat în cuvinte asemănătoare: «Ioan Buhuș, ce fusese și Logofăt-Mare».

nat și cumnat lui Constantin Ducăi-Vodă», să vie la Iași, pentru a-i putea da știre la nevoie, «să nu-l apuce oamenii lui Constantin-Vodă aice în țară, și să aibă și de grijă lui Ilie Cantacuzino». Dar, neaflind nimic despre «Domnia nouă», Costin pleacă «la casa sa»: pe drum primește neașteptata veste a alegerii lui Mavrocordat. Acesta-l numește Caimacam al său, și el aleargă la Iași să se înțeleagă cu omul lui Vodă, Ienachi grămăticul. La împărțirea boierilor, el fu miluit cu dregătoria de Vornic-Mare de Țara-de-Jos. Cronicarul nu uită să pomenească cu mândrie și serviciile de interpret ce a făcut la venirea ambasadorului frances Désalleurs: «Trecut-aū la Poartă pen țară și un sol franțuzesc, anume marcheș Dezalor, înnaintea căruia, din porunca lui Nicolae-Vodă, i-aū eșit Nicolai Vornicul-cel-Mare de Țara-din-jos, și pentru limba lătinească,—ieșindu-ī mai sus de Copoū înnainte cu slujitori, de l-aū petrecut pînă aice în oraș la gazdă»¹. Tot așa și la trecerea lui Iosif Potocki, Voevod de Halicz, venit din Ungaria, unde susținuse cauza revoltatului Rákóczy: «Trimis-aū pe Nicolai Vornicul de Țara-de-Jos, pentru limba leșască, cu închinăciunea și cercetarea venirei lui»². El se pomenește pe sine ca membru al tribunalului mixt instituit în Moldova pentru a judeca daraverile produse de escesele Polonilor: «și alesăse și Nicolai-Vodă pe Nicolai Vornicul de Țara-de-Jos, știind limba leșască, despre partea sa»³.

Am spus că, pentru Nicolae Mavrocordat, Costin nu găsește decît laude și îndreptățiri, nesăturîndu-se a mări «înțeleaptă chiverniseala lui Nicolae-Vodă pentru folosul țerii»⁴. Judecîndu-l la urmă, istoricul și panegiristul său îl găsește «cinsteș om, și în filosofii și în istorii, și într'altele ce să cade a ști un Domn, era deplin învățat; știa și citeva limbî»: era religios, cumpătat, milos, darnic, iubitor de a face dreptate ori-și-cuî.

¹ P. 76. Pentru venirea lui Désalleurs, v. Hurmuzaki, *Supl. I*, pp. 376-7, 379, No. 566. Probabil Nicolae Costin e «secretariul Domnese» căruia el îi dădu, pentru osteneală, un ceasornic de aur, în valoare de patru-zeci de seuzi; *ibid.*, p. 380, No. 563. Ambasadorul se găsia la Iași în ziua de 12 Mart st. n. 1710; *ibid.*

² P. 77. Și cu acest prilej laudă și cunoștința de lătinește a Domnului: «Cine s'aū tîmplat, cu mare mirare aū fost a înțelege limba lătinească din cuvintele alese și împodobite cu Voevodul de Chiov»; p. 77.

³ P. 78.

⁴ Pp. 72-3.

Nu numai că Domnul însuși e apreciat pe deplin, dar cronicarul de Curte nu uită nici pe tatăl lui Nicolae-Vodă. Cum îi plăcea familiei să se spuie, el era, nu Chiot, insular, ci «Țări-grădean, născut în Țarigrad». Om puternic și om învățat: «mare om la Împărăție, om prea învățat în toate învățăturile: așa filosofești, astronomești» — l-am văzut și pe Nicolae Costin vorbind despre «comete» sau «stele cu coadă» — «cum și teologești; carele se arată din cărțile ce au făcut și se află tipărite; om vestit și la Împărățiile creștinești»¹. Panegiristul nu uită să vorbească de rolul principal pe care-l jucă Exaporitul la negocierile pentru pacea din Carlowitz, și cu acest prilej el întrebunțează cam aceleași cuvinte de care se servise înaintea, la 1699². «Veacurile viitoare nu vor uita», termină panegiristul familiei Mavrocordat, faptele lui Alexandru.

Lăudînd astfel, cu o căldură așa de neobișnuită și așa de nepotrivită cu firea lui proprie, pe Mavrocordat tatăl și Mavrocordat fiul, Costin se va sili a pune în cea mai bună lumină actele de Domnie ale acestuia. Îi trebuia pentru aceasta oarecare dibăcie, pentru că, întîia oară cînd luă buzduganul Domnesc în mîna, Nicolae Mavrocordat nu prea știu ce să facă cu dînsul; în multe împrejurări cel puțin. Cu toată originea sa mușătească după femeii, el se simția străin în țara încredințată cîrmuirii sale și se aștepta la împotrivire, la neîncredere și răceală măcar, din partea acelor bogăți, fudui și neastîmpărați boieri moldoveni de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Ca și în Țara-Românească la 1716, el fu aspru, violent și răzbunător din sistemă față de boierime, voind să-și ascundă astfel nesiguranța și temerile. Fruntași ai principatului, cari stabilise și scosese Domni, fură întemnițați,

¹ Din greșală s'a spus mai sus, p. 54, că de Nicolae Mavrocordat se zic acestea.

² Cf. p. 43: colegului său ture i se dă numele supt aceiași formă: «Remi-Reiz»; funcția lui Alexandru Mavrocordat e calificată în ambele locuri de «Tergimanat-Mare»; într'un loc ca și în celălalt se vorbește de învățătura Tergimanului; se usitează de o potrivă termenul de *a lega pacea*. Încă o dovadă deci că Nicolae Costin a scris tot letopisețul, de la 1661 la 1711. Cînd, în ultimul pasagiu, el trimete pentru tratat «aiurile»: — «așezămînturile și legăturile păcilor, cine va vrea să știe, va afla aiurile» —, el nu se gîndește la propria sa compilație, ci la alte scrieri, din care va fi luat și Neculce mai tîrziu *ponturile*.

uitați în beciuri sau supuși la răscumpărări ruinătoare. Orî cît de explicabile ar fi aceste acte din partea unui tînăr străin care voiã să se impuie, ele erau de naturã sã-î pãgubeascã reputația, înnaintea contemporanilor ca și înnaintea viitorinii.

Dar Nicolae Costin era acolo ca sã îndulceascã lucrurile, ca sã împodobeascã lipsurile și sã umbreascã acțiunile discutabile. Aceasta cãdea de altmintrelea în atribuțiunile sale de cronicar oficial, care scrie istoria timpului cum o vrea Domnul ¹.

De la început, Costin ni înfãțișeazã pe Domn ca un sol al dreptãții pentru toți, ascultînd pe țeranî în drumul sãu cãtre capitalã. Intrarea lui în Iași e glorificatã ca un «alaiu împãrãtesc și cu iscusite podoabe». Se semnaleazã partea nouã, distinctivã, ce se gãsia în beratul de Domnie al noului principe, Dacã Ștefan Luca, cumnatul lui Neculce ², e pus la închisoare și liberat numai «cu mare chizeșie», el dã înapoi numai ce luase.

Nicolae Costin e silit sã declare cã întemnițarea unor stîlpi ai Moldovei, unor bãtrîni și respectați boieri, ca Ioan Sturdza, Ilie Catargiu, a produs «mare mirare tuturor» ³, mai ales de aceia fiind-cã mãsura venia de la un Domn așã de «chibzuit». Dar el descopere îndatã ca motive uneltirile lui Iordachi Ruset ⁴ și aratã cã împotriva lui Sturdza s'a adus învinuirea cã se *privește* cu Domnii ⁵; cît privește pe Ilie, prigonirea lui își gãsește îndreptãțirea în prigonirile pe care el însuși le ordonase la cãderea Domnului precedent. De altmintrelea, prinșiși furã liberați în curînd și, dacã ei furã invitați întãiu sã facã un «împrumut» Domniei, suma «împrumutatã» li-a fost restituitã în parte la strîngerea desetinei ⁶.

Nicolae Costin nu trece supt tãcere pribegiile prin care se desaproba purtarea Domnului: a lui Luca Vistiernicul, care însã

¹ E de observat și oficialitatea expresiilor din aceastã parte a cronicii: Brîncoveanu nu mai e numit ca înnainte cu acest nume, ci cu acel, recunoscut, de «Basarab-Vodã»; patriarhului de Ierusalim i se zice «Sfinția Sa» patriarhul.

² V. pentru dînsul și *Uricariul*, XXI, p. 196 și urm.

³ Pe un al treilea puternic, Iordachi Ruset, Nicolae-l numește de la început «matea tuturor rãutãților»; el pribegise la schimbarea de Domnie.

⁴ «Mai mult vorbele și îndemnarea» lui; p. 75.

⁵ Se citeazã apoi Scriptura, vechiul obicei al lui Nicolae Costin, un istoric moralisant.

⁶ Pp. 75-6.

își cere iertare și se întoarce înapoi, a lui Savel Banul, care rămîne peste hotar până în timpul lui Dimitrie Cantemir, la fuga căruia se deschise pentru dînsul o a doua și veșnică pribegie¹.

Se menționează lupta la Poartă cu Mihaî Racoviță, dar arătîndu-se dorința ce avuse Nicolae-Vodă de a distruge obiceiul *pîrilor*. Cînd Antioh Jora e scos din dregătorie și apoi închis împreună cu Iordachi Ruset și alt Iordachi, nepotul său, avem iarăși lămurirea mîntuitoare: Antioh își permisesese a-și mărita fata după tinărul Iordachi, fiul lui Lascarachi Cupariul Ruset. Cei doi Iordachi se făcuse vinovați de speranța criminală că Domnul va fi mazilit. Și iarăși, cînd se roagă boierii, doi dintre cei întemnițați își redobîndesc libertatea, și Jora e făcut iarăși Hatman.

Rămînea închis bătrînul Iordachi, «matca tuturor răutăților», cum ne-a prevenit cronicarul de la început. Pentru a dovedi că nu fără dreptate-l oprește, Nicolae-Vodă arată Divanului său, cu jurămînt, motivele sale, scrisorile ce se prinsese la dînsul. Până și Luca Vistierul, care nu era, de sigur, omul Domnului, recunoaște că Iordachi a pîrît totdeauna pe Domni și pe boierii colegii săi. Iar, cînd țara se mișcă în favoarea bătrînului boier, care o jăcuise însă de atîtea ori și atît de temeinic, Mitropolitul Ghedeon — ca, la Constantinopol, muftiul în asemenea casuri — e pus să însemne în dosul listei de acușați: «Dovedindu-se aceste asupra lui Iordachi Vornicul, — moartea». Boierii înșiși erau de această părere.

Domnul s'ar fi gîndit întăiu, în îndurarea sa, «să-î tae limba». Apoi, rugat de prietenii lui Iordachi, el îi restituî averea chiar, mulțămîndu-se a lua de la dînsul douăsprezece pungî de bani. Aceasta firește pentru că Iordachi prădase țara. Și asemenea împrumuturi, ne asigură Nicolae Costin, aû fost cheltuite totdeauna cu rînduială și scumpătate, și numai pentru «nevoile țerei».

Domnul iartă și pe Brîncoveanu, care pusese să i se ardă Galații, și nu se plînge Turcilor pentru această faptă. El schimbă pe Vistier pentru că nu era cînstit, împoporează pămîntul țerii prin

¹ Acest Savel sau Savin ținea pe fata lui Gheorghită Șeptelici. *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, III, p. 343. În Polonia se găsea încă la 1715. *Arch. ist.*, III, p. 276.

slobozii, restituie ocoalele târgurilor¹. În felul acesta el își câștigă simpatiile populare, care se manifestă la mazilia Domnului, în plîngerile *slobozienilor* pentru pierderea lui.

Nicolae Mavrocordat fu scos în ajunul războiului ruso-turc, pentru că în Moldova, în aceste împrejurări extraordinare, era nevoie de un Domn de țară, iubit de ai săi, sau de o parte din ai săi, și de un militar. Nicolae Costin nu știe de asemenea cauze. Pentru el, Domnul a căzut, fiind-că s'a lăsat să cază, pentru că anumite lucruri îl obosiau: pribegirea nouă a lui Lupu Costachi, a lui Constantin Comisul, ginerele lui Iordachi, a lui Catargiu Spatarul; fiind-că se știa săpat de Han².

Și cronicarul termină întâia Domnie a lui Mavrocordat, ținînd de rău pe Iordachi, numit Caimacam al lui Dimitrie Cantemir, — împreună cu Jora, un raliat, și Dabija Păharnicul³, — pentru că spusese crude adevăruri mazilului care-l persecutase. «Care lucruri nu-î va lauda nime: a supăra pre Domn la mazilie»⁴. Urmează laudele, caracterizarea elogioasă pe care am semnalat-o și reproduc-o în parte mai sus.

Cît adevăr să fie în laudele acestea, se întrebă cine-va. Pe Nicolae Mavrocordat îl cunoșteam până în ultimele timpuri prin cronicarii de Curte, prin cronicarii de opoziție, prin operele lui literare, care nu spun mare lucru despre natura lui, și prin scrisorile în care a spus cum a voit și ce a voit. Impresia generală ce se culege din aceste izvoare, e că a făcut bine, dar că a voit mai mult încă decît l-a ajutat caracterul său aspru și stîngaciū. Avem însă astăzi și mărturisirile, pe care le făcea în convorbirile sale cu agenții suedesi de Briant și Hyltéen, măr-

¹ Pentru slobozii se laudă, cu dreptate, Mavrocordat în corespondența sa cu prietenii constantinopolitani. V. Legrand, *Épistolaire*, p. 53.

² Pp. 85—6.

³ Poate din familia lui Eustratie-Vodă. Acesta n'avuse copii cu Doamna sa, pe care cronicile o numesc Dafina și care în realitate se numia Ecaterina, precum se vede din pomelnicul Bisericanilor, *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, II, p. 122, din pomelnicul de la Opovo (*Traian*, p. 56) și dintr'un act al ei dat la 10 Maiu 1669: «Doamna Caterina, ce au fost a răposatului Dabijeî-Vodă»; *Arch. ist.*, I, p. 136. Cf. și Burada, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VI, pp. 220—2. Un frate al său avu însă pe Scarlat, acesta pe Spatarul Ioan, iar din Ioan se născu Matei. *Uricariul*, XXV, p. 301.

⁴ P. 86.

turisirii pe care nu se aștepta să le vadă cunoscute și care sînt cu atît mai interesante.

La început, în iarna anilor 1711—2, decî în a doua Domnie, Domnul propune a se încheia un tratat între el și Carol al XII-lea, retras la Varnița, de unde intriga mult și reușia adesea. De aceasta, spune el, îi pasă mai mult: «Pereat Moldavia, dummodo clementia Serenissimi regis gaudere possim». Altă dată el vorbește lui Briant de «strămoșii săi, a căror sinceritate și probitate li cîștigase stima tuturor celor ce s'au încrezut în ei»¹. El asigură pe interlocutorul său că nu s'a plîns Porții pentru abuzurile comise de Suedesi în țară; iar, dacă a făcut altfel, «să-l trăsnească Dumnezeu în Post»². Dar altă dată, după vești nouă din Constantinopol, de bună samă, Vodă se arată violent, fără măsură în cuvinte: «Expellere, expellere; pareat mihi dominatio vestra», începe el a striga la un cuvînt al residentului, adăogînd apoi, cu «mîndrie», că nici nu vrea să știe de Voevodul de Chiev. În Februar 1713, diapasonul «mîndriei» e și mai ridicat, și Mavrocordat face Suedesului aspre muștrări pentru corespondența polonă³. Cu un nou trimis, Hyltéen, el se arată însă plin de duhul blîndeții și de dorința de împăciuire⁴. Învățat totuși de experiența predecesorului său, noul resident scrie după convorbirea avută cu Domnul: «cît poate pune cîneva temeiu pe declarațiile lui, Dumnezeu știe»⁵.

În judecarea unui politician grec din secolul al XVIII-lea, a unui instrument al politicii turcești, trebuie păstrată totdeauna multă rezervă; trebuie crezut rare ori în întregime cuvîntul bun sau rău ce auzim, lauda sau ocară. Acești Orientali erau mai complicați decît ni închipuim noi.

Deci, — urmărind mai departe pe Nicolae Costin, supt Dimitrie Cantemir, — Dimitrașco-Vodă, — el fu creat Mare-Logofăt de tovarășul său de activitate literară⁶.

Dar Logofătul fu lăsat de cele mai multe ori la o parte în sfaturi, în sfaturile primejdioase ale noului Domn. De la dînsul

¹ Hurmuzaki, IX¹, pp. 477—8, 481.

² P. 482.

³ Pp. 489, 502—3.

⁴ P. 507 și urm.

⁵ P. 506.

⁶ Neculce, p. 302.

avu Costin toată cinstea, dar nici cît de puțină încredere. Pentru planurile sale mari și îndrăznețe, el se adresă la alți boieri, noi și tineri, cari, credea el, le puteau înțelege mai ușor și, în ori-ce cas, trebuiau să le ascundă mai bine și să le combată mai puțin. Nicolae Costin nu fu, de sigur, complicele de revoltă, de trădare al lui Cantemir, și poate tocmai de aceea condamnă alianța cu Muscalii acest elev al școlilor polone, acest iubitor de creștinătate și de lumină europeană.

Cum poate fi deci un Domn care numește pe cronicar Mare-Logofăt, dar nu-l întrebă și nu-l ascultă? Evident, un Domn bun, dar prea încrezut în sine, în talentul și cunoștințele sale. Un Domn bun, care, neîntrebînd, neconsultîndu-se, ajunge a face lucruri rele, foarte rele, a se pierde pe sine și a pierde țara.

«Om isteț, știind și carte turcească», așa-l judecă pe Cantemir cunosătorul de carte latinească Nicolae Costin: ni-l înfățișază la Constantinopol între meghistanii pe cari îi distrează prin conversația sa inteligentă și învățată, prin sunetele «tamburei», în care era meșter. E numit ca războinic și în hatîrul meritelor bătrînului Constantin-Vodă, tatăl lui. Venit în Moldova, el pare a făgădui o bună ocîrmuire în acele împrejurări grele, dar lucrează prea mult după capul lui, «știindu-se el pre sine foarte a fi învățat»¹.

Deci fără știința nimănuî dintre boierii mai bătrîni, el trimete la Țarul pe Pricopie Căpitanul. Dar, înainte de a urmări mai departe urzirea imprudentă a trădării, el face ca și la Mihaî Racoviță²: culege informații de istorie universală, de politică europeană, din «niște trătăje moschicești tiparnice», din niște broșuri sau ziare rusești, după care reproduce³ schimbul de scrisori dintre Sultan și Țar.

Vine apoi coborîrea Rușilor spre hotare, misiunea lui «Ștefan Luca Logofătul, cumnatul lui Ioan Neculcea, Hatmanul său». Costin nu crede, cum afirmă acest Neculcea, cum spuneau partizanii lui Cantemir, înainte ca Neculcea să-și fi scris memoriile, — nu crede, zic, că Jora ar fi fost înlocuit în Hătmanie

¹ Pp. 92.

² Decî un nou punct de asemănare între cronică anterioară lui Nicolae Mavrocordat și cea care urmează, — un nou argument contra teoriei d-lui Sbierea.

³ Pp. 93-8.

cu Neculce pentru că i se aflase la Bender înțelegerile cu Muscalii, ci adaugă: «iară poate fi au fost alte pricinî»¹. Sfătându-se «numai cu sfetnicii săi cei tineri ca și dînsul»², temîndu-se de o mazilie, care putea aduce moartea după sine, Vodă fuge într'o sară din Iași cu Neculcea, «sfetnicul său», — cîta insistență rău voitoare! — cu un Căpitan și o sută de slujitori, și se așază în corturi la Aron-Vodă, așteptînd pe arhanghelii Țarului.

Povestirea continuă în același ton acru de nemulțămît. Neculcea e acela care «a dat învățătură Căpitanilor să dea jac în Turci»³ și a început astfel fățiș «isprava»⁴. Cînd Vodă merge în lagărul lui Șeremetev, îl asistă același Neculce, pe care Costin nu se obosește a-l pîri, și Luca, «fiind cumnat lui Ioan Neculce Hatman»⁵. La ospețele date în cinstea Țarului, el observă, creștin scrupulos, că s'a mîncat carne în post⁶. Lui Cantemir îi atribuie cronicarul închiderea de Turci la Soroca a «cuscru-său», Iordachi Ruset, care devine aici un personaj simpatic pentru Nicolae Costin; și nedreptatea i se pare cu atît mai mare, cu cît Ruset jurase lui Dumitrașcu-Vodă «pînă în de trei ori». În orî-ce cas, el semnează *universalul* Domnului către țară, prin care o chiamă în jurul steagului de revoltă. Alături de dînsul sînt Constantin Ruset, pe care Nicolae Costin îl menționează în suita lui Dimitrie, cînd merge la Șeremetev, Ilie⁷ și Gheorghe⁸. Doar găsește ca explicații refuzul lui Iordachi de a primi Domnia ereditară, vechia ură dintre Cantemirești și Cupărești și «blăstemul țerii» pentru purtarea de odinioară a acestui boier⁹.

Costin nu găsește nici un cuvînt de muștrare pentru atitudinea lui Lupu Costachi, care se retrase în Țara-de-jos, își făcu un lagăr pentru dînsul și ai săi și așteptă de aici rezultatul ciocnirii de la Prut. Povestind prada Tatarilor veniți să pedepsească

¹ P. 99.

² *Ibid.*

³ P. 100.

⁴ «De-acie înainte să vezi ispravă!» Pp. 100—1.

⁵ P. 101. Ca Logofăt al treilea, în *Uricariul*, XX, p. 188.

⁶ P. 103.

⁷ Cantacuzino.

⁸ Apostol, biv Vistier. V. o copie cu semnături în Hurmuzaki, *Supl.* II, p. 397.

⁹ «Și mira-te-vei de a mai vedea țeara Moldovei», scrie Nicolae Costin. Pentru întoarcerea lui, v. analiza cronicii lui Neculce.

pe hain, — «povestesc bătrînii că mai aŭ covîrşit prada care aŭ fost la zilele lui Vasilie-Vodă» —, cronicarul aruncă toată răspunderea, nu atita pe Domn, ci pe acei cari l-aŭ îndemnat a face ce a făcut. «Să plătească Dumnezeu sfetnicilor cari aŭ cîrmuit pe Dumitraşco-Vodă¹.» Şi, expunînd soarta lui Cantemir şi a celor ce-î stătuse aproape², el face această reflecţie: «Acest bine aŭ agonisit ţerei Dumitraşco-Vodă cu socoteala lui cea grabnică, de nu se va îndrepta mai în veci³.»

Povestirea lui despre faptele de războiŭ din 1711 e luată de la martori oculari, căci el însuşi, retras, probabil, la vre una din moşile sale, n'a fost în lagărul nenorocirii. El a întreat pentru a da preţioasa şi bine informată sa naraţiune «multe chipuri de oameni aleşi», precum «Ivan căpitanul, carele aŭ fost acolo⁴ cu Moscalii» iar, pentru împrejurările de la Poartă, el a fost înştiinţat de un boier, asupra căruia va mai veni prilejul să vorbim: «Maxut Postelnicul, carele aŭ fost capi-chihae lui Dumitraşco-Vodă». Pe alţi povestitori nu-î numeşte, mulţămindu-se a cita ca dovadă pe «unii».

După Domnia lui Cantemir, într'un capitol anume, Nicolae Costin schiţează Căimăcămia cu hapca a lui Curt Mehmet-Paşa, un Turc dintre cei mai puţini cunoscuţi, care, găsind în calea lui Iaşii lăsaţi în voia nimăruŭ, se instală pentru cîtva timp în Scaunul Domnesc, pe care-l rîvnia pentru sine⁵, şi făcu boierii dintre cîţi nu fugise, nu trădase şi nu se ascunsese⁶.

În cele următoare, care sînt cu atit mai preţioase, cu cît formează singura expunere contimporană şi bogată a celor ce se petrecură în Moldova supt interegn, — Nicolae Costin ascultă de interesele sale politice. El laudă pe Brîncoveanu, care a ştiut ce cale să urmeze în mijlocul greutăţilor politice şi, de şi com-promis, şi-a scăpat Domnia prin «negrabă şi chiverniseală bună»;

¹ P. 109.

² Trebuie de văzut însă un adaos al copiitorilor ulterioari în menţiunea şederii la «Stoliţa» a lui Dimitrie.

³ Tot un adaos al copiitorilor e acel ce priveşte moartea Doamnei Casandra, care fu îngropată la «Stoliţa Moscului» în Maiu 1713. V. *Ist. Imp. otoman*, II, p. 801.

⁴ La Brăila.

⁵ «Începuse... a gîndi lucruri înalte şi a se scrie la cărţi *socotitor ţerei Moldovei*»; p. 111.

⁶ El fusese precedat de un beşleagă, pe care oraşenii îl puseră pe fugă.

Lupu, care ar fi refuzat Domnia, e muștrat pentru a fi primit situația de Cainacam în locul lui Ioan Mavrocordat, care era «om mare, de la Ușa Împărătească, și frate de Domn, și încă și Tergiman». Îl denunță pe urmă că a luat mulți bani, pentru a-î îndreptăți astfel închisoarea de opt luni la Varna, din care-l scapă apoi Brîncoveanu ¹.

Cronica se încheie cu *epitropia* lui Ioan Mavrocordat și cu numirea în Scaun a fratelui său Nicolae, pe care firește că țara o primește cu bucurie. Din partea lui, Ioan părăsește în pace Moldova, pe care o găsisse turburată. Un cutremur din Octombrie 1711 e ultimul lucru pe care-l pomeneste Nicolae Costin.

El scria la Iași, cum dovedesc o mulțime de locuri în cronica sa, într'unele din care spune apriat: «aice la Iași». În Septembrie 1712 el plecă la moșie și muri fără de veste acolo ², lăsînd cronica sa proprie neterminată, iar compilația cu lacune și fără unitatea și legătura ce ar fi rezultat dintr'o ultimă revisie.

Aici e locul să ne întrebăm în ce formă a fost transmisă această cronică neisprăvită, nerevisuită, incompletă.

Cum se va vedea îndată, la moartea lui Nicolae Costin Domnul dădu sarcina «publicării» în manuscris a lucrării, a continuării și armonisării ei unui simplu scriitor de documente, lui Axintie Uricariul. Prelucrarea aceasta a prelucrării ni e păstrată în parte într'o sumă de manuscrise: ea cuprinde Predoslovia lui Nicolae Costin, lista autorilor dată de el, Cartea despre început, de la Zidirea Lumei înainte, letopisețul lui Ureche, amplificat de învățatul Logofăt, și drept continuare Miron Costin ³.

¹ Cum vom vedea, Nicolae-Vodă prefera să se creadă că el a fost acela care a scos pe boieri din închisoare. Așa a spus-o el singur în corespondența sa citată, și așa a învățat și pe Axintie Uricarul a spune.

² După ce au trecut un an, în luna lui Septemvrie», adică în Septembrie din anul al doilea al Domniei lui Nicolae-Vodă; ar ieși 1713, socotind anii, ca de obicei, din luna numărului, dar vedem tot în Axintie pe succesorul lui în Logofeție încă în 1712.

³ Iată acele manuscrise: a) Ms. 115 al Bibl. Ac. Rom., acel de care s'a servit pentru ediția sa M. Kogălniceanu: cuprinde și deosebiri față de textul imprimat, atît prin adausuri: la orbirea lui Iliș, la pierderea Chiției de Moldoveni, la Ștefan-cel-Mare, cît și prin orînduirea materiei. Poartă la p. 155 jos numele lui «Ioan Costandin Mihaiu Cehan Racovița»; b) Ms. 125 al aceleiași Bibliotecii, prescris de un Ioniță Chirica, înainte de 5

Există însă și manuscrise care se continuă cu cronica de la 1661 înainte și chiar cu Axintie Uricariul¹.

Mai cunoaștem apoi și un alt tip, care ar putea fi crezut anterior vremii când Nicolae Costin capătă misiunea sa oficială, de pe atunci anume, când singură «Cartea sa despre început» era cunoscută, dacă n'ar cuprinde Prefața lui Nicolae tocmai în forma dedicată Domnului. Această colecție, pe care ni-a transmis-o și un manuscris Domnesc, ce se afla încă în Țara-Românească pe timpul lui Ștefan Racoviță, conține Prefața lui Nicolae, ceva din «Cartea» acestuia², partea introductivă și însăși Viața Lumii de Miron Costin, «Înțelesul stihurilor cum trebuie să să cetiască» și «Înțelesul pildelor ce sânt în stihuri», de același, pasagiul «pentru Împărații a Rămului»³ din «Cartea despre început», un fragment din «Ceasornicul Domnilor»: graiul solului tătăresc către Alexandru cel Mare și răspunsul acestuia, «Epigramma preasfințitului părinte Dosoftei proin mitropolit Suceavschi», «stihuri împotriva zavisticii», «Predoslovia cătră prea înălțatul Domn»⁴, Istoricii lui Nicolae Costin, «Cartea» acestuia, în continuare și, în fine, Ureche saŭ Simion Dascălul, în forma pe care au căpătat-o de la compilator⁵.

Iulie 1823. Începutul lipsește. Nicolae Costin e întrerupt prin cuvintele următoare, ce se află înainte de versurile de care am vorbit: «Pân'aice acest litopisăt iaste scris di pre izvodul ce s'au fost scris de răposatul Neculaî Costîn, ce au fost Vel Logofăt»; c) Ms. 4 al. Bibl. centrale din Iași, descris în V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 30 și urm.; d) Ms. 256 al. Bibl. Ac. Rom. E un vechi ms. acefal și neterminat; e) Ms. 400 al. aceleiași bibliotecă. Începe abia la Dragoș și se oprește la Domnia lui Gașpar-Vodă; f) Ms. 492 al. aceleiași bibliotecă. Îi lipsește începutul, și cronica lui Miron Costin nu e nici aici terminată. Pe margine sînt însemnări interesante, ca: «Aice vedzi cum au nemerit Dații la aceste locuri, unde-î acum Moldova și ț[a]ra muntenească și Ardialul»; «Caravlah: Grecii dzic Bogdanovlahia, iară Muntenilor», «Marcomani sint Nemții»; «Ungurii să numescu de pe Iuhra, unde s'au născut, și să numescu Unguri, tot ~~tan~~ niam sânt cu Tatarii».

¹ Unul e nl 56 al. Bibl. Ac. Rom., care, așa cum ni s'a păstrat însă, nu cuprinde începutul.

² Până la p. 27 din ed. Kogălniceanu.

³ Ed. Kogălniceanu, p. 57 și urm.

⁴ Cea tipărită în Gaster.

⁵ Ms. 401 e mult mai complet, de și într'o scrisoare foarte urită. El se oprește la lupta lui Ștefan-cel-Mare cu Albert al Poloniei. Ms. domnesc

Într'un nou tip se dă numai cronica lui Nicolae-Vodă, de la întâia Domnie a lui, și ea e pusă în legătură cu prefața lui Radu Popescu, cu Vița lui Roset, cu cronica Popescului și chiar expediția din Moreia¹. Afară de părți deslipite din cronică, păstrate în deosebite manuscrise².

Cunoaștem și titlul pe care-l purta compilația lui Costin în ultima formă dată de Axintie Uricarul. Se află într'un manuscris al d-lui C. Erbiceanu: «Leatopisețul țării Moldovei, acum după izvoade scos cu porunca prea-luminatului și înălțatului Domnului nostru Ion Neculae Mavrocordat Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn și oblăduitoriū a toată Moldovlahia, în anii de la Zidirea Lumei 7221, iar de la Nașterea lui Christos 1713, mesia Octovrie 20 zile, de Miron — sic — Costin, care aū fost Logofăt-Mare în Moldova»³.

Dar să facem mai de aproape cunoștință cu orînduitorul hîrtilor lui Nicolae Costin, cu Axintie Uricariul.

Îl întilnim numai supt acest nume, așa încît familia lui ni este necunoscută. Rolul său politic — e vorba de un redactor de documente — n'a putut să aibă nici o însemnătate. De sigur că nu era din neam de boieri mari, fiind că fiii marilor boieri nu-și începeau nici o dată cariera în asemenea dregătorii, ci în demnitățile de Curte de rangul al treilea: postelnici, logofeți, comiși, etc.

353 conține și *Vița* de Nicolae Ruset, despre care vom mai vorbi. Cf. și Melhisedec, *Biblioteca de la Miclăușan*, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 148; Urechia: *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 24 și urm. Ms. 731 al Bibl. Ac. Rom. cuprinde: Prefața lui Miron Costin, lista istoricilor, Introducerea lui Nicolae Costin, părți din compilația lui Nicolae, — pentru a trece apoi la Neculce.

¹ Ms. 239 al Bibl. Ac. Rom. Cf. Melhisedec, *l. c.*, p. 147. Mss. 58, 1299, *ibid.*

² Ms. 601 al Bibl. Ac. Rom.; sec. XVIII. Conține numai Domnia lui Ștefan cel Mare: îl vom analiza la capitolul despre Vartolomeiū Măzăreanu. Sau un ms. în care s'aū copiat numai împrejurările externe intercalate și pe care-l citează d. Kogălniceanu, în *Arch. Rom.*, I, p. 69. Pentru o variantă a cronicii lui Nicolae Costin, primul tip, vezi descrierea, de G. Constantinescu Rîmniceanu, *O nouă variantă a cronicii lui Nicolae Costin*, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VI, p. 419 și urm.

³ Semnalat e acest manuscris, care conține tipul cu versurile amestecate, de d. Urechia, în lucrarea citată, I, p. 679 și urm. — Analog e acel dintr'o copie de la 1746: «Letopisețul țerei Moldovei. Scrisu-s'aū cu porunca prea luminatului Domn al Moldovei Măria Sa Ion Neculai Mavrocordat Voevod, — însă depre izvodul răposatului Nicolae Costin, ce aū fost Logofăt-Mare». V. Melhisedec, *l. c.*, p. 147.

Asupra lui se poate culege deci puțin în documentele timpului. Îl întâlnim, în adevăr, mai mult în josul uricelor pe care el le compune și pe care le iscălește într'o frumoasă și ceteată scriptură.

Ca uricariu — une ori își zice *diac*, ceia ce e același lucru — Axentie se află întâiu, din cîte acte de pe atunci cunosc până astăzi, la 17 Novembre 1707¹.

La 20 Maiu 1708 dăm iarăși de «diacul» nostru². În Mart 1710, «Ezoviții leșești» din Iași îi dau șese costande³. El redactează documente și la datele de 20 Ianuar 1712⁴ și de 1-iu Februar al aceluiași an⁵. La 20 Decembre 1713, după moartea lui Nicolae Costin, al cărui subaltern era, fiind *diac de Logofeție*, el semnează importantul hrisov al lui Nicolae Mavrocordat pentru pogonărit: «Acsăntie Uricariu»⁶. Un alt act însemnat, acela prin care Mihai-Vodă Racovița recunoaște dreptatea Vistiernicesei Maria Cantacuzino, despoiată de Mavrocordat, e opera lui Axintie⁷.

Supt Logofeția lui Ilie Catargiu, în 7227 — 1718 și 1719 —, el iscălește documentul prin care Logofeteasa Peana Costin pierde una din moștile ei⁸. De aici îl pierdem din vedere, și ar fi, de sigur, riscat să se afirme că Axintie biv Vel Paharnic din 1763, care hotărește satul Cristeștii, ar fi al nostru, pe singurul motiv — căci altul nu este — că ambiî purtau același nume de botez nu tocmai obișnuit⁹. Așa încît nu știm măcar dacă el a ocupat vre-odată altă sarcină decît aceia de la care și-a luat numele supt care-l cunoaștem; însă, de obicei, diacii nu urcau treptele boierilor, — nici chiar cei mai prețuiți de Domniî lor și mai bogați.

Axintie avea practica scrisului, compunerii, căci diacul era chemat adese ori să alcătuiască documente cu o formă literară împodobită și aleasă, documente care erau, ca acela al judecății

¹ V. A. Urechîă, *Despre slobozii*, în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., IX, p. 164.

² Urechîă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 172.

³ Iorga, *Studii și documente*, I, p. 68.

⁴ Urechîă, *l. ult. cit.*, I, p. 174.

⁵ *Uricariul*, XV, p. 273.

⁶ *Uricariul*, I, pp. 49—50.

⁷ *Uricariul*, V, p. 377.

⁸ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. LXXIII/42. V. *Apendice I*.

⁹ Urechîă, *Miron Costin, Opere complete*, I, pp. 186—8. Semnătura lui s'a reprodus în *Uricariul*, IX, No. 2, pl. I. Pentru un C. Axintie, copietor de cronică munteană, *Bis. ort.*, XV, p. 883 și urm.

lui Neculce¹, capitole de cronică sau disertații juridice, ca altele de pe acel timp. Nicolae Mavrocordat putea să fie încredințat că următorul lui Costin în sarcina de istoriograf oficial va da o expunere corectă, o povestire meșteșugită, aceasta fiindu-i meseria de multă vreme. Îl știa și om învățat, cunoscător de carte latinească. Prosa lui e plină de neologisme, asemenea cu acelea care se află la Nicolae Costin; culegem cuvinte ca: «complimenturi», «ordinanț», «rezident», «manifest», «protecție», «ofițer», «secretar», «politice», «protectori». Cronicarul ni spune de vizitele pe care, din ordinul Domnului, le făcea lui Stanislav Leszczynski, când acesta, viind pe furiș din Ardeal, se afla prizonier de Stat, în Iași, la Trei Ierarhi: «Precum zicea către unii, când *mergeam*, trimiși de Domn, când era în Iași, la Trei Sfetitele: Am văzut un triumf terebile». Dar nu numai că i se dădea, ca și șefului său Nicolae Costin, misiuni care cereau cunoașterea limbii latine, nu numai că reproduce în neologisme românești frase latine auzite; el face și citații în latinește. Astfel citează devisa lui Carol al XII-a: «Oculis dormitat apertis»². Aiurea reproduce chiar, în original și tălmăcire românească, scrisoarea fostului rege al Poloniei către Voevodul moldovenesc: «care scrisoare am scris-o», zice el, «și aici, lătinește, precum era scrisă»³. Și trebuie să spunem că traducerea uricariului român nu e numai foarte exactă, dar și întipărită de eleganță.

Se vede că Axintie, un rar diac, știa și grecește. Nu pentru că întrebuințează într'un loc, pentru neologismul latin «triumf», pe acel, grecesc, de «triamv», ci pentru că ne pomenim că amintește cetitorilor săi spusele poetice ale lui «Euripid, scriitorul de tragedii»⁴. Va fi rupt și ceva turcește, căci îl vedem vorbind cu competență de «panzehruri» și «tenzuhuri»⁵, care sînt necunoscute profanilor.

Acestea erau cunoștințele lingvistice ale diacului Axintie. Ele nu erau inferioare acelor pe care Nicolae Costin le cîștigase în Polonia. Pe acesta căpătase el misiunea de a-l continua, și el

¹ De care va fi vorba mai la vale.

² P. 166.

³ P. 157.

⁴ P. 158.

⁵ P. 130.

înțelegea să facă această continuare în același stil, precum trebuia să fie, neapărat, în același sens.

Imitația apucăturilor lui Costin se vede de la început. Ca și acesta, Axintie trimete pe lectorii săi, pentru a-i lumina, la cărțile sfinte și la autorul de preferență al Logofătului moralist, la Isus Sirah. Ca și acesta, nu pierde nici odată prilejul de a sfătui și moralisa. Pentru a scusa lungimea și îmbielșugarea în amănunte a narațiunii sale, el amintește că «și de la cele ce se văd a fi socotele mici pot cei înțelepți a se folosi și a lua lumină»¹. Vorbind de pîrile ce se îndreaptă contra lui Nicolae-Vodă după întâia lui cădere din Domnia Moldovei, el muștră pe pîrși: «A se pune în price cel mai mic cu cel mai mare este nebunie»². Aiurea, el suspină asupra păcatelor, de care nimeni nu poate scăpa: «Nu poate nime să fie în lume și să nu greșească»³. Pomenind purtarea rea, față de Moldova și Domnul ei, a Voevodului de Chiev, de un neam așa de bun, totuși, el exclamă: «Ce folosește neamul cu așa fire», și găsește potrivit să ne informeze cu acest prilej că «pe Dumnezeu oamenii cei de mult îl zugrăviau cu picioarele de lînă și cu mîni de her»⁴.

El laudă în cuvinte călduroase pe Costin, care fusese poate patronul, ocrotitorul său. «Acel vestit», scrie Axintie, vorbind de moartea Logofătului Nicolae, «carele era și din părinți, blagorodnic și învățat, — feciorul lui Miron Costin, și dintru/sine cu adevărat împodobit cu învățatură, și-l avea Nicolai-Vodă întru deosebită dragoste și socotință»⁵. La cronică lui trimete adesea: «precum s'au scris la Domnia lui Dumitrașco-Vodă»⁶, «poncturile le trec, pomenindu-le foarte pe scurt, de vreme ce le-au scris alții mai nainte de mine»⁷, «precum s'au scris după Domnia lui Dumitrașco-Vodă»⁸.

În această cronică se pare că el deosebește partea personală a lui Nicolae Costin de compilație și partea tratată pe larg,

¹ La început.

² P. 123.

³ P. 128.

⁴ *Sic.* P. 156.

⁵ P. 172.

⁶ P. 126.

⁷ P. 126.

⁸ *Ibid.*

de la urmă, de introducerea pe scurt, care e povestirea anterioară celei d'întăiu Domnii a lui Nicolae Mavrocordat.

Pentru dînsul cea d'întăiu, pe care o continuă după același plan, ar fi «istorie», iar restul ar formă numai *letopisețul țerii*. «Precum se văd», scrie el, «în letopisețul țerei și într'această istorie¹». El numește lucrarea sa «această istorie²», dar spune și de Nicolae Costin că «a scos cu osteneala lui», a *izvodit* adecă, «istoriile țerei Moldovei³» și citează descrierea bătăliei de la Pultava, ca aflindu-se «la această istorie⁴».

Există însă deosebiri între cel d'întăiu și cel de-al doilea dintre cronicarii de Curte ai lui Nicolae Mavrocordat. Fără a fi un mare povestitor ca Neculce, Axintie are mai multă libertate în mișcarea stilului decît Costin, și e mai supus decît acesta impulsului sentimentelor. Îl vedem admirînd vitejia nortmană și credința eroică a Suedesilor față de nenorocitul lor rege aproape nebun: «Și adevărat mi se pare că n'ar fi alți oameni în lume a nu se teme de moarte ca Svezii și a avea atîta dragoste către Craiul lor, cît, de li-ar fi zis cineva tuturor să moară pentru folosul Craiului lor, toți, pe loc, ar fi murit⁵». Aceasta cu toate că Suedesii nu trăiră nici odată prea bine cu Domnul pe care-l servia și glorifica Axintie⁶, și de aceia e și calificat Carol al XII-lea în cronica lui Axintie chiar de «om cumplit și cu multă răutate asupra neamului creștinesc⁷». Și, în alt loc, povestind despărțirea lui Nicolae-Vodă de serascherul Abdi-Pașa, trimis de la Hotin în Egipt: «Cînd s'aუ despărțit de Nicolai-Vodă, i s'aუ umplut ochii de lacrimi și-i zicea să nu-l uite⁸». Iar, la ruina lui Brîncoveanu, care pîrise pe Mavrocordat în timpul de restriște din 1711, care întețise contra lui pe boierii ce fusese închiși la Varna și primise, de sigur, în schimb, servicii asemănătoare, cronicarul oficial, arătînd durerea lui Nicolae la vestea căderii temutului vecin — «mult i-a părut rău

¹ P. 158.

² *Ibid.*

³ P. 172.

⁴ P. 166.

⁵ P. 151.

⁶ V. și mai sus, p. 125.

⁷ P. 166.

⁸ P. 165.

și foarte s'au întristat ¹— îi tînguiește astfel soarta: «Acel săvirșit au luat acel vestit Domn Băsărab-Vodă, carele au domnit două-zeci și șapte de ani cu multă fericire și au făcut țeara muntenească știută și vestită în multe părți a lumii ²».

Rămîne acum să urmărim în Axintie Uricariul transformările voite și știute pe care le sufere adevărul istoric, să considerăm aspectul supt care-î place a înfățișa cele ce le povestește.

«Voind a scrie», începe el, «a doua Domnie a lui Nicolae-Vodă, fac începere de unde au părăsit răposatul Nicolae Costin ce au fost Logofăt-Mare; carele au scris Domnia cea d'întăiu a lui Nicolae-Vodă, și au scris până au mers Nicolae-Vodă la Galați și au trecut Dunărea, mergînd spre Țarigrad, și, acolo părăsind, au început a scrie de Domnia lui Dumitrașco-Vodă Cantemir.» Continuatorul își propune, nu să povestească istoria Moldovei de la venirea în Scaun a doua oară a Domnului său, ci să și întregească pe Nicolae Costin, care părăsise persoana lui Mavrocordat la mazilie și se întorsese la dînsa numai în 1711, cînd principele dobîndi iarăși Domnia. Cum se vede, Axintie urmărește mai de aproape pe patron decît Nicolae Costin pe Domnul care-l înălțase și-l prețuise. Lucrul e firesc la un mic boierinaș, și tot așa de firesc e să vedem pe Axintie, nu scusînd, ca predecesorul său, greșelile lui Vodă, ci, mai simplu, mai prudent și mai slugarnic, trecîndu-le supt tăcere, pentru ca să vorbească numai de lucrurile cu care Mavrocordat se putea fâli.

În 1711, Nicolae-Vodă a dus o viață foarte nenorocită la Constantinopol. Îl pîria succesorul său în Moldova, acel Dimitrie Cantemir în care coborîtorul, în linie femeiască, al lui Alexandru-cel-Bun vedea un «rob din Sciția», îl pîria Brîncoveanu. Chemat la pîră, el nu îndrăzni să se înfățișeze, și fugi, mulțămindu-se a-și arăta în scris, către Sultan, dreptatea. Cînd i se oferi Domnia din nou, i se ceru suma de cinci-zeci de pungî, și fu închis până la plata lor.

Axintie ni zugrăvește acest timp de restriște al stăpînului, pe care ni-l arată sprijinit, în nenorocirile sale, de Dumnezeu, pentru «bunătățile» ce făcuse în ocîrmuire. Pronia lui îl scoase din

¹ P. 163.

² *Ibid.*

închisoare și zădărnici toate încercările concurenților lui. Așa se risipiră fără folos pîrile lui Dimitrie Cantemir, falsificatorul de socoteli, silințele lui Mihai Racoviță, care susținea că pe dînsul îl vrea țara de Domn, stăruințele și cheltuielile lui Antioh-Vodă, fratele hainului Dimitrie, și lui Constantin Duca, apăsător înaintea Turcilor de amintirea omorului Capugi-bașei. «Voia lui Dumnezeu» aduse iarăși pe Nicolae-Vodă în Domnia pe care abia o perduse.

El vine, în povestirea lui Axintie, însuflețit de duhul milei, al bunătații și al iertării. Nicolae-Vodă e acela care, de la început, cere Vizirului să libereze pe cei trei boieri închiși la Varna. Refusată odată, cu un «nu se poate», el nu se părăsește de gîndul cel bun, ci stăruie din nou, în repetite rînduri, îngrijind și de soțiile lor, rămase în țară. Boierii, cari îl credeaș însă dușman, aduc intervenția Hanului în favoarea lor și, scăpînd printr'însa, ei se duc la principele tatar pentru a-i mulțami, și apoi la Brîncoveanu, supărînd ast-fel, fără dreptate, ca și prin scrisoarea lor acră, pe Domnul nevinovat față de dînșii. Acesta li dă, în schimb, asigurări că vor fi primiți bine și, cînd ei se întorc în sfîrșit, el face pe Lupu Costachi, Mare-Vornic de Țara-de-jos, iar pe Jora, Mare-Logofăt la moartea lui Nicolae Costin. Mai mult, el scoate și pe Maxut, care fusese uitat. Așa povestindu-se lucrurile, de sigur că nimeni nu poate învinui de spirit de răzbunare și de prigonire pe Mavrocordat. În schimb, se laudă acea fiară lacomă de sînge, care aduse peirea în curs de doi ani de zile a doi Domni munteni, Vizirul Ali-Pașa, a cărui osîndire vom vedea că se întîmpină în cronicile muntene. «Atîta era de învățat», scrie Axintie, «la lucrurile politicești și isteț la minte, cît pociu zice că n'au stătut nici-odată la Împărăția turcească Vizir ca dînsul»¹.

În ceia ce privește acum, nu pe puternicii din timpul întregului, ci țara însăși, Nicolae-Vodă o găsește pe atît de ruinată, pe cît de *îmbielșugată* și de prosperă o lăsase. Cuprins de «mare jăle și durere», el se ocupă s'o reorganizeze și s'o împoporeze. Scoate robii, chiamă pe pribegii, ridică desetina de asupra boierilor, mazililor și mănăstirilor, împiedecă pe Turcii ce voiau să încalce pămîntul țerii, se luptă pentru a păstra

¹ P. 158.

Moldovei Hotinul, a cărui pierdere a fost «ca o rană țerei»¹, iartă, mai târziu, dajdea clerului: dacă totuși țara-î rămîne datoare, aceasta se face după o socoteală în regulă.

O mare greutate pentru Nicolae-Vodă în această Domnie a fost prezența Suedesilor și Polonilor aliați cu dînșii în Moldova, întreținerea și suportarea acestor lacomi și nesupuși soldați străini, al căror rege exercita și din retragerea-î de la Bender, din acel întunecat unghiul moldovean în care-și ascunsese durerea de învins, o mare influență asupra sfaturilor turcești până în ajunul ducerii sale, ca prins de război, spre Constantinopol. Din corespondența agenților suedesi² se poate vedea grija de rege a Domnului, nemulțămirea-î pentru excesele oaspeților fără voie pe cari trebuia să-î ție, toate nesiguranțele, contrazicerile și scăderile gândurilor și sentimentelor sale. În Axintie, se vede numai ura Domnului față de Carol al XII-lea, pe care «l-au giudecat Dumnezeu»³, față, mai ales, de Voevodul de Chiev, despre care se miară cronicarul oficial cum de «l-a răbdat Dumnezeu» să facă toate cîte le-a făcut⁴. Asupra acestor lucruri neplăcute nu insistă însă Axintie, și el povestește mai degrabă evenimente petrecute peste hotare.

Nicolae Mavrocordat a trăit, de sigur, mai bine cu Muntenii în a doua Domnie decît în cea d'întăiu. Dar aceasta n'a împiedecat, cum am văzut, pentru Brîncoveanu rivalitatea și pîrile. Domniî munteni vedeau în incoruptibilul Nicolae-Vodă un spion turcesc pentru purtarea lor veșnic trădătoare, iar el însuși vedea într'înșii pe acei cari ocupaî un tron mai bogat, mai strălucitor și care-l ispitia. Nu e îndoială că el a contribuit la căderea lui Brîncoveanu și, mai tîrziu, a lui Ștefan Cantacuzino, pe care-l înlocui.

Despre acestea însă, nu va fi Axintie acel care să ni spuie ceva. Numele lui «Bășarab-Vodă» e pomenit de cîteva ori, ca să se vadă cit era de vinovat el față de Mavrocordat. La căderea celui d'întăiu auzim tînguire, dar nu ni se dau explicații complete⁵. Iar, la scoaterea lui Ștefan Cantacuzino, lucrul e înfățișat ca și cum ar fi fost o surprindere pentru Domnul Mol-

¹ P. 158.

² Citată și întrebuintată mai sus, p. 125.

³ Pp. 154-5.

⁴ P. 156.

⁵ P. 136.

dovei. Pe neașteptate vestea numirii lui Nicolae în Țara-Românească e împărtășită lui «Iulianò Dumitrachi», agentul lui la Poartă, și se trece la expunerea amănunțită a strămutării: numirea de Caimacamî la București și primirea la Focșani. O listă și o caracterizare a boierilor pe cari Mavrocordat i-a avut în Moldova încheie cronică, din cunoașterea căreia singură multe lucruri ar ieși nelămurite.

Materialul de care s'a servit scriitorul lui Vodă este foarte variat și sigur. Multe le știa, evident, prin sine, fiind la Curte, de unde se vedea toată viața politică. Anumite lucruri, de un caracter mai tainic, le va fi aflat de la Domn. Mărturiile ale boierilor au fost și ele întrebuințate, și întilnim, ca și la Nicolae Costin, lămuritorul «spun»¹. Ca izvoare scrise a avut, spre deosebire de Nicolae Costin, pentru Domnia lui Nicolae Mavrocordat, acte oficiale, pe care le și reproduce une ori, în întregime sau numai în parte. Ast-fel, pe lângă scrisoarea latină, de care am mai vorbit, epistola lui Nicolae-Vodă către fratele său Ioan, la luarea Domniei², «cartea» boierilor de la Varna, prin care anunță lui Vodă liberarea lor³, firmanul pentru numirea lui Nicolae ca Domn al Țerii-Românești, în 1716⁴.

Afară de aceste mijloace de informație, Axintie, un om luminat și un intim al Domnului, recurge, pentru afacerile europene, și la alte izvoare scrise. Așa, la Polonii regelui Suediei, el se raportă la «gazeturî»⁵, la pornirea lui Stanislav către Bender pomenește *avisiile* ce înștiințară pe Domnul Moldovei despre acest fapt⁶. Iar pentru caracterul rău al lui Carol al

¹ P. 123.

² «Iubite frate. Îți mulțămim foarte căci ai pus nevoința de n'ai lasat să peară acei boieri. Veî avea și de la Dumnezeu plată și de la noi mulțumită.» P. 128. Se citează și scrisoarea Domnului către Logofătul Ioan Buhuș.

³ «Iată că ne scoase și pe noi Dumnezeu dintr'această închisoare, cu mina Măriei Sale Hanului, fiindu-ni Măria Sa stăpin vechiū și aflindu-ni dreptate.» P. 137.

⁴ «De vreme ce ne slujești cu dreptate și te puî tare pentru raiă, iată că te-am miluit cu Domnia Țerii-Românești.» P. 170.

⁵ «Scriaū în gazeturî»; p. 135.

⁶ «Niște avisiî ce scriaū»; p. 146. Aceste *avisi* erau o gazetă manuscrisă pe care o primiaū, plătind abonamentul, oamenii politici săi cei ce se interesaū de politică. Din fie-care centru mai important pornia asemenea *avisi*.

XII-lea Axintie trimite la «istorii» care nu sînt acele ale Moldovei ¹.

Axintie n'a început a-și redacta lucrarea îndată după ce sfinșise cu coordonarea moștenirii literare a lui Nicolae Costin. Am văzut din titlul compilației acestuia că ea a început să circule o lună după moartea autorului ei, în Octombrie 1712 ². El însuși ni spune că «a început după ce a trecut trei ani din a doua Domnie a Măriei Sale și a intrat într'al patrule an», deci după luna lui Decembre din anul 1714.

Cercetarea indicațiilor cronologice împrăștiate ici și colo în narațiune întărește această afirmație. Ast-fel, de Pahomie episcopul Romanului, care a păstorit până în 1714 ³, se spune «Pahomie carele era episcop de Roman ⁴». La început chiar, fiind vorba de regele Suediei, Axintie se exprimă ast-fel: «Nici știa cele ce se gătiau să-î vie asupra, precum se va scrie la rîndul său întimplarea», și se știe că atacul lui Carol al XII-lea în Bender, de oaspeții pe cari-i scosese din sărite cu capriciile lui de femeie, s'a făcut la 12 Februar 1713 ⁵.

Sînt însă unele aluși la evenimente istorice, unele calificații de persoane, care nu se potrivesc cu această dată, dar nici cu tonul povestirii, nici cu alte elemente de datare. Lui Hrisant, patriarhul Ierusalimului, care e mult lăudat pentru participația sa la opera de cultură a Domnului, i se zice «*prea-fericitul* chir Hrisant ⁶», o calificație ce se dă numai morților, cînd știm că acest prelat a trăit până în 1731. Și mai curios pare cînd, la arătarea carierii ulterioare a lui Stanislav al Poloniei, se spune că a trecut pe urmă, fiind socrul lui Ludovic al XV-lea și pro-

¹ «Precum scrie la istorii»; p. 166.

² 1713 e o greșală la prefacerea anilor de la Facerea Lumii, cari sînt 7221, în ani de la Hristos, greșală — neînceperea anului de la 1-iu Septembrie, ci de la 1-iu Ianuar —, pe care însuși Nicolae Costin o face curent în cronica sa, înșelînd adesea pe cine nu-î cunoaște acest defect permanent.

³ Melhisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 336.

⁴ P. 131.

⁵ Voltaire, *Histoire de Charles XII*, p. 326.

⁶ P. 161.

tegiatul politicii franceze, din Danzig în Lotaringia, «și acolo a fost până la sfârșitul vieții sale»¹. Dar fuga lui Leszczyński din Danzig e din 1734, cesiunea Lotaringiei către dînsul s'a făcut abia în 1737, iar moartea bătrînului duce și fost rege, care lunecă din jilțul, în care dormita, în flacărele căminului, se întimplă în 1766 numai². Se mai menționează apoi aici — nepotrivirea cronologică e mai mică — moartea lui Carol al XII-lea, și acesta muri tocmai la 11 Decembre 1718, pe cînd cronica lui Axintie, începută în 1714-5 și ținută în curent cu evenimentele ce se petreceau, a trebuit să fie terminată cu totul în 1716.

Înainte de a da explicația, trebuie să se observe încă un lucru. Axintie începuse cronica sa, începuse a-și da partea în letopisețul oficial al țerii din ordinul lui Nicolae Mavrocordat, dar el nu înțelegea să se oprească aici, ci, făcînd ca Nicolae Costin, să ducă mai departe, cît va trăi, istoria Moldovei, orî că mai era să vie, orî ba, Nicolae-Vodă pe tron. Scriînd în 1716 ultimele sale pagini — după manuscriptul unic ce ni-a conservat lucrarea sa —, el observă, supt Mihaï Racoviță acum, că ducerea Domnului bun s'a simțit îndată, «cum a venit Mihaï-Vodă în Scaun». Și îndată adaugă: «Iară cele alte ce s'a ucrat și se vor lucra, se vor scrie la a tria Domnie a lui Mihaï-Vodă și la alte Domnii a Moldovei»³.

Cum am spus, sînt cunoscute și manuscripte separate ale lui Axintie Uricarul, manuscripte adecă ale lui Nicolae Costin, cuprînzînd la sfîrșit și acest adaos. Pe unul l-a avut și l-a întrebuițat M. Kogălniceanu⁴; astăzi el se află la Biblioteca din Iași⁵. În legătură cu cronicile muntene contemporane, îl mai găsim și în două altele⁶, dintre care unul e un frumos manuscript domnesc, cu titluri roșii și un elegant frontispiciu, — purtînd stema dublă a Moldovei și a Țerii-Românești —, decî unul din manuscriptele

¹ P. 166.

² V. M. [Aubert]. *La vie de Stanislas Leszczyński*, Paris, 1769, în 8°; *passim*.

³ P. 172.

⁴ V. *Letopisețele*, ed. I-a, II, p. 465.

⁵ Unde formează nl. 9. Cf. Aron Densușianu, *Ist. lit. rom.*, p. 178, nota.

⁶ Ms. 293 al Academiei, copie din 16 Ianuar 1791, și ms. 58 al aceleași instituții.

lui Nicolae Mavrocordat chiar¹. Nicăiri Axintie nu e dus mai departe decât anul 1716.

Dar aceasta nu exclude ideea unei continuări. Dacă Axintie, pe care l-am putut urmări² până în 1719, n'a avut nici-un motiv de a-și părăsi intenția continuării cronicii moldovenești, el nu mai avea nici o rațiune de a trimite lui Nicolae Mavrocordat în Muntenia o continuare, care nu-l priva direct pe acesta, care nu se opria la nici un punct important din istoria țerii, care putea să conție — un diac nu va fi avut caracterul intransigent în îndreptarea sa politică — aprecieri ce n'ar fi convenit cu totul patronului de altă dată. Cronica până la 1716 s'a păstrat, pentru că Mavrocordat, care o ceruse, o avea în mîna sa și avea tot interesul de a o răspîndi, împreună cu alte opere laudătoare.

Cealaltă, continuarea continuării, se va fi pierdut ea cu hîrțile lui Axintie, la moartea lui? Poate. Poate iarăși își vor fi luat material dintr'însa, pentru a descrie așa de pe larg Domnia a treia a lui Racoviță, compilatorii Mustea și Amiras. Acesta din urmă se îngrijește prea mult, la început, de cele ce a făcut la Muntenii Nicolae-Vodă, pentru ca bănuiala unui împrumut din partea pierdută a lui Axintie să nu se ivească.

Dar — și astfel venim, terminînd, la explicația nepotrivilor de cronologie — Axintie, cronica lui, așa cum o cunoaștem din ediția lui Kogălniceanu³, a suferit o remaniere pe alocurea, de la un copist târziu, posterior anului cînd a murit Stanislav Lezczynski. A fost acest copist un compilator? A făcut parte Axintie dintr'un corp de cronici pe care nu-l cunoaștem, corp care să fi dus mai departe expunerea istoriei moldovenești în secolul al XVIII-lea? E cu putință, și un asemenea corp s'ar putea descoperi printre multele manuscrite de cronici în posesia particularilor sau îngropate în biblioteci puțin cercetate.

¹ E scris, firește, în Țara-Românească, de oare ce cuprinde și din cronicile de Curte muntene, compilate și redactate pentru dînsul după restabilirea lui la București, în a doua Domnie munteană. De altfel, se dau în margene echivalentele expresiilor moldovenești: la pag. 39, «răteazele» se explică prin «verigile», la p. 45, «păpușoi» prin «porumbu». Scrisoarea latină a lui Stanislav e copiată în foarte frumoase caractere. Vom reveni, natural, asupra acestui manuscris.

² V. mai sus, p. 132.

³ Manuscrisele contemporane cu Nicolae Mavrocordat au fost și ele întrebuințate în publicația lui.

Căci — și cu aceasta mîntuim studiile asupra lui Nicolae Costin și continuatorilor lui —, atît Nicolae Costin, cît și Axintie, n'au făcut parte din corpurile de cronici ale secolului. De la 1661 înainte, li s'a preferit povestirea interesantă a lui Neculce sau scurta compilație a lui Mustea și Amiras.

Trecînd ca Domn în Țara-Românească, Nicolae Mavrocordat duse și acolo iubirea pentru învățatură și învățați și provocă scrierea de opere istorice, al căror scop era să lege lauda propriei sale Domnii de întreg trecutul țerii pe care o stăpînia. Aici, în cele două stăpîniri al sale, ce se succed aproape, înainte și după războiul cu Nemții, o activitate istorică nu mai puțin fecundă decît în Moldova se produse din îndemnul Voevodului domnitor.

Și aceasta nu numai în românește. Dacă printre Grecii dela Curtea sa, între cari am văzut că erau și oameni eminenti, el nu-și găsi nici rapsodul, nici istoricul, dintre cari merita întru cîtva pe cel din urmă, el fu cu bogăție laudat în latinește. Cînd plecă din Ardeal, unde, la Sibiiu, el era în general respectat pentru deosebitele sale însușiri personale, un admirator mai mult sau mai puțin desinteresat îi închină o *Oratio panegyrica*, păstrată într'un manuscript din Brașov¹. Un *De laudibus*, în care se înalță mai ales învățatura, talentul literar, sufletul ales al Domnului, de un erudit german, e cunoscut și a fost cuprins în «Genealogia Mavrocordaților» publicată de d. Legrand².

Între cei mai vestiți cunoscători ai limbii grecești vechi se număra la începutul secolului al XVIII-lea Sasul Ștefan Bergler, din Brașov, un stricat și un mare filolog în aceeași vreme. Învățase limba din convorbirile ce avea ca tînăr cu Grecii stabiliți în orașul său natal sau cu cei ce veniau de peste munți, din Țara-Românească. Recomandat lui Nicolae Mavrocordat de editorul Thomas Fritsch din Lipsca, el se bucură în curînd de

¹ La Biblioteca gimnasiului evanghelic. Titlul complet este: «Oratio panegyrica Celsissimo principi ac domino domino Nicolao Maurocordato per tractatum pacis e Germanorum detentione liberato, in monumentum gratitudinis, 1718.»

Manscriptul a fost semnalat de d. N. Densușianu; *An. Ac. Rom.*, II, p. 221.

² *Généalogie des Maurocordato de Constantinople*, Paris, 1886, p. 63 și urm.

deosebita considerație literară a Domnului, care-î dădu sarcina de a traduce în latinește tratatul moral *περί καθηκόντων*. Originalul grec și excelenta traducere apărură la Lipsca în 1722. Cartea ieși în Februar¹, iar în Mart principele mulțămia călduros traducătorului său de «osteneala pentru limba elinească și bunăvoința față de persoana lui². «El îi oferia în același timp a-l răsplăti în orî-ce chip pentru frumoasa-î lucrare. În anul următor Mavrocordat, vorbind lui Hrisant de Ierusalim de planurile sale literare, de «corespondența ce avem cu un oare-care arhiepiscop de Canterbury, anume William, și ni scriem unul altuia», amintia și de Bergler, «un bărbat așa de priceput în limba elinească, încît altul ca el nu se află în toate școlile Europei³».

La această dată Bergler îngrijia tipărirea pentru întâia oară a Dicționarului Sfintului Chiril⁴. Pentru a-l îmbărbăta la lucru, Domnul, care-î știa slăbiciunea, îl alimenta cu cele mai bune vinuri românești, ni spune Sulzer⁵. Catholic de prin 1723—4, îmbrăcat românește de la întâia sa sosire în Țara-Românească, el rămase la curtea munteană, unde un filolog putea mînca și bea atît de bine plătind prin corecturi, traduceri și prefețe, și supt Constantin-Vodă, fiul lui Nicolae Mavrocordat. Muri în timpul noului război austro-turc, și operele ca și biblioteca lui intrară în stăpînirea Domnului⁶. Nu se știa pînă acum că Bergler a plătit ospitalitatea largă a lui Nicolae Mavrocordat și printr'o operă istorică. Această operă se păstrează într'un îndoit manuscris, anonim, care poartă titlul de dedicație: «Ad celsissimum atque piissimum principem Nicolaum Maurocordatum de Skarlati, dominum dominum clementissimum» și cuprinde, pe lîngă o îmbielșugată alegere de frumoase frase goale, de *colachii* savante de humanist, și unele informațiuni bune și nouă asupra

¹ Ce am spus pînă aici se razimă pe autoritatea lui Sulzer — partea inedită —, care combate pe Mathias Gexner, ce presintase într'un chip ridicol pe Bergler, în *Isagoge in eruditionem universalem*, p. 422, răsîmîndu-se el însuși pe spusele unui comite ce cunoscuse pe Bergler la București, — adecă Ferrati —, ale rectorului brașovean Paul Roth și ale rudelor lui Bergler chiar.

² Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 170—1, No. 125.

³ *Ibid.*, pp. 172-3, No. 126.

⁴ *Ibid.*

⁵ *L. c.*

⁶ Cf. și Sulzer, partea tipărită, III, pp. 10, 572.

Domnului, familiei sale — fiul Scarlat, cel mai/iubitor de învățatură din toți, mort la două-zeci de ani¹, o fiică, moartă și ea, care fusese soția lui Ioan de Scarlati² —, asupra operei de cultură a lui Nicolae-Vodă: «seminariile de litere» întemeiate de dînsul în Moldova, asupra împrejurărilor și personagiilor politice. Lucrarea e foarte învățată, plină de citații din clasici: Pliniu, Polibiu, pentru a pomeni numai pe cei ce se întilnesc întâiu. Ea cuprinde o întâie parte introductivă, în care autorul se zugrăvește pe sine ca locuitor al Bucureștilor, ca străin trăind «supt prea fericitele auspicii»³ ale lui Vodă. A doua parte e cea narativă și encomiastică, ce se razimă în parte și pe «Analele țerii», din care — din Axintie Uricarul — reproduce poate scrisoarea latină a regelui Stanislav. Atribuția lui Bergler se poate face cu siguranță, căci nu exista pe atunci la Curtea munteană a lui Nicolae Mavrocordat nimeni altul care să poată scrie laudele principelui în această desăvîrșită și elegantă latinească de imitație⁴.

Dar Nicolae Mavrocordat voiă mai mult decît laudele măiestrite ale unui străin. El doria și aici, ca și în Moldova, să i se scrie istoria principatului după sentimentele și interesele sale, și această istorie definitivă, care să resume și să înlocuiască pe celelalte, să se concentreze în jurul numelui său sau, mai bine, să fie scrisă pentru a ajunge la dînsul, care dăduse îndemnul.

Un om ca Nicolae Costin nu se putea găsi în Țara-Românească la 1718, în acea Domnie a doua munteană, cînd, liber de griji, domnind în pace, petrecîndu-și vremea între convorbirea învățaților, cetirea cărților și cîrmuirea normală a Statului, Domnul își făcu planul său de istorie. Fusese unul, cum vom vedea, care, cu o cultură alt-fel orientată și cîștigată aiurea, avea cel puțin tot atîta învățatură ca Logofătul moldovean, cel puțin tot atîta

¹ P. 58.

² *Ibid.*

³ «Dum sub felicissimis auspiciis tuis, celsissime princeps, dulci pascimur otio, animum incessit cupiditas Moldaviae et Valachiae annales revolvere, ut, cum his in partibus advena sim, in fastis saltem peregrinus non essem.»

⁴ Opusculul a fost tipărit de d. Legrand, în cartea sa citată, după ms. din Brașov. D. N. Densușianu pomeneste însă în raportul său de un al doilea manuscris, aflător în Pesta. V. *An. Ac. Rom., l. c.*, p. 199; Engel, II, pp. 15-6.

dor de lucru și, mai mult decît dînsul, o judecată sănătoasă și pătrunzătoare, un spirit vioiu și ager, care-l făcu să-și domine timpul prin cultură ca și prin însușirile sale politice. Dar trecuse doi ani la această dată de cînd Constantin Stolnicul Cantacuzino, nepot, frate, unchiu și tată de Domn, fusese zugrumat în închisoarea din Constantinopol.

Dacă deci un Nicolae Costin nu se putea găsi, Domnul avea la îndămină un personajiu ale cărui însușiri se pot asemăna cu ale lui Axintie Uricariul. Ca și acesta, Radu Popescu știa latinește, și ni-o spune singur într'una din lucrările sale, menționînd misiunea la generalul Heissler, în Brașov, a lui «Radul Logofătul, fiul Chrizii Vistiarul din Popești, fiind învățat și în limba lătinească»¹, fără a mai vorbi de adagiū latinești de forța și raritatea lui «*laus in fine cadit*, cum zice oare-care politic latin, saū, cum zice altul, *finis coronat opus*, adecă sfirșitul cunună lucrul»². Dacă străbatem operele lui Popescu, găsim în număr mare neologisme de origine latină care corespund celor întîlnite la Axintie: «generalisim, adecă mai mare peste toți generalii», «ministru», «regemente», «presidiū», «foarteliții», «lăzăret», «musicī», «confirmații», «privileghii», «prințipi», «rebeli», saū «gratie», «rebeliști», «încoronat», «practic», etc. Cu mai multă siguranță decît pentru uricariul moldovean, putem spune că Radu Popescu știa turcește, din care citează proverbe: «medetu, medetu, ghiaur bezebat; va! va! ghiaurii ne-aū călcat»³, apostrofe ca «diisizi ghiaur», porecle ca «Nalcăran», dată de Turci aceluī rupător de potcoave nemțești cu «cite opt cuie», care fu regele August⁴, nume ca «șehdanud handagăstanlă, care, tălcuindu-se, se zice lăcuiitorul în munți»⁵, forme ca «Șaitanici-Ogulari», ca plural pentru Șaitan-Oglu, cărți ca *tablele*, hărțile adecă, ale geografilor turci Nasirtusi și Uluc-beiū «gheograful»⁶.

Grecește știa Radu Popescu iarăși, ca și Axintie Uricariul. Dacă nu citează pe Euripid ca acesta, el întrebunțează cuvinte

¹ *Magazinel istoric pentru Dacia*, V, p. 106.

² *Ibid.*, p. 105.

³ P. 152.

⁴ V., pentru aceste lucruri, și *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 373. Porecla o pomeneste și D. Cantemir, în *Ist. imp. otoman*, p. 340.

⁵ P. 113.

⁶ *An. Ac. Rom.*, I. c.; *Magazinel*, IV, pp. 132, 140.

ca: «ghinecolatru», «exorie» — pentru *exil* —, «aretie», «colachie», «protimos», și, laudînd pe beizadea Scarlat, mort înainte de vreme, se exprimă astfel: «[știa] turcește, elinește, latinește» — ca și laudătorul deci —, «frincește, și tot cu cărțile petrecea, care cu adevărat putem să zicem că era ἀπαύρασμα και χαρακτήρ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ»¹. Ba se laudă și el cu un autor elin, cu «Aristofan poetul»: «cum zice Aristofan poetul, în stihul d'întîi care face el începătură cărții»². Și, mai mult decît putem spune despre Axintie, cronicarul muntean al lui Nicolae-Vodă știa poate și «frincește», de oare ce scrie: «malcontenti», «Fiamengul», — pentru ambasadorul olandes —, și rusește, din care limbă pune cuvîntul *baiceo* într'o voroavă a Țarului către patriarch³, și polonește, căci amintește de cuvintele prin care Leșii își manifestaū veto: *ne pozwolim*⁴.

Și Radu Popescu, ca și Axintie Uricariul, e un om curios de politică europeană, chiar de aceia care n'avea nici o legătură cu istoria țerii sale. În prima sa scriere, el se interesează de alegerea lui August de Saxonia, despre care-î spun minuni «cei ce aū fost în țara leșască la coronația Craiului acestuia»⁵, în hainele căruia, stropite cu pietre scumpe, «lovind soarele, se părea că alt soare răsare»: «zic unii, care nu este cuvînt de crezut, cum că prețul acei haine era de o mie de pungî de bani». El întrebă de ce alipiaū Turcii de numele lui August porecla de «Fărimă-Potcoave»: «Am cercat acest cuvînt, să știū de ce-î zic Turcii așa, și am aflat de oameni aleși, de credință, că el este om virtos»⁶. De aici trece la «Moscul Împăratul», despre care în fiecă an aduceaū negustorii vești fabuloase și mîngîietoare pentru doritorii de dominație creștină: «că aū făcut Moscalii de miū de vase, care aū cîte atitea sume de ostași și de cîte atitea tunuri, și aū pornit și aū făcut aceia și cealaltă, și de acum numai sînt să se pornească pre mare la Țarigrad, și altele ca acestea vești aducea»⁷.

El întrebă pe acei negustori propagandiști și pe «cei ce se fac a fi viteji și umblă după aceste vești» și i se spune, între

¹ Pp. 112—3.

² P. 167.

³ P. 166.

⁴ P. 155.

⁵ P. 263.

⁶ P. 164.

⁷ P. 164.

altele, «că Împăratul este cam nebun, lipsit de minte, și cele ce nu se cade a face acelea face;—cum îi vine în gînd, bine-rău, aceia face: omoară cu vină și fără vină... Așa spun, că atît este de iute, cît, dacă i se nălucește pre cineva, cu mîna lui îl omoară; de care iuțime toți s'aũ îngrozit și cu mare nevoie îi slujesc, fiind nebun»¹.

Tot în aceste memorii, Radu Popescu își luminează cetitorii în privința lui «Racoți Frenț» și răscoalei lui de opt ani, în privința morții «craifului de la Spania» și luptei pentru țara lui, care face ca o «părticea» din «Spanea» să fie dată «Neamțului». Vorbește de lupta suedo-rusă, de «Stănislav Lisieschi», de «Țariul», de «Mazipa» și de «ticălosul tînăr», adecă regele Carol al XII-lea, zdrobit în acea bătălie de la Pultava, așa de groaznică, «încît s'aũ părut oamenilor că va să piarză Dumnezeu pămîntul»².

În cronică sa oficială, scrisă mai tîrziu, acest boier muntean, care se informa și el de prin «gazeturile», «avisurile» și «istoriile» lui Vodă, vorbește pe larg despre afacerile persane, cu care prilej menționează muntele Ararat, pe care «și acum se află semne și rămășițe din chivotul lui Noe»³, despre «Filip duca de Orleans, care se trăgea din neamul craifului franceș», despre omonimul său «craiul Spaniei», despre papa Inocențiu al XIII-lea «din neamul prințipilor romani ce se chiamă Decont»⁴. Și aiurea, în aceeași cronică oficială, revenind la «cele ce s'aũ întîmplat printr'alte părți străine»⁵, el atinge moartea Ecaterinei, «Împărăteasa Moscalilor» și a lui «Ghiorghie întăiul Crai al Englezilor»⁶.

Ca și Axintie, Radu Popescu e reprezentantul sentimentelor, scriitorul judecăților lui Nicolae Mavrocordat, care vorbește prin el, cu urile și pornirile sale. Dar Axintie observă o rezervă, o distincție oficială, pe care în zădar ar căuta-o cineva la cronicarul muntean. Ca și Nicolae Costin, în ultimele lui capitole, și mai mult decît acesta, el înfierează, condamnă, urmărește cu sarcasmul și injuria pe dușmanii patronului său. Dacă e o

¹ P. 167.

² P. 173.

³ P. 134.

⁴ *Ibid.*

⁵ P. 177.

⁶ Pp. 177—8.

scădere din punct de vedere moral, dacă e o înjosire a tonului povestirii istorice, această aprindere, acest zel înfocat fac din lucrarea oficială a lui Radu Popescu o operă literară cu mult superioară ca expresie și interes palidei povestiri a uricariului.

Această notă personală la Radu Popescu se explică prin firea lui deosebită, mai vioaie și mai pătimașă. Ea se explică iarăși prin aceea că unui boier mare, cum vom vedea că era Popescu, îi e permis a apăra o cauză cu o putere de expresii pe care nu ar îndrăzni să o aibă un simplu scriitor de hîrtii oficiale. Ea se mai lămurește însă prin ceva: trecutul lui Axintie Uricariul fusese trecutul fără culoare și fără însemnătate al unui slujbaș harnic și ascultător, pe cînd în trecutul lui Radu, fiul lui Hrizea, se găsea acte pe care acesta doria să le știe iertate, să le vadă uitate, acte de trădare față de Domnul pe care acum el îl servia ca boier de Divan și-l apăra ca scriitor politic. În violența lui, care se coboară totdeauna până la trivialitate, se răsfrînge tulburarea sufletească a trădătorului, graba și focul neofitului, care vrea să dovedească, să se afirme.

Aceasta ne aduce să cercetăm viața lui Radu Popescu cronicarul. Aiurea am schițat biografia lui în legătură cu Memoriile care i se pot atribui cu dreptate¹. Nu vom repeta în altă formă acele lucruri, ci le vom întregi mai mult cu cunoștinți nouă.

Existau în Țara-Românească, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, două familii cu acest nume de Popescu, origine din părți deosebite ale principatului. Dintr'una făcea parte Antonie-Vodă din Popeștii Prahovei, fiu al lui Neagoe Postelnicul din Negoiești².

Cealaltă, familia cronicarului nostru, era din alți Popești, cei din Ilfov.

Nu știu căreia din două îi aparținea un Radu Popescul, fost Mare-Ban la 1666, care ocupa, în 1669, dregătoria de Mare-Vornic³. Numele tatălui lui Radu al doilea Popescu, al nostru, îl cunoaștem însă, fiind-că ni-l spune adesea fiul său: era Hrizea Vistierul.

¹ În *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 362 și urm.

² *Ibid.*, XXI, p. 340, nota 2.

³ *Buciumul*, I, p. 243.

Acestuia însuși i s'ar putea consacra o cercetare biografică. A fost un om de partid, dușman Cantacuzinilor, un om de luptă și de dușmănie, care făcu adese ori cunoștință cu prigonirea, prigonind și el adese ori pe alții și care-și sfârși viața printr'o cumplită moarte. Fu închis, chinuit și omorât de Șerban Cantacuzino, care-l acusa de mîncătorie, mai ales cu prilejul expediției turcești la Cămenia. «În chinuri», scrie un călugăr ce se afla atunci în Țara-Românească, Del Monte¹, «i-a sărit lui Hrizea ochiul, și tiranul, auzind cu urechile sale tînguirile, strigătul și suspinele lui, auzi și vorbele acestea ce le spunea în chinurile sale: «Doamne, nebun ești și crud; de ce mă chinuești în deșert? Ai primit de la mine trei sute de pungă, și m'ai lăsat sărac. De ce te învierșunezi, neomenosule, împotriva trupului mieu? Ce crezi? Am slujit, și numai în anul acesta am plătit pentru țară 2.800 de pungă, pe care le-ai luat, dar nu știu cui le-ai dat.» La auzul căror cuvinte, Domnul a poruncit să-i grăbească moartea, și a fost înțepat, băgîndu-i-se țeapa de un cot în trup»².

Familia celui ucis în așa de crude chinuri era ruinată, și Domnul se pregătia să întindă și asupra ei răzbunarea sa. Ea scăpă însă de supt paza oamenilor lui Vodă și, în mijlocul iernii, — era iarna 1679—80, — pe ghiață, trecu în Turcia. «Lupul turbat ce era» Șerban-Vodă, scrie un cronicar de opoziție³, spumegă în zadar de mînie la vestea că i-a scăpat prada. Bieții fugari — între cari se va fi aflat, copil, și Radu, fiul Hrizei, — ajunseră la Constantinopol; de acolo pe urmă ei trecură în Moldova la Domnul dușman al lui Șerban, la Duca-Vodă. Aș crede că Radu Popescu/nu și-a mai văzut țara până la moartea lui Șerban-Vodă și suirea pe tron a Brîncoveanului, care inaugură o eră de iertare și de împăciuire.

În 1689, în al doilea an din noua Domnie, Radu era Logofăt, și Domnul îl trimise la sfîrșitul lui Maiu să ducă un present de o mie de boi și o sumă de bani «jupinului Heissler», care co-

¹ Asupra căruia v. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 429-31 și notele din Archiva Propagandei, în *Arch. soc. și lit. din Iași*, V, care confirmă atribuția propusă în *Anale*, fără a se cunoaște aceste informații prețioase.

² *Magazin*, V, p. 39; Engel, *Gesch. der Walachei*, I, pp. 110-1. Cf. Constantin Căpitanul, în *Magazin*, I, pp. 22—3.

³ Constantin Căpitanul, *l. c.*

mandă forțele împărătești din Ardeal și care nu se putuse înțelege bine cu o solie anterioară. Radu rămase acolo și după îndeplinirea misiunii sale, în care expuse cu putere dreptatea ce avea Domnul de a nu se risca într'o aventură. Pare că era încă în Brașov la 3 Iulie, dar că plecă în curînd, după ce înștiințase pe general de atacul ce plănuise Turcii contra Orșovei. El nu mai avea ce face după plecarea lui Heissler în această direcție ¹.

Întorcîndu-se, Logofătul Radu nu se duse în lagărul Domnesc și nu participă la campanie, pe care nu știe s'o descrie decît după spusele altora ². Cînd Nemții intrară, peste puțin, în țară, Popescu se găsia însă în suita Domnului răătăcitor și se află probabil present la întvederea de la Drăgănești între Heissler și Brîncoveanu ³. Era un Logofăt de taină, care știa multe lucruri asupra intențiilor lui Vodă, asupra relațiilor și înțelegerii lui cu Tököly pentru campania din 1690. În adevăr, în cursul iernii, într'o scrisoare către pribegii: «Aga» Bălăceanu, și «tata Staico Păharnicul», Merișanu, — un fiu de boier mare, Mihai Postelnicul Băjescu, transmite și însemnate informații dobîndite de la «Radul Logofătul de taină», care e de bună samă cronicarul nostru ⁴.

El se afla la București, credem, pe timpul marii expediții ardelene, ce urmă ⁵, căci știe data precisă — el, care nu ține datele în samă —, cînd capul lui Bălăceanu fu înfipt în prăjină. La 1692 se găsia tot în capitala țerii și avu prilej să asiste la insultătorul alaiu și muștrarea pe care Brîncoveanu le făcu lui Staico, dușmanul său, care-î căzuse în mină. Trei ani nu mai știm nimic despre dînsul. În 1695 însă, Domnul primi ordine să gătească zaherea pentru Camenița, să meargă «la bogazuri să păzim»⁶, să urmărească aici pe hoți și să reclădească cetatea Cladovei.

¹ *Magazin*, V, p. 106 și urm.; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 237. Pentru împrejurările politice de atunci, v. scrisoarea lui Brîncoveanu din Cerneți, 2 August, către Împărat, scrisoare ale cărei scuse fură răspinse de acesta în Septembrie; Hurmuzaki, VI, pp. 284—5.

² *Magazin*, l. c., p. 109 și urm.

³ Pp. 111-2.

⁴ Scrisoarea s'a tipărit mai bine în Hurmuzaki, VI, p. 310.

⁵ P. 114.

⁶ Însemnări autografe ale Brîncoveanului, pe calendare; în *Rev. Română*, I, p. 667.

Sarcina aceasta o dete în parte lui Radu Popescu și lui Radu Greceanu, unul Clucer, altul Stolnic. Ei își căutară bine de treabă, dar misiunea fu luată înapoi după stăruințele Banului Cornea Brăiloiu, care considera prezența delegaților domnești la Cladova ca o încălcare a drepturilor sale. De atunci Radu Popescu, un om ambițios și răzbunător, ținu ură lui Cornea, și, în lucrările sale literare, el găsi prilej să-și răzbune, ridiculizându-l.

De la Cladova, Radu merse în lagărul Domnului și asistă la întilnirea acestuia cu Sultanul, în ziua de 3 Octombrie 1695. Ridicat la rangul de Clucer, el ceti dovezile de dilapidare în procesul, cu motive politice ascunse poate, care fu intentat lui Constantin Șerban Clucerul, în vara anului 1696; Domnul scoase hîrțile «și le deade la Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistierul din Popești, să le citească».

Pe urmă, sluga credincioasă a lui Brîncoveanu începu să calce strîmb: el luă parte la înjghebarea unui complot contra Domnului și, fiind unul dintre cei mai greu compromiși, dintre cei ce trebuiau pedepsiți măcar de formă, el, «Radu Clucer, fiul lui Hriza Vistierul», fu pus cît-va timp la închisoare, în 1700.

Aceasta-î sfărîmă, o bucată de vreme, cariera. Supt Brîncoveanu, care-l iertase, ca și pe toți complicii lui, el nu mai fu nimic. Probabil Ștefan Cantacuzino, venind la Domnie în 1714, crezu de cuviință să răsplătească pe acest vechiu dușman al predecesorului său, făcîndu-l Vornic. În această calitate, i se dădu sarcina de *mehendar* al lui Carol al XII-lea în toamna aceluiași an¹. În 1714—5, iarna, el merge, cu Neagoe Stolnicul Topliceanu și Drăghici Strîmbeanu Medelnicerul, într'o comisiune pentru hotare². Dar această Vornicie nu era cea Mare, ci numai aceia de Tîrgoviște și ca vornic de Tîrgoviște îl și vedem ieșind înaintea noului Domn, Nicolae Mavrocordat, lingă Focșani, în 1716³.

Mare-Vornic însă deveni Popescu supt Domnia lui Nicolae Mavrocordat, care-î va fi apreciat știința și spiritul ager. Ca Mare-Vornic, îl vedem primind, cu Șerban Greceanu, Mare-Pitar,

¹ Până aici lămuririle au fost luate din Memoriile citate. Aceasta e din cronica oficială, în *Magazin*, IV, p. 34.

² Ms. 441 al Bibl. Ac. Rom.; v. mai departe.

³ «Vel Vornic la Tîrgoviște», în loc de Vornic de Tîrgoviște, e o greșală în Axintie Uricariul, p. 172.

pe Hanul care mergea spre Timișoara ; cei doi *conăcari* duc pe temutul oaspete al țerii până la Cerneți. Nogaii prădînd în calea lor, Radu Vornicul fu acela care denunță purtarea lor Domnului¹.

Războiul cu Germanii începuse, și boierii cari țineau partea acestora vedeau în Popescu o piedecă pentru realizarea planurilor lor de trădare. «Viclenii» dau lui Nicolae-Vodă sfatul de a-l face Ban-Mare și a-i încredința comanda în potriua catanelor, peste Olt, ca celui «mai sprinten, mai levent». Oferindu-i-se, Radu Vornicul primește înălțarea în rang și sarcina militară, care-l puneau în fruntea boierimii muntene.

Cu ceva Turci și Tătari și «cîta-va slujitorime de țară», noul Ban plecă să-și ocupe provincia și, stabilindu-se în Craiova, începu opera de pacificație. În lipsa sa, Domnul fu prins și trimis peste graniță. Banul său dădu, în zădar, de știre oștilor împărătești de peste Dunăre, făcu apel în zădar la ostașii săi proprii. Aceștia-l duseră poclon Nemților la Tirgoviște, de unde Pivoda, care prinsese pe Mavrocordat, îl liberează. Dar nu i se permite a merge, cum voiă, la Rîmnice, ci e transportat la Sibiiu. Căpătînd de aici voie să steie după placul său în Ardeal, el se așeză la Brașov, «unde era fiiu-său și alții ai casei lui», împreună cu boierimea care făcuse lovitura contra Domnului.

Aici împrejurările îl schimbă la față : deveni prietenul dușmanilor și dușmanul prietenilor săi. Redactă poate singur petițiile din 14 și 23 Septembrie 1717, prin care se cerea luarea în stăpînire militărească a întregii Țeri-Românești, prinderea fratelui mai mic, Ienachi Mavrocordat, noul Domn, precum fusese prins fratele mai mare, numirea, în sfîrșit, a lui Iordache Cantacuzino ca Domn al Împăratului peste principatul anexat. În orî-ce cas, el le iscăli în rîndul întăi. Cît îi dură această simpatie pentru Germani, nu știm cu dovezi, dar putem gîci : atîta cît crezu a-și putea face cu dînșii interesul².

Dar, cînd pacea dela Pojarevac se încheie și se văzu că Țara-Românească propriu zisă va rămînea Turcilor, că numai în Oltenia hrăpită de creștini va fi Domnie împărătească, interesul lui Radu Popescu nu mai putea fi satisfăcut de Nemți. Ioan Mavrocordat i se păru atunci un principe foarte bun, și el se întoarse lîngă

¹ Pp. 51-2.

² Hurmuzaki, VI, p. 192 și urm. Cf. *Fragmente*, IV, p. 167 și urm.

dinsul, fără a căpăta însă vre-o boierie ca răsplată. Numai Nicolae-Vodă, întors în Scaun, îi dădu iarăși Marea-Vornicie, pe care o păstră până la moartea sa față cu lumea, până la retragerea sa la călugărie, în mănăstirea Radului-Vodă din București, la 1722-3. El nu trăi mai puțin de șese ani în această cucernică și studioasă retragere. Data precisă a morții lui n'o cunoaștem însă ¹.

Acestui om, pe care doi Domni îl iertase pentru trădare, acestui isteț ambițios fără scrupul, care avea ce ispăși la călugărie, îi dădu Nicolae-Vodă, în a doua Domnie a sa, împreună cu demnitatea de Mare-Vornic, și sarcina de a compila cronică Terii-Românești ².

Istoriografia munteană începu și ea în mănăstiri domnești, dar istoria acestora nu se poate face, ca în Moldova. Am putea menționa doar mănăstirea Dealului, care era în secolul al XVI-lea locul de sepultură al Domnilor.

Corpuri de cronici slavone nu par a se fi format însă aici, și nici biografii retorice ale Domnilor, ca în principatul vecin. Din secolul al XVI-lea, aū rămas totuși cîteva monografii care puteau servi viitorului istoric. Ast-fel, marele egumen din Atos, Gavriil, care a vizitat Țara-Românească, scrise viața patriarhului Nifon, care a jucat un rol de organizator în Biserica munteană, așa în cît trată pe alături și istoria principatului. Cariera de victorii și suferințe a lui Mihaï Viteazul a fost expusă oficial de bătrînul său Logofăt Teodosie, de un om al Buzesților apoi,— în fine, dintre străini, de boierul Stavrinos, și de dascălul Palamed din Ostrov. Istoria Domnilor următori fu apoi scrisă, în

¹ Pe Radu îl întilnesc întăia oară ca Vornic după întoarcerea sa, la 1719, în Stinghe, *Ist. besericeî Scheaîlor*, pp. 168-9. El a avut poate doi fii: pe Matei Păharnicul și pe Constantin Păharnicul. Matei face un schimb cu «părintele Anthim tipografu» la 20 April 1703; *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XX/112. Amîndoi dau un zapis lui Radu Dudescu, și el tot Păharnic, dar *Mare-Păharnic*, la 28 Ianuar 1713; *ibid.*, doc. XII/198. Pe Constantin îl mai întilnim, făcînd o vînzare de Țiganî, la 20 Mart 1712; *ibid.*, doc. XII/165.

² Că această sarcină n'a căpătat-o încă din întăia Domnie, se vede din aceea că încă de la începutul acestei scrieri,— fiind vorba de Ienache Mavrocordat,— i se spune «Ianache dragomanul..., carele, ajungînd mai pre urmă și Domn, în urma fratelui Măriei Sale Nicolae-Vodă aicea în țară»; p. 37.

prosă și în versuri, în trei rînduri, de un prelat refugiat în Țara-Românească, Matei al Mirelor, care duse povestirea sa până la cele d'întăiu timpuri din stăpînirea lui Gavril-Vodă Movilă.

Dar supt Matei-Basarab nu se găsi, ca în Moldova, un alcătuitor al leatopisețului românesc al țerii, ci numai un biograf domnesc, și acesta lipsit de talent literar și de curiozitate istorică.

x Abia supt Șerban Cantacuzino se scriseră în Muntenia cronici asemănătoare cu a lui Ureche. Domnul făcu începutul, puind să se compuie, în direcția care-i convenia, un leatopiseț răzimat pe izvoarele scrise ce am pomenit, și pe amintiri de familie. Sarcina fu îndeplinită de Logofătul de casă Stoica Ludescu.

Atacați prin această cronică, scrisă în 1688, dușmanii politici ai Cantacuzinilor răspunseră printr'o alta, de o pasiune învierșunată. Neamul puternic al Bălenilor puse să se scrie această operă de Constantin Căpitanul, un membru al familiei Filipescu. Și acesta se opri la anul 1688, unde se oprise povestirea Domnească.

Suindu-se pe tron în acest an chiar, Brîncoveanu dădu lui Radu Greceanu, ale cărui merite pentru literatura religioasă le cunoaștem, misiunea de a duce mai departe cronograful oficial muntean. Acesta făcu continuăția în curent cu evenimentele, pe care și le notă, din partea lui, pe foi albe de calendare, Domnul, până la 1713.

Când Nicolae Mavrocordat luă pentru a doua oară Domnia în Țara-Românească, acestea erau, — exceptînd ce lucrase însuși Radu Popescu —, cronicile muntene, și de acestea se putea servi un compilator.

În luptele dintre Cantacuzinești, Băleni și Cupărești, Nicolae-Vodă n'avea nici un interes amestecat; cronică lui Ludescu putea să-i convie pentru corpul său oficial, pentru noua sa compilație tot așa de bine ca și răspunsul lui Constantin Căpitanul. Altfel era însă de la 1688 înainte, pentru Domnia Brîncoveanului.

Cu acesta fusese în neconținute legături Alexandru Exaporitul și fiul său mai mare. De la Constantin-Vodă primise ei mulți ani de zile daruri de Paști și la alte ocazii¹. O fată a lui Brîncoveanu, Ilinca, fusese căsătorită cu unul dintre fiii lui Alexandru

¹ Socotelile lui Brîncoveanu, publicate în *Revista istorică a Arhivelor*, II, menționează și daruri la nunta lui Nicolae Mavrocordat, în 1700; p. 570.

Exaporitul, Scarlatachi, cu care prilej Greceanu numia pe cuscrul lui Vodă: «om mare lângă Împărăție, știut și învățat foarte»¹, în Februar 1698. Logodna fusese stabilită încă din 6 Novembre 1692, cînd, la nunta Stancăi, altă fată a lui Brîncoveanu, cu Radu, fiul lui Iliș Alexandru, Mavrocordat bătrînul asistă, ținînd loc de tată mirelui, cu care era rudă de aproape². Prin Mihaï Cantacuzino, unchiul său, Constantin-Vodă cunună pe Ruxandra, fata Exaporitului, cu Matei Ghica, fiul lui Grigorie-Vodă³. Relațiile bune ținuse până la moartea lui Scarlatachi, în Iunie 1699⁴, și chiar până la aceia, care urmă îndată, a lui popa Nicolae din Sinope, însoțitorul lui Scarlatachi în Muntenia și un ascultat sfetnic al lui Brîncoveanu⁵, în Octombrie 1699. Apoi rivalitatea pentru tron și interesul bănesc aduseră starea de dușmănie permanentă, care se răsfrînge în partea inedită a Cronicii lui Greceanu.

Firește că Nicolae-Vodă nu putea accepta o cronică în care se cuprindeau insulte la adresa sa și a familiei sale. Dar n'avea nimic de zis contra părții de la început, anterioară anului 1700, contra celor patruzeci și opt de capitole, în care mîndria, susceptibilitatea sa nu erau de loc atinse. Aceste capitole erau apoi și acelea din care se auzia mai rar plîngerea împotriva Turcilor, al căror cîstit funcționar și servitor credincios era Mavrocordat.

Pe acestea se hotărî să le menție în compilație, tăind cronica lui Greceanu îndată după moartea lui Nicolae din Sinope.

Deci, în compilația mavrocordătească, pe care fu însărcinat s'o redacteze, după anumite instrucții, Radu Popescu, — Anonimul și Greceanu până la Octombrie 1699 rămaseră. Rămaseră cum erau, pentru că Radu n'avea puterea, — orî cît de vioi ar fi scris evenimentele contemporane —, să descurce originii și nu poseda nici materialul pentru aceasta. Naivul Ludescu ni vor-

¹ P. 343.

² Greceanu, pp. 198-9; *Magazin*, V, pp. 116-7; Chesarie Daponte, în Erbecianu, *Cron. Greci*, p. 45 și, mai ales, notița din Papadopolos Kerameus, IV, p. 144 (164).

³ Daponte, *l. c.*, p. 46. Cf., pentru toate aceste lucruri, cele cuprinse în capitolul despre Dimitrie Cantemir.

⁴ Greceanu, p. 353. Inscricția de pe mormînt, în *Bis. ort.*, XIV, p. 724. S'a găsit cine să pretindă că Scarlat ar fi fost otrăvit, «pentru niște pricinî ce avea socrul cu ginerele între dinșiî».

⁵ *Ibid.*, p. 354.

bește în forma sa naivă și din corpul de cronică comandat de Nicolae-Vodă.

Totuși se ocupase cineva să introducă lumină în această parte a istoriei muntene. Acel cineva era un om foarte învățat, care poseda întinse mijloace de informații, un om foarte puternic, un membru al familiei domnitoare. Știm astăzi¹ că Stolnicul Constantin Cantacuzino este autorul unei *Istorie a Țării-Românești* saū, pentru a-i da titlul complet: «Istoria Țării-Rumânești, întru care să cuprinde numele ei cel d'întei și cine aū fost lăcuatori atunci și apoi cine aū mai dăscălicat și apoi cine o aū stăpînit până și în vremile de acum, cum s'aū tras și stă».

Să vedem întâiū viața acestui însemnat om politic și scriitor.

Constantin Stolnicul era fiul al treilea al lui Constantin Postelnicul Cantacuzino și al Elenei lui Șerban Basarab². Trebuie să se fi născut pe la 1650, mai degrabă înainte decît după această dată. Va fi învățat în casă întâiū, la vre unul din acei dascăli greci pe cari-i țineau Cantacuzinii pentru învățătura copiilor lor³. Apoi plecă în străinătate și învăță în deosebite școli europene limbile vechi și moderne, precum și alte cunoștinți literare. Un membru din secolul al XVIII-lea al familiei sale scrie despre dînsul așa: «Numitul Stolnic Constantin Cantacuzino din copilăria sa a fost dat cu totul asupra învățături; la limba elinească era un mare filosof. După ce a venit în vrîstă, s'a dus în Europa iară pentru învățatură; la Roma a învățat limba latinească, în care limbă era desăvirșit spudeū; el pentru practică a petrecut cîțiva ani în Viena, în Veneția, în Varșovia și pe la alte Crăie ale Europei... Viața și vremea sa o petrecea purure cu dascălii, cu spudeii și cu bărbații procopsiți⁴».

Se pare că aceste călătorii de studii trebuie așezate după

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 67 și urm.

² După ordinea în care citează pe fiii lor Del Chiaro, ar fi penultimul. Ludescu pune însă pe Constantin înaintea lui Mihaî, Matei și Iordachi, nu numai înaintea celui d'întâiū, și tot așa un document de familie, în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 107.

³ Un raport din Viena, cu data de 7 Iulie 1684, menționează scrisori ale lui Șerban-Vodă, care «confermano quel che scrive *l'atteniese grammatico di suo figliuolo*»; Hurmuzaki, IX¹, p. 318, No 446.

⁴ *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Buciumul*, I, p. 523.

moartea bătrînului Postelnic, la 1663. Căci găsim pe tînărul Constantin în armata din Ungaria în acest an, ca simplu Postelnic ¹.

După această nenorocire de familie, el va fi străbătut Europa pentru a deveni un desăvîrșit «spudeu» său, cum am zice noi, un bărbat erudit. În cursul acestor studii, el întilni pe ucigașul tatălui său, Grigore Ghica, de la care căpătă explicații care fură întrebunțate mai târziu, în procesul ce se deschise pentru reabilitarea memoriei celui ucis fără vină ².

Nu putem ști cînd se întoarse în țară, unde era chemat să joace un rol politic de mîna întăi, dar un document ni spune că el a petrecut cea mai mare parte din Domnia lui Radu Leon «la Veniția pentru învățatura cărții», adică la Padova ³. În 1672, cînd Grigore-Vodă căpătă din nou tronul muntean, el fu arestat în București și aruncat în temniță. În același an, pe timpul celei d'întăi expediții contra Cameniței, el fu chinuit împreună cu ceilalți membri ai familiei sale, și atunci dădu el acea frumoasă dovadă de un suflet nobil, suferind loviturile care erau destinate fratelui său mai mic, Mihaï ⁴. Șerban, care scăpase de închisoare, care, din Moldova, unde se refugiase, trecuse în Ardeal, și din Ardeal în Turcia, obținu porunca de a se da drumul celor întemnițați. Un Agă anume veni la București pentru a-i scăpa de acum înainte de «bătae pre talpe și legături».

Dus la Constantinopol, Constantin trecu apoi în Creta, pentru a fi la adăpostul lui Grigore-Vodă, care oferia două sute de pungî pentru a-și recăpăta prada. Din această insulă, în care se păstra încă a doua zi după cucerirea turcească tradițiile de cultură din timpul dominației venețiene, el fu chemat la căderea lui Ghica de urmașul acestuia, Duca-Vodă. În 1675, el are o misiune în Polonia ⁵. Cînd furtuna prigonirii se porni iarăși asupra familiei în 1676, el fu oprit iarăși în drumul spre Mărgineni, unde-l așteptau frații pentru a petrece împreună ziua de Sf. Nicolae și a da obișnuitul praznic săracilor. Fu închis la Coco-

¹ Ludescu, p. 361. «*Vel Postelnic*», cum poartă ediția, e neadmisibil.

² Constantin Căpitanul, p. 358: «spre Nemți, la Vineția și prent' alte locuri».

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 107. La 18 Sept. 1667 mama-sa îi dă partea din avere (ms. necatalogat la Bibl. Ac. Rom.; cf. *Genealogia*, p. 127).

⁴ Acest din urmă amănunt în Del Chiaro; celelalte în cele două cronici citate ale țerii.

⁵ Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 315.

rești, apoi liberat peste puțin timp. Împăcându-se lucrurile în aparență, prin mijlocirea femeii care era Doamna lui Duca și iubita lui Șerban, Constantin întovărăși pe Vodă în a doua expediție la Cehrin, în 1678. Șerban își gătise lucrurile pentru Domnie: el fugi din București, unde era Caimacam pe timpul campaniei, și merse să-și capete steagul. Afiind de această lovitură adusă stăpînirii sale, Duca rugă pe Stolnic să meargă în urma fratelui său, pentru a-l întoarce. Constantin se supuse, plecâ de la Focșani, dar nu se mai întoarce înapoi.

Supt Domnia lui Șerban-Vodă, el nu ambiționă nici o dregătorie mai înaltă și primi numai de la fratele care-l respecta pentru înțelepciunea și știința lui dreptul de a sta totdeauna în fruntea Divanului. Timpul și-l petrecea cu ocupațiile literare, care-i fură mult timp — de i-ar fi fost totdeauna! — mai dragi decît puterea. Atunci ajută el cu sfaturile sale pe tălmăcitorii de cărți sfinte, frații Greceni. A fost în 1681 la Constantinopol cu Brîncoveanu, pe timpul călătoriei lui Duca acolo ¹. Îl mai vedem făcînd cumpărături în 1682, 1685 și 1687 ².

În timpurile din urmă lui Constantin i se părură însă imprudente manifestațiile lui Șerban în favoarea Imperialilor, și se știa pe la 1688 că relațiile dintre cei doi frați sînt rele. În afară de linia de purtare politică pe care o adoptase, Șerban ocupase încă, din moștenirea bătrînei Stolnicese, care fusese pentru Constantin mai ales o mamă duioasă, moșii care reveniau fraților și nepoților săi de frate ³. Fiind cunoscute aceste lucruri, e ușor de înțeles cum pe acele timpuri cumplite s'a putut naște în mintea dușmanilor acea bănuială de otrăvire a lui Șerban, mort în scurt timp, în plina putere a vristei, prin frații săi, între cari și Constantin ⁴.

Constantin Stolnicul ar fi putut deveni Domn în 1688; el re-

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 135, No. 69.

² Bibl. Ac. Rom., doc. XI/104: «Cărțile și zapisele moșiii Afumaților, ce s'au dat dumisale Mihai Cantacozino Vel Vistier, cum arată anume; Ghen. 2, 1764», și doc. XLV/64.

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 107.

⁴ Acuzația apare aproape în același timp la Radu Popescu, în Cronică, și la Del Chiaro. O reproduce din acesta Dimitrie Cantemir, în *Eremitamente*, — v. mai departe, — iar din cellalt *Cronica bălăcenească*; v. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 395.

fusă¹, preferind mai bine să ajute la luarea Scaunului pe nepotul său Constantin Brîncoveanu, pe care-l conduse multă vreme². Știm dintr'o scrisoare românească din 1689, că el era, ca și supt Șerban, îndreptătorul Divanului³, dar de sigur cu mai multă influență decît supt acel frate mai mare. El aduse în acest an, plecînd în persoană pentru aceasta, pe Tatarii cari curățiră țara de Nemiți⁴. El se afla la Brăila, cînd îi sosi știrea despre întrevederea lui Brîncoveanu cu Heissler la Drăgănești. «După plecarea generalului Heissler din Drăgănești», scrie un adaos la traducerea latină a scrisorii menționate, «Vodă trimise un călăraș la Constantin, în Brăila, cu știrea că Heissler a fost la dînsul. Și Constantin întrebă îndată pe călăraș, dacă Domnul l-a prins. Răspunzînd însă călărașul că nu, a scuipat în ochii trimisului, zicînd: «Vezi, ce prost e Vodă, cînd nu sînt eu acolo⁵!»

Dar, dacă nu-î plăcea a se risca în întreprinderi «creștine» fără viitor, Constantin Stolnicul nu era nici un dușman al celor de o lege cu dînsul. Oportunismul său, în care se amesteca iubire de țară și de sine, l-a învățat Brîncoveanu de la acest unchiu al său.

Ast-fel, în 1688—9 el era în corespondență cu Polonii și prinia scrisori de la regele Sobieski, la care răspundea cu bucurie⁶. În 1691 el scria prieteneste lui Veterani și, făcînd cunoștință în acest an cu generalul-comite de Marsigli, și acesta un erudit, nu întrerupse curînd relațiile literare și politice cu acesta, pe care-l ajută la alcătuirea marii lui opere asupra Dunării, dînd informații asupra țerilor romîne⁷.

În mai tot timpul Domniei lui Brîncoveanu, el fu considerat de acesta ca un părinte. «De multe ori», scrie un cronicar contemporan⁸, «și noi am auzit pre Constantin-Vodă zicînd că: eu tată n'am pomenit, de vreme ce am rămas mic de tată, fără cît

¹ Del Chiaro, p. 146.

² V. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 320.

³ Scrisoarea, dese ori citată, a lui Băjescu.

⁴ Scrisoarea pomenită. El se opusese închinării către ei (ms. 1821 al Acad.).

⁵ Hurmuzaki, VI¹, p. 364.

⁶ Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 181—2, No. 100.

⁷ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 67 și urm. Cf. și Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 388—9.

⁸ Radu Popescu, în *Memori*, p. 182.

pre Dumnealui tata Costandin l-am cunoscut părinte în locul tătăne-mieū. Copiii lui Constantin Stolnicul¹ botezară pe toți copiii Domnului. «Blagorodnicul» boier însuși, «prea cinstitul, prea înțeleptul, prea învățatul», precum îl numește cronica oficială, — conduse în 1694 pe Domnița Maria în Moldova, la soțul ei Constantin Duca; în 1706, el cunună pe Constantin beizadea, iar în 1708 pe Balașa, flica lui Vodă, cu Manolachi Ruset; mai pe urmă, în sfârșit, el fu și nuntul lui Ștefan Brîncoveanu. La 1695, lui singur i se atribuie Căimăcămia, în lipsa Domnului, ce ieși înaintea Sultanului². Sfatul «tatei Costandin», al «nenei», cum îi ziceau cu respect frații³, a fost multă vreme hotărîtor pentru acțiunea familiei și pentru cîrmuirea țerii.

În urmă însă, lucrurile se schimbă. Copiii Domnului și ai celui d'întăiu sfetnic al său crescură mari, și cei din urmă invidiară viitorul celor d'întăiu. Moartea lui Șerban, fiul lui Drăghici, care făcea pe împăciuitorul, grăbi lucrurile. Căsătoria fetei lui Mihaï Cantacuzino cu Dumitrașco Racoviță, fratele lui Mihaï-Vodă⁴, legînd interesele fraților Cantacuzino cu ale intriganților Racovițești, contribui și ea la adoptarea unei soluții nenorocite. Sfetnicul ascultat de odinioară se retrase în pustietatea de la Filipești, nu fără păreri de rău amare⁵. Brîncoveanu fu pîrît, căzu; Mihaï Racoviță nu fu numit în locul lui, și Domnul cel nou al țerii fu Ștefan, fiul cel mai mare al Stolnicului.

Domnia răzimată pe crimă ținu doi ani, și fericirea Cantacuzinilor se stînsă prin omor. Pe rînd dispărură, ajunși de urșita lor tragică, Constantin Stolnicul, Ștefan-Vodă, Mihaï Spătarul. Cel d'întăiu fu sugrumat, împreună cu fiul său, în închi-

¹ Unul din ei, Radu sau Răducanu, e pomenit și în *Condica de socoteli* a lui Brîncoveanu: în Februar 1703, Domnul cheltuiește pentru «nunta Radului sin Constantin Stolnicul»; p. 692; la p. 709 se menționează apoi: «Stolniceasa Radului Stolnicul», ca și la p. 715.

² Toate aceste știri sînt luate din Radu Greceanu.

³ V. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 245—6. Cf. și p. 244.

⁴ Nunta trebuie să se fi făcut în 1694, cînd vedem Vistieria cheltuind pentru «nunta lui Racoviță Portar»; p. 122, Maiu.

⁵ *Biserica ortodoxă*, XVI, pp. 721-3. Scrisoare a lui către patriarhul Hrisant (7 Novembre 1712). — În această revistă s'au mai tipărit scrisori de ale lui către Hrisant, în traducere românească, după copii comunicate Academiei Romîne. Vezi-le în vol. XV, pp. 686-7, 790-1; XVI, p. 297 și urm., 719-20, 721-3.

soarea de poliție a lui Bostangi-Bași, în noaptea de 6 spre 7 Iunie 1716, la zece ceasuri¹.

Pe lângă cîți l-au cunoscut, Constantin Cantacuzino, care a murit de o ast-fel de moarte și avînd pe sufletul lui ast-fel de fapte, trecea drept un om ales, de o pricepere și o învățătură neobișnuită. Îl numesc «învățatul» și vorbește de cunoștințele lui, nu numai cronicarul de Curte al lui Brîncoveanu și Mihaï Cantacuzino Banul, genealogistul familiei sale², ci și alții: Daponte, eruditul grec din vremea lui Constantin Mavrocordat³, Gherasim de Alexandria, care a cunoscut însuși pe «întru tot vestitul Costandin, mai dennainte Marele-Stolnic, carele cu frumuseațele ai prea înțeleptii și dumnezeăștii lui înțelepciunii luminează toată politia»⁴. Călugărul italian Del Monte, agent imperial, care a stat două-zeci și doi de ani în Țara-Românească, menționează într'o relație a sa pe frații Domnului, — atunci Șerban-Vodă, — Constantin și Matei, pe cari-i crede «Greci uniți», pe cari-i laudă ca «învățați și buni filosofi și plecați către ritul latin»⁵. În sfîrșit, agentul suedes Hyltéen, care găsia pe Marele-Logofăt și ginere al Domnului, pe Șerban Greceanu, — un om cult totuși, — «aspru, obraznic și grosolan»⁶, acest agent vorbește cu laude despre Stolnic: «Sint aici cîțiva boieri cuminți și cărturari, cari au văzut lumea și cari dau din umeri la asemenea prostii⁷, mai ales un unchiu după mamă al Domnului, comitele Cantacuzino, un bătrîn cinstit, care prin studii

¹ O scrisoare greacă a lui, de care ne vom servi la analiza Cronicii lui Radu Popescu, s'a tipărit în Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 123-4; o alta, latină, către un aderent al lui Iosif Rákóczy, în Hurmuzaki, IX¹, pp. 441-2, No 609; altele, în *Bis. ort.*, XV, pp. 686-7, 790-1; XVI, p. 297 și urm., 719-23, etc. Pentru cumpărăturile sale, v. *Appendice*, No VIII.

² V. Greceanu, ms. Academiei Romine și *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Buciumul*, I, pp. 100, 523.

³ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 173.

⁴ *An. Ac. Rom.*, sect. lit., XII, pp. 173-4.

⁵ *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, V, p. 548. Constantin apără în 1708 pe călugării catolici din Tirgoviște, prizoniți de străinii ce serviau pe Brîncoveanu ca medic, chirurg, pictor și grădinar, și pîriți de ei unui vizitator apostolic; *ibid.*, pp. 548-9.

⁶ Hurmuzaki, IX¹, p. 526.

⁷ Acele adecă pe care le spune Domnul și care făceau pe «secretariul italian», Del Chiaro, să exclame: «Che matto!»; p. 527.

și călătorii în străinătate a căpătat o mare experiență și o mare dibăcie¹. Știm în sfârșit că marele erudit grec Nicolae Papadopulo Comnen a dedicat o lucrare «vestitului și prea-vrednicului de numele elenic dumnealui Cantacuzino²», că tot lui i se închină de Logofătul Marii Biserici, Ioan Cariofil, refugiat în Țara-Românească, un *Manual pentru dogmele esențiale ale Bisericii*, a cărui scriere a fost provocată de întrebările Stolnicului³. Doctorul Ioan Comnen⁴ a compus pentru el, din Bizantinii și alte izvoare, o scurtă biografie a Împăratului Ioan al VI-lea⁵, iar Hrisant Notara a tâlmăcit în neo-greacă, după ordinul lui, cartea lui Curopalat despre demnitățile bizantine. (1691)⁶.

Constantin Stolnicul știa desăvârșit grecește, în care limbă scrie scrisori⁷, știa latinește, de vreme ce cerea pentru lectură opera Iesuitului Segneri și întrebuița în scrierile sale pe Toppeltin, Bonfinius, Nicolaus Olachus, Flavio Biondo, Callimachus Experiens, Cromer, Cluverius, Cario, cari toți au scris în această limbă⁸; posedea foarte bine limba italiană, în care corespunde cu Marsigli și-i dă lămuriri, în care culege neologismele din cronica sa: «crudățate», «providenție», «a vindeca» = a răzbuna, etc., în care în fine tipărește o hartă a țerii sale la Padova, în tipografia Seminariului⁹.

¹ *Ibid.* Constantin protestase contra gonirii lui Hyltéen din țară.

² Legrand, *Épistolaire grec*, p. 9, No. 6. E vorba, cred, de *Praenotationes mystagogicae*. V. *Bibliogr. hellénique*, III, p. 50.

³ Cartea a apărut abia în 1697. Titlul complex e: Ἑλλησπερίδιον περὶ τῶν ἀποριῶν καὶ λύσεων, ἢ περὶ ἐξετάσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως ἀνεγκλιῶν τῶν τῆς ἐκκλησίας δογματῶν. Descripție mai amănunțită, în *Bibliographie hellénique*, l. c., pp. 45-9; *Bibl. rom.*, pp. 349-50.

⁴ Despre care v. mai sus, pp. 50-1.

⁵ *An. Ac. Rom.*, XX, p. 219 și urm. Din Biblioteca lui — de la Mărgineni sau București — sînt n^{1e} v, VIII, XI, din mssle din Viena descrise acolo.

⁶ *Biserica ortodoxă*, XIV, p. 423 și urm. Un ms. al său, menționat în *Rev. teol.*, III, p. 335. Calendarele cu prognosticuri, ce primia din străinătate, sînt pomenite într'o scrisoare a lui (*Bis. ort.*, XV, pp. 790-1).

⁷ V. mai sus, p. 162, nota 1. Versuri grecești către el se pomenesc în Papadopoulos Kerameus, IV, p. 416.

⁸ O citație latină în scrisoarea publicată în *Bis. ort.*, XVI, pp. 721-3. — Pentru traducerea greacă a lui Segneri, *Rev. teol.*, III, p. 179.

⁹ Pentru o plingere grecească în versuri asupra morții Postelnicului Cantacuzino, plingere ce i s'ar putea atribui, fiind pe lângă toate tipărită în Veneția, v. Daponte, în Erbeceanu, *Cron. greci*, p. 168. Harta o promitea în 1698.

Înnainte de 4 Mart 1694, cînd vorbește acum de «osteneala ce-și dă, după puteri, pentru a lămuri mai bine, într'o lucrare românească, analele acestei țeri», adăogînd că «opera nu e gata încă¹» — Constantin Stolnicul își impusese sarcina de a scrie o istorie complectă și critică a Țerii-Românești. De sigur, gîndul îi va fi venit comparînd cu cronicile moldovene pe care le cunosc în călătoriile sale și pe care — adecă pe Ureche compilat de Simion Dascălul — puse să le copie și pentru dînsul, povestirea săracă, confusă, contrazicătoare a leatopisețului oficial muntean.

Afară de aceasta, el găsi un îndemn în cartea lui Toppeltin, apărută la Lyon în 1667, opuscul de etnografie a Ardealului care-l va fi făcut să se gîndească la «începuturile» țerii sale. Chiar în rătăcirile copilărești ale lui Simion, chiar în licăririle slabe de lumină din prefața lui Ureche și introducerea acestuia, putea el să găsească mai multă conștiință, o mai mare înălțime de vederi, decît în bietele frase naive în care Stoica Ludescu îmbrăcase legenda populară a îndepărtatelor vremi medievale. E foarte cu putință iarăși ca în călătoriile sale în Moldova, la 1678 sau la 1694, acelea pe care le cunoaștem noi, Stolnicul să fi auzit vorbindu-se de *Cartea pentru început* a lui Miron Costin.

Dar, fără îndoială, n'a avut-o nici odată în mîni. Altfel ar fi vorbit, de sigur, de dinsa, ar fi întrebuițat-o sau combătut-o, ceia ce nu face, nici prin alusii. Așa încît avem spectacolul interesant a două spirite agere, a două minți cultivate, care, cunoscînd, dacă nu același material, un material de aceeași natură, se sîrguiesc, dorite de adevăr și aprinse de iubire de țară, pentru a ajunge prin judecată și interpretare la luminoasa cunoaștere a originii romane pentru tot neamul.

Planul lui Constantin Cantacuzino nu se deosebia de al lui Miron Costin. Ca și învățatul Logofăt moldovean, Stolnicul voia să urmărească, după stabilirea celui mai mîndru adevăr din istoria noastră, dezvoltarea poporului românesc din principatul pe care-l locuia. Aceasta până în timpurile din urmă, al căror leatopiseț l-ar fi dat el cu o căldură de patimă analoagă acelei

¹ «Questo che Vostra Signoria Illustrissima desidera, vi vol del tempo e fatica grande, quale *pro'posse* io fô in valacco per più dilucidare gl'annali di questa provincia, mà non è per ora finita;» într'o scrisoare către Marsigli; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 70.

ce dă viață scrierilor lui Constantin Căpitanul și Radu Popescu, dar cu o lărgime de vederi, o distincție de formă și o serioșitate de cugetare pe care în zădar le-ar căuta cineva la aceștia.

Pentru a-și ajunge scopul, el dispunea de mijloace de informație superioare acelor pe care le-a avut Miron Costin și chiar fiul său. Și, pe de altă parte, el se gândise la izvoare pe care aceștia le uitase sau le desprețuiseră.

Cercetase documentele de la boieri și mănăstiri, ascultase răsunetul armonios al trecutului păstrat în cîntecul de război al baladei, în tînguirea doinei, «cîntecele care vestesc de vitejie aū de alte fapte ale Domnilor și ale altor vrednici oameni ce aū lucrat», și nu fusese mulțămît de cantitatea și calitatea informației ce se putea culege de aici pentru a preface într'o operă de știință acel palid leatopiseț al țerii, «atita de netocmit, de 'ncurcat și de scurtu, cît mai multă turburare și mirare dă celui ce citește decît a ști cevaș adevăr dintr'însul¹». Totuși își simția datoria să scrie el opera de amintire a trecutului mai bun, într'un timp cînd nu mai era nime să apere țara, «nici cu condeiu, nici cu palma». Pentru aceasta nu-î rămînea decît să se adreseze la străini, adunînd cele ce-î erau de nevoie și nu se găsiău la ai săi, de «pe la Greci, pe la Leși, pe la Unguri». În adevăr, de la aceste trei categorii de izvoare străine am tras noi pînă astăzi știința cea mai multă și mai însemnată asupra istoriei noastre, și nu e puțin meritul acestui predecesor, care, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, întrevăzuse căile pe care trebuie să meargă cercetătorii trecutului românesc pentru a se lumina și a găsi².

Constantin Stolnicul, un învățat mult mai judicios decît Nicolae Costin, nu începe de la Facerea Lumii, nici de la Potop, nici chiar de la Turnul Babilonului, cînd s'aū împrăștiat neamurile, prin voia lui Dumnezeu. O spune celor doritori de istorie antedeluviană: el va începe de la Daci.

Mai mult sau mai puțin încurcat, cu tot ajutorul lui Bonfiniu, scriitorul ni expune natura acestui popor și legăturile lui etnice cu Geții. Cucerirea romană urmează, și Cantacuzino e dintre

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 153.

² Pentru timpul cînd a putut fi scrisă lucrarea, v. mai sus și *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 83—4. Evident că s'a scris înainte de stabilirea definitivă a dominației imperiale în Ardeal.

aceia cari afirmă păstrarea neamului dac după războaiele cu Romani, invocînd și numele lui Liciniu Dacul, Împărat roman, în sprijinul aserțiunii sale¹.

Capitolul despre mărimea Daciei și hotarele ei e slab și scurt. Cel care tratează despre administrația coloniei romane și durata ei e confus, și în cursul lui istoricul se pierde în digresii, pe atît de interesante pe cît de nepotrivite, asupra Evreilor și urmașilor lui Alexandru cel Mare. Trecînd la cuvîntul *Vlah*, la care se gîndiră de la început cronicarii noștri și-l dezbătură cu filologia lor primitivă², Stolnicul intră în luptă cu Cromer, pe care pare a-l fi utilizat direct, și cu Toppeltin, «Sas de altmîntrelea, dar om învățat și destul umblat³». Îndată însă, după obiceiul său, el pierde firul discuției și începe a ni vorbi, iarăși spre folosul nostru și spre plăcerea noastră, de «Romei», de școlile Italiei, înainte de a începe lupta cu Grecii moderni, cari, spune el, nu sînt îndreptățiți a-și rîde de «Cuțovlahii» macedoneni, fiind un popor degenerat, fără «stăpînirea» și «dăscălia» strămoșilor, un popor destrăbălat și egoist, căruia un creștin trebuie să-i dorească totuși îndreptarea și să roage pe Dumnezeu să-l libereze din robia păgînilor.

Întorcîndu-se la subiect, Cantacuzino, care afirmase cu mîndrie că Ardeleni, Munteni, Moldoveni, Macedoneni, despărțiți prin atîta pămînt străin sau prin atîtea hotare nedrepte, sînt Romîni cu toții, și aceștia Romani, — Cantacuzino, combătînd pe Zamoyski, afirmă, cel d'întăiu înainte de Dimitrie Cantemir, continuitatea națiunii nobile romane pe pămîntul cucerit pentru civilizație de strămoși și apărat, tot pentru civilizație, de urmașii lor.

Se poate, întrebă el, — și aceste argumente naturale, de bun simț sînt încă și astăzi mai puternice, în apărarea continuității decît acele savante, scoase din texte ambigue și rău transmise, — se poate ca Împărăția romană să aibă nevoie de puținele forțe pierdute în Dacia, se poate ca gospodarii de pămînt să-și lese

¹ Dar, cum fac de altmîntrelea și Costineștii și Sulzer chiar, un secol mai tîrziu, el face o mare confuzie de geografie, vîzînd în «Belgradul Ardealului» — p. 91 — continuarea Sarmisagetusei.

² Cantacuzino citează și el «scurte leatopisețele acestor două țeri»; p. 98.

³ P. 101.

brazda și avutul pentru a porni în lume de hatîrul unui decret imperial?

La urmă, se pare însă că slăbește în convingerea sa, că ar vedea în Cuțovlahi o dovadă a strămutării. Și el pornește a ni vorbi de dinșii, începînd în aceiași vreme marea luptă cu Grecii, cărora li aparținea prin sînge¹, ceia ce caută să îndreptățească prin tot felul de sofisme despre Grecii buni și cei răi, despre originea transdanubiană a tuturor familiilor mari muntene, până și a Basarabilor. Grec fiind însă prin origine, el știa destul de bine identificarea prin suferinți, lupte și bucurii a tendințelor familiei sale cu interesele țerii pentru a putea scrie astfel despre conaționali strămoșilor săi: «Ci de aceasta căci Grecii aceștia, după cum rîd de Romîni și grăesc așa de rău, au socoteală mare: pentru că, văzînd și ei toată altă lume rîzînd de dinșii și batjocorindu-î, au stătut și au obosit și ei prin gunoale lor ca cocoșii, pîrîndu-li că au mai rămas ceva vlagă și de ei; unde văd zugrăviturile cele vechi ai lor, ei între dinșii își fac mîngîieri și bucurie, soții pîrîndu-li că au pre cineva batjocurii lor»².

Grecii făcînd pe Macedonenii fii de hoți, îndată se înfățișează în mintea lui Cantacuzino teoria lui Simion dascălul despre descendența din hoți a Moldovenilor și, *digresiv*, cum este, și începe a o discuta. Crede în cronica în adevăr ungurească, de unde compilatorul și-ar fi luat fabula, și se tînguește în po-triva Ungurilor ca adineaori contra Grecilor: «Pururea și nevindecați și Ungurii au stătut vrăjmași și pizmași Romînilor, și atîta cît, de ar fi putut, ar fi supus pre toți supt jugul lor»³.

Apoi discută strîns cu Simion, insultătorul fraților din Moldova: ce Împărat a fost acela care a dat pe hoți? De unde-î avea atîția? Ce Stat pot întemeia tălharii? Dacă au venit ei și au locuit țara pustie, de ce păstorii descălecătoarei au găsit-o pustie din nou, cu toate că Tatarii fusese goniți de cei d'întăiu? Numai după ce mîntuie toate argumentele sale, el își iartă adversariul său, pentru a întrebuița expresia lui Constantin Stolnicul, luată de la o «paremie» arabă, *îi dă drumul la ghindă*⁴.

¹ Și i se amintea aceasta încă în 1689, de oșanții muntenii: «oamenii strîni, Grecii țărigrădeni, cărora moșii și strămoșii au fost adevărați Turci». Hurmuzaki, VI, p. 363.

² Pp. 107-8.

³ P. 109.

⁴ «Ci dară să-l lăsăm la ghindă, cum paremie de Arapî este»; p. 110.

Urmează afirmația energetică a principalelor sale credinți, pe care o vom reproduce mai la vale. Pe urmă, autorul cade într'o nouă digresie, aceia despre familiile nobile muntene. Se întoarce apoi la guvernul roman în Dacia, trece la ruina Imperiului și la așezarea barbarilor, cu care prilej nu se poate opri să nu ni vorbească de Papa. Observații risipite despre Corvini, asupra cărora promite să revie «unde li va veni rîndul»¹, despre Unguri, despre... Gheorghe Brancovici, pe care l-a cunoscut, termină partea conservată a Cronicii, ce se oprește brusc în vremea lui Attila².

Cronica a fost scrisă însă și mai departe. Pentru a se ajuta în cercetările sale următoare, Stolnicul pusese să i se culeagă poate date din pisani și din documente, pe care tot el le va fi pus întâiu față în față cu cele cuprinse în leatopisețul țerii³. Pe această basă a scris și mai departe decît întemeierea principatului Țerii-Românești. Nu cunoaștem încă manuscriptul complet al lucrării lui Cantacuzino, care pare să fie un manuscript conservat la Muzeul național din București, după cele ce s'au spus asupra lui și s'au reprodus dintr'însul⁴. Dar știm că pentru o epocă

¹ P. 122.

² Această cronică a fost întâiu tipărită de librarul Ioanid, în *Istoria Moldo-României*, de unde a reprodus-o Kogălniceanu, în a doua ediție a *Letopiseșelor*, I, după care facem citațiile. Observații asupra autorului acestui fragment anonim s'au prezentat de dd. Hasdeu, Picot și Ar. Densusianu. Mai pe larg și cu rezultate nouă s'a ocupat de dînsa d. V. A. Urechiă, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, III, p. 65 și urm. Aici se semnală un nou manuscris, complet la început, din 1781. În studiul său despre Cronicile muntene, d. Gr. G. Tocilescu a semnalat un al doilea, în aceeași revistă, III. Un al treilea a intrat în stăpînirea Academiei Române, unde formează n° 441. A fost reprodus începutul inedit după acest manuscris în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 454 și urm.

³ Cronologia aceasta tabelară se știa că se află numai într'un manuscript ce aparține Muzeului național. Acum un al doilea a intrat la Bibl. Ac. Rom., unde poartă n° 1322. Ea merge până pe la jumătatea secolului al XVII-lea (Matei Basarab). D. Șt. Greceanu o atribuia mai de mult, în *Revista romînă*, I, lui Radu Greceanu, dar s'a dovedit de atunci — v. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 329—30, 419 — că fără motive valabile. În forma în care ni s'a păstrat, cronologia arată a fi fost scrisă tîrziu, în secolul al XVIII-lea, căci pomenește documente ce se află la «Stolnicul Ștefăneche», la «Știrbei», la «dumnealui Brancoveanu», menționînd totuși pe strămoșii marilor familii din veacul precedent: Bălenii, Leordenii.

⁴ Cf. *An. Ac. Rom.*, ser. II, XIV, partea administrativă, pp. 42-4 și Gr. G. Tocilescu, *Istoria Romînilor*, pp. 113, 136 și bibliografia. V. Adausele.

destul de târzie se citează «Constantin Cantacuzino», adecă această lucrare a lui, în studiile unui călugăr muntean de la începutul secolului al XVIII-lea, Naum Rîmniceanu¹.

Aceasta e opera unchiului lui Brîncoveanu. Din cît cunoaștem dintr'însa vedem în autorul ei un spirit iubitor de adevăr și onest, care nu se sfiște a scrie această frumoasă cugetare, că «mai multă și mai mare este rușine a zice minciuna că știe decît a zice adevărul că nu știe»². Înțelegerea lui Constantin Stolnicul îmbrățișează mai mult decît înțelegerea lui Miron Costin; probleme se ivesc pentru dînsul la care boierul moldovean nu s'a gîndit nici odată. Și, dacă în calea către adevăr, el se oprește neconținut pentru a-și risipi expunerea în digresii, dacă-i lipsește vederea limpede a scopului și meșteșugul de a se mărgeni în urmărirea lui, el atinge uimitor de multe puncte esențiale și prevede de la început soluția dreaptă și înaltă pe care nu poate s'o dovedească științific și deplin. Căci a scris vre-un scriitor român înainte de regenerarea ardeleană în secolul al XVIII-lea într'o formă mai energică adevăruri mai înălțătoare decît acestea: «Valachiî, cum le zic ei, iar noi Romîniî, sînt adevărați Romani în credința și în bărbăție, din cari Ulpie Traian i-au așezat aici în urma lui Decebal, dupre ce tot l-au supus și l-au perdut, și apoi și altul tot șireagul Împăraților așa i-au ținut și i-au lăsat așezați aici, și dintr'acelor sămință se trag până astăzi Rominiî aceștia... Însă Romîniî înțeleg, nu numai ceștia de aici, ci și din Ardeal, cariî încă și mai neaoși sînt, și Moldovenii și toți cîți și într'altă parte se află³».

Totuși se pare că totdeauna Cronica lui Constantin Stolnicul a rămas neterminată. Supt Mavrocordat ea se va fi găsit, împreună cu alte manuscrite, împreună cu documentele familiei adunate de Constantin: «scrisori de la Împărați și privilegiiuri pentru neamul Cantacuzinilor, cum și dovezi din istoriile cele vechi pentru siraoa familiei neamului Cantacuzinilor⁴», în stăpînirea familiei lui Răducanu, fiul cel mai mare, mort înainte

¹ V. cercetările lui istorice tipărite în Erbiceanu, *Cron. grecă*, pp. 244—7.

² P. 113.

³ P. 111.

⁴ *Genealogia*, în *Buciumul*, I, p. 523.

de 1716¹. Ea nu circula, și toate copiile ce posedăm — cel puțin cele două care au fost descrise — sînt de o dată foarte tîrzie, de la Mihai Cantacuzino înapoi, care întrebuițe lucrarea lui Constantin în opera sa de geografie și istorie asupra Țerii-Românești, prin care poate ea începu să se răspîndească.

Deci, Radu Popescu lăsa neschimbată expunerea lui Stoica Ludescu de la îngăimarea originilor până la sfîrșit și, urmînd compilația brîncovenească, copiè de aici înapoi cronica lui Greceanu, până unde această cronică putea să convie Domnului său².

Dar de la 1699 înapoi, care a fost calea adoptată de compilatorul lui Nicolae Mavrocordat?

Radu Popescu n'avea nevoie să scrie din nou toată această parte din istoria mai nouă a Țerii-Românești. Avea pe cine să prelucraze: pe un cronicar de partid, care apăra o cauză ce se potrivea cu interesele și simpatiile lui Mavrocordat.

Acel cronicar, care-și scrisese opera începînd de pe timpul Domniei lui Brîncoveanu, pe care-l numește la început «Măria Sa»³, și o continuă, aproape în curent cu evenimentele, până

¹ Hiriile despre genealogia Cantacuzinilor trecură, cum vom vedea, la fata lui Răducanu, comitesa O'Donnell. Fiul lui Nicolae-Vodă, Constantin Beizadea, fu însurat cu Smărăndița, «fica răposatului Radului Cantacuzino, biv Vel Spătar, fratele lui Ștefan-Vodă Cantacuzino și fiul răposatului bătrînului Cantacuzino, biv Vel Stolnic, fiind de neam blagorodnic și mai cinstit între toate neamurile boierimii Țării-Romînești; de care tot neamul acela s'au bucurat, dînd slavă lui Dumnezeu pentru buna-voirea Domnului, ce au bine-voit de au făcut, cunoscînd că toți vor fi trași și apropiți spre mila Măriei Sale și spre cinste, precum au fost»; Popescu, p. 150.

² Observ că în ms., scris de Mitropolitul Antim și păstrat la Bibl. Ac. Rom. supt n. 180, al cronicei brîncovenești neoficiale — v. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 443 —, în introducerea Ludescului se amestecă de un copiator, — ceia ce n'a făcut Popescu —, «Traian și cu ginere-său Severi». Cf. și Ar. Denșușianu, în *Rev. critică-literară*, I, p. 37.

³ «Vărul Măriei Sale», i se zice lui Preda Prooroceanul. Se vorbește de sfetnicii «Măriei Sale». Cornea Brăiloiu, care nu se întîlnește, cred, în ultimii ani ai Domniei lui Constantin-Vodă, e numit «Dumnealui Banul Cornea». Și lui Constantin Duca din Moldova i se zice într'un loc «Măria Sa»; «însă nu din socoteala Măriei Sale, că era un cocon tînar».

înmainte de anul 1716¹, nu era altul decît tot Radu Popescu. El va fi prins a-și scrie leatopisețul în acei ani de disgrație, cînd, pentru că se amestecase într'o conspirație, Vodă-l uita la împărțirea rangurilor și la încredințarea misiunilor.

În intenția lui Radu, cronica sa era o urmare la Constantin Căpitanul. Nu ni putem da sama bine de motivele care opriră pe acesta de a-și continuă lucrarea. Dacă el e «Constantin Căpitanul» care iscălește într'o plîngere a boierilor mărunți din opoziție cătra Imperiali, plîngere care datează din 1689² și dacă ne gîndim la faptul că numele lui Constantin Filipescu nu se întilnește în toată Domnia lui Brîncoveanu, că moartea a apucat pe cronicar tot Căpitan, cum era supt Șerban-Vodă, s'ar ivi o explicație: aceia că, temîndu-se poate de vre-o răzbunare politică din partea Cantacuzinilor, el emigrase și nu voia să povestească din exil, după spusele altora, lucruri pe care nu le mai putea cunoaște prin sine.

Ori-cum ar fi, acel care continuă pe Constantin Căpitanul fu fiul lui Hrizea. Era și chemat pentru aceasta omul care avea de răsplătit asupra Cantacuzinilor sîngele tatălui său, mort în chinuri supt Șerban-Vodă. Radu Popescu putea adopta toată cronica lui Constantin Căpitanul și era în stare s'o scrie într'o formă pasionată asămănătoare și în același spirit ca și predecesorul.

Dar între Constantin Căpitanul și Radu Popescu e o deosebire. Cel d'întăiu păstrează o proporție în povestire, scrie o operă analistică cu pretenții de istorie, fără să insiste din cale afară asupra acelor întîmplări la care avuse parte sau care-l puteau privi mai de aproape pe dînsul. E o cronică în adevăratul sens al cuvîntului scrierea sa, pe cînd însemnările lui Popescu nu pot fi numite decît Memorii. Sînt mai mult icoane desfăcute din trecut, amintiri coborite pe hîrtie cu tot farmecul lor de lucruri văzute și trăite, și nu o prelucrare a acestor amintiri, amestecate cu informații luate în dreapta și în stînga.

¹ Se oprește înmainte de căderea lui Ștefan Cantacuzino în 1716, dar ar fi putut scrie și după această dată. Ceia ce hotărăște însă e că lui Antim Mitropolitul, scos din Scaun și omorît în timpul Domniei d'întăiu a lui Nicolae Mavrocordat, i se zice, în ultimele pagini ale cronicii, la înălțarea în Domnie a lui Ștefan-Vodă: «părintele Vlădica».

² Hurmuzaki, VI, p. 363.

Rare ori găsim la Radu Popescu mențiuni ca: «zic cei ce au fost acolo» și alte trimiteri asemănătoare la experiența altora.

L-aș pune mai curînd alături de Neculce, care totuși e mai mult istoric, e mai proporționat în povestirea sa și la nevoie recurge, pentru timpuri pe care nu le-a apucat, la izvoade, iar pentru acele lucruri ce nu s'aŭ petrecut în raza vederii sale la spusele acelor ce li-aŭ fost martori. Ca și acesta, Radu Popescu are povestirea bogată, amănunțită a celui chemat să povestească și ca și acesta el dă viață expunerii sale prin căldura, care-o însuflețește, prin elementul sentimental de ironie, de duioșie saŭ de milă ce se amestecă în scrisul saŭ cînd vorbește de oameni pe cari i-a cunoscut și de împrejurări pentru care, cînd s'aŭ petrecut, a simțit bucurie ori s'a întristat.

Dovezi despre însușirile de povestitor ale lui Radu Popescu le-am avut și pînă aici, și vom avea și de acum înainte¹. Dar ceia ce ni place nouă, care căutăm a prinde și a reface în noi viața trecutului, nu trebuia să-i placă numai decît lui Nicolae Mavrocordat, care urmăria alte scopuri și avea alte gusturi.

Lui îi convenia o narațiune oficială, cît se poate de măsurată în proporții ca și în ton, și cronica lui Radu Popescu n'avea această calitate.

Să urmărim, în adevăr, din ce bucăți rău legate între ele, alcătuite unele mai pe larg, altele mai pe scurt, fără ca aceasta să corespundă însemnătății relative a acelor înșirate, din ce blocuri de amintiri se formează această operă. La început, o expunere foarte pe larg a alegerii lui Constantin-Vodă: cauzele care aduseră numirea unui Domn de țară pe acele timpuri de război, debaterile între Constantin Logofătul care refuza: «de vreme ce ca un Domn sînt la casa mea, nu-mi trebuie să fiu» și boierii ce stăruiau din răsputeri pe lingă dînsul: «și-l luară de mîni și-l împingea de spate», ceremoniile, silințele pe lingă Turci pentru confirmare: «Dacă Romîni scot Domnii și pun Domnii, dar noi ce sîntem aici și ce păzim aici?» Apoi sîntem strămutați în mijlocul solilor lui Șerban la Viena, primiți aici, «ca niște Romîni de la Țara-Românească, nu ca alții dintr'alte neamuri și dintr'alte țeri»; ascultăm cuvintele lor de nemulțămire pentru alegerea Brincoveanului, asistăm la nego-

¹ V. p. 150 și urm.

cierile lor cu «Nemții cei mari». Pe urmă, după o discuție asupra politicii pe care trebuia s'o urmeze față de Imperială țara, mergem cu Logofătul Radu la Brașov — un lucru puțin însemnat pe lângă lucrurile mai însemnate ce se petrec atunce — ; găsim, ca și dînsul, pe generalul Heissler furios pentru zăbăvile și nehotărîrea Domnului, «turburat de bălăia și mînios ca un urs îmпуșcat»; auzim convorbirea trimisului muntean și a comandantului împărătesc: Ați călcat *parola*. — «Jupîne Haisler, mi-ar fi voia să auz de la dumneata care legături am călcat», afară poate de cele pe care Bălăceanu le va fi legat pe ascuns, — și celelalte.

Un cuvînt abia despre expediția de la Cerneți, fiind-că scriitorul n'a fost acolo și a auzit numai de la alții cum «Nemții întindeau minile în sus să prindă gloanțele Turcilor». Mai larg se vorbește despre campania Nemților în Țara-Românească, pentru că Logofătul de taină Radu a asistat la întrevederea de la Drăgănești, știind «tilcul vorbelor ce au fost», și a întovărășit pe Domn în rătăcirile lui. Cîteva lucruri nouă pentru lupta ardeleană din 1690. În grabă sînt înșirate evenimentele războinice care urmează. Vin apoi: o nuntă, o trecere de Tatarî în timp de iarnă, afaceri moldovenești, cearta dintre cei doi Domni vecini. Pe urmă aici iarăși expunerea se face nespuse de îmbielșugată, de colorată, de vioaie. Într'un «car mocănesc» vine din Constantinopole, către moarte, nu către Domnie, un pribeag cu pretenții de stăpînire, «tata Staico» al lui Mihail Băjescu, Staico Merișanul. A trecut din Ardeal în Moldova, de aici Constantin Cantemir l-a trimis la Poartă ca să-l ajute prietenii de acolo a scoate pe Brîncoveanu din Scaun, pîrindu-l. Dar n'a izbutit: Turcii s'au umplut de indignare văzîndu-l întrînd în «port nemțesc saū, să zic, nebunesc» și descoperîndu-i supt ișlic «chica nemțească, numai legată sus», care se potrivea, de altmîntrelea, cu «cismele nemțești, cu pîtenî lungi». Oamenii lui Brîncoveanu l-au cumpărat, și acum îl primește la marginea capitalei alaiul osîndiților, un strălucitor și ironic alaiu: «gîdea cu un ciomag mare în mîna..., în chip de Postelnic Mare» — în fruntea lui. Vinovații cad în genunchi și, auzînd mustrea lui Vodă, al cărui graiu răsună în tăcerea Curții mișcate de dramatica privesiște: «N'as fi gîndit, Staico, să văz una ca aceasta.» Rugăciunile de iertare se ridică în zădar de la cei ce staū în genunchi. «Armaș»,

se aude iarăși glasul nemilostiv al Domnului, «iea pre dumnealor de-î du în pușcărie, unde și-aū gătit, — că noi avem altă treabă: să bem astăzi.» Și sus începe nunta, pe cînd temnițele de jos cuprind pe cei logodiți de acum cu moartea.

Judecata se face, și osînda se îndeplinește. Cronicarul ne duce apoi de la spectacolul spînzurătorilor muntene la schimbarea de Domn din Moldova, care se desfășură pe larg. Apoi trec Turcii prin țară și, cu o cronologie nesigură, nelămurită, ni se pomenesc mișcări de armate și fapte de război. O nuntă în casa Domnului, cu «jale de despărțire» la părinți și «veselia» de dincolo a domnescului cocon și mire, Constantin-Vodă Duca.

Vin iarăși știri despre războiul de la toate granițele. Domnul e chemat să-și întîmpine stăpîni. Dar mult mai pe larg decît toate acestea ni se vorbește de isprăvnicia autorului la Cladova, de «picioarele podului lui Traian Împăratul, ce aū făcut preste Dunăre», de peștera de la Cerneți, și «mitutelele muște veninate». Și, fiind-că Banul Cornea face să se iea misiunea încredințată lui Popescu și colegului său Greceanu, ni se înfățișează acesta într'o lumină de caricatură răzbunătoare. Vedem în împrejurări înjositoare pe acest puternic, *politic* «cu tot felul de neamuri, de limbi, mai vîrtos fiind cu Turcii». Un eunuc negru, încunjurat de o suită-l inspăimîntă. «Nimică alt n'aū mai căutat, măcar un selam malichim de la musaip să auză; ci aū încălecat pre cal și aū luat crîngul în cap; — Dumnezeu știe cîte rascuri l-or fi lovit preste ochi. Aū eșit cu puțintel suflet; alelalte ce aū avut aū lăsat tot la otac... Acest fel de isprăvnicie aū făcut Banul Cornea Domnului țerii; care să nu dea Dumnezeu să facă vre-un boiarîu altul vre-o-dată ca acest lucru!»

Radu Logofătul, acum Clucer, se strămută în tabăra Domnului, și ni se arată înaintea ochilor închinarea lui Vodă către Împăratul său. Brîncoveanu descalecă și îngenunche, cînd Pa-dișahul trece în strălucirea-î imperială. «Se pleca cu capul la pămînt; așa-l învăța cei de lîngă Împăratul.» Și daruri pornesc pentru masa Sultanului: poame, «pesmeți cu apă de trandafir și cu moscos făcuți, și struguri».

De la acest alaiu războinic sîntem duși iarăși în Divanul Domnesc. Se judecă un boier care s'a îndulcit la strîngerea peste Olt a haraciului, o rudă a Domnului, Constantin Știrbei.

Îl știu toți «cam lung la unghii, din feliiul Știrbeștilor». Ascultăm iarăși pe Domn, vorbind «blind și răbduliv» către sluga necredincioasă. Apoi, cînd acesta tăgăduiește fără rușine și se aduc hîrțile zdrobitoare, pe care le cetește în auzul nostru cronicarul însuși, ridicîndu-se «de unde ședea la Divan», glasul domnesc se face aspru și fără milă: «Te-am suduit într'o vreme și te-am urgisit; să nu te văz în ochi... Să nu te văz în ochi, să te duci și să nu te mai amesteci la ceva, că voiă să te spînzur».

Acum se lasă iarăși în sama cronicarilor de conace ca Radu Greceanu mărunțișurile zilnice de la Curtea munteană. Ne întoarcem în Moldova pentru a fi de față la schimbarea lui Constantin Duca prin Cantemiroglu cel mare, Antioh, la pețirea noului Domn, fără succes, pe lingă Brîncoveanu, la nunta sa cu fata lui Dumitrașco Cearel, «o fată tînără și frumoasă..., și-i este Doamnă».

E iarăși rîndul afacerilor exterioare; se tratează pe larg, cum am văzut, despre afaceri polone și rusești și nu se uită nici cele din Ungaria și de aiurea, cu care se amestecă povestirea unor evenimente din viața de familie a lui Vodă.

De aici înainte, Radu Popescu e un mazil, și pentru multă vreme viața sa nu mai are nici un amestec cu afacerile publice. Cronica e deci mai grăbită, mai seacă. Prea puțin despre călătoria de la Adrianopol și, după notarea întîmplărilor din Europa, o lămurire mai mare a celor petrecute la Prut în 1711. Ajungem în acest chip la căderea lui Brîncoveanu, și această catastrofă, expusă cu îmbielșugare și simțire, nu are nici ea caracterul de bogăție colorată al unor episoade din prima parte a scrierii. Nota polemică predomină din ce în ce mai mult în paguba povestirii, și acel care începuse ca un narator literar termină ca un luptător politic.

Ceia ce nu înseamnă că polemica politică lipsește sau ura de familie nu se vedește și în partea d'întăiu a leatopiseșului lui Popescu. Acesta era fiul lui Hrizea, și fiul Vistierului chinuit, despoiat și ucis nu putea să uite că toate aceste nenorociri nedrepte venise de la Cantacuzini, de la Șerban-Vodă și de la frații lui.

Pe «Șăitânești» îi va urmări deci de la început, pe dinșii și pe aliații lor, netrecînd cu vederea nici una din greșelile, nici unul din păcatele lor, ci țintuindu-î înaintea viitorimii de dînsese. Cu bucurie el ni arată pe teribilul Șerban uitat de toată lumea în mijlocul agitației și a bucuriei de Domn nou. Zace în palatul său, care e acum al altuia, «ca un om den cei proști, numai cu muerea lui și cu fetele lui». Micul său fiu Iordache e înlăturat de la moștenire, fiind-că «n'aũ vrut Dumnezeu și tirăniile tătine-său, ce făcuse boiarilor și seracilor țerii».

Pe Bălăceanu îl urește cu patimă, ca pe acela care represinta interesele dinastice și îndreptarea politică spre creștinii ale familiei mai de aproape a lui Șerban. Radu Popescu spune cu mulțămire că cererile partidei fură răsprinse la Viena, acele cereri fără măsură, în care se cuprindea Domnia ereditară, stăpînirea peste Moldova, monarchie absolută și dominația asupra unei părți din Banat și Ardeal, «unde sînt cetățile acestea: Lugoșiul, Caransebeș, Mehedia, Lipova, cu ținutul Amlășului, ca să fie de moșie cu privilegiu de la Împărat, date neamului cantacuzinesc», pentru adăpost la nevoie. «Era», scrie el mulțămit, «cu cale să nu le priimească, că era împotriva dreptății creștinești și împotriva țerii».

El nu găsește nici un motiv binecuvîntat pentru oprirea lui Bălăceanu la Brașov, în loc să vie în țară lîngă Domnul care nu-î făcuse nimic, și pomenește numai zvonurile răspîndite în această privință. Umblînd după «mințea lui», pe care o credea mai bună decît a tuturor, el se înșală «ca un Bălăcean, că Bălăceanii totdeauna își întindea mințea după niște păreri nebune, adecă după vitejii». Și ca dovadă aduce pe Badea Bălăceanu, tatăl lui Aga Constantin, pe care Badea firea sa neastîmpărată îl duse pînă la crime ordinare¹.

Îndemnat de dușmănia sa contra neamului lui Șerban și tuturor lucrurilor ce erau în legătură cu dînsul, Popescu își iea sarcina de a arăta cît de zădarnică și fantastică era alianța cu Nemții. El amintește puterea Turcilor, marele lor avînt de cucerire, prosperitatea Statului lor, puterea oștirii, care se poate ridica la o sută sau două sute de mii de oameni «cu un cuvînt». Arată cum nu se poate apăra contra lor o țară lipsită de

¹ Cf., pentru crima aceasta, *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 389—90.

cetăți și întărituri. În asemenea împrejurări trebuie o bună pază cirmuitoare unei țeri. «Că cel ce gîndește să-și răscumpere patria lui din robia tirănească, întâiu trebuie să caute folosul cel de obște — cum zic cei învățați; de-acii să caute ale războiului și ale biruinții. Și atuncia este fapta cea din svîrșit încoronată.» Sînt, cum știm, sfaturile pe care Brîncoveanu le auzi de la boierii săi și îndreptăcirile pe care însuși cronicarul nostru le dete lui Heissler la Brașov. Această linie de purtare opusă planurilor bălăcenești o aprobă el și atunci cînd aduce o politică de duplicitate, și el ni înfățișează cu laude pe Brîncoveanu «chivernisînd lucrul», în 1689, «ca să nu viie primejdie pămîntului,* arătîndu-se despre amîndouă părțile prieten».

Cronicarul, citînd ironica spusă a Domnului către Heissler: «Jupîne Haisler, ți-am adus oaspeții cari ți-am scris că-ți voiu aduce; primește-î», nu trece supt tăcere și răspunsul injurios al generalului, cînd i se vorbia de robie. «Iar tu ești rob de cînd te-au făcut tată-tău», dar e evident că pentru dînsul bătălia de la Zernești e o pedeapsă a lui Dumnezeu pentru represintanții și apărătorii nedreptății, și cu o bucurie crudă el spune, despre Bălăceanu mort de sabia păgînilor, că trupul «i-au rămas acolo», pe cîmpul de luptă, «batjocura oamenilor».

De aici înnainte, mult timp nu se mai aude glasul de mustrire: un partid cantacuzinesc, care să se arăte, să lupte, nu mai există, nici în țară, între boieri, nici peste graniță, între pribegi. Pe de altă parte pentru Brîncoveanu, care nu s'a ținut nici odată de tradițiile de guvern ale unchiului său Șerban, Radu Clucerul n'are decît sentimente de îndoită recunoștință: fiind că l-a ridicat întâiu în cariera de boier, pentru că l-a iertat pe urmă ca uneltitor contra Domniei. Din potrivă, la expunerea conspirațiilor, certelor cu Domni din Moldova, cronicarul e totdeauna de partea lui Constantin-Vodă. El apare mișcat de bucuria și nenorocirile familiei, cînd se întîmplă a ni vorbi de ele.

Dar, cum am văzut, spre sfîrșitul Domniei lui Brîncoveanu, un nou partid cantacuzinesc se formă, supt frații Constantin Stolnicul și Mihaî Spătarul, pentru a readuce coroana în familie. Atunci, Radu Popescu începe iarăși războiul contra neamului pe care-l urește și, fiind-că acest neam atacă tronul lui Constantin-Vodă, el e adus să ieie apărarea acestuia.

La călătoria din 1703 la Adrianopol, cînd Brîncoveanu trebui

să crească tributul cu 240 de pungi¹, nu se arată nici o nemulțămire pentru aceasta. După ce termină cu acest drum al Crucii, Popescu laudă din toată inima pe Domnul său, acoperit de toate trecătoarele daruri ale norocului: «Atîta era fericit, cît mi se pare că toate darurile norocului era asupra lui... În toate aș avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat: vorba lui frumoasă; cu minte mare; rude multe; fii, fete din destul, gineri, nurori, așîderea cinste mare; și în boiaria lui și în Domnia ce aș domnit nici o lipsă nu va fi avut. Și acest Domn ar fi putut să zică cuvintele lui Solomon: că ori-ce i-aș pohtit inima lui, nu i-aș lipsit». Acestea, termină el, «și ca acestea văzînd înaintea ochilor lui, numai se veselî». »

Cronicarul știe că Petru-cel-Mare a fost chemat la 1711 «cu multe rugăciuni, de Domnie și de creștinii ce sînt supt mîna Turcilor» pentru a lua Țarigradul și a se face Împăratul creștinilor din Răsărit, dar se ferește a vorbi mai limpede, amestecînd pe Brîncoveanu în această aventură pripită. «Feciorul lui Cantemir-Vodă», acela, da, s'a înțeles cu Muscalii și a alergat la dinșii pentru mîntuire. Dar nu și cumintele Brîncoveanu, om cu suptiri și adînci socotelî. El a răspins cu statornicie toate ispitele: «Nu vrea să meargă nici spre o parte, nici spre alta, ca să nu i se întîmple vre-o greșală, măcar că mulți îl îndemna să meargă la Moscali, iar el nici cum nu vrea; numai ce ședea la Urlați».

Trădătorul în Muntenia e numai unul dintre «Șeitănești», Toma cel cu «neună mîndrie», minat de dorul Domniei, pe care — așa spune și Greceanu — nu-l vădise acum întăia oară, «sau de sfatul unchilor săi»: Constantin și Mihaî. Dar socotelile i se încurcară «generalului» Toma al Măriei Sale Împărătești. Țarul liberator *strigă la pace* și se întoarce înapoi «cu această rușine», iar Toma «Șeitănescu», al cărui rost în țara sa se încheiase acum, ca și al lui Dimitrie Cantemir în Moldova, «aș rămas înghețat și că un mort multă vreme», la vestea tratatului, care-i distrugea speranțele.

Scriitorul trece la înjghebarea complotului între Constantin Stolnicul, fii acestuia, Ștefan Spatarul și Radu Comisul, de o parte, Mihaî Spatarul și ginerele său Dumitrașco Racoviță, pri-

¹ Raportul venețian din 23 Iunie 1703, — Hurmuzaki, IX¹, p. 399, No 541, — socoate greșit adaosul la 120 de pungi pe lingă suma veche de 273, ceia ce ar face împreună vre-o 500, cifra ce se admise apoi ca cifră normală.

beag la Brașov, de alta¹. El înfierează pentru acest act de nerecunoștință pe Cantacuzini, «carii din felul lor era neodihniți și nemulțămitori tuturor Domnilor, că tuturor Domnilor s'au arătat cu vicleșug și cu răutate». El amintește mai departe sentimentele de iubire fiască pe care adesea ori, în auzul tuturor, le exprima Brîncoveanu pentru Stolnic² și viața lor veselă de oameni bogăți, netulburați de nime, de care se bucurau mulțumită lui Brîncoveanu cel apăsător de griji și greutate.

Mazilia, prinderea, închisoarea, moartea Domnului și familiei lui sînt zugrăvite cu o sinceră durere, de și fără tînguirii emfatică. Usurpatorul, ruda criminală, care ocupă Scaunul, Ștefan Cantacuzino, e tratat aspru: «om nestatornic în cuvinte și în fapte, și în jafuri fără cale și fără dreptate», glumeț cinic, care iea fără muștrare de cuget cele ce nu i se cădea să le iei.

Cantacuzinii au lepădat de la dînșii învinuirea că ar fi voit tronul și viața dușmanului lor mazil. Popescu vorbește de făgăduieli făcute lui Mihaï Racovița, și în Ardeal s'a și crezut în primul moment că fostul Domn moldovean a luat moștenirea Brîncoveanului³. Ștefan-Vodă pusese pe medicul Ferrati să scrie în provincia vecină ast-fel încît să se pară că Domnia i-a căzut năpaste⁴. El scrie la 26 Mart 1714 lui Hrisant Notara, vestindu-i în același timp numirea sa și compătîmind pe Domnul căzut: «Numai unul Dumnezeu știe cît am plîns și ni-a părut rău pentru scoaterea aceasta a Înnălțimii Sale»⁵. La 9 April, el protestă că n'a putut face nimic pentru a lua tronul; patroni la Poartă n'avea, corespondența, de la 1704 încoace, îi era oprită, banii lipsia și dări nouă nu s'au pus pe țară, destul de sărăcită și așa prin faptele «bunului creștin» ce căzuse gîndindu-se numai la

¹ V. mai sus, p. 161. Pomelnicul de la Bisericanii menționează dintre Cantacuzinii munteni pe Constantin, cu soțiile sale Safta și Ilinca—v. *Apendice, l. c.*; Genealogia zice «Maria, de fel Moldoveană»; *l. c.*, p. 561 — și copiii, pe Șerban cu cele două Marii — a lui Leurdeanu și a lui Gheța—; pe Mihaï, cu soțiile Marta, Teodora și copiii; *Uricariul, XXIII, p. 361.*

² V. mai sus, pp. 160-1.

³ Așa credea, în April 1714, Stainville, care vedea în Ștefan Cantacuzino, îmbrăcat cu caftan de mandatarul Sultanului, un simplu ispravnic de Scaun; Hurmuzaki, IX¹, p. 531, No. 679.

⁴ V. izvoarele mai sus, p. 40, nota 9.

⁵ Legrand, *Épistolaire grec*, p. 110.

binele și la averea lui¹. La 21, bătrînul Stolnic asigură pe patriarhul Dosoftei că se va opri și de acum înaintea de la pîră, că «slujbașii împăratești» au fost acei ce au dat de existența galbenilor bătuiți în Ardeal, că Turcii au fost mînați mai mult de invidie față de un tributar ce li se arăta asemenea «cu împărății și craii»².

La 28 April, Vodă, întreat mai cu de-amănuntul de acest corespondent al său, se apără cu căldură de orî-ce amestec: «Aceasta cu adevărat îți spunem că n'am avut în gînd nici odată, nici n'am cheltuit,— cum știe Dumnezeu,— ca să-l scoatem sau să ne ridicăm noi»³. Dar în vara aceluiași an Constantin Stolnicul, principalul autor al schimbării, nu se poate opri să nu vorbească de starea proastă a țerii, adusă de «vinătorii de comori zădarnice cari s'au dus de aici»⁴. E adevărat iarăși că Ștefan a susținut că de nenumărate ori a stăruit pe lîngă Turci pentru cruțarea vieții «Brîncoveanului» și a familiei sale și că, dacă-l apasă ceva, sînt propriile lui mărturisiri stoarse de chinuri⁵; e adevărat că a plîns în cuvinte călduroase peirea «celui vrednic de lacrimi» și alor săi, rugîndu-se lui Dumnezeu să ierte pe «cei perîți»⁶ de o moarte așa de «neuzită»⁷, dar chiar întrebările și stăruințele dese ale lui Dionisie și Hrisant pe lîngă Ștefan și Constantin ne fac să bănuim că aceste lacrimi erau false și acele protestări mincinoase în parte.

În orî-ce cas pentru Popescu nu există îndoială că ucigașii lui Brîncoveanu sînt Cantacuzinii, fiindu-i întărit acest lucru de «unii carii sînt vrednici de crezut». «I-au stins», scrie el aiurea, «casa, și pre dînsul, și pre feciorii lui».

Și nu numai că Ștefan a trimis pîriși la Constantinopol contra predecesorului său, pentru a-i denunța mîncătoriile și relațiile trădătoare față de străinătate⁸, dar au urmat și ei, învingătorii,

¹ *Bis. ort.*, XVI, p. 290 și urm.

² *Ibid.*, p. 297 și urm.

³ Legrand, *l. c.*, p. 112.

⁴ *Ibid.*, pp. 123—4.

⁵ *Ibid.*, pp. 125—6.

⁶ *Ibid.*, p. 132; *Bis. ort.*, *l. c.*, pp. 301—2.

⁷ *Ibid.*

⁸ Vezi-le acestea în Del Chiaro, și de acolo în «Evenimentele» lui Dimitrie Cantemir.

aceiași cale, pe care la altul o desaprobase. Nu numai că s'au lăcomit la bani, dar au reluat legăturile cu creștinii: Nemți și Muscali, pentru a aprinde un război și a rămînea supt un Împărat de aceiași lege, «în veac stăpînitor țerei noastre și pămîntului nostru» Și trebuie să recunoaștem că așa a fost, cum nici nu putea fi alt-fel cîtă vreme era pe tron un Domn de țară, un Domn de neam mare, cu o întinsă și bogată familie, avînd un trecut și niște aspirații vrednice de numele ei, un Domn care n'avea de apărut numai interesele sale, ci și pe acelea, pentru el superioare, ale persoanei, familiei și țerii sale. Ca și înaintea, corespondența germană trecu prin Țara-Românească, relațiile cele mai bune fură întreținute între agentul la Constantinopol al Domnului muntean, acum Răducanu, fratele lui Ștefan, și residentul imperial; Vodă consimți, — cerînd totuși a se opri trecerea pe la el a corespondenței —, chiar cînd se prevedea războiul, a da știri bune în Ardeal și a înșela pe Turci cu vești false¹.

După ce denunțase vinovăția, Radu Popescu își propusese să urmărească ispășirea ei de către «Șeitănești». El făgăduiește a ni spune «minunile» prin care-î bătă Dumnezeu, dar se credea că se oprește la cea d'întăiu, «îndrăcirea» Doamnei Păuna la Mănăstirea dintr'un Lemn, în ziua de Sîntă-Mărie². Celelalte erau, cum vom vedea, întîmplările din 1716, mazilia acelui care mazilise și omorul acelui care omorîse. Dar singurul manuscris cunoscut pînă acum, acel care a servit pentru ediția din *Magazinul istoric* și s'a rătăcit de atuncea, nu mai cuprinde nimic despre evenimentele ce urmară nebunia Doamnei.

Dar n'a fost cunoscut pînă acum, nici de cei din urmă cercetători ai cronicilor muntene, un manuscris, care, dînd întăiu fragmentul știut al operei lui Constantin Cantacuzino, continuă cu corpul brîncovenesc neoficial, pe care îl întrerupe de la o bucată de vreme³ pentru a urmă apoi Memoriile Popescului. Acestea, la rîndul lor, sînt continuate printr'o narațiune dușmană

¹ Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, pp. 85, 87-9. Cf. *Doc.*, VI, pp. 147-8, N^{le} 74-5.

² Doamna era sora Greceșilor sau fiica unuia dintre dînșii; în această privință *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 561 și Del Chiaro, p. 43, se contrazic. Domnul numește pe Barbu [Greceanu], cumnatul său; Legrand, *Épistolaire*, p. 147.

³ La cuvintele «au șazut iar în Scaun»; v. resumatul *Analelor Ac. Rom.*, XXI, p. 322.

lui Nicolae Mavrocordat, pe care o vom cerceta mai departe. Până la această narațiune însă, și de la locul unde ne părăsește versiunea cunoscută, avem urmarea Memoriilor ¹.

Cu toată minunea de la mănăstire, povestește mai departe Popescu, Cantacuzinii nu-și recunosc «păcatul ce au făcut» și nu se pocăiesc. Domnul nu înțelege înștiințarea dumnezeiască: el vede în lovitura venită de sus o afacere de farmece: spinzură două «mueri de acelea» și zidește în chilie pe Olimpiada, soră cu mama Păunei, «lăsându-î numai o ferestrue, de-î da pe acolo pită și apă».

Mai departe, pregătindu-și pedeapsa prin covârșirea nelegiuirilor, ei înșală familia rămasă pe urma Brîncoveanului, o fac să adune din ruinele averii sale o sumă de răscumpărare de 80 de pungî, ce se dau Turcilor, și apoi aduc trimiterea ei la Kiutayah, — amănunt care mai târziu va fi trecut cu vederea în cronica oficială.

Carol al XII-lea trecu prin Țara-Românească pentru se întoarce în Suedia. Radu Popescu i-a fost unul din *conaccii* sau *mehmendari*, și în a doua operă a lui o va și spune. Dar de o camdată el tace lucrul pentru a avea prilej să se plîngă de «cheltuiala făcută țării cu merticele ce i să da», de reaua credință a lui Ștefan-Vodă, căruia i se iartă suma din tribut fără ca el să despăgubească pe cei ce suferise pagube ².

Radu Popescu a împlinit apoi o misiune în restabilirea hotelor încălcate de Turcii brăileni ca răzbunare pentru că Toma Cantacuzino participase la stricăciunea cetății lor. «În cea după urmă au biruit boeri țării cu dreptatea ce au avut, și au luat hogetu de la cadu, scriindu-să hotarele cele vechi, ca să fie iar pe acoala, și carte au scris de au gonit și pe subaș duprin sate».

În expunerea scurtă a expediției din Morea, se insistă asupra neobișnuitului triumf pe care Sultanul porunci să-l facă Vizirului învingător, și scriitorul găsește cuvinte de muștrare pentru Venețieni, cari atîta timp luase bani Grecilor supuși din peninsula și acuma, cu toate laudele, nu se pricepeau să-î apere. «Și Ve-

¹ Aceasta se vede din asemănarea, și pentru această parte, cu cronica oficială de mai târziu. Ms. poartă n° 441 în Bibl. Ac. Rom.

² «Precum au fost», adaugă el drastic, «și c... t ce s'au dat la Împărăție și cu altele carele le-au luat cu jafuri.» — Pentru «Radu Hrizea» în 1706, v. doc. 237/xii din Bibl. Ac. Rom.

nețienii au rămas rușinați într'atita vorbe ce au zis, că au atita și atita galioane, corăbii și altele, pline de oști, și cavaleri de Malta și, cînd au fost pe urmă, nici cum nu s'au iubit obrazul ca să dea ajutor ticăloșilor Greci, de la care într'atitea ani luase mare sumă de bani, ci i-au lăsat fără de ajutor, de s'au robit mulțime de creștini pravoslavnici». Căderea sprijinului turcesc al lui Ștefan Cantacuzino, Pașa de la Bender, e povestită cum se află și în cronica oficială. Dar încă de la început se dă și o altă explicație a maziliei Domnului: aceea că nu era «drept Împărăției». O a treia, pe care o știm numai aici și pe care Popescu, cu toată dorința sa de a înnegri pe Cantacuzini, a părăsit-o mai tîrziu, e dorința lui Mihaï Spatarul de a fi și el Domn; sînt intrigile acestuia și ale Racovișteștilor. «Fiind neodihnit om și amestecător de Domni, au început a umbla cu scrisori la cuscră-său Mihaiu-Vod, prin mijlocul ginere-său Dumitrașco Hatman[ul]..., îndemnîndu-l ca să nevoiască în tot chipul să făgăduiască în tot chipul Turcilor bani ca să-i dea Domnia Țării-Românești. Și au și umblat destul, dar, unde nu va Dumnezeu, oamenii încă nu pot.»

Urmează sosirea lui Iusuf-Aga cu mazilia, încercarea lui Mihaï Spatarul de a fugi la Nemți, cînd aude de Domnia lui Nicolae Mavrocordat, și întoarcerea lui îndărăt de plăiașii de la graniță, sosirea în sfîrșit a noului Voevod, «cu mare pompă, primind pe toți cu dragoste».

Aici, cu instalarea lui Mavrocordat, se sfîrșesc Memoriile lui Popescu. Restul e scris într'un spirit prea dușmănos față de Nicolae-Vodă, care făcuse numai bine lui Radu Popescu, pentru ca să i-l putem atribui. Îl vom studia deci la continuările marilor cronici muntene ¹.

Cum era, această cronică nu putea să fie primită și din alte pricini decît caracterul prea personal, legătura prea evidentă de o personalitate politică ce nu era a unui Domn, caracterul disproporționat, fragmentar al expunerii. Contra criticii Cantacuzinilor n'avea nimic de zis Domnul grec: în sîngele lor i se stabilise tronul. Dar el ar fi vrut să se infățișeze ast-fel ca

¹ Ms. e scris de Ionița Șoimescu, Logofătul lui Scarlat Drăgănescu, biv Vel Stolnic, ispravnic de Muscel, — la 4 Octombrie 1792.

Domnia străină să fie pe deplin îndreptătită, ar fi dorit să se generalizeze lipsuri și defecte pe care Popescu le atribuia întâi unei singure familii, aceleia cu care era în dușmănie neamul său. Brîncoveanu trebuia să apară într'o lumină rea, trădarea și lâcomia să-i fie și lui scoase la iveală. Amintirile bune ale stăpînirii prin pămîntenî, prin «Domni din pămînt», cum zicea Popescu, trebuia să distruse pentru a nu ispiti la opoziție și răscoală pe boierii munteni.

Partea întâia a cronicii lui Radu Popescu se elimina astfel prin felul cum era lucrată și prin faptele pe care le cuprindea. Partea a doua nu fu exclusă cu desăvîrșire, dar se impuse cronicarului să-și revadă opera de la 1699 înapoi, s'o prefacă de la un capăt la altul.

Radu Vornicul nu era omul care să refuze a se întoarce asupra sentimentelor ce declarase și judecăților ce apucase a enunța. Pentru moment, era credinciosul boier al Domnului grec. Și el consimți, fără a sta mult pe gînduri, să îndeplinească și în scris schimbarea la față pe care o făcuse altă dată în faptă¹.

Bucata remaniată a cronicii lui Radu Popescu se întinde asupra anilor 1699—1716 din corpul oficial. Să vedem în amănunte cum s'a făcut schimbarea.

Sînt părți reproduse pe de-a întregul: expunerea vieții de petreceri pe care o ducea Brîncoveanu, călătoria de la Adrianopol, cu efectele sale, cea mai mare parte din amănunțele despre căderea Domnului, nebunia Doamnei Păuna. Se înlătură totdeauna lucrurile care privesc afacerile străine, cu toate că, mai târziu, Popescu va acorda iarăși un loc, covîrșitor adesea, evenimentelor petrecute peste hotare, în a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat. Se lasă la o parte iarăși unele știri ce priviau numai familia Brîncoveanului său numai resentimentele personale ale scriitorului, — ca vinovăția Banului Cornea în chemarea Domnului la Adrianopol.

În schimb se adaugă tranșiția față de Greceanu, o tranșiție silită și destul de nedibace². Se schimbă în sfîrșit și se adaugă

¹ Memoriile sînt publicate în *Magazinul istoric*, V. — Cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 361 și urm.

² «Trecînd și aceste întristări ce venise lui Constantin-Vodă, văzînd că ș'au dres lucrurile despre Poartă, să nu mai aibă grijă de mazilie, se bucura, se veselea și se lăța în Domnie.»

o mulțime de fapte și de aprecieri, care dau întregii lucrări o culoare nouă.

La noul haraciū, crescut în 1703, Radu exprimă data aceasta o jale pentru țară, de care fusese străin când scria întâiași dată cronica acestor întâmplări: «Haraciū care nu putea să ridice [țara], ci era totdeauna în casne și în vaete și în lacrămă pentru greul care le venise». Și, mai mult decît această nouă sarcină fiscală față de Turci, Domnul întors «s'aū făcut mai rău, mai cumplit; împrumutări aū pus pe boieri, pre mănăstiri, biruri mari pre sāraca țară, — cit n'avea putere să le îplinească, ci se văita și blestema».

În adevăr, observă cronicarul oficial, pentru atîtea jertfe bănești Brîncoveanu căpătase Domnia pe viață, dar în curînd el începu să aibă nouă temeri din cauza nestatorniciei turcești. Atunci, — ceia ce nu ni spusese același scriitor înnainte, în cealaltă operă a sa —, el intră în legătură cu Țarul, «se ajunsese cu Muscalii în vorbă», chemîndu-î asupra principatelor, «ca să fie supt stăpînirea lor; și s'aū cerut și hrisoave, făcîndu-se și pe dînsul și pe feciorii lui cnezî de Moscovia, și le-aū dat». Li oferi provisiu, ajutor de oameni, bani, și izbuti, aducînd astfel, el, nu Dimitrie Cantemir, nenorocirea asupra țerilor romîne. «Prin multe rugăciuni și îndemnări ce făcea Constantin-Vodă, s'aū pornit Țarul cu oșți, de aū venit asupra Turcilor.»

Dar această purtare trădătoare față de Turci devine și mai condamnabilă prin aceia că nici Rușii măcar nu sînt serviți cu sinceritate. În lagărul său de la Urlați, Constantin-Vodă așteaptă împrejurările, gata să se dea de partea celui mai puternic sau mai norocos. Turcilor li dăduse bani pentru a nu se luptă: vre-o trei sute de pungi; Rușilor li trimite, prin bună înțelegere cu acesta, pe «Toma Spătariul Cantacuzinul», care nu mai apare decî ca un nerecunoscător față de Brîncoveanu, un vînzător al Domnului său, ca în cea d'întăiu redacție, ci ca un complice al lui. «Avea două socoteli»: a-și face merite față cu Rușii, fără a strica situația sa la Poartă. Tot profitul și nici un risc; o politică mult lăudată, — cînd izbutește.

Aceasta nu izbuti decît pentru moment. Prietenii creștini și stăpînii păgîni vedeau de o potrivă de bine cu cine aveau a face. Trimișii ruși la Constantinopol denunță Turcilor legătu-

rile, prin scrisori și soli, ale lui Brîncoveanu cu Țarul. Mazilia nu fu zăbovită decît de teamă ca bogata pradă să nu dispară.

Acum intervin Cantacuzinii, mai maltratați decît înaintea, «Șaitanici-Ogularii, feciorii Dracului». De alianța lor, în această luptă de dezrădăcinare, cu Racovițeștii nu se vorbește nimic aici — Mihaî Racoviță domnia acum în Moldova și se afla în bune relații cu vecinul său muntean — ; ca «organ» al intrigilor nu mai figurează Mihaî-Vodă, ci un Constantin Diichiti, Vătav de aprozi, care duce arzurile de pîră. Aceste pîri aduseră mazilia neașteptată, fulgerătoare ¹.

Aici nu ni se mai vorbește, pentru a nu mișca prin contrastul între nuntă și nenorocire, de pregătirile pentru căsătoria lui Răducanu, fiul Domnului, cu fata lui Antioh-Vodă, ce era la Constantinopol. Dar se explică prin aceia că trupele erau la dispoziția Spatarului și acesta era Ștefan Cantacuzino, lipsa orî cărui gînd de împotrivire. Nu se mai dau numele boierilor cari merseră noaptea la capugiū pentru a cere ca Domn pe Ștefan și a înscena ceremonia numirii lui : «părintele Vlădica», răul Antim, al cărui nume nu putea să-l audă cu plăcere Nicolae Mavrocordat, episcopul de Rînnic, Mihaî Cantacuzino, mort și el de atunce, Banul Știrbei, Șerban Bujoreanu, poate cel jertfit în 1716. Se insistă mai mult asupra strîngerii de către Turci a averii lui Brîncoveanu, strîngere pe care o descrie cu energie Constantin Stolnicul, în scrisoarea sa din 26 Iulie 1714 : «Afară de alte mari chieltueli ce s'aū urmat, oamenii Împăratului aū pus la socoteală orî-ce cap de vită al lui Constantin-Vodă, vinurile și toate lucrurile..., până și fasolele ; și, să nu rizi în adevăr, le-aū prețuit și pe acelea cum aū putut» ².

Se afirmă, data aceasta, cu insulte pentru Cantacuzini, vinovăția lor în jertfirea familiei și persoanei lui Brîncoveanu. Ar fi lucrat pentru a duce lucrurile la acest sfîrșit sîngeros «spurcatul Ștefan-Vodă», dar, mai ales, tatăl lui, «hoțul acel bătrîn,

¹ Ea veni în momente de mare durere pentru familia Brincovenilor, așa de fericită până acum. Domnița Stanca muri la 15 Mart st. v. 1714 : «Dumnezeu a dat, Dumnezeu a luat, și, cum i-a fost voia, așa a făcut», scrie bătrînul Domn, două zile după această lovitură, lui Hrisant ; Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 109-10.

² Legrand, *Épistolaire grec*, p. 124. O altă scrisoare a Stolnicului cu știri asupra afacerilor suedeze, purtînd data de 8 April 1713, *ibid.*, pp. 94-5.

tată-său, Constantin Stolnicul, știind toate tainele nepotă-său Constantin-Vodă, pentru că le spunea toate, avându-l, nu ca pre un unchiu, ci ca pre un tată»; el ar fi dat însuși în mîna Imbrohorului pentru a fi duse la Constantinopol scrisorile de trădare ale Brîncoveanului și diplomele lui din creștinătate¹. Astfel «acel rău bătrîn», care fusese însă bolnav de moarte tocmai pe această vreme și rămăsese «cu oare-care urme de boală și, ca un bătrîn, cu oareși-ce slăbiciune»², ar fi pus la cale măcelul din ziua Sîntei Mării din August al anului 1714.

Caracterisînd acum pe Domnul ucis, Radu Popescu nu mai crede că trebuie să reediteze laudele fără rezerve de odinioară, ci le temperează, amestecîndu-le apoi și cu multe și aspre muștrări. A fost, scrie el acuma, un principe «fericit», de sigur, dar nu un Domn «lăudat». «Sănătos, întreg, casă întreagă, fii și fete mulți, avuții prea multe, case, palaturi, sate, vii, heleșteae, Domnie îndelungată și altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimica, de care ochii lui aū pohtit³.» Ceia ce nu l-a împiedecat de a face «multe rele», de a se arăta lacom peste măsură, de a strica vechile obiceiuri, de a reduce la starea de «podani» pe moșiile sale și ale Cantacuzinilor acea clasă de slujitori, care odinioară strîngea singură haraciul. Dintre «altele nenumărate» greșeli ale lui și fapte rele, cronicarul mai menționează odată creșterea, mai mult ca îndoirea tributului, «de aū rămas un blestem, de blestemă săracii și vor să blesteme în veci».

Trecînd la Ștefan Cantacuzino, găsim îndată partea nouă din cronica oficială.

Natural că această parte nouă e scrisă în același spirit în care a fost executată preschimbarea părții mai vechi. După nebunia Doamnei, care se poate pune la îndoială cu dreptate⁴, se mențio-

¹ Dar ni se spune într'un raport contemporan, în Hurmuzaki, că Domnul le ținea pe acestea la Brașov.

² Scrisoarea lui Ștefan-Vodă către Hrisant, 18 April 1714, în Legrand, *Épistolaire grec*, p. 113.

³ P. 28.

⁴ V. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 380, nota 1. Afară de izvoarele arătate acolo, mai vezi Cipariu, *Archie*, pp. 515—6: recomandăția acordată ei de Papa, care arată în ce chip a scăpat ea în străinătate și amintește și serviciile pe care Constantin Stolnicul le-a făcut Imperiului. La 1717, ea și fiul ei

nează bănuielile ce căzură pentru aceasta asupra mătușei ei, «sora mîne-siî», Olimpiada, care fu zidită în chilie, iar două călugăriți spînzurate pentru că ar fi adus această «îndrăcire».

Cronicarul continuă cu notițele cunoscute despre evenimentele mai importante din această scurtă Domnie: trecerea lui Carol al XII-lea ¹, expediția din Morea, cererile făcute țerii pentru dînsa, uciderea lui Rechiab Imbrohor, patronul lui Ștefan-Vodă, care, perind la Bender, unde ajunsese Pașă, iea cu sine și «nădejdea» Domnului.

La 9 Ianuar st. v. 1716 sosi iarăși la București, pentru a doua oară înainte-mergător al morții, capugiul mazelilor. Fuga era imposibilă în iarna grea și cu hotărîrea locuitorilor de a nu-și pregăti, dînd drumul celui urgisit de Împărăție, o robie de la Tatarî. Popescu pretinde că Stolnicul încercă să cîștige pe Trimisul turcesc mărturisind că el a otrăvit doi frați cari-l incomoda: Șerban-Vodă și Iordachi, și el se razimă pentru această destăinuire pe autoritatea lui Ienachi Mavrocordat, care ar fi auzit povestindu-se lucrul la Poartă de acel ce-l auzise din gura chiar a lui Constantin.

Era sfîrșitul puterii Cantacuzinilor. Popescu-î urmărește înainte cu ura sa, care era și de porunceală. «Tot omul să crează», proclamă el acuma, că adevărat era zvonul răspîdit în 1688 despre cauza morții lui Șerban-Vodă. Asemenea cu tatăl la răutăți era și Domnescul fiu, cum știe scriitorul din experiență ²: nestatornic, mincinos, supus sfaturilor nebunei sale Doamne, Iacom la dări și «împrumuturi». De și rugat de noul Domn, Nicolae Mavrocordat, să rămîie, bătrînul Stolnic nu voia să stea în țară «ca un boier bătrîn» și «un părinte» al noului ocîrmuitor, ci se duce la Poartă, cu gîndul să-și mîntuie fiul, iar, în adevăr, să se piardă împreună cu dînsul. Un alt Cantacuzino, Mihaî, e făcut ispravnic, fuge spre Ardeal, e adus înapoi de Vameșii de Cîmpulung și rămîie Caimacam până la venirea lui Mavrocordat. Acesta, so-

Radu scriu către «cavalerul Emanuel» pentru a cere intervenția lui pe lingă Papă; *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, V, p. 549. Cf. și Hurmuzaki, IX¹, p. 542 și urm.; Memoriile lui Dadich, în Gatterer, *Allgem. Bibl.*, XIII.

¹ Pe care o descrie și Domnul într'o scrisoare a sa, tipărită în Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 135—7, No. 92.

² «Noi cu ochii noștri le-am văzut și cu minile noastre le-am pipăit.» «A trăit cu el și a vorbit cu el», spune Popescu mai departe.

sind, îl «cinstește ca pe un părinte», dar el nu poate fi scăpat, cum nu poate nici generele Stolnicului, Radu Dudescu. În zădar stărui, ni spune Popescu, omenosul și milostivul Domn, în zădar oferi până la două-zeci de pungă pentru viața celui din urmă, care era «om tânăr și cu coconii mici». «Cumplitul Vezir», «omul rău și cumplit» ce era Ali-Pașa¹, nu se lăsă induplecat de nimic. El împlini asupra familiei acoperită de păcate, asupra «vicienilor Împăratului, prințipi de Imperiu și cnezii de Moscovia», hotărîrea lui Dumnezeu.

Cu acești dușmani ai Domnului său a mîntuit Radu Popescu, dar în curînd vin alții la rînd. Războiul turco-german începuse, și succesele Nemților dădură speranțe aceloră dintre boierii muntenî, cari rîvniau o mai mare influență, cinste împăratească pentru sine, iar pentru țară un traiu mai civilizat supt stăpînirea creștină, pe care o vedeau de o samă de timp funcționînd în Ardeal și o apreciau. Mitropolitul Antim, Grigore Băleanu, un Golescu, Brăiloi: Barbu și călugărul, Obedeni, Bengeștii, Bujorenii, boierimea de peste Olt, în genere, formă planul de a chema pe Germani și a prinde, cu ajutorul «cătanelor», pe Domnul Turcilor. Descriînd viața lui Radu Popescu, am văzut cum s'a realizat acest plan.

Dar până atunci unii dintre adversarii stăpînirii păgîne își plătiră cu viața intrigile de care se făcuse vinovați.

Venind pe tronul muntean, Nicolae-Vodă primi felicitările comandantului imperial al Ardealului și-i răspunse oferindu-se a ajuta pe Germani și chiar a trece la dinșii. Aceste propuneri, venind din partea unui om cu trecutul și sentimentele lui Mavrocordat, fură considerate ca «eine griechische Finesse», și nime nu le discută². De altmîntrelea, Domnul se asigura de bani, pe căi de confiscare și «împrumuturi», se zice, și aduna Turci în jurul său. În Septembrie, cîțiva Nemți trecură pe la Turnu-Roșu, și îndată conspiratorii răspîndiră zvonul că ei ar fi ajuns la Pitești. Mavrocordat se retrase, părăsit fiind de Turci, cari-l găsiau «un Grec prost», la Giurgiu. De aici Antim plecă, fără a i se fi dat voie, și încercă în zădar la București o mișcare în

¹ Pe care totuși îl laudă, cum am văzut, cronicarul al doilea moldovean al lui Nicolae-Vodă.

² Hurmuzaki, VI, p. 150, No. 77; cf. *Fragmente*, III, p. 90.

favoarea Imperialilor. Nefind forțe reale pe care să se sprijine, încercarea nu reuși. Furios că a fost înșelat și umilit, Nicolae-Vodă porni spre București: la fântâna Radului-Vodă îi ieși înaintea unul dintre cei bănuți că se înțeleg cu dușmanul: Brezoianu. Întrebindu-l scurt: «Unde ai fost», el dădu ordine să se taie acest boier. Un Bălăceanu fu executat imediat, predicatorul Curții, încă din vremea lui Brîncoveanu, preotul Ioan Abrami, o soră a lui beizadea Gheorghe Cantacuzino, pe care-l așteptau boierii ca Domn, doi frați ai lui Barbu Brăiloiu, soția lui Brezoianu și fratele ei¹, mai mulți alți boieri și negustori fură aruncați în temniță. În sfârșit Mitropolitul Antim pierdu demnitatea sa arhipăstorească și, căpătîndu-se contra lui un decret al patriarhului, Domnul îl porni către un loc de exil, la care nu ajunse nici odată, fiind omorît pe cale.

Acestea le știm din Del Chiaro, din Vanderbech și din documente contemporane², dar Radu Popescu, un meșter lingușitor și un om foarte discret asupra slăbiciunilor patronului său, nu e acela care să ne lămurească mai mult. De la dînsul înțelegem lucrurile cam așa: «Cătanele» vin și pradă în Oltenia, «în pămîntul acesta Mehedinți»³. «Vicleni» dintre boierii țerii se unesc cu dinșii, oameni răi, despre cari poate scrie, ca despre Goleșcu: «Dracului dă-î fum de tămîie cît de mult, el rămîne în firea lui tot drac; așa și Goleșcu»⁴, sau despre Barbu Brăiloiu: «tălhariul cel mare Barbul Sărdariul»⁵. Ei se înțeleg între sine, trimit o deputație la Sibiiu, care, ducîndu-se să ceară un «gubernator», se întoarce «ca niște cîini, cu coada între picioare». Totuși la urmă biruința e a acestora, a «spurcaților de boiari», a «tălharilor», a «nebunilor» și a «cîinilor obraznici», cari aduc prinderea lui Nicolae-Vodă⁶.

În locul Domnului căzut prin trădare în minile dușmanilor, Turcii pun pe fratele lui, pe Ioan-Vodă, frumosul și bunul Ioan-Vodă Mavrocordat, pentru care toți cei ce l-au cunoscut au nu-

¹ Fiii fugise la moșie. Cf. Vanderbech, în Engel, II, p. 12.

² Hurmuzaki, VI, p. 160 și urm.

³ P. 47.

⁴ P. 56.

⁵ P. 58.

⁶ P. 57 și urm. Cf. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 110-1 și Del Chiaro, *l. c.*

maî laude¹. Domnia acestuia n'a fost recunoscută de partidul nemțesc dintre boierî, de refugiații din Ardeal, cari, ca și patronii lor, văzură în Ienachi-Vodă numai un «caimacam», un «pretendent» și continuară a stăruî, neastîmpărată «cetișoară», pentru anexare și guvernul lui Gheorghe Cantacuzino. Pe de altă parte, Nicolae vedea cu multă nemulțămire pe acest frate care-i primise moștenirea fără nici o părere de rău și fără nici o întrebare.

Deci Popescu urmează a prigoni pe adversarii lui Nicolae Mavrocordat, cărora li pune în samă pierderea Olteniei la încheierea păcii. «Aū stătut de pagubă și țării noastre, că, fiind țara de peste Olt coprinsă, aū rămas în stăpînirea Nemților și nu s'aū putut scoate», de răul lor. Dar despre buna ocîrmuire a lui Ioan-Vodă, despre rechemarea pribegilor², despre silințele lui la pace pentru a păstra pămîntul țerii, despre toate aceste lucruri, el nu știe nimic, precum nu știuse nici de omorurile și întemnițările boierilor în 1716. Aducerea aminte și uitarea lui Radu Popescu erau dintre acelea care ajută cariera politică a unui istoric contemporan.

Apoi, Ioan murind, Nicolae se întoarce în Scaun. Expunînd a doua Domnie a acestuia, Radu Popescu îi biciuiește maî de parte dușmanii, cari sînt acum stăpînii de dincolo de Olt. Nemții aū «rînduit», ni spune el, insultător, «pre un Gheorghie Beizadea ca să se cheme Ban Craiovei, iar nu Domn saū gubernator — din cal l-aū făcut măgar —, și aū rînduit și patru consilieri din boiarii cei maî de jos, să fie lingă Beizadea Gheorghe»³. Și el adaugă, tot atît de batjocuritor: «Aū cercat cămila să-i puie cerceii la urechi, și i le-aū tăiat»⁴.

¹ V. și Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 110; *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VII, pp. 511—2; Cantemir, *Ist. imp. otoman*, p. 591, nota 13.

² Între cari Maria, Doamna lui Brîncoveanu, pentru care v. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 261—2; Dadich, *l. c.* și Cipariu, *Archiv*, pp. 514—5, an. 1726.

³ Unul dintre aceștia era Nicolae de Porta, care a scris un memoriu despre Țara-Românească pe timpul războiului terminat în 1699 și a jucat un rol puțin onorabil în administrația Olteniei. V. *Buletinul societății geografice* pe 1900. Maî v., pentru dînsul, Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, pp. 88 n. y, 118 n. k, 116 n. g. Ștefan Cantacuzino îi dădu în 1714 sarcina de a traduce o carte latinească în grecește, dar se îmbolnăvi, «săracul», în mijlocul lucrului; Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 121—2.

⁴ P. 107.

Pedeapsa dumnezeiască atinge neapărat pe toți acei cari au făcut rău Domnului. Barbu Brăiloiu, ni spune cu multă filantropie cronicarul, «aū crepat și s'aū dus la dracul»¹, și Radu nu neglige a ni atrage atenția, în eleganta sa cronică de Curte, asupra unor minunați «vermi albi, cu capetele negre», cari apărură pentru a da un caracter mai cumplit morții acestui om blăstămat. De o «moarte groaznică» muri și generalul ardelean Stainville². Dimitrie Cantemir moare «ca un om de nimica», iar Toma Cantacuzino între străini. Când Mihai Racoviță cere Domnia munteană, Popescu înseamnă cu îngrijire răspunsul ce i se dete de Turci, că «și Domnia din Moldova este mult pentru obrazul lui, necum a Țerii-Românești»³. Și, mai departe, când fratele lui Mihai-Vodă, Dumitrașco Hatmanul, ginerele lui Mihai Cantacuzino, fuge la Tatarî, cronicarul nostru se tînguește: «Ah de nesimțirea și nesocoteala unor fel de oameni», și îndată, după obiceiul său, ni amintește și felul de moarte pedepsitoare ce a avut: de «cataroiu»⁴.

Restul cronicii e umplut de lămuriri asupra afacerilor din străinătate, dar mai ales de laudele lui Vodă, cu care începe Domnia și pe care le amestecă într'una cu dibăcie, în narațiunea sa.

Într'o prefață care figurează numai în manuscrisele ce nu dau întreaga compilație, ci numai partea ce privește pe Nicolae-Vodă⁵, «Radul Popescul Vel Dvornic» se adresează «stăpînului său», mulțămindu-i pentru marile faceri de bine pe care nu e în stare să le răsplătească. Era «căzut de împinsături și de împiedecături», și mîna ajutătoare a Domnului, tinzîndu-se spre dînsul, l-a ridicat și l-a dus către mărire. Poate el răsplăti cu «picătura de apă» a vredniciei sale «noianul de apă mare» al milostivirii Domnești? «Ci dară», urmează el, «pentru ca să nu mă arăt iarăș cu totul nemulțămitoriū, puțintică osteneală am făcut de-am izvodit istoriile Domnilor și altora a Țării-Rumânești până la

¹ P. 109.

² P. 110.

³ Pp. 144-5.

⁴ P. 165.

⁵ Așa mss., citate și înainte, cu n-le 58 și 1299 din Bibl. Ac. Rom., în care se află și leatopisețul lui Axintie Uricariul. Prefața a fost tipărită de d. Gr. G. Toçilescu, în studiul său despre Cronicile romine, p. 281.

fericita a doua Domnie a Măriei Tale, puind și ale altora fapte ce s'au întâmplat în părțile dinprejurul nostru, câte am putut coprinde și din Evropa și den Asia, vreadnice fiind de auzit»¹. Din capul locului Radu Popescu ni presintă spița neamului eroului său, cu tendința de a ne face să vedem în el — ceia ce era după mamă, prin Lăpușneni, — un strănepot al lui Alexandru cel Bun. După «Vița prea-luminatului neam al prea-înnălțatului și milostivului Domn Io Nicolae Alexandru Voevod, prea-bunul stăpîn Terii-Românești, care se trage din Alexandru-Vodă cel numit Bun și Mare din țara Moldovei»², ni se afirmă că numirea lui în Țara-Românească s'a făcut fără nici o silință, fără nici o dare de bani, fără nici o uneltire, «din bună voia Împăratului, fără nici o rugare saū mijlocire despre partea Măriei Sale; fiind credincios Împărăției»³.

El vine să domnească foarte puțin timp în data aceasta. Adevăratele sale sentimente și bunele sale însușiri se arată în lunga și pașnica Domnie a doua, pe care cineva n'ar putea-o lăuda în destul, crede Popescu. Cel puțin el nu-și simte puteri pentru o sarcină atît de grea și pentru un scop așa de înnalt. «A pomeni toate bunătățile pre deplin cîte avea Domnul, nu mă lasă obiceiul istoriei, pentru ca să nu dau bănuială de colachie, care rumănește se chiamă ciocoinicie. Drept aceea cu tăcere le trec; numai atîta zic, că toate faptele îi era cu dreptate și nici cum nu suferia să se facă cuiva strîmbătate, din fire fiind iubitoriu de dreptate, milostiv, lesne iertător și cu frica lui Dumnezeu. Care acestea toate văzîndu-le însumi cu ochii, de le voiū trece cu tăcerea, pietrile vor striga⁴.» Popescu însiră între bine-

¹ Iar titlul acestui fragment al cronicii e în ms.: «Domnia Măriei Sale lui Nicolae-Vodă din Țara-Românească, fiul prea-slăvitului Alexandru, sfeatnic de taină al putearnicii Împărății a Otomanilor; leat 7224».

² P. 39. Pe Alexandru Mavrocordat îl lăudase încă din Memoriile sale. Ast-fel, la căsătoria Domniței Stanca, el spune că între Exaporit și Brîncoveanu «mai multă dragoste s'au întărit decît era mai nainte», iar la pacea de la Carlowitz îl arată ca «întru toate învățat și înțelept și practic», eclipsînd cu totul pe Reis-Efendi, viitorul Vizir și atunci colegul său, fiind acesta «om prost și neînvățat».

³ Reproduce și firmanul: «Cunoscînd pre Nicolae-Vodă credincios Împărăției lui și au chivernisit bine raiaua Moldovei, l-au dăruit cu Domnia Munteniei»; p. 41.

⁴ P. 147.

facerile ce se revarsă asupra țerii sale scoaterea Turcilor Brăilei și Silistrei din pământurile pe care le ocupase, aducerea momentană a tributului la vechia sumă de înaintea adaosului din 1703, cercetarea Sănilor Vistieriei, care se resimția de administrația neexperientului Ioan-Vodă : «tînăr și nepedepsit întru obiceiurile și orînduelile țării», «buna lui chiverniseală» cu prielejul răscoalei Tatarilor.

El nu uită să noteze evenimentele petrecute în casa sa la Curtea Domnului : întîmplările din familie și vizitele. Ast-fel plînge moartea lui beizadea Scarlat, învățatul fiu al Domnului ¹, precum, la întăia Domnie, plînsese moartea Doamnei Pulcheria ², face panegiricul patriarhului Atanasie, mort în țară : «om dumnezeesc, bun, blînd, smerit, ferindu-se de toate relele, — atît cît întrecea întru bunătăți pe toți cei ce i-am văzut în vieța noastră» ³, descrie sfințirea Văcăreștilor, din care Mavrocordat făcu ceia ce făcuse Brîncoveanu din Horez și Cantacuzinii din Mărgineni : o operă de artă și un deposit de scumpe cărți și manuscrise ⁴, nunta fratelui Doamnei cu o fată a Marelui-Stolnic Barbu Greceanu, a lui Constantin beizadea cu Smărăndița, fata lui Radu Cantacuzino ⁵, venirea lui Hrisant de Ierusalim, care și oficiă cu această ocazie : «Aicia, cititoriule, te las ca singur să socotești, un Domn prea înțelept și învățat și cu un sfînt patriarh ca acela, înțelept și prea învățat, împreunîndu-se unul cu altul, de nu era cu mare minune la toți cei ce privia și le auzia voroava lor. Și, măcar că am fost de față, văzînd cu ochii și auzînd cu urechile prea înțelepte cuvintele lor, iar mintea a mă ajunge ca să le scriu pe larg nu este cu puțință, și cu tăcerea conțenesc și săvîrșesc venirea și priimința de către Domn a Prea-Fericirii Sale» ⁶.

«Viind la vreme de bătrîneță și de slăbiciune», Radu Popescu

¹ V. scrisori de ale lui în Legrand, *Épistolaire grec.*

² Despre a căreia îngropare vorbește pe larg Del Chiaro.

³ Se vorbește de tipăriturile arabe, fără să se menționeze măcar în treacăt numele lui Constantin Brîncoveanu ; p. 136.

⁴ P. 138. Pentru Horez, v. și Odobescu, în *Rev. Romînă*, articolul citat despre Ziarele lui Brîncoveanu. Pentru Horez și Mărgineni, corespondența Domnilor munteni cu Hrisant, în Legrand, *Épistolaire grec.*

⁵ P. 150. Mai menționează aceiași sărbătoare de familie și la p. 174.

⁶ Pp. 153-4.

lăsase Vornicia cea Mare, o grea dregătorie, și Domnul o dăduse lui Iordachi Crețulescu, în anul al cincilea al Domniei sale : 1722-3. Fostul Vornic, sătul acum de cinste și obosit de zbu-ciumul unei active vieți politice, se retrase la călugărie în mănăstirea Radu-Vodă din București.

Era de vre-o șese ani aice, când, prin 1728, el, urmînd exem-plul dat de Greceanu, înfățișă Domnului său prinosul literar al cronicii celor zece ani împliniți din a doua ocîrmuire a lui ¹. Își pusese în gînd a merge mai departe, începînd o altă istorie de zece ani, dar moartea sa boala prinse îndată în mănăstirea sa pe acest mare boier, cărturar ales și om fără caracter. În Octombrie 1729 încă, un Logofețel de Divan, caligraful Curții, presinta Domnului, după ordinul acestuia, întreaga compilație în forma ei definitivă ².

Dar cu aceasta nu s'au terminat încă operele de istorie redactate în țerile romîne în vremea lui Nicolae Mavrocordat și supt influența directă a acestuia.

Două genealogii istorice, menite să lege persoana lui Nicolae Mavrocordat de istoria Moldovei, de o parte, de a Țării-Romă-nești de alta, ni se înfățișează întâiu.

Nicolae Roset e acela care a scris cea d'întăiu operă genea-logică. Cum ni-o spune singur panegiristul, el a alcătuit «Prea-

¹ «Până aicea am scris cele ce s'au întîmplat până în săvîrșitul a zece ani dintru a doua Domnie a Măriei Sale Nicolae-Vodă, iar de aicea în-nainte, cu ajutorul și mila lui Dumnezeu, vom scrie, începînd de la al un-spre-zecelea an.»

² Iată-î titlul : «Istoria Țării-Rumânești, de cînd au descălecat pravos-lavnicii creștini ; întru care coprinde toate istoriile a tuturor Domnilor, d'inceputul țării, de la întăiul Domn, Radul Negrul Voevod, până acuma, la Domnia de a doua [a] Mării Sale lui Nicolae Alexandru Voevod ; acum de iznoavă scrisă, din porunca Mării Sale prea-luminatului și prea-înnăl-țatului Domnului nostru Ion Nicolae Alexandru Voevod, întru al unspre-zecilea an dintru a doua Domnie a Măriei Sale, de Radul Logofețelul de Divan, sin Mihaiu Ieromonachul Lupescul, la anii de la Zidirea Lumii 7238, iar de la Nașterea Domnului Nostru Isus Hristos 1729, luna lui Oc-tomvre 31». Am spus că în manuscripte cronica se întîmpină saū în legă-tură cu cele moldovenești asupra Domniei lui Nicolae Mavrocordat : mssele 58, 239 și 1299 ale Bibl. Ac. Rom., din care penultimul cuprinde și Cro-nica expediției din Morea, saū în forma completă a compilației, ale că-rei msse sînt notate în *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 446-7.—Pentru un omonim din 1666 al lui Radu Popescu, v. *Buciumul*, I, p. 243 ; mai sus, p. 149.

slăvita viță» a Domnului său «din istoriile țărilor noastre și a celor streine», la 7235, adică 1726-7, pe cînd era Mare-Logofăt în Țara-Românească ¹.

Scriitorul acesta nu e un necunoscut. Membru al familiei Cu-păreștilor, atîta timp dușmană învierșunată a lui Brîncoveanu, el luă în căsătorie pe Ancuța, flica lui Constantin-Vodă, cînd această dușmănie se potoli. Nunta se făcu în Domnia d'întăiu a lui Mihaî Racoviță, pentru aducerea căruia pe tron se încheiase alianța între Domnul muntean și puternicul Iordachi Ruset, tatăl mirelui ². Ancuța aduse soțului ei o bogată zestre, din care cunoaștem o «cunună de aur, tot cu diamanturi», care fu dăruită de dînsa pe patul de moarte bisericii din Șchei. Ea muri în pribegie la Brașov, lăsînd două fete: Măriuța și Safta ³.

Nicolae Ruset împărți soarta rea a familiei socrului său, mergînd și el în exilul din Asia-Mică ⁴. De aici se întoarse cu bătrîna Doamnă, în Domnia lui Ioan Mavrocordat, la 1717 ⁵. Fu numit Mare-Păharnic, și în această calitate-l întîlnim într'un document din 17 Mart a acestui an ⁶.

El avu un mare rol politic supt Ienachi-Vodă, care-l întrebuița pentru a purta prin el corespondența cu Imperialii. În Maiu, îl vedem pe Roset scriînd generalului Stainville, promițînd

¹ Titlul complet, pe care-l luăm din ms. 353 al Bibl. Ac. Rom., e acesta: «Prea-slăvită viță a prea-luminatului și prea-înnălțatului Domn Io Nicolae Alexandru Voevod, marile, bunul și prea-înțeleptul stăpînitor a toată Țara-Romînească, dimpreună și cu toate slăvitile fapte a fericitilor săi strămoși, cariî cu mare laudă au împodobit Scaunele Dachiei, din istoriile țărilor noastre și a celor streine pre scurt adunată în București, întru al optulea an din a doua Domnie a Mării Sale, de dumnealui Nicolae Roset, Vel Logofăt, leat 7235». Acest manuscript a fost descris și în V. A. Urechîă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 26 și urm. Un altul, aflător în Biblioteca de la Miclăușani, a fost notat de Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, p. 148. Un al treilea, în posesiunea lui G. Dem. Theodorescu, a fost analizat de acesta, în articolul «Originea Mavrocordaților», din *Arch. soc. št. și literare din Iași*, V, p. 294 și urm.

² V. cronică lui Greceanu, ms. Academiei Romîne, cronicile moldovene, *Cantemir, Istoria ieroglifică*.

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266.

⁴ La 9 April 1714 Ștefan Cantacuzino deplînge această prigonire pe nedrept (*Bis. ort.*, XVI, p. 290 și urm.).

⁵ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 409.

⁶ *Ibid.*, p. 288, nota 1. Cf. Papadopulos Kerameus, *Σταχ.*, IV, p. 48 și urm.

știri de la Turcii din Rusciuc și altele, anunțind gândul ce are Vizirul de a trimite trupe în Ardeal pentru a răscula provincia și rugîndu-se în acest timp a nu se divulga scrisorile sale¹. La 12 Iunie următor, tot din București, el scrie din nou aceleiași general și, ca și întâia oară, «din partea Domnului»; se dau iarăși știri despre Turci și se promite în cazul luptei în Ardeal că trupele muntene nu vor participa și că, dacă se poate, trecerea nu se va face prin pasurile țerii². La 13, a doua zi, el comunică un firman, dă noutăți asupra pregătirilor revoltatului ungar Bercsenyi și gândurilor lui Mihai Racoviță din Moldova. «Turcii», scrie el, «sînt stăpîinii noștri; Domnul se va încerca să-i înduplece, dar nu putem să li poruncim³.» O ultimă scrisoare a lui de pe acest timp ni s'a conservat, în care el îndreptățește pe Domn că n'a fost acela care să fi chemat pe Turci⁴.

Supt Nicolae Mavrocordat a doua oară, Nicolae Roset fu privit bine la început și ridicat la rangul de Mare-Logofăt. Un frate al său, Ioniță, veni în Țara-Românească și luă pe Păuna, fata Stolnicului Matei Filipescu⁵.

În 1726, cum am văzut, Logofătul Roset scria genealogia stăpînului său. Dar, în același an, Mihai Racoviță căzu din Domnia Moldovei, și se credea că el se înțelesese cu nemulțămiiții din Muntenia, între cari «comitele Roset»⁶, pentru a dobîndi Scaunul acestei țeri⁷. Ori-cum, el părăsi peste puțin timp țara, împreună cu cellalt ginere al Brîncoveanului, Manolachi Lambrinò, Marele-Ban, și se adăposti la Brașov⁸.

În acest exil muri Domnița Ancuța⁹. Cît despre soțul ei, el trecu în Oltenia, iar familia ce rămăsese căpătă voia de a se întoarce, în 1729, cînd se găsia tot la Brașov¹⁰, unde trăia în împrejurări grele.

¹ Hurmuzaki, VI, pp. 178—9, No. 109.

² *Ibid.*, p. 182, No. 114.

³ *Ibid.*, pp. 182—3, No. 115. Cf. și scrisoarea, de pe pp. 183—4, No. 116, a lui Stainville către Eugeniu de Savoia.

⁴ Pp. 188—9.

⁵ Radu Popescu, *Cronica oficială*, p. 129.

⁶ Diploma sa de comite al Imperiului (1733) se conservă la Bibl. Ac. Rom.

⁷ Hurmuzaki, *Fragmente*, V, pp. 6-7; Amiras, p. 140; Neculce, p. 362.

⁸ *Cronica de supt Grigore Ghica*, în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 410.

⁹ Veni după soțul ei și fu îngropată la Horez (Cron. bisericii din Șchei, p. 91).

¹⁰ Hurmuzaki, *Fragmente*, V, p. 13.

Nicolae-Vodă muri în 1730, și Roset se întoarse în Țara-Românească supt fiul lui, Constantin Mavrocordat. Se întoarse catholic, și vedem pe acest «vrednic papistaș și om puternic» du-cînd înaintea Domnului la 1745 pe un vizitator apostolic¹. Căzînd însă din nou în disgrație, el se jeluiește de soarta sa ambasadorului german Penkler, din București, la 22 Octombrie 1748, arătînd că «de opt ani de zile» se află în lipsă, suferind din cauza nouei sale religii și «fatalității ciudate a norocului său»². Cîteva luni mai tîrziu, la 1-iu Februar 1749, stăruie pentru dînsul și episcopul latin de Nicopole, cu reședința în București, Anton Becich, care vorbește de lipsa absolută în care se găsește acest martir al cauzei catolice³. Mai departe nu știm nimic despre acest nenorocos și ciudat fiu al atotputernicului Iordache Cu-parul.

Cît despre opusculul său, el începe prin niște versuri macaronice, românești și grecești, spre lauda stemei duble, moldovene și muntene, reunite supt coroana Domnească a lui Nicolae-Vodă :

Lumea să afla la mare mirare,
Cum Orfeu putu cu a sa cîntare, etc.
Și toată Dachia mult să fericăste
Cîndu de a ta viță să oblăduiaște,
Care din Despoții Crăiei sîrbești
Și din Iagheloniî aceiî leșăști
Τοσοῦτων ἡρώων singe prea înălțat,
Cu multe ἀρεταίς foarte minunat...

Urmează o prefață, de sigur mai bună, superioară în genul lingușitor, acelei pe care o înfățișase aceluiași Domn colegul lui Nicolae Roset, Marele-Vornic Popescu. E vorba aici de Apelles, care singur avea dreptul de a reproduce trăsăturile eroice ale Marelui Alexandru. Mai că ar asămăna cu acesta pe Nicolae-Vodă, care e «o stea strălucitoare întru ceața veacului de acum», pentru Grecia și tot Răsăritul, fără a mai vorbi de faima euro-

¹ *Arch. soc. št. și literare din Iași*, V, p. 549. Cf. Engel, II, p. 90.

² Hurmuzaki, VI, p. 603, No. 337.

³ «Il degno e benemerito conte Nicolò Rossetti, che attualmente qui si ritrova, privo quasi del pane giornaliero, per causa della nostra santa religione»; Hurmuzaki, VI, p. 609, No. 343. Cf. și același, *Fragmente*, V, pp. 152-3; Comnen Ipsilanti, an. 1752; Papadopoulos Kerameus, I, p. 218.

peană ce și-a cîștigat prin opere literare și iubirea pentru știință. Un asemenea diamant strălucitor n'are nevoie de podoabe, așa încît îi este iertat și scriitorului să se încumete, de și nechemat pentru o asemenea sarcină, a expune despre dînsul cele aflate «din istoriile țărilor noastre și a celor streine».

Pentru laudele istorice ce vin la rînd acuma, Nicolae Roset citează «leatopisețile Moldovei», și anume pe «Ureache Vornicul, carile, pre scurtu înșirîndu Domnii ciți fură de la Dragoș-Vodă până atunce și începîndu de Domnia lui Alexandru-Vodă celui Bun, așa zice».

Nu ne interesează ce zice Ureche despre Alexandru-cel-Bun, și pe Nicolae Logofătul îl interesa numai pentru aceea că, după Radu Popescu, și el vede în Mavrocordat un descendent al lui Alexandru, decî al descălecătorului¹.

Apoi, din «istoriile Moldovei» și «ceale străine», din «Matei de Mihovia, istoric leșescu», din «Marțialis» și «Tațitus», scriitorul culege fapte și frase pentru a arăta pe scurt cum din vița vechilor Domni moldoveni s'a ajuns la Nicolae-Vodă. El lasă la o parte în această scurtă ochire asupra istoriei Moldovei, cu intenție, se pare, ceia ce nu era glorios și vrednic, ca turcirea lui Iliăș-Vodă sau uciderea lui Ștefan Rareș de boierii săi. Firește că importanța istorică a expunerii, care nu se întinde până la faptele săvîrșite de patron în cele două Domnii ale sale, e nulă.

Dar forma interesează întâiu prin marele număr de cuvinte grecești de care se servește acest nepot de Grec constantinopolitan, acest elev al școlilor elinești din principate. Întîlnim vorbe ca «peristatică», «imarmeni», «tin elevteriotita, adecă dărnicia». Ceia ce nu exclude întorsături de frasă măiestrite și frumoase: «Precum depe strașnică vijelie de nori întunecați mai frumos și mai veasel răsare soarele pre fața pămîntului». «Ca un fulger», scrie el aiurea, «de sîrgu îl lovi și-l povîrni pre Aron-Vodă». Sau: «Însă, precum copacii cei înnalți și mari, de să și fring de vînturi și de vifore, iară, avînd adînci și temeainice rădăcini, mai frumoase și mai înverzite odrasle dau.» Iar, la sfîrșit, arătînd de ce trebuie să se oprească, «văzîndu-se într'un ochian de mari și slăvite fapte a marelui acestuia» Domn, el se asemănă

¹ Căci, zice el, printre cei veniți cu Dragoș din Maramureș, trebuie să fi fost și tatăl lui Alexandru-cel-Bun.

cu «ceia cari, cu mici caice, vîslind pe ape curătoare, după ce să văd eșiți la mare, necutezîndu-să atît meșteșugului său, cît și lucișului, îngrozîți se întorc».

Lăudătorul, care se pierde la sfîrșit în urări pentru Domn și familia sa, în curînd trebuia să-î blastăme ca pribeag peste graniță, — ceia ce nu era un lucru rar pe acele vremuri pline de vicisitudini. Cu toată pribegia autorului însă, lui Nicolae Mavrocordat «Prea-slăvita viță» i se părea un interesant opuscul, și el puse, probabil, pe Bergler, să i-o traducă în latinește. Iar Doamna, a doua soție a lui Nicolae-Vodă, Smaranda, care corespundea în elinește cu Hrisant Notara, resumă în această limbă mica lucrare ¹.

Mult mai scurtă decît genealogia d'întăiū, e o a doua, abia trei pagini, redactată, într'o formă mult mai puțin bogată și literară, de Constantin Văcărescu Vistierul, în chiar acest an 7235, cînd și Nicolae Roset își încerca talentul pe terenul literar.

Aceasta e o operă oficială, făcută din ordinul lui Vodă. Căci în titlu se specifică aceasta anume: «Luminata viță a neamului prea-luminatului, prea învățatului și blagocestivului Domn a toată Țara-Romînească Io Nicolae Alexandru Voevoda, scoasă din leatopisițile moldovenestî cu porunca Înălțimii Sale de prea-plecatul den slugile Măriei Sale Costandin Văcărescul Vel Vistier la leat 7235». Ea n'a avut onoarea unei traduceri în latinește, dar Doamna Smaranda a resumat-o și pe această a doua genealogie în mica sa scriere grecească ².

E locul să spunem aici cîte-va cuvinte despre acest d'întăiū scriitor din neamul bine înzestrat al Văcăreștilor și despre familia sa până la dînsul.

Văcăreștii nu par a fi un neam vechiū, de și s'aū pretins contemporani cu descălecarea ³. Cel puțin, în secolul al XVII-lea, cînd obiceiul întrebuintării numelor de familie se generalisează, nu întîlnim vre-un Văcărescu jucînd un rol politic până la sfir-

¹ Supt formele latină și grecească tratatul se găsește numai în ms. citat al lui G. Dem. Theodorescu. Începutul traducerii și în ms. 1299 al Ac. Rom.

² Unicul ms. care o cuprinde, e acel al lui G. Dem. Theodorescu, care nici nu conține alt ceva decît cele două opere genealogice, transcrise într'un frumos ms. domnesc.

³ V. *Apendicele*.

șitul secolului. La 1655-6, dăm întâiu de un «Mihai Cupeț, gine-rele lui Ivan Pitarul Văcărescul», care Pitar nu va fi fost din mari strămoși, de vreme ce-și mărită fata după un «cupeț»¹.

Fiul lui Ivan Pitarul a fost Negoită Văcărescul, pe care un document de familie, un act al fiilor săi, ni-l prezintă ca «fiind un om băutoriu și blestemat de fire și răsipitoriu, fără de nici un cumpăt», așa de periculos pentru ai săi, încît ei trebuiră să ceară de la Domnie în 1668 a i se interzice, printr'o «carte de opreală» ori-ce vînzare de avere: «măcaru un cap de ață». Aceasta nu-l împiedecă însă de a vinde niște părți din Oncești și Șotînga Bălăcenilor². După ce murise acum și vînzătorul dat risipei — mort la Constantinopol, ca represintant al lui Șerban-Vodă³ — și cumpărătorul ilegal, fiii lui Negoită: «Ienachie Văta-hul za copii» și «Ivan Păharnicul», intentează proces lui Barbu și Matei Bălăceanu, fiii lui Petrașco, care cumpărase bucățile de moșie, și procesul fu hotărît în favoarea lor⁴. Ienachi, cel mai mare dintre frați, se întilnește pe urmă la 1689, apoi la 1695 comandînd tru-pele rămase la Tîrgoviște în lipsa Domnului. Cîțiva ani mai târziu, el duse, în calitate de Căpitan de Lefegii, pe conspira-torul Preda Prooroceanu la Rușii-de-Vede⁵. În 1699, Ienachi, care e numit Vătav — «Iane Vătavul» —, merge la Constanti-nopol spre a-l duce, capuchehaie a Domnului, «daruri la priia-tene»⁶. La 1700, în fine, fratele său, poate «Ivan Căpitanul», e trimis tot acolo⁷. Dar încă din Novembre 1698 Ienachi Văcă-rescu era cu siguranță Vel Agă⁸. La 1707 era Mare-Păharnic⁹.

Se știe că Ienachi înaintă până la Vistier, că fu dus la Cons-tantinopol odată cu Domnul său și pedepsit cu moarte pentru

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. XXI/165.

² Lui Petrașco Șătrarul, care era frate cu Badea Vornicul.

³ V. *Apendicele*.

⁴ Bibl. Ac. Rom., LXXII/162. S'a tipărit cînd-va, într'o foaie volantă. Negoită nu trebuie confundat cu «Negoită Logofătul» din 1694, fiul lui Mihai Păharnicul și al Păunei, sora lui Mihai Clucerul Greceanu. Acesta pare a fi un Tătaranu; Bibl. Ac. Rom., XXI/250.

⁵ Întăia știre e luată din Greceanu, a doua din Memoriile lui Radu Popescu. Cf. Șincai, III, p. 238.

⁶ Ziarele Brîncoveanului; *Rev. Rom.*, I, p. 672.

⁷ Socolile Vistieriei, p. 566.

⁸ V. *Apendicele*.

⁹ *Bis. ort.*, XV, p. 491.

reaua chivernisire a veniturilor principatului ¹. S'a afirmat că el luase pe o fată văduvă a lui Vodă, Stanca ².

Pe Ivan Pitarul, ca și pe fiica sa Alexandra, pe fiul său Negoită Spătarul, pe Ianachi și pe Ivan Vătavul, fiii acestui din urmă, îi mai cunoaștem în sfârșit și din catastihul odoarelor Mitropoliei redactat de marele Mitropolit Antim. Ei fac daniile Mitropoliei din București între anii 1645 și 1684 ³. Iar «jupăneasa Vișa a Stolnicului Matei Văcărescul» încheie o înțelegere cu Snagovul la 1696 ⁴.

Ianachi a avut o fată, Ilinca, soția lui Șerban Cîndescu ⁵.

După acești doi Văcărești apar alți trei, și se pare că putem fixa cu siguranță legătura de frăție dintre ei, care ar fi coboritorii celui mai mare din fiii lui Negoită. Unul: Barbu Vistierul, fiul lui Ianachi, se găsește în această dregătorie la 1738 ⁶, la 1749, când, la 12 Mart, scrie Brașovenilor ⁷, și la 1751-2 ⁸.

Cît despre Constantin, el a ajuns al doilea Logofăt, precum e calificat la 17 Mart 1717 ⁹, ca și la 31 Mart 1720 și în 1721 ¹⁰. E scriitorul nostru. Iar despre Ștefan, vom vorbi aiurea.

Am străbătut astfel șirul operelor istorice inspirate de Curte supt Nicolae Mavrocordat, în Moldova ca și în Țara-Românească ¹¹. În cea d'întăiu n'avem de înregistrat nici o cronică de opoziție provocată de istoriografia oficială saă scrisă în același timp cu

¹ Del Chiaro.

² Pomelnicul Mitropoliei din București înseamnă pe acești Văcărești: Ianachi, Stanca, Constantin, Barbul, Ștefan (*Bis. ort.*, XIV, p. 67).

³ *Bibl. Ac. Rom.*, ms. 671. Am reprodus locuri din el la *Apendice*.

⁴ Erbiceanu, *Didahiile lui Antim Ivireanul*, p. XVII.

⁵ *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Bucium*, I, p. 136: «Șerban Cîndescu, care s'a însurat cu Ilinca fata lui Ianache Văcărescu; de la dinșii au rămas doi fii, anume Constantin Logofătul și Ioniță Cîndescu».

⁶ *Bibl. Ac. Rom.*, LVIII/128: proces judecat înaintea lui și a Mitropolitului Ștefan.

⁷ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 262.

⁸ *Bis. ort.*, XVII, p. 654; Iorga, *Studii și doc.*, I, p. 534.

⁹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 288, nota 1.

¹⁰ *Uricariul*, XII, pp. 335—6; Papadopoulos Kerameus, *Στραχ.*, IV, p. 48 și urm. Cf. și *Bis. ort.*, V, p. 674.

¹¹ Lauda lui Wolf secretariul nu ni e cunoscută. V., asupra ei, Engel, II, p. 15; Filstich, *Schediasma historicum de Valachorum historia*, Iena, 1743, p. 23.

dînsa, până în 1716. În cea din urmă astfel de lucrări sînt, în număr de două.

Trebuie spus de la început că nici una din ele n'are o însemnătate deosebită, o originalitate adevărată sau o întindere mare. Dacă Radu Popescu reprezintă o scădere față de Constantin Căpitanul, cu atît e mai vizibilă inferioritatea cînd compară cineva Memoriile «independente» ale lui Popescu cu cronicile «independente» ale scriitorului Bălăcenilor sau cronicarului de supt Ioan-Vodă Mavrocordat.

Constantin Bălăceanu, ginerele lui Șerban-Vodă, muri în bătălia de la Zernești în 1690. El lăsa o văduvă Maria și un fiu Ioan, care crescîu în Brașov, în împrejurări destul de grele, moșiile muntene fiind confiscate și familia trebuind să se întreție cu pensia imperială ce se servia pentru meritele generalului-maior mort¹. La 1728 încă, Maria Bălăceanu, «Domna Maria a răposatului dumnealui Costandin Bălăceanul», era la Brașov și se înfilnia aici cu vărul bărbatului ei, Barbu Bălăceanul Postelnicul².

Dar la 1726 constatăm prezența la Craiova ca Ban a lui «bez-dadea» Iordache³. Ioan Bălăceanu, «groful», se duse împreună cu dînsul. Aici, undeva în Oltenia austriacă, se găsea el la 27 August 1730, cînd i se scrie o scrisoare, lui și mai multor boierii, de Gheorghe Cantacuzino, «patronul» său⁴. Se însură și luă pe Ilinca, fata Postelnicului Brezoianu. În 1734, el stăruia pe lîngă Domnul muntean, pe atunci Grigore Ghica, pentru ca să i se dea voie a se desface de moșiile sale de peste Olt⁵.

În curînd însă, războiul dintre Turci și Germani începu iarăși. Ioan Bălăceanu fugi, se întoarse după părăsirea provinciei de Germani și fu oprit de boală la mănăstirea Cozia, înainte de a-și fi putut strînge averea, ceia ce era scopul călătoriei sale. Turcii veniră pe neașteptate la mănăstire; Ioan încercă să se furișeze de dînșii, dar fu ajuns la riul Lotru și «perî de mîinile

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266.

² *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XII/161; *Apendice XII*.— Pentru Bălăcenii din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, v. *Bis. ort.*, XII, pp. 565-65; XIV, pp. 68, 723.

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266.

⁴ *Revista p. ist., arch. și fil.*, VII, pp. 384-5.

⁵ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266; cf. *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Buciumul* I, p. 343.

păginilor», la 15 Mart 1738. Soția sa-l îngropă la Cozia, căreia i se dădu pentru pomenire, mai târziu, moșia Belitorii, din Teleorman¹.

Ilinca mai trăi puțină vreme numai — poate până la 24 Ianuar 1739 — în adăpostul din Ardeal, unde se stînsese, la o dată necunoscută, și soacră-sa, Domnița. Ea lăasă trei fete: Smaranda, Maria și Ilinca. Ele se întîmpină împreună la 1743, cînd fac o danie Coziei, unde se odihniau părinții lor². În 1747-8 se făcură stăruinți pentru întoarcerea lor în țară, și Domnul, Constantin Mavrocordat, luînd răspuns de la Turci, declară că nu se împotrivesțe³. Smaranda se întorsese și se mărită în 1739 cu un Manu⁴.

Celelalte două, care se făcuse catolice și cărora nu li era să se mărite, nu voiaū să se așeze în patrie, dar stăruiaū cu căldură pentru restituția moșiilor pe care le aveaū aici. Pentru a căpăta acest rezultat, ele merseră în 1749 la Viena și vorbiră Împărătesei⁵. Cu toată intervenția agenților politici austriaci, situația lor nu se lămuri multă vreme. În 1760-1, afacerea moșiilor bălăcenești era încă desbătută, și cele două fete «bătrîne» se aflaū dincolo de graniță⁶. În 1784, Bălăcencelē se aflaū la Brașov și făceau să se audă iarășî plîngerile lor, căci «călugării» li usurpase iar moșiile după războiū⁷. O nouă jalbă fu înnaintată de dînselē, de sigur tot din Brașov, în 1785⁸. Una din ele, Elena, primia o pensie, de care, aducînd acte de boală, știu să se bucure până în 1793, cînd era stabilită «de mai mulți ani» acuma în principatul muntean⁹. Ambele iscălesc la 13 Mart 1797 supt actul de danie al Mariei față de fiul ei de suflet Petru¹⁰. Diata

¹ Arch. St., doc. Cozia, pach. XXI, No. 14; *Apendice*, XIII. Comunicație a d-lui Iuliu Tuducescu.

² *Apendicele*.

³ Hurmuzaki, VI, pp. 595-6, No. 330; pp. 600-1; același, *Fragmente*, V, pp. 127-8.

⁴ *Genealogia Cantacuzinilor*, l. c., p. 511. V. și *Apendicele*, XIV, doc. 1 și urm.

⁵ Hurmuzaki, VI, p. 604 și urm.; *Fragmente*, V, pp. 145-6.

⁶ Hurmuzaki, VII, pp. 24-6; *Fragmente*, V, p. 220.

⁷ *Apendicele*. Cf. Sulzer, III, p. 164 nota a: «zwei alte Fräulein, welche in Wien erzogen und katholisch geworden».

⁸ *Apendicele*.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ La 8 Februar precedent, Elena făcuse foaia de zestre a «fici» sale Maria. Ambele în *Apendicele* XIV.

Mariiei fu redactată la 1797 încă, în ziua de 20 April, și ea murise la 1801, când sora ei se ceartă pentru moștenire cu boierul Constantin Bălăceanu¹.

Aceasta e istoria familiei lui Constantin Aga Bălăceanu, ginerele lui Șerban-Vodă și neîmpăcatul dușman al lui Brincoveanu.

Această familie a avut o cronică. Cine a scris-o, nu putem spune: de sigur un logofăt al Casei, un fel de Stoica Ludescu al Bălăcenilor, cineva ca acel Preda Logofăt, care scrie, pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, acte pentru Smaranda. Când a scris-o, se poate ști, prin aceia că redactorul lucrării adoptă ca basă o versiune a cronicii lui Radu Popescu care merge, nu până la 1729, ca în forma definitivă, ci numai până la sfințirea Văcăreștilor în 1724. Cum a scris-o, aceasta o vom vedea acuma.

Pentru toată partea veche, rolul Logofătului bălăcenesc a fost acel al unui simplu copist: a reprodus pe Constantin Căpitanul până la 1688, — orî cît de rău se potrivea cu interesele și cu mărirea familiei această cronică de defăimare pentru toți Cantacuzinii, și mai ales pentru Șerban-Vodă, supt care Aga Constantin își căpătase situația predominantă și pe lângă familia căruia a jucat el, de la moartea socrului său înainte, rolul de epitrop. De aici a transcris tot atît de credincios, se pare, o continuare, care ducea până la începutul memoriilor lui Radu Popescu, continuare în care se vorbea de o întîmplare de vînat a lui Șerban, prevestitoare a conflictelor interne ce urma, de intrarea lui Veterani în Muntenia, de trimiterea deputaților la Viena și de moartea Domnului².

Mai departe, până la locul unde cronica Greceanului e întreruptă în corpul oficial mavrocordătesc, se fac împrumuturi dese din acesta, întrebuițîndu-se numai arare orî Memoriile Popescului. Dar povestirea capătă o înfățișare deosebită prin aceia că Greceanu e foarte prescurtat, lăsîndu-se la o parte toată istoria de Curte, adică cu mult cea mai mare parte a lucrării. Pe urmă, pe lângă această operație de eliminare cu grămada,

¹ *Ibid.*

² Această continuare nu ni e păstrată decît prin manuscrisele Cronicii bălăcenești; aceasta pentru că nu posedăm pe Constantin Căpitanul în legătură cu Memoriile lui Popescu, ci numai deosebit. V. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 446.

forma e pretutindeni prefăcută, și, în fine, se fac adausuri caracteristice, care răspund intereselor familiei lui Aga Bălăceanu. Acesta e lăudat pentru că a adus pe Nemți în țară, și muștrările se rezervă pentru Brîncoveanu, care nu se poate hotări a-l urmă, ci se tot *împoncișează*. Se vorbește de zahereaua ce a trebuit să deie Nemților, de vâcărîtul, «bir pe dobitoace», pe care a fost silit a-l scoate, el cel d'întăi, de escesele Nemților veniți la București, chiar față de egumeni și de unii boieri; se atribuie Domnului răspunderea celor săvîrșite de Tatarii cari fuseseră chemați de dînsul, pentru «ca să-și capete iarăși Domnia și binele».

Se povestesc aici actele de răzbunare ale lui Brîncoveanu, după ieșirea oștilor străine, contra acelor ce se compromisese în 1689: Cristea Scordac Grecul, capuchehaiaua de odinioară al lui Șerban-Vodă, un om suspect noului regim prin singur acest fapt, și un dușman personal al lui Vodă; Ștefan Cioranul, Căpitanul Oprea și un oare-care Vlaicu. Se adaugă insulta la povestirea întoarcerii din Ardeal a Măriei Sale Emeric I-iu Tököly, care fuge «cu caftanul în vine.» Se osîndește în sfîrșit întreaga purtare a lui Brîncoveanu care, pentru a se asigura pe sine și a-și face nume bun la Poartă, «nu s'aû alcătuit cu Nemții, ci tot de Turci s'aû lipit».

Urmărind cu ura pe cei de aproape ai lui Brîncoveanu, Logofătul lui Ioan Bălăceanu zugrăvește pe ginerele lui Vodă, Radu Iliăș, ca un bețiv, un ucigaș, pe care Dumnezeu l-a lovit cu moarte înainte de vreme pentru a scăpa pe «mulți de nevoi». El muștră pentru trufie pe Domnița Maria, măritată cu Constantin Duca al Moldovei, care aruncă în foc un ișlic ce-i făcea umbră pe capul unei mîndre saû frumoase «jupănese», provocînd ast-fel adînci și legitime nemulțămiri, ce aduseră căderea tînarului Domn. În fine el menționează svonul după care Constantin-Vodă ar fi otrăvit pe ginere-saû Scarlat Mavrocordat, cu care nu trăia în bună înțelegere ¹.

De la 1699, cronică Bălăcenilor urmează de aproape, cu oareși care puțin însemnate modificări de formă, leatopisețul oficial al Marelui-Vornic Radu. Atîta numai — căci adausuri sînt puține — că pretutindeni se suprimă, se îndulcesc saû se înlocuiesc

¹ V. mai sus, p. 156, nota 4. Pentru mormîntul lui Scarlat, *Bis. ort.*, XIV, p. 724.

atacuri violente cuprinse în ea contra iubitorilor de Nemți și vrăjmașilor stăpînirii lui Mavrocordat. Nicî nu se mai denunță aici boierii cari legase înțelegeri peste graniță cu creștinii, nici nu se ia în ris persoana și dregătoria lui Gheorghe Cantacuzino în Oltenia; lipsesc, ca și laudele Domnului și informațiile privitoare la persoana lui Popescu, calificativele injurioase hărăzite de acesta prinzătorilor lui Nicolae-Vodă, tînguirile contra neauzitului atentat, blestemurile contra acelor ce ruinară țara chemînd pe «catane» și-î îngustară hotarele prin pierderea Olteniei. Se insinuează speranță în răspunsul negativ dat boierilor germanofili din partea Imperialilor¹ și se cruță ori ce muștrări acelor ce nu se adunară îndată la 1718 în jurul lui Mavrocordat.

Dacă acesta pierde mult din felul cum e orînduită noua cronică, figura bătrînului Constantin-Vodă ciștigă. Se adaug lucruri menite a mișca pe cetitori pentru soarta strașnică a acestui fericit patriarh încoronat, bogat în anî, în averi, în odrasle. Se povestește mai pe larg și cu mai multă căldură mazilia și moartea lui, și se reproduce, într'o limbă frumoasă, spusele lui cele din urmă. Ast-fel către Ștefan-Vodă, prefăcutul dușman și înlocuitor, cînd își ia de la toată lumea iertăciunea: «De ți-a-û fost de Domnie, pentru ce nu mi-a-û spus mie? Și e-û ți-o aș fi dat cu pace; numai vieții mele să fii părtenit. Sau, de ți-am făcut vre-o strîmbătate, să-mi fi spus, și, de nu ți-aș fi făcut dreptate, apoi să mă fii pîrit. Pentru ce nu ți-a-û adus aminte cît bine v'am făcut e-û vouă Cantacuzinilor? Boierii mari v'am dat și v'am cinstit ca pe niște frați, iar voi cari ați mîncat pînea mea, ați mîrit viclesug asupra mea.» Către boierii ce-l încunjură, — puținî dintre dinșii, de sigur, cu inima frîntă și cu amintirea faptelor bune ale Domnului în minte: «Fiți sănătoși, toți boierii țerii, slujitori și toți oamenii; fii sănătoasă țară, că mai mult e-û pe voi nu vă voi-û mai vedea, că iată am căzut în minile urîșilor de Dumnezeu Agareni! Iertați toți, iertați, că Dumnezeu să vă ierte! Și de mine încă fii iertați! Aduceți-vă aminte în rugăciunile voastre că sîngele și neamul vostru și stăpînul vostru e-û am fost.» Ori, în sfîrșit, înnaintea călăului, cînd din sufletul lui rînit de cele mai adînci dureri omenești se înnalță, ca o

¹ Stainville era contra orî-cărei încuragiări a acestora; Hurmuzaki, VI, pp. 183—4, No. 116.

ultimă rugăciune, aceste viteze sfaturi și sfinte: «Fiii mei, fiii mei! Iată toate averile și orî-ce alta am pierdut. Să nu ni pierdem încă sufletele! Stați tare, bărbătește, dragii mei, și nu băgați sama de moarte. Priviți la Hristos, Mintuitorul nostru, cite aū răbdat pentru noi și cu ce moarte de ocară aū murit. Credeți tare în acesta și nu vă mișcați, nici vă clătiți din credința pravoslavnică pentru viața și pentru lumea aceasta! Aduceți-vă aminte de Sf. Pavel, ce zice: că nici sabie, nici imbulzală, nici moarte, nici alta orî-ce nu-l va despărți de Hristos; că nu sînt vrednice muncile și nevoile ceste de aici spre mărirea cea ce o va da Hristos. Acuma dară, o dulcii mei fii, cu singele nostru să spălăm păcatele noastre!» Dulce graiū avea Logofătul fără nume care știe să spuie atît de duios durerea altuia ¹!

O altă continuare a cronicilor mari muntene de altă dată e analizată aici pentru întâia oară. A fost aleătuită înaintea de întoarcerea în Domnie a lui Nicolae Mavrocordat, supt fratele acestuia, Ioan-Vodă, și se leagă, nu de Radu Popescu, în calitate de cronicar oficial, ci de Memoriile acestuia, care sînt contopite foarte nedibaciū cu Cronica lui Ludescu, iar aceasta alipită, fără nici un rost, de un fragment al lucrării lui Constantin Cantacuzino ².

În Memorii chiar, Popescu, care a vorbit totdeauna cu simpatie de familia Mavrocordaților, anunță cu bucurie noua Domnie

¹ Un raport contemporan afirmă greșit că al doilea fiū al Domnului s'ar fi tureit; Hurmuzaki, IX¹, p. 537, No. 685: atunci după obiceiul musulman ar fi scăpat cu viață! — Cronicarul bălăcenesc nu uită iarăși să amintească întoarcerea în țară a generelui lui Constantin Brîncoveanu, supt Ioan-Vodă, precum și a văduvei. — Aceasta scrie cea d'întăiū scrisoare a sa din țară la 4 Mart 1717, lui Hrisant Notara, binecuvîntînd pe liberatorul și făcătorul său de bine. — Manuscriptele cronicii bălăcenești, în număr de patru, sunt notate în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 447. În manuscrisul, copiat de Constantin Axintie, și din care d. C. Erbiceanu a reprodus o parte în *Bis. ort.*, XV, p. 883 și urm., Cronica Bălăcenească nu e în legătură cu Constantin Căpitanul, ci — cas unic — cu Anonimul și legătura din corpul brîncovenesc neoficial. — De la Elena saū Maria a căpătat Samuil Klein și a copiat în 1770 cronica: ms. original din Bibl. episcopatului romîn de la Oradea-Mare — mai e și o copie în acea bibliotecă — e copiat după copia lui Klein, în 1780.

² Cronica formează ms. 441 din Bibl. Ac. Rom. Am avut prilej a mai vorbi de dînsa la p. 181 și urm.

a lui Nicolae-Vodă. Continuatorul Memoriilor îl va judeca însa alt-fel. El nu va uita nici pe «Grecii lui», de cari se încunjură¹, nici participarea Domnului la omorul lui Ștefan Cantacuzino și al tatălui său, pentru înlăturarea căroră plătește «o mie» de pungi de bani². Tot Mavrocordat e acela care aduce peirea lui Mihai Spătarul și a lui Radu Dudescu, ginerele Stolnicului; chemați de dînsul vin Turcii pentru a li lua toată starea. «Și pe alți boieri i-au ținut la opreală și le-au luat avuția.» Toate, știri care se potrivesc cu acelea pe care opoziția munteană le trimitea în Ardeal și care de acolo se răspîndiau, prin gazete, în Europa.

Scriitorul anonim trece, dînd data de lună și ziua săptămîni, la «spaima» Domnului, care fugi la Giurgiu. Întorcîndu-se, el fu primit «la Fîntîna Radului Voevod» de boierii cari aveau atîta dorință de a-l prinde. Pentru a li mulțami, Nicolae-Vodă taie pe Pătrașco Brezoianu, Marele-Vornic, «acolea în drum». Arestări nouă urmează, dar nu ni se spune nimic despre Antim, despre Bălăceanu, despre alte victime ale temerii și bănuielilor Domnului³. Se menționează numai, printre prigoniiți din partidul german, «feciorii Dudescului», cari fug cu mama lor, Maria lui Constantin Stolnicul, peste munți.

Trecem apoi la prinderea autorului acestor persecuții, Domnul, și la măcelul Turcilor din București. Nu se trec supt tăcere nici prăzile «cătanelor» care părăsiră în curînd orașul pentru a se fortifica la Mărgineni — unde fusese biblioteca lui Constantin Cantacuzino — și la Cîmpulung. Patriarchul de Alexandria se afla în țară; «făcîndu-i-se milă» de dînsa, el aduce numirea lui Ioan-Vodă, prin mijlocirea Pașei de la Giurgiu.

Dar acest Domn bun sosește cu Turci prădalnici: «zece mi de Turci călărime, și cu Arnăuți mulți și Tătari». El intervine, iese înaintea Tatarilor ce plecau și li răscumpără mulți dintre robii, — «Dumnezeu să-l pomenească întru Împărăția Cerului».

Milostivul Domn, împăciuatorul, care se înțelege cu Nemții și dă țerii liniștea, e învinuit însă pentru că a scos din nou

¹ Pentru falsitatea acuzării v. și Comnen Ipsilanti; în trad. Papadopol Calimah, p. 469 (1735).

² Cronicarul crede, greșit, că Vodă și Stolnicul fură tăiați; ei au fost spinzurați în închisoare.

³ Pentru aceasta, v. ce spunem mai sus, după Del Chiaro și informațiile ardelene.

văcăritul, *legat* de Ștefan Cantacuzino — lucru pe care Radu Popescu nu-l însemnase. «Și aū măi scos și hîrtille de nume de om; care aceasta n'aū fost de cînd pămîntul.»

Ultimul eveniment pomenit e întărirea, la Mart 1717, a principelui, căpătată de la Turci de o deputație de doisprezece boieri, pe care o conduceau Marele-Vistier Matei Fălcoianu și «Pană Vel Ban», Pană Negoescu, nepotul de fiū al lui Antonie-Vodă din Popești și fratele «Doamniū lui Costandin Voevod»¹.

Într'un manuscris al Seminariului Central din București se păstrează o listă greacă a Domnilor Țerii-Românești, listă care a fost poate redactată dintru întăiū în românește. Partea veche n'are însemnătate; e o compilație foarte pe scurt. Interesul apare numai cînd, la Ștefan Cantacuzino, se dau date precise, ce nu se află aiurea, asupra ungerii lui de Mitropolitul Antim și pornirii din București, după mazilie. După ce menționează cuvîntarea ce a ținut Vodă afară din oraș, stînd în Scaun la Tufișul Vlădicăi, și enumeră prigonirile ce urmară, desăvîrșind pedeapsa divină, el trece la instalarea lui Nicolae Mavrocordat, și se oprește aici².

Înnainte de a închide acest capitol, o cronică măi trebuie analizată, «Istoria oștirea ce s'aū făcut asupra Moreii la anul 7223»³.

În 1715, Turciū, supt conducerea crudă, dar energică, a Marelui Vizir Ali-Pașa, atacă pe Venețieni în vechia lor posesiune din Morea și, într'o scurtă și strălucitoare campanie, o supuseră. Pentru această «pricină» Domnul muntean de atuncī, Ștefan Cantacuzino, trimise un ambasador anume, pentru a duce daruri și a supraveghia împrejurările. Acest ambasador fu propriul cumnat al Domnului, State Leurdeanu⁴.

¹ De aducerea înapoi a căreia, de la Kiutayeh, și a ginerilor ei nu ni vorbește.

² *Rev. teol.*, III, pp. 325-8, 331. Dar data plecării lui Ștefan din București, nu poate fi Sîmbătă, dacă era Ianuar.

³ Ni s'a transmis de două mss.: ms. 264 al Bibl. Ac. Rom., în care se află singură, — cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 450 —, și ms. 239, în care e reunită cu Nicolae Costin, de la întăia Domnie a lui Nicolae Mavrocordat, și cu partea consacrată aceluiași Domn din lucrarea lui Radu Popescu. După unul diū aceste mss., Kogălniceanu a tipărit-o în *Arhiva românească*, II, p. 5 și urm. Cf. Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 147.

⁴ «Pentru aceea și noi lucru bun numărîndu-l și întimplîndu-se din porunca Măriei Sale prealuminatului Domnului nostru Ioan Ștefan Voevod Cantacuzino, de aū fost trimis și dumnealui Statie Leurdeanu Vel Pă-

Acesta era fiul lui Stroe, Marele-Vornic al Brîncoveanului în 1699¹ și nepotul unui alt Stroe, care fusese acel ce provocase moartea lui Constantin Postelnicul Cantacuzino și fusese un așa de mare dușman al familiei acestuia. Cu timpul care trecu veni iertarea, de amîndouă părțile. Și astfel, după ce se potolise bine urile mari ale trecutului, la 26 Ianuar 1701 Stati Leurdeanu luă în căsătorie pe fata mai mică a Stolnicului Constantin, Ilinca. Pe lângă «harul lui Dumnezeu», pe care-l cerea bătrînul ei tată și binecuvîntarea pe care i-o dădu din toată inima, Ilinca aducea soțului ei satul Crîngul, Șulești, alt sat, o vie la Loloești, multe juvaiere de artă, «zgrîptori», «lești de aur», dintre cari unul «lucrat la Veneția». Fără a mai vorbi de puternicul sprijin al familiei².

Nunta puse și pe Domn în mare cheltuială. La «nunta lui Statie vtori Spatar, sin Stroe Vel Vornic», se împărțiră, ni spune Condica de socotelii a Domniei³, «lastre», «atlaze», «covoare», «hataiele cu flori de fir». «Ișlicul ginereului» costă — știm prețul din același izvor — patru-zeci de lei.

Ca ginere al Stolnicului, tînărul boier înnaintă răpede. Cînd căpătă misiunea sa la Poartă, el era acum Mare-Păharnic⁴, și, de sigur, cariera lui ar fi fost încă mai strălucitoare, dacă era puterii nu s'ar fi închis în curînd pentru Cantacuzini.

Plecînd cu oștirile împărătești în Morea, Stati luă cu dînsul pe un Armean, Iorga Buicliul, pe «un fecior» și pe un singur boier, Constantin Vătaful.

Acesta stătea de mult timp la *capu-chehaielîcul* țerii și știa limbile necesare la acest oficiu: turcește, grecește și frînțește.

harnic în slujba Măriei Sale și a Porții la Țarigrad...» Reprezentanții lui Ștefan-Vodă la Constantinopol au fost, întăiu, după Paștile anului 1714: Constantin Banul Știrbei și Radu Dudescu, noul Mare-Logofăt, cari fură pirișii lui Brîncoveanu (Radu Popescu, ambele cronici). Li urmă Leurdeanu. Iar, pentru a saluta pe Vizir la întoarcerea sa biruitoare, Domnul trimise la Poartă pe Marele-Postelnic Grigorașcu și pe Barbu Greceanu, Mare-Stolnic, aleși încă din April 1715; Legrand, *Épistolair grec*, pp. 146-7, No. 104.

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 288, nota 1.

² *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XLV/128.

³ P. 604.

⁴ Cum semnează și în chrisovul lui Ștefan-Vodă pentru Maria Brîncoveanu (*Bibl. Ac. Rom.*, doc. VII/177: 28 April 1714).

Încă de pe timpul Sultanului Mohammed al IV-lea¹, el se găsia întrebunțat în vre-o sarcină inferioară de pisar sau tâlmaciū. În calea pe care o făcea prin frumoase ținuturi pline de amintiri istorice, care nu existaū pentru dînsul, el își trecu vremea cumpărînd, pentru a-î liberă, robî creștini și certîndu-se cu puternicul Grec ce era pe acest timp Manolachi Chiurci-bașa². Dar, gîndindu-se la folosul descrierilor de călătorii, el începu să *izvodească* cele ce le vedea înnainte.

Izvodul geme de cuvinte turcești, Constantin fiind un funcționar ambițios, care voia să deie, înnaintea superiorilor, măsura științii sale. Citații grecești se mai întîmpină încă la dînsul. În sfîrșit, dacă-î face plăcere a vorbi, în descrierea alaiurilor orientale, de «lupii umpluți cu fin, de făcea șamatale», de «toba sultanim aman» și de alte lucruri frumoase, din care avem neplăcerea de a nu înțelege cea mai mare parte, el vorbește cetitorului și de «consulate», «baili», «soldați», «prevedori», ambasadori «straordinari», «prințipi», «armade», «canțelerii», «ingineri», «consilii», și chiar de «peruce».

Cronica sa nu cuprinde, la dreptul vorbind, numai istoria campaniei, pentru care e un izvor amănunțit, exact și prețios, ci pomenește întăiū oare-care împrejurări din lunile ce precedară războiul. Omorul lui Brîncoveanu e descris aici foarte plastic, și scriitorul nu ignorează baniu pe cari nenorocitul Domn îi avea depuși «la Sfete Marco, la țeara Veneției»; el amintește de trecerea prin Țara-Românească a lui Carol al XII^{lea}, care-și lăsase barbă pentru a nu fi recunoscut³. De altmintrelea, el nu uită să noteze și întîmplări de o natură mai puțin politică, precum variațiile temperaturii și nașteri neobișnuite, — ca și contemporanul său, de alt-fel, învățatul Nicolae Costin. Începînd din 1714 încă, povestirea se oprește numai la rechemarea «dumnealui Vel Păharnicului»⁴.

¹ Mort în 1691.

² De care vom avea să vorbim în curînd.

³ Și Constantin adauge: «precum istoria lui va fi arătînd»; p. 21.

⁴ P. 139.

CAP. III.

Marile compilații de cronici. Istoriografia românească supt Mihai Racoviță.

Mihai Racoviță, Domn de atâtea ori în ambele principate și stăpînitor al Moldovei pentru mulți ani, după strămutarea lui Nicolae Mavrocordat în Țara-Românească, nu era un om învățat. Nu știm să i se fi dedicat nici o carte de știință mai înaltă și, cum vom vedea, și cărți religioase s'au tipărit puține pe timpul și supt auspiciile lui. Măsurile ale sale pentru dezvoltarea culturii moldovene nu cunoaștem. Învățați n'a adunat în jurul lui¹.

Pe un astfel de om, simplu boier de țară, crescut în timpuri cînd lumina nu pătrunsesese decît în rare case de boieri moldoveni, pe un ocîrmuitor patriarhal, stăpînit de lăcomie, dar nu de o vanitate mai aleasă, nu-l putea prinde gustul de a se vedea justificat și laudat într'o cronică. N'ar fi comandat nici odată una.

Dar întîmplarea adusesese printre boierii săi oameni cărora lingușirea li era plăcută și cari țineau ca acțiunile lor să le știe viitorimea cea mai îndepărtată. Pe urmă, de la Nicolae Mavrocordat încoace, se făcuse obiceiul cronicii oficiale a Domniei, — și trebuia mai multă vreme, foarte multă, pentru ca acest obicei să se piardă.

Deci și supt acest necărturar și desprețuitor de carte se scrieră cronici în Moldova: pentru boieri, care le cereau, și pentru Domnul, care n'avea nevoie de dinsele.

¹ Totuși avea și el pisarul său leșesc, pe care-l moștenise, într'adevăr, de la alții: Gheorghe Frîncu Strahoschi sau, cu numele întreg și titlul: «Gheorghie Frîncul Csaverie Strachocki, pisarul leșesc din țara Moldovei»; *Uricariul*, V, pp. 403—6, 406 și urm., 409; e probabil identic cu Gheorghe Cotnarschi, pisarul leșesc, căci știm că avea posesiuni la Cotnari, de unde era poate originar; *ibid.*, p. 416. Cf. Iorga, *Acte și documente*, I, *passim*.

Aceste cronici trebuie analizate acum pentru a avea icoana completă a dezvoltării istoriografiei în Moldova. Dar dintre dînsle trebuie desfăcută, pentru a o studia deosebit, o lucrare istorică, ce se scria în același timp cu cele înșirate până acum, de un om care aparținea generației lui Nicolae Costin, lui Constantin Cantacuzino și lui Dimitrie Cantemir. Dar, ca și operele acestuî din urmă, leatopiseșul lui Neculce, aceste memorii pentru o sută de ani aproape, de o așa de fermecătoare formă literară, sînt o operă independentă și care merită a fi cercetată deosebit.

Biblioteca Academiei Române posedă un manuscript ¹, care poartă acest titlu: «Istorie primejdiilor și a războailor ce s'au tîmplat în țara Moldovii în anul 1717, în a trie Domnie a prealuminatului și prea-înnălțatului și cu toată bunătate și vitejia împodobitului Domn Io Mihaiu Racovița Voevoda». Manuscriptul conține o cronică pe care o cunosc erudiții noștri numai supt forma sa grecească, formă care a fost tipărită de două ori în original și de trei ori în traducere până acum ².

În două manuscripte grecești, autorul își dă numele: Nicolae Chiparisa. Ar fi numele unui personaj care semnează pe cărți de școală moldovenești din secolul al XVIII-lea ³. Familia lui, ni se spune, pe de altă parte, s'ar fi stabilit în țară, și s'ar fi stîns în ultimele timpuri tocmai, cu un dragoman al consulatului austriac din Galați ⁴.

Chiparisa nu-și dă nici un titlu; el nu era, de bună samă, boier. Trebuie să fi fost Logofătul, omul de casă — om de casă

¹ No. 157.

² În original s'a publicat întăia oară de d. Legrand, în *Épistolaire grec*, 1888, p. 253 și urm., după o copie din secolul al XVIII-lea, în posesiunea sa. D. Legrand citează la p. 282 și un ms. din Constantinopol, formînd No 545 din Bibl. Mitocului Sf. Mormînt. După un ms. de proveniență românească a reimprimat-o d. C. Erbiceanu, în *Cron. greci*, 1890. Editorul romîn dădea și o traducere românească. În același timp aproape, A. G. Șuțu dădea o altă traducere, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, p. 85 și urm. Traducerea Șuțu a fost reprodușă, în fine, de T. Codrescu, în *Uricariul*, XIII, p. 348 și urm. Cf. și Papadopoulos-Kerameus, IV, p. 345 (371).

³ Erbiceanu, *l. c.*, p. LXIX.

⁴ Codrescu, *l. c.*, pp. 376-7.

cu meșteșug de compunere și scriere — al unui înalt personaj din împrejurimea Domnului.

Nu e greu să-l găsim pe acesta, să știm astfel pentru cine a fost scrisă cronică, să-i explicăm sentimentele de care e însuflețită. Autorul laudă pe Mihaï Racoviță, un nou Hercule cu inimă mare, ale cărui fapte singur Homer ar putea după cuviință să le cînte: o lumină dumnezeiască, un viteaz și cuminte ocîrmuitor. Dar, arătîndu-l încunjurat de boieri potriviți cu dînsul și învățați, el insistă asupra faptului că printre dinșii erau Greci. Însă nu-l interesează pe Grecul Chiparisa toți Grecii de o potrivă, ci unul mai mult decît colegii săi. Acest centru al povestirii sale e Postelnicul Constantin Țarigrădeanul.

Expediția din Maiu 1717, pe care o urmărește întâiu cronicarul, e făcută de Domn pentru a răsplăti Nemților paguba țerii, dar «îndemnat» și de «prea-slăvitul boier Marele-Postelnic Constantin Țarigrădeanul». Tot Postelnicul e acela care vorbește căpitanilor ațîțîndu-i să ieie mănăstirea Mira, în care se întărise «cătanele». Îl vedem mergînd în fruntea oștii la atacul ce urmează. În lista boierilor ce însoțesc pe Vodă în Ardeal, numele său vine numai după acela al Marelui-Vornic Donici. În sfîrșit, cronică se sfîrșește printr'un lung și călduros panegiric al Marelui-Postelnic, ales de Vodă printre boierii greci de neam bun și învățați. Chiparisa declară că n'ar fi în stare a-i înălța virtuțile trupesti și sufletești, dar laudă față de cetitori firea lui iubitoare de dreptate și mărinimoasă, curăția, bună-voința și iubirea lui față de orîși-cine. De aceia, în toate lucrurile Mihaï-Vodă-l întrebuintează mai presus de alții, — și la război, unde se poartă cu vitejie, neîngrijindu-se de primejdia sa, numai pentru a se arăta cu credință stăpînului. În urările de la urmă, panegiristul confundă pe vrednicul boier și pe cîrmuitorul înțelept și iubitor de creștini.

Pe acest Postelnic Constantin Țarigrădeanul îl cunoaștem și din alte izvoare contemporane pentru istoria Moldovei, și ele se înțeleg între ele pentru a-i arăta deosebita însemnătate și influență, la Curtea lui Racoviță ca și la Poartă. El se găsia, ni spune Neculcea, în fruntea unei partide opuse acelei a capuchehaielelor. O alcătuia, el, Constantin, cu numele său de familie Psiolu, Laz de origine ¹, fiul său Aga Ienachi, pe

¹ Acest din urmă amănunt îl aflăm din Daponte, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 289.

care-l vom mai întâi și cu alt prilej, și un al treilea Psiolu sau Ipsilanti, Manolache Chiurci-bașa, șeful breslei blănarilor ¹, bogat Grec constantinopolitan, care jucă un mare rol până la căderea și moartea sa prin spînzurare în 1737 ². «Constantin Postelnicul», arată mai înainte același cronicar, «era oare ce mai de cinste», printre boierii Moldovei ³. Cînd cu năvălirea lui Francisc din Lotaringia, care crezuse că în Iașul lui întărit Mihaî Racoviță poate fi prins tot așa de ușor ca și Nicolae Mavrocordat în Bucureștii săi deschiși, o altă cronică ni semnalează lipsa lui Ipsilanti, dus la Constantinopol. «Iară Constantin Vel Postelnic era atuncea la Țarigrad pentru trebile țării⁴.» În sfîrșit, menționînd participarea lui la campania ardeleană din 1717, un al treilea letopiseț îl numește «Constantin Țarigrădeanul, Postelnic-Mare, bun viteaz, fiind slujit la Moscali, la Căzaci, știind rîndul oștirii; și îndrăzneț și cu sfat bun era» ⁵.

Povestirea lui Chiparisa, împodobită cum era de așteptat la un scriitor cu carte grecească, e a unui martur ocular al evenimentelor. Ținîndu-se strîns de persoana lui Constantin Ipsilanti, ea insistă mai mult sau mai puțin asupra evenimentelor din anii 1716 și 1717, asupra cărora se întinde, după rolul mai mult sau mai puțin însemnat pe care l-a jucat patronul. Se trece foarte pe scurt asupra invaziei lui Francisc pentru că, după cum am văzut, Psiolu lipsia din țară atunci. Expediția moldovenească, care aduse scoaterea «cătanelor» din cetatea Neamțului și arderea acestui adăpost de străini și de pribegi, e expusă în cîteva rînduri, fiind-că Postelnicul n'a luat parte la dînsa. Întăia expediție, fără noroc, în potruva Cașinului, oprită de setea de prădă ce se manifesta la auxiliarii tatarî, e atinsă iarăși în puține cuvinte, de sigur din același motiv. Cel de-al treilea război Domnesc dincolo de Siret e povestit mult mai pe larg, pentru a face să se vadă mai bine însemnătatea Postelnicului, care-l pusese la cale și-l condusesese. Iar trecerea în Ardeal și luptele

¹ Raicevich, vorbind de el, îl face «prozio» al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti, fiul lui Ienachi; *Osservazioni*, p. 25, nota; Neculce, p. 395.

² «Manolaky. Grec extrêmement riche et qui étoit Curtchi-Bachi ou chef des fourreurs»; Hurmuzaki, *Supl. I*, p. 474. Era frate cu Constantin.

³ P. 350; cellalt loc, pentru partida lui, se află pe p. 362.

⁴ Amiras, p. 126.

⁵ Mustea, p. 65. De dînsul va mai fi vorba, în analiza acestor cronici.

din jurul Bistriței sînt împărțite cu foarte multe amănunte, pentru mai marea glorie a aceluiași boier grec.

Chiparisa știe că venirea Nemților a fost provocată, în Moldova ca și în Țara-Românească, de cererile unei partide ambițioase de pămînteni, iubitori de creștini, de titlurile și de pensiile lor. El dă numele membrilor de căpetenie ai partidei: Vasile Ceaurul, nepotul de frate al lui Gheorghe Ștefan și citorul Cașinului, soțul — despărțit, după cît se pare¹, — al Mariei sora lui Racoviță; boier bogat, cu nume mare și cu influență peste Siret, care voise să fie în țara sa cea ce, pentru Muntenii nemulțămiiți, a fost beizadea Gheorghe Cantacuzino². Afară de acest șef al complotului, pe care Domnul însuși îl califică de «cel mai întăiu începătoriu și povață»³, Chiparisa înseamnă, dintre tovarășii lui, — «o samă din boierii Moldovei, și din cei mai de cinste din boieri», se exprimă tot Mihai-Vodă într'o inscripție solemnă⁴, — pe un Velicico, al cărui nume de familie nu-l cunoaștem, pe Miron, altul decît Cuza ginerele lui Ioan Costin, pe un Conțescu. El uită numai pe acei complotiști mai mărunți, de cari nu vorbesc nici celelalte cronici contemporane, ca pe Nicolae Șoldan, ce ni e cunoscut printru un document al lui Racoviță⁵.

Natural că acești dușmani ai Domniei, cari aveaū de gînd, odată cu prinderea lui Vodă și ducerea lui peste munți, «să

¹ V. documentul acordat de Mihai-Vodă surorii sale, în care se zice că Vasile Ciaurul îi fusese soț; *Uricariul*, XIV, pp. 332-3. Iar, după Mústea, p. 34, era, în a doua Domnie a lui Antioh-Vodă, și cumnatul acestuia.

² Moșiile sale, pe care Istrati Dabija le restituise lui Vasile I Ceaurul, fratele lui Gheorghe Ștefan — *Uricariul*, XIV, pp. 333-5; *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, V, pp. 545-6; cf. *Uricariul*, XIV, p. 343 —, fură împărțite de Racoviță, după trădarea celui de al doilea Vasile, între Constantin Costachi, Dumitrașco Racoviță, sora sa și a Domnului, Maria, și Darie Donici, în documente care au o mare valoare istorică pentru că menționează, unele mai pe larg, altele mai pe scurt, evenimentele din 1717. V. *Uricariul*, IV, p. 315 și urm.; XIV, pp. 332-3; IX, pp. 153 și urm. Cf., pentru năvălirea Moldo-Tatarilor în Ardeal, și stîlpul de la Vamă al lui Mihai-Vodă; *Uricariul*, X, p. 824; v. și Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 127, nota.

³ *Uricariul*, IV, p. 315.

⁴ *Uricariul*, X, pp. 82-4.

⁵ Prin care dă dreptate lui Iordachi Ruset Jignicerul contra acestui boier, care se făcuse căpitan de cătane și venise la Iași cu Francisc și «cu alți mazili boierenași»; *Uricariul*, III, pp. 53-7.

omoare pe boierii care se afla pe lângă el»¹, decî și pe neprețitul Postelnic Constantin, sînt tratați cu asprime în cronică lui Chiparisa, care-î cinstește cu nume ca «făcători de rele» și altele. Însă atenția lui nu e prea mult îndreptată asupra lor, și el nu se preocupă, ca Neculcea, Mustea și Amiras, să știe motivele de nemulțămire ale acestor «nevrednici». Ceia ce nu e decît foarte explicabil la un scriitor care nu era din țară, n'avea legături și simpatii aici, ci judeca toate ca străin în serviciul unui patron străin și el.

A scris Grecul Chiparișa în românește cronică sa? Întîlnim, în forma grecească a ei, unele romînisme, lexicale sau de sintaxă. Astfel, ζάλη, care e românescul «jale»², νά πιάσων γλώσσαν, νά πάρον γλώσσαν, ceia ce înseamnă «a lua limbă»³. Versiunea românească e foarte curgătoare și are toată înfățișarea unui original. Dar am fi aplecați totuși a crede că în grecește a fost alcătuită întăiu lucrarea unui Grec adresată altui Grec și în care se proslăviau mai ales isprăvile acestuia. În interesul popularității și faimei sale, Constantin Ipsilanti va fi pus fără zăbavă pe un alt Logofăt, Român acesta, să-î traducă pe românește laudele. Un cas care, cum vom vedea, se mai întîmpină și în cronică lui Amiras⁴.

Aproape în același timp Bălcescu și Kogălniceanu au tipărit, cel d'întăiu în *Magazinul istoric*, III, cellalt în marea sa colecție de cronică moldovene, o compilație istorică anterioară anului 1750, redactată după a treia Domnie a lui Mihai Racoviță în Moldova. Versiunea lui Bălcescu era anonimă, versiunea lui Kogălniceanu purta, fără nici-o altă indicație lămuritoare, numele lui «Nicolae Mustea, diac stari de Divan», vechi diac al Divanului. În prima, lucrarea era adesea numai o compilație a lui Neculcea, până la anul 1703, cînd Mihai-Vodă se suie, pentru întăia oară, pe tronul pe care nu-l visase poate nici-odată⁵; în cea de-a doua,

¹ Ni-o spune însuși Racoviță, în documentul pentru Iordachi Ruset. V. nota precedentă.

² P. 80.

³ Pp. 73, 79.

⁴ Pentru aceste evenimente, mai vezi curioasele informații false, de proveniență germană, resumate în Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 127; cf. *ibid.*, pp. 117-8.

⁵ Și adoptă teribila iscălitură împărătească, reproducă în *Uricariul*, IX, pl. 8.

o povestire nouă apare încă de la suirea lui Duca în al treilea rînd pe tronul moldovenesc, adecă în 1678. Amîndouă cuprindeau aceiași narațiune bogată, întinsă, simpatică lui Racoviță pentru anii 1703 până pe la 1726.

Ar fi interesant dacă din cercetarea cronicii ar resulta ceva sigur în privința autorului ei. Dar, din nenorocire, aceasta nu se prea întîmplă. A copiat-o numai Mustea, a fost, încă mai puțin decît atîta, numai proprietarul manuscrisului pe care l-a avut la dispoziție Kogălniceanu? Se poate, dar se poate iarăși, cum vom vedea, ca el să fie și compilatorul operei.

Și, fiind-că supt acest nume e cunoscut leatopisețul, cite-va lămuriri, nu asupra lui Nicolae însuși, acesta fiind cu totul necunoscut, ci asupra familiei sale, — nu vor fi socotite nefolositoare, cu atît mai mult că până acum asemenea lămuriri n'au fost date nicăiri.

Cea mai veche mențiune, cunoscută nouă, a familiei e din 1694, cînd era «diac ot Divan» un Andrei Muste ¹.

La 17 Decembre 1720, Mihaï Racoviță judeca procesul intentat de «Ion Neculcia ce-aũ fostu Hatman» Plenei, văduva lui Ioan Buhuș Hatmanul, pentru o sumă de bani ce Buhuș datorîa lui Neculce încă de pe timpul lui Dimitrie Cantemir, înnainte de pribegirea, în țeri deosebite, a amîndurora. Între marturi se aduce și un diac de odinioară al lui Buhuș, Dumitrașco Muste saũ Mustia, căruia i se cere a da sama supt jurămînt «pentru feciorii cariĩ aũ fost pe la ocol» de aũ strîns «orînduielile» «la Ținutul Romanului înnainte Moscalilor». Dumitrașco jură că n'au nici un act la dînșii cu privire la rămășița reclamată și, la urmă, Buhușoia scăpă de cererea lui Neculce ².

Pe la 1750, Dumitrașco apare din nou într'un document, acum cu alți doi membri ai familiei sale, — anume în «izvodul de moșie din Brătîla, ce aũ vîndut Dumitrașco Muste și cu Ion Muste dumisale lui Ghiorghie Zugrav; care parte e a lor, să s[ă] știe anume;... ce aũ cumpărat Vas[i]lie Mustea». S'ar putea ca Ion să fi fost fratele lui Dumitrașco și tatăl amîndurora să fie acest Vasile ³.

Trecem acum la însăși compilația, și trebuie spus de la înce-

¹ «Muste». *Uricariul*, XI, p. 217.

² Bibl. Ac. Rom., doc. LXXII/111; *Apendicele*.

³ Bibl. Ac. Rom., doc. LIV/79.

put că forma ei originară, cea care poate fi atribuită lui Mustea, *unu* Mustea, pentru că servește interesele Buhușeștilor întâiu, pe cari i-a servit Dumitrașco Mustea, ale lui Mihai Racoviță pe urmă, — nu e cea din Kogălniceanu, ci cea din Bălcescu. În încercarea de a explica formația lucrării, o greutate se ivește însă de la început. E aceasta :

Partea prelucrării care merge de la 1661 la 1703 întrebuițează de foarte multe ori pe Neculce, compilatorul făcînd din acesta basa povestirii, pe cînd din Nicolae Costin se iea numai prea puțin, mai ales din datele acelea precise care deosebesc leatopi-seful acestui din urmă¹. Însă cronică lui Neculce n'a putut fi răspîdită, fiind o cronică plină de aprecieri independente, de multe ori periculoase, decît după moartea autorului și, dacă nu știm data precisă a acestei morți, ea poate fi pusă pe la 1744. Prin urmare, numai după 1744 a putut fi scrisă această parte.

A doua, care se oprește în mijlocul Domniei lui Grigore Ghica, succesorul lui Mihai Racoviță, se deosebește ca întindere, ca ton, de expunerea anterioară. Ea trebuie să fi fost redactată puțin timp după evenimentele pe care le descrie, de un boier cu oare-care însemnătate, care se afla la Curtea lui Vodă și se bucura de intimitatea acestuia. Dacă nu întrebuițează acte oficiale ca Axintie Uricarul, el știe de la Mihai Racoviță însuși oare-care lucruri, și-și citează izvorul. Ast-fel, în privința bătăliei de la Pultava, la care a luat parte, într'un lagăr și în cellalt, «și mulți din Moldoveni»², el n'a văzut însuși «frumoasa orînduială» și «meșteșugul» celor două armate europene ce se ciocniră, ci spune după mărturia tocmai a Moldovenilor acelora cari veniră la Domn și-i povestiră isprăvile și suferințele lor³. De la Domnul însuși știa acest boier de Divan că Brîncoveanu-l pîrise fără dreptate pentru trădare și căutase chiar a-l ucide prin niște Ieniceri, într'o noapte: «Care aceste toate singur Mihai-Vodă ni spunea, dacă a venit cu a treia Domnie aice».

¹ Ast-fel, data luării Căminitei de Turci — dar la Costin e 16, nu 17 August —, data venirii lui Duca a treia oară, titlul de Țoierie al lui Tă-nase de Soroca, în această Domnie, amănuntele despre soarta lui Duca-Vodă în pribegie, — dintre care unele se află și la Constantin Căpitanul.

² P. 39.

³ «Cari, după risipa războiului, a venit aice în țară la Mihai-Vodă, de-î spunea pre amărunt de războiul Turcilor precum a fost»; p. 39.

Această despărțire a compilației, largă, bogată cronică de Curte, s'a scris fără îndoială cu mult înainte de prelucrarea de la început, de un martur al împrejurărilor¹, de un boier mare, de un intim al lui Racoviță. Pe vremea când ea se redacta, Turcii nu mîntuise încă lucrările de întărire a Hotinului, pe care-l anexasese în 1713². Dar leatopisețul de Curte al lui Mavrocordat se «publicase» acum, fiind-că de la dînsul pare că împrumută el obiceiul citațiilor biblice și al moralisării asupra evenimentelor.

Trebuie să admitem prin urmare că această cronică a fost cuprinsă în compilație și nu că ea reprezintă o continuare a compilației. Fusese terminată simțitor înainte de 1730, și numai peste mai bine de zece ani de zile Mustea, în orî-ce cas un om al familiei Buhuș, o alipi la cronica sa.

Alipirea se cunoaște ușor, fiind foarte stîngaciū făcută. În capitolul asupra Domniei d'întăiu a lui Racoviță, se revine, în adevăr, asupra povestirii anterioare, spîindu-se astfel de două ori aceleași lucruri. Însă mai departe stilul cronicii a fost modificat pe alocurea, introducîndu-se elemente de datare care ar putea să rătăcească sau trimiteri înainte care poate nu există totdeauna în formă primitivă a leatopisețului. Între aceste adaosuri trebuie socotită, de pildă, spusa că Mitropolitul Gheodeon, care păstori până la 1723³, era «pe acele vremi»⁴.

A doua versiune a Cronicii lui Mustea pentru anii 1678 până la 1703 e introdusă arbitrar în compilație de un copist mai tirziū⁵. Ea se leagă de prescurtarea lui Amiras, și o vom studia cînd va fi vorba de acest leatopiseț al lui Grigore Ghica.

¹ Vorbînd de fuga Grecului Spandoni, travestit, el scrie: «pre carele cu ochii mei l-am privit, arătîndu-l alt Grec»; p. 42.

² P. 52.

³ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. LVIII.

⁴ P. 46.

⁵ Copiștii aveaū une ori curiosul capriciu de a intercala fără nici o rațiune aparentă și fără nici un folos bucăți luate de aiurea. Un ms. de cronici muntene, aflător în Bibl. Museului Ardelean din Cluj, contopește astfel — poate pentru a servi cine știe ce interese de familie — povestirea lui Constantin Căpitanul cu aceia a lui Ludescu, de la Constantin Basarab înainte, pentru a trece la cronica bălăcenească, puțin modificată. V. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 402—4. Un altul dă prefața lui Ludescu și expunerea lui Constantin Căpitanul: e n° 439 din Bibl. Ac. Rom., și cam tot așa e și cu ms. 173 din aceeași Bibliotecă. *Ibid.*, pp. 404—5, 449.

Care sînt elementele nouă din compilația lui Mustea și spiritul particular ce o însuflețește?

Chiar din primele rînduri ale părții de la început, ce se razimă pe Neculce, avem adaosuri: despre moartea lui Constantin Postelnicul Cantacuzino, despre timpul cît a durat exilul lui Grigorașco-Vodă, despre copilăria lui Duca-Vodă «la dugheană la abagerie». La Alexandru Iliăș ni se vorbește, mai mult decît în Neculce, dar în același stil plăcut și fără pretenții, despre marea cheltuială pe care a făcut-o acesta la luarea Domniei ¹. Boierii sînt cinstiți de dînsul «la primblări, în ospețe»; Domnul cunună bucuros și face daruri ².

La a doua Domnie a lui Duca, se întregesc cunoștințele în privința războiului turco-polon, dar ceia ce e mai interesant e judecarea mult mai favorabilă decît aiurea a acestui urgisit Voevod. Revolta Hîncului se atribuie, în adevăr, Cupăreștilor și «urăciunii Grecilor», dar se aprobă, ca meritată, pedeapsa lui Ursachi în a treia Domnie: «așa face pisma și zavistia», și autorul găsește că ar fi făcut bine nemulțămiiții să lese în pace pe Duca-Vodă, «că era Domn așezat și întemeiat și harnic de Domnie pre acele vremi ³». Iar, cînd descrie potolirea mișcării, la care participă Alexandru Buhuș, un om de mare influență pe acele timpuri, ni se dă explicația că «aū venit din Țeara-Muntenească, de unde era fugit cu alți boierii» ⁴.

Poate din al treilea *izvod* de care s'a folosit Nicolae Costin ⁵, dar mai probabil din spusele bătrînilor, căci scrieri anterioare nu par a se fi întrebunțat în această compilație, iea Mustea adausurile în privința prădăciunilor tătărăști de supt Dumitrașco Cantacuzino. Această parte, de altmintrelea, o cunoaște el bine din propria-i experiență saū din experiența altora. În luptele dintre Poloni, dintre *Nemți* lor și Tatarii, al căror teatru fu cîtva timp Moldova, vedem la dînsul participînd «Cîmpulungenii, Hănganii, ce erau cu sănețe și cu topoare lungi în coadă». Ni vorbește apoi de armistițiile cu «parolă», de soarta celor ce ca-

¹ Totuși un raport venețian spune, cu prilejul numirii, că «si trova quest' huomo in stato miserabile»; Hurmuzaki, V², p. 111, No. 174.

² Se vorbește și de moneda, de «șalăii» lui Dabija.

³ P. 9.

⁴ P. 8.

⁵ V. mai sus, p. 103 și urm.

pitulară în Suceava, în care se găsea «avere, arginturi, haine, odoare, bucate boierești și neguțitorești și altor oameni de țară, mistuite în vreme de bejănit»¹, de «lăzile, sipetele și mahlele» ce rămaseră în oraș după deșertarea lui, de păgubașii cari nu-și mai găsiră avutul. Cîteva note asupra caracterului lui Dumitrașco-Vodă sînt iarăși originale.

La Antonie Roset, Mustea copie cu îngrijire din Neculcea ceia ce privește pe Buhuș, dar de aici înainte resumă răpede restul². Neapărat că nu se vorbește, ca în Neculcea, de participarea lui Buhuș la căderea Domnului și de pedeapsa divină pentru aceasta.

În a treia Domnie a lui Duca, cîți-va boieri de țară formară un complot, care fu descoperit și vinovații pedepsiți cu moarte. Complotul se alcătui, nu numai contra lacomului Grec, ci și contra unora din boierii săi: «o seamă de boieri ai lui». Neculce nu-i numia pe aceștia, dar Mustea ține să se știe că erau Buhuș și Miron Costin. «Și în cartea aceea era izvozat cu ce moarte or omori pre Duca-Vodă și cu ce moarte pre Doamna și pre coconi și ce samă or face lui Buhuș Hatmanul și lui Miron Logofătul, socotind că căpeteniile și slujitorii de la aceale Ținuturi prea lesne se pleacă la lucruri noao». Se dau pe urmă amănunte deosebite asupra prinderii planului. Buhuș, «sculindu-se den somn, aū mers la Curte», «pe vremea de amiază zi», cînd strămoșii făceau siesta. Se menționează anume, între membrii Divanului, cari judecă trădarea, Mitropolitul Dosoftei. Și sfirșitul afacerii e cu totul altul: «Și așa Duca-Vodă cerea giudeț de la boiari: «Boiari dumneavoastră, mă rog să mă giudecați cu acești boiari». Și după Divan i-aū scos la fintînă și i-aū tăiat»³.

Pentru drumul triumfal al Ducăi la Constantinopol și căsătoria fetei lui⁴, pentru Hătmania lui în Ucraina⁵, pentru ospetele

¹ P. 14.

² Cu toată îngrijirea deosebită pentru Buhuș, Mustea comite însă, transcriind, o greșală în socoteala campaniei turco-polone, la care a participat patronul familiei sale.

³ P. 39 din *Magazin*.

⁴ V. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 325; Iorga, *Călători*, p. 17 și urm.

⁵ Hatmanul i-ar fi fost Drăghinică, nu Gredinevică, «Curțile» la «Șpîcova», și nu «lingă Nemirova». *Titlușul* cel nou al Domnului-Hatman e luat din Nicolae Costin.

trăsuitoare ce dădea noilor săi supuși, «cît nu putea sta, ci-î lua tovarășii de-î ducea pre la casele lor», pentru scutirea dării pe șese luni, Mustea e un izvor care nu trebuie trecut cu vederea. În expediția din Viena, ni mai vorbește acest compilator de înțelegerea lui Duca-Vodă cu Șerban, de mersul oștilor la Belgrad, de caftanul dat Domnului moldovean, de pira dintre cei doi vecini și suma cît a costat această intrigă pe cel învins. Itinerariul la întors e iarăși original¹. Împrejurările în care se făcu prinderea lui Duca de Poloni sînt arătate de multe ori mai pe larg; sfatul lui Miron Costin e spus mai deschis, și, la înșirarea celor ce trec în Țara-Românească, se mai adaugă un nume: al lui Mitrea, Căpitanul de Codru. Cu atît mai mult vom găsi adaosuri în privința lui Buhuș. Din Mustea știm că acesta își trimise soția «la Călimănești, unde era și alte gloate a lor»². Încercarea sa de a liberă pe bietul Voevod prins în capcană e povestită cu toată lauda: «Iară singur Hatmanul, cu cine era pre lîngă dînsul, aū stătut oareșce a săgeta în gloata Leșilor; iară, înglotindu-se Leșii, aū dat dos Hatmanul încet a se sprijeni de năvala Leășilor; s'aū depărtat, și nimic nu i-aū stricat, că nice Leășii nu îndrăznea a se depărta în goană, ce s'aū întors înapoi»³. Al doilea atac al lui Buhuș la Domnești are iarăși părți deosebite în povestirea compilatorului nostru. Înainte de a încheia capitolul, el dă data aproximativă cînd Doamna Ducăi-Vodă plecă la Constantinopol⁴, și exprimă bănuiala, pe care o întîlnim și la Constantin Căpitanul, groaznica și neîntemeiată bănuială «că și moartea Ducăi-Vodă cu otrava lui Șerban aū fost»⁵.

La Domnia următoare, ni se arată anume de ce nu s'a întors Buhuș din Țara-Românească: «mai mult că nu-l lăsa Șerban-Vodă, Domnul muntenesc, să vie în țară»⁶. În multele suprimări ce se fac din Neculce, se respectă tot ceia ce privește pe

¹ «Den gios de Mitraviță aū lovit pe den gios de Timișvar și prin Lugos, și de acolo drept prin țara ungurească, pre la Dobra, aū venit în Beli-grad, la Scaunul crăiesc»; p. 44.

² P. 48.

³ *Ibid.*

⁴ «După ce aū trecut zua Paștilor.»

⁵ P. 50.

⁶ Pp. 51-2.

acest Hatman. Ici și colo, mai găsim câte un amănunt precis, câte un adaos ¹.

Trecînd la Costantin Cantemir, Mustea vorbește îndată de relațiile cu Iordachi Ruset, pe care le vom analiza mai pe larg la Neculcea. La hoții cari tulbură Moldova supt acesta, el specifică, pomenind pe «budușlăii» ce veniau de peste munți, «pre la Ocnă, pre la Sovejea și pre alte locuri», și se plînge amar de jafurile de pe acel timp. Rolul de statornicitor al liniștii pe care-l îndeplinește Miron Costin e prețuit după cuviință: cu bucurie ni spune Mustea cum Logofătul înțepa, «tăia cetvărți și ardea cu foc în tirg la Focșani, unde și acum se cunoaște movilă peste oasele lor»². Se menționează garnisonele puse de Domn în Roman și Piatra, «comendatul și drăganii și puștele» ce-lasă Sobieski în bătrîna cetate a Neamțului³, după ce scoase «oare ce pedestrime seimeanî și panțiri, de paza cetății»⁴. Se notează ca locuri unde se mai așezară Joimirii Craiului: Agapia, Secul, Suceava, Cernăuții, Lențeștii, Orășanii, — de unde se tulbură drumul Cameniții⁵. Cînd se descrie scena de iarnă de la Ropcea, întoarcerea prin vifor a Polonilor, povestirea e de o frumuseță deosebită: «Și, cum sta drăganii la focuri împregiur, unul lîngă altul, așea aū mărmurit pre loc caii la cară, și la carătele crăiești; cum sta inhămați, așea aū țăpenit de răceală»⁶.

Nu mai de compilator se atinge părăsirea Sorocei de Poloni după expediția zădarnică a Domnului și Pașei Daltaban⁷.

¹ Mitre cere nu numai pe Saraiani, ci și pe «Paizanul»; p. 53. Beitul de Oceacov vine «de la gazda lui, pre despre grajduri»; *ibid.*

² P. 55.

³ P. 56.

⁴ *Ibid.* Decî nu vînătorî, ca în Dimitrie Cantemir, ce raportează cunoscutul act de vitejie al acestora. Țiind samă de excesiva exagerație de care vom vedea că dă dovadă Cantemir povestind alt episod din Domnia tatălui său, acea eroică anecdotă, neconfirmată de vre-un alt izvor, trebuie primită pe cautiune. Cf. și foarte însemnata scrisoare a regelui polon către cardinalul Barberini, cu data de 18 Ianuar 1692; Hurmuzaki, V², pp. 235—6, No. 365, unde e vorba și de o luptă la Piatra.

⁵ P. 57.

⁶ P. 58.

⁷ «Iar apoi, la anul după aceasta, aū eșit de bună voia lor și s'aū dus la cetate, Căzacî, drăganî, ce aū fost, și aū rămas numai oamenii cei de loc»; p. 58.

Toată Domnia lui Constantin Cantemir se concentrează în jurul a trei puncte principale: relațiile cu Polonia, relațiile cu Șerban-Vodă, tragedia Costineștilor. Am văzut că pentru cele d'întăiu, Mustea poate fi folositor. Pentru cel din urmă, sentimentele sale sînt interesante și merită a fi semnalate.

Omul Racovițeștilor și al Buhușeștilor e totdeauna pentru Domn și împotriva acelor ce-l desprețuiesc sau îi sapă Domnia. Dacă laudă pe Miron pentru stîrpirea hoților, el critică de la început măsurile Hatmanului Velicico: «om simeț și fără cumpăt», care se poartă așa încît aduce pe Poloni la Iași, de unde podghiazul lor se întoarce fără nici o pagubă decît «un jolnir anume Gurie, prins într'o pivniță beat»¹. Mustea citează vorba spusă «cu glumă» lui Iordachi Ruset de Logofătul Miron: «Visternice, mai încet cu orînduialele»², ocările aruncate lui Bogdan Hatmanul de Velicico, strămutat de hatîrul lui, în Vornicia, pe care n'o voiă. Le repeta «la toate mesele Domnești, nepurtînd grijă de Cantemir-Vodă, carele auzi atoate și să făcea a nu auzi, și toate le răbda, că tot pentru Hătmănie îi părea rău lui Velicico»³. Cu astfel de «voroave aprige», pe care le desaprobă, s'aũ adus lucrurile acolo unde aũ ajuns, și vina nenorocirii lui și a familiei lui cade asupra lui Velicico, «om simăț, nepurtînd grijă de Cantemir-Vodă; carele cu vorba lui cea desfrînată ș'aũ agonisit perire lui și frăține-său lui Miron». Așa încît, pentru acesta, cel puțin, tăierea a fost o ispășire, dar o ispășire în forme nelegale, fără vădirea vinovăției și lumina judecătii. «Și nu i-aũ scos la Divan Constantin-Vodă, să le arate vina sau vicleșugul, să vază lumea; ce așea cu tirănie i-aũ omorît; nice cărțile viclene arătînd, ce numai așea, orî pre vina lor, orî cu năpaste i-aũ omorît»⁴.

Întăia Domnie a lui Constantin Duca e cu totul nouă, afară

¹ De aici face D. Cantemir unul din episoadele cele mai onorabile din cariera tatălui său! Cf. Mustea, p. 56 și *Vita Constantinii Cantemirii*, pp. 36—7.

² P. 59.

³ P. 59.

⁴ P. 60. Mai pe larg asupra omorului Costineștilor voiũ reveni la analiza operelor lui Dimitrie Cantemir. Muștrări mai face cronicarul și pribegilor pe cari-i acuză de zavistie față de făcătorul lor de bine; p. 59. Dar el greșeste atribuind emigrația sfaturilor lui Velicico, de oare-ce ea se săvîrși, cum vedem din Neculce, p. 242, după uciderea acestuia.

de purtarea lui Lupu Costachi față de dînsul și de întoarcerea la urmă a pribegilor. Mustea ni prezintă pe tînărul Domn ca un risipitor, venit cu o «mare gloată de boieri și cu două sute de Seimeni», ca pe un neînțelept ascultător al sfaturilor egoiste ce-î veniau de la Brîncoveanu. La mazilia lui, cronicarul arată într'un chip particular omorul trimisului turc. Vodă ar fi chemat pe Moise Serdarul numai pentru a înspăimînta pe «Turc»: «vrînd să-î arete că nu pot plini banii de neprieteniî Împărăției, adevă de Leași». I se dă de știre să fugă, dar el nu se supune sfaturilor, fiind «simeț și aprins de mînie pentru bani»; dacă, totuși, în atacul de noapte contra casei lui, el a fost ucis, aceasta i se datorește tot lui, care «s'au apucat de arme» și, prins fiind, n'a vrut să-și urmeze biruatorii: «iar el, nevrînd să șază pre cal..., i-au tăiat capul¹».

Antioh-Vodă e expedit mult mai răpede, și către sfîrșit avem, saū împrumuturi din Neculce saū însemnări fără importanță. La început se atribuie numirea lui stăruinților Cupăreștilor, și fricii de aceștia pribegia boierilor înduşmăniți cu dînșii. Cînd bunele relații încetează între Brîncoveanu și Antioh-Vodă, cu toată *pacea* recentă încheiată între dînșii, Mustea, un dușman hotărît al Domnului muntean, dă toată răspunderea pe acesta. Antioh, ni spune el, n'a lucrat nimic la Poartă, «până cînd aū simțit îmbletele lor împotriva²».

În a doua Domnie a lui Constantin Duca, unde resumatul e foarte strîns și întrebuițarea lui Neculce foarte deasă, merită atenție numai o explicație nouă a fugii lui Iordachi Ruset și Bogdan³.

Cu aceasta am ajuns la Domnia d'întăiu a lui Racoviță și la cronica boierului partisan al acestuia. De acum înnainte până la sfîrșitul Domniei a treia a lui Mihaiu-Vodă, totul va fi judecat și prețuit după relațiile în care se găsește față de acest personaj, care întrunește în sine toate elementele desăvîrșirii omenești.

¹ P. 64. Lui Turculeț i se zice, cu numele lui polon: «Costașco Turculeț»; p. 64. În fine, se menționează asigurarea, prin întărituri, a Iașilor de podgheazuri; p. 64.

² P. 66.

³ Omul noului Domn n'ar fi cunoscut pe Caimacamî și ar fi dat scrisoarea adresată către aceștia unui «boier bătrîn», care o transmite, pentru a i-o ceti, lui Bogdan; p. 69.

E ales «cu voia tuturor, fiind boiaru mare de țară și dintre toți mai ales, de blînd, de bun și de înțelept, nerăpît, nemîndru, lin și cu dreptate». Îl cere «toată țara» pe dînsul, și numai pe dînsul. El nu se agită de loc pentru Domnie, ci, ca și Brîncoveanu pentru cronicarul său oficial, o răspinge, voind mai bine a-și îngriji de avere decît a se primejdui pentru cinstea stăpînirii. Totuși, ce trebuia să se întîmple, se întîmplă: «unde vă Dumnezeu, cu anevoie se poate muta cu sfatul¹», și în lumile divine se hotărîse că Spătarul Racoviță trebuie să domnească în Moldova, ca David peste Israel.

Numirea lui Racoviță provoacă o universală bucurie; pribegii se adună; dregătorii se împart cui li se ajunge, iar celorlați li se face mare cinste ca să le treacă de năcaz: în sfîrșit, vorba cronicarului, «o turmă și un păstoriu». Un păstor bun, drept, primitor, cu cumpănă la hotărîrile sale, «de-și putea plînge săracii jălbile lor», vesel, spuind tuturor pe nume, ca altă dată, în boierie. Casele ce durează nu se pot asemăna decît cu cele mai mărețe clădiri din Țarigrad, și scriitorul se miară naiv cum de nu li-a venit altora în minte să-și facă numele veșnic prin clădiri ca acele. Cînd acest om providențial e surpat de intrigă, cronicarul se tînguește pentru neasămănata pierdere: «Trebile cele de obște de pururea le răstoarnă nevoințele cele pre ascuns, și mai ales la Turc... Nice un lucru mai de stingere țărilor nu este decît adese schimbările Domnilor dintr'insele².» Plecarea lui se face în mijlocul întristării tuturor, căci cine-l putea înlocui pe Mihaï-Vodă, fie chiar Domnul cel mai bun din cîți se aflău disponibili la Constantinopol? Antioh, succesorul lui, se întîmplă a fi un stăpînitor vrednic, dar ce are a face! «Numai Mihaï-Vodă ca un Domn de țară, ce și-l alesese ei Domn de la Poartă, pre toți îi avea în știință den boeria sa, și toți cu bună nădejde era că nu se va schimba așa curînd³.»

Trece puțin timp — orî-cine-și afla atunci mulțămirea —, și Racoviță se întoarce în Scaun. Îl aștepta, ni se asigură, «toți cu bucurie, știindu-l Domn de țeară, neavînd nime griji sau prepusuri»⁴. Toți și, firește, mai ales cronicarul, care-și dreg

¹ P. 74.

² P. 77.

³ P. 78.

⁴ *Let.*, p. 36.

glasul pentru osanale. Întăiu însă mersese, fără îndoială, mai ușor, căci acum vremile de aur trecuse. Lăsînd la o parte ceretele cu vecinii¹, sînt oareși care dări nouă cu greu de justificat. E desetina, pusă peste toți locuitorii țerii, peste toate stările, «care obiceiū nici odată n'aū mai fost... Că toată agonisita acestūi pămînt stupiū sînt, și cu aceștiū își plătesc boierii și mănăstirile birurile și își țin casele». Dar nepărtenitorul panegirist nu se sfiște a ținea de rău pe Domnul său pentru a-și fi încărcat sufletul cu acest păcat. «Precum nici un om fără greșeală sau pricină nu rămîne, așa și lui Mihaï-Vodă îi dau pricină că peste voiea tuturor aū făcut acest obiceiū ce n'aū mai fost nici odată²». Domnia aceasta a doua, mai puțin minunată decît întăia, chiar pentru un scriitor ca al nostru, se termină prin ordinul dat de la Poartă lui Iusuș-Pașă de Tighinea, «păgînul Iusuș-Pașă», să prindă pe hain.

Numai *gîndul rău* pe care-l pune dragomanul Ienachi Mavrocordat asupra lui, împiedecă pe Mihaï Racoviță, cerut de Vornicul Lupu, de a fi numit iarăși în 1711³. Și totuși, dintre toți candidații posibili la această dată⁴, el era cel mai potrivit.

În sfîrșit, Dumnezeu dă pentru a treia oară Moldova în minile alesului său, Mihaï-Vodă. Dar eraū, cu luptele dintre Turci și Nemți, vremi grele pentru acest «creștin adevărat». Se găsesc boieri greu de mulțamit, cari se înțeleg cu oamenii împărătești și-i aduc în Moldova. Cronicarul își revarsă, pedepsindu-i, toată mînia asupra lor, cu atît mai mult, că, găsindu-se el însuși în Iași pe timpul năvălirii căpitanului «Ferenț»⁵, era în primejdie să fie dat morții, cu colegii săi. «Groful» Ceaurul, «izvoditorul acestor zarve», are criminala intenție «să se rădice Domn

¹ Pentru care vezi ceva mai jos.

² P. 37.

³ P. 49.

⁴ Discutarea lor amintește locul analog din Axintie Uricarul, p. 127, un om care citează Scriptura, Psalmii și moralizează, ca și cronicarul racovițesc, care trebuie să-l fi cunoscut.

⁵ «Nu puteai să treci pe ulița mare», serie el, de corpurile morților. Pentru această invasie, v. donația lui Racoviță către mănăstirea Cetățuia, unde-l găsi închis nevoia, în *Uricariul*, III, pp. 51-3 sau IV, p. 309 și urm.; actul său din 23 Mart 1718, *ibid.*, III, pp. 53-7 și documentele publicate de Șt. Emilian, în *Convorbiri literare*, XIX, p. 762 și urm. Cf. *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VII, p. 514.

de la Nemți»¹, ajutorul său Velicico e un «om fără învățătură, mîndru, semeț», fiastrul acestuia Miron nu e mai mare lucru decît un fost jomir de-ai lui Sobieski, Cuza Spătarul poate fi numit un «om de nimică». El își rîde de isprava prinderii surorii Domnului de un detașament de Imperiali: «Ce vitejie de om cu socoteală : aū robit o femee»², și condamnă, invocînd exemple din trecut, supt Duca și Petriceicu, ridicarea în potriua Domnului. Căci «Domnul, orî bun, orî rău, ferit trebuie»³.

La atacul Imperialilor, la așezarea acestora în mănăstirile de la munți, Racoviță răspunse cu o serie de expediții, în care, după ce curăți de dușmanî țara de dincolo de Siret, duse focul și sabia în provincia vecină a Ardealului, de unde venise «tilharii de catane». Pretutindenî, cronicarul necunoscut întovărăși persoana domnească, și istorisirea sa e din cele mai sigure și mai atrăgătoare. «Suspinaî unde vedeai atîtea suflete [de robi]; că am fost față de am văzut aceste.»⁴ Trecerea în Ardeal, scrie dînsul, se făcu numai «cu nevoie mare, fiind potica strîmtă și numai cîte un om încăpea de mergea pe potică; atîta oaste fiind, cît, unde mînea noaptea fruntea, a doua zi ajungea cei din urmă»⁵. Se văd la el arzînd, în această campanie de răz-bunare, «satele dese, cu case multe, cît acoperise văzduhul de fum»⁶. «Acoperise șesul acela oastea.» «Pe lîngă cetate», spune el aiurea, plastic, «eraū mulți din prostime, ce numai încăpuse în cetate, cu care, cu dobitoace, pe subt zid»⁷.

Sfîrșindu-și povestirea, cronicarul asigură cu satisfacție că Ungurii «nu vor uita-o ei multă vreme, cîtă pagubă li s'aū făcut»⁸. Dar, firește, cine poate fi răspunzător pentru peirea de Tatarî a țerii și a părților vecine? Nu Domnul, care, trebuind să-i cheme pentru siguranța sa, și-a dat toată osteneala pentru a-i opri de la jaf, ci cei trei generali ardeleni, pe cari Mihaî-Vodă îi denunță posterității în inscripția de la Vama și, mai ales, boierii vîn-zători.

¹ P. 58.

² P. 62.

³ P. 63.

⁴ P. 64.

⁵ P. 66.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

⁸ P. 67.

Cînd această perioadă de zbugium se încheie, vedem pe Racoviță urmîndu-și activitatea binefăcătoare. Așază dările în folosul «săracilor» și, dacă pune iar desetina, este o îndreptățire: «Nevoia zice că strică obiceiurile cele bune». Curtea arde, ca pedeapsă a lui Dumnezeu pentru păcatele țerii — lucrul se vede din Solomon; Domnul o face la loc. Ori-ce bir nou se pune, nu e «din lăcomie», ne lămurește scriitorul, «ce de mare nevoie și asupra ce-î venia de la Turci».

Dar firea bună a Domnului era din ce în ce mai schimbată, continuă cu melancolie cronicarul, de «Grecii ce erau pe lângă dînsul». Cu sfatul lor pune desetina îndoită, decît care ar fi fost mai bune dări știute. De aceia va fi aruncat asupra țerii și văcărîtul, care-î aduce «scădere». Și, orî cît ar prefera să ni vorbească despre cetatea Tebris, un «oraș mare și bogat», fără îndoială, despre ce spune Ecclesiastul, despre Hatmanul Siniawski și iarna cea grea, bietul panegirist al timpurilor bune trebuie să ajungă iarăși, prin forța împrejurărilor, la o dare nouă și la un alt «supăr». Numai cît cei mai vinovați pentru aceasta sînt Grecii. «Și acest sfat mai mult era din Grecii ce erau pe lângă Mihai-Vodă..., că de la o vreme mai mult cu Grecii se sfătuia decît cu boierii de țară..., și aș rămas Grecii sfetnici și credincioși.»

Lăsînd la o parte certele între cele două partide în care se dezbinase acești Greci, tîcînd despre o afacere suspectă, provocată de descoperirea unui omor ritual evreesc, cronicarul face să derive căderea lui Vodă din înstrăinarea lui de boierii țerii, vechii săi sfetnici, sprijinatori și lăudători. Căci, «să nu se fie mazilit, se sfătuiseră toți boierii să fugă, pentru mare călcare ce aveau despre oamenii lui, mai ales despre Grecii lui».

Dar nu laudă cineva o viață întreagă pentru ca o decepție să-î răpească obiceiul. Racoviță fiind înstrăinat de la inima scriitorului nostru, el își caută omul aiurea, și-l găsește în Grigore Ghica, noul Domn, de origine din țară, om drept, lipsit de mîndrie, iubitor de boieri, de oaste, de plimbări și vînături, înălțător de clădiri, reorganizator de școale, desprețitor de avuție¹. Din opera lui administrativă, cronicarul înalță crearea unei de-

¹ «Nu era lacom, ca să strîngă avuții, ce mai mult se silia ca să-î rămie lucruri vrednice pe urma lui...; care la pușinte să află acest dor, ca să nu-î biruiască pofta lăcomiei și iubirea argintului»; p. 73.

setine speciale pentru boieri și mănăstiri și, trebuind să recunoască văcăritul, adaogă îndată că l-a pus *după* Mihaï Racoviță și mai mic de cît acesta¹.

Am văzut până aici pe panegirist. Același împletitor de laude dibace poate fi însă un aspru ponegriitor al dușmanilor Domnului său și intereselor sale.

Toate figurile domnești aproape ce se întîmpină în opera sa, afară de patronul vechiu și de noul patron, care apare în ultimele rînduri, sînt înfățișate în colorii întunecate. Brîncoveanu, e, ce e dreptul, la început un Domn bun, care nu aduce mazilia lui Constantin Duca decît pentru că acesta-l trimisese, prin intrigile sale, la Poartă, crezînd că-l trimite la moarte. Dar Domnul, «foarte bun și vestit de avut», vărul lui Mihaï-Vodă, de pe Cantacuzinești, acel ce-î primește «bucatele» la ieșirea din Domnie, nu mai merită în curînd aceste laude. În a doua Domnie a lui Mihaï, Brîncoveanu adăpostește pe pribegii cari n'aveau nici un motiv să fugă, și ast-fel vecinii se fac «neprieteni și vrăjmași unul asupra altuia²». Voevodul muntean atacă, iar cel moldovenesc se apără numai, cheltuind mult pentru a se mîntui. «Multă nevoie și greutate au avut țeara Moldovei de Brîncoveanul, Domnul muntenesc³», care scoate și pune Domnii și ține brațele deschise pentru fugari⁴. El aduce căderea lui Mihaï, prin pîri mincinoase. El chiamă pe Ruși în 1711, promițîndu-li zaherea. Și cronicarul nu se împacă cu Brîncoveanu decît la căderea acestuia, cînd plînge «furtuna cea fără de veste» care i-a dezrădăcinat puterea și fericirea, — descoperînd totuși într'însa pedeapsa divină pentru pîrile nedrepte contra lui Mihaï-Vodă. Povestind pe larg împrejurările căderii lui Constantin-Vodă, arătînd felul cum Racoviță, care nădăjduia să-l înlocuiască, i-a contribuit la ruină, cronicarul, impresionat de măreția tragică a spectacolului, ține de rău pe Cantacuzini pentru purtarea lor și, după ce urmărește, înduioșat, până la sfîrșit pe Domnul căzut, menționează expiația prin moartea lui Ștefan-Vodă, căruia îi plătește Dumnezeu pentru ce făcuse.

¹ P. 72.

² P. 37.

³ P. 37.

⁴ *Ibid.*

Față de Antioh-Vodă, cronicarul nostru e mai cruțător. E, într'adevăr, un om «bun», drept la judecată, dar el adaogă că «era neîngăduitor și răstit graia de multe ori la Divanuri». Dacă ierta iute, el apuca fără preget în mină buzduganul¹.

Scriitorul nostru e un iubitor de creștini, cum erau toți la noi pe atunci, afară de Grecii țarigrădeni. El vorbește cu durere de neizbînda legăturilor încercate în trecut cu Leșii; «ispitindu-se cum s'ar putea mîntui de subt giugul și robirea Turcului»². Cînd Împăratul pravoslavnic vine în Iași, el îi așterne stîlpări înaintea: «Frumos lucru și cu minune era tuturor a privi atunci Împărat creștin aice la noi, și fără de nici o mîndrie graia cu toți»³. Și, cînd acest Țar al Răsăritului creștin, care nu ne putuse liberă, moare, el îl jeleşte ast-fel: «Poate să mai fie alt Împărat precum aū fost acesta? Că toate Împărățiile și Craiile să înfricoșase de dînsul, de vitejiile lui»⁴.

S'ar aștepta acum cineva să vadă lăudat în cronică acel Domn care, cu riscul situației și vieții sale, a adoptat noua linie de purtare a alianței cu creștinătatea: Dimitrie Cantemir. Dar, ca și Neculce, cronicarul lui Racoviță se pricepe a face deosebirea între credința sa și martirii ei. La Dumitrașco-Vodă, alt-fel un Domn «cu dragoste și cu blîndețe» către toți⁵, alianța cu Rușii e socotită ca un «sfat nesocotit, cu întreagă zmințeală»⁶, și Domnul e muștrat că a adus pe Muscali la «o secetă și arșiță ca aceea»⁷.

Cine e mai rău tratat însă în cronica aceasta anti-grecească e Nicolae Mavrocordat, pentru care nu există cruțare. Cînd capătă întăiu Domnia, o iea «cu multă cheltuială și mîndrie grecească», îndemnat de conaționali săi. Vine cu oaste, «nu ca un Domn, ci ca un leū... Nici cu ochii asupra boierilor nu căuta». Fanarul rămăsese gol⁸, «cît numai muierile lor rămăsese, iară,

¹ Pp. 32-3.

² P. 36.

³ P. 46.

⁴ P. 70.

⁵ P. 43.

⁶ P. 46.

⁷ P. 47.

⁸ Și totuși Nicolae Mavrocordat recomanda fiului său să nu se încunjure de străini; Legrand, ed. lui Daponte, II, p. xxvi; mai sus, p. 209, nota 1.

Grec, îmblai mult pînă dai de vre unul acolo»¹. «Ușa lui era închisă boierilor», pe cît era de deschisă Grecilor, cari aveau toate funcțiile lucrative și toată încrederea Domnului. Boierii de țară sînt ținuți de-o parte, sărăciți prin împrumuturi, aruncați în închisoare și despoiați, ca trei dintre fruntașii Moldovei. Și, dacă se pare că Vodă iubește sincer pe țeranii, cărora li dă dreptate, aceasta o face numai pentru ca boierii să fie *suduiți* și amenințați, și «tot ca să se defaime și să rușineze neamul boieresc»². Apoi, după această caracterizare, scriitorul nostru desface dintre intimitii Domnului, pentru a ni-l înfățișa în toată uriciunea lui, pe Grecul Spandoni, «o arătare, un om urît, podagrios, un blestemat și de nimică, fără de nici o meserie, numai cît își ținea capul cu minciunile ce-î dau»³.

Și, în a doua Domnie a lui Nicolae-Vodă, după ce înalță pe Lupu Costachi, mîntuitorul Moldovei prin prudența purtării sale⁴, sprijinitor și martir al cauzei lui Mihai-Vodă⁵, după ce descrie Căimăcămia lui Ienachi Mavrocordat ca un guvern de hrăpire, el ni presintă pe noul Domn «ca și în Domniea d'întîiu», cu *ușa închisă*, ca și «inimile supușilor». Limba țerii tot n'o știe, lăcomia și-o arată din nou; nu știe să judece mai bine decît înaintea și nu se coboară să apere țara față de Turci, cum era scris în firmanul său. El, «Domnul străin», poartă vina pentru toate relele: pentru excesele Suedo-Polonilor ce ierneză în țară, pentru actele de răzbunare ale Turcilor, pentru pierderea Hotinului, pentru închisoarea lungă a lui Lupu, pentru care-și *face în zădar obraz* că n'ar fi lucrat⁶. Mazilia-l află în 1716 încasînd noi și mari biruri și, numai cînd scapă de dînsul, pătimașul boier dă lui Mavrocordat acest atestat ambiguu: «Deară și Nicolae-Vodă întru această Domnie a doua era mai blînd decît în Domniea de întăiu»⁷. Reservîndu-și firește a-l urmări

¹ P. 41.

² Pp. 41-2.

³ P. 42.

⁴ «Iară, să nu fie prilejit acest boier într'acea dată acolo la Vizirul, toată țeara ar fi căzut în robiea Tătarilor și ar fi pus și Pașă să domnească țeara»; p. 49.

⁵ A fost închis, ni se spune, «căci a fost pomenit înaintea Vizirului de Mihai-Vodă»; p. 50.

⁶ Pp. 51-3.

⁷ P. 56.

dincolo, în Țara-Românească, în mijlocul persecuțiilor pe care le ordonă, morților pe care le uneltește¹, părăsindu-l numai la ușa închisorii lui ardelene.

Aceasta e, în partea ei a doua, «Cronica lui Mustea», a cărei căldură, fie și nedreaptă, a cărei naivitate și coloare se apropie mai mult de însușirile ce deosebesc monumentul literar al Vornicului Ioan Neculce, de care vine rîndul să ne ocupăm acum.

¹ Îi atribuie pe a lui Lupu Costachi. «Iară ce vină i-ar fi dat Lupului, nu se știe; numai tot de Nicolae-Vodă i-au fost pierirea, cum am înțeles dintr'alții»; p. 58.

CAP. IV.

Marile compilații de cronici. Cronica lui Ioan Neculce.

Neculce nu pare un nume mare, totuși Vornicul Ioan era în relații de înrudire cu cele mai însemnate familii moldovene. În 1683, întâlnim documentar pe tatăl lui, Neculce Vistiernicul¹. Acesta era frate după tată cu «Arhonda Mironiasa²», și această Arhondă avea de mamă pe o vară primară a lui Vasile Lupu³. Ast-fel, Ioan putea fi socotit ca o rudă de Catinca Bucioc, sora Tudoscăi, întâia Doamnă a lui Vasile, și-l vedem numind pe această jupăneasă, care a fost soția lui Iordachi Cantacuzino, «moașă a sa⁴».

Ioan, fiul Vistierului, era acum în slujba Curții când Constantin Duca își serba, la 1694, nunta cu fata cea mai mare a lui Brîncoveanu: «Atunce pre acea vreme și eu, Ion Neculcea, Vel Vornic, eram tînăr Postelnic și mergeam cu alți Postelnici împreună, cu toiage a mină, pe gios, înaintea Domnului⁵». Se născu pe la 1672, căci la 1732 se dă ca fiind în vîrstă «de șezăci de ai⁶». Copilăria și-o petrecu, nu în casa părintească — «rămăind mic de părinți, de tată» —, ci la văduva lui Iordachi

¹ Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 711.

² Acest nume de Arhonda îl mai aflăm într'un document din 7165, în *Bibl. Ac. Rom.*, XXI/221.

³ V. genealogia casei lui Vasile-Vodă, de Ștefan Ghindă, biv Postelnic, în *Apendice*.

⁴ Scrisoare a lui Ioan Neculce, în *Arch. soc. și literare*, II, p. 332. S'ar putea însă să se fi adaos o altă relație de înrudire prin soția lui Neculce Vistiernicul.

⁵ Neculce, p. 248.

⁶ Scrisoarea citată.

Vistiernicul, în casa căreia, pe cînd trăia Vistiernicul, își începuse cariera un alt mare cronicar al Moldovei, Miron Costin¹. «Și la vreme Mării Sale lui Cantemir Vod am fugit în Țara-Muntenească de răul Leșilor, ș'am șezut patru ai cu toată casa noastră. Și acolo aū murit moșe noastră Iordăchioae, și noi venirăm în țară înapoi, cu unchiu-miū, Iordache Stolnicul, ficiorul Iordăchioae cei bătrîne².» Dacă această emigrare s'a făcut cu prilejul expediției regale din 1691³, Neculce va fi văzut iarăși țara sa de naștere abia la așezarea în Domnie a lui Constantin-Vodă cel nou, Duca. Supt Antioh Cantemir el fu Vătav de aprozi⁴, apoi, ridicat la rangul de Vel Agă, primi pe solul polon Leszczynski⁵. În 1705, el era la Constantinopol, cînd Antioh-Vodă, din nou Domn, puse să se înfățișeze pîri contra lui Racoviță: «Atunce și eū eram tînar și fusăsem mai înnainte Agă, și m'am tîmplat la Țarigrad de am văzut acea pîră⁶.» În prima Domnie a lui Mihai-Vodă, Neculce ajunsese Mare-Sluger. Venind iarăși pe tron, cel mai mare din fiii lui Cantemir, el înnaintă pe tînarul boier la rangul de Mare-Spătar. «Și pre mine, Ioan Neculce, din Sulgeria cea Mare m'aū pus Spătar-Mare⁷.» Cu acest titlu îl găsim într'un document la 12 Septembrie 1705⁸. Domnul îl făcu represintantul său la nunta lui Dinu, fiul Brîncoveanului, cu fata Vornicului Ioan Balș: «Atunce m'aū trimis și pre mine cu solia despre partea Domniei, de m'am tîmplat la acea nuntă, care, să zicem, nu era nuntă domnească, ce, putem zice, crăiască⁹.» Cînd Antioh plecă să «sape»

¹ V. Excursul I.

² Scrisoarea citată.

³ Dacă ar fi plecat Cantacuzinii și rudele lor cu ocazia năvălirii polone din 1686, nu înțelegem de ce s'ar fi întors, după «patru ai» la 1690, cînd primejdia de spre Poloni rămăsese cel puțin aceeași. Din acest exil muntean cunoaște el așa de bine locurile din Țara-Românească. Vorbînd, ca un martur ocular, de evenimentele de la suirea lui Brîncoveanu, el are indicații precise ca acestea: «Drăgăneștii de Ruși nu sint departe, cale de două ceasuri»; p. 237. «Acolo sint munții goli; nu pot să se ascundă oamenii și dobitoacele»; *ibid.*

⁴ P. 263.

⁵ P. 266.

⁶ P. 283.

⁷ P. 284.

⁸ Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 170.

⁹ P. 287. V. și mai departe .

pentru Turci la Tighinea, în 1707, el lăasă Caimacam în Scaun și pe Neculce: «Iară aice în Iași aū lăsat Caimacam pre Iordache Roset Vornicul și pre mine, Ioan Neculce Vel Spătar, și pre Ilie Cantacuzino, biv Vel Visternic, și pre Ilie Catargiul Vel Vistiernic, de purtaū grijă țării de trebile ce eraū¹.» Dar, cînd Domnul fu mazilit, Neculcea trecu printr'o primejdie de prigonire, fiind pus pe «izvodul» trimis de Racovița Caimacamilor săi, așa încît trebui să fugă în Polonia, de unde se întoarse după «cîtăva vreme²». Supt urmașii lui Antioh, Neculce, considerat astfel ca om de Casă al Cantemireștilor, pentru care are, în adevăr, toată simpatia, a fost ținut de o parte, și el ni spune anume la Domnia lui Cantemir cel mic, Dumitrașco-Vodă, că acesta i-a restituit Spătăria, de care-l despoiasse alții.

Supt acest tînăr Domn, cu spiritul ager, agerul Neculce, și el unul dintre cei mai tineri boieri ai țerii sale, ajunse intimul, confidentul și dregătorul de căpetenie al lui Vodă, acela căruia i se împărtășiau toate cele ce puteau fi împărtășite. Fiind «cel mai de credință și mai ales în toate trebile Domniei»³, el fu chemat să înlocuiască în curînd, la 1711, pe Hatmanul Antiohie Jora, mazilit pentru pîrile de care se făcuse vinovat⁴. El afirmă că n'a bănuit gîndurile de revoltă ale Domnului său decît atunce cînd îl văzu refusînd a îndeplini ordinele ce i se dăduse în privința lui Brîncoveanu, ce trebuia prins: «Atunce am știut și eu că aū fost scris Dumitrașco-Vodă să vie Moscalii». Neavînd aceiași încredere în viitorul, acoperit încă de neguri, el ar fi pus toate silințele sale pentru a împiedeca pe Domn de la acest pas pripit, spre care îl îndemnaū din potrivă cei mai mulți dintre boieri, înțeleși mai de înnainte, în particular, cu Rușii. «Puiū pre Dumnezeū martur că așa i-am zis» — să execute adecă poruncile Porții —, «și tare am stătut că doară l-oiū

¹ *Ibid.*

² «Atunce, tîmplindu-se de eram și eu de casa lui Antioh Vodă, m'aū fost pus Mihai-Vodă și pre mine într'acel isvod, să mă prindă și, până a sosi Siimenii la gazdă-mi, eu am prins de veste și am apucat de am încălecat și am fugit în țara leșască, și acolo mi s'aū tîmplat și mie de am zăbovit cîtă-va vreme, până mi-am făcut pace cu Domnia, și am venit înapoi la casa mea, și n'am avut despre nime nici o nevoie, și am avut cîinste și căutare în zilele Măriei Sale» (p. 289).

³ Neculce, p. 302.

⁴ *Ibid.*, p. 305; N. Costin, p. 99.

întoarce, și n'am putut.» Temîndu-se, la auzul cuvintelor mînioase ale lui Dimitrie, «să nu cumva să cadă în vre-o primejdie a vieței» și îndatorit să nu destăinuiască cugetul Domnului său, ca Iuda, nici să-l părăsească, ajungînd de ocara lumii, el se purtă de acum înnainte ca o «slugă» cu credință, ascultînd fără plăcere, dar fără împotrivire, de cuvîntul stăpînului. Cînd Domnul apucă spre Prut, el rămase pentru paza Doamnei. În omorul Turcilor din Iași, și în risipirea averii lor — un vechiîu obiceiî de răscoală —, el tăgăduiește însă să fi avut vre-o parte¹. A fost de față la intrarea în capitala Moldovei a «Împăratului creștin»² și a participat la sfaturile și ospețele ce urmau, gustînd și el din acel vin «de la Franțujii..., care, îndată cum aî băut, cum aî mărmurit toți de beți, și n'aî mai știut cum aî dormit într'acea noapte, și Domnul și boierii»³. A întovărășit pe Domn în lagărul de la Prut și a fost dintre aceia cari vedeau cu groază, noaptea, de partea Turcilor, *lucînd focurile ca stelele*⁴. Întrebat de Țar, cînd ori-ce speranță de biruință se împrăstie, dacă ar fi în stare a-l scoate în Ungaria cu Împărăteasa, el trebui să arăte greutățile pe care le-ar fi întîmpinat realizarea acestui plan: «că este un lucru prea cu grijă mare a ispiti»⁵. Stătu și el în noaptea de spaimă între dușmanii fără de număr, «prin întunec de nu se vedea mîna», ascultă «hreamătul obuzului», se bucură cu Muscalii văzînd pe Turci aruncați la pămînt, «ca cînd ar cădea niște pere coapte», măturați de focul tunurilor, «ca cum i-ar mătura cu o mătură». El, care sfătuisese pe Vodă a-și duce Doamna la Hotin sau la Cameniță și primise răstitul răspuns: «Să-mi ieî eu muierea, de mă tem, să o trimit unde mi-i voia, iară el pre Doamna din Iași n'a clăti-o nicăiri», tot el fu acela care văzu pe Dimitrie desperat, întrebînd cu lacrimă «cine s'ar afla un voinic să iasă pre furiș să se sloboadă la Iași să deie știre Doamnei să fugă... Și nime nu cuteza». Fu unul dintre pușinii⁶ cari știră adăpostul din urmă al lui Cantemir, cînd se făcu pacea: în carăta Țarinei.

¹ P. 311.

² P. 314.

³ P. 319.

⁴ «Se vedeau focurile ca stelele»; p. 321.

⁵ P. 322.

⁶ Adecă, la dreptul vorbind, el singur dintre boieri și «vre-o doi-trei copii de casă»; p. 329.

Cînd calea pribegiei se deschise pentru Domn, Neculce-l întovărăși, împreună cu Banul Savin, dintre boierii mari, iar, dintre cei mici, o mulțime de dregători și de căpitani: Gheorghiu Păharnicul¹, Rugină, Mogilde, Ilie Abăza, Zer, Mireștii și alții². Cu ceilalți fugari, el merse la Nimirov și Chiev, unde stătu două săptămîni, după ce fusese în primejdie să fie prins în cale de Zaporojeni înțeleși cu Tătarii³.

Cu toată dragostea ce avea Neculcea pentru Dimitrie Cantemir, îi era însă mai dragă țara, «pămîntul nostru». Ar fi vrut să se oprească la Chiev pentru a se întoarce apoi de acolo mai ușor în Moldova. Dar, amărît de neizbîndă, plin de neîncredere față de cei ce-l încunjurau, doritor de a avea pe lîngă sine oameni cu cari să vorbească de Domnia pierdută, de țara părăsită, pe care nu era s'o mai vadă, de cunoscuții, prietenii și rudele ce lăsase pentru totdeauna în urmă, Dimitrie-Vodă, care nu părăsi nici odată apucațurile sale Domnești, se împotrivi la această întoarcere. Cumnatul lui Neculce, fostul Mare-Vistier Luca sau Luculenco, fu arestat în Chiev, iar Hatmanul nostru dus supt escortă, «cu vartă»⁴, la Harcov, unde se hotărîse că va locui, ca un fel de principe independent, cu administrație și Curte deosebită, fostul Voevod al Moldovei.

Luca izbuti să fugă și-și recăpătă, fără judecată, moșiile, pe care, ca și pe ale lui Neculce, le confiscase Nicolae Mavrocordat și le dăduse, pentru a-l despăgubi și cîștiga, dibaciului boier ce era Lupu Costachi. Sandu Sturdza Stolnicul, venit și el din Polonia la Chiev, scăpă iarăși de paza principelui Galițin, «un om rău»⁵. Mai puțin noroc avu cronicarul nostru, care merse cu

¹ La 31 Decembre 1719, avem o petiție pentru o datorie a acestuia, «care se afla dus la Mosc», după «răscoala Muscalilor»; Bibl. Ac. Rom., XIII/207.

² Ilie Abăza și Ion Mirescu merseră la Chiev către sfîrșitul anului 1710, înainte de război, și Țarul îi luă cu sine la Moscova, pentru a-i întreba despre distanțe și despre drumul cit este până la Constantinopol. — Procesul lui Neculce, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, IV, p. 344. Și Radu Popescu ni represintă în Memoriile, pe Petru cel Mare «întrebînd, departe este Țarigradul»; p. 173.

³ Pp. 333-4.

⁴ Expresia se întîmpină și în cronică și în actul procesului menționat mai sus.

⁵ Neculce, p. 334.

de-a sila după Cantemir pe moșile ce i se dăduse, din cele luate de la generalul Szydlowiecki¹.

Trăi aici citva timp, în împrejurări foarte neplăcute, chinuit de dorul de țară, de lipsa de ocupație, de grija avutului său, peste care alții se făcuse stăpîni. Pribeagul Domn nu mai era pentru el bunul stăpînitor de odinioară, ci se făcuse iarăși ca atunci cînd era numai beizadea Dimitrie: «încă și mai rău, și iute la beție, și se scîrbia de fie-ce, și ușa era închisă». Se mai adăugeau, pentru a face această ședere nesuferită, relațiile încordate dintre principele român și Cazacii locali, invidia ce-i purtau «Moscaili cei mari».

În curînd, fiind vorba de o nouă expediție contra Turcilor, în cursul căreia Dimitrie ar fi avut sarcina de a năvăli în Crimea cu o oaste mare², — Domnul fu chemat la Petersburg. Aici planul expediției fu părăsit și se refusă oaspetelui guvernul în toată suveranitatea asupra Harcovului și Moldovenilor săi, pe care el îl ceruse. I se făcu însă o situație, dîndu-i-se «o mie de dvoruri în țara Moscului», o pensie anuală și case în vechia capitală, în care Cantemir merse îndată să se stabilească.

Unii din boierii mărunți se duseră cu dînsul acolo și nu-l mai părăsiră. Neculcea însă nu se putea înstrăina atît de lesne. El nu se clintî din Chiev și, după multe zăbăvi, el fu liberat în sfîrșit, după ce Turcii dădură, din partea lor, drumul tînărului Șeremetev, pe care ai săi îl credeau pierdut.

De la plecarea din țară trecuse numai doi ani³. Dar cu aceasta nu se mîntuiră grijile, rătăcirile și încercările Hatmanului. Tre-cînd în Polonia, ieșind în sfîrșit, cu toate făgăduielile și rugă-mințile lui Cantemir, «dintr'acel norod greu», fără libertate, fără strălucire la Curte, fără carieră pentru fiii de boieri⁴, el mai

¹ P. 335.

² Pentru lupte ale lui Cantemir acolo în 1716, v. Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 102.

³ «După ce au trecut doi ani»; p. 338.

⁴ «Că este un norod unde nu sînt oamenii slobozi să meargă unde li este voia, nici la Împărăție fără ucaz... Și la Împărăție vr'o Curte mare ca aceia, cu dvorebnici mulți nu este, macar precum este la Domnia țarei noastre, sau altă Crăie și Domnie,—ce foarte este un lucru puțin; numai oștenii sînt mulți de ajuns. Deci, de viața mea îmi era cum îmi era, deară mai mult îmi era pentru copiii mei, la ce vor rămîne, că numai doară soldați să fie, iară la alte boierii nu încap feciorii unora ca acestora»; p. 338.

așteptă încă multă vreme până ce porțile întoarcerii i se deschiseră.

Căci era cine să-î împiedece înturnarea. Am văzut că și moșiile lui Neculcea fusese aruncate în gura lacomului Vornic Lupu Costachi, pentru a se îmbuna ast-fel un om care stătea așa de bine cu Brîncoveanu și cu Hanul tătăresc, cari-și reunise silințele pentru a-l scoate din temnița de la Varna. În adevăr, Nicolae-Vodă, care se sîrguia să adune în jurul său pe toți înstrăinații, *isprăvi* lui Neculce un firman, de la doi Pași, — vor fi fost cei de Hotin și Tighinea, supraveghetorii Moldovei —, «că toate greșelile despre Poartă sînt iertate»¹.

Dar el nu se încumetă încă să treacă granița și, cînd soția lui veni iarăși la ale sale, ea rătăci «un an în păduri», prigonită de usurpatorul în forme legale al moșiilor familiei². «Așa fac», scrie cronicarul, «și boierii noștri, dacă pribegeste vre unul, iară ceialți staū cu feluri de feluri de năpăști, și piri, ca să-l istovească de tot și să-î ia moșiile»³.

Dacă la Mosc stătuse numai doi ani, se împliniră șapte alții de exil în Polonia, până ce, supt un nou Domn, Mihaï Racoviță, un nou firman, căpătat la Hotin de acesta, permise lui Neculce să *vie la pămîntul său*⁴. Marele său dușman, Lupu Costachi, atins de mînia crudului Gin-Ali-Pașa, Marele-Vizir, care ucidea de plăcere, fusese decapitat încă la 1716, ca «hain, agiuns cu Muscalii»⁵.

Neculce începu un proces pentru recîștigarea moșiilor sale. Îl vedem reclamînd de la Iordachi, fiul Lupului, moșia Boianul, unde fusese lupta cu Polonii în 1685, pe cînd cumnatul său Luca ridicase pretenții asupra Bărboșilor. El răspline învinuirile, cuprinse în actul de danie al lui Nicolae-Vodă către Lupu, că politica trădătoare a lui Dimitrie Cantemir i-a fost recomandată de dînsul, expuse cum s'au petrecut lucrurile în realitate, — cam în forma cum le-a povestit mai tîrziu în cronica sa, — provocă mărturisiri complete și hotărîtoare din partea marturilor documentului anterior, Mitropolitul și membrii Divanului moldovean, cari

¹ Actul procesului citat.

² *Ibid.*

³ Cronica, p. 356.

⁴ *Ibid.*, p. 359.

⁵ «Iară trupul lui aū rămas neîngropat, de l-aū mîncat paserile. Așa aū perit Lupul Vornicul, din pîra lui Nicolai-Vodă»; p. 351.

se declarară cu toții «vinovați și amestecați și bucuroși Muscalilor și greșiți prea-luminatei Porți»; aduse înaintea Domnului «un vrav de cărți» trădătoare, care dovedeau că el avuse de complicități întreaga Moldova și capătă, în sfârșit, o sentință favorabilă. Mihai-Vodă, care numește totuși pe tânărul Iordachi Costachi «ginere», fiind-că ținea o fată a lui Dumitrașco, fratele lui ¹, făcu dreptate lui Neculce, declarînd solemn că, în trei rînduri cît a fost Domn în Moldova, «din vrere lui Dumnezeu și pămîntian», n'a auzit să fie iertat a se lua oare-cui moșiile fără de vină și a se dărui altuia ².

La 25 Maiu 1727, întîlnim pe Neculce biv Hatman la Iași, ca martur în procesul beizadelei Grigoraș Ghica cu Elena Costin ³. În dregătorii fu pus iarăși numai de Grigore Ghica, succesorul lui Mihai Racoviță; supt acesta fu numit, în amîndouă rîndurile, Mare-Vornic de Țara-de-Sus ⁴. La 1731, 16 Iulie, el poartă titlul de Vel Vornic, ca martur al diatei Stolnicesei Elena a lui Iordachi Canta ⁵. Într'un act domnesc din 11 August următor, el apare iarăși în această calitate ⁶.

Funcția nu și-o păstră însă tocmai mult: de la favoare el ajunsese, supt același Domn, la mazilie și de la mazilie la suferințele prigonirii. Am văzut că în 1732 el dă, ca Vornic, într'o scrisoare către Domn, expunerea vieții sale de copilărie și tinereță ⁷. Și într'un alt act din acest an, în care act intervine ca martur, Neculce poartă titulatura de Mare-Vornic ⁸. Însă în 1735, la început chiar ⁹, el era numai biv Vel Vornic și îndeplinia, scăzut mult ca însemnătate și rang, sarcina de staroste de Putna, la Focșani ¹⁰. În Iunie următor, el vine la Iași, pentru un proces

¹ «Țiindu-m[î] o nepoată de frate»; actul procesului, p. 349.

² Un fel de concept al documentului, publicat, cum am spus, de d. I. Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, se află, de mîna lui Neculce, în *Bibl. Ac. Rom.*, doc. LI/27. — E din 7228=1719-20.

³ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. LVIII/109.

⁴ Pp. 369, 386 din cronică.

⁵ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. IV/22.

⁶ Stinghe, *Istoria besericii din Scheaui*, p. 181.

⁷ *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, II, p. 332.

⁸ *Uricariul*, XXIII, p. 275.

⁹ 14 Ianuar.

¹⁰ El dă de știre pentru un proces judecat înaintea sa; *Bibl. Ac. Rom.*, doc. LXII/4.

în privința unor Țigani, cu Sandu Sturdza Mare-Logofăt și Iordachi Cantacuzino biv Vel Spatar¹.

În curînd Rușii veniră din nou în Moldova. Neculce nu mai avea însă pentru dinșii bunele sentimente de altă dată. El vorbește cu indignare în cronica sa, ținută în curent cu împrejurările, de prădăciunile Cazacilor, de vînzarea de către ostașii împărătești a locuitorilor moldoveni ca robi, «cît se auzia glasurile până la cer»², dar aceasta nu-l scuti de bănuielele Domnului. Grigore Ghica, întorcîndu-se în Scaun, puse supt pază pe Iordachi Cantacuzino Deleanul, pîrit că pecetluse cu ceară roșie — privilegiu domnesc —, îl trimise la țară și voi un moment «să-l călugărească». Și Neculce, care ni povestește această persecuție nedreaptă, adusă de intrigile *ciocoiilor*, mai mult greci, ai lui Vodă, urmează, menționînd propria sa năpaste: «Așijderea și pre mine, Ioan Neculce Vornic, tîmplîndu-mă de am fost în vremea Moscalilor în Iași, m'aŭ amestecat ciocoi și cu alți neprieteni la Grigore-Vodă, și m'aŭ închis la baș-bulubaș cîteva zile, și copiii mei se ascunsese în laturî; și aŭ trimes un postelnice de i-aŭ căutat în toată țara, dîndu-mî și mie pricină că am bătut un ciocoi la vremea Moscalilor, — socotind că am fost și eu amestecat la niscaiva fapte. Deară pre urmă aŭ aflat că n'am fost, și m'aŭ slobozit și pre mine la țeară. Și atunce, la acea mare primejdie, am cheltuit mulți bani, — care dea samă lui Dumnezeu cine m'aŭ amestecat. Că la cea de pe urmă, și pentru mine și pentru alții, vremea viitoare va arăta³».

O nouă schimbare de Domnie îi fu folositoare și-i dădu pentru cea din urmă oară prilejul să guverneze. Constantin Mavrocordat, fiul unui om care-l prigonise și-l despoiasc, venind pe tronul moldovenesc, nu-l restabili ca Vornic, dar îl numi membru

¹ Documentul e din 5 Iunie. Neculce e numit: «Ion Neculce biv Vel Vornic»; Bibl. Ac. Rom., doc. V/39.

² P. 412. V. și însemnarea contemporană pe o carte: «Să se știe de cînd împlă felmarșal [Münnich] în țara Moldovei, și aŭ prădat și aŭ robit și multă stricăciune făcu, lăsîndu-ne Dumnezeu pentru păcatele noastre; vleit 7248, mța August 15 dni». V. A. Urechia, în *An. Ac. Rom.*, sect. ist., IX, p. 49. Cf. și actul domnesc din 1740, care vorbește de venirea lui «Minih»; *Uricariul*, V, pp. 259-61 și Memoriile francese ale generalului de Manstein, care veni în Moldova cu armata rusească.

³ P. 413. Mitropolitul Antonie, care, în adevăr, primise pe Ruși cu bucurie, fu afurisit și înlocuit în Scaun cu Grecul Nichifor. O scrisoare către Antonie, Papadopoulos Kerameus, IV, p. 367 (411).

al unei comisii judecătorești cu leafă. Recunoscător, bătrînul mazil înseamnă în leatopisețul său binefacerea: «Aū pus, din boierii mazilii, pre mine Ioan Neculce biv Vel Vornic și pre Iordachi Dulgheriu biv Vel Postelnic și pre Aristarch biv Vel Ban, să fie judecători aice în Iași dinpreună cu boierii cei mari la toate trebile și judecățile și sfaturile, să fie nelipsiți, și le-aū făcut și nafacă, leafă, cîte cincî-zeci de lei de boier pre lună»¹.

Încă la 25 Mart 1742 «Iancu Neculcea Vornic» semnează într'un document². În anul următor, la 22 Iunie, el cumpără de la nepotul său călugărul Varlaam Ursachi, fiul Stolnicului Dumitrașco, moșia Prigoreni în Ținutul Dorohoiului, care aparținuse odată «unchiului» său, bătrînul Iordachi Cantacuzino³. Și, cîțva timp după aceasta, la o dată necunoscută, el o cedează, primindu-și înapoi cei două sute de lei cheltuiți, altui nepot, Vasile fiul lui Silion⁴. El trebuie să fi murit puțin timp după aceasta, și e sigur că ultimele rînduri din cronica sa, care ne-ar trimite la anul 1744, n'aū fost scrise de dînsul, ci adause de un scurt adnotator la manuscriptul întrerupt prin moartea autorului⁵. Totuși o ultimă oară mai întîmpinăm numele lui «Ion Neculcea, biv Vornic», la 5 Ianuar 1745⁶.

¹ P. 417.

² *Uricariul*, II, pp. 247-9.

³ Totuși Neculcea stăpînia de multă vreme, de facta, moșia, unde primise — «la Prigoreni, la mine», — pe Grigore Ghica; p. 371.

⁴ Bibl. Ac. Rom.; doc. reproduc în *Apendice*.

⁵ După formă, însemnările lui Neculce se opresc la visita lui Partenie, patriarhul de Ierusalim, în Moldova. Mazilia lui Constantin Mavrocordat — 6 Iulie st. v. 1743, e notată de acel continuator, care ar putea fi chiar Canta. V. la opera acestui din urmă. — Am văzut că Neculce vorbește în două rînduri de copiii săi. În documentul din 1743 apare între marturii și Toader Neculce, Vistiernic, poate unul din fiii lui Ioan. Un Păharnic Alexandru Neculcea se întîlnește la 1771; Xenopol, *Istoria și genealogia Callimachilor*, p. 252; cf. *Arch. Rom.*, I, pp. 158-9. Același Alexandru, cu același titlu, e pomenit în 1774; *Uricariul*, VI, p. 417. În 1793, dăm de «Banul Vasilie Neculcea»; *ibid.*, XVI, p. 321. El ajunge Spătar în 1796; Bibl. Ac. Rom., doc. II/176. În 1803, aflăm pe Ioan Banul și Constantin Comisul Neculce; *Uricariul*, VII, p. 381. În 1812 mai găsim, pe întăiul — Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 51, — care era la 1820 Spătar; Bibl. Ac. Rom., *Doc. Balș*, I; cf. *Uricariul*, X, p. 261. În 1817-8 se însoară cel de-al doilea, acum Agă; *An. Ac. Rom.*, IX, p. 36. În sfîrșit, la 22 Februar 1817 semnează, ca ispravnic de Herța, tot Ion Neculce Postelnic; Bibl. Ac. Rom., *Acte diverse*, XXXII, p. 90.

⁶ *Uricariul*, XX, p. 94. Să fie data rău cetită?

Neculcea nu și-a scris cronica din ordinul său din îndemnul măcar al cuiva, și ea nu reprezintă lămurit și exclusiv interesele nici unui partid și ale nici unei individualități. Este și aici, firește — și nici nu se putea alt-fel, cînd scriitorul era o natură așa de călduroasă și de puțin prefăcută, un suflet așa de deschis, — este laudă și este ocară. Se poate ca une ori să aducem lauda la o binefacere primită de scriitor și să lămurim ocară, nemeritată în toată asprimea ei, printr'o prigonire sau o ignorare a cronicarului. Dar nici odată Neculcea, un om de cinste, un Moldovean cuminte și cu frica lui Dumnezeu, nu va lua asupra-și păcatul de a scorni minciuni, a defăima sau a linguși. Aceasta nu e o cronică de ură și nu e nici un panegiric. Sentimentele care domnesc nu sînt acele ale răzbunării sau ale recunoștinții pentru unul sau mai mulți stăpîni. Fără a fi presintate cu răceala unui narator obiectiv, unui temperament științific, evenimentele din trecut sînt povestite mai mult cu un sentiment de duioșie discretă.

Căci, afară de vre-o două Domnii de la sfîrșit, și trecuse multă vreme de cînd se întîmplase acele lucruri, a căror amintire se întipărise «în inima sa». Vremea slăbise contururile, îndulcise colorile, îmblînzise și poetisase aducerile aminte. Cînd întrebuițăm, ca și cînd cetim numai cronica lui Ioan Neculce, trebuie să ne gîndim totdeauna că n'avem a face cu povestirea pătimașă a luptătorului care abia a lăsat armele din mînă, că într'însa nu răsună nici imnul de triumf al biruitorului, nici plîngerea învinsului prigonit sau înstrăinat, ci limpedea, curata, senina și buna povestire a unui bătrîn foarte bătrîn, care, privind în urmă, în dunga din ce în ce mai umbrită a trecutului său, vede înșirîndu-se acele ce au fost, atît de liniștite, de orînduite și de frumoase!

Ioan Neculce și-a scris foarte tîrziu, în adevăr, leatopisețul, după ce se mîntuise cu luptele lui cele mari și cu suferințele-î îndelungate, în liniștea unei retrageri aproape continue, la țară mai mult, gîndindu-se la viața sa din trecut și așteptîndu-și senin sfîrșitul. «Am trăit», scrie el povestindu-și întoarcerea în țară, «la casa mea pînă astăzi, — și înnainte cît mi-a mai lungi Dumnezeu viața»¹.

¹ P. 359.

Avem dovezi în cronică despre faptul că ea n'a fost începută înainte de anul 1733 și de suirea pe tron a lui Constantin Mavrocordat. În introducere, — și aceste introduceri meritaū pe acest timp și cronologic numele lor¹ —, se vorbește despre acest din urmă eveniment. Constantin-Vodă, spune Neculcea, «aū fost Domn aice la noi în Moldova, în anu de la Zidirea Lumei 7242»². În aceeași introducere se dă amănuntul păharului de la Putna al lui Ștefan cel Mare, stricat în a treia Domnie a lui Mihai Racovița. La Domnia lui Constantin Cantemir, menționindu-se numele lui «Mihălachi, feciorul lui Ioan Racovița Vornicul», se adaoge că e acel «căruia îi zic Mihai-Vodă»; de unde se vede că acest loc a fost scris după mazilia din urmă a lui Racovița, dar înainte de moartea sa la Constantinopol, ce se întâmplă după 1730³. În 1694, povestind nunta lui Constantin-Vodă Duca, la care asistă, el se numește Vel Vornic, și știm cât de târziu a căpătat el această demnitate⁴. Supt Racovița în a treia Domnie, Neculce se exprimă ast-fel asupra pierderii Hotinului: «Deci stă de atunce Hotinul așa îngăimat până acum; vîrtos șede: nu știm de acum înainte ce a vrea Dumnezeu să mai lucreze, mai sta-o-a aū ba; aū poate și cîtă țeară aū rămas s'o iee. Vremea viitoare va arăta, cine va ajunge să trăiască»⁵, — rînduri care trebuie să fi fost scrise înainte de al doilea război ruso-turc, început în 1737. La războiul dintre Turci și Persani, se spune că el urmează «până în acest an 7241»⁶. Mai departe

¹ Proba o avem și pentru Neculcea: el spune, în adevăr, în Precuvîntare că va povesti «de la Duca-Vodă cel Bătrîn până unde s'a vedè», și e clar că un copist numai a putut adăuga cuvintele următoare, care se leagă rău cu ce avem înainte: «la Domniea lui Ioan-Vodă Mavrocordat».

² Dar data nu e cu desăvîrșire exactă. E sigur că «O samă de cuvinte», pe care am numit-o Introducerea cronicii, s'a scris înainte de cronică însăși. Ast-fel, vorbindu-se de luarea de Racovița a moșiilor Ceaureștilor, se spune că aceasta s'a făcut «nu se știe din ce pricină». Pe cînd această pricină, trădarea din 1716, se expune pe larg în continuarea leatopisețului. Pe urmă, pentru moartea lui Barnowski, se trimite în capitolulul d'întăiu al Cronicii — p. 195 — «mai sus».

³ P. 242.

⁴ P. 248. Cf. și p. 263 și mai sus, p. 243.

⁵ P. 358.

⁶ P. 360.

se arată că Persanii n'aŭ încă pace cu Turcii, și, după ruperea tractatului din 1732, un altul fu încheiat abia în 1736¹.

De la Constantin Mavrocordat înnainte vedem că leatopiseșul e scris în măsură ce se desvoltă evenimentele. Pentru luptele dintre Persani, Tatarî și Ruși, ni se făgăduiește, la nnul 1734, că lucrurile «ce se vor mai alege de primăveară, vremea va arăta²». Și, îndată pe urmă: «Și acum împlă Turcii de se roagă să facă pace, deară încă nu s'aŭ așezat» — până în 1736, — «ce, precum va mai lucra, vremea va arăta la rîndul său». Saŭ: «Ce acum stă Papa de Rim și cu alte Crăii tare, ca să-î împace, pre Neamț cu Franțuzul, ce, precum s'a alege, vremea viitoare va arăta». «Iară, ce s'ar mai alege înnainte, se va scrie la rînd la Domnia lui Grigorie-Vodă», scrie Neculce la urmă, închizînd întăia Domnie a tînărului Mavrocordat. Trecînd la Domnia următoare, a lui Grigore Ghica a doua oară, cronicarul ni spune expres că scrie în 1736: «Și staŭ pînă acum la Noemvrie [1736] tot pre margine țarei lor: unii pre la Poltava, unii pre la Harcov, unii pre la Săcuî, iară din Azac n'aŭ eșit Moscaliî, ce tot îl țin³». În 1736 el gîndește la evenimentele ce se vor întîmpla în anul următor: «Aceste toate s'aŭ făcut în anul 7244, iară de acum ce s'a mai înnoi, la veleat 7245, de la Noemvrie, s'a scrie la rîndul său înnainte⁴». «Și ce s'a mai lucra [după 1738]», găsim mai departe, cînd cronicarul scrie, în acest an, evenimente din acest an, — «s'a scrie la rîndul lui⁵». După moartea lui Carol al VI-lea, el anunță dieta pentru alegerea succesorului, fără a-î da rezultatul, încă necunoscut: «Și se strîng Craiî și Electoriî la tîrgul Hamburg, la elecție; cela ce s'a alege, vremea va arăta⁶».

Întreaga lucrare de bătrîneță a lui Neculce se poate împărți în trei părți, după informația pe care se razimă: aceia care întrebuițează izvoare scrise, acea care purcede din tradiție și, în sfîrșit, partea, cu mult mai întinsă și mai importantă, care re-produce experiența autorului.

¹ P. 375.

² Pp. 383-4.

³ Pp. 390-1.

⁴ P. 391.

⁵ P. 405. Și la p. 414, pentru negocierile dintre Ruși și Turci: «precum or așeza, vremea va arăta».

⁶ P. 414.

Neculce nu era un cărturar: de sigur că nu știa nici o altă limbă decît a țerii, pe care o știa însă minunat, cu toate măiestrele sale întorsături și frumuseța și bogăția vocabulariului ei. Cite cuvinte nouă întrebunțează: «Electori», «soldați», «corespondenții», «colegat», erau acum cuvinte de întrebunțare curentă în cancelariile Domnești sau pe care cronicarul le auzise în lunga sa ședere peste hotar. Nu-î place să citeze, și de aceia nu trimite nici odată la Scriptură, pe care trebuia s'o cunoască, pe dînsa întemeindu-se toată învățătura timpului. Alte cărți nu știe și nu întrebunțează, așa că ne prinde mirarea cînd îl vedem într'un loc îndreptînd pe cetitor la «chronograful grecesc» pentru ca ei să vadă ce au lucrat Grecii în timpurile lor cele bune¹.

Cronicar al țerii sale, el n'are o idee precisă nici de istoriografia acesteia. El crede că «nu se află letopisețe scrise de pămînteni vechi», socoate pe Ureche cel d'întăiu redactor de anale moldovenești și vede în opera lui numai o compilație după «doi» istorici poloni. Pe Simion Dascălul, Misail Călugărul și Evstratie Logofătul îi ia, ca nume care nu-î spun nimic, din Nicolae Costin, pentru a-î caracteriza și el de «oameni neînvățați» și de defăimători. Avînd știință de un singur leatopiseț, al lui Nicolae Costin, și încă numai într'o versiune ce mergea până la 1661, și nu mai departe, el nu știe bine care i-a fost baza, care-î sînt părțile nouă și cine a făcut adaosurile. «Și, cît n'au putut istovi Miron Logofătul, l-au istovit fiu-său Nicolai Costin, biv Vel Logofăt; l-au scris din Începutul Lumei, arătînd cine au trăit pre acest pămînt, cu mărturii ale istoricilor streini, și l-au scris pînă la Dragoș-Vodă, și de la Dragoș-Vodă l-au scris de pe isvodul lui Urechi Vornicul pînă la Aron-Vodă, însă mult l-au mai împodobit mai frumos, și Miron Logofătul și fiu-său Nicolae Costin. Iară mai înainte, pînă la Dabija-Vodă, s'au mai scris de Miron Logofătul. Iară mai departe nu se găsește scris.»

Deci, cu toate că bănuiește posibilitatea unei continuații, de Nicolae Costin², cu toate că auzise, de bună samă, vorbindu-se de dînsa, el nu-î dase de capăt. Totuși el găsi pe la «unii și

¹ P. 229.

² «Poate fi, de ori fi și scrise mai înainte, de Nicolai Logofătul, deară ori fi poate, tainuite, și pînă acum la ivală n'au eșit.» Deci, încă o dovadă pentru înlăturarea teoriei că nu de Nicolae Costin a fost scrisă cronica ce i se atribuie.

alții» *izvoade* pentru Domnia lui Dabija numai, și ni declară, în Precuvîntare, că le-a și întrebuințat în lucrarea sa ¹.

Neculcea, amestecînd multe din tradiție, avînd o formă așa de personală, fiind un dușman așa de hotărît al vorbirii cu cuvintele altora, pe de altă parte fiind vorba de un singur capitol, de proporții mici, e greu de spus ce *izvoade* a avut la îndămină cronicarul și ce anume a scos din ele. La început îl vedem parafrazînd sfîrșitul cronicii lui Miron Costin, și poate tot însemnări de-ale acestuia, păstrate în Casa Cantacuzinilor, la familia lui Iordachi, îi vor fi servit și pentru rest.

Atîta pentru întrebuințarea izvoarelor scrise, într'o parte de tot restrînsă a cronicii lui Neculce. Venim acum la partea pe care o are tradiția în alcătuirea cronicii până la Constantin Cantemir, de unde începeau amintirile de tinereță ale scriitorului.

Întăiî, din spusele «unora și ale altora», din povestirea boierilor bătrîni, din narațiuni populare și poate din cîntecele care comemorau trecutul, a cules Neculce, pentru a inaugura cu ele lucrarea sa, un minunat mănunchiî de tradiții din timpurile vechi. O sumă de lucruri, ni spune el, le aflase, pe care Costineștii le eliminase din leatopiseșul lor, lucruri care i se păreaî lui că nu pot fi basme cu toatele, fiind spuse de oameni de țară, cari vor fi știind mai bine cele petrecute pe pămîntul ei. Pentru învățatura cetitorilor, cînd vor avea să răspundă ca în casurile date de tradiție, pentru moralisarea lor, înfățișează Neculce «o samă de cuvinte», pe care fiecare e slobod a nu le crede. «Deci, o seamă de istorii mai alese și noi nu le-am lăsat să nu le scrim, însă nu le-am scris la rîndul lor, ce s'aî pus de o parte; înnaintea Domniei Dabijeî-Vodă s'aî scris.»

Mai e nevoie de îndreptățire? Dar aceste «cuvinte» sînt o comoară! În prosa lor puternică și dulce simțim sufletul trecutului mai bine decît orî unde și, mulțămită acestui maiestru simplu care este Neculce, o poartă spre legendă se deschide în zidul sever al cronicii, o poartă prin care vedem perîndîndu-se în lumina supranaturalului eroice chipuri de epopee.

Să ne uităm: iată Ștefan-cel-Mare trăgînd cu arcul pentru a găsi locul unde se vor înnălța zidurile Putnei, iată-l căutînd

¹ «Pînă la Duca-Vodă cel Bătrîn l-am scris de pe niște isvoade ce am aflat la unii și alții și din auzitele celor bătrîni boieri.»

adăpost în vechile ziduri de trei sute de ani ale Cetății Neamțului, iată sfântul sihastru Daniil al Voronețului, dînd sfaturi în singurătatea-î¹, iată Purice, care-și schimbă printr'o faptă de vitejie și credință numele în Movilă și începe un neam nou, care va purta coroana și se va stinge în lupte nelegiuite². «Într'o Duminecă dimineța», Ștefan aude, ieșind din biserică, pe Purcel îndemnînd boii la plugul străin, cu care-și ară țarina. După un război fericit iată-l lucrînd cu prinșii ce-î călcase țara cîmpul pe care se va înălța, deasă, întunecată, tainică, roșia Dumbravă a răzburării. Tăutu se frige cu felegeanul, el, marele ambasador solemn, închinătorul de țară.

Maî departe, vine cu măjile și măjarii, în haine de pescar, Petru Rareș, și în somnul pe care-l doarme în cale dealurile saltă de bucuria sosirii sale și se închină înaintea Domnului ce va să fie. Ciți-va ani de mîndră și neastîmpărată Domnie, și-l vedem fugind, gonit din urmă de trădătorii Petreni, lovit în șale de arcul unui preut cu mîinile necurate. Doamna lui, «fata lui Despot Craiū», stă închisă în singurateca cetate ungurească și scrie Împăratului pentru mîntuirea soțului ei nenorocit. Sultantul îl iartă și sare cu calul trupul celui umilit, ca să se ridice iarăși și «să fie ce a fost, și maî mult decît atîta³». Vedem pe Scarlat sihastrul de la Slatina și luminile minunate din paltin, pe Despot tăind cele maî înnalte capete ale boierimii⁴, pe Aron-Vodă colindînd în tinereță mănăstirile de maice. Ni se înfățișează Zolkiewski perind, necunoscut, de sabia Tatarului; «sluga» ce fură pe fata lui Radu-Vodă, «în mijlocul codrului Hirlăului, la fîntina ce se chiamă Fîntina Cerbului» și-și găsește moartea

¹ Daniil a fost beatificat. V. Melhisedec, în *An. Ac. Rom.*, partea administrativă, IV, pp. 24-7.

² Un Movilă se găsește, în adevăr, în documentele lui Ștefan-cel-Mare.

³ Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței*, I, p. xxxv.

⁴ Judecînd naiv, după pricipalele familii moldovenești de pe timpul său, Neculce îl face să ucidă «pre Racovițești și pre Sturzești și pre Bălșești și pre alții mulți»; p. 183. Dar pe acel timp, dacă întilnim un Sturdza ca boier mare, și chiar pe un Balș, Racovițeștii nu existau ca o familie fruntașă. Abia în 1642 întilnim pe Apostol Cehan, fiul lui Petru Cehan și fiii săi, Nicula și Gheorghe; *Uricariul*, XVI, pp. 308-9; *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, II, p. 121. La 1662 un Cehan, Mare-Logofăt, căsătorit cu o Tofana, poartă numele de botez Racoviță, pe care-l transmite descendenților săi. V. și *Uricariul*, XXIII, p. 259.

pentru această dulce greșală, fata lui Scarlat pe care o părăsește Alexandru Coconul și care e străbuna Mavrocordaților. Și, mai departe, calul lui Barnowski ce presimte uciderea stăpînului său; faptele mari ale bogatului Vasile-Vodă, Gheorghe Ștefan, Logofătul trădător, Domnul fugar, mort într'o depărtată străinătate, iubitorul de frumoase «jupănese», care întoarce îndărăt rădvanul jupăniței Safta, și pe dînsa împreună cu rădvanul¹, popularul boier pe care-l întîmpină în cale țeraniî cu urări de Domnie bună: «Dragul badei Ștefan-Vodă, mai bine îți șede în Domnie decît în boierie. Așa să mi te porți!» *Dezmierdările* lui Ștefăniță pe urmă, copilul Domn, așa de copilăros în toate apucăturile sale, soarta de neașteptată mărire a rătăcitorului Milescu, care, pierzînd nasul, își păstră fericitul său cap, ifosurile de frate de Domn ale lui Cristea Duca Vameșul², termină această succesiune de chipuri și fapte din istoria devenită legendă sau păstrată ca anecdotă. Apoi trecem la cronică, întemeiată și ea deocamdată pe «zise», pe tradiție.

De la zise
pe tradiție

Felul de a scrie, larg și bogat, al lui Neculce apare din primul capitol al cronicii propriu zise. Ni se explică cine a dat Domnia lui Istratie-Vodă: cei doi Cantacuzini, Toma și Iordachi, și bătrînul Cupariu; ni se povestesc anecdote despre acest simplu Domn de țară, care-și bea cu gust vinul numai din urciorul de lut, ni se semnaleză legăturile de familie dintre fiastrul Domnului, Lupașco Buhuș, și Iordachi, care, «măcar că era Grec, om străin, deară era om bun³». Se dau asupra împrejurărilor războinice, asupra fugii lui Grigore Ghica, Domnul muntean, asupra exilului său de șapte ani și întoarcerii biruitoare la Constantinopol lămuriri care se potrivesc în mare parte cu acele ce putem avea de aiurea⁴. Cu toate că se scusă în *Precușintare*

¹ V., pentru această Doamnă, Neculce, p. 288; *Uricariul*, VII, pp. 120-1; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 210; în aceste studii, și *Apendicele*. Pentru familia ei, *Uricariul*, X, p. 45; XVII, pp. 122-3; Orest Popescu, *Documente*, p. 57.

² Acest episod și acela despre Aron nu sînt cuprinse în ediția Kogălniceanu a Cronicelor. Aū fost semnalate și publicate în *Buciumul* lui Codrescu, I, pp. 17-8, 548-9. Le reproducem totuși, acea revistă fiind rară și ediția cu oare-care greșeli, în *Apendice*.

³ P. 193.

⁴ Atîta numai că Drăghici Cantacuzino n'a murit cînd își închipuie Neculce, ci cu multă vreme înaintea.

pentru greșelile ce pot să se fi strecurat în «niscaî veleturi ale anilor», și puțina cronologie ce ni se dă e exactă, deosebit de exactă pentru cineva care scria despre lucruri atât de depărtate de dînsul și pe basa unui material în cea mai mare parte de tradiție.

Și la Duca-Vodă ni se spune cine i-a dat Domnia, dar această d'intăiu stăpînire a lui e tratată fără multe elemente nouă, cînd comparăm povestirea cu a lui Nicolae Costin ¹. Despre Alexandru Iiaș, aflăm lucruri cu totul deosebite de cele ce se cuprind în narațiunea acestuia : în loc de laude numai, ni se dau și știri despre prigonirile în potriua dușmanilor tatălui său, precum și despre marile dări ce fură puse pe țară în această scurtă Domnie.

Nici odată n'a iubit Neculce pe Rusetesti, pe fiii Cupariului, pe timpul marii influenți a cărora el și-a început cariera. Din capul locului, de la a doua Domnie a lui Duca, toată vina răscoalei lui Hîncu cade asupra familiei. Evenimentele de război de pe acest timp sînt înșirate pe larg, și se urmărește amănunțit, din punctul de vedere al locurilor, campania de la Camenița. Vedem pe Sultan, mergînd prin Moldova «tot pre cîmp, cu puținteii oameni de Curtea lui», fiind «călăreț bun și vînător» ². Se raportează numele boierului care a pîrit pe Domn, o rudă a cronicarului: bătrînul Ursachi, se reproduce din auzite convorbirea lui Miron Costin cu Vizirul : «Sîntem noi Moldovenii bucuroși să se lățească Împărăția în toate părțile cît de mult, iar peste țara noastră nu ni pare bine să se lățească» ³.

La efemera stăpînire a lui Ștefan Petriceicu, pe care din spusese bătrînilor, ale Cantacuzinilor mai mult, fără îndoială, Neculcea-l știa ca un «om bun și slab, prost», se dau notițe nouă asupra războiului turco-polon. Și iarăși, ca și la Duca-Vodă, se urmărește de aproape, mult mai de aproape ca în Nicolae Costin, purtarea Logofătului Miron. I se reproduce iarăși o vorbă, aceia pe care o zice cînd Petriceicu trece la Poloni și îndeamnă pe boieri a-și lega soarta de a lui : «Orî să fie voia Măriei Tale, orî să nu fie, — noi nu ne vom lăsa casele să le

¹ Dar se arată precis unde i-a venit vestea de mazilie ; la Berevoiești.

² P. 199.

³ P. 201. Lui îi mai atribuie Neculce și făgăduința de a face pe Poloni a nu intra în țară, dacă Turcii nu vor lăsa oaste să ierneze într'însa.

ieie Tatarii»¹. Ceia ce hotărăște soarta lui Petriceicu și-l face pe acesta a-și blăstăma cu amar fostul sfetnic ².

Dimitrie Cantacuzino apare deci, încunjurat de boieri și ostași «ca pui de potîrnice»³. Acest Domn e rău tratat, dar nu așa ca în alte cronici. Se menționează biruri, se atribuie lui Vodă vinovăția stricării cetăților ⁴, dar sarcina așezării ruinătoare a Tatarilor o ia de la Domn pentru a o arunca, absolut fără dreptate, pe sufletul lui Miron, care refuză zăpădă de asigurare că va fi liniște, pe care Turcii îl pretindeau de la țară ⁵. Din potrivă, e urmărit cu simpatie Buhuș, în lupta de iarnă cu Petriceico, în cele de lângă Suceava, în negocierile pentru capitularea cetății ⁶.

Și aici, Antonie Roset e judecat ca un Domn «bun și milos-tiv». Afacerile exterioare, mersul războiului și intrigile din Țara-Românească au o largă parte în expunere și sînt tratate destul de bine ⁷. Iarăși un Grec e ales, printre oamenii Domnului, pentru a i se desluși răutățile și a se arăta pedeapsa dumnezeiască ce i-a atins neamul, și data aceasta alegerea cade asupra lui Ramandi, «Grec de neamul lui, sumeț, mîndru, nebun, lacom» ⁸. Buhuș e laudat pentru isprăvile sale de om *harnic* și *vrednic* cu ocazia celei d'întăiu expediții în potrivea Cehrinului, dar purtarea lui e desaprobată, ca și a lui Miron Costin, atunci cînd fac năpaste lui Antonie-Vodă și-i aduc căderea și suferințele neme-ritate. «La Alexandru Buhuș Hatmanul, nimică nu i s'au ales de casa lui și de feciori lui, — care se vede și până astăzi.

¹ P. 205.

² *Ibid.*

³ P. 206.

⁴ «Așa se vorovește.»

⁵ Cf., pentru felul cum s'au petrecut lucrurile, N. Costin, pp. 10—11.

⁶ În adevăr, delegații moldoveni au fost cu acest prilej Buhuș și Pannaiotachi Morona, un cunoscut al lui N. Costin — v. p. 81 —, ale cărui hrăpiri le denunță cronicarul nostru. Cf. Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 107-8. Capitolul e însă unul din acele care cuprind mai mari erori. Ast-fel, pacea turco-polonă nu se făcu supt Dumitrașco-Vodă, ci în 1676, deci după înlocuirea lui. Cf. Hurmuzaki, V², p. 148. Moartea regelui Wisznowiecki e pusă la o dată care nu e cea adevărată.

⁷ Așa mențiunea solului polon la Poartă se confirmă prin jurnalul acestuia, tipărit în Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 88 și urm.

⁸ P. 212. Pentru Alexandru Ramandi Vornicul și soția Maria, în 1690, v. Ghibănescu, în *Arch. soc. și literare*, I, pp. 415-6.

Așijderea și Miron Costin Logofătul, cînd a pus Constantin Cantemir de i-au tăiat capul în Roman, — care este povestea scrisă la rînd înaintea, — zicea și striga în gura mare că nu este vinovat cu nimică lui Cantemir-Vodă și pere pe nedreptate; numai osînda lui Antonie-Vodă îl gonește și pentru aceea pere, că l-au pîrit cu strimbătate¹. La moartea Costineștilor, Neculce era acum un tînăr de vre-o două-zeci de ani și era să-și înceapă în curînd, supt sucesorul lui Cantemir, cariera boierească.

La Duca-Vodă a treia oară se dau și unele amănunte nouă despre campania din Viena, mai ales în itinerariul precis², dar însemnătatea expunerii stă în caracterizarea Domnului, în judecata lui, mai dreaptă, se pare, în adăugirea cunoștințelor noastre asupra evenimentelor interioare ale Domniei. Din alți cronicari nu întrevădem măcar înfățișarea fizică, apucăturile determinante ale Domnilor; la Neculce, îndată ce el își poate aduce aminte, ei stau vii înaintea noastră, Uite Duca-Vodă, strașnicul om care bate însuși, cu «bățul în opt muchi», pe *zlotasi* până-î omoară, ambițiosul personajiu care voiă, — tot Neculce ni-o spune mai limpede³, — pentru dînsul coroana regală a Ardealului, pentru un fiu Moldova și pentru altul Țara-Românească.

Îl vedem *posomorît*, uitîndu-se crînt, «ca să iee oamenii de frică... Era om nu prea înalt — și gros, burduhos, și bătrîn; numai își cernia barba; pe atîta se cunoștea că nu avea a cătare minte saŭ frica lui Dumnezeu»⁴.

Neculcea știe să ni spuie că Domnul era un om *rău* și «groznic asupra boierimei și asupra țerii»; el vorbește cu durere de chinurile îndurate, de hatîrul lui Balaban, de către ruda sa Ursachi, dar aprecierea sa e mai blindă decît a lui Miron Costin, reprodusă de fiul acestuia. El îndreptățește omorul boierilor ce formase un complot contra Domnului, laudă marile serbări de la nunta Domniții Catrina, scusă dările grele prin cheltuielile

¹ P. 213.

² «Pre la Sibiu, pre la Lugos, pre la Temișvar, pre la Săuaș, pre la Sonoc, ce este la apa ce se chiamă Tisa»; p. 217. La întors se citează la popasuri «Cotlea, lingă Brașov»; p. 219.

³ P. 222. Cf. N. Costin, p. 28: «La care ospăț să fi zis Apafi Mihai precum aŭ umblat Duca-Vodă să fie Craiu».

⁴ *Ibid.*

marî ale unei Curţi regale, prin bani ce se cereau de la Poartă, prin casa grea ce avea Duca şi prin *hicleşugul* boierilor.

În purtarea boierilor cu dînsul, în vînzarea lui de acei cari-l încunjurau, Neculce destăinuieşte lucruri nouă. La dînsul Miron Costin şi Buhuş — pe cari-i deosebeşte totdeauna în mulţimea celorlalţi boieri — vorbesc aceleaşi lucruri ca şi Postelnicul Constantin Ciobanul. Miron se exprimă la dînsul ast-fel, spuiind sfaturi viclene: «să nu se clătească nicăiri din Domneşti, că acei ce vin sînt nişte tâlhari... Ce putere au ei asupra Măriei Tale? Să nu dăm locul, că pămîntul acesta este frămîntat cu sîngele moşilor şi a strămoşilor noştri»¹. Prinderea lui Duca e expusă cu multe amănunte. Miron era la masă cu Domnul la sosirea Polonilor, ca şi Buhuş, care asistă la predarea trădătoare a ostaşilor moldoveni². În chip interesant şi plastic e expus şi drumul spre străinătate şi moarte al temutului Domn.

Trecînd iute asupra celor cîte-va luni cît domni Petriceicu, Neculce schiţează apoi înfăţişarea cinicului, putredului personagiu, fără inimă şi fără conştiinţă, care-l înlocui, pentru a petrece şi a strînge bani. Facem cunoştinţă multămită acestui călăuz cu două «dame ale Curţii» de la Curtea fără Doamnă³: Arhipoazia şi fiica sa, care se bucura de înalta favoare a lui Vodă. «Şi o ţinea în braţe de o săruta şi o purta cu sălbî de galbeni şi cu haine de şahmarand şi cu şlic de sobol şi multe odoare împodobită; şi era tînără şi frumoasă şi plină de suliman, ca o fată de rachieră.» O vedem mergînd cu careta Domnească, încunjurată de «Siimeni, Vornici şi Comişi», «pe uliţi, la feredeui, şi pe la mănăstiri, şi pe la vii şi primblări», ispitind pe *jupînese* să o întovărăşească şi răsplătind pe acele care se înduplecau cu «daruri, canaviţe, belacoase». «El, de bătrîn, dinţi în gură nu avea; dimineaţa îi încliea de-i punea în gură, iară sara îi descliea cu uncrop şi-i punea pe masă; şi carne în toate posturile cu Turcii dimpreună mînca. Oh! Oh! Oh!⁴».

Aceleaşi sentimente de triplu *oh!* le vor fi produs apucăturile

¹ P. 219.

² Pp. 221-2.

³ Doamna era, însă Dumitraşco îi crutăse ostenele drumului de la Constantinopol până la Iaşi. — Pentru fiica lui, Elena, *Bis. ort.*, XV, pp. 792-4.

⁴ P. 225.

lui Dumitrașco și la alți boieri moldoveni, cari, înțelegându-se cu Șerban-Vodă din Țara-Românească, lucrară așa încît îi aduseră căderea, din care nu se mai ridică niciodată. Neculce, care ni vorbise încă de la început de petrecerea lui Buhuș în Țara-Românească, îl arată pe acesta smomindu-și colegii la Focșani și răspîndind vestea că vor cădea cu toții jertfe ale Domnului fără dinți. Costăcheștii se puseră, continuă cronicarul, în fruntea emigrației, și Constantin Cantemir deveni Domnul Moldovei¹. La ieșirea din Domnie a Cantacuzinului, Neculce căpătă un nou Grec pentru a-și răzbuna asupra lui de faptele conaționalilor lui în Moldova: e un oare-care Mavrodî, ale cărui chinuri și insulte sînt înșirate cu o amănunțime și o bucurie deosebită.

Cu Domnia lui Constantin Cantemir, intrăm în acea parte a cronicii în care Neculce povestește numai cele văzute de dînsul în lunga sa viață.

Am împărțit în alt loc această Domnie în trei părți: evenimentele de război cu Polonia, legăturile cu Șerban-Vodă și omorul Costineștilor. Dintre aceste trei părți, Neculce neglige pe cea d'întăiu, și se preocupă mai mult decît ori-ce alt cronicar de afacerile muntene.

El urmărește cu atenție felul cum noul Constantin-Vodă și-a ținut îndatoririle, luate față de Șerban, de a face politica lui, în interior și în afară, de a prigoni pe Cupărești adecă și de a ajuta planurile regelui Poloniei și ale Imperialilor. În povestire, Șerban nu e presintat în chip simpatic, și Neculce nu se sfiște a-l învinui că a otrăvit un Muscal, care nu-î venia la socoteală; dar ura lui se îndreaptă mai ales în potrive Cupăreștilor, pentru cari nu găsește nici un cuvînt de apărare în prigonirile politice pe care le sufăr. Și totuși la acușările lui Șerban, aduse prin Trimisul și ruda sa Pîrvu Cantacuzino, Iordachi, întorcîndu-se din pribegia unde-l aruncase deocamdată frica, răspunse printr'o îndreptățire ce ni s'a păstrat². Această îndreptățire

¹ P. 226. Neculce are nepărtinirea să recunoască cu această ocazie că Dumitrașco-Vodă arăta dragoste și cinste boierilor celor mari.

² Documentul, prin care se restituie lui Iordachi Roset moșiile sale confiscate: Răcăciunul, Domneștii, Sascutul, și bucatele lui, document datat din 7197, a fost tipărit de d. V. A. Urechîă, în *An. Ac. Rom.*, XVII, sect. ist., p. 197 și urm. E cel mai însemnat document de judecată din cîte cunoaștem din secolul al XVII-lea.

trebuie să conțină și o parte de adevăr: în ea Iordachi arăta că nu se afla în Țara-Românească atunci cînd, supt Duca-Vodă, Cantacuzinii fură arestați la Cocorești, că nu era atunci «cumnat Ducăi-Vodă», că a lipsit din țară cît a durat această afacere, fiind «dus cu haraciul Țerii-Românești la Udrii», că Șerban-Vodă declarase în scris că nu mai are nimic contra lui, că *saragelele* muntene totuși căutase să-l omoare, prefăcîndu-se a fi tâlhari, în 1686, că în fine nici odată, în 1683 de exemplu, cînd ocazia se oferi de mai multe ori, nici o reclamație de bani hrăpiți Cantacuzinilor nu s'a presintat contra lui¹. Toate obiecții care trebuie să fie ținute în samă la judecarea acestei lungi vrăjmășii de familie, care se continuă și supt Brîncoveanu și strică pentru toată Domnia lui Cantemir relațiile lui cu țara vecină.

Costineștii fură omoriți, între altele, și pentru că Iordachi Ruset vedea într'înșii o piedecă veșnică, niște spioni de fie-care clipă. Cine uria pe Cupărești, trebuia să fie cu inima pentru jertfele acestora. Neculce va cita decî cuvintele ironice ale lui Velicico, care amintia Domnului că «birul țerii este ertat de la Poartă»; va însemna binele pe care același Velicico îl făcuse «Grecului» Iordachi, va susține că Miron Logofătul «nimic nu știa de sfatul frăține-său sau de a celorlalți boieri, că nu era amestecat cu ceilalți boieri la sfat»², va numi «om rău și de nimică» pe Macri, care se grăbi prea mult să execute ordinul Domnesc de moarte asupra cronicarului³; va zugrăvi chinurile de conștiință ale lui Constantin-Vodă, care plînge și blastămă pe cine-i dăduse ticălosul sfat.

Domnul, care e descris într'unul din cele mai suggestive caracteristice ale cronicii, cu prostia sa de carte, vitejia și sfatul său cel bun, era la moartea sa de multă vreme în mina Cupăreștilor, cu cari se aliase și influentul său ginere, Bogdan Hatmaniul. Neculce-l ține de rău pentru că, spre a face placul acestor *mîncători ai țerii*, a lăsat la o parte boierii din vechile neamuri și s'a încunjurat de «boierinași, tot feciori de mojiți, Codreni și

¹ La sfîrșit, Domnul Moldovei arată că a întrebat pe Șerban ce vrea cu Iordachi și că i s'a răspuns «că nemică n'au cerșut altă, numai să-l omoare; sîngele lui să fie ca un păhar de apă».

² P. 241.

³ Pentru Dimitrie Macri Banul și fiul său Vasile, v. *Uricariul*, VIII, p. 4.

Gălățeni», urînd «feciorii de boieri», cari, ca scriitorul nostru de pildă, erau siliți să trăiască în pribegie peste Milcov, la țară sau în Iași fără nici o slujbă. El pare că aprobă și ultima emigrare de boieri ce se produse în 1693, și nemulțămirea sa cu regimul lui Iordachi se răsfrînge și asupra aceluși copil domnesc care fu ales în acest an prin sprijinul lui Ruset și, adaoage Neculcea, viitorul credincios al lui Dimitrie Cantemir, supt presiunea slujitorilor¹.

Curtea tînărului Constantin Duca, numit de Turci și Brîncoveanu în locul lui Dimitrie Cantemir, fu o Curte veselă, risipitoare și fără grijă, de boieri tineri. Neculce ni spune de la început că boierii lui Constantin Cantemir ce se afla la Poartă se raliară la Domnia nouă. «Și alții», — printre aceștia e unul pe care-l cunoaștem noi foarte bine —, «înțelegînd de Domnie nouă, aū alergat la Constantin-Vodă, și mulți feciori de boieri, că nu avusese milă și căutare de la Cantemir-Vodă, pe vina lor, că-l ocăriaū și nu vreaū să-î slujească, ca unui Domn; ce pentru aceia miluia pre cei proști.» Neculce laudă firea Domnului, înțelept, rezervat la mînie, «nu cu răstituri prostatec», învățat. Dar aceasta nu-l oprește de a-î recunoaște lipsurile: îl ține de rău pentru mîndria și ușurința cu care făcea datorii, pentru birurile multe ce pune, între care dările nouă ale văcăritului și pogonăritului. Dacă aprobă prigonirea boierinașilor, prin care se pedepsește omorul Costineștilor, el ni arată pe Domn rău sfătuit, epitropisit de socrul său Brîncoveanu, influențat și de mama sa, Doamna Nastasia, care «se amesteca și ea la răutăți»², adus ast-fel a comite fapte criminale chiar, ca omorul unui om al lui Tököly și otrăvirea unui Turc, fără a mai vorbi de despecetluirea scrisorilor ce treceaū prin Moldova. Ajungînd la uciderea Capugiului, el recunoaște că acesta venise cu «taină», și nu numai pentru «banii birului». Răspunderea acestui act sîngeros o face să cadă însă, nu atîta asupra Domnului însuși, cît asupra lui Nicolae Costin, cumnatul lui. «Își chemă pe cumnatu-său Nicolae Costin Hatmanul, și feceră sfat amîndoi, și

¹ «Ce boierii și țeara nu cutezaū să zică într'alt chip, că se temeaū de slujitori, ce numai li căuta să primească și să zică cum ziceaū slujitorii»; p. 245.

² P. 255.

aleseră sfatul rău și fără socoteală»: Moise Sărdarul era deci instrumentul acestui din urmă, și în zădar se prefăcu Vodă a-l urmări după săvârșirea poruncii. Isprăvile lui Antioh Jora, care înlocui pe Costin, disgrățiat, pentru acest sfat pierzător, prinderea lui Turculeț cel mare nu folosiră nimic pe lângă vestea acestui incalificabil atentat. Duca plecă la Poartă cu soția sa, care umplea urechile tuturoră cu tînguirile ei de copil răsfățat.

Capitolul consacrat primei Domnii a lui Antioh-Vodă pornește cu o bună caracteristică a principelui: «așezat, judecător drept; nu era prea cărturar, numai nici era om prost»; nu-i plăcea «minciuni» și «telpijilicuri»; era nelacom, respectuos de obiceiul țerii, strașnic cu cei «răi»: îi era «cinstită horba», dar și «răcnetul tare». Domnul e lăudat în tot chipul. El adună în jurul său pe toți boierii, afară de pribegii Nicolae Costin și Mavrodî, care, fiind Grec, «nu avea la ce veni»; face curți și iezește heleștee, stă în pace cu Poloniă până la încheierea păcii, deosebindu-se întru aceasta de tatăl său. «Să se pue», scrie acest boier sfătos, care n'avea, de sigur, o pronunțată chemare pentru Hătmănie, «să se puie în potriva unei Crăii cu o mină de oameni slabi! Paza bună trece primejdia rea. Mielul blind suga la două mume. Capul plecat nu-l prinde sabia. Așa bună chiverniseală făcea și Antioh-Vodă atunce¹». El n'are nimic de obiectat contra negocierilor lui Antioh cu creștinii, ci laudă aceste «ponturi pentru așezămîntul Domniei și a țerei», care asimilău, după victoria contra Turcilor, Moldova cu Lituania: «după cum este așezată Litva, așa să fie și țeara Moldovei»². Dacă menționează punerea văcăritului, singurul punct umbrît din această stăpînire fericită, Neculce se grăbește a spune că Vodă nu l-a mai scos în a doua Domnie³.

Furioși de bunul guvern al lui Antioh, «Muntenii se trîntiau și plesniau de ciudă⁴», totuși vremea lor veni în curînd. Spre paguba țerii, care s'ar fi schimbat cu desăvîrșire dacă această excepțională cîrmuire s'ar fi prelungit până la șapte sau opt ani, Brîncoveanu strică Domnia lui Antioh. El încercă să numească

¹ P. 257.

² P. 260. De aici înainte, cf. povestirea cronicarului cu analiza critică dată de d. G. Bogdan-Duică, în *Rumänische Jahrbücher*, an. 1893-4.

³ P. 258.

⁴ P. 259.

un om nou, un servitor credincios,* pe Toderășco de la Galați, «tiran», «varvar» fără păreche, care, «de ar fi fost acela Domn în Moldova, nici un boier până în două, trii luni n'ar fi rămas viu în țeară»¹. Dar Turcii cerură să se aleagă printre mazilii, și Moldova intră iarăși supt mîna lui Constantin Duca.

Antioh își părăsește deci Scaunul, pe care-l ocupase cu atîta vrednicie: «și li părea rău tuturor, și-l pomeniaŭ de Domn bun până în zioa de astăzi»². În locul său vine Constantin, adus prin «nenorocirea țerii Moldovei aŭ mînia lui Dumnezeu»³.

Cit de discret a zugrăvit Nicolae Costin, acum iarăși sfetnicul de căpetenie al lui Vodă, această scurtă și rea Domnie! La Neculce vedem cealaltă față a lucrurilor. Duca vine cu datorii mari, aducînd cu dînsul pe Morona, tovarășul său de *fire*, de existența căruia nici că pomenește Costin; se pun dări nouă, pe care le urmează o căință care nu folosește nimic. Se înfățișează pîri nedrepte la Poartă contra lui Antioh, «om bun și nelacom; unde să se găsească altul de potriva lui să fie», care e aruncat pe năpaste în închisoare⁴.

Neculce ni semnalează emigrările, pe care Nicolae Costin le ascunde, încercarea de omor a lui Duca în potriva unuia dintre dușmanii săi trecuți peste hotar. El aprobă această demonstrație de nemulțămire, dar ar fi fost bucuros ca ea să aducă Domnia lui Antioh, pentru care erau toți principalii boieri ai țerii. Acesta e înlăturat însă de Turci în profitul lui Racoviță, în urma unei înțelegeri între Brîncoveanu și Iordachi Roset, care, «înțelept» cum era, e mînat totuși de «lăcomia la cinste» a Grecului⁵. Neculce nu crede în sinceritatea nehotărîrilor lui Mihai-Vodă dacă să primească ori ba Scaunul, și-l asimilă cu «fata, ceia ce zise unui voinic: Fă-te tu a mă trage și eŭ oiŭ merge plîngînd»⁶.

Pentru acest Domn, cronicarul are cele mai aspre cuvinte de ocără. E stăpînit de cei ce-l făcuse a căpăta tronul, de «Munteni»

¹ P. 267.

² P. 269.

³ P. 267.

⁴ «Dumnezeu nu-l lăsă mult în pedeapsă»; p. 270.

⁵ I se oferise pentru fiul său Nicolae o căsătorie domnească, de Brîncoveanu.

⁶ P. 279.

și de Iordachi. Voia lui e voia slugilor sale, ce-l încunjură și-l domină: «Nu sămăna Curtea nimică a Domnie, de atîta obrăznicie ce era ¹.» Pe boierii vechi îi are în ură: «cei streini stau în laturî de mansipurî», și acest «zălud», întins în toate părțile de sfaturile atîtor stăpîni, s'ar fi gîndit la o politică de nivelare a boierimii supt absolutismul domnesc, ca Șerban-Vodă ².

Toată lumea părăsește pe Domnul cel rău. Brîncoveanu și Cupărești se împacă, de nevoie, cu cei doi fii ai lui Cantemir și aderenții acestora, cu toate că, din partea lui Iordachi Ruset și alor săi, «pacea» fu observată, «precum țin cîni Vinerile ³». Antioh se întoarce astfel pentru a-și domni ultima Domnie.

Totuși aici se opresc laudele. De o dată lucrurile merg bine, fiind-că se ascultă sfatul destoinicului Bogdan, dar acesta, otrăvit de Racoviță, moare ⁴, și oameni răi conduc de acum înnainte pe Domn, lipsit de luminile cumnatului său. Morona se întovărășește cu Ilie Cantacuzino, asemenea cu dînsul: «calul rîios găsește copaciul scortos; iuți, mîndri, mincinoși, fățarnici, jurători pentru fece, amăgitori ⁵». Ei aduc pe Antioh să li samene, ei fac să se puie dări grele, ca vădrăritul, cornăritul, pentru care răspunderea cădea asupra lor, cari au luat folosul, căci, despre partea lui, Vodă «nu era prea sameș, nici lacom ⁶». Se înșiră intrigile țesute pe acest timp în Moldova între cei doi «musaipi» și Iordachi Ruset, și ajungem ast-fel la căderea Domnului. Numai acum, după ce arată că el nu s'a mai întîlnit cu puterea, Neculce găsește pentru dînsul iarăși cuvintele de laudă pe care, de sigur, le merita: «Cam rar Domn au fost și a mai fi ca Antioh-Vodă în Moldova; nelacom, nici la sînge, nici la bani, nici la minciuni, — ci iubitor la dreptate ⁷».

Racoviță puse pe Neculce pe o listă de proscricție, îl făcu să fugă, îl iertă apoi și-i dădu, ni spune cronicarul, «cinste și căutare». Dar acesta nu putea să judece bine o Domnie stăpînită

¹ P. 280.

² *Ibid.*

³ P. 283.

⁴ Neculce-l descrie ast-fel: «cap întreg și cunoscător la giudecăți, și drept, și vrednic la toate trebile cu înțelepciune»; p. 284.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ P. 288.

de Iordachi Ruset. Dacă aprobă prigonirea ordonată de acesta, în Căimăcămia lui, contra lui Ilie Cantacuzino, «cel tare și mare, perifan», și mai ales contra lui Morona, ucis supt Domnul căruia-i pregătise întâia oară venirea în Scaun, — el ține de rău pe Mihaï-Vodă pentru că a dat Cupariului volnicia de a pune birurile și de a orîndui trebile. «Atunce a început a pricepere boierimea că Mihaï-Vodă nu este cum se arăta, blînd și șagaciū cu toți, și moale, ce este într'alt chip, că are multe firî, nu numai o fire»¹. Dar motivul maziliei, pentru care lucră și Brîncoveanu, cel cu «două obraze de prieteșug», întors la urmă «mai mult cu obrazul spre Antioh-Vodă, de prieteșug, decît spre Mihaï-Vodă»², acest motiv îl găsește nedrept. Cu Muscalii se înțelegeau atunci toți, și Brîncoveanu și Sirbii, și Mihaï era îndreptățit, prin felul cum gîndia toată lumea, să nădăjduiască realizarea apropiată a «biruirii și bucuriei creștinătății»³.

În locul lui Racoviță, Neculce ar fi vrut pe Antioh, și el trebuie să fi fost dintre aceia — de cari vorbește — cari fură surprinși neplăcut de numirea lui Nicolae, fiul dragomanului Mavrocordat.

Cu toate acestea, n'a văzut numai neajunsurile din firea și guvernul acestuia. Și el denunță pe Domnul grec ca dușman al boierilor, contra cărora, prin acte de incontestabilă dreptate, adăogim noi, *îndirjește și sumește* pe țărani, adevă «mojicii», «prostimea». Și el mustră pe Nicolae-Vodă pentru răceala ce arăta celor puternici până acum, pentru rezerva desprețuitoare pe care o păstrează față de fruntașii Moldovei. Și el îl învinuiește că nu știa limba țerii, «și era un lucru prea cu năcaz boierilor și țării». El pomenește răzbunarea Domniei nouă în potriua acelor cari, în nădejdea lui Antioh-Vodă, își făcuse ris de Grecii lui Racoviță, dar în purtarea acestora chiar, a prigonitilor de Mavrocordat, el vede «fapte nebune». Dar, aspru fiind, violent, nedibaciū, *ținîndu-și lucrurile înalte*, Nicolae-Vodă e în-suflețit de un ideal superior de guvern, pe care Neculce-l înțelege și-l respectă: «Vrea să stăpîneasă Moldova ca Poarta Turcească, cu mare mărire; și era om învățat foarte, bun căr-

¹ P. 289.

² P. 290.

³ P. 291.

turar»; era un om cu spiritul serios, un cunoscător de oameni și un răsplătitor al meritelor fiecui. Închizînd la *beciă* pe boierii și ruinîndu-i cu împrumuturi, el continuă să se îngrijească de binele «prostimiî», făcînd slobozii și întemeind sate. «S'ar fi fost întemeiat țeara de oameni; numai n'au ținut mult Domnia ¹».

Rușii se gătiau de război, pribegii nu se lăsaă de pîrî, Brîncoveanu nu li refuza sprijinul său și beizadea Dimitrie Cantemir «așa știa zice de bine în tambură, cît nici un Țarigrădean nu putea zice bine ca dînsul»². Domnul se schimbă decî în Moldova, și un capugiū, venind pe neprevestite, se duse drept la beciul unde Iordachi Ruset își ispășia păcatele și «lovi lăcata cu băltagul, de au stricat-o».

În Domnia lui Dimitrie-Vodă, Neculcea are înaintea de toate gîndul de a se dezvinovăți, de a se curăți de învinuirea de ră-tăcitor al cugetului lui Vodă și de pierzător al țerii, pe care știa că au pus-o unii în circulație și prin scris, fără să fi văzut litera acestora. «Măcar că mai mulți zic că eu l-am îndemnat să se închine la Moscali, deară grăesc cu năpaste și ca niște oameni ce nu pricep și nu știu, că atunce erau toți creștiniî bucueroși Moscalilor, nu numai eu.» «Pizmașilor», cari înșală prin spusele lor pe «oamenii cei proști, și neprieteni, și nepricepuți», el li arată că trecerea la Ruși a fost încuviințată de toată boierimea țerii, de Constantin Logofătul, de Iordachi Ruset, de Ioan Sturdza, de Ilie Catargiu și că s'a adus numai obiecția de *grabă*. Aceiași obiecție pare a se fi presintat și în spiritul său, căci ni vorbește de iluziile ridicule pe care și le făceau Rușii atunci asupra ușurinții cu care se poate distruge Statul turcesc: «Cum ar lua oare cine cîrpa unei femei din cap, așa țineaă ei că ar lua și ar bate puterea Împărățieii turcești»³. Am analizat aiurea ⁴ istoria de luptă și de exil care urmează.

Și Neculcea știe că fusese vorba în 1711 de o nouă Domnie a lui Mihaî Racoviță, dar că planul a fost zădărnicit de Ienachi Mavrocordat, care, alt-fel, în Căimăcămia sa moldovenească, s'a arătat «bun și blînd tuturor»⁵. Pentru Nicolae Mavrocordat,

¹ P. 297.

² P. 300.

³ P. 321.

⁴ P. 239 și urm.

⁵ P. 339.

care fu numit, care-î luă averile pentru a le da unui dușman de care-î era frică și care nu făcu nimic pentru a grăbi ceasul întoarcerii și al dreptății, Neculce e, spre lauda lui, cu totul nepărtinitor. «Își lăsase firea cea sumeață, cum era în Domnia d'întăiu; ce mult se mai lăsase, și trăia bine cu boierii, în dragoste¹». El chiamă pe pribegii, li primește ori-ce scuse, se împotrivesc cererilor răzbunătoare ale Turcilor, știind să-î împace însă, cu dibăcie, și pe aceștia. «Norocul țerii a fost atunci că s'aă tîmplat de aă venit Nicolai-Vodă, iară, de ar hi venit alt Domn mai prost, ar hi fost prea rău de Moldoveni²». Neculce amintește suprimarea desetinei pe mazili, pusă de Racoviță. Și, la plecarea Domnului din Scaun, el se indignează de insultele pe care i le aduce Lupu Costachi, care-și merită astfel apropiata peire. «Voroave proaste, după cum este firea acestui neam a Gavrilițeștilor, de nu sînt nici unui Domn mulțamitorii, ce pre urmă tot cu năpăști le mulțamesc³.»

Cînd Racoviță primi pentru a treia oară tuiurile ca Domn al Moldovei, Neculce era încă în străinătate, și la începutul povestirii întîlnim neconținut alte evenimente decît cele petrecute în Moldova și pe care cronicarul nu putuse să le vadă. Se vorbește mult și despre Domniile muntene ale lui Ioan-Vodă și Nicolae Mavrocordat, laudîndu-se în ceî mai călduroși termenii cea d'întăiu și ocărîndu-se în cuvinte aspre purtarea fostului Domn moldovean, care ar fi fost, în amîndouă rîndurile cînd a stăpînit peste Milcov, «pedeapsa Muntenilor⁴».

În judecata lui Mihaï-Vodă, el amestecă, dese ori, după timp și împrejurări, lauda cu mustrarea, fără a ținea în samă purtarea Domnului față de dînsul în aceste schimbări de apreciere. «Bucuratu-s'aă», începe el, «toată țeara, fiind el pămîntean și, mai virtos, neamul său, că era mult. Și d'întăiu se arăta cu mare dragoste și blîndețe țarei⁵.» Cu acest «Moldovean» împricinații

¹ P. 341.

² *Ibid.*

³ P. 349. În acest capitol, de altmîntrelea, — Neculce nefiind în Moldova —, se vorbește mai mult de împrejurările din afară, de peste Nistru și de la Munteni, unde cronicarul descrie ca o pedeapsă pentru sărăcirea Moldovei, prigonirea Casei lui Șerban-Vodă și vînzarea față de Ruși, — căderea lui Brîncoveanu; pp. 347-8.

⁴ P. 358.

⁵ P. 350.

se pot înțelege la Divanuri, și judecata lui, făcută în deplina cunoștință a cauzei, e «dreaptă și blîndă». Primitor și lipsit de mîndrie — însușirile pe care nu le avea predecesorul său, — el realizează această dată idealul bunei Domnii : «o turmă și un păstor»¹.

Dar vedem încă de pe acum pe acei cari-l vor rătăci și-i vor face un nume rău, Grecii lui Brîncoveanu, grămădiți în jurul lui. Mulțămîta lor, Mihaî nu găsește sprijin din partea boierilor la atacul nemțesc din 1716, pe care Neculce-l descrie pe larg². Tot lor li se datorește punerea unei desetine generale, «de i-aû rămas mult blestem până acum, că l-aû scos și alții [acest bir] după aceea»³ și a altor dări ; și Neculce nu pare a aprecia tocmai mult nici sprijinirea intereselor țerănești contra acelor ale mazi-lilor, nici măsurile luate de Racoviță pentru a ajuta ieșirea *vecinilor* din condiția lor neliberă⁴.

Cearta dintre cele două tabere grecești ce se luptau pentru favoarea Domnului : Ipsilanteștii, de o parte⁵, iar, de cealaltă, capuchehaiaua Tudorachi și ginerele său «doftorul», poate Stavvarachi, măi tîrziu un celebru personagiū, slăbesc Domnia lui Racoviță. O dărîmă manifestația de nemulțumire a pribegilor și extorsiunile comise de dregătorii Domnești în procesul unor Evrei acușați de omor ritual⁶.

Urmașul lui Racoviță fu Grigore Ghica, asupra căruia vom avea în curînd prilejul a reveni. Neculce vede în acest Domn, care i-a făcut numai bine în cea d'intăiū Domnie și a făcut bine și țerii, un om harnic, virtuos, ale cărui însușiri bune erau stricate numai de porniri capricioase și violente, de îndărătnicie, de setea de plăceri, — femei, vînători, alaiuri și «pelin orî vutcă», — și iubirea pentru «pelivanî și măscărici»⁷. Lăsat în voia sa, el

¹ *Ibid.*

² Pe cînd trece rîpede asupra expedițiilor de la mănăstiri și campaniei din Ardeal ; pp. 352-4. Neculce acusă pe Domn că ar fi dat voie Tata-rilor a-și răsplăti prădînd țara, pentru serviciile ce i le aduseser.

³ P. 361.

⁴ *Ibid.*

⁵ V. mai sus, pp. 215-6. Erau Constantin Postelnicul, fratele acestuia, Manolachi Chiurci-Bașa și fiul celui d'intăiū, Ienachi Aga, care aduce știrea maziliei Domnului.

⁶ Pp. 362-3. Aceste explicații nu se găsesc, cum am văzut, în cronică racovițească a lui Mustea.

⁷ P. 373.

ar fi cîrmuit și mai bine, dar cronicarul nu aprobă alegerea sfetnicilor Domnului. «Se potrivea unor boieri sfetnici a lui, Constantin Psiolu Hatman și cu fiu-său Eanachi Aga, Lazî de neamul lor, oameni tirani și curvari; iară din Moldoveni avea pre Sandul Sturdza Hatman, om viclean și închis la inima lui și lacom ¹», doritor de bani și invidios pe colegii săi din Divan. Acesta însă era o rudă de aproape a Domnului, bunica acestuia fiind din familia Sturdza, iar ceilalți, Ipsilantești, fuseseră acei cari-i dăduse tronul.

De obicei însă, administrația lui Grigore Ghica nu e criticată. Dacă scoate la început dări, el le iartă; dacă unii boieri ambițioși, ca Dumitrașco Racoviță și ginerele lui, Iordachi Stolnicul Costachi, — acesta un dușman vechiu al lui Neculce, — pribegesc și merg la Tataři să uneltească pentru un Domn de țară, cronicarul nu găsește nici o părere de rău pentru Iordachi, care, ca și tatăl său, fu decapitat, după ce Dumitrașco, socrul și îndemnătorul său, murise de moarte bună ². Se menționează binele ce l-a făcut Domnul țerii, căpătînd de la Poartă un ordin de despăgubire pentru stricăciunile făcute de Tataři ³. Se amintesc clădirile făcute de acest principe luxos.

Grigore-Vodă fu înlocuit cu Constantin Mavrocordat. Domnia munteană a acestuia fuseseră lăudată de scriitorul nostru: «Trăiau toți cu liniște, nu ca la tată-său Nicolae-Vodă, ce într'alt chip, foarte cu multă îmblinzire de către Domnie» ⁴. Ca Domn al Moldovei, Constantin nu inspiră aceleași sentimente lui Neculce. De și judeca mai bine decît predecesorul său, de și făcea cinste cu cafea și «politică» boierilor, el aduce cu sine rude răparețe: maștiha, fratele, țiitorile lui Nicolae-Vodă, împreună cu o mulțime de Greci, cu sfaturile cărora, mai mult ⁵, el se călăuzește,

¹ P. 373.

² V. un act al lui Grigore Ghica, în care se pomenește pe larg trădarea lui Dumitrașco Racoviță, înțelegerea lui cu Aadil-Ghiraî și iertarea ce i-a fost hărăzită, în *Uricariul*, V, p. 264 și urm. Soția lui, Ilinca, era, cum știm, fata lui Mihaî Cantacuzino Spătarul. Cu dînsa a avut Dumitrașco un fiu cu numele de Radu. Pentru acesta, v. cronicile moldovene ale secolului și *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VI, p. 341; *Bis. ort.*, XIV, p. 453.

³ P. 367.

⁴ *Ibid.*

⁵ P. 370.

⁶ Și ale lui Toader Paladi; p. 377.

— pentru a se ținea de dări, de pîri care ruinează țara, de «obiiceiuri spurcate». «Vaî de aceste două țeri creștine, cu acești Domni streini, ce de amar de bani dau pentru vrăjbele cele ticăite ale lor», exclamă cronicarul ¹.

Despărțindu-se de Constantin, care izbuteste a lua locul vărului său din Țara-Românească, Neculcea ni-l descrie mai mult rău, supt toate raporturile. «Prea mic de stat, și de făptură proastă, și căutătura încrucișată, și vorba lui înneacă» : mîndru, leneș, dar răbdător și cu cruțare. Iubia minciunile și făgăduielile goale, și «era om de-l întorceau și alții». Însă «îi era dragă învățătura ; corespondenții din toate țările să aibă ; prea silitor spre vești, ca să știe ce se face printr'alte țări, ca să dobîndească nume laudat la țeară» ².

Domnia a doua a lui Ghica e o Domnie de răzbunare pentru rușinea suferită prin strămutarea într'un Scaun ce se socotia acum inferior. Sturdza și Paladi sînt aruncați în închisoare, și cel d'întăiu era să fie pedepsit cu moarte pentru că primise să rămîie în țară supt Mavrocordat. Ocupîndu-se mai mult de însemnatele afaceri din străinătate, Neculce notează, în țară, dări, greutățile aduse de noul războiu, care făcea pe Grigore-Vodă a se teme «c'or lua creștinii țeara, ce, nu numai el, ce și Grecii lui, și n'or avea ce stăpîni și ce mînca» ³, bătăile la tălpi ale boierilor, obiceiū nou în Moldova ⁴, prigonirile pentru închipuite vinovății cu Rușii ⁵. El nu găsește nici un cuvînt de plîngere pentru nenorocirile ce ating pe Grecii mari cari robise țara, înșelînd pe pămîntenii, luîndu-li pe încetul averile și situațiile ⁶. În peirea Chiurci-Bașei el vede o pedeapsă dumnezeiască pentru răul ce făcuse țerilor romîne ⁷, iar la uciderea lui Alexandru Ghica el păstrează tăcerea asupra sentimentelor ce-i produce această năprasnică lovitură căzută asupra Casei lui Grigore-Vodă ⁸. Aiurea, el ridiculizează isprăvile militare ale lui Constantin Ip-

¹ P. 377.

² P. 380.

³ P. 396.

⁴ P. 400.

⁵ P. 413 : cf. mai sus, p. 244.

⁶ Pp. 401-2.

⁷ P. 395.

⁸ P. 415.

silanti, care, «fiind Grec cu pele de epure la spate», fuge o noapte întreagă de spaima că repurtase o victorie¹.

La 1741, Constantin Mavrocordat revine în Scaun, și Domnia aceasta a doua a lui e și cea din urmă pe care o descrie Neculce. I se pare foarte bună, și schimbarea de apreciere, într'adevăr bătătoare la ochi, e determinată, data aceasta, de sigur, de motivele personale ale numirii în dregătorie și favoarei. Constantin-Vodă e acum un exemplar administrator, «bun și blînd», reformator al obiceiurilor, lipsit cu totul de lăcomie. *Fiiu de boieri, ce îmbătrîniau în părăsire* — să nu fie printre dînșii și aceia ai sfătosului nostru povestitor? — găsesc în sfîrșit căutare; boieri prigonii de Turci capătă, prin mijlocirea lui, mîntuire; norme regulate de cîrmuire se adoptă; școli se ridică, și se desăvîrșesc învățăturile. Condeiiu căzu din mîna septuagenarului bătrîn cînd el era însușit de astfel de sentimente de recunoștință și, în același timp, — de dreptate.

Aceasta e cronica lui Ioan Neculce: cea mai colorată, mai simplă și mai fermecătoare în naivitatea ei din povestirile asupra trecutului românesc, opera unui suflet cinstit, unei minți cum-pănite, în care bunul simț natural și înțelepciunea cîștigată ajungeau să poată înlocui pe deplin însușirile ce se capătă prin școală și printr'o întinsă și aleasă lectură.

Cîte-va cuvinte asupra transmisiunii ei².

Înainte de 1744, data probabilă a morții lui Neculce, supt Domnia lui Racoviță încă, un necunoscut ieromonach Sava prelucrase pentru episcopul de Roman, Atanasie, om «strein de neamul pămîntului acestuia» al Moldovei, dar *blagorodnic*, iubitor de *cronografuri*, pe care le copie și singur, — redactase o prelucrare a compilației lui Nicolae Costin. O găti în Februar 1724, cînd o dedică lui Atanasie printr'o prefață, care pare să pretindă pentru episcop drepturile unui scriitor original³.

Această compilație, care se oprește cu sfîrșitul leatopisețului

¹ P. 398.

² Cit despre remaniere și continuare, vom vorbi mai jos, ocupîndu-ne de lucrarea istorică a lui Ioan Canta.

³ Îl laudă că a «înmulțit» din «alte izvoare» leatopisețul țerii. Părți din compilație s'au tipărit în *Uricariul*, XXIV, p. 334 și urm.

lui Miron Costin, cuprinde Precuvîntarea acestuia, o însemnare despre cronologie, în care se observă neconsecvențele cronologice ale lui Nicolae Logofătul, leatopiseșul acestuia, începînd de la Dragoș-Vodă, însă într'o formă prescurtată și cu un adaos despre biserica Bălineștilor, în care se menționează repararea ei din 1721, și, în fine, o formă, iarăși prescurtată pe alocurea, a lui Miron Costin¹.

Sînt manuscrite, și încă destul de multe la număr, care dau această compilație într'o formă mai complectă, fără prefața inițială însă, a lui Sava ieromonachul și fără atribuția ei vre unui scriitor oare-care. În aceste manuscrite, se începe cu Precuvîntarea lui Miron Costin ca și în tipăritura citată, dar se trece pe urmă la *Cartea pentru Descălecatul d'întăiu* a acestuia și de la aceasta la capitolul V din opera analoagă a lui Nicolae Costin, anume la locul unde începe genealogia lui Togorma². Restul e cum s'a văzut mai sus.

Prescurtările în Viețile Domnilor prelucrate de Nicolae Costin, ca și în cronică lui Miron sînt făcute cu mult bun simț. Se lasă la o parte din cele d'întăiu tot ce nu privește direct și imediat istoria Moldovei, se suprimă tot ce are legătură mai ales cu Polonia, tot balastul inutil pe care Logofătul lui Nicolae Mavrocordat îl adăugase pentru mai marea glorie a științii sale. La sfîrșit, compilatorul se ține, nu de Nicolae Costin, ci de textul original al lui Ureche. După ce pomenește «dezbateră de supt Turci», el lasă pe mai târziu mențiunea mănăstirii înălțate de Aron-Vodă și dă o legătură nouă cu Miron Costin, în care e vorba de răscoala acestui principe contra Turcilor și căderea lui prin Ardeleni³.

Venind acuma la Miron Costin, se lasă de o parte și aici o sumă de amănunte, precum sînt acelea despre titlul ce se cuvine dominatorilor Ardealului, despre originea lui Tomșa, despre împrejurările sfîrșitului lui Barnowski, despre relațiile dintre Turci și Poloni la începutul Domniei lui Vasile-Vodă. Se taie ceia ce privește pe mîrzacul Cantemir din Bugeac și expediția

¹ Reproducem, în *Apendice*, cele două adausuri. Cit despre natura și însemnătatea prescurtărilor, v. mai departe.

² Vin apoi cap. VII, cap. XI, scurtat și schimbat, și cap. XIII-IV, XVI.

³ Și această legătură se va găsi reprodușă în *Apendice*.

tributarilor și Turcilor la Cetatea-Albă. Comparații, citații sînt eliminate de asemenea, ca și tot excursul, lungul și, într'un sens, interesantul excurs despre Cazaci. Anume tînguirii și amintiri ale Logofătului Miron sînt de o potrivă eliminate, ca și menționarea primejdiei în care a fost Mogildea și părerile de rău ale lui Vasile-Vodă pentru execuția trădătorilor. Ultimul pasagiu din Domnia lui Ștefănița Lupu nu se găsește nici el în compilație.

Această prelucrare a leatopisețului lui Nicolae Costin, care, în schimbul celor suprimate, a primit și mici adăugiri și glose, pe care nu le-am putea atribui unei persoane sau unei epoci anumite, a fost pusă în legătură cu Neculce, a cărui prefață a fost atunci adese cu totul scoasă¹. A format ast-fel cel mai potrivit compus, cel mai ușor de cetit, cel mai interesant și comod din leatopisețele moldovenești, cea ce explică relativa lui răspîndire².

Și, înainte de a sfîrși, pentru a avea o idee completă de toate compilațiile în care au intrat cronicile moldovene cunoscute până acum — afară de acele compilații care sînt de o dată mai tîrzie, — prelucrarea lui Sava ieromonachul a fost pusă în legătură, contopită cu Mustea în forma acestuia cercetată mai înainte³. În fine, ea a fost continuată une ori⁴ cu un curios amestec din Neculce și cele două versiuni ale lui Mustea.

Acest amestec e destul de complicat, de capricios și de lipsit

¹ Unele din adausuri se vor întîlni la *Apendice*. Manuscriptele complete, care dau compilația continuată prin Neculce, terminat sau ba, sînt: *a*) ms. 53 al Bibl. Ac. Rom., care se oprește la p. 420 din ed. Kogălniceanu; *b*) ms. 252 al aceleiași Bibliotecii, care merge până la p. 419 din aceea ediție. Lipsesc «Cuvintele», dintre care găsim, adause în cursul povestirii, la Barnowski, numai pe acele de pe pp. 22-3; *c*) ms. 253 al aceleiași Bibliotecii, care nu cuprinde pe Neculce decît până la p. 418 din menționata ediție. La ms. 53 e și Prefața lui Neculce.

² Pentru alte manuscrise, care cuprind și continuarea lui Neculcea de Ioan Canta, v. analiza cronicii acestuia. Compilația singură, fără Neculce, e conținută în ms. 104 al Bibl. Ac. Rom. Neculce, cu o *samă de cuvinte*, se află în ms. 112 al aceleiași Bibliotecii și în ms. 11 al Bibl. Universității din Iași. Ms. 114 al Bibl. Ac. Rom., dă pe Neculce cu «Cuvintele» și continuă apoi cu partea originală a lui N. Costin. Un fragment din compilație mai știm în ms. 932 al Bibl. Ac. Rom., despre Ștefan-cel-Mare, scris pentru mănăstirea Sucevița.

³ Bibl. Ac. Rom., ms. 503.

⁴ În două mss. cunoscute nouă: N-le 123 și 232 din Bibl. Ac. Rom.

de explicație pentru a nu i se putea expune mai amănunțit alcătuirea. Mai mult se pare că se ține de Neculce, după cit am verificat, dar termină cu întâia Domnie a lui Mihai Racovița, așa cum ni-o dă textul original al lui Mustea¹. Nu lipsesc nici adausurile sau schimbările. Ast-fel, cu prilejul unei mazilii: «precum sînt țările birnice de apurare învrăjbitoare, așa și boiarii... după obiceiul cel vechi, ci nu mai putè de adesăle schimbări a Domnilor». La p. 84 din Mustea, ed. Kogălniceanu: «pre Zosim, căruia nici în gîndu nu i-au fost trebuind lui Dimitrie-Vod slujbă pre acele vremuri, fiind tălharit la drumul Cameniții». La expediția lui Sobieski: «Sfătue unii din boieri pre Cantemir-Vod[ă] să se închine la Leș, cugetînd că va fi pre voe creștinilor, Nemții pre Dunăre bătînd pre Turci, Leșii aice pre Tătari; iar el, ca un om slujit, cunoscînd lucrurile Craiului slabe, ș'aū păzit trebile Domniei nesmintite la Poartă, umblînd din olac în olac, cu slujitorii ce avè și cu Tătarii», etc.².

Există însă și manuscripte în care toată compilația obișnuită e precedată de Prefața lui Neculce; așa No. 254 din Bibl. Ac. Rom., al cărui lung titlu e următorul:

«Hronografu, care să chiamă sloveneaste leatopisătu, iar pre limba romăniască a anilor scrisoarea, al țării Moldovii, scris de mulți istorici, precum să va arăta înnainte, cine ce aū scris. Și s'aū scris în zilele prè-luminatului, prè-înnălțatului Domnu și stăpănitoriū a toată Moldaviia Io Grigorie Alexandru Ghica Voevoda, în anul de la Zidirea Lumii 7274, iar de la întruparea Domnului Dumnezeu și Măntuitoriului nostru Isus Hristos 1766, luna Aprilie, 7 zile, cu toată cheltuiala dumisale Iordachi Cantacozino, Vel Spătar. [De aici adaus de cel ce iscălește.] Și esti scris acestu letopisătu de părintele Iosav Luca, ficior Lucăi Vistiernicul, cu toată cheltuiala mea, cāndu eram Vel Spatar, Iordachi Cantacozino Vel Vornic.» Cuprinde:

a) Prefața lui Neculce; nesemnată. b) Prefața lui M. Costin. c) Istoricii. d) Compilația și Neculce. Complect.

La urmă se cetește: «Până aicea am găsit de am izvodit acest lit[o]pisătu, dar de aicea înnainte urmașii mei, cercetînd, vor afla».

¹ În ms. 123. Ms. 232 se oprește la sfîrșitul Domniei a treia a lui Duca.

² Toate citațiile sînt luate din ms. 123 al Bibl. Ac. Rom. Cf. ms. 327 de la Museu.

CAP. V.

Dimitrie Cantemir.

Viața lui Dimitrie Cantemir nu se poate povesti ca o simplă biografie de scriitor. E prea bogată, prea amestecată cu împrejurări politice de o însemnătate istorică mai largă pentru a putea fi bine și mulțămitor expusă în această formă. Mai potrivit e a se pune această viață în legătură cu operele pe care le-a scris beizadeaua și exilatul, opere pentru care a trăit mai mult și prin care acest stăpînitor de cîteva luni de zile, acest nedibaciul calculator politic trăiește în amintirea poporului său ¹.

Operele care se citesc și pentru care e lăudat Cantemir sînt, firește, cele istorice. Dar, pe lângă ele, elevul lui Cacavela a compus în cea d'întăiu tineretă a sa și niște compilații ilegibile, în care avea de scop mai mult să arăte tatălui și fratelui său mai mare cît folos trăsese din aleasa învățătură pe care o primise.

Compilațiile acestea sînt de natură filosofică, și-și poate închipui ori-cine dacă pe acest teren putea face descoperiri un tânăr principe moldovenesc din secolul al XVIII-lea.

Două sînt scrise în latinește. În «Compendiolum universae logicae institutionis», precedat de două prefețe, dintre care una n'are nici un sens, iar cealaltă nici un folos — ca și toată cartea —, se dau, în scurte frase de școală, normele logice ale timpului. În «Ioannis-Baptistae Van Helmont, toparchae in Merode, etc., encomium», el își propune a face complimente

¹ O biografie a lui și în *Foaia p. minte, inimă și literatură* pe 1842. Pentru ediții, recenzii și panegirice ale lui, v. Ovidiu Densușianu, în *Revista critică-literară*, II, p. 62, nota 1. — Semnătura lui privată, în *Uricariul*, IX, pl. 10.

acestui vestit cugetător, dar lectura textului românesc de jos, saŭ a textului latin de sus, nu lasă alte impresii decît a unei îngrămădirii desordonate de cuvinte abstracte¹. Ambele manuscripte sînt împodobite de desemnuri misterioase, dintre care unul înfățișează și pe juvenilul autor, ca pe un flăcău slab, cu părul mare².

Din fericire, sînt scurte aceste încercări de școală: «Divanulŭ saŭ gilceava înțeleptului cu lumia, saŭ giudețul sufletului cu trupul», o *isvodire* originală «den Vechiul și Noul Testament», făcută «în slava și folosința moldovenescului neam», supt Domnia lui Antioh și tipărită cu supravegherea cumnatului Lupu Bogdan, la 1698³, e, din potrivă, un gros volum. Dar în cuprinsul lui, puțini mai pot avea curajul să rătăcească.

Ni se dau întâiu două Prefețe. Dimitrie oferă cartea lui Antioh, ca «al Măriei Sale mai mic și plecat frate», de care însă soarta-l depărtează — era la Constantinopol pe atunci — precum un pol e depărtat de cellalt.

Lucrarea e asămănată fară multă modestie cu «un de floricele cules și legat mănunchiaș».

Pe urmă, «plugariul» Cacavela, care ostenise la holda minții autorului, recomandă publicului aceasta «alor lui învățaturî întâiu odraslă», lăudînd planul, folosul și chiar — cartea e scrisă cu o sintaxă *inversivă* și subversivă cu totul particulară — «a voroavei înfrumusețate, pe cît a moldovenescului neam limbă a coprinde poate». Ce mai multă vorbă? termină dascălul Ieremia, e o operă făcută «cu didascalie tocmită», așa încît — complimentul cam șchioapătă — «mai mulți, cei ce de îngereasca isteciune și a minții ascuțire a aceluiași autor știre n'aŭ — pentru prea de minune lucru ce iaste — a Măriei Sale ostenință a fi, a o socoti să vor îndoi⁴».

E, alt-fel, în cele trei cărți, dintre care cea din urmă e cartea de împăciuire între luptători —, o prelucrare învățată, în care Scriptura e luminată prin «Petru Belhurius, unde pentru sfera

¹ La urmă, e și o tablă a logicii lui Van Helmont.

² Amîndouă sînt cuprinse, în urma «Istoriei ieroglifice», în ediția, dată de Academia Romîna, a *Opereilor*.

³ De călugării Atanasie și Dionisie.

⁴ P. 46.

tîlcuește¹», prin Lactanțiu și Seneca². Se dau, pentru Moldovenii timpului, «ale stoicilor porunci zece», li se recomandă, într'un unghiū original, cărțile ce trebuie să citească, adecă Scriptura «și alte cărțile», iar, «dintre păgîni nu nevrednici»: Cicerone, «Pentru slujbe», «unele» din Seneca, Plutarc: *Eticele* saū «Obiceainicele», *Enchiridiul* lui Epictet, Socrate *πρὸς Δημόνιον*, iar, «dintre creștini, nu puținei», ca *Imitatio Christi*: «Toma Campicius, Pentru urmarea lui Christos», Erasm, *Enchiridion militis christiani* și *Ethica Crellii christiana*³. Ici și colo se vede ce credea tînărul scriitor: despre «purgatorium» al «papistașilor», care e pe *această* lume, despre învățatură, fără care cineva e *dobitoc* și *mort* saū, măi bine, «și decît dobitocul măi rău este».

De obiceiū, expunerea e în prosa particulară la care am făcut măi sus alusie, cu frase ca: «nu ai istoriile cetit, nici ai cronicile cercat», «n'am măcar o zi trăit», «cînd pre lume prunc te-ai născut, aceasta să știi că nu pentru alta te-ai», etc. Une ori însă Cantemir recurge la versuri, care sînt foarte rele, ca acestea:

Ome drepte tot fericite, etc.

saū:

Prea-prea rădică-se învățatura,
Ca măi grea să cază căzătura⁴.

În fața textului român e o versiune greacă, și Dimitrie Cantemir a făcut și aici cetitorului darul unei ilustrații apocaliptice⁵.

O compilație greoaie, rău scrisă și fără scop, ast-fel e *Divanul*. Totuși Cantemir era mîndru că a îndeplinit această grea sarcină de despoiare și orînduire a Scripturilor, că a compus în grecește. Încă în 1714, cînd era alt-fel de om decît tînărul din 1698, el oferia un exemplar din *Divan* unui corespondent din străinătate⁶.

Cantemir scrisese acum Istoria Imperiului otoman pe care o numește însuși, citînd-o în cartea de care ne ocupăm acuma:

¹ P. 153.

² Pp. 184, 202.

³ Pp. 217-8.

⁴ V. pp. 172, 205, 210, 212, 224, 226-7, 234, 237.

⁵ S'a reproduș și această lucrare în ediția *Operele* de Academia Romînă.

⁶ Scrisoarea în *Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt*, Leipzig, 1714, IV, p. 3778; reprodușă în Ovidiu Densusianu, *Rev. crit.-lit.*, II, p. 65 și urm.

«Istorie de noi făcută» sau «Istoria noastră pentru creșterea și descreșterea Curții aliosmănești¹». El dăduse la lumină și *Descriptio Moldaviae*, titlu tradus tot de dînsul cu «Cartea hotărîrii Moldovei»². Atunci el se gîndi, la rîndul său, mînat de același curent patriotic spre cercetarea glorioaselor și depărtatelor origini ale neamului umilit și scăzut, se gîndi să cuprindă într'o întinsă operă de erudiție, într'o cercetare de mîndră afirmație națională *toată istoria poporului român*.

Acesta era un plan nou, și această singură idee de a trata științific istoria întregului nostru trecut, fără a se opri la granițele trecătoare, la despărțirile vremelnice, ar face cea mai mare onoare învățatului principe, orî cît de insuficient ar fi fost pusă în practică. Cei mai luminați dintre istoricii noștri își oprise până acum ambiția în hotare mult mai strînse: să stabilească legătura între Romani și Romîni, să istorisească în legătură cu istoria «descălécării întăiū» și evenimentele ulterioare dintr'un singur principat, acel în care trăia autorul. Așa făcuse cele trei lumini de până acum ale istoriografiei, ale cugetării românești — care se manifesta aproape numai în această formă a istoriei: Miron Costin, începătorul, Nicolae Costin și Constantin Cantacuzino, îndemnați la lucru, poate amîndoi, de stădiile asupra originilor naționale ale celui d'întăiū. Nu numai atita. În cercetarea unei epoce din istoria omenirii, cu cît cineva e mai bine pregătit, cu atita problemele ce se ridică înnaintea lui sînt mai numeroase. Pentru Costinești, singura întrebare interesantă, în studiul începuturilor neamului, era aceia despre descendența noastră: Sîntem Romani? Și, dacă sîntem, cînd am venit? Și cine a fost Moisele acestui exod? Pentru Cantemir există și o altă problemă, de o însemnătate aproape egală: aceia a persistenții. Predecesorii săi nu se sfiau să afirme că o bucată de timp pămîntul Moldovei a fost pustiū, că, numai după multă vreme, el a fost ocupat din nou de ostași, de tovarășii de luptă și de petrecere ai descălécătorului maramureșean. În această afirmare, ei, oameni cu conștiința națională mai puțin

¹ Istoria e citată de două ori pe p. 315 din t. II.

² «Geografia» e citată în T. I, pe pp. 90: «Gheografia noastră, carea pentru Moldova am făcut»; 135: «Ce noi, avînd deosăbit scris în Gheografia Moldaviei pentru titlurile țărilor moldovenești și munteanești»; 264; în t. II, pe pp. 113, 378-9.

desvoltată, cu mîndria mai slabă, nu vedeau nici o înjosire pentru ai lor.

Lui Cantemir nu-î ajunge nobleța obirșiei, coborîrea din stăpînitorii lumii antice. El vrea întăiu ca nici un amestec să nu fi tulburat puritatea acestui sînge, sîngele celor mai bune familii italiene. Pentru dînsul Dacii n'aũ fost numai învinșii, ci jertfii, distrușii, aceia cari aũ dispărut fără de urmă, cu zeii lor, cu limba lor, cu cultura lor, lăsînd numai țara goală stăpînilor noi. Pe un teritoriu «istovit de tot» s'a clădit civilizația superioară a acestor din urmă.

Sîntem deci numai Romani, Romani din Italia, Romani din familii patriciene, — un mare merit pentru cineva care știe să prețuiască după cuviință «bunul neam»¹. Romani fiind, istoria noastră n'are singura vechime de «peste 1610 ani»: de drept face parte dintr'însa toată desvoltarea glorioasă a vechii Rome, pe care o va și povesti Cantemir. Ai noștri sînt August și Cesar, și oamenii mari ai Republicii, și palidele figuri eroice ale legendei regale. Și prin acești fii și coborîtori ai zeilor Roma romînă se leagă, la rîndul ei, de miturile elene, de Æneas și Troia, de începuturile, cîntate de poeți fără de nume, ale mării elenitalice. Cu cîtă căldură apără el, rudă depărtată a lui Agamemnon, limba greacă, străbuna limbii românești, în potriva birfîrilor lui Maur Orbini, care o făcea coborîtoare din limba slavă: «Ca cum ar zice Țiganul că este părintele Iudeului»².

Cu despreț, el înlătură, de cîte ori o găsește în cale, teoria lui Piũ al II-lea că Flaccus ni-ar fi dat numele de «Valachi». «Valach» e «Roman», și ce avem nevoie de falșul Flaccus, cînd putem dovedi ca părinte pe autenticul Traian? Cu pasiune, el rîspînge orî-ce afirmații despre părăsirea de către Romini a solului național. Fii ai Romei, nepoți ai Greciei mitice, puși pe acest pămînt de victorie, nu l-am părăsit nici odată.

Aurelian a concentrat forțele romane de pretutindenă pentru expediția persană. Dar moartea lui la Bizanț a făcut să se întoarcă înapoi legiunile înstrăinate. De acum înnainte, nu numai că toată istoria noastră s'a desfășurat aici, într'o Dacie pe care Cantemir o întinde cu mult peste granițele ei reale, dar această

¹ I, p. 52.

² Pp. 80, 81.

istorie n'a fost istoria unor supuși, unor fugari, unor păstori umili, ci o istorie de Stat, cu fastele sale de biruință, pe care le întrevădem prin negura vremilor obscure.

În întunerecul cel mai adânc din istoria noastră medievală, el proiectează luminoase fantasmе de Domni, de luptători anonimi. Goți, Huni, Bulgari, barbarii nu ne-au subjugat nici odată: ei au locuit și au dominat totdeauna alături de noi, cari ni continuăm civilizația latină în forme de Stat ce s'au prefăcut cu vremea, au scăzut, au crescut, dar nu s'au sfârșit nici-odată. Amestec între dinșii și între noi n'a fost în veac: ar fi un sacrilegiu să se admită o asemenea singeroasă ofensă! Am fi rămas noi altfel icoana cea mai curată a Romei, «cea mai din lăuntru și mai de treabă mădulare a Împărăției Romanilor», cei mai asămănători cu părinții dintre copiii Romanilor, cel mai vechiu și mai nobil popor între acei trufași *barbarogeneți* de ieri, de alaltăieri, cari sînt popoarele culte ale Europei! Cînd răscoala Bulgaro-Vlahilor face să vorbească despre Romîni cronicarii Bizanțului, el tresaltă de mîndrie. De acum înnainte, știm ce a fost cu noi: istoria amînduror Statelor întemeiate pe malul drept al Dunării ni aparține, precum ni aparține de drept, din cauza originii noastre, toată istoria Romei constantinopolitane, istoria bizantină întregă. Se putea oare să nu le povestească Cantemir pe amîndouă?

Înnaintea Tatarilor, Romîni din Dacia, cu șefii lor, se retraseră peste munți, în Ardeal. Nobilii lor îmbogățiră nobleța ardeleană, în mijlocul căreia unii rămaseră. Dar cei mai mulți făcură numai un popas trecător în provincia muntoasă, unde, bejenari medievali, mergeau să caute un adăpost. Stîlpul de foc al Tatarilor se depărtase, lăsînd numai pămîntul ars în urmă: vechii stăpîni, stăpîni veșnici ai acestui pămînt, supt care dormiau două-zeci de generații romane, se întoarseră și-l ocupară.

Dragoș trebuie să fi fost fratele, cel puțin vărul lui Radu Negru. Amîndoi trebuie să se fi născut, să fi domnit dincoace de munți. Fugiți de aceeași urgie, ei fură chemați înapoi de aceeași liniște. «Descălecarea» lor, un întors de fugari, trebuie să se fi făcut încă în secolul al XIII-lea, căci solul patriei nu se putea să fi rămas pustiit, părăsit, robit.

Și Cantemir, jignit de prezent: «acest de acum nenorocit statul stăpînitor acestor a noastre țări» — vedea și mai departe

lumină și glorie în trecut. Cine a oprit pe Turci în revărsarea lor cotropitoare? «Neînvinsul neam romano-moldo-vlah.» Toți s'au supus Osmanilor: până și descendenții Sciților, cumplitii Tatarî, cari-î urmează acum «ca niște cîni». Dar oștile Sultaniilor a fost bătute în cîmpii moldovenești, înecate în apele Dunării, Nistrului, Prutului, Siretului, Birladului ¹. Cînd Bogdan Orbul se supuse, cu condiții pe care Cantemir le dă pentru întăia oară, această supunere era o biruință: primind aceste condiții, Turcii călcau pentru întăia și cea din urmă oară prescripțiile Coranului relative la cei învinși. Statul a persistat; Romînii au rămas între hotarele lor cele vechi de un mileniu și jumătate. «Aceaste a noastre doai țări cu agiutoriul lui Dumnezeu, macar că supuse și ascultătoare sînt monarhiile turcești, însă nici stăpînirea, nici slobozenia gios ș'au lăsat, ce după multe sînge-roase și romănești războaie cu Tătarii, cu Căzaciî, cu Ungurii, cu Leașii și mai apoi și cu Turcii și cu cei de o fire cu dînșii Tătarii, nici odată piciorul din hotarale sale afară nu ș'au scos, ce înfipti și nezmulți au rămas. Besearicile, leage, giudecățile, obiceiurile nesmentite și nebetejite și le-au păzit.» Drepturile suverane—și acel de viață și de moarte—au rămas Domnilor tributari și, dacă astăzi alegerea Domnilor «mai mult stă în voia Porții decît într'a lăcuiitorilor», aceasta s'a făcut numai prin voia Romînilor: vulturul roman și-a dat pana pentru a înna-ripa săgeata care trebuia să-l rînească. Pană și în continua vărsare de bani la Poartă vede Cantemir un titlu de glorie pentru poporul său: această secătuire a averii neamului e un perpetuu sacrificiu de aur, după acel de sînge, și prin aurul ca și prin sîngele Romînilor s'a răscumpărat de la Turci libertatea Europei.

Pentru a scrie această carte, pentru a manifesta într'o operă istorică aceste idei, Cantemir s'a pregătit cum nici un învățat romîn nu se pregătise la scris înainte de dînsul. Izvoarele antice, grece și romane, le poseda perfect: predecesorii săi se folosise mai mult de resumate, de cărți de mîna a doua; citase pe clasicî după Bonfiniu și Toppeltin; el, Cantemir, cita pe Strabon în original. Bizantiniî îi erau cunoscuți bine, dacă nu izvoarele

¹ Prefața.

latine ale istoriei medievale. Pe acestea, cînd nu sînt cronicari poloni, le cunoaște numai după opere moderne de erudiție sau de popularizare. E în adevăr curios — dar nu rar pentru această epocă — să se vadă un învățat cinstit și foarte serios ducînd cu vervă și convingere o polemică științifică fiind înaintea sa un text grec medieval sau antic alături de dicționarul istoric al lui Moréri!

Cantemir, un Orientalist, utilizează în același timp pe Saadi, Iacut, Mirhond și Hezarfen. Cunoșcător de slavonă, de rusească, de polonă, el lucrează cu *letopisețe* rusești (din care citează trei), cu cronograful sîrbesc, cu cronica bulgară a lui Sava¹, cu «letopisețul slovenesc», cu cronicile ale Poloniei, scrise în leșește.

Se cuvine să ne oprim mai mult asupra legăturilor sale cu istoriografia românească. Să vedem întâi ce cronici moldovenești îi erau cunoscute, ce folos trage din ele și ce valoare li atribuie.

În mai multe locuri din «Hronicul» său, Cantemir vorbește de Cronica lui Ureche: «Săracul Ureche Vornicul și la predoslovia Hronicului său zice și el că a Vlahilor nume să să fie luat de pe acel Hatman»². El observă la Ureche mențiunea letopisețului moldovenesc, dar nu-l cunoaște, precum nu l-a cunoscut aproape nimeni dintre Moldoveni, după ce el a fost cuprins în compilația, mai interesantă și scrisă în limba țerii, a Vornicului lui Vasile Lupu³. Am văzut în cursul acestei istorii, că cronica lui Ureche a fost curînd după săvîrșirea ei, amplificată de un personaj cu numele de Simion. Cronica lui Ureche fără adausurile lui Simion, cu *totul* fără adausurile lui, am văzut că nu se găsește în nici un manuscript. Cantemir avea deci versiunea

¹ II, p. 348.

² I, p. 101.

³ «Mare jale ne este că Hronicul carile au fost scris mai denainte de Hronicul lui Ureche Vornicul și a lui Misail măzacak [v. în text mai departe] să aflăm nici cum n'am putut. Iară, precum cel d'întăi istoric al țării Moldovii să nu fie fost Ureche Vornicul, singur el mărturisaște, de vreme ce în multe locuri pomenește de Hronicul cel moldovenesc. Așijderea Misail și Simion [v. mai departe] vede-să acel vechiū Hronic să-l fie avut la mină, căci și ei pomeneșc de acelaș Hronic, precum și de a lui Ureche, și ales Misail Călugărul anume însemnează precum cel d'întăiū istoric au fost însămînd viața Domnilor de la Dragoș-Vodă numai până la Petru-Vodă Șchiopol»; II, p. 376.

lui Simion, o avea poate chiar în mai multe exemplare, căci el vorbește de mai multe letopisețe moldovenești ¹.

Știm iarăși că numele lui Simion e dat de două ori în forma cunoscută a compilației sale: odată de o notă marginală la «ijderenie», altă dată de o însemnare proprie la Despot-Vodă. Cantemir n'a ajuns nici odată cu povestirea până la Despot, iar nota marginală lipsia în manuscriptul său. Faptul că Simion a adaus fabula despre originea Românilor, culeasă într'o cronică ungurească, îl știe Cantemir numai din polemica Costineștilor în privirea calomniatorului poporului său: «Pentru numele... băsnuitoriului acestuia, așa ne înștiințăm de la Miron Costin și de la ficiorul său Nicolai Costin Logofătul, iară basna lui în pomenita predoslovia lui Ureache așa o cetim» ². Tot din Costinești ia istoricul și numele celorlalte două susținători ai condamnabilei teorii, Misail și Eustratie, făcând, în două locuri, din acesta din urmă un treti Logofăt al lui Constantin-Vodă Cantemir ³.

Asupra acestor lucruri, de altmintrelea, autorul «Hronicului» n'a fost nici odată bine lămurit. Ordinea în care a scris cei trei compilatori, numele lor chiar — Simion e numit, când «dascălul», când «călugărul», când «Ungureanul» —, variază dintr'un loc în altul ⁴. *Predoslovia* e, când a lui Ureche ⁵, când a lui Simion și Misail ⁶, când a tuturor trei ⁷. Pe Ureche, în fine, îl crede a fi Nestor, după vremea când i se încheie povestirea.

Afară de versiunea lui Simion Dascălul, Cantemir avea însă în manuscriptele lui și o alta: aceia a Costineștilor, adică acel corp ultim de cronici moldovene, care era precedat de Prefața lui Nicolae Costin. El citează «istorioara de Dachia, capul cel mai de pre urmă» de Logofătul Nicolae ⁸, adică Introducerea pomenită. Se menționează apoi în «Hronic» «Hronicul Moldovei de la pomenitul Dragoș-Vodă până la Domnia lui Ștefăniță-Vodă,

¹ I, p. 181.

² I, p. 151.

³ I, p. 144; II, p. 379.

⁴ Iată aceste locuri: I, pp. 144, 151, 159, 171; II, pp. 147, 169, 191, 239, 307, 325, 326, 327, 328, 331-2, 334, 337, 344, 346, 378, 379.

⁵ V. mai sus și I, pp. 101, 348.

⁶ II, pp. 3, 169.

⁷ II, p. 379: «Pridosloviia leatopisețului lor».

⁸ II, p. 53.

feciorul lui Vasilie-Vodă, care Hronic întâi e scris de Ureache Vornicul până la Aron-Vodă ce-î zic Cumplit, iară de la Aron-Vodă până la Ștefan-Vodă este alcătuit de Miron Costin, Logofăt¹.»

O idee mare despre acești precursori n'are Cantemir, care privia cu despreț la erudiția lor incompletă și de împrumut. Pe Ureche îl consideră cu un fel de comiseratie pioasă: «lunecarea» lui în privința etimologiei cuvîntului «Vlah» o scusă prin «prostie», prin greutatea vremilor în care a scris — adevă ale lui Aron-Vodă cel Cumplit, — prin aceea că nu el a inventat nepatriotica teorie. Ba Cantemir merge așa de departe, încît îi concede și cunoștința *literelor latine*: «căci la slovele lătinești lipsit să fie fost nu să arată².» O apreciere severă e numai la originea atribuită de Ureche herbului țeriî: «mai mult basmă să asămănă decît istoriei adevărate»³.

Minia și-o revarsă însă Cantemir cu orî-ce prilej și în termenii cei mai violenți și injurioși asupra introducătorilor teoriei că ne coborîm din tîlhari. Treimea asupra căreia tradiția aruncă vina acestei sîngeroase ofense, e maltratată cu orî-ce prilej, și firește de cele mai multe ori greul îl duce Simion, dascăl une ori, călugăr altă dată, din cînd în cînd Ungurean, dar tot deauna «minciunos» «băsnuitor», «măzac», «hloricar». Cetim apostrofe ca acestea, care ni dau o înaltă idee de capacitatea de indignare a învățatului străbun: «Vino acum aicea, cinstitul în basne Simioane și teaca minciunilor, Misaile⁴.» «Vino acum, bunule Simione și frumosule Misaile⁵.» Dacă sînt Romîni cari să se coboare din tîlhari, aceștia nu pot fi, declară criticul, decît părinții izvoditorilor teoriei⁶.

Pe Miron Costin am văzut că-l cunoaște Cantemir numai din cronică și, necoborîndu-se el însuși până la vremile descrise în această cronică, el n'are ocazie să judece valoarea lui ca istoric. Față de Nicolae Costin, care muri puțin înainte de timpul cînd fostul său Domn își scria opera, tonul e plin de condescendență

¹ I, p. 227.

² I, p. 113.

³ I, p. 348.

⁴ I, p. 169.

⁵ *Ibid.*, p. 239.

⁶ *Ibid.*, p. 240.

și de stimă chiar. Cantemir culege în opera lui o inscripție epigrafică¹, o inscripție de monedă². Când se deosebește de dinsul, istoricul se mulțamește a spune că adversariul său *greșește*, se *amăgește*: «greșește săracul Neculai Costin, Dumnezeu să-l ierte»³; «amăgește-să Nicolai Costin Logofătul»⁴. «Ce noi», adaoe el după constatarea unei greșeli, «mai mult dintre ceale omenești pe omul trecut nesupărindu-l, în cursul Hronicului... vom arăta, așa cît și el, Dumnezeu să-l pomenească, de-ar fi viu și să vază istoricii — pre carii poate fi în viață a-î vidē nu i s'au tîmplat —, singur greșala sa cu dragă inimă ar mărturisi»⁵.

Cantemir mărturisește că a posedat la Constantinopol «Hronicul muntenesc», scris cu mîna lui «Șerban Logofătul» în «proastă limba grecească» și adaoe că, rămîind acolo în 1711, s'a pierdut împreună cu restul averii hainului. El mai spune, tot în acel capitol, că are încă un letopiseț muntean, ce merge de la Radu Negru la Constantin Brîncoveanu, dar că *numele autorului nu se ivește* și deci nu-î poate judeca valoarea, nici după autoritatea scriitorului.

Cronica greacă și cronica romănescă erau, cred, una și aceeași, compilația lui Stoica Ludescu adecă, făcută din ordinul lui Șerban Cantacuzino și întoarsă pe grecește pentru a putea fi cunoscută de un public mai întins și mai învățat. Manuscriptul original îl va fi căpătat Cantemir de la rudele nevestei sale d'întăiū. Din acest manuscript el reproduce un pasagiu, și acest pasagiu e împrumutat din așa numitul «Anonim romănesc»⁶.

În adunarea informațiilor sale, autorul «Hronicului» nu s'a oprit însă la izvoarele scrise. Alături de cronică, de opere de erudiție, de hărți geografice, el menționează și inscripții și monede, ca aceia pe care i-a furnisat-o Teodori, pîrcălabul de Ga-

¹ I, p. 194.

² *Ibid.*, pp. 194-5.

³ II, p. 53.

⁴ II, p. 385. Că a cunoscut Cantemir și cronica lui Ureche prelucrată de N. Costin, se vede din ultimul capitol, în care discută data descălecării și citează adaosul lui Nicolae, pe care Kogălniceanu îl tipărește pe p. 134, nota 2, atribuindu-l lui Miron. Cf. și I, p. 102. Pe Miron îl pomenește alături de Nicolae și pentru *Troian*; I, p. 248. Dar și aici — pp. 68-9 — Nicolae citează pe tatăl său.

⁵ II, p. 53.

⁶ Cf. II, pp. 360-1, 374-5.

lați¹. La nevoie se pogoară el, marele cărturar, până la ascultarea depărtatei șoapte naive a legendei. Așa îl vedem pomenind spusa despre «Ler Aler Domnul» și despre «Curțile lui Ler Împărat» ale «voinicului» Preda Stambol Munteanul, un ostaș de supt steagurile lui în 1711². Și în compilația sa erudită răsună până și ecoul cîntecelor populare din vremea lui Rareș, «cîntecelor prostești de la Domnia lui Petru-Vodă»³.

E Cantemir, acest om așa de bine informat, un spirit critic, un despicător al negurilor ce întunecă adevărul? Într'un sens, în singurul sens admisibil pentru un învățat oriental din secolul al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir a fost un spirit critic.

Că a citat pe Moréri lângă Strabon, că a văzut în Bonfiniu un izvor de o importanță asemenea cu a scriitorilor clasici, că a descoperit în *Caput Bubali* originea stemei moldovene, că a găsit etimologia costandei într'o monedă a lui Constantin-cel-Mare, că e dispus a face din Cazarî Cazaci, că a înfrățit pe Dragoș cu Radu-Negru, «fiu saŭ nepoții» lui Ioniță, strămutîndu-î cu decenii în urmă, că a văzut în *Æneas* tatăl Romanilor și în limba lui Omer mama limbii latine, că a falsificat adevărul, tăcînd și exagerînd, de la un capăt al cercetărilor sale până la altul, — acestea sînt, de sigur, defecte grave pentru alt cineva decît Dimitrie-Vodă Cantemir, nepot de mazil fălcian din secolul al XVIII-lea, Domn al Moldovei, cneaz și senator rusesc din vremea lui Petru Alexievici. Ele ar fi defecte grave pentru acel care n'ar vorbi, către străini și către ai săi, de neamul său oropsit, umilit, necunoscut. Și, cînd se gîndește cineva, că, mai mult saŭ mai puțin clar, Măria sa Petru Alexievici trebuia să judece foarte incomode teoriile romane asupra originii unora din frații săi întru Hristos, subjugați de Agarenî,—în aceste exagerări, condamnabile la alt cineva și în alte timpuri și locuri, se descopere și un oarecare element eroic. Sînteți un norod slovenesc de lege pravoslavnică, era să spuie știința oficială moscovită. Sîntem Romani, Romani din Roma, cei mai buni Romani, și nu ne-am clintit de pe moșia noastră milenară, în care ne-a «înfîpt» împărătescul străbun, răspundea prin Cantemir tînăra știință românească.

¹ I, pp. 187-8, 192, 194-5, 346-7.

² I, p. 288 și urm.

³ I, p. 332.

În felul de lucru, în expunere, în orînduire, în teorie Cante-mir este, de sigur, un spirit științific. Se scusa undeva că n'a făcut, luînd excerpte în grabă, trimiteri exacte, istoricul fiind dator să arate «din ce jicniță a luat grăunțele ce împrăștie»¹; aiurea el dă *canoane*, norme critice pentru găsirea adevărului în chestii de origini: tăcerea izvoarelor asupra unui fapt nu arată lipsa lui, mențiunea faptului după o perioadă de tăcere confirmă persistența lui, etc.².

Orî cum ar judeca alții, ei vor trebui să recunoască ideia su-perioară pe care o avea acest om despre adevăr și despre știință. Nu se poate vorbi cu despreț de scriitorul care credea și spunea lucruri ca acestea: «sufletul odihnă nu poate afla până nu gă-seaște adevărul, carile îl cearcă orî cît de departe și orî cît de cu trudă i-ar fi a-l nimeri»³. E până la un punct explicabil și cum cineva convins că a făcut o operă de patriotism și de ade-văr putea să conceapă ideia naivă de a dedica lui «Dumnezeu unuia în Troiță închinatului și slăvitului» «sudorile ostenințelor sale».

Adese orî Cante-mir a fost acuzat de stil greoiu și pedant. Las la o parte explicația, scusa că aici și în cele mai multe, dacă nu în toate operele sale, avem a face cu traduceri, făcute de autor, dar traduceri, — și declar că impresia aceasta n'o produce «Hronicul» decît celui care nu se poate deprinde în sintaxa mai încilicită a altor timpuri. Aceasta pentru stilul greoiu. Cît pentru pedantism, nu-l pot descoperi. Pe vremea lui pedan-tismul făcea parte integrantă din știință, era — ca să zicem așa, — peruca ei, și, comparat cu învățații săi colegi, cu ceilalți «soți» ai Academiilor, din care și el făcea parte, Cante-mir apare na-tural, une orî jovial, din cînd în cînd poetic: prin erudiția ce-și asimilase, transpare atunci firea adevărată a moșneanului mol-dovean.

Așa, vorbind de războiul Troii, princiarul academician și se-nator se riscă a pomeni de preferința pe care o avea Paris pentru «mîngăierea ochilor și a cosițelor Ileanii»⁴. Pe Ureche, care împrumută de aiurea o părere greșită, îl îndreptățește prin

¹ II, p. 192.

² Cf. nota facsimilată și vol. I, p. 237 și urm.

³ I, p. 151.

⁴ I, p. 66.

aceia că n'a fost el «cel d'intăi ibovnicul giupîneasii»¹. Glumind pe socoteala lui Æneas Sylvius, ca Papă Piū al II-lea, vinovat de o greșală și el, principele pravoslavnic zice: «Priiatin îmi este Eneas Silvius, priiatin îmi este Papa Pius, dar mai priiatin adevărul»². Vorbind el despre imposibilitatea *căptușirii* adevărului, el adaugă că «nici soarele cu tină se poate lipi»³. Îl vedem rîzînd de stîlpul din legenda bulgară: «stîlpul de marmură bulgăresc»⁴ și de o minune povestită de un analist sîrb: «aicea cetitoriul trebuie să-și oprească risul, căci minune sîrbească se povestește»⁵. La o minciună: «această poveaste este, căriia noi Moldoveanii îi zicem minciună cu coarne»⁶. La moartea subită a lui Carol al XII-lea: «cît mai mult socotesc să se fie trăgănat sunetul puștii, carile l-au lovit, decît sufletul lui în trup după lovală»⁷. Într'o polemică se întrebă, să fie sabia dușmanului «sabile slujitorească și tăioasă» sau «tîmpă custură băbască și numai de covăți răzătoare»⁸. Barbarii, năvălind în bogatele provincii ale Imperiului roman, «ca bruma răce pre o floare deschisă se lăsa și le veșteziia»⁹. Un argument se prinde «cum să prinde sula în sac și măciuca în pungă»¹⁰. Întîlnim o minciună «mai goală decît pilugul piuliței»¹¹. Cînd i se întîmplă să reproducă, pentru a o critica pe urmă, o simplă poveste din anele vre unui călugăr necărturar, el narează cu ușurință și cu plăcere, în tonul cărților bisericești, al basmelor, al poeziilor populare. Atîta învățătură poliglotă nu răpusese firea lui cea d'intăiu, moștenită, firea de om de țară, de drept Moldovean.

Pe latinește se putea vorbi greu de «pilugul piuliței» și de «custura băbască de covăți răzătoare». Totuși opera a fost scrisă în latinește întăiu.

Îndemnul i-a venit de la «unii priiatini streini, și mai cu de

¹ I, p. 103.

² P. 110.

³ P. 113.

⁴ P. 156.

⁵ II, p. 354.

⁶ I, p. 156.

⁷ P. 219.

⁸ P. 299.

⁹ II, p. 35.

¹⁰ P. 337.

¹¹ P. 332.

adins de la Însoțirea noastră, carea este Academia Științelor de Berolin». I se ceruse o geografie, pe care o dase; acum voia de la dînsul o carte despre originile romîne, de «începătura, neamul și vechimea Moldoveanilor..., măcar cît de pre scurt», și apoi o cronică a principatului, care să înlocuiască pe acele ale «scriitorilor de până acum», cari, «nu fără socoteală, ce încă foarte cu cumpăt», — afară de regretabile excepții —, «cite oare ce, precît adecă știința le-aș agiutorit, în hronicile sale însăm-nat ni-aș lăsat»¹.

Cantemir începu lucrarea aceasta din urmă, monument veșnic, nu prin rezultatele sale științifice, ci prin lărgimea și înălțimea ideilor ce manifestă, la 1718. În *Prolegomene* chiar el scrie: «Dacia măluroasă, cît la anul trecut, la pacea între Nemți și între Turci, la Pazaroviț făcută, aș luat Chesariul de la Sultanul turcesc»². În prefața precedentă, el socotia, cum am văzut, la «peste 1610 ani» vechimea Romînilor în Dacia și începea șederea lor aici la 107³. Socoteala d'întăiu ar da 1719, iar cea de a doua «după 1717». Însă Cantemir ni spune în aceiași operă că a început-o în latinește, fiind la Moscova: «Cînd scriam Hronicul nostru, la Mosc, unde cărțile de treabă încă tot sînt rari, aflîndu-ne»⁴. Din Moscova plecă principele, după ordinele împăratescului său stăpîn, la 1718, și trebuie să admitem că până la această dată redacția latină era aproape terminată, de oare ce locul citat se află în cartea a IX-a, către sfîrșitul cronicii⁵.

Cantemir începea cu Troia, și avea de gînd să mîntuie cu ultimele evenimente, săvîrșite de dînsul său petrecute supt ochii săi, din istoria Moldovei. Trimiteri la expunerea ulterioară a istoriei moldovenești moderne se întîlnesc une ori. Așa, în Prefață chiar, vorbind de luptele Romînilor cu Turcii, autorul promite a pomeni mai departe «de aceastea și altele mai minunate decît aceastea»⁶. Cînd termină tomul întăiu, pe care avuse intenția să-l ducă numai până la 1274, până la «înturnarea lui Dragoș-Vodă

¹ I, pp. 223-4.

² I, pp. 23-5.

³ Pp. LX, LXX.

⁴ II, p. 329.

⁵ V. *Ist. imp. otoman*, trad. Hodoș, p. 802. Aceasta s'ar potrivi și cu mențiunea din *Anale*, XI, p. 55.

⁶ I, p. XLVII.

în țara Moldovei și lui Radu-Vodă Negrul în țara muntenească¹», istoricul avea încă de gînd să desfășure într'un al doilea tom «rîndul anilor și povestea Domnilor până la vremile noastre, și așa împreună pe amîndouă părțile istoriei la tipariî să le dăm»².

Nu numai că avea de gînd, dar scrisese și Prefața acestei a doua și ultime părți. Într'însa se ocupă întâiî de greutatea concilierii izvoarelor divergente — un «codru prea des și nerăz-bătut», de atacurile ce *filosofia* secolului al XVIII-lea începea să le aducă cărților sfinte, de marile evenimente de istorie europeană împlinite în urmă; el discută influența retoricii și a șovinismului asupra istoriografiei. Mai departe, el arată din ce îndemn scrisese «Hronicul», că și «Gheografia» ce-l precedase. Aceasta din urmă fusese scrisă «cu doi ani mai denainte», iar partea întâiî a expunerii istorice, «Hronicul vechimeî neamului moldovenesc... de la vremile lui August Chesari, și mai pre urmă de la Traian, până la înturnarea lui Dragoș-Vodă din Ardeal la locul și la moșiia sa», fusese terminată, *istorisirea adecă desăvîrșită*, «în anul de curînd trecut». Acum, în 1719, vrea să continue lucrul. «Iară într'acest an... cules-am Hronicul Moldovei de la pomenitul Dragoș-Vodă până la Domnia lui Ștefăniță-Vodă..., care Hronic este scris de Ureache... și de Miron Costin... Însă într'amîndoi acești scriitori, multe și de treabă a să ști lucruri, carele la istoricii străini însămnate să află, ei, cu ce pricină nu putem ști, cu condeiu trecîndu-le, noi la trupul și la locul său a le aduce le-am nevoit.»

Se întîmplă însă strămutarea lui Cantemir de la Moscova, căsătoria lui a doua cu frumoasa principesă Nastasia Trubetzkoi, — care-î tulbură viață studiosă, moartea ficii sale Smaranda. Fostul Voevod moldovean fu numit senator, consilier întim al Împăratului; el lepădă hainele sale orientale, își sacrifică mustățile și deveni un Curtean de modă europeană. Grijiile casei nouă și ale noiei activități politice puseră capăt pe încetul carierei lui de scriitor.

În 1722, Petru-cel-Mare începu campania sa personală, și Cantemir îl însoți în pelerinagiul său militar, în calitate de orientalist diplomatic, de redactor de manifeste, tîlmaciî, organizator

¹ Către cetitoriî, pp. II, III.

² *Ibid.* Cf. și *Descr. Mold.*, p. 48.

de tipografii cu slove arabe și scriitor de memorii științifice asupra celor văzute¹.

Ocupația nu era ușoară, și ea răpuse puterile celui care fusese onorat cu dînsa. Cantemir se îmbolnăvi în 1722 și muri la 1723. În anul morții, i se permise să se întoarcă la moșiile sale: la 14 Ianuar 1723, el pornia din Astrahan și ajungea acasă în Mart, «ceva mai sănătos». Adecă atîta cît îi trebuia să fie pentru a lincezi încă cinci luni, căci muri la 21 August 1723, omorît de diabetă înainte de a împlini cinci-zeci de ani².

De mult, slăbit fizicește peste măsură, Cantemir își prevăzuse sfîrșitul. Era, prin viața pe care o duse, cînd între Turci — două-zeci și doi de ani —, cînd între prietenii și rudele sale muscălești, prin latinisarea cugetării și activității sale literare, mai degrabă un cosmopolit. Dar, cînd negurile morții prinseră a se lăsa asupra lui, el trebui să se întoarcă cu gîndul spre îndepărtata tinereță, petrecută în simpla și mănoasa Moldovă, — unde tronul i se dădu de două ori —, de fiul Serdarului și al Domnului, Își aminti de casa, atît de românească prin ținerea credincioasă a vechilor obiceiuri, a bătrînului mazil încoronat care fusese tatăl său, de casa aceia în care nu se auzise altă vorbă decît vorba românească, nu cea complicată a cărturarilor, ci moldoveneasca blîndă a țeranului. Spre sfîrșitul zilelor sale, cneazul senator Cantemir, consilier al Măriei Sale Împărătești, se gîndi mai mult decît ori-cînd la patria sa umilită. Și simți atunci cu duioșia de simțire a celui care moare că «dulce este dragostea moșiei».

Ce putea el lăsa copiilor aceleiași patrii? Voise să le deie libertatea, și soarta se împotrivi. Libertatea nu se putea căpăta cum crezuse el. Trebuia ca spiritul neamului să fie viu, pentru ca lanțurile robilor să cadă. Și pentru a învia sufletul național ce se cerea alta decît cunoașterea întregă a mindriei luminoase a trecutului?

La scrierea mai departe a «Hronicului» evident trebuia să renunțe. Se cereau pentru aceasta alte puteri decît ale unui muribund. Dar puterile nescăzute ale celui sănătos nu erau de nevoie pentru a continua o traducere începută, ca să spuie Ro-

¹ V. mai departe.

² Notele lui Antioh Cantemir, redactate de Tyndal.

mînilor, pentru fericirea lor, ceia ce începuse a povesti învățaților străini, pentru învățătura lor. De sigur, — și aceasta se poate constata și în Prefață, — pe care o avem în ambele limbi, traducerea e une ori o adaptare.

În Cuvîntul către cetitor, care fusese redactat poate și în latinește, el exprimă renunțarea la complectarea operei. Tomul al doilea nu e încă «săvîrșit», timpul, «slujba senatoriei», «nevoile de casă» l-au împiedecat. Va publica deci pe cel d'întăiu.

Pentru a încheia mai natural cercetările făcute, el adăosese prin 1721 o ultimă carte, a zecea, care ducea expunerea până la descălecare, și o carte de explicații, o post-față, în care iarăși vorbește de planul cel mare, părăsit din «strîmtoarea vremii și lipsa a unor scriitori la lucrul nostru foarte de treabă». Dorința de a termina n'o lasă: poate cu vremea — dacă mai putea fi vreme pentru dînsul — «vom adăugi și altele, carile din cîțiva scriitori străini avem culease, carile istoricii noștri cei mai vechi nici cu vîrvul condeiului nu le-au atins și până astăz alor noștri stău îngropate și neștiute» și «atuncea, cu agiutoriu lui Dumnezeu, vom pune începătura Hronicului acestor două țeri de obște.»

Pentru moment, după întoarcere — căci vorbește de călătoria sa și de evenimente războinice din 1722, ca luarea Derbendului de Ruși¹, — el se puse cu sîrguință la sfișirea traducerii celor scrise. În prefața părții a doua, pe care o intercală foarte nedibaci în mijlocul Hronicului, el adăuse pentru Romîni aceste cuvinte: «Însă, aceaste toate fiind de noi în limba lătinească scrise și alcătuite, socotit-am că cu strîmbătate, încă și cu păcat, va fi de lucrurile noastre decîi a înnainti mai mult străinii decît ai noștrii să știe. De care lucru, acum de iznoavă, ostentîntă luînd, din limba lătinească iarăși pre cea a noastră românească le prifacem»².

El nu gîndia să se oprească numai aici. Tot cît spusese străinilor despre țara sa, voiă să spuie acum alor săi, plătind la urmă toată datoria sa de recunoștință. După *Hronic* trebuia să vie *Descriptio Moldaviae*: căci iată ce spune el la sfișitul cărții a zecea, cea adăosă, ultima sa operă originală: «Cartea hotărîrii

¹ II, pp. 318-9.

² I, p. 227.

Moldovei, pre carea cu patru ani mai înainte în limba latinească am scris-o, iară, de va plăcea lui Dumnezeu să mai fiu între vii, și prea acea în limba noastră, ca și prea aceasta, a o întoarce vom pune ostenință¹.»

Traducerea acestei opere mărețe trebuia să fie tipărită. De tipărire se ocupa principele în timpul din urmă al vieții sale. *Hronicul* fu revăzut pentru aceasta de patru ori, ni spune o notiță autografă, și tipărirea e făgăduită în aceeași notiță, «de va vrea Dumnezeu până la acea vreme să ne lasă cu suflare».

Moartea-i luă însă înainte. Cartea rămase în manuscris în ambele versiuni, care se presupunea pierdute. Influența pe care trebuia să o exercite o operă de această importanță asupra istoriografiei românești ulterioare nu se exercită. Nici compilatorii și continuatorii din secolul al XVIII-lea ai vechilor cronică, nici, înainte de dînșii, Neculce, care-și părăsise stăpînul la 1714, nici după dînșii marii Ardeleni de la sfîrșitul aceluiași secol — afară de unul —, n'au cunoscut *Hronicul* și nu l-au putut întrebuița, unii pentru a-l resuma sau transcrie, alții pentru a se lumina de știința lui, a se încălzi de entuziasmul premergătorului și a duce mai departe aceleași cercetări în același spirit. Făclia care cădea din minile slăbite ale lui Cantemir nu fu ridicată de contemporanii săi, și lumina i se stînsese. Căci, atunci cînd a fost cunoscută iarăși, pe vremea Mitropolitului Veniamin, pe cine mai putea ea să lumineze, după Petru Maior, Klein, Șincai, după Sulzer și Engel, cari trăiau în alt timp și aveau alte mijloace de lucru la îndămină? Ca și încercarea de dezrobire politică, încercarea de dezrobire intelectuală a neamului său nu-i reuși lui Dimitrie Cantemir².

¹ II, pp. 378-9.

² Existența *Hronicului* o află din prefața *Istoriei Cantemireștilor*, tipărită la Moscova, în 1783, Mitropolitul Veniamin. I se îngădui, după cerere, prescrierea lui, și se trimiseră la Iași atît traducerea românească, cît și originalul latin: «*Historia moldo-vlachica*». Săulescu copië pe cea d'întăii, o prefăcu, o drese, o latinisă și o tipări la Mitropolie în 2 vol. în 8°, pe care le întitulă «*Hronicul Romano-Moldo-Vlachilor*, alcătuit de Domnul Moldaviei Dimitrie Cantemir, la anii 1710, iară acum de pe originalul manuscris depozitat de fericitul autorii în împărăteasca Arhivă a Moscovei scozindu-se cu învoirea prea-înălțatului nostru Domn etc, s'au tipărit [1835-6].» Prefața lui n'are nici o valoare. Ceia ce e de sigur mai de mirare decît aceasta, e că Săulescu nu spune nici un cuvînt despre originalul latin,

Dar cronicul s'a păstrat, în fragmente, și pentru timpuri mai nouă, și Cantemir a tratat și istoria contemporană a principatelor. Venim acum la două opere ale sale, cu acest subiect.

Cea d'întăiu e *Viața lui Constantin Cantemir*¹, pe care, după o copie de pe copia lui Bayer, Academia Română a editat-o într'o ediție cu totul insuficientă supt toate raporturile la 1883.

Titlul nu e al lui Cantemir său, măcar, acest titlu nu era decît titlul unui capitol dintr'o carte mult mai întinsă, care, precum se va arăta, nu poate fi alta decît «Hronicul», partea a doua din această lucrare, concepută după un plan grandios și rămasă neterminată.

Observăm întăiu că viața lui Constantin Cantemir nu e o lucrare terminată. Autorul se oprește în mijlocul povestirii. Constantin-Vodă e pe moarte; el a recomandat alegerea ca Domn a unuia din fiii săi, său a vre unui boier destoinic. Sfetnicii săi îl mîngie și trec, pentru a se înțelege asupra successorului său, în Vistierie. Aici se oprește manuscriptul.

menționat și în adresa consulului Timkowski, despre sosirea manuscriptelor, și în scrisoarea de mulțămire a Mitropolitului. Nu după acest original, pe care nu-l descrie și la care nu trimite nici odată, a luat el prefața în forma ei latină: «prefația latină originalnică, compusă de Domnul Cantemir, de pe care apoi a tălmăcit pe preacedătoarea românească», pe care o dă după prefața românească. Ea se află în ms. român (Tocilescu, raportul citat mai jos, p. 55).

În 1878, s'a dat d-lui Gr. G. Tocilescu sarcina de a studia manuscriptele cantemirești din Rusia. D-sa a găsit la Archivele Ministeriului de Externe din Moscova originalul: «Historia moldo-vlachica», despre care spune greșit că toți îl credeaș pierdut în naufragiul din 1722 pe Marea Caspică (*An. Ac. Rom.*, seria I, t. XI, p. 47). Lămuriri asupra lui vom căpăta deci în Prefața la noua ediție a Hronicului încredințată de Academie acestui învățat. Deocamdată se poate spune că ms. latin nu e complet: versiunea românească are 343 de foi (în 8° ?), iar originalul are numai 93, adevărat în folio (*ibid.*, pp. 55-6). Autorul vieții lui Dimitrie Cantemir (anexată la ed. Vieții lui Constantin, dată de Academie; v. și mai jos, p. 294) afirmă că principele ar fi scris: «de antiqua Dacia, moldavo idiomate elaboratum, qui tandem nondum ad finem perductus est. Tomum unum (p. 4)». Se face o alusie confusă la traducerea *Hronicului*.

¹ Apărută, cu traducere rusească, la Moscova, în 1783, supt titlul: *De vita et rebus gestis Constantini Cantemiri, principis Moldaviae*. Filstich o cunoștea, numind-o greșit «Viața lui Constantin Cantacuzino» (p. 23), în manuscris: «Ex Constantini Canteazeni, principis nunquam satis laudandi, vita, quam similiter in manuscripto possideo».

Dacă intenția lui Dimitrie Cantemir ar fi fost să scrie numai o biografie a părintelui său, această întrerupere la ultimele frase ale cărții e neexplicabilă. Ar fi ajuns câteva rînduri pentru a desăvîrși lucrarea, câteva rînduri despre alegerea ca Domn a lui Dimitrie însuși, despre moartea părintelui său și îngroparea provisorie în biserica domnească a Sf. Nicolae din Iași.

Totuși rîndurile acestea nu le-a scris autorul, de și avu atîta timp pentru a le scrie. Căci «Vita Constantini Cantemyrii» nu e una din lucrările din urmă ale învățatului scriitor, una din acelea asupra căreia să-i fi fost oprită mîna de moarte. Să vedem cînd a putut să fie scrisă.

După 1711, fiind-că se vorbește în cursul povestirii de lupta de la Stănilești: la locul fatal al Văii-Strîmbe, unde de două ori, în 1686 și în 1691, oștirile regelui Sobieski ar fi fost oprite de păgîni, s'ar fi petrecut supt ochii autorului umilirea oștirilor creștine ale Împăratului ortodox¹. După 1716, căci se pomeneste cum Lupu Costachi, care scăpă în 1691 de pedeapsa vînzătorilor, a găsit una mai grea pe urmă, și am văzut că acest puternic boier, numit Caimacam după trădarea lui Dimitrie Cantemir, fu aruncat în închisoare la Varna, unde stătu în obezi și lanțuri, până «i se umflase limba în gură²», și am văzut iarăși în ce împrejurări și-a găsit el moartea³.

Dar și altele arată că data scrierii «Vieții» trebuie coborîtă mult. Sfirșitul lui Brîncoveanu⁴ e, în adevăr, cunoscut autorului. În două locuri el vorbește de acest sfirșit răsplătitor, de «sfirșitul și dreapta judecată a lui Dumnezeu», căzute asupra-i⁵, de proocireea pe care și-o făcuse nenorocitul Domn făgăduind a-și vărsa ultima picătură de sînge pentru Turci: «căci așa s'a și întîmplat, căci la Poartă și-a vărsat, de sabie tirănească, ultima picătură de sînge»⁶. Dacă nu se vorbește de moartea altui dușman, Constantin Stolnicul, vom vedea totuși că această moarte a putut fi cunoscută scriitorului «Vieții lui Constantin Cantemir».

Dar Dimitrie Cantemir deveni membru al Academiei din Berlin

¹ P. 43.

² P. 66; N. Costin, p. 116; Neculce, p. 340; Mustea, ed. Kogălniceanu, p. 50.

³ V. Neculce, p. 351.

⁴ 15 August st. v. 1714.

⁵ P. 49.

⁶ *Ibid.*

în 1714 încă, și, puțin timp după numire, îi veni, cum știm, de la colegii săi invitarea de a scrie, nu biografia sa sau a părintelui său, ci întreaga istorie a principatului peste care domnise el și acest părinte. De acum înainte, afară de lucrări comandate de Curte, fugarul își consacră toată activitatea științifică pentru realizarea vastei opere, al cărui plan i se dăduse.

Dovezile nu se opresc aici. Există o ultimă dovadă, care întărește convingerea că avem a face cu un fragment din redacțiunea latină a «Hronicului». Anume, autorul trimite în două locuri la povestirea ulterioară a unor fapte din istoria Românilor, care nu puteau intra nici subsidiar într'o biografie a lui Constantin-Vodă Cantemir, fiind-că se petrecură mult după moartea acestui Domn său fiind-că nu priviau Moldova, ci Țara-Românească.

Iată acele locuri: «Iar Constantin-Vodă Brîncoveanu, ce sfârșit a luat și cum n'a putut scăpa de dreapta judecată a lui Dumnezeu, *la viața lui se va vedea*»¹. Decî, precum scrisese o viață a lui Cantemir, ca un capitol din istoria mai nouă a Românilor, își propunea să scrie și viața lui Brîncoveanu, care ar fi format un alt capitol. Iar, la mențiunea fugii lui Lupu Costachi, el adaugă: «îl aștepta o măi grea nenorocire, cum se va vedea măi departe»². «Măi departe», adică la povestirea evenimentelor din 1716, acelor evenimente care făceau parte dintr'un următor capitol al istoriei Moldovei.

S'aŭ scris oare capitolele anunțate în «Viața lui Constantin Cantemir»? E bine să lămurim lucrul înainte de-a trece la analiza operei, supt raportul cuprinsului și formei.

Academia a adaos la broșura ce conține «Viața lui Constantin-Vodă» și o foarte scurtă «Vita Demetrii Cantemirii». E această operă datorită lui Dimitrie însuși? Nu faptul că se vorbește de el și de operele lui în a treia persoană arată contrariul. Dar principele nu putea vorbi de «răposatul Țar», cum se vorbește în această biografie succintă³, pentru că el a murit înainte de imperialul său patron. Fiind-că, pe de altă parte, datele cuprinse în operă sînt foarte exacte și bogate, fiind-că se citează acte

¹ P. 49.

² «Ut ulterius videbitur»; p. 66.

³ P. 3.

pe care numai familia putea să le aibă, ca diplomele de numire turcești, trebuie să se tragă concluzia că lucrarea a fost făcută, pentru a întovărăși ediția vre uneia din operele lăsate pe urma lui Dimitrie-Vodă, de un membru al familiei: fiul său Antioh, poate, de vre-un prieten al ei, Ilinski, preceptorul copiilor prințari, redactorul ziarului latin al lui Dimitrie¹, Bayer, prelucrătorul «Vieții lui Constantin-Vodă», acel care pregătea ediția latină a «Istoriei Imperiului Otoman²».

Să facă parte din continuarea «Hronicului» acel opuscul care în traducerea rusească poartă numele de «Istoria Cantacuzinilor și a Brîncoveanului³» și care a fost tipărită în rusește, în grecește⁴ și, după această traducere greacă, în românește, pentru Academia Romîna, de G. Sion, care i-a dat tot titlul, rău ales, de «Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor»?

Dacă pentru aceasta n'avem argumente hotărîtoare, ele nu lipsesc totuși cu desăvîrșire. Căci și această mică scriere a fost alcătuită pe timpul cînd principala, poate singura grijă literară a învățatului principe era descrierea, pentru învățații Europei, a pămîntului Moldovei și a trecutului ei. Menționînd pe Dumitrașco Racoviță, autorul adaugă că acest boier moldovean era «frate mai mic al actualului și atunci mazilului Domn al Moldovei Mihai Racoviță⁵», și știm că noua Domnie — a treia — a lui Mihai-Vodă, al cărei sfîrșit nu-l apucă Dimitrie Cantemir, începu în 1716, după strămutarea lui Nicolae Mavrocordat în Țara-Românească. Despre Doamna Marica a lui Constantin Brîncoveanu, ni spune că a stat trei ani la Kiutayeh și s'a întors apoi în patria ei, «unde și acuma petrece⁶», și Doamna, căreia i se permise întoarcerea de Ienachi Mavrocordat, ce înlocuise pe fratele său prizonier la Nemți, se găsea în țară în vara anului 1717⁷. Apoi, aflăm că Păuna, văduva lui Ștefan-Vodă Cantacuzino, și-a încheiat rătăcirile prin Europa, stabilindu-se la Pe-

¹ *Notationes quotidianae*; v. Tocilescu, *Raport*, p. 48.

² Tocilescu, *Raport*, p. 61, nota 1; cf. și p. 60, nota 1.

³ Tocilescu, p. 62.

⁴ De Zaviras.

⁵ Pp. 11-2.

⁶ P. 28.

⁷ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 261. Cf. și mai sus, în această carte, la Cronicile muntene; p. 208, nota 1.

tersburg, unde trăiește supt ocrotirea Țarului¹, și știm că, în toamna anului 1716, Păuna se afla la Roma². În fine, cum vom dovedi mai la vale, o parte din opusul e o simplă prelucrare a «Istoriei» lui Del Chiaro, care a apărut abia în 1718.

Ca argumente contrare s'ar putea aduce unul singur. D. Xenopol a exprimat părerea³ că lucrarea aceasta a lui Dimitrie Cantemir ar fi un raport către Curtea imperială rusească. Se vorbește, adevărat, în ea de Cabinetul rus, căruia i-ar fi cunoscută purtarea în 1711 a principelui-autor⁴, și adăugim ca și la urmă, cu prilejul primirii Doamnei lui Ștefan Cantacuzino în Rusia, scriitorul înalță mărinimia guvernului muscălesc față de acei cari i-aș greșit: «Ast-fel trebuie nesocotiții să judece că nu pot să desprețuiască mila și mărinimia facerilor de bine și că în această monarchie ortodoxă se păzește totdeauna porunca lui Dumnezeu: «Fă bine celor ce-ți fac rău»⁵».

Dar sîntem în drept a ne întreba ce folos avea de acest memoriu Cabinetul imperial care știa lucrurile tratate în opusul cel puțin tot așa de bine ca și autorul lui? Apoi, cînd s'ar fi adresat acestui Cabinet, Dimitrie trebuia să zică, menționîndu-l: «Cabinetul imperial», și nu «Cabinetul imperial rusesc». În sfîrșit, frasa finală, prin care oaspetele lui Petru cel Mare își plătește datoria de recunoștință pentru ospitalitatea largă și onorabilă ce i se dăduse, nu se deosebește mult de cuvintele prin care se termină «Istoria imperiului otoman», evident alt ceva decît un raport, o operă de poruncă și de ocazie.

Deci, după ce terminase studiul perioadei vechi a istoriei Romînilor, Dimitrie Cantemir, înainte de a începe greaua sarcină a concilierii izvoarelor asupra primelor timpuri după «descălcarea», a redactat acea parte din istoria mai nouă a poporului său, pe care o putea scrie după amintiri, după hîrtii de familie⁶,

¹ P. 31.

² Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 336.

³ *Ist. Rom.*, IV, pp. 602-3.

⁴ «Cum s'a purtat Dimitrie Cantemir, după venirea lui în Moldova, pentru creștinătate, aceasta este cunoscut Cabinetului imperial rusesc»; p. 13.

⁵ P. 31.

⁶ În «Viața lui Constantin Cantemir» se pomenește diploma dată acestuia de Grigore Ghica: «quae adhuc apud filios servatur» (p. 9). V. și mai jos.

după cărți recente. Această operă poate fi considerată deci ca una din ultimele scrieri originale ale autorului.

Să vedem care e natura și valoarea celor două fragmente, cunoscute și tipărite supt titlurile ce am arătat.

Întăi, «Viața lui Constantin Cantemir». E o narațiune simplă, într'o bună latinească fără pretenții¹, a carierii lui Cantemir Bătrînul, până la ultimele ceasuri ale vieții lui. Din loc în loc, discursuri după moda istoriografiei antice și, la urmă, unul lung de tot, inutil în ceia ce privește cuprinsul, fiind-că resumă opera, și ridicol prin împrejurările în care trebuia să fi fost pronunțat. Constantin-Vodă și expune viața înaintea boierilor săi, de pe patul de moarte, unde-l aruncase paralisia, care-i înțepenise corpul și-i închisese ochiul. De discursuri îi era lui atuncea!

Alt-fel, povestirea e foarte legibilă, adesea interesantă, agrementată de anecdote, spuse cu haz și cu plăcere, — Dimitrie Vodă avînd un deosebit talent pentru spunerea lor. Cînd ajunge la omorul Costineștilor, pata de sînge, poate nevinovat, care mînji, în ajunul morții, albul păr al bătrînului Domn, expunerea e chiar dramatică și chinurile de conștiință ale tatălui se răsfrîng în povestirea mișcată a fiului, care jucase un rol în această din urmă și sîngeroasă socoteală dintre Domn și adversarii politici, desprețuitoarii săi.

Să examinăm acum biografia, capitolul biografic, supt raportul conținutului.

Opera e inegală, și nu i se poate aplica în total aceeași judecată. Atît se poate spune, în bloc, că și în această scriere, ca în toate celelalte, partea slabă e cronologia. Dimitrie Cantemir nu uita ce văzuse, nu uita ce simțise, dar le încurca, — pe acestea ca și amintirile sale literare, chiar și cele mai recente. Precum în «Istoria Imperiului otoman» el face, cu deplină cinste, ca izvorul pe care abia l-a cetit să spuie ceia ce spunea pentru alt timp poate alt izvor, cetit mai de mult, — așa și aici, chiar pentru lucrurile importante, la care a participat însuși cu ființa sa cu simțirea, socotelile de timp i se amestecă, se falsifică în mintea lui lipsită de precisiune.

Se poate spune, după această observație generală, că în «Viața lui

¹ Cu moldovenisme une ori: «linguam arripere» a lua limbă, știre (p. 11). «Linguam capere» (p. 4). «Sanctus Papa», Sfîntul Papa (p. 45).

Constantin Cantemir» trebuie să se deosebească epoca anterioară participării autorului la afacerile publice, epoca șederii sale la Constantinopol ca ostatec al tatălui său și epoca petrecerii lui la Curtea moldovenească, pe lângă bătrînul său tată.

Partea întâiu e slabă. Autorul inventează și se înșală adese ori. El credea, sau se făcea a crede, că familia sa e de origine tatară, de îndepărtată și nobilă origine tatară, că acești mazili fălcieni aveau sînge de mirzacî, de Hanî, de cuceritori ai lumii. Aceasta se împacă însă foarte puțin cu prezența supt Ștefan cel Mare, cînd atingerile Moldovenilor cu Tatarii liberi se mărgeniau la rare ciocniri războinice, a presupusului strămoș creștin Teodor I-iu. I se dă acestuia titlul născocit de pîrcălab de Ismail¹ și Chilia și se fabrică, pentru ca publicul să fie convins de existența lui, un uric de danie de la Ștefan-Vodă către credinciosul său. Din biserica satului Urlații, unde mazilii cantemirești se vor fi dus Dumineca, ambițiosul cneaz face «mănăstirea părintească» a trufașilor feudali în opincî. Ni se vorbește de o năvălire a Tatarilor în Moldova la 1627, ceia ce pare a însemna 1624, anul mării năvăliri a Hanului², căci în 1627 Tatarii se băteau, dincolo de Nistru, cu Poloniî, și Domnul de pe atunci al Moldovei, Miron Barnowski, venise la Oceaov să-și împace vecinii³. Dacă în acel an Constantin Cantemir a trecut în Polonia, el nu putea intra în serviciul regelui «Cazimir»⁴, căci acesta ocupă mult mai tîrziu tronul polon. Se va fi luptat ori ba Moldoveanul la Thorn⁵, dar n'a putut să fie făcut de două ori «chiliarcha»⁶. Dimitrie pretinde că tatăl său s'a întors în Moldova la încheierea păcii, adecă în «1644», pe cînd el trebuie s'o fi făcut abia la 1660, după semnătura păcii, care termină un nou războiu. Numai așa poate el trece din Moldova la Grigore Ghica, Domnul muntean care începu să dom-

¹ Care nu exista atunci. Cf. *Descriptio Moldaviae*, pp. 106-7, 115.—Un Ioniță Timircan în 1786, în *Uricariul*, VI, p. 186.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 166.

³ În 1624 însă, Cantemir avea numai doisprezece ani și, chiar în 1627, numai cincisprezece. La 1624 el era în Moldova și primia o danie de la nașă-sa, Păuța, soția unui iuzbașă (Ghibănescu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, p. 408).

⁴ Dimitrie Cantemir vrea să zică: Ioan-Cazimir.

⁵ Pacea suedo-polonă se încheie în 1629.

⁶ P. 2.

nească abia în acest an: 1660. Decî e imposibil ca în 1646¹ să fi luat de soție, după ordinul acestui Domn, pe o rudă a lui, Nastasia².

Dacă vorbește precis despre fuga lui Ghica și trecerea lui prin Suceava, el gresește cînd menționează prezența în acest moment — toamna lui 1664 — a lui Dabija-Vodă în Moldova: acesta nu revenise în țară încă, și tocmai de aceia Grigore, un trădător, apucase, pentru a trece la Nemți, această cale³. Constantin n'a putut merge din nou peste Milcov la suirea a doua pe tron a lui Ghica — 1672 —, dacă, întorcîndu-se imediat, a fost numit în funcție de Duca-Vodă, care începe a domni la 1665, întăia oară, și guvernează — aceasta e adevărat — numai șese luni⁴. Domnia lui Alexandru Iliș — Iulie 1666-Novembre 1668 — nu e de un an și jumătate, ci de peste doi ani. Răscoala lui Hîncu, povestită cu cîteva amănunte nouă, nu e din 1669—70, ci din 1671⁵. E foarte exact că, în 1684, la coborîrea în Moldova a pribegilor, aceștia invitară pe Cantemir, un pribeg și el, să vie în rîndurile lor, dar Dimitrie exagerează din vanitate cînd afirmă că i se oferia acea comandă, pe care o avea Domnul «de la Leși», Petriceicu însuși⁶. Duca, prins de dușmanii săi, fu dus la Lemberg, nu la Varșovia⁷.

În 1685, Constantin Cantemir ajunsese Domn, nu prin stăruințele lui Șerban-Vodă, pretinde biograful, ci pentru vechi servicii făcute Turcilor și mulțămîta vechilor prieteni pe cari-i avea printre dînșii. La această dată, Dimitrie, născut la 26 Octombrie 1673 și botezat de Dumitrașco Cantacuzino, cu care tatăl său trăia încă bine⁸ —, avea doisprezece ani, și din ce în ce mai

¹ 1664 ?

² P. 6.

³ V. toate cronicile moldovene.

⁴ «Cinci luni trecute». V. A. Urechia, *Din istoria secolului XVII*, în *Rev. p. ist., arch. și filol.*, VII, p. 19.

⁵ Iorga, *Bistrița*, II, Prefața, No. CCIV.

⁶ Cf. p. 20 și I. Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VIII, pp. 715-6.

⁷ P. 20.

⁸ P. 13. Mama sa era a treia soție a lui Constantin, Ana Bontăș, nepoata Doamnei lui Duca-Vodă, Anastasia Buhuș; luată la 1668 (p. 10). Mai departe spune Dimitrie că Ana a murit supt Antonie-Vodă, pe care-l face să domnească doi ani (p. 14). Antonie a domnit însă trei ani, de la 1675 la 1678. Pe urmă, căsătoria n'a putut ținea numai «cinci» ani, dacă moartea

mult povestirea lui se razimă pe experiență personală, pe bogata experiență personală a unui fiu de Domn.

La început, Cantemir avu ca represintant și zălog la Poartă pe fiul său mai mare, Antioh, care se născuse la 1669 și avea deci șeisprezece ani ¹. Dimitrie rămase la Iași. Totuși în amin-tirile sale, el amestecă încă adese ori lucruri false. Așa, Miron Costin ar fi stat la Poloni până la moartea lui Petriceicu, ceia ce e greșit ². În primăvara lui 1687, Miron era în țară și stăruia, împreună cu Cantemir, pentru evacuarea de Leși a Cimpulungului ³. În același an, el transmite depeși cifrate prietenilor săi de peste hotare ⁴. Corespondența se continuă în 1688 ⁵. Și totuși, încă la 23 Octombrie, Petriceico era la Jaworow, cu soția sa, și-și cerea pensia de la regele Ioan ⁶. În Iulie 1689, Polonia primesc știri de la «Mironașco» al lor; în același timp, Nicolae Costin face pe interpretul pe lângă călătorul frances d'Avril ⁷, și totuși încă la 13 August regele ordonă a se plăti pensia lui Ștefan-Vodă pribeagul ⁸.

Acum însă Dimitrie juca un oare-care rol. Încă în 1686, cînd cu întâia năvălire a lui Sobieski în Moldova, el primi, în lipsa tatălui său, dus la oaste cu Turcii, pe Domnul țerii vecine, Șerban Cantacuzino, lângă care călăriă, la dreapta, la intrarea ace-stuia în Iași ⁹. Puternicul Voevod muntean făcu complimente istețului tînăr, și mai tirziu, în 1689, — cînd beizadeaua avea, nu

Anei s'a întîmplat în acest timp. În sfîrșit, avem dovada că Ana, Anița, trăia încă pe la 29 Maiu 1676 (?) și cumpăra la Gheucani, cu soțul ei, «Cantemir Serdariul», în prezența lui Gh. Bogdan Comisul și a rudei ei, Mihalachi Bontăș, niște pămînt (Ghibănescu, *Ist. unei moșii*, în *Arch. soc. șt. și lit.*, I, p. 390). Cantemir afirmă că mama sa Anița era o femeie cu învățătură: «literis optimis instructa» (*Vita*, p. 14). Cf. pomelnicul din *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, II, p. 118.

¹ P. 29.

² Dar e adevărat ce se spune despre sărăcia lui, despre funcțiile date filor lui. — Cf. Neculce, pp. 230-1.

³ Hurmuzaki, *Supl.* II ³, pp. 158-9, n° LXXXII.

⁴ *Ibid.*, p. 157.

⁵ *Ibid.*, p. 177.

⁶ *Ibid.*, pp. 180-1.

⁷ Cf. *ibid.*, pp. 178, 184-5 și Papiu, III, p. 188.

⁸ Hurmuzaki, *l. c.*, p. 179.

⁹ P. 32.

doisprezece, ci cincisprezece ani, el îi oferi o micuță mireasă de șapte ani, dintre ficele sale ¹.

Dar de atunci trecuse multă vreme, și autorul de memorii istorice din 1718 n'avea izvoare scrise care să-l călăuzească neconținut în înșirarea depărtatelor amintiri din tinerețe. Dacă afirmă că, în lupta de la Boian, o harță, aș rămas, prin vitejia tatălui său, 6.000 de morți dintre Poloni și că au fost prinși nu mai puțin de 5.000², pe cînd în lagărul regal se numărau, îndată după lupta aceasta din 1ⁱⁱ Octombrie 1685, *cinci-spre-zece* morți și vre-o sută de rîniți³, — aceasta o face din aplecarea firească ce avea către mărirea de sine. Dar din uitare spune că lupta s'a întîmplat în al doilea an al Domniei lui Constantin-Vodă, pe cînd era numai un an nou după computul bizantin ⁴.

Pentru cele ce urmează: urmărirea hoților în 1686⁵, pentru atacul Cetățuiei de acești hoți și soarta unuia dintre dînșii, devenit un sfînt prin lunga și dureroasa lui pocăință pentru fără-de-legile săvîrșite, — pentru intrarea în Iași, la 23 April 1686, a podgheazului lui Zacharowski și gonirea lui⁶, *Vita Constantini Cantemyrii* e un izvor de căpetenie, de multe ori singurul izvor narativ, și putem constata une ori cît de bine se potrivește expunerea lui cu documentele, căci posedăm corespondența lui Cantemir cu Turcii pentru acest an 1686⁷. Surprinderea e urmată de scrisori de dezvinovățire ale regelui⁸, și avem scri-soarea lui Sobieski prin care el caută a-și îmbuna jignitul vecin⁹.

Expediția regală din 1686 e povestită cu foarte multe și interesante amănunte, într'un spirit pe care-l vom cerceta în curînd, dar și aici anul e greșit, căci venirea Polonilor nu s'a făcut în «anul următor» după atacul Iașilor de podgheaz, ci în

¹ *Vita*, p. 31.

² P. 33.

³ Hurmuzaki, V¹, pp. 111-2. Cf. povestirea lui Jablonowski, citată în Engel, I, p. 40.

⁴ Cf. N. Costin, p. 35: «Cum s'au așezat Cantemir-Vodă la Scaunul țării în Iași, într'același an, la Septembrie».

⁵ Celelalte cronicî o pun înainte.

⁶ Nic. Costin nu spune nimic; la Neculce se pomenește numai confus o retragere a Domnului în Cetățuia, înaintea Polonilor.

⁷ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 291 și urm.

⁸ P. 38.

⁹ *An. Ac. Rom.*, l. c.

același an. Îndată vine o nouă greșală: luarea Budei de Imperiali se petrecu tot în 1686, și nu în «anul următor» după campania din Bugeac a Craiului, — ceea ce ar face, păstrînd și întâia greșală: 1688! Însă Belgradul a fost cucerit, într'adevăr, în 1688, dar *doi ani* după ce căzu capitala Ungariei turcești. Șerban a negociat într'adevăr un tratat cu Moscova, precum spune Dimitrie, după un zvon¹, dar clauza că i se va da la întîmplare coroana bizantină nu e cuprinsă în acest act, și el fu încheiat după moartea lui Șerban, necunoscută emisariului său.

Greșește, înșirîndu-și amintirile, și atunci cînd pune la 1688 începutul vrajbei, mult mai veche, între Domnul muntean și fostul său protejat din Moldova, din cauza favoarei de care se bucurău pe lîngă acesta Cupăreștii său Rusetestii. Aflăm uună din acest izvor că în 1688, puțin înnaintea morții Cantacuzinului, se dădu lui Constantin-Vodă misiunea de a-l prinde, precum o misiune asemenea, pentru Brîncoveanu, se dădu la 1710 lui Dimitrie-Vodă însuși.

Trecem asupra dușmăniei cu Costineștii, care ne va ocupa îndată, și ajungem la a doua venire a regelui polon în Moldova². Expunerea e mai pe larg decît în orî-ce alt izvor românesc și se potrivește bine cu scrisoarea pe care regele o trimise încă din Moldova, către sfîrșitul anului³. Însă, cînd pune în legătură omorul lui Miron și Velîcico Costin⁴ cu numirea Vizirului Mustafă, poate Chiuprului⁵, Dimitrie face o nouă și mare greșală de cronologie.

De altmîntrelea, aceasta e partea în care-î era mai permis să greșească. Încă din 1688-9, el înlocuise la Constantinopol ca ostatec pe fratele său mai mare Antioh. Aici, în societatea *meghistanilor* turci, a literaților, artiștilor și învățaților orientali, a ambasadurilor creștini: de Châteauneuf și Colyer, în mijlocul studiilor sale de turcește și latinește, ocupat și cu organizarea și purtarea unei corespondențe europene pentru tatăl său, el pierdu din vedere Moldova. Abia după trei ani, către sfîrșitul vieții tatălui său, se întoarse învățatul tînăr în patrie. Era încă

¹ «Ut fama ferebat.»

² 1691.

³ În Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 229 și urm.

⁴ 1691.

⁵ 1689.

la Constantinopol, cînd sosi acolo vestea luptei de la Salankemen¹, care se dădu la 19 August 1691.

În ultimele evenimente îl vedem pururea amestecat. E în totdeauna lîngă bătrînul Domn, împărțindu-și timpul între cărți și arme, — precum îl află pețitorii lui Brîncoveanu. Sara, stătea pînă tîrziu lîngă Constantin-Vodă, un necărturar care iubia cartea și simția dureros glumele făcute asupra «prostiei» lui, — stătea lîngă el — fiul așa de tînăr și tatăl așa de bătrîn — și-î cetia «istoriile celor vechi», orî îi talmăcia din slavonă Sfînta Scriptură, orî îi cetia cuvintele Sfîntului Ioan Gură de Aur. O scenă duioasă din viața simplului trecut, aceste lecturi tîrzii, la lumina lumînărilor, în vechiul palat pustiū, al Domnului fără Doamnă, fără rude, fără adevărați prieteni, avînd pe lîngă sine numai acest copilandru, care-î sămăna așa de bine la chip și a căruî minte luminată era atît de superioară minții lui naive. În marele jilț Domnesc, bătrînul «rumăn la față..., cu barba albă ca zăpada» cătînd în umbra nopții la fruntea înaltă și largă a genialului său copil, care cetește pentru dînsul, neînvățatul, vechia înțelepciune veșnică a cărților...

Dimitrie petrecu cu tatăl său sara nopții tragice în care se săvîrși arestarea lui Velicico Costin, și el avu un rol în înscenarea care trebuia să deie pe vinovați în mîna Domnului lor. Nu numai atît. Dacă principele mărturisește prezența sa la Curte în acele momente hotărîtoare, el tace ceia ce ni spune Costin, că adecă, el, învățatul beizadea, a fost acela care a supravegheat executarea influentului și temutului Hatman. «Și aū stătut acolo de față», — acolo «înnaintea porții la fintină»², unde, în cel din urmă ceas al nopții, calul lui Petrașcu Costin se opri, speriat, înnaintea cadavrului aruncat pe stradă, în scumpele-î haine de mătasă —, «și aū stătut acolo de față, pentru credință pînă ce i-aū tăiat capul»³.

Ce urmează e bine povestit. Pribegî trec în Muntenia și cearcă în zădar să *strice* cu ajutorul Brîncoveanului Domnia lui Cantemir. Acesta capătă de la Poartă pe pîrîșii săi și-î iartă, sătul acum de sînge pentru rămășița zilelor sale⁴. Se lasă la o parte

¹ *Ist. imp. otoman*, p. 648, nota 11.

² Asupra acestui punct concordă foarte bine *Vita*, p. 66 cu N. Costin, p. 39.

³ Decembre 1691.

⁴ Pîra și efectele ei sînt povestite numai de Neculce, dintre cronicile moldovenești și, dintre cele muntene, numai de Radu Popescu, în *Memoriile sale*.

ciocnirile cu Polonia, la Neamț, la Roman, la Cîmpulung, înainte de toamna anului următor — ciocniri importante, pe care le cunoaștem după un ziar polon contimporan¹ și după Neculce², întru cîtva și N. Costin³. Ast-fel ajungem la expediția turcească în potriua Sorocei, 27 Septembrie-Octombrie 1692.

La această expediție, un lung asediu zădarnic, condus de un Serascher bolnav — Daltaban — și de un Domn pe sfîrșite, Dimitrie asistă și el. Știm, — ni-o spune el —, că a fost cu acest prilej îmbrăcat cu caftan, în lagăr, fără să știm ce i-a meritat această onoare. Evenimentele le cunoaște deci bine, și-și presară povestirea cu anecdote, între care una despre lecuirea comandantului turc de predicatorul și dascălul domnesc, Ieremia Cacavela, un om original, după cît se vede din acea anecdotă. Însă și aici timpul nu mi se pare bine socotit. Încă de la 31 Octombrie se răspîndise știrea că asediul a fost părăsit, deci el n'a putut ținea o lună în capăt⁴. Pe lîngă aceasta, dacă expediția s'a făcut, în adevăr, în anul după aprovizionarea Căminitei⁵, ea nu e de pe timpul Vizirului Mustafă, căci al doilea Mustafă de pe acest timp fusese înlocuit cu Ali-Pașa încă din August 1691⁶.

Dimitrie se afla la Iași cînd, peste cîteva luni, bătrînul său tată fu lovit de paralizie. În ziua de 5 Mart 1693, ni spune el însuși, Vodă căzînd bolnav, el trebui să presideze masa dată de Lăsatul Secului celor trei patriarhii ce se întîmplase a fi atunci la Curtea Moldovei: Iacob de Constantinopol, Gherasim de Alexandria și Dionisie Seroglanul de Ierusalim⁷.

E exactă data pe care o dă el pentru moartea tatălui său? Două cronicî moldovenești contemporane, a lui Costin și a lui Neculce, dau data de 17 Mart st. v.⁸. La Dimitrie Cantemir

¹ Iorga, *Acte și fragmente*, I, pp. 96-7.

² P. 240.

³ P. 38.

⁴ Cf. Neculce, p. 240: «cîteva săptămîni».

⁵ Decembrie 1691.

⁶ El moare la această dată. Hammer, table.

⁷ V., asupra acestui din urmă, *Catalogul istoric* al lui Daponte, în Erbicănu, *Cronicarii greci*, p. 87 și urm. și capitolul nostru despre influențe.

⁸ La dreptul vorbind, Neculce dă această dată pentru începutul Domniei lui Constantin Duca, dar, considerînd Domnia neaprobăată de Turci a lui Dimitrie-Vodă ca fără ființă, începutul stăpînirii lui Duca coincide teoretic cu moartea lui Constantin Cantemir.

data e 13, o Luni, după cea d'întăiu Duminecă de la începutul Postului. 13 Mart a fost într'adevăr o Luni, Lunea ce a urmat a doua Duminecă a Postului mare din 1693. Înlăturîndu-se greșala în numirea Duminecii, datele lui Dimitrie, date de săptămîină și dată de lună, potrivite între ele, trebuie să fie admise. Se potrivește său ba cu inscripția de la mănăstirea familiei, Mira, în județul Putna¹, unde Antioh-Vodă a strămutat, în prima sa Domnie, corpul²? Se pare că pisană nu mai există.

În ce spirit e scrisă această operă de biografie și de memorii în același timp?

Am observat la un alt povestitor al aceluiași trecut, la un dușman personal și politic al lui Dimitrie-Vodă, lipsa de culoare, de pasiune, de viață. Ne-am mirat de tonul măsurat în care Nicolae Costin vorbește de catastrofa familiei sale, fără o vorbă pioasă pentru morții pe cari îi credea poate nevinovați, fără un strigăt de ură răzbunătoare în potrivea ucigașilor, a celor cari pregătise și a celor cari poruncise omorul. Cu fiul lui Constantin Cantemir, un om de voință și un om de patimă, nu e tot așa.

De la început până la sfîrșit, interesul personal al autorului și acel al familiei sale hotăresc alegerea faptelor, determină lumina în care ele vor fi înfățișate.

Am vorbit și mai sus de descendența tatară, care nu se poate susține, și va veni locul să arătăm că acest superb nume mongolic era un nume de împrumut, *un nom de guerre* pentru răzășul Constantin Silișteanul, pentru crescătorul de cai Constantin al lui Toader din Silișteni. Pe cînd trăiaiu încă feciorii lui Cantemir Bătrînul, cronicarul oficial al lui Brîncoveanu, care n'avea rațiuni pioase ca să creeze genealogii dușmanului Domnului său, Radu Greceanu, va să zică, scrie ca epitaf al Voevodului moldovean: «întăiu herghelegiū, apoi lefeciu, apoi și ceauș la

¹ Dicționarul județului Putna, publicat de Societatea Geografică, nu vorbește nimic despre o asemenea inscripție.— În «Istoria imperiului otoman», Cantemir dă data, corespunzătoare, de 23 Mart (p. 508, nota 73).

² Un ambasador de la Constantinopol, cel venețian, scrie la 1-iū April că bătrînul Domn moldovean a murit de necaz că n'a izbutit contra lui Brîncoveanu, «da una febre lenta, alli 26 marzo, mese passato» (Hurmuzaki, V², p. 245, n^o CCLXXX).

steagul spătăresc aicea în țară a fost ¹». Iar Nicolae Mavrocordat numește pe Dimitrie însuși «robul tătăresc ²».

Cînd îi apreciază, Dimitrie vorbește de Domniile moldovenilor de pe timpul cînd tatăl său se ridica încet către putere și însemnătate, după sentimentele și purtarea lor față de acesta. Grigore Ghica, un Grec șiret și un trădător fără de rușine, apare ca un om foarte cum se cade, iar alt Grec, mai lacom, dar mai credincios, mai cruțător față de boierii săi, Duca-Vodă, ni e înfățișat în colorii negre, pentru că în 1683 el ordonase să se aresteze Clucerul Cantemir, care voia să se întoarcă din expediție pentru a-și lua înapoi avutul de la Tatarî. Bătrînul pribegi la Munteni, iar fiul lui, multă vreme după aceasta, scrie, la povestirea prinderii lui Duca de oamenii «Craiului» și ai lui Ștefan-Vodă Petriceico: «Boierii din Țara-Românească, auzind de soarta lui Duca, li se părea că miezul iernei s'a făcut primăvară și sălbătăcia vremii s'a îmblînzit ³».

În 1684, Cantemir, sprijinit de Șerban-Vodă, era să fie numit Domn. În locul lui căpătă tronul moldovenesc un dușman cu atît mai mare, cu cît îi era rudă mai de aproape, al principelui muntean: Dumitrașco-Vodă Cantacuzino. Pentru a face să reiasă marea influență a tatălui său, Dimitrie ni prezintă întăiu pe *usurpator* stînd patru luni la Galați, fără nime dintre boieri lîngă dînsul și neavînd inimă să înnainteze către reședința sa. Cantemir intervine atuncî ca un salvator și, chemat împreună cu Gavrilică Costachi, face posibilă instalarea Domnului. Se potrivește oare expunerea cu aceia, imparțială, a lui Neculce: «Viind la Galați, răpezit-au cărți în toate părțile, să vie cineși la locurile sale, că de la puternica Împărăție sînt toți iertați, or cine ce greșeală ar fi avut. Deci, cine, pe unde a fost și auzit de prin țeara ungurească și din țeara muntenească, toți au venit ⁴»?

«Toți au venit», afară de Hatmanul Buhuș. În locul lui, se aștepta să fie numit cel mai bun ostaș al Moldovei, Cantemir. Dar bănuitorul Țarigrădean preferă pe un inofensiv boier, cu

¹ *Magazin*, II, p. 202.

² Legrand, *Épistolaire*, p. 54.

³ P. 21.

⁴ P. 224.

numele de Zosîn. Dimitrie nu uită ¹ să ni arăte în ce chip tatăl său a izbutit să umilească prin spectacolul virtuților sale războinice pe noul Hatman și pe acel care-l numise, — în lupta de la Cotnari.

În sfârșit, Cantemir ajunge Domn, prin stăruințele lui Șerban-Vodă, mai mult decît pentru ori-ce alt motiv. Toate izvoarele recunosc aceasta. Întăi cele muntene. Constantin Căpitanul scrie : «Șerban-Vodă pren mijlocu lui Suliiman-Pașa Serascher..., aș pus Domn Moldovii pre Cantemir Sărdariul ²». Cronicarul lui Brîncoveanu spune tot așa : «Răposatul Șerban-Vodă, prieteșug mare avînd cu... Serascheriul..., trimis-aș la dînsul cu cărți și cu rugăciuni, și îndată, pentru voia lui Șerban-Vodă, Domniea lui Cantimir i-aș dat» ³. Cei moldoveni nu mai puțin, afară de Nicolae Costin. Așa Neculce : «pre carele l-aș ales la Domnie boierii țerei Moldovei..., cu nevoința și cheltuiala lui Șerban-Vodă» ⁴. «Mustea», în prima versiune : «Șerban-Vodă, unde aș putut..., aș îmblat cu ce fel de mijloc aș putut împotriva lui Dimitrașco-Vodă, și aș isprăvit» ⁵.

Această origine a Domniei tatălui său — și e incontestabil că pe atunci Moldova intrase în clientela țerii vecine — nu putea însă să convie lui Dimitrie. Sprijinul muntean i se părea o înjosire, și el îl trece cu vederea. Meritele lui Constantin, și nu stăruințele vre unui patron de același neam îi dau Scaunul moldovenesc.

O bucată de vreme relațiile între Domnul făcut și acel care-l făcuse sînt foarte bune, atîta timp firește cît cel d'întăi nu caută să se emancipeze de tutela jignitoare, pentru el și pentru boierimea sa, a celui diî urmă. E vremea călătoriei lui Șerban a Iași, pentru a «ajuta» pe Turci și pentru a-și vedea protegiatul, care, el, era la lupta dreaptă cu dușmanii Împărăției, Poloniei. E vremea proiectelor de înrudire.

Lucrurile erau să se schimbe însă, din două motive : Șerban hrănia în mintea sa gîndul răscoalei contra Turcilor și, cu toate neșiguranțele lui momentane, de care vom avea prilejul să vor-

¹ Pp. 22-3.

² *Magazin*, II, p. 33 ; Cf. *Anonimul*, V, p. 22.

³ *Magazin*, II, pp. 202-3.

⁴ P. 230 ; cf. pp. 226-7.

⁵ P. 23.

bim, Cantemir era pentru stăpînirea Sultanului, care i se părea mai sigură. Cît trăi Șerban, silințele vecinului său pentru a-l face să-și schimbe direcția politică fură zădarnice. El se scusă față de Poloni în 1685, și se bătu cu dinșii; el trimise alte scuse în 1686, lăsă provisiu în Iași și un îngrijitor asupra lor, dar, cu toate că mai toți boierii îl părăsiră, cu toate că păreriile sale erau împărțite numai de Constantin Ciobanul și de Gavriliță Costachi, el nu așteptă pe rege la Iepureni, ci trecu Prutul, fără soldați și fără Curte, și se uni cu Tataarii. El ținu cu vorba pe Șerban ca și pe Poloni, și nu făcu nimic ¹.

Un pact existase, o *legătură* fusese iscălită, un jurământ fusese prestat — cum se obișnuia atunci — între Șerban-Vodă și acela pe care «Munteni» îl făcuse Domn la 1685. Cantemir își lua îndatorirea de a nu se servi nici-odată de Cupărești, de Rusetesții cari formau cel mai puternic sprijin al partidei Duculeștilor; din potrivă, el trebuia să-i prigonească, să-i distrugă. Dar, desprețuit de boierii cei mari, — el, fostul «slujitor în rînd cu slujitorii»², — săpat de Poloni, invitat de patronul său muntean să se ralieze la o politică în care nu vedea nici o garanție și nici un folos, Constantin-Vodă trebui să-și razime pe temelii solide Domnia. Adună în jurul său, el un *homo novus*, oameni noi, boierinași, cu toate că boierinașii fusese cei d'întăiu să-l părăsească la retragerea din 1686. Și, fiind-că nu boierinașii îl puteau servi la «Împărăție», el nu iertă numai pe Rusetești, dar făcu dintr'înșii cei mai interesați sprijinitori ai săi la Poartă, cei mai de aproape sfetnici și cei mai puternici stîlpi în țară. Cum putea Șerban-Vodă să ducă casă bună cu acela care domniă prin și pentru a tot puternicul Iordachi Rusët?

Cine avea dreptate dintre cei doi Domni vrăjmași? Fie-care în felul său. Șerban era îndreptățit să vadă în Cantemir un necunoscător; acestălalt putea să obiecteze necesitățile situației lui interne și externe.

Un narator fără părtenerie ar fi dat o explicație completă, expunînd dreptățile unei părți și ale celeilalte. Acest narator nu putea să fie însă Dimitrie Cantemir. Fiul trebuia să deie dreptate tatălui său. Putea să meargă însă acea dreptate până la

¹ Cf. *Vita*, p. 46 și Hurmuzaki, *Supl.* II³, *passim*.

² Mustea, p. 24.

apărarea odioșilor Cupărești, pe cari cine nu i-a urît în vremea lor, de-o parte a Milcovului și de alta?

Nu putea, nu numai pentru că această clică de jupuitori și de intriganți, azi cu unul, mâine cu cellalt, acești misiși de stăruințe, nu erau capabili de a fi apărați, ci și din alt motiv. Cum vom vedea analizînd «Istoria Ieroglifică», acei cari compromisese mai mult reputația tatălui, părăsira ceî d'întăiū, după moartea lui Constantin-Vodă, interesele filor.

Dimitrie Cantemir procede decî ast-fel. Pentru o ură veche de familie, Șerban ceruse — de învoirea celuiilalt nu se vorbește — gonirea saū omorul celor doi Cupărești ce se mai aflaū în Moldova. Pe Vodă-l oprește «mila creștinească și cinstea Domniei». Afînd de sosirea unei solii muntene, pentru a-l reclama ca datornic al lui Șerban-Vodă, Iordachi, fără să-î fi dat cineva de veste, fuge la Constantinopol. Că același Iordachi a fost rechemat, făcut Vistier, cu «cheia țerii în mînă», că i s'aū întors pagubele, că al doilea Ruset, Manolachi, a căpătat Stărostia de Putna, că ceilalți trei membri ai familiei: Scarlatachi, Lasca-rachi, Mihalachi, represintaū Moldova la Constantinopol, că ei promiteaū noului lor stăpîn Domnia munteană și, de sigur, Moldova pentru una din cele două beizadele, — aceste lucruri nu le știe autorul «Vieții». El se mărgenește a spune că Șerban s'a supărat pentru Cupărești¹, că a căutat să scoată pe vecinul saū, că n'a izbutit, fiind un trădător cunoscut, că, din potrivă, lui Constantin-Vodă i s'a dat sarcina execuției meritate contra Cantacuzinului, că el a refuzat, simțindu-se prea slab pentru a scoate și prinde singur pe un om așa de puternic. Pentru a-și apăra tatăl, Dimitrie nu-și cruță socrul, — de și trece răpede asupra incidentului; dar nu merge așa de departe cu pietatea filială încît să-și sacrifice urile sale, să îmbrățișeze simpatiile răposatului Domn pentru familia Cupariului.

Față de Brîncoveanu, care succedă, în 1688, lui Șerban, Dimitrie nu e ținut la nici un fel de cruțare. Acestuia nu-î datorîa nimic Constantin Cantemir, acestui Domn tînăr, și totuși noul Voevod muntean, răzimat pe banii, pe dibăcia și puterea sa, pretindea să exercite asupra Moldovei o tutelă și mai apă-sătoare. Nu numai că pîrile continuară și după 1688, că ele de-

¹ V. și mai sus, pp. 257-8; *Uricariul*, XI, pp. 212-5.

veniră scandaloase, publice, că aduseră omoruri, într'o țară și în cealaltă, dar ele nu se opriră la moartea bătrînului Cantemir. Acesta muri poate în ajunul mazilieî, și Brîncoveanu-și avea, în 1693, candidatul gata, acel «cocon» de Domn grec, pentru care încă din 1691 vorbea Turcilor ambasadorul frances¹. În zădar propuse Dumitrașco-Vodă, Cantemir al nostru, ales de boieri după moartea tatălui său, în zădar propuse dușmanului părintelui său uitarea trecutului, acelor «nescareva pricinî de răceală» care costase atîția bani pe ambele țeri². Brîncoveanu promise a lucra după puteri — și acestea erau mari — «spre întărirea stăpînirii» aceluî ce-î oferise pacea; apoi el dădu ordin capuchehaielelor sale să scoată Domn pe Constantin Duca, din care voiă să facă ginerele său. Dimitrie fu părăsit de toata lumea, la auzul acestei intervenții decisive. Al doilea Duca veni la Iași pentru a ținea Domnia și a serba nunta, pe cînd Dimitrie Cantemir trecu la Constantinopol, în purgatoriul mazililor, pentru a începe o luptă de fie-care clipă în potriua prigonitorilor săi. Lupta se dădea, nu numai pentru tron, ci de multe ori — din partea fiului măi mic al lui Cantemir Bătrînul — pentru viață. Să se fi împăcat ori cît de serios, ori cît de durabil, aceste lucruri nu le putea uita Dimitrie.

Își răzbună cu fapta și cu vorba, ori cînd și ori unde. În acest opuscul, ca și în toate scrierile și acțiunile sale.

Moartea lui Șerban-Vodă putea inspira bănuieli. Era un om tînăr, un om puternic, un Domn temut, un om politic ale cărui idei erau altele decît ale boierilor săi. Zvonul unei otrăvirî, din partea celor măi interesați în peirea lui, din partea celor măi amenințați sau măi incomodați de viața lui, a trebuit să se răspîndească, cum s'a răspîndit, pe acea vreme, și pentru alții, morți în împrejurări analoage. Zvonul a fost cules de Del Chiaro, care n'avea nici un interes să-l răspîndească, fiind omul Cantacuzinilor, ocrotitul lui Brîncoveanu, aceia în sama cărora cădea omorul; el a fost răspîndit cu răutate de Radu Popescu și imprumutat de la acesta de compilerul Cronicîi Bălăcenești. Se putea să-l uite Dimitrie Cantemir, care-l va fi primit de la cel măi hotărît dușman al lui Brîncoveanu și al fraților «criminali»

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II, p. 297.

² *Istoria ieroglifică*, p. 344.

ai lui Șerban-Vodă, propria văduvă a acestuia, soacra lui Dimitrie?

Pentru dînsul decî nu încapă îndoială că războinicul Domn a fost otrăvit la un ospăț de acei «oameni fricoși și afemeiați», cari-î luară succesiunea: Brîncoveanu, pe care l-a pedepsit Dumnezeu pe urmă, și Constantin Stolnicul, care trăiește încă¹. Uci-gașii sînt însă și niște spoliatori: copiii principelui mort sînt despoiați de dînsul, acei copii între cari se găsia însăși soția autorului.

Dimitrie Cantemir recunoaște că, la începutul Domniei sale, Brîncoveanu a oferit pacea Domnului moldovean, și face pe tatăl său să răspundă în același spirit. Dar dușmănia, — provocată, cum am văzut, de interesul Cupăreștilor de o parte, cari voiau să aibă în ambele țeri oameni de-ai lor și, de alta, ambiția Brîncoveanului, care voia să domine în ambele —, aduseră re-deschiderea luptei. Dimitrie trebuie s'o explice dînd vina pe eternul dușman al neamului său. El se face a crede că abia acum Cantemir chemă pe Iordachi — fără a spune că i-a dat țara în samă — și a numit capucehaie pe unul singur dintre ceilalți frați: Lascarachi.

Cum era natural, Brîncoveanu protestă, dar scriitorul găsește această protestație fără noimă și strecură în răspunsul Domnului moldovenesc că, orî care ar fi fost purtarea Cupăreștilor, din moment ce-î ține la dînsul, el, Domnul, răspunde pentru mișcările și faptele lor și că orî-cine va fi dovedit că agită își va primi pedeapsa. Brîncoveanu nu primește scusa și începe ostilitățile.

Acum în vechia ceartă dintre Cantemir și vecinii săi de peste Milcov se amestecă afacerea Costineștilor.

Înainte de a vedea cum o zugrăvește Dimitrie Cantemir, să vedem cum s'a petrecut ea în realitate.

Ca om cult, Miron Costin trebuia să prefere pe creștinii civilizați Turcilor barbari; ca unul ce fusese crescut în Polonia, ca unul ce se coboria dintr'un om de casă al lui Barnowski și Moise Movilă, ambiî prietenî ai Polonilor, el trebuia să amestece și rațiuni sentimentale în pîrtenirea sa pentru vecinii de peste Nistru; ca boier moldovean din secolul al XVII-lea, el trebuia

¹ P. 48.

să dorească schimbări în Domnie, schimbări de acelea dese care puneau coroana, pe rînd, pe capul fie-căruia.

E probabil că el se înțelesese cu Polonii încă de pe vremea cînd participa, cu Duca-Vodă, la expediția de la Viena și că prinderea Domnului în satul unde poposise după trecerea munților era rezultatul unei conspirații boierești alcătuite de Miron însuși, între alții. După prinderea lui Duca, el intră cu bucurie în Divanul lui Petriceicu, făcu supt Dumitrașco Cantacuzino un scurt stagiu de emigrație în Polonia și, asigurat prin numirea lui Cantemir, se întoarse în țară îndată după 1685, fără bani, dar cu planuri destule. Noul Domn îi boieri copiii. Ioniță fu făcut Serdar, Nicolae treti Logofăt, Pătrașco vătav de aprozi și apoi Cămăraș și viitor ginere al lui Vodă¹. Cit despre Miron însuși, el fu pus Staroste la Putna, — o graniță prietenească prin 1685 —, pe cînd frate-său Velicico devenia Hatman.

Întorcîndu-se în Moldova, Miron păstră vechile sale legături cu Polonii. Între anii 1687 și 1689 el trimite continuu știri acestora. Dar aceasta nu constituie o dovadă de trădare pentru dînsul, căci cu Polonii corespundea, nu numai Constantin Stolicul², ci și Domnul Moldovei însuși; acesta dă în 1687 «știri și sfaturi»³, trimite solii în 1687 și 1688⁴. În Ianuar-Februar 1689, Vodă corespunde încă cu vecinii săi⁵. Ba chiar, în cursul uneia din cele două expediții, Domnul scrisese regelui din «Wulce», pentru a se scusa că, «din cauza bătrîneții și boalei, n'a putut să vie în persoană înaintea Craiului» și pentru a duce un dar și o scrisoare de la «nepotul» Domnului, din Țara-Românească⁶.

Și Cantemir nu trăda numai față de Poloni, — o trădare pe care o recomanda slabilor noștri Domni instinctul de preservare —, ci și față de Imperiali. Întăiu prin agenții imperiali său Franciscanii din Iași, apoi prin solii săi solemnî, Ioan Buhuș, fiul lui Alexandru Hatmanul, și «Petrașco», adecă Petrașco Costin, fiul lui Miron, el negociè cu Heissler, în 1689 și 1690. Se pare

¹ Neculce, pp. 230-1. Cf. *Vita*, p. 31.

² V. mai sus, p. 160.

³ Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 162.

⁴ *Ibid.*, pp. 173-4, 177.

⁵ *Ibid.*, pp. 182-3.

⁶ Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 126-7, No. LXIV; data de 1679 e greșită; nu domniă atunci Cantemir.

chiar că un tratat fu încheiat la Iași și că boierii, între cari și Costineștii, trebuiră să-l iscălească, de bună voie sau cu de-a sila ¹. Tragerea de inimă a lui Constantin-Vodă nu încetă decît atunci, cînd cu biruința Turcilor la Zernești dispăru pentru mult timp primejdia unei invasii nemțești în Moldova.

Cu aceasta am ajuns în 1691. În acest an, Brîncoveanu făcu o mare sfortare pentru a scăpa de toți dușmanii săi. Trimise solii și răspîndi bani și pîri la Poartă pentru a aduce scoaterea din țara sa a «Curuțului» Tököly, pentru a se numi altcineva ca principe *in partibus* al Transilvaniei, pentru a se schimba Domnul Moldovei. Vedem, în schimb, pe ambasadorul frances, cel mai mare dușman al Munteanului și sprijinul de căpetenie al lui Tököly, stînd în cea mai bună înțelegere cu Cupăreștii, numind pe unul dintre dînșii interpret al ambasadei, în timpul cînd punea candidatura lui Constantin Duca la tronul Țerii-Românești.

Pe urmă, în acest an, cu toate silințele și stăruințele lui Cantemir, regele Poloniei pătrunse din nou în Moldova, și încă la 20 Octombrie el se afla în Nord-Vestul țerii. Data aceasta, Cantemir, furios pentru noua prădăciune a stăpînirii sale, urmări cu patimă pe dătătorii de foc ai Craiului, prin Tatarii săi, și întreprinse o serie întregă de expediții de recuperare.

Ca să vie regele, trebuia, — judeca bătrînul Domn, — ca el să fi fost chemat de cineva, de cineva care rămăsese trădător. Trebuia să existe apoi o legătură între Brîncoveanu, un cunoscut *hain*, și regele creștin care năvălise. Cine putea stabili legătura mai bine decît iubitorul de Poloni Miron, Staroste de Putna? Nu era acesta un nemulțămît, un degradat, un fost Mare-Logofăt, care, fiind supt noua Domnie simplu Staroste de Putna, pomenia în semnătura sa numai vechiul titlu de cinste? Și apoi, asupra legăturilor vechi cu Poloni, cu Imperialii, prea știaū multe Costineștii!

Bănuielile de trădare, de înțelegere cu dușmanii veniră de la sine. Cupăreștii se însărcinară să aducă probele, — nu scrisori, care nu erau sau nu se putuse prinde, ci pîrile orale. Cantemir crezu într'însele, lovi și, fiindu-î frică de partida lovită, de Brîncoveanu

¹ V., pe lingă inedite, și *Monumenta comitialia Transsylvaniae*, XX, pp. 88-9, 101-2.

veanu, de Turci, lovi de moarte. Aceasta pare să fie *istoria uciderei Costineștilor*¹.

Dimitrie Cantemir nu ni dă decît o pătimașă pledoarie de partisan politic. Neavînd dovezile hotărîtoare, care puteau îndreptăți execuțiile din 1691, el răscolește trecutul, culegînd toate bănuielile ce căzuse vre-o dată asupra familiei lui Miron Costin. Pe cînd Domnul era numai Serdarul Cantemir, în 1683, cînd acesta-și ceru voie să părăsească oastea pentru a se întoarce la vatra sa prădată de Tatarî, Miron l-ar fi denunțat ca om primejdios, cu gînduri rele. Dar Voevodul Moldovei uită insulta adusă boierului. Miron fu rechemat, copiii lui ridicați în boierii; o căsătorie trebuia să împace cu totul pe vechii dușmani.

Dar vechii dușmani se arătară neîmpăcați. Ei primiră cinstea, primiră dregătoriile, și păstrară în inimile lor neprietenia. În 1686, în momente de grele nedumeriri pentru Constantin-Vodă, ei intrară în legătură cu regele polon. Aflînd, Domnul luă de la Velîcico trădătorul comanda trupelor, fără a-și arăta alt-fel mînia. Atunci, instigați de acel pe care-l lovise măsura, pedeștrii din oaste își cerură cu zgomot lefile pe jumătate de an. Li se dădu plata pe trei luni numai, și mișcarea criminală se potoli. Dar ea izbucni din nou, și aduse, nu pedeapsa principalului vinovat, ci numai schimbarea căpitanului Mitre.

Maî mult, vînzătorul uitat nu se sfi a merge pînă la omorul binefăcătorului său. Oștile, scăzute la număr, lipsite de căpeteni, care se dusesse la Iași să se închine Craiului creștin, trecea Prutul, și bătrînul soldat care era Vodă, asista la această plăcută priveliște, pe un jilț așezat pe rîpa prăpăstuită a Prutului. Velîcico ar fi făgăduit atunci cincî sute de galbeni aceluî care ar fi răpezit în apă pe Domn.

Acesta scăpă de moarte, și iertă. Velîcico rămase la Curtea lui, Miron și fiii săi nu gustară din amărăciunile maziliei. Atunci ei, îndemnați de o mărinimie pe care o interpretau ca slăbiciune, se puseră în serviciul lui Brîncoveanu. Conspiratorii, cu cari se unise alți influenți boieri de țară, cărora veneticii Cu-părești li făceau umbră: Costăcheștii, fură descoperiți însă de

¹ Încă în August 1692, vedem o acuzare de «mîzdă» adusă de Domn contra mortului Velîcico, care ar fi făcut pentru bani o nedreptate (*Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VI, pp. 100-3).

norocul cel bun al lui Cantemir. Vasile Costachi încercă să tragă la sine și pe unul din cei mai credincioși Curtenii ai lui Vodă, Comisul Ștefan Cerchez, și acesta, călcînd jurămîntul pe care-l făcuse de înaintea pentru înțelegerea nelegiuită, destăinui totul.

Și iarăși răbdarea iertătoare a lui Cantemir învinse. El se făcu a lua drept bune știrile date de Miron că se gătește ceva în potriva lui la București și nu-și retrase măcar făgăduiala că va da după Petrașcu Costin pe una din Domnițele sale, Safta: nunta trebuia să se facă de Crăciun, la sfîrșitul anului 1691.

Tolerați, conspiratorii luară toate măsurile pentru a izbuti. După propunerea lui Brîncoveanu, Domnul Moldovei trebuia să fie ucis, cu familia, credincioșii și Iordachi, în chiar ziua nunții împăciuitoare.

Aici să ne oprim un moment. Costineștii erau niște oameni luminați, niște buni creștini: se putea ca în mintea celui mai miserabil dintre boierii timpului să încolțească o atît de infamă idee? Să-șiucidă cuscrul, oaspetele în ziua de bucurie a unei nunți? Cu ce-și puteau ei răscumpăra sufletele de veșnica pedeapsă după o crimă atît de neagră și de josnică? Și cine era în acele timpuri care să nu se gîndească, înaintea de a-și mînji mîinile de sînge, la răsplata dumnezeiască?

Pe urmă unde să-l omoare, pe Domn, pe familia, pe prietenii și susținătorii lui? Nunțile domnești se făceau doar cu strălucite petreceri, în mijlocul unei mulțimi nenumărate, supt paza slujitorilor în arme! Dacă apoi relațiile între cele două partide ar fi fost așa de încordate, se putea să nu fi simțit nimic vulpea fină care era Iordachi Ruset? Se putea să surprindă cineva pe acest Grec cu apucăturile feline, și aceasta în zgomotul și animația unei serbări domnești?

Și, dacă un asemenea omor, vrednic de cele din urmă timpuri de decădere ale unui popor putred, dacă această crimă inexpiabilă și imposibilă, s'ar fi săvîrșit, la ce ar fi putut ea să folosească? Ar fi incuviințat-o oare Turcii, dînd caftanul de Domnie lui Velicîco-Vodă? Se poate crede un lucru ca acesta? Precedente nu existase, fiindcă nu puteau să existe, fiindcă nici-odată pînă atunci, de la vechile timpuri ale lui Gașpar-Vodă, mîna viclenilor nu cutezase să atingă capul sfințit al Domnului. Însă fără îndoială, un act ca acesta, măcelărirea «robului împărătesc» din Iași, distrugerea familiei și a clientelei lui, ar fi spul-

berat tronul lui Brîncoveanu însuși și ar fi făcut să cadă în piețele Constantinopolului capetele tuturor vinovaților!

Un plan ca acesta, care nu se putea înjgheba nici la Constantinopol, în focul luptei pentru Vizirat, trebuie înlăturat decî cu desăvîrșire. Dacă plănuiaŭ ceva Costineștii, nu puteau plănui decît ceia ce plănuise și îndeplinise orî cine aproape dintre boierii moldoveni ai epocii, Cantemir însuși ca și mai toți colegii săi de odinioară. Să emigreze adecă la Munteni, să-și aleagă un Domn, fie și Velicico, și prin banii lui Brîncoveanu să-î capete confirmarea de la Poartă. Dar atunci pribegirea s'ar fi făcut înaintea de nuntă, căci se întrebă cineva la ce mai putea folosi acum încuscrirea cu Domnul care trebuia să cadă?

Trebuie, prin urmare, să se aleagă una din două: sau Costineștii și feciorii lui Gavriliță, aliații lor, se gătiaŭ de pribegie sau de nuntă. Una sau alta.

Planul de emigrare e cel mai probabil. Vorbînd de o nuntă a unuia din fiii lui Miron, care trebuia să se serbeze tocmai în Decembre 1691, Dimitrie Cantemir nu se înșela. Era să se facă o nuntă, dar nu aceia de care vorbește el. Petrașcu Costin fusese logodit cu Domnița Safta¹ și logodna nu fusese stricată. Neculce, care ni vorbește² și el de pregătirile pentru această nuntă fără termen, — pregătiri care, dacă aŭ fost reale, erau făcute numai pentru a ascunde Domnului pregătirile fugעי —, Neculce adauge că Nicolae Costin pornise chiar, în momentul catastrofei familiei sale, spre Constantinopol, pentru a lua pe «fata Ducăi-Vodă», acea Domnița Elena, pe care știm că a și luat-o.

Pentru a se înțelege asupra emigrării comune, pentru a o întreprinde chiar, boierii moldoveni se adunau, spre a nu inspira bănuieli, la vre-o serbătoare de familie. Așa, Cantemir Clucerul și aliații săi politici ieau în 1683 hotărîrea definitivă a emigrării la nunta din Țuțcani a ficei celui d'întăiu cu Lupu Bogdan³. Acum, în 1691, tot în Țara-de-jos, departe de Curte, la «Băcani din sus de Birlad», se făcu o nuntă politică. Dimitrie spune că Velicico, vădov, ar fi luat pe fata lui Paladi Vistierul, care era văr după

¹ Neculce, p. 231; *Vita*, p. 31.

² P. 241.

³ *Vita*, p. 18.

tată cu Lupu Bogdan, ginerele Domnului ¹. Dar Vistier era Iordachi Ruset și «Paladi Vistierul» era Toader Paladi, tatăl lui Ioan, care Ioan *era*, ni spune Neculce ², în 1691 «cumnatul» lui Velicico. Velicico putea să fi luat în adevăr pe fata lui Toader, dar când trăia acesta și era Vistier; în 1691 el putea să fie văduv, era probabil văduv, fiind-că de soarta soției sale, după execuțiile din Decembre, nu se vorbește nimic în Neculce, dar era văduv, nu de o femeie din familia Paladi, ci de o Cantacuzină, prin care se stabilise înrudirea cu Racovițeștii ³. El nu venia deci la Băcani pentru a se însura din nou cu femeia care-i murise, ci pentru a asista la nunta viitorului său nepot Ioan cu o soră a lui Mihaï Racoviță: așa zice Neculce, și așa trebuie să fi fost ⁴.

La nuntă, conspiratorii, continuă Dimitrie, ar fi ridicat păhare în sănătatea Măriei Sale Domnului celui nou și ar fi jurat din nou: între jurători însă se găsea un anume Țifescul, care spuse lui Cantemir ce auzise și ce se petrecuse.

Pe atunci, pentru a face propuneri de căsătorie între Dimitrie și una din fetele lui Brîncoveanu, un sol muntean sosi la Iași, unde beizadeaua se întorsese abia de la Constantinopol. Cu dreptate sau fără, Domnul Moldovei văzu în sol, Banul Vintilă Corbeanul — Dimitrie scrie greșit «Cornescul» —, un spion. Trebuind să răspundă politetii, — de sigur foarte rară pe acest timp —, a vecinului său, el trimise la Curtea din București pe ginerele său Lupu Hatmanul. Acestuia-i dădu, ca tovarăș de ambasadă, pe Gheorghită Mitre ⁵, pe «Gheorghită, fratele lui Mitre», spre a vedea ce vor face, prin acest bănuț, bănuții cei-lalți. Scrisorile lui fură deschise în taină, umbletele lui spionate, dar din însăși povestirea lui Dimitrie Cantemir reiese că nu se căpătă ast fel lumina și dovezile așteptate. Răvașele nu cuprindeau nimic și, despre alte descoperiri, nu ni se spune nici-un fapt precis. Ba încă, panegiristul lui Constantin-Vodă insistă asupra faptului că misiunea lui Gheorghită nu izbuti.

¹ P. 58.

² P. 240.

³ Cf. Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, II, pp. 188-9.

⁴ Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, p. 57 și urm.; Ghibănescu, *ibid.*, p. 394.

⁵ Neculce, p. 242.

Dar, intețit de Cupărești, de «boierinașii» cari-i formaū clientela. Cantemir era hotărît să deie lovitura. Poate că încă un motiv al neașteptatei măsurî sîngeroase, venite de la un om așa de bun, era tocmai întoarcerea lui Dimitrie, ascultarea spuselor acestuia în privința intrigilor de la Poartă.

Dar firește că nu Dimitrie însuși ni va spune aceasta. De la dînsul aflăm numai atîta, că Domnul porunci Costineștilor să se ție gata de nuntă: ce conlusie se poate trage de aici decît aceia că prin acest ordin Cantemir voiă să-și oprească victimele? Miron plecă la țară, Velicico voiă să-și urmeze exemplul, dar fu oprit, ca și Vasile Costachi. Chemat pe neașteptate, într'o noapte, Gheorghită, înpăimîntat întăiū, cîștigat apoi printr'o făgăduială de iertare, spuse și iscăli tot ceia ce se ceru de la dînsul, pîrînd ca vînzători ai Domnului și pe Lupu Costachi, Antioh Jora, Constantin Razu, Pavel Bujoreanu. Velicico fu adus la Curte, tăgădui, fu bătut cu buzduganul de Domn, închis și tăiat. Miron avu peste puțin aceiași soartă, și Dimitrie pretinde că osînditul fără vină ar fi recunoscut «păcatul» său, într'o ultimă scrisoare către Vodă, și s'ar fi rugat de iertare.

De mult nu se mai tăiasse boieri în Moldova, și omorul fără motive precise al celor doi fruntași boieri putea să aibă urmări pentru principele care ordonase tăierea lor. Pe de altă parte, omorîndu-i pentru bănuiei de înțelegere cu Brîncoveanu, Cantemir ofensa în chipul cel mai grav pe acesta. Trebuiaū bani și minciuni: de amîndouă mijloacele se folosi bătrînul muncit de muștrări de cuget.

În urma pribegilor porniți după prigonirea din Decembre 1691 pentru a lua scrisorile și sfaturile Domnului muntean și a face arz la Adrianopol, — Cantemir trimise deputația sa, în fruntea căreia stătea autorul moral al uciderii, Iordachi Ruset. Cei doi morți erau învinovățiți față de Turci că fusese prielnici hoților, că ei încercase a-l ataca fățiș cu armlee, că toți conspiratorii meritase moartea, dar unii fusese cruțați pentru că datoriau bani Turcilor. Aceste scuse — falsificații grosolane ale adevărului — e silit a le reproduce și Dimitrie, în panegiricul său.

Brîncoveanu era un om bogat și ager, dar Turcii știaū și ei cît temeū pot să puie pe credința lui. Pirișii fură trimiși înapoi la Domnul lor și, după o scurtă închisoare, acesta-i iertă

cu desăvîrșire. Încurajat de acest «succes diplomatic», el încercă să-î facă vecinului ceia ce vecinul voise să-î facă lui. Comandă din Brașov, principalul deposit de pribegii munteni, un stoc de cinci persoane, cari fusese toți în oastea lui Heissler la 1689 și dintre cari unul purta și o semnificativă chică «nemțească». Dragomanul frances îi duse la Poartă în ziua de 24 Decembre 1692; dar pîra lor căzu cu desăvîrșire. Precum pribegii moldoveni fusese trimiși poclon lui Cantemir, Brîncoveanu intră în posesiunea «nemulțămiiților» munteni. Neavînd motivele de iertare pe care le avuse adversariul său, el îi spînzură, pe cei doi șefi adevăți: Staico și Preda Prooroceanul.

Autor tendențios, Dimitrie vorbește de pîrîtorii moldoveni, trimiși de Brîncoveanu și insistă asupra clemenții de care a dat dovadă tatăl său, dar tace molcom asupra actului de răzbunare, săvîrșit cu așa de puțin succes de acesta din urmă.

În resumat și încheind această lungă cercetare, care era indispensabilă pentru o carte care până acuma n'a fost supusă criticii, — cine vrea să cetească o interesantă povestire din trecutul Moldovei, poate lua cu încredere în mînă «Viața lui Constantin Cantemir»; dar cine va cerceta adevărul, va trebui neconținut să întrebe aiurea, pentru a îndrepta greșelile de fapte și a rectifica judecățile.

Să examinăm acum al doilea capitol din partea modernă a «Hronicului».

Chiar cînd nu-și scria capitolele răslețit, Cantemir se repetă adesea. Mă îndoiesc dacă ar fi știut să contopească în opera sa, — lucru din cele mai grele, — istoria Moldovei cu istoria Țerii-Românești. Mă îndoiesc iarăși dacă el a avut măcar ideia acestei contopiri. Căci e mult mai probabil că el n'a înțeles istoria Romînilor alt-fel de cît ca istoria paralelă a celor două principate.

Am văzut un capitol de istorie moldovenească. Iată acum unul din istoria munteană.

Acesta începe cu moartea lui Constantin Postelnicul Cantacuzino, o figură din cele mai frumoase ale trecutului nostru. Vorbînd de uciderea lui din ordinul lui Grigorașco Ghica, — o faptă rea și mai puțin îndreptățită decît tăierea fraților Costin —, până și cronicarul partidei opuse Cantacuzinilor nu îndrăznește a o califica limpede de execuție meritată. Aceasta o face,

din ură pentru Constantin Stolnicul, Dimitrie Cantemir, care ținea totuși pe nepoata de fiu a asasinatului. Postelnicul a fost omorât, scrie el, «fiind-că s'a dovedit» — și nu se *dovedise* — «că întrigă în contra Domnului și voiă să-l înnegrească cu minciuni la Înmalta Poartă».

E curios că, depărtat din ce în ce mai mult prin locul de ședere și ocupațiile sale de politică, și de politica românească, sufletul lui Cantemir nu se îmbunase pentru dușmanii săi, pentru dușmanii săi morți, chiar pentru aceia cu sufletul cărora trebuia să-l împace legături nouă de familie. Așa îl vedem îndată după aceasta accentuind cu violență contra lui Șerban-Vodă că a trăit cu Doamna Anastasia a lui Duca-Vodă, — ceia ce spune și Del Chiaro, — și că a cumpărat tronul, — ceia ce era natural¹.

Va să zică, Del Chiaro dădea și el cea d'intăiu știre. O dată și pe a doua, cu toate că în alt ton decît acel al unui dușman. De aici încă observăm întrebuițarea, care va merge până la transcriere, a autorului de memorii italian. Mai departe, cînd pomenește de oprirea Doamnei Maria a lui Șerban-Vodă la Cotroceni și fixează suma pe care i-a stors-o noul Domn pentru a-și stabili situația la Turci, Dimitrie culege iarăși din Del Chiaro. Acesta spune că văduva lui Șerban-Vodă a trebuit să plătească trei sute de pungă, iar autorul «Evenimentelor», prefăcînd în lei, vorbește de 150,000 de lei².

Cantemir pune de la dînsul numai aprecierile, care sînt, evident, din cele mai dușmănești pentru prigonitorul său Brîncoveanu, căinările pentru soacră-sa: «amărîta de ea». «Cine nu s'ar fi minunat de marea răbdare a lui Dumnezeu!» Încolo, și ducerea Doamnei în Ardeal, la 1689, e luată din Del Chiaro. Originală e însă spița neamului lui Brîncoveanu: dar în ea polemistul amestecă și neexactități: așa, Papa Postelnicul n'a fost spînzurat

¹ Cu cît era mai nobil sufletul lui Șerban Cantacuzino, care aflînd, în Iulie 1685, de moartea prigonitorului său Duca-Vodă (24 Mart precedent), îl căinează pentru moartea lui între străini (Legrand, *Ép. grec.*, pp. 4-5). E adevărat însă că Șerban avea motivele sale de a regreta pe îngăduitorul soț ce fusese Duca, și chiar în scrisoarea citată el se gîndește și la soarta văduvei, «Doamna sărmana»!

² În ediția Sion, din greșală: 250.000. Dar Dimitrie schimbă pe Del Chiaro, afirmînd că Brîncoveanu, nu numai că nu s'a opus alegerii sale proprii, dar s'a și bucurat de dînsa.

de Grigore-Vodă, ci măcelărit de Seimeni în 1655¹; nu Șerban-Vodă, ci Constantin Stolnicul a crescut pe orfan; acesta nu a fost Spătarul, ci Logofătul unchiului său.

Călătoria lui Brîncoveanu la Adrianopol, în 1703, e expusă exact, dar și aici Dimitrie Cantemir împrumută de la călăuzul său pentru istoria munteană, Del Chiaro. În continuare, el adaugă ici și colo lucruri nouă: așa pomenirea «solului» muntean la Moscova, David, — Ceaușul David Corbea, ceauș spătăresc, însărcinat și cu misiuni la Brașov², unde tatăl său fusese dascăl, dascălul Ioan Corbea³, călugărit în Țara-Românească⁴, — care David scrie scrisori în această calitate⁵.

Intrigile care preced căderea lui Brîncoveanu sînt povestite ca și în Del Chiaro. Dimitrie adaugă că ar fi primit însuși misiunea de a prinde pe hainul Domn muntean, căruia trebuia să i se substituie, lăsînd în Moldova pe fratele său, pe Antioh, sau altcineva. Alte destăinuri importante urmează. Muntenii îl pîresc la Țar⁶, care invită pe Brîncoveanu a se împăca, pentru binele creștinătății, cu vecinul său. Pentru a sondă intențiile lui Cantemir, Constantin-Vodă ordonă lui Corbea să vie de la Chiev la Iași, ca să vorbească lui Dimitrie de legătura recentă dintre Țara-Românească și Împăratul ortodox: autorul adaugă că, drept răspuns, el a semnalat dușmanului său statornic gîndul ce aveau Turcii de a-l prinde. Ca mulțămită, Brîncoveanu ar fi împărtășit lucrul lui Carol al XII-lea, care fu îndemnat să-și retragă trupele din țara nesigurului Domn al Moldovei, ceia ce se și făcu. Pe de altă parte, Voevodul muntean s'ar fi îndreptățit la Poartă că nu poate îndeplini poruncile împărătești pentru poduri și zaherea, pentru că nime nu-l mai ascultă după zvonul de mazilie pe care l-a răspîndit Cantemir.

Ast-fel își explică Dimitrie trădarea față de Turci, care, ori

¹ *An. Ac. Rom.*, ser. I, X², p. 291.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 249, 251, 252; *Condica Vistieriei*, p. 352 (1697): «S'au dat la David ceaușul spătăresc și la Damaschin dascălul, cînd s'au dus în Ardeal».

³ Sterie Stinghe, *Istoria besearică Șcheailor Brașorului*, pp. 17, 19, 41.

⁴ *Ibid.*, p. 20.

⁵ Tocileșcu, *Raport*, p. 51. El merge și la Adrianopol, în 1701, cu Marele-Comis și Constantin Slugerul; *Cond. Vist.*, p. 642.

⁶ Din greșeală, ed. Sion dă: «Împăratul Germaniei».

cît de utilă ar fi putut să fie țerii sale, ori cît de prielnică civilizației, ori cît de plăcută lui Dumnezeu, rămînea totuși o călcare de jurămînt, o răsplătire prin rău a binelui primit de la Sultanul. Pledoaria istețului avocat politic — pledoarie făcută, evident, pentru public, și nu pentru cabinetul rus, față de care trădarea era cu atît mai meritoasă, cu cît mai puțin ar fi fost silit la dînsa trădătorul —, pledoaria aceasta e foarte dibace. Dimitrie-Vodă n'a făcut până acum decît bine în toate părțile, și s'a ales numai cu rău. Intrigile, pe care nu le-ar fi provocat, continuă în potriva lui, pentru a-î face situația intolerabilă. Vizirul se convinge la primirea pîrilor lui Brîncoveanu, chiamă pe capuchehaia Moldovei¹, îi cere explicații, pe care se face a le crede, și apoi, cu toate protestările făcute de acesta, îl aruncă în temniță. Se ieau la Constantinopol măsuri pentru prinderea noului și neiertatului necredincios al «Împărăției»: Dimitrie primește ordinul de a se înfățișa la Tighinea, pentru războiul în potriva Rușilor, la 23 April, de Sf. Gheorghe, iar serascherului din cetate i se dă acela de a pune mîna pe hain².

Deci vina trădării, care ajunsese singura scăpare pentru Cantemir, amenințat cu mazilia și teribilele ei consecințe, cade asupra lui Brîncoveanu. Țarul trimite Domnului moldovean trupe de apărare, pe care acesta nu le ceruse, dar care i se conveniau pentru «purtarea lui bună» lăsată în clar-obscur. Sosesc pe rînd — se vede din corespondențe ale timpului³ că povestirea e foarte exactă — Cropotov, Șeremetev, Țarul Petru însuși.

Apoi neîmpăcatul vrăjmaș al lui Brîncoveanu se întoarce la acesta, pentru a-î încondeia înșelăciunile. La Țar vine în Iași Castriotul, boier muntean, vrednic de a fi numit «Iscariotul». El presintă îndreptățiri meșteșugite pentru provisiile pe care Brîncoveanu le făgăduise și nu le dădu, obiectînd sosirea Vi-

¹ Acest capuchehaia ar fi fost, după N. Costin, Maxut, de la care acesta iea informații (p. 109), dar în Neculce i se dă numele de «Iano» (p. 305).

² Despre frica lui Dimitrie în această privință și efectele ei, — atacul unor Turci cari i se păreau că pot avea această misiune, — v. N. Costin, pp. 99-100; Neculce, pp. 307-8; Iorga, *Acte și fragm.*, I, p. 314. Neculce confirmă și ordinul pentru prinderea lui Brîncoveanu, pe care Dimitrie-l primi oral de la patronii săi turci, în scris de la Hanul, iar de la Turci, în formă oficială, tocmai la sfîrșit. Despre retragerea grăbită a Suedesilor ce ierna la Iași vorbesc Nic. Costin și Mustea.

³ D. ex., cele tipărite în Hurmuzaki, *Supl. I* și Iorga, *Acte și fragmente*, I.

zirului cu tabăra, apropierea Hanului tătäresc. Misiunea aceasta, în care un călugăr întovărăşia pe Castriotul, e pomenită şi în corespondenţele citate: cînd, la 23 Iunie st. v. 1711, Ţarul sosi la Iaşi, el găsi acolo pe Castriot, şi alătura cu el pe Spătarul Toma Cantacuzino, cari întovărăşiră trupele ruseşti în tot timpul expediţiei¹.

Cantemir pretinde deci că Trimisul Domnului muntean era un mincinos, un spion şi, nemulţămîndu-se cu atîta, susţine că cel de-al doilea din aceşti «oameni ai dracului», călugărul, ar fi aflat «un mijloc diavolesc ca să bage în cursă o armată de creştini şi fără muştrare de cuget să dea în minile Turcilor pe acest uns al Domnului», adecă Împăratul Petru.

Am văzut că Brîncoveanu avea un cronicar oficial, care scria în sensul lui istoria timpului, şi povestirea acestui cronicar îmbrăţişează şi aceste evenimente din 1711. Căutînd acolo, aflăm că în adevăr Ţarul găsi la Iaşi pe Toma Cantacuzino şi pe Castriot: «un boiarîu bătrîn, anume Gheorghie Castriotul biv Vel Comis, om învăţat şi întru toate iscusit, carele şi mai denainte era Ţarului cunoscut»². Cel d'întăiu fugise, din îndemnul unor trădători munteni şi al lui Dimitrie: «Vestitul telpiz, Domnul ţărei Moldovei Dumitraşco-Vodă Cantemir, cu care şi mai înainte vreme înţelegere avusese, de vreme ce mintea amînduror la acest fel de lucruri blestemăţeşti şi necuvioase bine se potrivia». Cel de-al doilea venia din ordinul Domnului său, pentru a «îmbuna» pe «Muscali», a-î face să nu-l bănuiască, a-şi salva adecă reputaţia de «Domn creştin şi pravoslavnic». Dar el avea şi misiunea oficioasă, din partea Turcilor, cari nu credea în posibilitatea unei victorii, — de a negocia pacea: «Să

¹ Hurmuzaki, *Supl.* I, pp. 411-2; Iorga, *Acte şi fragmente*, I, pp. 313-4, 315. Aceasta o spune şi feld-mareşalul Şeremetev, care înaintează Ţarului, imediat după sosirea în Iaşi, scrisoarea Brîncoveanului către Golovchin (*Arch. din Iaşi*, VI, p. 463). La 24 Iunie st. v., Domnul moldovean, pe care Ţarul îl dezmiarda ca pe copilul său, dădu un mare banchet liberatorului imperial. Unul din cronicarii moldoveneşti afirmă că la acest banchet asistau Toma şi «lîngă dînsul alt boier de-a Muntenilor, Gheorghie Castriot Comis» (Nic. Costin, p. 102). Şi după ştiri din lagăr (*Acte şi fragm.*, I, p. 322), «Trimisul muntean» asistă la petrecerea dată de Ţar la 27 Iunie (8 Iulie), aniversara bătăliei de la Pultava.

² Castriotul e menţionat în Greceanu şi cu prilejul celei de a treia descrieri a nunţii Domniţei Ancuţa cu Nicolae Roset (ms. Academiei, an. 1704).

mijlocească [Vodă] ca un creștin către creștini». Propunerea nu i se primește, fiind-că acum Toma stricase, cu calomniile lui, părerea bună pe care o avea Țarul despre Brîncoveanu: «că toate lucrurile Toma le strămutase și foarte la cale rea, împreună cu Dumitrașco-Vodă Cantemir, le pusese».

Deci campania continuă. La Prut, foametea muncește pe Ruși. «Caii ajunseser de-și mînca coadele și coamele.» «Strîmtorați, Muscalii îndată pricină de pace aș pus mijlocirea creștinului nostru Domn.» Ei îi explică de ce nu i s'a dat «audienție, adecăte ascultare» și declară că acum voiesc pacea. Turcii o primesc, dojenind pe dușmanii pentru zăbavă, fără care n'ar fi ajuns aici.

Cine are dreptate? Cantemir, care, tăcînd despre Toma Cantacuzino — mărturie a complicității —, vede în emisarii rivalului său niște spioni, dușmanii ai creștinilor, sau Brîncoveanu, care se lăuda cu facerea păcii de dînsul, în numele Turcilor?

Ei bine! ori cît de curios ar părea, dreptatea o are Brîncoveanu.

Avem întâiu un ziar al campaniei de la Prut, ziar scris de unul din ofițerii lui Petru-cel-Mare¹. În acest ziar, intervenția lui Brîncoveanu pentru pace e expusă întocmai ca la Greceanu: «Și Castriot, între altele, aduse și aceia ca Marele-Vizir a poruncit Domnului său, prin patriarhul de Ierusalim, să se informeze pe lingă Măria Sa Țarul dacă n'ar fi aplecat către pacea cu Poarta, căci avea de la Sultanul depline puteri pentru aceasta». Ofițerul rusesc anonim arată și el că Țarul a răspins propunerea lui Brîncoveanu, necrezînd-o serioasă și temîndu-se să nu crească, prin primirea ei, încrederea într'înșii a Turcilor. Dacă ofițerul greșește cînd spune că, alături de Toma Cantacuzino, Castriot a stăruit și el pentru coborîrea unui detașament rusesc spre Siret și Brăila, unde erau magazinele, el afirmă, spre sfîrșit, ca și cronicarul oficial al lui Brîncoveanu, că la 10/21 Iulie, strîmtorați de lipsă și de dușman, Muscalii «hotărîră, ca, după propunerea pomenitului Castriot, să ofere pacea Turcilor».

Patriarhul Hrisant era, în adevăr, pe acest timp în principate, podobă învățată a Curții domnești din Muntenia². Vom

¹ E publicat în Hurmuzaki, *Supl.* I, pp. 411-2, — în franțuzește — și, într'o mai bună formă, în versiune nemțească, în Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 313-4.

² V. p. 58 și Legrand, *Épistolaire grec, passim*.

vedea că el juca și un mare rol politic în serviciul binefăcătorului său de pe tronul Țerii-Românești. Nimic mai probabil decât acest nou amănunt privitor la negocierile propuse, amănunt pe care nu-l cuprinde Greceanu, dar care se potrivește foarte bine cu spusele acestuia.

Un alt izvor străin acuma. Nu e altul decât Voltaire, care a avut, cred, alt informator pentru acest lucru decât ofițerul rus. Sosind la Iași Țarul, spune Voltaire, Domnul muntean, care negociase odinioară cu el prin intermediarul «episcopului de Ierusalim»¹, «devenit din nou partisan al Porții și, făcându-se că ține încă cu Țarul, îi propuse pacea, de și Marele-Vizir nu-l însărcinase s'o facă. Petru simți cursa: el ceru numai provisiile, pe care Brîncoveanu nu putea să nu voia să le deie»².

În sfârșit, aflăm confirmarea cea mai deplină a aserțiunii lui Greceanu în cronica lui Neculce, Hatmanul, intimul, sfetnicul de căpetenie al lui Dimitrie-Vodă, care știa tot și, — prin aceasta se deosebește de fostul său stăpîn, — ni-a și spus tot.

«Împărăția Turcului, înțelegînd de Moscali că vin mulțime, tare s'aun îngrijit că se va ridica toată Creștinătatea, de toate părțile, asupra lui; și aun și trimis de olac de aun chemat pre Sfinția Sa prea-sfințitul părinte chir Hrisantos, patriarhul Ierusalimului, și i-aun zis ca să scrie o carte la Brîncovanul..., știind Împăratul că avea prieteșug patriarhul cu Brîncovanul-Vodă și Brîncovanul-Vodă eară avea prieteșug vechi cu Moscalii, și să scrie Brîncovanul-Vodă și să trimită un om a lui la Moscali să facă pace, și va lăsa Turcul hotar Moscului Dunărea; și pre acea voroavă aun trimis Brîncovanul-Vodă pre Machedon Comisul aice în Iași, la Împăratul Moscului, pre socoteala Turcului; ce n'aun priimit nici de cum Împăratul moschicesc să facă pace, — neștiutor gîndul omului la ce îl aduce —, stînd virtos Toma Cantacuzino Spătarul³ și Dumitrașco-Vodă să nu facă Împăratul pace, mai mult în pisma Brîncovanului-Vodă»⁴. Neculce pomenește, ca și Greceanu, pîrile lui Toma în potrivea stăpînului pe care-l

¹ *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, II, 1765, pp. 28-9.

² *Ibid.*, p. 30.

³ Toma fugise de la Curtea munteană la 29 Iunie stil nou, 18 stil vechiu, așa că a sosit numai bine la Iași pentru a fi găsit de Țar. V. Hurmuzaki, VII, p. 79, după știri din Țara-Românească.

⁴ P. 317.

părăsise, în nădejdea Domniei, și adaugă că în zădar a stăruit el pe lângă Dimitrie «să lase pisma Brîncovanului-Vodă»¹. Și, mai departe, cînd vorbește de pace, în care nu menționează mijlocirea lui Castriot, cronicarul moldovean amintește de propunerile lui «Machedon Comisul» de a se da Rușilor Dunărea drept hotar, ca o compensație pentru prădăciunile Cazacilor².

Dimitrie Cantemir avea multe însușiri bune, dar era poruncitor, aspru și vindicativ. Același om care, pentru a aduce disgrația sa chiar moartea lui Nicolae Mavrocordat, pe care-l înlocuise și de care se temea să nu fie înlocuit, nu se sfi să presinte acte false, socoteli plăzmuite³, același neiertător al dușmanilor săi, pentru a înnegri pe Brîncoveanu, schimbă cu desăvîrșire adevărul în privința soliei de pace munteană. Din negociatorul sincer și autorizat el face un spion, din acela care venia să propuie întinderea hotarelor Împărăției creștine, un vînzător al Țarului.

Dar să continuăm analiza acestui capitol de istorie, în care trăiesc atît de puternic antipatiile politice ale autorului.

Lupu Costachi fugise altă dată înnaintea miniei lui Constantin-Vodă Cantemir, și Dimitrie nu uitase această vinovăție de conspirație. În 1711, el datorîa Vistieriei 3.000 de galbeni de pe goștină; pentru această sumă și pentru alți 800 de galbeni, pe cari i-i dădu, Domnul îi încredință sarcina de a strînge provisiu pentru Muscali. Lupu desaproba însă pripa cu care Dimitrie schimbase o suzeranitate străină cu alta. El scrise în toate părțile scrisori prietenești, dădu știri unora și altora, dar provisiu nimăruia. Până la hotărîrea războiului, cu toate trupele ce se trimiseră contra lui, cumintele fiu al puternicului Vornic Gavrilă stătu la Bursucî, în tabăra sa de bejenar⁴.

Dreptatea, care, adevărat, nu i s'a prea recunoscut pe urmă,

¹ P. 320.

² P. 328. Dacă mijlocirea emisariului muntean nu se menționează în scrisoarea prin care se anunță Domnului încheierea păcii de la Prut — Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 322-3; Hurmuzaki, VII, pp. 91-2; IX¹, p. 457—, aceasta se explică prin mîndria Turcilor, cari voiau ca pacea să apară ca impusă de dînșii, fără amestecul nimănuî.

³ Axintie Uricarul, p. 122.

⁴ Cf. cu povestirea din «Evenimente», Nic. Costin, p. 100; Neculce, p. 313 și urm.

cînd credința-i fu răsplătită printr'o îndelungată închisoare la Turci, dreptatea o avea Lupu. Dar, pentru Cantemir, ofensa aceasta nouă, adusă lui însuși, se grămădia pe lîngă aceia pe care Lupu o făcuse lui Constantin Cantemir. Într'un capitol de istorie munteană, un paragraf special e consacrat pentru a în-negri după cuviință pe recalitrantul boier, «lup» cu fapta ca și cu numele. El crede că dușmanul său a fost tăiat la Varna, pe cînd adevărul este că el a fost cerut și dobîndit de Nicolae-Vodă ¹. Firește că nu uită să puie în legătură intrigile lui Costachi cu acelea ale Castriotului, de și, de sigur, aceștia n'aveau nici o înțelegere și nici o legătură.

După această lungă digresie autoencomiastică, după această meșteșugită îndreptățire a purtării sale politice în 1711, Dimitrie se întoarce la istoria muntenească. «Să ne întoarcem însă la Brîncoveanu și la Cantacuzini.» Căci acestora și țerii lor îi era consacrat capitolul, și de sine însuși vorbise autorul numai pentru că în intenția sa nu era să-și tipărească Memoriile, descriind într'un capitol deosebit cele cîteva luni de tulburată stăpînire moldovenească pe care i le îngăduise norocul.

Cu ura cunoscută, ni se zugrăvește și purtarea ulterioară a lui Constantin Brîncoveanu. Coloarea e exagerată, dar faptele sînt adevărate. Ni se spune că Domnul muntean, bucuros că a socotit bine ce trebuia să facă în anul critic, ar fi luat în rîs pe Muscali, cari credea că vor bate pe Sultan «cu paharele și cu rachiul». Va fi spus ori ba aceasta prudentul Voevod românesc, dar «un ministru al Domnului din Muntenia», adică Constantin Stolnicul Cantacuzino, scria Nemților încă din August, a doua zi după retragerea rușinoasă a lui Petru-cel-Mare: «În haine nemțești, Muscalii sînt tot Muscali ²». Și sentimentele Stolnicului erau încă, pe această vreme, sentimentele Domnului său; politica lui fusese aceia care, adoptată de Brîncoveanu, triumfase.

Pentru a explica uciderea lui Constantin-Vodă, Dimitrie culege toate motivele de nemulțămire ce dăduse mîndrul și imperiosul Domn acelor cari-l încunjurau sau cărora li servia. Ce spune de originea dușmăniei dintre dînsul și Cantacuzini, e original.

¹ *Épistolaire grec*, pp. 70—1.

² Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 326-7.

Cînd ajunge însă la actele de trădare față de Poartă, autorul începe a copia din Del Chiaro, îndreptînd pe alocurea prin cunoștința lui mai bună a împrejurărilor.

Cantemir dă numele lui Dumitrașco Racoviță, care comunică fratelui său, Mihaï, pîrile secrete contra Brîncoveanului. El reproduce după Del Chiaro punctele de acusație, și tot din același izvor, pe care nu-l citează, iea și scrisoarea Domnului către Vizir pentru nunta fiului său Radu. Răspunsul la această din urmă scrisoare e tot cel din cartea Venețianului. După ce menționează, din același izvor, scrisoarea de înștiințare a doctorului Corèa către Domnul muntenesc, Cantemir descrie prinderea lui Constantin-Vodă în parte după Del Chiaro, necunoscînd cronicile muntene, a căror cronologie pentru acest eveniment este greșită cu o zi¹.

Ici și colo, schimbări și adausuri nu lipsesc încă. Dimitrie ni dă discursul ținut de Brîncoveanu la execuția sa, într'o formă care e cea din scriitorul italian. Dar soarta corpurilor familiei e arătată ca în *Cronica Bălăcenească*². Amănuntele măcelului, soarta Doamnei Marica sînt împrumutate de la Del Chiaro. Se adaugă numai — ceia ce nu putea ști acesta cînd și-a redactat cartea, mențiunea întoarcerii văduvei în țară.

Data scoaterii din Domnie a lui Ștefan Cantacuzino, noul Domn al partidei învingătoare, e cea din Del Chiaro, și în aceleași cuvinte chiar se povestește această scenă în cele două lucrări. E o copiere cuvînt după cuvînt, care pune într'o rea lumină onestitatea literară, sau mai de grabă conștiința de ce este permis unui istoric, pe care o avea Cantemir. Ea ne face în același timp să regretăm mai puțin lipsa părții mai nouă a «Hronicului». Pentru secolele al XIII-lea pînă la al XVII-lea n'am fi avut nimic de adunat din copiile sau lungile discuții zădarnice ale scriitorului, căruia nu-î erau cunoscute nici măcar izvoarele noastre. Pentru secolul al XVII-lea, pentru partea pe care putea s'o cunoască prin el însuși, Cantemir ni-a dat aproape tot ce putea să ni dea în *Vita Constantini Cantemyrii*, în «Evenimente» —, cum vom vedea îndată, în «Istoria ieroglifică» și în «Istoria imperiului otoman». Am pierdut deci pagini, locuții, anecdote poate, dar nu cunoștinți istorice serioase, — și de acestea am fi avut nevoie.

¹ Cf. și *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 299.

² *V. An. Ac. Rom.*, XXI, p. 401; Șincai, III, p. 374.

Cum am spus, opusculul se termină cu primirea Doamnei Păuna, văduva lui Ștefan-Vodă, la Petersburg. Locul l-am și produs puțin înaintea.

Deci, pentru a resuma impresia pe care o produce analiza acestor două capitole de istorie contemporană, dacă Dimitrie Cantemir ni dă știri nouă, el ni dă și știri confuze sau false; dacă ni dă o expunere interesantă, el ascunde într'însa tendinți de răzbuinare și de laudă. Lucruri pe care trebuie să le aibă în minte acel care se folosește de aceste izvoare indispensabile, dar mai nesigure, putem zice, decît ori-care altele, fiind-că nimeni printre cronicarii noștri n'a avut înalta situație, temperamentul răspicat și meșteșugul de formă al lui Dimitrie Cantemir.

Mai rămîn două opere istorice ale lui Dimitrie Cantemir: o carte de memorii, îmbrăcată în zăbranicul glumeț al unei fantasilii alegorice și titlul său de glorie până foarte târziu, cartea care i-a format o reputație europeană, pe care nici un alt istoric român n'a avut-o până în ziua de astăzi.

Voim să vorbim de «Istoria ieroglifică» și de «Istoria imperiului otoman».

Asupra celei d'întăiu există o carte¹, o conștiincioasă teză de licență, al cărui merit s'a zis că ar sta într'aceia că dă cheia *umană* a acestei povești de dobitoace. Meritul trebuie să revie atunci în primul rînd lui Cantemir însuși, care a dat această cheie, fără care romanul istoric n'ar fi putut să fie înțeles și gustat nici de contemporanii săi.

Deci nu de *cheie* trebuie să se ocupe o cercetare asupra «istoriei ieroglifice», ci de adevărul, spiritul și frumuseța cărții.

Pentru a înțelege alegoria politică și satirică trebuie cunoscute antecedentele luptei pentru Domnie între Mihalachi Racoviță și foștii săi cumnați, Antioh și Dimitrie, frații cantemirești. Aceasta ni dă prilejul să punem în lumină o parte din viața lui Dimitrie.

Constantin-Vodă murise, și partizanii lui sperau să poată face în Moldova ceia ce se făcuse în Țara-Românească cu cinci ani

¹ G. Constantinescu Rîm, *Vrajba dintre Cantacuzinești, Cantemirești și Brancoveanu (1688—1705)*; Birlad, 1889, in 8°.

înnainte. Atunci, Șerban murind în Scaun, țara alesese pe Brîncoveanu, precum, într'o altă împrejurare analoagă, pe tronul mortului Matei-Vodă fusese ridicat prin alegere Constantin Șerban. Și cel d'întăi și cel de-al doilea Constantin-Vodă de la Munteni fusese întăriți de Poartă, după ce presintase firește omagiile lor sunătoare personagiilor influente din Constantinopol. Știrea vacanții tronului o aflase Turcii înnaintea celor ce se ațineaă la dînsul, cari nu putură decî să se agite; plătiți din bielșug, de două ori Turcii ratificase, în acest secol, alegerea Divanului muntean, aclamată de boierimea presentă și de slujitorii.

Divanul moldovenesc asculta de poruncile a doi oameni: Iordachi Ruset, stăpînul țerii, și Bogdan Hatmanul, ginerele Domnului mort. Pentru unul din ei, Dimitrie era convenabil, ca unul ce era «un copil», pentru cellalt numirea cumnatului său nu putea să fie decît cea mai plăcută. Boierinașii ridicați la cinste și avere de Constantin-Vodă, el însuși un boierinaș prefăcut în *miles gloriosus*, trebuia să aplaude la această alegere, iar boierii cei mari, cari ar fi văzut mai bine pe jîțul domnesc un Domn de viță sau unul dintre ai lor, tăcură, fiind cei mai slabi.

Se strigă decî la Iași, cum se strigase la București, în 1688: «Într'un ceas bun să ni fiî Domn»¹ unui ales al țerii care avea glas și îndrăznea să vorbească.

Dar Dimitrie Cantemir, beizadeaua, n'avu norocul simplului boier Constantin Brîncoveanu. Moartea tatălui său se întîmplase într'un moment cînd vrăjmășia între conducătorii țerilor noastre ajunsese la paroxism. În ultimele zile ale lui Decembre, boierii munteni trimiși de Cantemir își presintase la Poartă plingerile contra Domnului trădător al Țerii-Românești, și petiționarii se chinuiaă încă în ocne poate sau atîrnaă în bătaia crivățului de brațele spînzurătorilor². Se credea la București că dușmanul de peste Milcov nu se va alege numai cu rușinea pîrilor zădarnice, ci-și va pierde, la bătrîneță, Scaunul pe care spera să-l ocupe până la sfîrșit³.

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 321.

² Nu știm data precisă a condamnării și nici aceia la care cei osîndiți la ocne fură iertați.

³ În schimb, erau și de aceia cari credeau că Brîncoveanu va fi cel scos din Domnie, și aceasta pentru că se înțelege cu Nemți. Cf. Hurmuzaki, *Supl.* I, 304; Iorga, *Acte și fragm.*, I, p. 303, No. 2. Dar în aceste știri de la începutul lui 1693 avem un răsunset al întîmplărilor din Decembre 1692, pe care le-am povestit.

Am văzut că Dimitrie, efemerul Dimitrie-Vodă, nu-și făcea iluzii asupra sentimentelor vecinului său față de dînsul și familia lui. El încercă printr'o solie să împace sufletul puternicului vrăjmaș. Brîncoveanu nu era omul care să refuze, dar nici acela care să ierte. Duca, un alt «copil» și, pentru acel timp, o altă copilărească minune de învățătură, fu numit ¹.

În Sîmbăta Florilor, 8 April, st. v. (18 April), Dimitrie primia știrea cea rea. În zădar îl unse de Domn Gherasim, patriarh de Alexandria, în zădar i se cîntase: «la mulți ani», în zădar îl proclamase boierii, în zădar un Agă turc consimțise să asiste la ceremonia de instalare, precum alți Agi blagoslovise Domnia nouă a lui Brîncoveanu în 1688 ², în zădar plecase la Constantinopol, cu darurile convenite, culese din fundul Vistieriei goale, coconii Cupăreștilor, Pîrvu Vătavul și Ștefăniță, fiii Excelenții Sale Manolachi. Brîncoveanu era mai convingător. Un Agă, Aga mazilieii după Aga, netrimis, al instalării, sosi la Iași. Ambițiosul tînăr nu serbă măcar Paștile ca Domn: în Joia Mare, la 23 April st. n., după ceva mai mult de o lună de stăpînire, în care nu făcuse alt ceva decît să îngroape pe tată-său, el porni spre Constantinopol, pentru a-și relua, cu totul fără voie, studiile orientale, pe care le alterna cu intrigă, nu mai puțin orientale, spre a ajunge iarăși, el sau fratele său, în Scaunul Moldovei ³.

O ligă se făcu pentru a împiedeca ridicarea din nou a partidei învinse a Cupăreștilor și Cantemireștilor, dintre cari cei din urmă pătimise pentru cei d'întăi și cei d'întăi lucrase, în chip suptire, grecesc, pentru cei din urmă. Goana în potruva filor Cupariului, «acei răutăcioși de Greci», scrie bailul ⁴, începu cu furie. Iordachi fugise, cu Lupu Bogdan, în Polonia ⁵, unde, la Mariampol, se găsia încă în 1695, cînd ambasadorul frances afla de la Duca gîndurile rele ale periculoaselor persoane ce se numia «Georges Roussette, fils de Couparidi et le comman-

¹ V. mai sus, p. 310.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 321.

³ Datele în N. Costin, pp. 39-40; Neculce, pp. 244-5. Cf. Mustea, versiunea întăi, care n'are importanță. Din izvoarele străine, prețioasele rapoarte venețiene din Hurmuzaki, V², pp. 245-7, n^{le} CCLXXXI-II. E foarte prețioasă narația amănunțită din Radu Popescu, *Memorii*, pp. 130-1.

⁴ *L. c.*, p. 246.

⁵ Cronicile moldovenesti citate.

dant Loubouliou, fils du prince Danou et gendre de Cantemir»¹. Manolachi dispăru în Ardeal². Lascarachi, capuchehaiaua, organisorul, împreună cu ambasadorul frances și cu Tököly, clientul acestuia, al tuturor «combinațiilor» contra lui Brîncoveanu, se făcu nevăzut, împreună cu alt frate, Scarlatachi: li se pierduse urma în palatul ambasadorului. Mai puțin norocos, interesantul Mihalachi fu prins și trimis la Rodos, lucru care se auzi de parte și pe care-l află și Neculce, pe atunci un tânăr Curtean al lui Constantin Duca³.

Alianțe de familie întăriră partida opusă ambiției feciorilor lui Cantemir și lăcomiei șirete a odraslelor lui Ruset Cupariul. În Novembre 1692 se serbase, în prezența lui Alexandru Mavrocordat, nunta Stancăi lui Constantin Brîncoveanu cu ultimul dintre Lăpușneni, Radu, fiul lui Iliș-Vodă⁴. Cu acest prilej, o nouă alianță de familie fu plănuită: Scarlatachi, fiul Marelui-Dragoman, se logodi cu a doua fiică a Brîncoveanului, Pinca. De nunta aceasta știe și bailul, care ni vorbește în primăvara anului 1693 și de căsătoria uneia din fetele lui Alexandru, [Ruxandra]⁵, cu Matei, fiul lui Grigore Ghica, un pretendent posibil pentru tronul moldovenesc⁶. Nunta fusese făcută cu cheltuiala Brîncoveanului, căci cununase capuchehaiaua sa, Spătarul Mihai⁷.

În sfârșit, pentru a reține în clientela sa pe Duca, Brîncoveanu serbă nunta acestuia cu fiica sa Maria. Serbarea se făcu la Iași, în ziua de 5 (15) Novembre 1693, cu o pompă potrivită

¹ Hurmuzaki, *Supl. I*, p. 334.

² E, de sigur, boierul moldovean sosit la Brașov în ziua de 9 (19) — cînd ar fi venit ca ambasador al lui Dimitrie — sau cel care ajunge acolo la 19 (29), — cînd putu veni ca fugar. V. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 242-3. Pentru fuga lui, v. raportul venețian citat.

³ P. 245. Cf. raportul venețian citat. Din acesta se vede că exilatul fu Mihalachi, și nu Lascarachi.

⁴ Greceanu, pp. 198-9; Radu Popescu, *Memori*, pp. 116-7; Daponte, *Cronica*, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 45; *Cronica bălăcenească*, reprodusă în Șincai, III, pp. 254-5 [e pentru acest episod un izvor original]; mai sus, p. 156.

⁵ Legrand, *Généalogie des Mavrocordato*, p. 3.

⁶ Cf. mai sus, p. 156. Raportul citat. Un Grigore Ghica cere, din Viena, sprijinul Regelui Franciei la 1700; Hurmuzaki, *Supl. I*, p. 381, No. DLXX. Cf. *ibid.*, VI, p. 71, n^o xxxvi. Cf., pentru o fată a lui Grigore-Vodă, *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 332.

⁷ Daponte, p. 46.

cu bogăția Domnului muntean¹. Alianța era să dureze cît această căsătorie, dar și căsătoria era să fie scurtă.

Coaliția era numeroasă, hotărîtă, bine prevăzută cu bani și răzimată pe puternice protecții la Poartă. Dar Cantemireștii aveau și ei razimurile lor.

Întăiu Hanul, Selim-Ghiraî, care, trăind în bune relații cu bătrînul Cantemir, nu părăsi pe fiii persecutați ai prietenului mort. Apoi, printre demnitarii turcești, acel Circasian Cerchez-Mehemed-Aga, care ridicase pe Dimitrie-Vodă din Scaun și căruia alt Circasian, Ștefan Cerchez, pe care l-am găsit printre cei mai credincioși «boierinași» ai lui Constantin Cantemir, îi recomandase călduros pe «copil»². Personalitatea atrăgătoare, istețimea, învățătura lui Dimitrie trebuiau să-i cîștige și alți prieteni în lumea «meghistanilor» constantinopolitani și a «elciilor» creștini, gata să risce la jocul de bursă al Domniilor românești. Fără a mai vorbi de acei Turci pe cari Cantemir tatăl îi ajutase, cu bani sau altfel: fiul său ni vorbește ast-fel de Caimacamul Mustafă, care fusese prins de Poloni la Esztergom³, decî în 1683, și liberat prin stăruințele Domnului moldovean, după o robie de șapte ani⁴. Tot de la dînsul aflăm și prietenia bună care lega de Constantin Cantemir pe un foarte influent om politic otoman, cu inteligența ageră și caracterul mîndru, drept și nobil, Daltaban-Mustafă-Pașa, care fu patru ani Serascher la Babadag, pentru a apăra Moldova de Poloni. Cînd se seria în cancelaria imperială ordinul de exil, la Bihach, în Bosnia, al lui Daltaban, Dimitrie, care avea legături pretutindenî, era de față și, copiindu-l, îl destăinuî celui amenințat. Daltaban ajunsese să fie Mare-Vizir, spre marea bucurie a populației capitalei și spre marea groază a trădătorilor, turci și greci, cari încheiaseră desastroasa și umilitoarea pace de la Carlowitz. Cînd destoinicul general căzu, în lupta de intrigă cu Muftiul ucis în 1703, Dimitrie îl plinse sin-

¹ Cf. cronicile moldovenești citate; Greceanu, pp. 210-1; *Memoriile* lui Radu Popescu, pp. 132-3.

² Neculce, p. 245. Cf. tabla traducerii romîne a «Istoriei imperiului otoman», la numele lui Cerchez-Mehemed. Devenit Mare-Imbrohor, acest «bun prieten» al bătrînului Cantemir nu-și uită ocrotitul, *ciracul Ist. imp. otoman*, p. 237, nota 50. V. și mai departe.

³ Gran.

⁴ *Ist. imp. otoman*, p. 267, nota 27. Cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 294.

cer, pe acest puternic protector și sincer prieten. «Așa a murit», scrie el în *Istoria imperiului otoman*, «cel mai viteaz dintre oamenii de Stat și războinicii ce i-a avut vre-o dată Împărăția otomană¹».

Printre Turci, Dimitrie Cantemir cunoștea oameni politici cu însemnătate: așa, pe Ainegi-Soliman-Pașa, care ajunsese Mare-Vizir², pe Hasnadar-Ibrahim-Pașa, un om învățat și călătorit, care fu Mare-Hasnadar, ambasador la Viena, Pașă de Belgrad. Acesta din urmă consimția să vie la masă la «Bogdan-Beizadea», să-î bea vinul, în palatul de la Ortachioi, împodobit cu grădini și apeducte, pe care-l clădise fratele amicului său Cerchez-Mehemed și care fusese cumpărat pentru tânărul principe în 1688 de la Iusuf-Efendi, fiul inspectorului Marinei, cu prețul de 25,000 de lei, și înfrumusețat și adăugit pe urmă³; în schimb, băutorul de vin făcea destăinuirii politice din trecutul său prietenului⁴. Dimitrie mai număra printre cunoscuții săi țărigrădeni pe profetul și astrologul Nefi-Ogli⁵, pe marele matematic «Saadi-Efendi, în filosofie sectator al lui Democrit și de la care învățase turcește⁶». El însuși învățase timp de cincisprezece ani musica de la renegatul Kiemani-Ahmed și de la «ortodoxul» Angeli și descoperise «un metod nou... pentru a exprima cîntecele prin note, născocire pe care Turcii n'o știaă înainte». La rîndul său, învățatul principe avu elevi: la el își perfecționară cunoștințele celebrității musicale ale Turciei moderne, Sinic-Mehemed și Bardaci-Mehemed-Celebi, cari fusese instruiți întâi de Camboso-Mehemed-Aga, un mare artist, și Grecul Ralaki Eupragiotes. Învăță singur pe Darul-Ismail-Efendi, Mare-Hasnadar, și pe Latif-Celebi, subordonatul acestuia, și scrisă din îndemnul lor un tratat despre musică în turcește, pe care-l dedică Sultanului Ahmed al II-lea, care domni de la 1691 la 1695⁷,

¹ P. 716, nota 35. Cf. p. 744 și urm.

² P. 464, nota 46.

³ P. 366, nota 1.

⁴ P. 464, nota 46. Îl visită de cîteva ori pe an și Ibrahim-bei, un membru al respectatei familii Ibrahim-Chan-Ogli (p. 101, nota 17).

⁵ P. 602, nota 22.

⁶ P. 38, nota 8.

⁷ P. 217, nota 17.

popularisînd ast-fel noul său sistem de notație, ce deveni de us comun¹.

Aceste numeroase și alese cunoștinți îl făceau să poată pătrunde pretutindenți, servindu-și, la împlinire, interesele politice. El vizită, ast-fel, într'un rînd reședința Sultanului Mustafă al II-lea — 1695-1703 — lângă Adrianopol²; altă dată, de la 1703 înapoi, el apără înapoi Marelui-Vizir Ciorluli-Ali-Pașa, presintind acte justificative, biserica Sf. Apostoli din Constantinopol, contra pretențiilor turcești³; el căpătă, prin «musavirul» imperial, Leuni Celebi, prin bani și stăruințe, portretele Sultanilor, conservate cu multă fereală în biblioteca Seraiului⁴.

În sfîrșit, sprijinatori avea Dimitrie și printre creștinii aceia cari, mai mult decît Turcii, pe cari-i avea în mîna, asigurau reușita unei intrigi sau «amestecături». Cunoștea pe patriarhul Calinic⁵, pe cei mai mulți dintre învățații elini ai timpului, ieșiți din școala Fanarului: Iacomi, «de la care, pe cînd locuia în Constantinopol, învăță elementele filosofiei», Meletie de Arta, aderent al lui Van Helmont și... Thales, «din care Dimitrie luă lecții de la dînsul timp de opt luni»⁶. Și, mai presus de toți, Cupăreștii, cari, de unde erau, nu stăteau de geaba.

Pentru a nu-l uita, în fine, nici pe acesta, Dimitrie era primit și în intimitatea lui Tököly, dușmanul cel mare al Brîncoveanului, care rectifica unele credinți ale principelui despre activitatea sa politică⁷ și făcea de față cu dînsul considerații de politician dezgustat și pretendent regal fără speranță asupra asămănării dintre semiluna instabilă și credința turcească, pe urmele căreia suferia⁸.

Cu dușmănia persistentă și bine servită a Cantemireștilor,

¹ Cantemir scrie: «Sultanul Ahmed II, care domnește acum». Trebuie citit: Ahmed III — 1703-30 — sau Ahmed II, fără acest adaos, care n'ar fi de mîna autorului?

² P. 237, nota 50.

³ P. 150, nota 41; p. 231, nota 41.

⁴ P. 232, nota 42. Pe vremea întăieii sale șederi la Constantinopol, Dimitrie copië privilegiul de scutire acordat călugărilor de la Muntele-Sinaï de Sultanul Selim (p. 243, nota 60).

⁵ P. 38, nota 8; p. 656, nota 18.

⁶ P. 98, nota 8.

⁷ P. 464, nota 46.

⁸ P. 455, nota 36.

Duca, de și sprijinit de o puternică asociație, nu putea domni mult. Se și purtase rău, de alt-fel, prigonind, cu o pasiune care nu se prea potrivește la un «cocon tânăr»¹, pe rudele rămase în țară ale pribegilor, pe soțiile acestora². Bailul pretinde că Antioh Cantemir a fost numit de «Han», ceia ce nu e decît foarte posibil³. Iar Greceanu, pentru inspiratorul și stăpînul căruia această schimbare în Moldova, căderea ginerelui și venirea în loc a dușmanului, era un dureros eșec, Greceanu caută să mascheze înfrîngerea partidei brîncovenești prin explicația că Duca s'a retras de bună voie, «văzând că, de ce mergea, țara i se pustiește și nevoile i se îngreuiază»⁴.

Numirea lui Antioh se făcu în ziua de 18 Decembre 1695 st. n.⁵, și succesorul lui Duca ajunse în Iași în Ianuar următor. Evident că, împrejurările schimbîndu-se, Cupăreștii își căpătără iarăși situația pierdută la moartea lui Cantemir bătrînul. Iordachi era, împreună cu ceilalți pribegi, în cetatea Neamțului, pe care încă de la 1691 o stăpîniau Polonii. El alergă la Iași pentru a găsi pe Duca și a-i insulta căderea, răstorcîndu-și ast-fel pentru trei ani de suferinți, rătăcirî și sărăcie. Lascarachi reveni din refugiul său⁶, dar prăpădit de dropică, așa încît muri, desolat că nu poate «să-și răsplătească răutatea ce trăsese de la Mun-

¹ E scusa pe care o aduce Popescu, în *Memori*, p. 130.

² V. același și cronicarii moldoveni.

³ Hurmuzaki, V², p. 277, n^o CCCXXVI. Căci și un cronicar muntean, independent de controlul domnesc, Popescu, scrie, în *Memoriile* sale, că maziilia lui Duca fu datorită intrigilor făcute de pribegi, oameni «foarte practici și ei întru ale Domnilor trebî»: Iordachi, Bogdan, Moise Serdarul, «Manole Slugerul» — adică unul dintre Cupărești, Manolachi —, cari la urmă se adresară Hanului, prietenul Cantemireștilor, și făcură să se numească ast-fel «Cantemiroglu» cel mare, «făr' de veste, neștiind nici capuchihaelele Moldovei, nici cele romînești» (pp. 148-9). Neculce, un Curtean al lui Duca, povestește în același spirit intrigile pribegilor (pp. 251-2), vorbește de pîra Hanului (*ibid.*) și adaugă pe acele ale lui Daltaban, atunci serascher de Babadag, și ale lui Tököly (pp. 251-2; v. mai sus, p. 335).

⁴ Pp. 324-5. Iată soliile moldovene la Brîncoveanu supt Duca: «Hatmanul Nicolae [Costin]», în 1694; în 1695 «Chiriță Enache Vlasto, chehaiaoa Moldovei [Postelnic]», «Ioniță Serdarul [Costin], solul de la Moldova» și «Vasilașco Spătarul [Cantacuzino]» (*Condica Vistieriei*, pp. 30, 86, 92, 165).

⁵ La 11, după N. Costin, p. 42.

⁶ Care ar fi fost, după Neculce, insula de exil a Rodosului. Dar v. p. 332.

teni»¹. Manolachi, care se afla și el la Neamț, se întoarse, de sigur, împreună cu fratele său mai mare și, ca unul ce era printre stâlpii noului Domn, fu făcut, din Sluger, Postelnic-Mare. Mihalachî, împreună cu beizadea Dimitrie, rămase la Constantinopol «să-i poarte de grijă trebilor»; și, fără îndoială, Scarlatachi își găsi un loc pe lângă dinșii².

Dimitrie trecu deci de la defensiva prudentă la o pătimașă ofensivă. Îi venise și lui vremea acum să plătească în necazuri și primejdii gonirea sa din Scaunul părintesc și prigonirea care urmase. Începu, la rîndul său, — avînd acuma banii Moldovei la dispoziție, — să «amestece». Cînd Brîncoveanu riscă o pîră la Poartă, pentru liberarea pe furiș a lui Turculeț, Moldoveanul jurat Polonilor, care fusese prins în ultimele zile ale Domniei lui Duca, — o prețioasă pradă, căci omul era neastîmpărat și viteaz —, Dimitrie știu ce să facă pentru a zădărnici acușația și a lua în primire pe principalul acusator, un căpitan Cernat, «de Casa Mironeștilor». Ajutat de vechiul protector care era Cerchez-Mehemed, el despera pe Brîncoveanu, făcîndu-l să cheltuiască cincîșese sute de pungî pe lună, pentru a se apăra³.

Dar, totuși, nu provocase nici de astă dată Cantemireștii, afară numai dacă nu se consideră numirea lui Antioh ca o provocare. Ca și în 1693, ca și cu alte prilejuri, pe urmă, se propuse Brîncoveanului pacea⁴. Domnul muntean avea multe fete și dădea zestre mari; dar cea mai mare zestre era sprijinul la Poartă al acelor gineri cărora acest sprijin putea să le folosească. Duca fusese susținut de Munteni pentru că luase în căsătorie pe Domnița Maria; Antioh ceru deci și el pe una din principese: un mijloc de a face, în sfîrșit, o pace durabilă și de a pune capăt unei lungi și ruinatoare rivalități, care nu putea să profite decît doar Cupăreștilor.

Neculcea, Hatmanul lui Dimitrie-Vodă, nu tace despre pețirea ză-

¹ Neculce, p. 256.

² *Ibid.*, pp. 256-7.

³ *Ibid.*, pp. 257-8.

⁴ Așa se explică de ce Mustea crede în realitatea acestei legături, care ar fi durat până la 1697, respectată de Brîncoveanu (p. 91). Că a fost un timp de bune relații dovedește și căsătoria la Munteni, în 1696, a lui «Petrașco logofătul moldoveanu» (*Condica Vistieriei*, p. 215. Era poate fiul lui Zosin Bașotă; Neculcea, p. 269), — dacă, bine înțeles, acesta nu era un pribeag. Cf. mai sus, p. 64.

darnică. Vorbește însă și Nicolae Costin. Solii politici, pețitori în același timp, ai lui Antioh, veniră la Curtea munteană în 1696. Ei fură refuzați. Domnul luă atunci pe o Moldoveancă, fata Mare-lui-Logofăt Dumitrașco Ceaurul, din familia lui Gheorghe Ștefan¹. Și apoi deschise campania în potriva celui care-l ofensase².

În 1697, Turcii făcură marea lor expediție în Ungaria, supt conducerea personală a slabului Sultan Mustafă al II^{lea}. Focarul intrigilor strămutându-se, Dimitrie Cantemir trebui să se strămute și el. Merse cu oastea împărătească până la Dunăre, iar de aici se răpezi până la Iași, la fratele său, cu «caî de olac», în cea mai mare grabă. «De care venire a lui s'aũ sunat că ar fi avut ferman Dumitrașco-Vodă să ia 20.000 de Tătari și să meargă prin țara muntenească, să treacă în țara ungurească; și, fiind Ungurii gata să se ridice și ei cu oști, împreună cu Tătarii pre de această parte și oastea turcească pre dincolo de Dunăre, să bată pre Nemți³». Și cronicarul de la care am extras aceste rînduri vorbește de silințele pe care le făcu, cu succes, Brîncoveanu pentru a împiedeca îndeplinirea acestui plan.

Nu însă de aceasta venise Dimitrie la Iași, unde stătu numai «patru-cinci zile»; punînd, zice și Neculcea, «în mare grijă» pe dușmanul său și al familiei sale. Un aventurier, anume Davidel, care făcuse cît-va timp pe joimirul și comandase în teritoriul polon al Moldovei, Alexandru David, cum se iscălia⁴, trecuse la Turci pentru a se face Domn, și aceștia îl luaũ în serios. Hanul, la care se oploșise, stăruia, cu autoritatea lui cea mare, pentru dînsul, și Neculce ni spune că acest soldat cu reputație și-ar fi atins scopul, dacă Dimitrie nu s'ar filuptat în tabără în potriva lui⁵. Pentru această afacere a lui Davidel, care și el venia cu

¹ Decembre.

² Cf. Nic. Costin, pp. 42-3; Neculce, p. 257, care ni vorbește și el de această nuntă; Popescu, *Memorii*, p. 151. Gheorghe Ștefan n'a lăsat copii. Pare să fi avut drept singură rudă un frate Vasile (*Arch. ist.*, I, 108-9), care, întors în țară, deveni, din Hatman, Logofătul lui Petriceicu, în 1673 (*ibid.*, p. 96) și avu drept fiu (?) pe Dumitrașco. Acesta era și tatăl lui Vasile Ceaurul de supt Mihaî Racovița în a treia Domnie; Mustea, p. 58. Acesta din urmă, știind din ce viță era, umbla după Domnie. Cf. Mustea, p. 34 și mai sus, p. 217 și nota 2; și *Uricariul*, XI, p. 216.

³ Mustea, p. 91.

⁴ V. scrisori de ale lui în Iorga, *Docum. rom. din arch. Bistr.*, II. E po-
menit și în *Uricariul*, undeva.

⁵ P. 261.

Turcii spre Dunăre, sosise probabil Dimitrie la Iași, spre a se înțelege cu fratele său, Domnul¹.

În mai multe din izvoarele contemporane ni se vorbește de participarea lui Dimitrie la expediția din 1697, care se știe că se termină cu teribila înfrângere de la Zenta, un desastru pentru forțele Sultanului și pentru reputația militară a Turcilor. Mai pe larg ni povestește această participare principele însuși. Prezența sa la marea nenorocire a patronilor săi îl întări, de sigur, în părerea că vrista bătrâneții a atins Statul puternic al Osmanilor². Scapă și el «cum putu», în zăpăceala generală, în panica fugii. «De câte ori», spune el, «îmi aduc aminte de zăpăceala jalnică de atunci, mă cuprinde o groază în taină». Nu se luptase, nefiind aceasta menirea unui capuchehaie, care avea de apărut interese moldovenești contra rivalilor, și nu onoarea steagurilor Sultanului contra Nemților, dar, firește, trebui să fugă cu toți ceilalți, o fugă care era neplăcută numai, dar nu rușinoasă, pentru acel ce nu putea fi vinovat de dinsa³. «Atunci», zice Neculce, «și agărlicul lui Dumitrașco beizadea și a capuchehaelelor [el era baș-capuchehaià] acolo s'aũ prăpădit, numai ce aũ scăpat ei cu capetele⁴». Ajungînd la Timișoara cu oastea lipsită de șefi —, — Pașii fiind omorîți în luptă și Împăratul ascuns —, el își așează corturile sale într'o vie de lîngă oraș și avu norocul să descopere, cînd lumea muria de sete, un puț, de-asupra căruia își ridică propria sa «șatră», cătînd să-l ascundă ast-fel. Dar fu descoperit și scăpă de pedeapsa egoismului său numai prin prezența de spirit ce arată. În fîntîna, spuse el Turcilor cari-î descoperiră secretul, se găsisse un mort, și ea trebuia curățită înainte de a se lua apă dintr'însa⁵.

După ce ajunse la Constantinopol, Dimitrie șezu acolo, ocupat cu înnodarea intrigilor sale și deznodarea intrigilor dușmane,

¹ Se pare că Hanul nu asista personal la expediție. V. *Ist. imp. otoman*, p. 697. Trupele turcești ajunseră la Belgrad în ziua de 31 Iulie st. v.; Greceanu, după corespondența oficială munteană, p. 334.

² V. p. 716, nota 30.

³ P. 714, nota 32.

⁴ P. 262.

⁵ *Ist. imp. otoman*, p. 714, nota 32. Cf. p. 122, nota 39; pp. 707, 709. Între fugari se găsia și Tököly. V. *ibid.*, p. 715, nota 34.

până la 1699¹. În acest an, el veni în Moldova să se însoare. Am văzut în ce vremuri îndepărtate ale tinereții lui Dimitrie Șerban-Vodă voise să facă din el un ginere al său. Atunci, în 1689, Domnița avea numai șapte ani și Dimitrie însuși era un copil-landru de cincisprezece ani. Acum tînărul de douăzeci și cinci de ani, aducîndu-și aminte de făgăduiala de odinioară, peți, prin fratele său, pe principesa Casandra, care se apropia de douăzeci.

Hotărîrea lui Dimitrie e explicabilă. Fetele lui Șerban, care trăiau în exil la Brașov, cu mama lor, Doamna Maria, și fratele lor beizadea Gheorghe, erau frumoase și primise în străinătate o creștere aleasă: «frumoase și iscusite», scrie un cronicar muntean contemporan². De și trăiau în împrejurări modeste, ele aveau dreptul să reclame de la Brîncoveanu averea părintească, multele sate ale lui Șerban-Vodă, pe care noul Domn le confiscase, pentru trădare, de la Doamna fugită cu Nemții.

Și era iarăși de așteptat că, dacă Doamna Maria, care avea nevoie de cineva care să fie în stare a-i sprijini interesele contra Brîncoveanului, va primi cu bucurie propunerea, principele muntean își va da toate silințele pentru ca această nuntă, care întăria situația și înmulția legăturile Cantemireștilor, să nu se facă. Constantin-Vodă întrebuițea toată influența sa pe lingă comandantul imperial din Brașov și din tot Ardealul pentru a zădărnici planul. Dar Nemții permiseră plecarea fără nici un fel de pompă, strecurarea peste hotare a miresei. Vornicul Doamnei lui Antioh, Vasile Purice, aduse pe Casandra la Iași, cu știrea tuturor, dar fără autorizația nimăruî. Nunta se făcu după sărbătoarea Ispasului, —⁹/₁₉ Maiu, — și Brîncoveanu, învins în luptă, fu invitat și el: «Maiu 20, Sămbătă», scrie el în ziarul său, «aū venit sol de la Moldova pohtindu-ne la nunta lu Dumitru beizadè»³. Domnul muntean era un om foarte politicos, care nu pierdea ocazia de a trimite o pompoasă misiune: Marele-Agă, Ienache Văcărescu, plecă decî ca represintant al Domnescului

¹ În 1698, găsim un schimb de soli între Moldova și Țara-Românească. «Solul moldovenesc» nu e numit, cel muntean era Radu Golescu Vel Comis (*Condica Vistieriei*, pp. 407, 416). Să fie pentru a negocia căsătoria lui Dimitrie cu Casandra?

² Popescu, *Memorii*, p. 150.

³ Urmează cifre; poate vre-un compliment la adresa mirilor.

văr al miresei la 25 ale lunii, ducînd «daruri» de *lastruri*, *hataiale cu flori de fir*, *canaveți* și *sigideale*¹.

După nuntă, Dimitrie nu plecă înapoi la Constantinopol decît după cîte-va luni de zile. La Iași stătea în casele pe care părintele său le cumpărase de la «Ghiculeasa Visterniceasa»².

Întors la Țarigrad în primăvara lui 1700, principele reîncepu aici vechea sa viață studiosă. Părăsi după un timp vechiul său palat, pe care-l dădu fără voie înapoi, la 1711, aceluși de la care-l cumpărase³, și se stabili în acel pe care începuse a-l ridica, înaintea de 1687, socrul său, Vodă Șerban, un om fastuos în obiceiurile și clădirile sale. Era așezat pe movila Sangiacdar-Iocuși, de unde se vedea orașul până departe în suburbii, și chiar interiorul unui palat împărătesc: Terșanè-Seraï, ceia ce făcu a se opri construcția până pe timpul lui Ali-Pașa Vizir⁴. Dar lucrările nu fură terminate în palatul constantinopolitan decît cu puțin timp înaintea de 1710, anul numirii lui Dimitrie în Moldova⁵. Până atunci, gospodăria lui Dimitrie rămase în palatul din Ortachioi, în mahală, pe care continuă să-l împodobească, aducînd lucruri rare, ca porfirul antic sculptat, pe care-l găsi la Epibate⁶. Avea și aici, spune el, «priveștiștea cea mai plăcută ce se poate închipui»⁷.

Dar în curînd avu un mare năcaz. Cantemireștii fusese prea încrezători în norocul lor. Cît timp ei petrecuse la Iași, dușmanii lor, numeroșii lor dușmani, isbutise să li zdruncine situația la Poartă. Brîncoveanu făcu eforturi extraordinare pentru a răpune pe acela care prin căsătoria cu fata lui Șerban-Vodă ajun-

¹ Cf. *Foietul novel*, p. 672 și *Condica Vistieriei*, ed. Aricescu, p. 490.

² Știrile despre nuntă, în *Neculcea*, p. 263. El greșește însă data de an, pe care o aflăm justă la Nic. Costin, p. 43. Cf. și *Mustea*, p. 91; *Pescu*, l. c.

³ *Ist.*, p. 366, nota 1. Ajunse apoi, spune Cantemir în acest loc, în posesiunea fetei lui Ahmed al III-lea, măritate cu Ali-Pașa.

⁴ P. 141, nota 22. Șerban avuse și un palat la Curù-Ceșmè, lângă capitală, dar Dimitrie, care ni pomenește de dînsul, nu spune și dacă a intrat în posesiunea lui. V. p. 561, nota 128.

⁵ P. 141, nota 22. Cum se vede din traducerea francesă, t. II, p. 57, nu e vorba de scoaterea din Moldova, cum crede traducătorul român, ci de numirea în această țară.

⁶ P. 90, nota 10.

⁷ *Ibid.*

sese păstrătorul tainelor politice, moștenitorul averii și poate, în anumite împrejurări, al titlurilor domnești ale acestui principe. Se temea, mai spune Neculce, și de însușirile de intrigă ale «beizadelei», căci îi era cunoscut că «acesta știa bine rindul Porții și avea mare cinste la Turci»¹.

Pentru a putea distruge pe Dimitrie, trebuia însă să scoată din Domnie pe Antioh. Data aceasta nu mai gândia să puie în loc pe Constantin Duca. Purtarea acestuia în Moldova îl dezgustase, și apoi acesta nu-i mai era acum ginere. În anul bătăliei de la Zenta, în același an când, la 23 Maiu, sosi la București, cu feciorii de boieri cari mersese la Constantinopol, să-l aducă, Scarlat, fiul lui Alexandru Mavrocordat, logodnicul Domniței Plinca², — în 1697, August, Doamna Maria, fata Brîncoveanului, măritată după Duca, murise de ciumă, lăsînd un copil, Șerban, care, crescut la părinții ei, nu trăi mult³.

Duca nu mai era decî bun pentru Domnie. Brîncoveanu descoperi pe un negustor din Galați, Toderășco, căruia banii și cine știe ce alte motive, pe care nu le cunoaștem, — căci singurii banii n'ar ajunge⁴ —, îi dădea ambiții de Domnie. Stăruia pentru dînsul, îndemnat de sigur de alt cineva decît de singurul pribeag influent care mai rămăsese la Munteni în vara anului 1700, Nicolae Costin⁵. Dar Turcii nu voiaș oameni noi: ori Antioh să rămîie, fu răspunsul, ori, dacă este să vie cineva în locul lui, să vie Duca⁶.

Aceste lucruri le știm din Neculce. Pentru a judeca drept însă, trebuie să spunem ceia ce el tace. În Țara-Românească se alcătuisse o legătură între mai mulți boieri: fratele Banului Cor-

¹ P. 267.

² Data se află în *Memoriile lui Popescu*, p. 162. Cf. mai sus, p. 55.

³ Pentru moartea Domniței, v. Greceanu, pp. 333, 341; știri din Constantinopol, în Hurmuzaki, V², p. 290, no CCCXLVIII. Pentru nașterea copilului, *Foietul*, p. 669: «Iul. 9 [1695]. Aū venit veaste cu Cupariul lu Costandin-Vodă că aū făcut Maria o[n] copilășe». Pentru aducerea lui la Brîncoveanu, *Condica Vistieriei*, p. 350: «S'aū dat pentru o' pacea de samur și două atlase carē s'aū dat lui Enache Vlasto, cînd aū venit cuconul lui Constantin-Vodă» [1697]. Pentru moartea lui, Neculce, p. 279.

⁴ Cum crede Neculcea, care se exprimă aspru pe socoteala pretendentului; p. 267.

⁵ Neculce, p. 266.

⁶ *Ibid.*

beanu, Dumitrașco, soț al unei femei intrigante, un alt Corbean, Mihaï Postelnicul, Constantin și Cernica Știrbei, unul Mare-Clucer, cellalt Mare-Armaș, Radu Popescu, Postelnicul Grigore Băleanu, Postelnicul Șerban Herescu, Vlaicu Armașul, etc., cari, înțelegeși cu un Turc, venit în țară, și cu soția lui Iordachi Roset, — fiu al lui Anton-Vodă din Moldova —, care era o fată a lui Grigore Ghica, voiaș să scoată din Scaun pe Brîncoveanu, cu ajutorul unor Greci țarigrădeni. Înlocuitorul era găsit: fratele Domnișii, poate acel Matei care luase pe fata lui Alexandru Mavrocordat¹. Atunci am înțelege și cine erau Grecii de cari vorbește cronica oficială munteană, «Grecii vrăjmași pămîntului acestuia». În adevăr, Scarlat luase în Februar 1698 pe Domnița Ilinca, și cu dînsa o zestre de o sută de pungî în bani, două altele în juvaierie, fără a mai socoti satele², dar Scarlatachi muri la 28 Iulie³ (7 August) 1699 și, cît-va timp după aceasta, la 9 (19) Octombrie, agentul lui Alexandru Mavrocordat în Țara-Românească, acel care adusese și supraveghiase pe constantinopolitanul «celebiu»: popa Nicolae din Sinope. În fine, știm dintr'un raport de ambasadă că Alexandru doria un Scaun Domnesc pentru fiul său mai mare Nicolae, ca răsplată pentru «serviciile» ce adusese Porții, la negocierile păcii de la Carlowitz⁴. Bunele relații ce se mai întîmpină:—cununarea unei fete a Exaporitului de un trimis al Brîncoveanului⁵, darurile de Paști lui Alexandru și fiului său Nicolae, prezenturile făcute în 1700 la nunta acestuia⁶, sînt numai aparente.

¹ V. mai sus, p. 332.

² Greceanu, p. 343; Hurmuzaki, V², p. 290, n^o CCCXLVIII. V. mai sus, p. 332.

³ Greceanu, pp. 352-4; *Foietul novel*, p. 673: «Iul. 28, Vineri, dupe ce au răsarit soarele, au răposat Scarlat Peh., și Sămbătă l-am îngropat la mitropolie în tinda cea mică, și Iul. 30, Duminecă, am trimis pe Manolache Căm. la Odrîi cu 10 pungî Veziriului i proci și ca să ducă veaste tătani său Exaporitul, și Av. 20... au venit». Și p. 674: «Noem. 14, Marți, au purces Mihaï grămăticul cu borfele lu Scarlat la tată-său».

⁴ Hurmuzaki, *Supl. I*, p. 348.

⁵ «S'au dat cheltuiala lui Vel Paharnic [Scarlat?] și a altora, cînd s'au dus la Țarigrad de au cununat pre fata Dragomanului» (*Condica Vistieriei*) p. 540; an. (1699). Elena luă pe Ioan Roset, unul din fiii Cupăreștilor (Le-grand, *Généalogie*, p. 3).

⁶ «Fiiu-său dar de nuntă [cu fata lui Dumitrașco-Vodă Cantacuzino]»; Le-grand, *Gén. des Maur.*, p. 2; *Cond. Vist.*, p. 570. Cf. pp. 615, 659, 712.

Alexandru împrumută în 1701 pe capuchehaielele muntene (p. 640). În

Se dădea deci în vara anului 1700 lupta supremă între Cantemirești, răzimați pe șiretenia Cupăreștilor și a lui Mavrocordat și clientelei sale, de o parte, și Brîncoveanu, răzimat pe propria sa putere, de alta. Îvingînd cei d'întăiū, Matei Ghica ar fi ajuns Domn la Munteni; biruința celui din urmă trebuia să aducă pe Constantin Duca pe Scaunul din Iași, fiind-că de «Toderașco» nu se putea vorbi serios.

Represintantul intereselor lui Antioh era, în întăiul rînd, Dimitrie, fratele său, iar Domnul Țerii-Romănești, căruia-i venise poruncă să trimeată la Constantinopol, pentru *pîră*, pe conspiratori, despre cari se zvonise că au fost închiși, îi întovărăși prin noii săi ambasadori, Mihaï Cantacuzino Spătarul și Bunea Grădișteanu¹.

Afacerea costă mult pe ambele părți. Domnul muntean cheltui trei sute de pungă și, găsind însuși că e prea mult, trimise în anchetă, toamna, pe Marele-Vistier Șerban Greceanu². Dar el învinse. Ajutat și de o deputație de plîngători moldoveni³, ajutat

1702 i se face un dar (*ibid.*, p. 694). În 1703 chiar, echilibristul grec în ale politicii făcu un împrumut aceluși pe care-l chemase pentru maziile (p. 727).

¹ Greceanu, ms. Academiei romîne. Cf. Neculce, p. 267: «Și sfătuiră și trimiseră pre unchiul său, pre Mihaï Spătarul, la Poartă». Unul din izvoarele cele mai bogate îl avem în *Condica Vistieriei* însă. La p. 560 se vorbește de «Aga care au venit pentru meargerea boiarilor la Țarigrad», de «cheltuiala boiarilor care au mers la Țarigrad» (3.479 de lei), de cheltuiala capuchehaielelor (600 de lei).

² Se pare că banii aceștia fusese storși în Iulie ambelor părți pentru... confirmare, căci ambasadorul frances ni spune că tot atita a plătit și Antioh (*Supl. I*, p. 352, N^o DXXI). V. și *Cond. Vist.*, p. 566: «S'au trimis la Țarigrad cu Ghinea Ceaușul, Ivan Căpitanul, pentru prihăniile ce au scorinit vrăjmașii, că s'au închis boiarii aici și au venit Agă să-i iea, să-i ducă la Împărăție; apoi, văzînd cei mari că sînt minciuni, au cerut bani, și pentru aceia s'au trimis acești bani [15.000 tal.], afar din tal. 15.000 ce au dat Măria Sa Vodă de la Măria Sa... S'au trimis al doilea rînd cu Toma Căpitanu tot pentru această poveaste 15.000, afar din alți 20.000, ce au dat Măria Sa Vodă... S'au trimis iar 22.500 tal. cu Costandin Cluceru, ce au mers să fie și capuchehaia, tot pentru această poveste». Vel Spătarul cheltuieste, trecînd pe la Rusciuc, cu «boiarii», «la arzuri și la hogeturi». Se dau 15.000 de taleri «la Vizirul, tot pentru năpasta ce au făcut vrăjmașii» (p. 572).

³ Întilnim mențiunea unor Moldoveni, reclamați de Turci în același timp cu Munteni, în *Cond. Vist.*, p. 560: «s'au dat cheltuiala boiarilor moldo-

de noul ambasador german, Öttingen¹, care ținea cu chirie frumosul palat al Duculeștilor de la poarta latină lângă Bosfor și avea cele mai bune idei despre proprietar, căruia nu voia, se vede, să-i plătească chiria², ajutat și de cele peste o sută de pungă pe care le împărți la «obrazele de cinste», el zădărnici întreaga conspirație urzită în potriva lui. «Aū înțeles Împărăția că pîrele ce s'aū fost scornit înaintea aū fost minciuni și nu este nimic de acelea, ci să stăpîneasă cum aū stăpînit până acum și să facă zapt răilor»³. În același timp, aduse numirea, la 14 Septembrie 1700, a lui Duca⁴.

Constantin Duca era un om care nu ierta. Fiū al unui tată aprig și lacom, al unei mame desfrîdate, care încheiase, după moartea bărbatului ei, la bătrîneță, o căsătorie ridiculă cu Grecul Liberachi, fost galerian și viitor beiu de Maina, — învățătura aleasă, pe care o căpătase, nu-i folosi mult. În a doua Domnie, ca și în cea d'intăiū, el se arată nevrednic să domneasă și, supărînd data aceasta pe toată lumea, nu se mai găsi cine să i-o deie a treia oară.

Cît ținu administrația Vizirului Amugè-zadè Husein-Pașa Chio-prili, Cantemireștii o duseră rău, urmăriți de pîrile învierșunate ale lui Duca. Dar, acesta fiind scos, pentru că alcătuiise știri false despre intențiile Rușilor, Daltaban, protectorul familiei, fu chemat de la Bagdad, din guvernul său asiatic, și ridicat la demnitatea de Mare-Vizir⁵. Atunci Antioh fu scos din închisoarea ordinară în care era ținut, pentru a da banii pe cari nu-i avea⁶, —

veani cari aū mers la Țarigrad». P. 565: «s'aū dat darul Capigibașii, care aū venit pentru Moldoveani». P. 570: «capegibașa, care aū venit pentru Moldoveani».

¹ Neculce, pp. 267-8. Cf. Hurmuzaki, IX¹, p. 363, N^o DXVIII.

² Brîncoveanu, din parte-i, îl trata cu... unt. *Cond. Vist.*, p. 566: «Un car ce aū mers cu untul care s'aū trimis la Țarigrad, la solul nemțesc». V. și p. 572.

³ Actul, *fermanul*, fu adus de «Suliiman Celebi, fratele lui Mehmet Celebi» (p. 579 din *Cond. Vist.*). Cf. p. 589: «Baniū hatișerifului».

⁴ Rapoarte germane în Hurmuzaki, *Fragm.*, III, p. 496. Zece zile după aceasta sosi știrea la Iași. N. Costin, p. 44. Pentru stăruințele germane, v. și Hurmuzaki, *Supl.* I¹ p. 359, n^o DXIV. Încă de la începutul anului Duca scrisese Împăratului pentru afacerile sale de familie. *Ibid.*, IX¹, p. 360.

⁵ V. *Istoria imp. otom.*, la aceste date; Zinkeisen, V, pp. 326, 333-5.

⁶ I se cereaū 300.000 de taleri. Fu închis în primăvara lui 1701.

căci acest tânăr «cam prostuț¹» domnise gospodărește —, și zile mai bune începură pentru persecutați². Dacă Viziratul lui Daltaban ar fi ținut ceva mai multă vreme, tronul moldovenesc s'ar fi dat Domnului deposedat fără nici un cuvânt în 1700.

Dar, și fără Daltaban, Duca singur lucra pentru peirea lui definitivă. Ca să rămâie, îi trebuia să împace puternica partidă pe care numirea sa o nemulțămise și să trăiască în cele mai bune relații cu Brîncoveanu, pe autoritatea și bogăția căruia se putea răzima numai șubreda sa Domnie.

La început căutase să aducă înapoi pribegii, pe cari-i risipise în străinătate singură vestea numirii lui. Episcopul de Roman, ca o față bisericească ce era, primi misiunea de împăciuire. Iordachi Ruset, — un început de slăbiciune, — și Ilie Cantacuzino consimțiră a se întoarce, măcar pentru moment, pe cînd cel mai credincios aderent al Cantemireștilor, cumnatul lor, Lupu Bogdan, nu se lăsă ispitit din Polonia, — din Polonia de peste Nistru, căci se mîntuise cu cea din Moldova³.

Față de Brîncoveanu, Duca se arătă, data aceasta, alt-fel. Crezînd poate că e în stare a se menține și fără dînsul, — cu ambasadorul german, care era dispus să nu-î plătească nici de acum înnainte chiria —, el jigini pe acela prin care dobîndise iarăși Domnia. Cronicarul oficial al Țerii-Românești înregistrase nesațul lui «Antioh, feciorul lui Cantemir», care «sugea sîngele săracilor», în unire cu «Grecul țarigrădean» Iordachi Ruset și cu Hatmanul Bogdan. El laudase pribegia unor «boiari de temeiu» adusă de răutatea Domnului și denunțase cu indignare intrigile făcute contra Domniei muntene de «ticăloși» și *păgubitori ai țerii* ca același Antioh-Vodă, unit cu Alexandru Mavrocordat și Mihalachi Ruset, — Dimitrie Cantemir fiind trecut cu vederea, de și lucrase alături cu acesta din urmă. Acum, cînd, după pedeapsa «tiranilor», o nouă Domnie se stabilise, încunjurată și sprijinită de pribegii de odinioară, Duca începu «să supere pe boieri și pe toată țara»⁴. Brîncoveanu trebui să în-

¹ «Giovine di poca capacità et ingenio»; raport de bail, în Hurmuzaki, V², p. 277, No ccccxxvi.

² Neculce, p. 270.

³ Nic. Costin, p. 45, care arată refuzul lui Bogdan, pe care Neculce-l numără, p. 270, printre cei întorși.

⁴ Așa scrie «Mustea», care e în această versiune represintantul intereselor muntenești; p. 28.

ceapă de la capăt același joc și cronicarul său să scoată din nou aceleași strigăte de indignare contra relei guvernări a Moldovei¹.

O nouă demonstrație de pribegie fu organizată. Plecară — și de astă dată la Munteni — Vasile Costachi Vornicul, care se înscrisese cu Ruset, Lupu Vistierul, fratele său, Solomon Costachi, ceilalți doi fii ai lui Gavriliță, Antioh Jora Hatmanul, Mihalachi Racoviță, Stolnicul Ilie Cantacuzino, Ilie Țifescu, Maxut Postelnicul, care fusese sclavul credincios al Marelui-Drăgoman Panaiotachi Nicussios². Aici ei găsiră pe Bogdan, care trecuse din Polonia la Curtea celui care prigonise atîta timp și cu atîta învierșunare partida Cantemireștilor, pe Bogdan, așa de temut de Constantin Duca încît trimisese pe vărul său Dumitrașco Buhuș să-l omoare³.

Emigrația fusese organizată de Brîncoveanu. O cronică simpatică celui dintre pribegii care ajunsese ast-fel la Domnie, adecă lui Mihaî Racoviță, adaugă, vorbind de acest exod politic: «Zic să fie fost cu știrea lui Băsărab-Vodă»⁴. Menționînd trecerea hotarului de către refugiați, Greceanu o îndreptățește îndată «prin cele fără de socoteală lucruri și chivernisirii ce să făcea de Constantin Duca-Vodă». Vodă chiamă decî la dînsul pe o parte dintre oaspeți. Aceasta o făcea căci «vedea, cum s'ar zice, de omul Măriei Sale făcîndu-se lucruri necuvioase».

Negocierii ipocrite, de o parte și de alta, începură pentru a pregăti întoarcerea fugarilor. Brîncoveanu scrisese vecinului și fostului său ginere «cuvinte părintești de învățătură» în această privință. Acesta răspunse, de politeță, încă în 1701, prin misiunea lui Nicolae Costin, cumnatul său, la Curtea din București.

¹ În 1701, Duca trimise la fostul său socru un ambasador; prin Ianuar *Condica Vistieriei* pomenește «darul solului moldovenesc ce a venit aici» și «popa Ilie dascălul, ce a venit împreună cu solul aici» [să fie Ilie Miniăt, episcop de Messenia, pentru care v. *Ist. imp. otom.*, p. 136, nota; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 111?]. De asemenea, pe Turcul care stabili pe Duca: «Ahmet-Aga ce a fost Schemnis-Ceaușiu la Moldova și a venit pe aici» (p. 60). Apoi găsim pe «Nicolae Hatmanu, cînd a venit aici» (Costin) (p. 633).

² Pentru aceasta, *Ist. imp. otoman*, p. 395, N° 7; de toți, patruzeci de boieri.

³ Lucrul e relatat de Nic. Costin, p. 45, ca și de Neculce, p. 271.

⁴ Mustea, p. 28; versiunea I.

El venia «cu plecăciune și multă rugăminte, arătînd și întru aceia telpiziia saū, mai bine să zic, blestemățiia acea grecească»¹. Greceanu pretinde că s'ar fi ajuns la o înțelegere cu Nicolae Costin. Pribegii așteptaū «jurămîntul» Domnului lor pentru a se întoarce în țară, ceia ce nu corespundea, de sigur, intențiilor lui Brîncoveanu. Așteptarea li fu înșelată. De la Poartă sosi, înainte de sfîrșitul anului, cumpărat scump, un ferman de restituție a emigraților, ferman pe care Duca se grăbi a-l face cunoscut «părintelui» saū din alte timpuri. Acesta primise și el visita lui «Ahmet-Aga, Capigi-Bașa, care aū venit pentru boiarii moldoveanī», menționat «cînd aū venit a doua oară, întorcîndu-se de la Moldova și mergînd la Odriiū»².

Dar el era destul de tare pentru a-și permite să trăgăneze executarea unei porunci împărătești până-și va procura alta, în sensul saū, — ceia ce era foarte posibil, mai ales pentru un om ca dînsul. Capuchehaiua lui Duca, Panaiotachi Morona, Mare-Postelnic, care «se potrivia cu stăpînu-saū la o fire»³, nu știu nimic despre căpătarea acestui al doilea ordin, prin care Brîncoveanu era autorizat să deie numai pe cine va găsi el cu cale.

Și chiar pe aceștia Domnul muntean, temîndu-se pentru viața lor — casul Costineștilor nu era așa de depărtat — nu voi să-î extradeze fără garanția «jurămîntului». Se făcu, pentru a se pune la cale lucrurile, o intrunire la Focșani între delegații celor doi Domni: Duca trimisese pe mitropolitul nou, Misail, — cel vechiū, Sava, Mitropolitul lui Constantin Cantemir, fusese scos pentru că nu voise să primească sarcina⁴, — Nicolae Donici Vornicul, Ioan Costin Hatmanul și Cuza Spătarul⁵, iar Brîncoveanu pe episcopul de Buzăū, pe Cornea Brăiloiū Banul și pe Mihaī Spătarul Cantacuzino⁶. Solii moldoveni jurară pentru Domnul lor

¹ Greceanu, ms. Academiei. Cf. mai sus, p. precedentă, nota 1.

² *Cond. Vist.*, p. 651.

³ Neculce, p. 269.

⁴ N. Costin, p. 49.

⁵ Mustea, prima versiune, p. 28. E izvorul de căpetenie pentru emigrație. Cf. N. Costin, p. 49: «Misail....., Donici Vel Logofăt, și împreună și cu alți boieri»; Neculce, p. 270: «Hatmanul Ioniță sin Costin și mitropolitul Misail»; *Cond. Vist.*, p. 635. «Ioniță [H]a(1)tmanu, cînd aū venit sol de la Moldova».

⁶ Exact aceleași nume, în aceeași ordine, la «Mustea», prima versiune, l. c., și la Greceanu, ms. Academiei.

că pribegii «nu vor avea nici-o răutate despre Constantin-Vodă, nici pentru vieața lor, nici întru avuția lor». Ei se pregăteau să-î iea pe toți în primire, cînd a doua zi fermanul *cellalt* fu dat la iveală și, în puterea lui rămaseră supt ocrotirea și pentru folosul lui Brîncoveanu fruntașii emigrației, adecă Vasile Costachi, care muri în exil, Bogdan, Racovița, Ilie Cantacuzino ¹.

Lui Duca însă-î trebuiaŭ aceștia, și mai ales Bogdan, pentru care ar fi jurat de o mie de ori, numai să-î cadă în mîină. Furios că a fost înșelat încă odată de marele maestru al intrigilor, el nu se sfi să-l provoace fățiș: Donici porni cu piră la Poartă și, împreună cu dînsul, Ciocîrlan Vornicul și Ioan Vlastò, Postelnicul ². Ei nu izbutiră, Brîncoveanu fiind absolut în regulă față cu Poarta.

Aceste lucruri toate se petrecură în 1701-2, înainte de trecerea ambasadorului Paget prin Țara-Românească: April-Maiu 1702 ³.

În toamna aceluiași an Marele-Vizir Daltaban fu învins în lupta de intrigă pe care o ducea cu atotputernicul Muftiū, a căruŭ influență domina acțiunea Sultanului Mustafă. Profitînd de scurtul Vizirat al patronului lor, frații cantemirești oferise pentru tronul Moldovei suma de 100.000 de lei. Căzînd Daltaban, care fu ucis, speranțele protegiaților săi dispărură pentru moment, Duca avea printre sprijinatorii săi pe Silihdarul, amicul Muftiului ⁴, care făcuse să se numească Vizir acel Ramî-Mehemed-Pașa, ce încheiase cu Alexandru Mavrocordat pacea de la Carlowitz. El plăti cît se arătase gata să deie adversarii săi și-și păstră Scaunul.

Nu numai că și-l păstră, dar schimbarea petrecută la Poartă îl întări așa de mult, îl făcu așa de prețuit și ascultat, încît el putu să devie primejdios pentru Brîncoveanu însuși. Acesta se

¹ Brîncoveanu trimise încă în 1701 un ambasador în Moldova. *Cond. Vist.*, p. 655: «S'aŭ dat la Toma Vel Sluger, de cheltuială, cînd aŭ mers sol la Moldova». — În 1702, cetim în *Cond. Vist.*, p. 661: «s'aŭ dat la boiarii moldoveani, carii sunt aici: lui Vasilie Vornicu i Lupuluŭ Hatman și la alții». În același an vine «Grigorașco Jora, Logofătu al treilea, solul de la Moldova» (p. 704).

² Izvorul pentru această misiune e «Mustea», *l. c.*, p. 29.

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 287. El porni din Adrianopol la 10 April st. n.

⁴ Totuși, revenit la sentimente mai bune, același Silihdar împrumută pe Brîncoveanu; *Cond. Vist.*, p. 727.

știa slab la Turci și se grăbi să previe o măsură contra lui, trimițând noilor stăpîni ai Imperiului un prezent de 80.000 de lei, «de frică să nu fie scos», scrie un ambasador.

Dar cu atîta nu putea să se răscumpere de la dușmanii săi un om ca dînsul. În primăvară, el fu chemat să sărute la Adrianopol, — supt Mustafă, noua capitală, — «poala împărătească»¹. Primi ordinul de Duminica Tomei, la 4 April st. v., plecă la 5 Maiu, cu 800 de oameni, după ce pornise înnainte — Domnul era bolnav de frică și de orbalt — pe Cornea, Mihaï Spătarul, Diicul, Marele-Logofăt și Preda Pîrscoveanu, biv Vel Medelnicer. La 28 Maiu era la Arnăut-Chioi, în mersul său încet de convalescent și de fricos, la 4 Iunie², în Adrianopol; la 9 era confirmat; la 15 (26) îl primia în audiență de plecare Sultanul, iar la 28 (9 Iulie) pleca și ajungea la București la 11 (22) Iulie³.

Scăpase crescînd tributul și plătind. Știa cine-l făcuse să beie acest pahar. Primise la Arnăut-Chioi — 29 Maiu st. v. — visita lui Alexandru Exaporitul și, a doua zi, a fiului acestuia Nicolae, dar nu-și ascundea gîndurile și nu ignora faptele acestora. «Spurcatul și vrășmașul acela» îl adusese la Poartă, spînd că el ar dori să facă această teribilă vizită; și el lucrase ast-fel fiind-că simțise că i-a venit vremea să-și ridice neamul și mai sus decît era. «Avea bun prieteșug cu spurcatul acela Vezir Azem», cu Ramî-Mehemed, și voiă «să pue pre fii-său Domnu aicea în țară». Mai știa Brîncoveanu și amestecul lui Duca, care lucra

¹ Cf. și *Cond. Vist.*, p. 720. «Imbrihorul împărătesc, care aū venit cu ferman, să meargă Domnia la Odriiū». Se întoarse Domnul cu «Ali-Aga, imbrihorul Vezirului» (p. 722).

² Un ambasador dă data de 29 Maiu st. v.; Greceanu pe acea de 3 Iunie. Cea adevărată în *Foletul novel*, p. 676: «[Iunie] 4, am mersu în Odriiū». Data confirmării corespunde în Greceanu și în ziarul domnesc, ca și toate celelalte. Cf. rapoartele venețiene din Hurmuzaki, IX¹.

³ Greceanu, ms. de la Academie și rapoarte de ambasadă. În tocmăi ca în Greceanu, unele amănunte din Del Chiaro, p. 155, căruia-i fură spuse de medicul domnesc Iacob Pylarino, pe care și cronica oficială îl citează în suită. *Condica Visteriei* pomenește încă din 1697 «un rădvan ce s'aū cum-părat lui Iacov doftorul» (p. 313), care succedase poate lui «Panteleon doftorul cel mare» din 1694 (pp. 9,38). La 1702, primăvara, «nunta lui Iacov doftorul... S'aū dat cheltuiala celor ce aū mers la Țarigrad să vie cu Iacov doftorul» (p. 659). Cf. pp. 715 (1703), 721. El merse, în 1703, la Constantinopol cu «părintele patriarhul Antiofianu» (de Antiochia!) (p. 729).

pe lângă Muftiū și «coconiū dumisale cei spurcați¹», și, cînd plecă din Adrianopol, ni spune un cronicar moldovean de Casa lui Racoviță², el zise cu amărăciune: «Eū am mers la Poartă [Duca speră să-l facă a fugi prin această invitație], și am venit; iară voiū face să meargă și acela care-mi făcu această cale la Poartă, și nu se va mai întoarce³».

Mazilia lui Duca veni îndată, căci Brîncoveanu plătise doar și pentru dînsa⁴. La 15 (26) Iunie ea era pronunțată⁵. La 29 Iulie st. n. se aștepta la Constantinopol Domnul Moldovei, care fusese pîrit de Brîncoveanu că stă în înțelegere cu Rușii⁶. Până la sosirea lui, fratele său Ștefan⁷ și capuchehaielele, în frunte cu Morona, fusese aruncați la închisoare.

Capugiul turcesc aducea însă, nu firmanul de mazilie, ci un ordin ca acela pe care-l primise cu puțin înnainte Brîncoveanu: să meargă să sărute la Adrianopol poala Împăratului, pentru pace. În locul său nu fusese nimeni numit și nici, cum afirmă unele cronici, un caimacam, — Iordachi Ruset sau altul —, n'a putut fi numit de Poartă, fiind-că Domnul rămăsese cel vechiū și numai dînsul putea să puie locotenenți de Scaun.

Duca lăsă deci la Iași, în calitate de Caimacam al său, pe Ioan Buhuș, o rudă. În numeroasa sa suită, — pe care o precedau trîmbițași, — el luă, pentru a se asigura de dînșii, pe Iordachi Ruset, care-și logodise fiul Nicolae cu o fată a lui Brîncoveanu, pe fratele acestuia, Manolachi, pe Lupu Costachi, pe cari-i ducea mai mult ca pe niște prinși, se pare. Cu acest alaiū înșelător — soarta lui fusese acum hotărîită — el apuca la 24 Iunie (5 Iulie) calea către Adrianopol, aceia pe care i-o dorise, și i-o pregăti înnainte de a pleca de la «Împărăție», Brîncoveanu.

¹ *Foletul*, p. 678.

² Mustea, versiunea a doua, p. 93.

³ Cf. și «Evenimentele», p. 10.

⁴ Pentru baniū trimiși în trei rînduri la Adrianopol, v. *Cond. Vist.*, p. 720.

⁵ Nic. Costin, p. 48. Încă de la 20 ale lunii, călărăși munteni înștiințase pe Brîncoveanu la Adrianopol că «aū venit veaste că aduc pe Costandin-Vod[ă]» (*Foletul novel*, p. 677).

⁶ Un ambasador rus îi botezase un copil de la nevasta a doua, și el făcea comerț la Cazaci (Nic. Costin, pp. 46-8).

⁷ V. Hurmuzaki, IX¹, p. 360. El, — «beizadè al Ducăi-Vod», — vizită pe Brîncoveanu la Arnăut-Chioi, în ziua de 31 Maiū st. v. *Foletul novel*, p. 676.

În urma lui, pribegii, trimiși după ordinul lui Brîncoveanu, de caimacamul acestuia, Constantin Stolnicul, veniră să se întâlnească la Galați cu boierii de țară, cărora li dăduse de știre să vie pentru pîră. Numeroasa deputație a nemulțămiiților : Racovița, socrul acestuia Dediul Medelnicerul, Ilie Cantacuzino, Ioan Sturdza, Ioan Paladi, Gheorghită Serdarul, Costachi Costachi, fu oprită de serascherul Babadagului, Iusuf, de a lua calea obișnuită prin Dobrogea ¹. Atunci ei se întoarseră prin Țara-Românească și trecură Dunărea la Ruscicu.

Brîncoveanu se îngrijise de toate. Duca dobîndise un firman pentru arestarea boierilor suspecti din suita sa; el cumpără altul pentru liberarea lor. Fiind-că nu voia să aibă de vecin pe Antioh, el opri pe Bogdan, marele sprijinitor al acestuia, la București și se înțelese cu Iordachi pentru alegerea lui Racovița, a cărui întâie soție, sora Cantemireștilor, Domnița Safta, murise și făcuse loc unei fete a lui Dediul. Pe de altă parte, Antioh fu sfătuit să nu se agite, pentru că și așa va căpăta tronul.

Duca ajunse întâiu la Adrianopol, și imediat fu mazilit și exilat la Cavala, pe coasta Achipelagului. Cînd însă boierii din urma sa sosiră și ei la Arnăut-Chioi, răscoala Constantinopolei părăsite, răscoala Ienicerilor, cari regretau pe Daltaban, răscoala tuturor acelor pe cari Ramî îi umilise prin răpedea lui înnălțare și Muftiul îi prigonise, — 6 Iulie st. v. ² — izbucni. *Zorbelele, gulguleagișii*, — scrie Brîncoveanu ³, — din Țarigrad veniau spre a doua capitală.

Aceste împrejurări zăboviră mult descurcarea situației moldovenești. Abia la 20 Septembre, Ahmed al III-lea înlocui pe nedestoinicul Mustafă. Înnainte de plecarea noului Sultan spre Constantinopol, boierii veniră, răzbătînd prin mulțimea soldaților lăsați în voia lor, înnaintea corturilor de la Solac-Ceșmê, ducînd arzul prin care cereau pe Mihaî Racovița. Sultanul nou, informat de dorința lor, o și aprobă.

Antioh, care nu crezuse în știrile prietenești ce-i dăduse cumnatul său Bogdan, află atunci prea târziu că a rămas pe din afară. Îl părăsise toți boierii; aderenții săi din alte timpuri se

¹ Pe unde zice și Dimitrie Cantemir că a trecut adesea. *Ist. imp. otoman*, p. 309, nota 123.

² Foletul novel, p. 677.

³ L. c.

împăcase cu clientela lui Duca, învoindu-se a alege un om «nou» care să n'aibă de îndeplinit răzbunarea sa și a partidei sale.

Dar, părăsit de ai săi, cel mai mare dintre Cantemirești găsi un sprijin printre Turci. Noul Ienicer-Aga ¹, Cealic-Ahmed, îi oferi serviciile sale. Cealic era, de alt-fel, și un dușman al lui Brîncoveanu, pe care voise să-l scoată și care se răscumpără și de această nouă primejdie plătind cinci-zeci de pungi ². Dar intervenția aceasta, orî cît ar fi fost de puternică, — și Sultanul se găsia încă în mîna soldaților, cari-l strămutase din harem pe tron, — venia prea tîrziu. Neculcea pretinde că zăbava n'ar fi fost mare: Ienicer-Aga ar fi intrat în cortul Marelui-Vizir Dorocean Ahmed, înainte ca noul Mihaï-Vodă să-l fi părăsit. Dar Sultanul dăduse ordinul și Spătarul Mihalachi apucase a fi investit cu caftanul. «Eară, cu un cifert de ceas mai înainte de ar fi sosit Ienicer-Aga la Vezirul, lua iar Antioh-Vodă Domnia» ³.

Mihaï Racoviță avuse noroc. Fără revoluția din Septembrie el n'ar fi ajuns Domn, căci probabil succesorul lui Duca ar fi fost Nicolae, fiul Exaporitului, care zăcea acum în închisoare cu tatăl său, ce-și risipia averile adunate, pentru a scăpa cu zile ⁴. Fără naiva și robusta încredere a lui Antioh, acesta i-ar fi ajuns înaintea. Fără trădarea lui Morona, care redactă arzul pentru cererea lui, el ar fi fost jertfit poate în folosul lui Duca.

Numirea lui Mihaï se făcu la 23 Septembrie st. v. ⁵. El înto-vărăși Curtea și «urdia» până la Constantinopol, avu aici o audiență la Sultan, în palatul de la Sarai Burnù, primi cuca după obicei, și apoi plecă spre țara căimăcămită de Buhuș ⁶.

Nici odată n'a fost situația Cantemireștilor așa de rea, ca în 1703. Îi părăsise toți, și Mihaï Racoviță, după atîția Domni de partid, debuta, în sfîrșit, ca un Domn al țerii; până și credinciosul Bogdan primi Vornicia de la noul stăpînitor, pe care nu contribuise să-l numească ⁷.

¹ Numit la 14 Iunie st. v. înainte de revoltă (*Foletul novel*, p. 676). Deci Cantemir (*Ist. imp. otoman*, p. 762, nota) greșește făcînd din el alesul Ienicerilor revoltați.

² Greceanu, ms. Academiei.

³ Neculce, p. 279. Cf. Mustea, versiunea II, p. 95.

⁴ V. și Iorga, *Acte și fragm.*, I, p. 98, N° 1 și Scris. lui Al. Mavrocordat, p. 115.

⁵ N. Costin, p. 48.

⁶ Cronicile moldovene. Cf. Hurmuzaki, IX¹, p. 403, N^o DXLVI.

⁷ Lista boierilor în Neculce.

Se pare chiar că, în toată această d'intăiu Domnie, Mihaï-Vodă nu nemulțămii pe nimeni. Recriminările lui Neculce că ar fi căutat să-și formeze un partid al său, din rude și din Cupăreștii, îndepărtînd pe «mazilii și oamenii lui Antioh-Vodă și Duca-Vodă»¹ nu se întemeiază pe nimic decît pe supărările personale ale scriitorului.

Cu Brîncoveanu, relațiile rămaseră foarte bune, și cei doi Domni se *cercetau* adesea prin solii², ca veri ce erau, Mihaï fiind nepotul de fică al lui Toma Cantacuzino, fratele lui Constantin Postelnicul, al cărui nepot de fică era Domnul muntean. O căsătorie legase acum Curtea munteană de interesele Cupăreștilor, deci și ale Domnului lor: după înțelegerea făcută altă dată, Nicolae Postelnicul Ruset, fiul cel mai mare al lui Iordachi, luă la 8 Iulie 1704 pe Ancuța, fata Brîncoveanului³. În momentul maziliei, care-i fu comunicată de un curier muntean, Toma Cantacuzino se afla în Moldova, și el se retrase la început la Hangu, împreună cu cîțiva pribegii moldoveni. Lucrurile sale le lăsă mazilul la o moșie pe care i-o cedă anume pentru aceasta Domnul muntenesc.

Boierii erau deci, toți aproape, cu Racoviță; «Muntenii», cari-i dăduse Domnia, voiau să i-o păstreze. Trecu însă abia un an și jumătate de la numire, și totuși Domnul Moldovei pierdu, la 13 Februar st. n. 1705, tronul⁴.

Data aceasta, surprinzătoarea mazilie o adusesse numai schimbările de la Poartă. Acolo guvernele erau trecătoare și nevoile de bani, în aceste timpuri «neășezate»⁵, — foarte mari. Vizirul răscoalei fusese îndepărtat, cînd lucrurile se mai liniștiră, de Sultanul răscoalei. Silihdar-Hassan fu numit în Octombre 1703; apoi, la 14 Septembrie 1704, Calaili-Ahmed îi luă locul și, în fine, după trei luni, la sfîrșitul anului, Baltagi Mehmed capătă

¹ Pp. 280-1.

² Mustea, p. 31. În 1703 vine la Curtea munteană «Iordachi Vornicul, solul moldovenesc» (*Cond. Vist.*, p. 743). Îndată găsim pe «Vel Paharnic mergînd sol la Moldova» (p. 744).

³ Greceanu, ms. Academiei.

⁴ Data la N. Costin. Racoviță primi știrea la 23. Cf. și Hurmuzaki, IX¹, p. 414, n° DLXII.

⁵ Neculce, p. 281.

pentru șeisprezece luni Viziratul¹. Acesta, avînd legături cu Cantemireștii și primind banii acestora, săvîrși schimbarea.

Antioh fu numit, și se hotărî a face și el o politică de împăciuire față de toată lumea. Caimacamul său, Bogdan, chemă pe toți aceia cari, de frica unei eventuale numiri a lui Duca², se risipise prin munți și în străinătate: Ilie Cantacuzino, Nicolae Costin, Panaiotachi Morona, un om util. Antioh se mulțami a muștra pe acesta, care-î ieși înaintea în Dobrogea³.

Ast-fel el spera să cîștige clientela nouă a lui Racovița și pe aceia a lui Duca, a cărui întoarcere pe tron se părea acum exclusă pentru totdeauna. Rămînea vechia ură a lui Brîncoveanu. Pentru a o stinge și pe aceasta, el făcu probabil cele d'întăiu propuneri, care fură îndată primite. Brîncoveanu, care se convinsese că e mai practic a domina pe acei Domni ai Moldovei pe cari i-ar fi dat împrejurările, decît a-și lega interesele sale de interesele unuia singur dintre dînșii, autorisă pe represintantul său la Poartă, Ștefan Cantacuzino, să negocieze cu Dumitrașco-Vodă, capuchehaiaua fratelui său. Negocierile izbutiră: Brîncoveanu se îndatori să deie acestuia o pensie anuală de zece pungî de bani. Prin mijlocirea lui, Iordachi Ruset se întoarse la vechiul său patron, pentru moment, cel puțin⁴.

În fine, pentru a întări aceste legături, Bogdan, foarte bolnav pe atunci, — otrăvit în cafea de Mihai Racovița, crede Neculcea⁵, — fu însărcinat cu o misiune la Curtea munteană, «ca să arate», scrie cronicarul Brîncoveanului, «dragoste și prieteșug». După ce Bogdan se întoarse⁶, sosi de la «Munteni» Șerban Greceanu, Vel Stolnic, care, mulțămind pentru salutări, puse la cale și logodna dintre al doilea fiu al Domnului său și fata lui An-

¹ *Ist. imp. otoman*, pp. 765, 767, 770; Hurmuzaki, *Fragm.*, IV, pp. 3, 6.

² Acesta se afla la ambasadorul frances, ascuns din cauza prigonirilor muntene, la 1706; Hurmuzaki, *Supl.* I¹, p. 364, N^o DXLIV.

³ Neculce, p. 282.

⁴ Acestea se petrecură poate după așezarea lui Antioh în Scaun, 21 Maiu st. v. Dar ele ar putea explica lunga zăbavă la Constantinopol a Domnului. Ni le povestește Neculce; p. 283.

⁵ După Dimitrie Cantemir, Lupu ar fi fost otrăvit de Brîncoveanu, «în Domnia lui Antioh», pe vremea unei solii, și de atunci ar fi scuipat sînge (*Vita*, p. 61, nota 1).

⁶ El muri în curînd.

tioh ¹. În fine, deși la Brîncoveanu se găsea adăpostiți pribegi ca Dumitrașco, fratele și Ioan Paladi, cumnatul lui Mihai-Vodă, o nouă căsătorie fu încheiată între familia Domnească munteană și o familie din Moldova: Constantin, fiul măi mare al Brîncoveanului, se însură la 20 Ianuar 1706 cu Ana Balș, «cocoana Stolnicului [Ioan] Balș de la Moldova». Cunună Constantin Stolnicul, și din partea Moldovei luă parte la serbare o rudă a Cantacuzinilor moldoveni, «Ioniță, Mare-Spătar», care nu e altul decât cronicarul Neculce ². Neculce fu pe deplin satisfăcut de ce văzuse, dar el ceru în zădar pe Ioniță Paladi, căruia oaspetele său îi făcuse drum spre Brașov ³.

Să vedem acum în ce chip se oglindește această istorie reală, viața politică, luptele de partide ale Moldovenilor între anii 1700 și 1705 în alegoria domnescului scriitor. Pentru a înțelege fabula, fabula plină de alusii, trebuia să cunoaștem amănunțit realitatea, s'o reconstituim, fiind-că nu fusese reconstituită până în amănunțimi.

Prefața începe cu protestările de modestie pe care autorii din toate timpurile au crezut că le datoresc publicului, chiar când acesta era foarte problematic. Dimitrie recunoaște că lectura cărții sale nu va fi ușoară și nici folos nu va aduce. Dar se scusă prin discreția cu care va vorbi chiar și de dușmani și cu scopul ce a avut: nu acel de a scrie istorie, ci unul, mult măi umil, — până la scopuri istorice nu se ridica pe această vreme, în 1705, ambiția tînărului beizadea —, acela de a face un exercițiu de retorică, de a se *nevoi* adevă spre «deprinderea retori-cească».

Retorică deci, — pe alocurea, în sentențe, pe care le promite viitorul autor al «învățătorei loghice pre limba noastră», filosofie, acestea vrea să le facă. Să-și arăte învățătura prin abundența, felurimea și raritatea maximelor adunate pentru împodobirea minții unui public simplu, dar serios în cugetările-i asupra vieții, să desfășure farmecul unui stil învățat din manualele de

¹ Pentru aceste misiuni, v. Greceanu, ms. Academiei și Neculce, pp. 284-6.

² Cf. Greceanu, ms. Academiei și Neculce, pp. 286-7. V. măi sus, pp. 161, 238.

³ Neculce, p. 287.

scriere frumoasă și împrumutat de la autori pe cari-i cetise, — acestea erau dorințele de căpetenie ale eruditului fiu de Domn.

Maî avea încă un scop, acesta secundar, dar potrivit și el cu perioada de dezvoltare intelectuală la care ajunsese scriitorul. Și aici erau la mijloc ostentație, pedantism, reminiscențe de școală, influențe de «frondistriu». Doria Dimitrie Cantemir să contribuie prin cartea sa la îmbogățirea limbii prin termeni tehnici, prin neologisme stiințifice, luate maî ales de la Greci.

Și un al treilea scop se adăugea; un scop de cărturar iarăși. Era, cum am văzut, pe acest timp un fel de humanism român, maî ales de nuanță elină, adus prin învățații Greci chemați de Domni la București și Iași. Latinește nu se prea cetia, dar autori greci erau în favoare. Dimitrie cetise «Istoria etiopică» a lui Heliodor: «Iubirea lui Teagen și a Haricleei». Era o operă de istorie de morăvuri, în haină de roman. Așa ceva voiă să facă principele moldovean cu aventurile sale politice maî recente, să imite pe Heliodor, să-l localizeze.

Dacă, însuflețit de aceste dorinți, Dimitrie Cantemir n'ar fi fost, —cum s'a afirmat—, decît un pedant greoiu, harnic și fără originalitate, un fel de Nicolae Costin, cartea ar fi ieșit ilegibilă. Însă beizadea Dimitrașco era un spirit vioi, un bun povestitor, un glumeț cu haz. Toată învățătura lui Ieremia Cavela nu-l putuse dezbăra de aplecările sale naturale, nu-l putuse înstrăina de firea isteată și ageră a țeranului moldovean. Planul era rău, în el s'a prins o istorisire bună; sentențele nu se potriviau cu cartea, el le-a spus cu șartul înțelept al alcătuitoarelor de proverbe; digresiunile retorice erau artificiale, el a izbutit să li dea noima basmelor povestite cu meșteșug de un narator sfătos ¹.

Ne găsim întâiu înaintea unui sfat de lighioane, în plină fabulă saă *isopie*. Lighioi căftănite, boieri veliți, din Împărăția Leului saă țara moldovenească și din stăpînirea Vulturului, de la Munteni, ocupă scena. Supt blana tărcată a pardosului se ascunde, din voia organizatorului feeriei, importantisima persoană a lui Iordachi Ruset, stîlp de Domnie, adunător și mîncător al averilor Vistieriei Moldovei; Vasile Costachi, fiul maî

¹ Avem în «Istoria ieroglică» adevărate povești, spuse foarte bine, pe pp. 70 și urm., 191 și urm.

mare al lui Gavriliță, se înfățișează ca urs, un urs pe drojdi, pe care în curînd era să-l răpuie boala; Lupu Bogdan e Lupul, un lup credincios față de stăpîni și temut de dușmanii acestora, un lup cu virtuți canine; șiretenia, prudența lui Ilie Țifescul îi dau dreptul la... demnitatea de Vulpe, de *Hulpe*, scrie autorul; fostul rob al lui Nicussios, Maxut sau Maxud, se presintă ca șacal; pe cînd Ilie Cantacuzino, un dibaci personaj, beneficiază numai de calitatea de «miță sălbatecă».

În fața acestui Divan moldovenesc, se găsește, în acest prolog, Divanul paserilor, adunarea boierilor munteni, locuitori ai țerii Vulturului și supușii atotputernicului corb brîncovenesc. Printre ei Brehnacea, acel oracol păseresc, cu vorba adîncă și ascultată, care era Constantin Stolnicul; Șoimul: ambițiosul Toma Cantacuzino; Uleul: Ștefan, fiul lui Constantin și viitorul Dîmn; Cucunozul: Spătarul Mihei, socrul lui Dumitrașco Răcoviță; Coruiul: Răducanu Cantacuzino, cellalt fîu al Stolnicului; Eretele, care e Radu Golescu; Balabanul, care înseamnă pe respectatul Șerban Cantacuzino¹, fiul lui Drăghici Cantacuzino, cel mai mare din feciorii Postelnicului; Blendăul, cu care titlu e gratificat unul din ginerii domnești: Șerban Greceanu².

Pentru a completa adunarea, ștafete pornesc în toate părțile, ștafete grăbite și zgomotoase, a căror frămîntare o zugrăvește scriitorul, acest unic romancier al nostru în veacurile trecute, în aceste rînduri, care plac cu atît mai mult cu cît în limba veche românească e deprins cineva să cetească cu totul alte lucruri decît literatură de imaginație:

«De alergăturile iuților olacari și de tropotele picioarelor a neobosiților alergători toată pulberea de pre toată calea în cer se rădica; toate văile adînci de tari strigări tare se răsuna; toate a munților înalte vîrvuri de iuți chiote și groase tunete în clipă se covîrșia și toți cîmpii pustii și necălcați, de groaznice strigări și de fricoase lăudări se împlea³.»

De obicei minunatele întîmplări ale basmului animal se petrec înnainte de începutul înțelepciunii, în vremea cînd, neexistînd măsura putinții și a desăvîrșirii, nu exista nici măsura tim-

¹ Data precisă a morții lui o găsesc în însemnările omului său de casă, Șerban starostele de negustori: August 1709 (Bibl. Ac. Rom., ms. 1320).

² V. mai sus, p. 162.

³ P. 17.

pului. Această adunare de paseri și dobitoace s'a petrecut însă — avem motivele noastre ca să o credem — în anul de la Mîntuirea Lumii 1703, cînd de mult nu se mai potcoviaŭ puricii și cînd feciorii tineri de Domni, în loc să întrebe Ursitele asupra drumurilor care duc la palatele fermecate ale zînelor cu părul de aur, cîntaŭ din tambură Turcilor bărboși cari puteaŭ să facă pe Împăratul păgîn a-i milui cu caftanul unei Domni.

Și, așa fiind, odată ce povestea se petrece *cîndva* și nu *odată*, blănille și penele cad, dacă rămîn colții, ciocurile și ghiarele, și ne găsim într'o societate cu totul umană, într'o societate de boieri din cei d'întăiu ani ai secolului al XVIII-lea.

De ce se adunase acești boieri, — odată ce cu boierii moldoveni din Țara-Românească avem a face, — aceasta o știm. Nu voiaŭ pe Domnul pe care-l aveaŭ, *Vidra* în lumea fabulei, iar, în a realităților, Constantin Duca, un amfibiŭ etnic între greceimea de care-l lega neamul tatălui său și boierimea de țară, căreia-i aparținea prin mama sa, Anastasia, fata lui Buhuș.

Duca era însă *vidra* și din altă pricină. Legat odinioară prin cea d'întăiu soție de Brîncoveanu, numit prin silințele Muntenilor, cari nu putuse, ce e dreptul, numi pe altul, el căutase să împace vechiul antagonism ce exista între cele două țeri, să facă pe Moldoveni a uita ofenselē și pagubele din trecut și a primi fără rezistență supremația acestora. O grea sarcină, pentru îndeplinirea căreia se cereaŭ altă vristă și alte porniri decît pornirile și vrista răsfățatului și ușuratecului cocon Constantin. Împleticit în nedibăcia sa, vinovat de «sicofandii, clevetēle, minciuni și furtușag», el nemulțamește pe supuși ca și pe dominatorii săi, cari se înțeleg pentru a-l înlocui și a-i împiedeca de acum înnainte întoarcerea în Domnia pe care nu știa s'o chivernisească.

Pentru alegerea successorului se face toată discuția, în care, adunate de capriciul povestitorului, persoanele conducătoare din amîndouă principatele fac auzite, într'o adunare închipuită, în lumile Fantasiei, gînduri, planuri și sentimente pe care le-aŭ avut, dar nu le-aŭ manifestat nici-o-dată în această limpezime.

Vorbește Duca, apărîndu-se în zădar de acuzările lui Burnaz Postelnicul și ale lui Dimachi, capuchehaielele sale, care-l trădase, denunțînd lăcomia acestui din urmă, ce-l urește cu patimă: «măcar că, precum aeavea easte tuturor, că el mie nepriatin de moarte

mi s'aŭ arătat»¹. Discursul e frumos, căci oratorul «nu puține făclii topise asupra cărților filosofești»², dar nu folosește la nimic. Iea cuvîntul, pentru a-î hotărî moștenirea, Mihaî Cantacuzino, care «este din fire cu socoteala înaltă, [și] cuvîntul vre-odată gios să-î rămîie nu priimește; însă multe grăiaște, dară puține isprăvește; la minie iute, la foame nesăturat». După el, Racoviță, candidatul propus de socrul fratelui său; Spătarul Mihalachi din Moldova e însă incapabil de a vorbi alta decît prostii făloase: «poate fi că categoriile loghice n'aŭ citit și în cărțile științii nu s'aŭ zăbăvit». La trup, adăuge Dimitrie, care vedea în Racoviță numai pe concurentul la tron, și nu pe cumnatul de odinioară, — la trup samănă cu cămila, fiind om chipos, «dar nu în capul arătos, nici în dobitocul căpăținos, ce în capul pedepsit și cu multe nevoi domirit creerii ceî mulți sălășluiesc». El nu cruță pe bietul pretendent, care era, alt-fel, un om cu chibzuială, care știu, în toată Domnia sa d'întăiu, să-și ascundă temperamentul violent și să cîștige simpatii; n'avea, scrie el, «nici din fire vre un dar, nici din pedeapsă și din învățatură vre-o vrednicie»³. Și totuși, adăugim noi, a putut domni bine întăiu, și pe urmă a știut să domnească mult, pe cînd alții mai învățați de cît dînsul aŭ înțeles rău spiritul și nevoile timpului și valurile nenorocirii i-aŭ înghițit!

Înainte și după arătoasa Cămilă își dau părerea saŭ sînt chemați a și-o da Aga Văcărescu, care «în instrumentul muziceî poate cîntece alcătuite a cînta,» precum urmașii săi alcătuiă cîntece pentru «muzica» altora⁴, prea-învățatul Cacavela, dascălul autorului, «în limbă lat și la voroavă neincetat, însă ce și pentru ce așie mult ritorisește, nici ea poate nu știe»⁵, Caragea capuchehaiaua, Constantin Stolnicul, «în multe științe și meșteșuguri deprins»⁶, care, mai mărunț la stat decît fratele său Mihaî, se mîndria că este «de pedepse mai dovedit și mai ispitit și de căi mai multe și mai departe și de țeri mai străine și mai late mai asudat și mai sbuciumat»⁷.

¹ P. 38.

² P. 39. Cf. și *Descriptio*, p. 154.

³ Pp. 59—60, 93.

⁴ P. 61.

⁵ P. 63.

⁶ P. 83.

⁷ Pp. 96-7.

Muntenii se înțeleg asupra persoanei lui Mihai Racoviță, pe care-l judecău un om comod, supt care Brîncoveanu ar fi putut să realizeze idealul, pe care cu trufie îl exprimă unul din unchi săi, acela de a governa o țară ca și ceialaltă: «Așa vreau, așa poruncesc, așa să se facă¹». Vasile Costachi, om pașnic și bolnăvicios, nu se pune împotriva. Ilie Țifescul se dă în taină cu Muntenii. Bogdan e singurul care nu vrea să desbrace pe Cantemirești de dreptul lor. El nădăjduiește că Rusetestii vor merge cu dînsul ca în alte timpuri². Dar Iordachi, cel mai mare dintre dînșii și șeful lor politic, e cîștigat de Brîncoveanu prin făgăduiala de a da o Domniță după fiul lui, Nicolae³. Mihalachi Ruset, alt membru al dinastiei, se convertește prin făgăduiala de a i se plăti jumătate din cele cincî-zeci și trei de pungî ce-î fusese luate de Munteni supt Duca-Vodă, în 1693⁴; dovedește ast-fel încă odată firea sa de rîs (linx): «în față prost și drept, dară multe picături de vicleșuguri îi staū peste mațe». Un al treilea frate, Manolachi, căpătă promisiunea de a i se da Cămărășia Ocnei și, — pentru a-î mulțami mîndria care-l deosebia —, dregătoria pe care i-o luase Duca, aceia de Mare-Postelnic. Cîț despre Scarlatachi, om dispus «pururea fața a-și schimba»⁵, i se dădu permisia de a intrigă cîț îi va fi voia; decît care lucru el nu putea dori mai mult. Se adaugă pe lîngă acești convinși și Dediul, socrul lui Racoviță, căruia-î dăduse odinioară o oare-care influență frumuseța excepțională a fetei sale.

«Nu mai mult tăria vinului în cap decît chipul frumosului în inimă loveaște», suspină învățatul beizadea și se gătește a povesti căsătoria a doua a fostului său cumnat⁶. Decî Dediul ni este înfățișat ca un «guziū» «orb și slut», pe lîngă care apare și mai frumos «gingaș trupul și mîngăios statul» fetei sale, Ana. Mulți o cereaū, dar voia lui Brîncoveanu, — ceia ce pare fals, căsătoria făcîndu-se după Neculce încă supt Domnia lui Antioh-Vodă, — această voință, care era o lege pentru oaspeții săi, făcu

¹ Pp. 55-6.

² P. 101 și urm. Pentru Vasile Costachi, v. *Bis ort.*, XIII, pp. 622-4.

³ P. 105.

⁴ V. mai sus, p. 332. Pentru trei-zeci de pungî luate altă dată lui Iordachi, «fără voia dumisale», *Uricariul*, XI, p. 213.

⁵ P. 106.

⁶ Despre care vorbește și Neculcea, p. 257.

să învingă cămila grosolană care era Mihaï Racoviță. Al lui fu «suleaget trupul, cu alba peliță, cu negri și mîngîioși ochii, cu iscusit mijlocelul și cu rătungior grumăgiorul Anei¹».

Și romancierul istoric al altor vremuri amestecă ironia cea mai grosolană cu oare-care delicateță de poezie în descrierea nunții.

«Țînțarii cu fluire, greierii cu surle, albinele cu cimpoi, cîntece de nuntă cîntînd, muștile în aier și furnicile pre pămînt mari și lungi danțuri ridicară, iară broaștele toate, împreună cu broatecii, din gură cîntec ca acesta în versuri tocmite cînta:

O Helge², fecioară, frumoasă nevestă,
Nevastă fecioară, fecioară nevestă,
— Cămila să ragă, tîlcul nu 'nțeleagă,
Margă la Atena, ce este s'aleagă —,
Fecioară nevestă, nevestă fecioară,
Peste șese vremi³ roada să-î coboară.
Fulgerul, fierul, focul mistuiască
Patul nevăpsit; nu se mai slăvească⁴.»

Hotărîrea definitivă se ia după un nou discurs, acel al lui Ioan Comnen doftorul și eruditul. Dintre conspiratorii pentru înlăturarea lui Duca, unul, Vasile Costachi, moare de dropică⁵, un altul, Țifescul, cade în «melianholia ipohondriaca, apoi, în tusa cu sînge mutîndu-se», moare și el⁶. Bogdan și tovarășul său de credință Maxut sînt siliți de Brîncoveanu a se întoarce în Moldova, după plecarea lui Constantin Duca⁷. Ceilalți boieri

¹ P. 107.

² Așa e numită Ana în limbajul feblei.

³ Grosolănia ce se ascunde e aceasta (ni-o explică însuși Dimitrie): Mihaï e sterp, iar nevasta lui ar fi putut, înainte de a se mărita cu dînsul, să fi creat o familie. Și, cîteva pagini după aceste trivialități, cetim cugetări adînci exprimate frumos sau bune descripții: «Căci pravul casii după măturat, de se și rădică și în razele soarelui gioacă, însă nici razele soarelui a nu lovi opreaște, nici pașii celui ce prin case îmblă conținește» (p. 115). Aiurea se vorbește de «huetul a mari puhoae după ploae din dealuri în văi răpezite» (p. 116).

⁴ P. 108.

⁵ P. 121. «Atunce, din boierii cei pribegî, ce erau în țeara muntenească, anume Vasilie Costachi Vel Vornic, i se tîmplă moartea acolo în pribegie».

Neculce, p. 275.

⁶ P. 121.

⁷ P. 122.

pribegei ieau, supt conducerea lui Racoviță, Iordachi și Mihalachi Ruset, drumul spre Adrianopol, unde se află Împărăția.

Aici se adună cu toții la capuchehaiielele Țerii-Românești, în Vlah-Seraï, și fac jurământ să apere interesele lui Racoviță. Pentru a izbuti, ei adoptă singura cale posibilă: cumpărarea Turcilor influenți.

Cu prilejul acesta, Dimitrie intercalează o alegorie relativă la Alexandru Mavrocordat, care era încă puternic, cum știm, când boierii sosiră la Arnăuț-Chioi. În această alegorie se găsesc din cele mai frumoase descrieri pe care le înfățișează «Istoria ieroglică». Zugrăvind niște opere de artă, poetul politic ni reprezintă «ciobanii, uni ca de somn adormitînd, în cîrlige răzimați, alții, ca de ploaie și de vînt reace, cu glugile peste cap lăsate și pre un cot la pămînt lăsați iera, iară dulăii, uni în picioare sta, și ca cum de departe mirosul lupului ar adulmeca, alții, pre brînci lăsați și capul pentre picioarele demnante întinzîndu-și, dormia și, ca cum în vis lupul în oi ar fi dat pîrîndu-li-se, prin somn ca cum ar scînci și ar brehăi se videa, iară la alte turme, ca cînd lupul oaia ar fi apucat, ciobanii chiuva, cu mina dulăilor lupul arăta; dulăii goniva, lupul cu cîrlanul în gură fugiva, alți ciobani de la alte turme în întîmpinare îi ieșiva; lupul într'altă parte șuvaiva. Și, ca cum spre o pădure, carea înaintea lui aproape se vedea, — năzuiva»¹. Alegoria are drept scop să ni spuie în ce chip tînărul insular, care n'avea drept avere decît «duhul», a învățat de la Panaioti Nicussios, bătrînul său predecesor în dragomanie, meșteșugul Porții otomane.

Prin același meșteșug, partisanii Domniei lui Racoviță își atrag pe Exaporit. Mihalachi Cupariul îi promite o pensie anuală de cincî pungî de bani, și pune în scris această făgăduială bine venită. Ast-fel se înlătură candidaturile lui Duca, ale Cantemirmireștilor și aceia a unui «Marco psevdobeizadè», care ar putea să fie un fiu al lui Grigore Ghica, un frate al lui Matei, ginearele lui Mavrocordat. Mihaï-Vodă e numit, dar izbucnirea *zur-baler* împiedecă pe noul Domn de a primi cuca și a pleca spre țară.

Apoi autorul se întoarce asupra intrigilor pentru Domnie spre

¹ V. și p. 131: «Ochiul cerului se închidea și perdeaoa nopții pre fața pămîntului se trăgea».

a arăta acțiunea și soarta fiecăruia dintre rivalii, cu vechi drepturi, ai lui Racoviță usurpatorul. Vedem ast-fel pe Marco, un tânăr neexperient și nepriceput: «la vîrstă brudiū, la limbă bilbiū», care fusese ascuns la Muftiul ucis, căzuse odată în prisoare și fusese trimis la galere, dar scăpase și se refugiase iarăși la un protector care în curînd nu era să aibă altă grijă decît a se mîntui pe sine însuși. Marco fu împăcat de aderenții lui Racoviță, dîndu-i-se «privilegiile» vechi, decî iarăși vre-o pensie de întreținere ¹.

Apar pe urmă Cantemireștii. Ilie Țifescu, bolnav în Moldova, cearcă a desface de la dînșii pe Bogdan, făcîndu-l să scrie acestora scrisori de înșelare; dar nu izbutește. Bogdan, pe care Maxut îl informase de nemulțămirea generală a țerii, refusă. El doria încă pe Antioh, dar acesta nu știu să învingă. Chemat la Adrianopol, cu scopuri pe care nu le poate descrie autorul, de Mihalachi Cupariul, — fiul mai mare al lui Constantin Cantemir, căruia îi mai cedase odată cel mic drepturile sale, își dovedește și cu acest prilej firea înceată și greoaie. E, scrie bunul frate al lui Antioh-Vodă, un om mare, dar fără suflet într'însul, ocupat numai de grija traiului bun și la discreția agentului său Caragea.

Un ast-fel de dușman nu era de temut pentru emisarii lui Brîncoveanu și aliații lor moldoveni. Din potrivă, Dumitrașco-Vodă e hotărît să nu cedeze. Sarcina urmării lui e dată atunci lui Mihalachi, dar, înștiințat la timp de Grecul Atanase Papazoglu, îndărătnicul pretendent scapă ².

Dimitrie se întîlnește apoi cu fratele său, și acesta se scusă pentru purtarea ce avuse. Un plan de război se face: Dimitrie va lăsa Moldova lui Antioh și va vîna pentru dînsul Scaunul mai bogat, mai important, dar mult mai bine apărat al Brîncoveanului. Dar încă odată acesta are «noroc» și rămîne în stăpînirea țerii sale: e vorba, evident, de stăruințele lui Ienicer-Aga contra lui Brîncoveanu și Racoviță, pe cari voiă să-î înlocuiască prin frații Cantemirești. Planul, neputînd fi realizat fără zăbavă, e amînat de Dimitrie, acel care-l iscodise ³.

¹ Pp. 148-59.

² Pp. 159-68.

³ Pp. 172-3.

Racovița rămîne prin urmare. Înnainte de a pleca din Constantinopol, el mai plătește încă un bir. Constantin Duca e adus de la Cavala pentru pîră, și învingătorii plătesc scump biruința¹. Apoi alaiul «Cămilei» pleacă spre Moldova.

Mihai-Vodă lasă ca reprezentanți la Constantinopol pe doi dintre Cupărești, Mihalachi și Scarlatachi, împreună cu obișnuiții oameni ai capuchehaielicului². Pe cînd Domnul, așezîndu-se în Scaunul care nu era făcut pentru un animal grosolan ca dînsul, se pune pe pradă, Cupăreștii încep goana în potrivea fiului mai mic al stăpînului lor de odinioară³.

Autorul își îndreaptă acum privirea asupra Moldovei, și aflăm de la dînsul, supt transparența aproape desăvîrșită a alegoriei, o sumă de amănunte nouă. Mihai-Vodă, ni se spune, nu face decît să îndeplinească voința clientelei sale, care-l domină cu totul. Afacerile-l zăpăcesc cu desăvîrșire, și bietul Voevod improvisat se tînguește în cuvinte care-î destăinuiesc numele: «Rău, ah! capul, oh! vai!»⁴. Unul dintre mînuitorii săi, Ilie Țifescul, moare, și el rămîne atunci în voia familiei sale și a Cupăreștilor.

Dar mai ales în mîna lui Brîncoveanu. Cu acesta se încheie o legătură din partea țerii și una din partea boierilor. Dimitrie pretinde a ni da tratatele, în care, poate, alături de elemente poetice, se întîlnesc și multe care sînt reale. Prefăcute din fabulă în istorie, prin înlocuirea numelor, ele ar suna ast-fel în punctele lor esențiale.

Întăiü, jurămîntul boierilor.

«Adecă noi boierii Moldovei și boierii Țerii-Romănești, cu aceasta a noastră de obște scrisoare, scriem și mărturisim precum... sfat adevărat am sfătuit și lucru de cinste... am început, am săvîrșit, etc.» Urmează îndatorirea de a asculta fiecare țară de Domnul ei. «După aceasta într'o pravilă și în unirea legiurilor — deosebi de obiceiile locului — să ne aflăm, a tot priiatenul priiatin și a tot nepriiatinul nepriiatin de obște să priim sau să nu priim; greul și nevoia unul altuia să purtăm, în toată fericirea și nenorocirea tovarăși nedespărțiți și neîndoți să ne ținem»,

¹ P. 173. Cf. Hurmuzaki, XI¹, p. 403, n^o DXLVI.

² P. 173.

³ Pp. 173-4.

⁴ P. 175.

etc. Vor «izgoni din țircalamul unirii lor» pe orî-ce «împrotivnic, neascultător sau viclean Domnilor» și-l vor urmări fără cruțare, până la moarte, «silindu-se a-l întoarce în praf și pulbere». Se vor prigoni mai ales acei dușmani dovediți și temuți cari sînt Antioh, Dimitrie și Constantin-Vodă Duca, «de moarte nepriiatini tuturor». «Încășile, cu toții zicem și adevărim și din tot sufletul și inima făgăduim, că toate capitulurile și puncturile, pre carile Domnii noștri milostivi de la noi aū poftit, în veci neclătite, nebetjite și nesmintite să le păzim; și iarășile învoim și poftim ca pre Domnul ce avem, carile chipul și icoana Împăratului nostru poartă —, în viață neschimbat și nemutat stăpin să-l avem și să-l ținem; iară, după a lor viață, orî pre carile din odraslele lor cerescul Dumnezeu în Scaunul părinților săi ar pune, pre acela următoriu și moștenitoriu Domniei cu toată învoiața să-l priimim, ca în veci seminția lor din tronul stăpinirii să nu lipsască, ce cît lumea să trăiască. Amin.»

Cît despre Domnii înșii, Dimitrie dă întâiū un fantastic prolog, care înlocuiește sau preschimbă cu totul pe acel real ce a putut sluji drept basă «băsnutoriului», supt care prolog, datat din 1703, el iscălește pe Logofetii moldovean și muntean, cari ar fi, de o parte, Banul Cornescu (!), iar, de alta, Logofătul Domici, pe cînd în Moldova locul era ocupat de Antioh Jora¹. Fraseologia, cît și cuprinsul celor mai multe din clause par a fi născocite: e vorba de Domnia ereditară a celor două familii Domnești, de excomunicarea desăvîrșită a Cantemireștilor și a lui Duca, de privigherea lui Bogdan și a lui Maxut, de învoirea căsătoriilor dintre o țară și cealaltă, de suportarea în comun a cheltuielilor la Poartă, Moldova dînd numai o treime, etc.²

Inventată e și răscoala amînduror țerilor în momentul cînd un ospăț serbătorește biruința și alianța. E răscoala pe care ar fi dorit-o Cantemireștii sau exagerarea unei nemulțămiri mărgenite la anumite familii boierești numai³.

De și Constantin Cantacuzino propune a se lăsa în pace pre-tendenții învinși, Brîncoveanu nu contenește persecuția lor în-

¹ Neculce, p. 280.

² Pp. 178-82. Pentru forma tratatelor în acel timp, v. pe cel de delimitare în Iorga, *Documente geografice*, I, p. 29.

³ Pp. 185-94.

vierșunată. Dimitrie, contra căruia se îndrepta, mai ales, campania de intrigă a capucehaielelor, se retrage la un om puternic, al cărui nume nu ni se dă. De aici vrea să-l momească cel mai tânăr dintre Cupărești, Scarlatachi, *Cameleonul*, marele meșter al minciunilor și prefăcătorilor. Cîndva Dimitrie scăpase pe acest cirac al familiei sale, urmărit pentru datorii, dar acesta era un motiv mai mult ca să atragă asupra-și periculoasa ură a acestuia. Pentru a se recomanda pe lângă Domnul său și pe lângă Domnul acestui Domn, Brîncoveanu, pentru a se ținea de cuvîntul ce dase lui Bostangî-bași, care-l prinsese cîndva și căruia îi promisese, în schimb pentru libertatea sa, o pradă mai grasă, — pentru toate aceste motive, Scarlatachi urzește o cursă infamă în potriva lui Dimitrie Cantemir. Această cursă o cunoaște și o aprobă noul capucehaie muntean, Dimachi, pe cînd ea rămîne ascunsă represintantului extraordinar al Brîncoveanului pe lângă Poartă, Toma Cantacuzino, viitorul tovarăș de trădare față cu Turcii și de serviciu în Rusia al lui Dimitrie-Vodă ¹.

Lui Toma, o fire mîndră, nobilă, în adevăr princiară, i se spune numai că ar fi bine să se înțeleagă cu pretendentul pentru încetarea păgubitoarelor intrigă. Dimitrie, încrezîndu-se în cuvintele aceluia căruia neamul său nu-i făcuse decît bine, se coboară din adăpostul său și vine la întrevvedere cu Toma pe malul Bosforului afară din oraș. Cantacuzino explicîndu-și dușmănia prin pîrile îndreptate contra Cantemireștilor de Duca, Dimitrie, care dramatizează această întrevvedere a «Inorogului» moldovean cu «Șoimul» muntean, găsește cu cale să lămurească mai bine rivalitatea, expunîndu-i originile ei depărtate.

El ni dă biografia tatălui său. Cantemireștii nu sînt încă aici coborîtorii unei mari familii tatare ca în «Viața lui Constantin-Vodă», cu atît mai puțin descendenții Marelui Han Timur: Constantin ucide pe un Tatar, descopere în el chemarea pentru arme și-și iea numele de război, mai răsunător, căruia el și

¹ Cetim în *Foietul novel*, p. 673: «Iul. 23 [1699]. Aū purces Toma log. cu ban[i]i datornicilor la Odrîi i Țarigra[d]»; p. 674: «Av. 27. Duminică aū venit Toma log. de la Țarigrad». În 1703, la 26 Maii st. v., în calea spre Adrianopol, Brîncoveanu e întîmpinat la Ienichioi de «Toma sluj.» (p. 676). — În 1694, era vtori Logofăt și se însură (*Condica Vistieriei*, p. 92). Domnul îl făcu Portar, precum era în 1695 (p. 258). V. și tabla acestei cărți.

urmașii săi îi dădură o faimă nouă ¹. Ajunge soldat al regelui Poloniei, capucehaie la Constantinopol, — nu se înțelege cînd, din povestirea alegorică —, cîștigă prin meritele sale Scaunul Moldovei. Domnia lui e excelentă. «În vremea stăpînirii lui nici ochiul nepriiatinului s'au veselit, nici buzile vrăjmașului n'au zimbit, nici inima împotrivicului s'au învoeșiat.» Pentru aceste însușiri ale tatălui, după moartea lui, țara alege Domn pe acela dintre fii care se afla în Moldova ². Dar fiul lui Duca cere, de la Constantinopol, sprijinul lui Brîncoveanu pentru a lua Domnia. Acesta din urmă avea tocmai nevoie de un ginere, și din nevoile amîndurora răsări mazilia pentru Dimitrie-Vodă.

El fu dus, ca mazil, la Adrianopol și apoi la Țarigrad, cu fratele său Antioh, pe cînd sprijinitorii neamului lor, Bogdan și Iordachi Ruset, fugiau în Polonia ³. Pe cînd «dreptii moștenitori» suferiau în exil și aderenții lor rătăceau în străinătate, Duca, prin purtarea lui, dă de rușine pe Brîncoveanu și-l pune într'o situație foarte grea. Atunci, cei doi fii ai lui Cantemir bătrînul se înțeleg între dînșii, grămădesc în jurul lor pe nemulțămiiți, dau cincî-zeci de pungî și aduc ast-fel — prețul și influența cumpărături Turcilor nu se știa de aiurea — căderea lui Duca, adus în curînd la Constantinopol cu răsfățata sa Doamnă și cu Grecii, cari-l încunjurase în Domnie ⁴.

Dimitrie cedase «din bună voe» Scaunul lui Antioh. El rămase la Constantinopol, capucehaie al fratelui său ⁵. Silințele sale aici nu izbutiră: Brîncoveanu, furios pentru căderea ginerelui său, nu-l uită și făcu ca el să fie numit din nou.

Nouă pribegie la vestea acestei nouă Domnii: Bogdan și Iordachi trec Nistrul. Dimitrie se ascunde; Antioh e supus prigo-nirilor. Brîncoveanu voiă să-l ucidă, și el trebui să se răscumpere ⁶.

Dar de la capucehaiaua sa, Dimachi ⁷, Domnul muntean află

¹ P. 232.

² P. 235.

³ Pp. 236-7.

⁴ Pp. 238-9.

⁵ P. 239.

⁶ P. 240.

⁷ E același Dimachi pe care-l aflăm ca Mare-Sluger și capucehaie muntean în 1701, în *Cond. Vist.*, p. 633. Apoi, în 1702, poartă titlul de Clucer (în locul lui Vergu?); p. 695.

că, drept răsplată, Duca vrea să-l scoată din Scaun. El provoacă atunci o pribegie nouă a boierilor moldoveni. Duca, dovedindu-se un om «neășezat», e scos pentru a doua oră¹.

În folosul cui? Aici povestirea lui Dimitrie e foarte interesantă. Brîncoveanu ar fi oferit lui Bogdan să se împace cu Cantemireștii și, mai mult decît atîta, acte scrise s'ar fi încheiat pentru aceasta. Dar el călcă îndatoririle luate și jurămintele făcute și prinse a stăruii pentru, — nu pare să fie acesta enigmaticul «Toderașco de la Galați» din 1700 —, Vergo din Ciatalgea, un bătrîn pe sfîrșite².

Această candidatură se păru Turcilor ridiculă, și nu reuși. Atunci se scoase înaintea noua candidatură a lui Racovița. Și aceasta fu mai fericită. Mihalachi Spătarul deveni Mihaï-Vodă, care «și astăzi, cu minunea a toată lumea, stăpînește»³.

Pentru a se împăca, de o împăcare sinceră și durabilă, Dimitrie ceru de la represintantul lui Brîncoveanu: Domnia pentru Antioh și, pentru sine, încetarea prigonirilor și spionării⁴.

Scarlatachi sperase că Dimitrie va fi oprit de Toma în cursa în care se căznise el să-l aducă. Autorul imaginează un vis al celui mai tînăr dintre Cupărești, vis pe care Scarlatachi însuși și-l tilcuieste după principiile pe care bătrînul Cupariu, corăbierul, le aflase, în călătoriile sale în Crimeea, de la Tatarî⁵. Tilcuirea i-ar fi eșit însă rea, căci, ducîndu-se la Toma, auzi de la acesta numai laudele istețului beizadea, lăsat să se întoarcă în neacesibilul său adăpost⁶.

Șiretul înșelat se face a se bucura de împăcarea lucrurilor, pe care dorise să le descurce alt-fel, și recunoscă virtuțile lui

¹ Pp. 241-2.

² P. 240. Observ că între boierii lui Brîncoveanu se găsia un Vergu Postelnic (Popescu, *Memorîi*, p. 128), apoi Păharnic (*ibid.*, p. 142; *Cond. Vist.*, pp. 226, 307, 338) și Clucer, în 1698-9 (*An. Ac. Rom.*, XXI, p. 18, nota 1; *Cond. Vist.*, pp. 443, 467, 497, 593, 614, 632, 641, 652). Dar acest Vergu fusese scos din funcție pentru dilapidări în 1702. *Cond. Vist.*, p. 679: «I-aū fost furat Vergo Clucer... S'aū luat din casa lui Vergo Clucer». Avem a face probabil cu alt Vergo, Hagi Vergo gealepul, care împrumuta, în 1701, cu bani pe represintanții munteni de la Poartă. *Cond. Vist.*, pp. 614, 620.

³ P. 244.

⁴ P. 248.

⁵ P. 259. Cf. pp. 286-7.

⁶ P. 264.

Dimitrie, care «minciuna nu numai căci nu o grăiaște, ce măcar a o auzi nu o priimește». Pe de altă parte, el recomandă capuchehaielor moartea pretendentului și a noului său prieten¹. Pentru a pierde pe Toma în opinia lui Brîncoveanu, el se grăbește a scrie acestuia o scrisoare, prin care-l denunța presupusa trădare a represintantului muntean; în denunțare, el amestecase și pe Dimachi, care i se părea și acesta prea slab².

Avînd să aleagă între raportul — Dimitrie dă în întregime aceste acte mai mult sau mai puțin fabricate —, între raportul lui Toma și pîrile capuchehaielei moldovenești, bănuitorul și setosul de răzbunare Domn preferă pe acestea din urmă³. Toma și Dimachi fură amîndoi rechemăți, și în locul celui d'întăiu Brîncoveanu trimise un alt membru al familiei sale, un om sigur acela, Ștefan Păharnicul, de pe urma ambiției Domnești a căruia era să i se tragă bătrînului Domn mazilia, închisoarea, chinurile și moartea.

Înainte de a pleca, Toma voi să înștiințeze pe Dimitrie că Vodă a refuzat proiectul de reconciliare, și deci, dușmăniile începînd din nou, el trebuie iarăși să se păzească. Principele moldovean se îndrepta spre casă, după această a doua întrevedere, la care venise fără nici-o bănuială, — cînd el fu prins.

Era isprava lui Scarlatachi, prietenul său de odinioară, care fusese ofensat de purtarea lui Dimitrie, de refuzul acestuia de a se da în dragoste cu Victoria, din Pera, propria soție a ofensatului⁴. De intențiile lui Scarlatachi fusese înștiințat beizadeaua, și de aceia-i pretinsese un jurămînt nou, în urma căruia se credea sigur. Dar înțelegerea se făcuse cu Bostangi-bași, șeful poliției malului. Dimitrie găsi porțile orașului închise și se aruncă într'o luntre. În fața acestei luntre ieși îndată o alta, luntrea lui Hasechi, «pristavul Bostangiilor». El fu prins, cu toate îndatoririle ce făcuse odată la Adrianopol acestui dregător turc, prins și aruncat la Caichenà, în închisoarea Bostangiilor.

Mulți erau cari n'ar fi voit să măi iasă viū din această temniță, de care nu se făcuse vinovat prin nimic, nici prin bogăția

¹ P. 270.

² P. 277 și urm.

³ Pp. 279 și urm., 281-2.

⁴ E menționată și în *Genealogia Cantacuzinilor*.

sa, pe care n'o avea. Dar Bostangi-bași îi promise libertatea dacă va da bani¹. Acești bani nu-î avea, și nu era nici cine să-î deie. Credinciosul prieten și cumnat, Bogdan, era departe, Antioh era prea comod și egoist. Nesfiindu-se a-și arăta și cu acest prilej «micșorimea sufletului din luntru», el răspunse, la vestea pretențiilor turcești pentru liberarea lui Dimitrie: «O mie de ani la opreală de ar fi, un ban n'aș putea găsi»². Prietenii mai buni decât fratele și mai aproape decât cumnatul scoaseră însă din încurcătură pe scriitorul nostru, care nu uită de aici înna-
 inte această lecție de prudență.

El se adresă, într'o frumoasă scrisoare latinească, ambasadorului frances, de Fériol, om cam zmuncit, dar cu inima bună, căruia-î consacră Dimitrie câteva linii prietenoase și în «Istoria imperiului otoman»³. Acesta puse să-l aducă în palatul său, la «Stavrodromos, la Galata», unde-î dete un sigur adăpost⁴.

Toma aflase de la Scarlatachi nenorocirea întâmplată lui Dimitrie, la despărțirea de dînsul; o aflase de la nevinovatul Scarlatachi, care fu silit la urmă să-și destăinuiască rolul⁵. El făcu iarăși raportul său către Brîncoveanu, și iarăși un raport contrar porni de la Bogdan-Saraï⁶. Ca și altă dată, Domnul muntean crezu mai mult pe reprezentanții lui Racoviță decât pe ambasadorul și ruda sa, și pornirea successorului acestuia fu grăbită⁷. Cit despre Toma, el fu asigurat de unchișii săi, Constantin și Mihaï, că, întorcîndu-se înapoi, nu i se va face nimic⁸. Încrezîndu-se în vorba cu greutate a acestora, el porni spre Țara-Românească, și nu se înșelă.

Cit de veridică e povestirea romancierului istoric se poate vedea pentru aceste lucruri din compararea cu Greceanu. Și acestuia îi sînt cunoscute bănuielele contra lui Toma, și firește

¹ P. 305.

² P. 307.

³ Pp. 732-4, 777.

⁴ *Ist. ier.*, pp. 316-7.

⁵ Pp. 309-13.

⁶ P. 319 și urm.

⁷ P. 320.

⁸ *Ibid.*

că, în calitatea lui de cronicar oficial al Brîncoveanului, le află foarte îndreptățite. Într'una din versiunile cronicii sale¹, el vorbește de intrigile lui Toma Slugerul la Poartă, «întrîndu-î în cap fumuri și fandasi de Domnie»². Domnul e silit să-l recheme, dar îl urcă în boierie.

Cine avea dreptate? Judecînd după firea Cupăreștilor, Dimitrie Cantemir. Și, fiind în samă trădarea lui Toma, *pentru Domnie*, în 1711, — și Greceanu.

Noul capuchehaie, urmînd instrucțiunile neiertătoare pe care le primise, — și Ștefan Păharnicul Cantacuzino era om să le îndeplinească —, încearcă a prinde iarăși domnescul vînat, pe care tentativa anterioară îl speriasc. Întrebuiță pe un Mehemed Celebi, un mare capitalist turc³, care prinsese odinioară pe Duca pentru Antioh, — în 1695, și pe Antioh pentru Duca, — în 1700. Nu-î plătise nici unul, nici altul din cei doi Domni pe cari-î servise, și de aceea el sprijinise contra amîndurora candidatura nouă a lui Mihaî Racoviță. El ceru decî capuchehaielelor muntene să i se plătească îndoita datorie, și aceasta i se făgădui.

Dar Toma și Dimachi nu uitară, înainte de plecare, să semnaleze lui Dimitrie noua conspirație contra lui, la înjghebarea căreia se întîmplase să asiste. Tefterdarul Firari-Hassan îi dădu și el de veste⁴. Amenințatul principe se retrase decî iarăși la prietenul său, ambasadorul Franciei.

Acest refugiu îi era indispensabil. Știm de aiurea⁵ că Brîncoveanu cumpărase pe Marele-Vizir Silihdar sau Damad-Hassan-Pașa pentru a trimite la Chios pe incomodul beizadea. Toți îl părăsise, până și fratele, ale cărui porniri egoiste le-am văzut și înainte. Pentru a isola pe Dimitrie, Brîncoveanu puse să se propuie lui Antioh Domnia Moldovei, cu singura condiție de a

¹ Ms. Academiei.

² 1704, la sfîrșitul anului.

³ Neconținut întîlnim în *Cond. Vist.* numele și datoria lui Mehemed Celebi. V. pp. 605, 615 («Mehemed Celebi, pentru un ferman ce s'aŭ făcut ca să se ție hatișeriful la anul, să nu se dea haraciŭ»), 633, 643, 650, 658, 669. Cred că e același cu Cară-Mehemed-Aga, care împrumută lui Brîncoveanu până la o mie de pungi (*Ist. imp. otoman*, p. 747). Dar e altul cel de la p. 694.

⁴ *Ist. imp. otoman*, p. 732, nota 38.

⁵ *Ibid.*

se lepăda de fratele său. Antioh, ahtiat de a-și căpăta iarăși tronul, primi întâiu a «se lepăda de frăția și tovarășia lui Dimitrie», apoi, spuindu-i-se că aceasta n'ajunge, declară că e gata să se împace cu Domnul muntean și să rupă ori-ce legătură cu sămănătorul de zizanie. El merse până acolo, ne asigură Dimitrie, care-și explică această purtare nedemnă prin «prostimea inimii ce avea» fratele său mai mare «sau lăcomia vînatului», — încît recunosc formal că dușmănia a pornit de la fratele prigonit și nu se va potoli cît va trăi acesta, pentru care, dacă ar ști unde se află învrăjbitorul, l-ar da însuși pe mîna prietenilor păcii ¹.

Sfaturile acestea erau bune, dar, din nenorocire pentru autorii lor, se găsi cine să le strice. La cererile Vizirului, Fériol răspunse că n'are nici un «Bogdan-beizadea» la dinsul și, dacă l-ar avea, nu l-ar da, iar capuchehaiei muntene, care-l reclamasă în scris, ambasadorul îi dădu explicația nobilă că în casa îndurătorului rege și Brîncoveanu însuși ar găsi adăpost, dacă l-ar urmări nenorocirea ². Am văzut, în fine, mai sus cum Vizirul fu schimbat și Calaili Ahmed-Pașa, un prieten al lui Dimitrie, ocupă locul în Septembrie 1704. Aici se lămuresc cele cunoscute de aiurea prin mărturisirile unuia din principalii actori ai celor ce se petrecură.

Îndată după numirea lui Calaili, Dimitrie părăsi palatul ambasadei franceze. Dumitrachi Caramanliul, unul dintre capuchehaielele muntene, văzînd situația prigonitului atît de sigură acum și știindu-l că n'o va lăsa să treacă fără folos, se întoarse la politica de împăciuire a lui Toma Cantacuzino.

Dimitrie-l face să-și mustre colegii pentru o conduită, care, începută din timpuri vechi, a tulburat și sărăcit timp de patruzeci de ani Moldova. Mihalachi Cupariul, un intransigent acum, caută să răspundă, dar, amintindu-î că represintă numai pe Racoviță, Caramanliul îl trimise la daraverile lui moldovenești.

Spăimîntați, — să fi trădat pentru a se bucura de putere cîteva luni de zile? — Cupăreștii din Țarigrad daū de veste fratelui Iordachi, de la Iași, care ducea după placul său pe Vodă ³.

¹ Pp. 321-4.

² *Ist. imp. otoman*, p. 732, nota 38.

³ Scrisoarea, mai mult sau mai puțin inventată, pe p. 330 și urm.

În același timp, unul dintre dinșii, agerul Scarlatachi, porni cu pîri la Brîncoveanu, de la Curtea căruia trebuia să se ducă în Moldova, spre a lua banii necesari pentru războiul¹.

Dar șiretenia lui Scarlatachi făcu fiasco la București, de și Domnul era dispus ca totdeauna să culeagă și să răspice în mintea sa bănuielile și insinuările perfide. A vorbi contra împăcării însemna a lovi în politica lui Toma Cantacuzino și acesta, sprijinit de unchiul său, Mihaï și Constantin, se bucura de o trecere și mai mare decît înaintea. El trebui să se mulțamească a înnegri pe Cantemirești și, firește, mai mult pe acea beizadea mică și neastîmpărată care-î strica socotelile². Acestea se prinseră: Antioh fu scusat însă prin sfaturile rele pe care le primia, și ordinul de prigonire se dădu numai în potriva lui Dimitrie.

Dar, pe cînd, cu ceva bani de drum, mezinul Cupăreștilor se ducea cu ștafeta în Moldova, Toma izbutia să desfacă tot ceia ce încurcase emisariul de vrajbă. El apără pe Dimachi, asigurînd că e atît de curat de orice trădare, încît, dacă ar fi rechemat, nu s'ar sfii să se întoarcă. În schimb califică de minciunoși pe Cupărești și uneltele lor, capuchehaiielele celor două țeri. Cît despre fiii lui Cantemir, pe Antioh l-a văzut numai odată în Adrianopol, dar a desaprobat, prin rapoartele sale din 1703, intriga care a dat tronul Moldovei lui Mihaï Racoviță³. În privința lui Dimitrie, e adevărat că a scris lui Daltaban scrisoarea în potriva lui Brîncoveanu, care a căzut apoi în mîna acestuia⁴, dar, pentru a fi cineva drept, trebuie să se întoarcă asupra întregului trecut.

Aici, din gura lui Toma, auzim, cu amănunte nouă, o parte din istoria de intrigă pe care am aflat-o înaintea, spusă de Dimitrie în întvederea cu același Toma. Decî, Dimitrie a oferit în scris pace vecinului său la 1693, cerînd să se uite de cel mai puternic «nescareva de răceală pricinî» care se ivise între el și bătrînul Cantemir și pe care le-ar fi aruncat bucuros în mormîntul acestuia. Domnul muntean însă, promițînd a lucra după puteri pentru «întărirea stăpînirii lui», își bătea joc de dînsul.

¹ Pp. 327-30.

² P. 331.

³ P. 341.

⁴ P. 344.

Capuchehaielele primiră ordin să «strice» noua Domnie a «copilului». Boierii moldoveni aflară și, înfricoșați, părăsiră pe ale-sul lor, care trebui să-și cedeze Scaunul lui Constantin Duca, protegiatul muntean.

Mulțămită lui Brîncoveanu, Cantemireștii amîndoi fură persecutați în exilul lor. Dar Dimitrie ajunge să dea tronul lui Antioh, acel tron pe care el îl ocupase și la care renunță de voie bună, «căci șie saū norocul din tinereate îl zavistua saū spre altele mai mari saū mai greale îl cruția». Dar Brîncoveanu nu se lasă. Antioh e scos din noū, pentru tiranul Duca, de urgia căruia fug boierii. Domnul muntean află însă prin capuchehaielele Moldovei, Burnaz și Dimachi, că *omul săū* îi sapă Domnia¹. El spune atunci pribegilor veniți la dînsul că ar scoate pe impertinentul tînăr, dar nu pentru a face loc fiilor lui Cantemir.

Însă Bogdan Hatmanul jură că amîndoi cumnații săi nu țin nici-o ură pentru prigonirile din trecut. Brîncoveanu se face a crede și scrie represintantului săū la Constantinopol, cunoscutul Ienachi Porphyrita, să negocieze cu frații prin Turcul Menec-Seli. La 14 Novembre [1702] se și face un jurămînt pentru împăcarea care trebuia să facă iarăși Domn pe Antioh-Vodă.

Dar, în același timp, Ienachi primește ordine să stăruie pentru un om necunoscut, Racovița Spătarul: el nu face nimic, și, exprimîndu-și nedumerirea, cere nouă instrucții. Și nu era de ajuns atîta: nepotul patriarhului ierosolimitan, Hrisant, e trimis în Moldova spre a face protestări de prietenie lui Duca², iar în ascuns, — ni-o spune Neculce³, — pentru a se înțelege cu Lordachi, care nu pribegise.

Atunci Daltaban ajunsese Vizir, și Cantemireștii aveaū mare nădejde într'însul, singura nădejde serioasă pentru că, orî cît de bine se păziaū Muntenii în urzirea intrigilor lor, Dimitrie putu să prindă o scrisoare a lui Constantin Stolnicul, în care se prezicea stingerea apropiată a neamului lui Cantemir⁴. Daltaban fusese întîmpinat la Constantinopol de cei doi frați, că-

¹ P. 346.

² Pp. 347-8.

³ P. 274.

⁴ P. 348.

roră li făgădui că, ajuns la Curtea împărătească, li va apăra interesele. Ei îl urmară aici, dar cu puțin folos.

Duca, pentru căderea căruia ei se adresase lui Daltaban, pierdu în adevăr tronul, dar noul Mare-Vizir n'ar fi știut să-l dobândească pentru Antioh¹. Pe de altă parte, Brîncoveanu făcu pe fugari să iscălească un arz, prin care acusaă mai mult pe Antioh însuși decît pe principele căzut: în arz, Domnia era cerută pentru unul dintre pribegii. Brîncoveanu continuînd a cheltui, pe cînd Daltaban nu se clintia pentru protegiatul său, Racovița trebuia să învingă, cu toate speranțele naive ale lui Antioh. Pe acesta-l ținea în iluziile sale și capuchehaiaua Ienachi, care ascundea cu îngrijire intrigile ce trebuia să facă.

Dimitrie văzu la Marele-Vizir, — care însă nu mai era de mult Daltaban, cum crede el — arzul turcesc al pribegilor și, pe deplin luminat prin cetirea lui, mai află și aceia că Vizirul promise banî de la Brîncoveanu. Mergînd Antioh, pe urmă, la un alt protector, Casap-bașa, pentru a vedea efectul arzului, i se spuse aici că Dimitrie va fi arestat a doua zi, dacă nu va păți și «mai rău».

I se permise decî acestuia să deschidă războiul în potriva lui Brîncoveanu; apoi Antioh îl trădă din nou, denunțîndu-l prin agentul său Caragea capuchehaielelor muntene. Dimitrie descoperi și această faptă rușinoasă, dar nu-și pierdu îndrăzneala. Merse de se plînsă Mareluî-Vizir, cu care începu să se tîrguiască pentru prețul peirii Domnului muntean. Înțelegerea se făcu, și principele dădu și un sinet Vizirului, care era acum, firește, nu Daltaban, ci Ramî-Mehemed². Cu aceasta se mîntuie lunga povestire pusă în gura lui Toma Cantacuzino.

Brîncoveanu începe a șovăi. El chiamă și pe capuchehaiaua Dimachi, de la care aude iar sfaturi de pace cu un dușman așa de persistent și de ager. Se hotărăște atunci să adopte calea cea nouă³.

Banul «Cornescu» primește ordin să facă a interveni pe lingă Dimitrie Casap-bașa, a căruî influență scăzuse însă la Poartă.

¹ Dimitrie Cantemir uită înlocuirea în 1702 și moartea lui Daltaban. V. mai sus, p. 349.

² V. mai sus, p. 349.

³ P. 356.

Din partea lui, Cantemir, care se gândia, cu tot succesul recent al silinților sale, la «a sa împotrivică fortună, carea, precum se zice, încă din fașă în toate și pentru toate a-l dosedi nu pă-răsește», — Cantemir numi ca delegat al său la aceste negocieri pe Hurmuz gelepul. La urmă, el se întâlnește cu bătrînul Ban, — trebuie să fie Cornea Brăiloiu —, și încheie un armistițiu cu duș-manii săi¹.

Însă pacea definitivă se mai zăbovește încă. Casap-bașa nu mai are nici o influență. Apoi Marele-Vizir însuși cade și e înlocuit încă în 1703 cu Nisangi-Ahmed, apoi cu Damad și Calaili și în fine, la 1704, cu Baltagi Mehmed².

Pentru a felicita pe «noul Mare-Vizir», pentru a-l cîștiga, pen-tru a spiona faptele lui Dimitrie, Ștefan Păharnicul Cantacuzino fu numit din nou ambasador la «Împărăție», pe cînd predece-sorul său se întoarce să moară în patrie. Sosind, Ștefan găsește pe Cantemirești în cele mai bune relații cu noul Vizir. Dar tro-nul lui Racoviță nu era săpat; Antioh «puțin oare-ce lăcomiilor supus fiind», Dimitrie lucrează numai contra lui Brîncoveanu. Acesta însă nu putea fi răsturnat ușor și, pentru a nu pierde împrejurările favorabile, silințele lui Dimitrie se îndreptară acum în direcția Moldovei, unde o schimbare era un lucru mult mai obișnuit.

Agentul lui Racoviță, Mihalachi Ruset, nu știa nimic de a-ces-te uneltiri. Le află totuși Ștefan Cantacuzino, care trimite raport la București. Domnul muntean, tot nehotărît între duș-mănia veche și noua dorință de pace, se tulbură la sosirea veș-tilor. Cu două zile înainte de mazilie, el dă de știre Cupăreș-tilor din Moldova și aduce fuga lui Iordachi, Scarlatachi, Mano-lachi, Dediul.

Dar Cupăreștii nu meritaū înștiințarea. Furioși de noua di-recție politică a lui Brîncoveanu, ei erau gata să imprime ac-țiunii lui Racoviță o îndreptare dușmană Muntenilor. Scarlatachi vorbise de rău pe lîngă Iordachi pe Constantin-Vodă. El scrisese și lui Mihalachi o scrisoare care căzu în minile lui Dimitrie, că-lărașul sosind la Țarigrad după numirea lui Antioh. Probabil că

¹ P. 359.

² V. mai sus, p. 373. Cf. lista de Viziri cuprinsă în ms. lui Atanasie Ramadan; Museu, ms. 187.

în această scrisoare s'aŭ schimbat numai numele și, restituindu-le pentru a o face înțeleasă, o reproducem :

«Lui Mihalache, fratelui, sănătate. Cărțile ce mi-ai trimis le-am luat ; pentru Ștefan Păharnicul cite îmi scrii înțeles-am ; pentru carile eŭ încă și mai nainte îți scrisesem, că credința n'are și precum comoara minciunilor și izvorul amestecăturilor să fie, ți-l perigrapsisem. Pre acesta mai virtos Exaporitul l-aŭ nebunit, de vreme ce i-aŭ zis că samănă tătîni-său, lui Constantin Stolnicul, Munteanului celui uimit, care samănă celui cu ochi negri mascară. Vrut-aŭ dumnealor cu totul tot asupra Moldovenilor să stăpînească, precum și asupra Muntenilor domnesc, și aceasta nu pentru alta, ce numai pentru ca să-și scoată în fală, că ei fac și pot toate, precum se laudă că și Domnia lui Mihai-Vodă ei aŭ isprăvit-o și mreaiea asupra lui Duca ei aŭ împletit-o. Iară, pentru ce-m scrii, că poștește Brîncoveanul să te vază, atîta să-î dea Dumnezeŭ bine, cit îți poștește el binele tău ; ce să știi că nu easte altă ceva în socoteala lui, fără numai cit, mergînd tu la dînsul și ailalți Munteni și Moldoveni, de meargerea ta auzînd, să zică : «Ce mare putere are Brîncoveanul, de vreme ce Moldoveni ca aceia îi merg la picioare!» Decî iată că-ți scriu, frate, Ștefan odată și de două ori de va veni la tine să ți se închine, atuncea și tu să mergi la dînsul odată. Iară, pentru aceasta, de va scrie ceva la Brîncoveanul împotriva ta, pentru ca să ne sparie cu ceva, lasă să scrie, că noi îi vom ști da răspunsul : iară, de se vor ispiti și altă ceva, mai mult de aceasta grijă nu purta, căci avem noi ac de cojocul lor.»

Scrisoarea o transmise, bucuros că a prins-o, Dimitrie lui Constantin Stolnicul, cel «care samănă celui cu ochi negri mascară», pentru a-l încredința despre sentimentele Cupăreștilor. El păstră însă la sine «alte scrisori, a căroră cuprindere alte pricinî încuia»¹.

În acest timp, Domnul muntean lucra înnainte pentru pace. El ceru și mijlocirea lui Alexandru Exaporitul, un vechiŭ dușman, care putea fi util însă în anumite împrejurări și care, chiar după catastrofa momentană din 1703, rămăsese un om foarte puternic. Propunerile ajungînd la Antioh, acesta le primi «cu

¹ Pp. 362-3.

ambe minile», dorit să aibă în sfârșit «liniște». Și data aceasta, el se scutură de orî-ce înțelegere cu fratele său : spuse lui Hrisant, alt mediator ¹, că va părăsi pe fratele său, dacă acesta nu consimte a-și face pacea. Dar Brîncoveanu voiă, — și așa se răspunse lui Antioh, — o împăcare definitivă cu amîndoi Cantemi-reștii. Antioh reună atunci stăruințele sale cu ale Exaporitului și ale lui Ștefan Cantacuzino, și Dimitrie cedă.

Racovița e deci mazilit. Bogdan și Maxut, singurii cari rămăsesese în cele mai rele timpuri pe lîngă Cantemirești, fură numiți caimacamiî lui Antioh-Vodă. Ei adunară pe toți fugariî, afară de Dediul și de Scarlatachi. Chiar și Iordachi, știind ce scrisori teribile posedă Dimitrie, se înduplecă a se întoarce. Cu toate acestea, după ordinul lui Antioh, temutele scrisori fură arătate lui Ștefan și pe urmă date lui Constantin Stolnicul, cel «în multă tăcere învățat», care, zice autorul, așteaptă încă vremea cînd ele vor fi înfățișate Brîncoveanului ².

Scarlatachi fugise în Ardeal ; de acolo el trecu la Munteni și pe urmă apăru și la Constantinopol, dispus la orice umiliri ipocrite. Bostangii se puseră pe urmele lui, și el se grăbi a implora, prin Scarlat Caragea, pe acel care suferise atîta din pricina lui, pe Dimitrie. Dezgustat, acesta-l iartă.

Antioh, în acest timp, își lua Scaunul în stăpînire. La Constantinopol el numise ca singur represintant al său pe Caragea. Acesta trebuia să-î apere Domnia : «facă Cereștii lucrul spre bine și începăturile proaste spre sfîrșit bun să le întoarcă» ³. Cît pentru împăcarea lui Brîncoveanu cu Dimitrie, aceasta se negocia de Alexandru Mavrocordat, «pestriț și picat» la față, ca și la fire ⁴, prieten vechi al Pașilor, respectat și temut de Domni, cari-î serviau tain.

Dimitrie vorbește mai pe larg despre acest elocvent personagiu, despre tatăl său, originar din Chios, de și fiului nu-î plăcea să i se zică insular, ci constantinopolitan, despre mama sa, care ar fi fost Munteană, după spusa familieî, dar fusese numai soția

¹ Atunci episcop de Cesarea. Alex. Mavrocordato, *O culegere de scrisori*, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VII, p. 494.

² P. 365.

³ P. 368.

⁴ P. 369.

repudiată a unui Domn muntean¹. Mavrocordat e calificat de «vestit în alcătuirea păcilor»².

Dimitrie intercalează apoi în povestirea sa un raport, — nu știm cât de autentic; probabil foarte puțin, — al lui Ștefan Cantacuzino³ și răspunsul lui Brîncoveanu⁴. Cu acest răspuns veni Hrisant de Cesarea, pentru a grăbi încheierea «legăturii».

Pretențiile principelui moldovean fură acestea: a se rezervă familiei sale Domnia Moldovei, a nu se amesteca Muntenii în afacerile țerii vecine, a se restitui familiei lui Șerban-Vodă averea confiscată, pe care și-o însușise Domnul.

Cea mai grea condiție, dăunătoare și rușinoasă în același timp pentru Brîncoveanu, era cea din urmă. Nu-l lăsa inima să renunțe la moșiile lui Șerban, — care nu fură date înapoi Doamnei și fetelor ei decît, cum vom vedea, după 1714 —, și vedea bine că restituția lor ar fi dat în vileag hrăpirea de altă dată. Hrisant îi ceru părerea, și Domnul muntean răspunse prin condiții nouă: va da lui Dimitrie la fiecare trei luni o mie de lei și-l va face și stăpîn peste a treia parte din moșii, — Șerban avuse patru fete, din care erau trei în viață⁵ —, dar nu ca restituție, ci ca danie, și fără act scris.

Pensia va fi fost plătită, cît timp durară bunele relații dintre Antioh și Brîncoveanu; cît despre moșii, cred că ele n'au fost nici o dată ale soțului Domniței Casandra.

Aici se oprește povestirea.

Cînd a fost scrisă? De sigur că imediat după numirea lui Antioh, în cursul anului 1705. De sigur înaintea anului 1706, cînd vechia rivalitate începu din nou, prin împrejurări pe care nu era loc să le studiem înaintea, la explicația istorică a acestor memorii

¹ Aici deci exprimă pentru întăia oară Dimitrie Cantemir părerea greșită care face din mama lui Alexandru Exaporitul, văduva a lui Alexandru Coconul și fiica lui Scarlat Saigiul, — logodnica sluită de boală pe care ar fi refuzat-o Matei Basarab. V. Alex. Mavrocordato, *Despre originea Mavrocordaților*, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, V, pp. 170-88.

² E curios că și în *Ist. imp. otoman* (pp. 729-30), Dimitrie califică pe Mavrocordat de «devotat cu totul intereselor Imperiului [otoman]».

³ Pp. 374-5.

⁴ P. 375.

⁵ *Ist. imp. otoman*, p. 506, nota 73. Smaranda murise. Trăiaău, afară de Casandra, Maria, văduva lui Constantin (nu Matei, cum zice Cantemir) Bălăceanu, și Bălășa.

îmbrăcate în haină alegorică, a acesteia politice urite prefăcută în fabulă hazlie și în feerie ideală¹.

Venim acum la «Istoria imperiului otoman», al cărei titlu, în originalul latin, e: «Historia incrementorum atque decrementorum aulae othmanicae»². E, cum am spus, aceia care a făcut din autorul ei un savant cu reputație europeană.

O vom examina întâiu în ceia ce privește data redactării și scopul ce urmăria.

De pe cînd era încă la Constantinopol, Cantemir se interesa de istoria și cultura întreagă, nu numai a Turcilor, ci a întregului Orient musulman. L-am văzut obținînd copii după portretele Sultanilor, conservate în Biblioteca imperială. Într'un alt loc din «Istoria imperiului otoman»³, el ni vorbește de cetirea, la Constantinopol, a istoriei Perșilor până la Șah Ismail. De cîte ori i se oferia prilejul, el își complectă în convorbiri său prin lecturi informațiile; așa, de ex., despre războiul Candieii, el vorbește după lămuriri luate «de la acele persoane, care pe acel timp erau inițiate în tainele de Stat»⁴.

În prefața sa, redactată după note comunicate de Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie⁵, traducătorul engles al cărții de care ne ocupăm aici, N. Tyndal, afirmă că Dimitrie a început s'o scrie încă de pe cînd era la Constantinopol. Materialul, cel scris și cellalt, a fost în adevăr adunat atunci, dar se poate spune cu siguranță că nici un rînd din operă n'a fost pus pe hîrtie într'o

¹ După singurul ms., din biblioteca Archivelor din Moscova, opera s'a tipărit, în ortografia lui Laurian și Massimu, de Academia Romîna la 1883 (la o mie opt sute opt-zeci și trei!), împreună cu două tratate filosofice, ca vol. VI al Operelor. Ediția, alt-fel corectă, se deosebește și prin aceia că are chiar în titlu o greșală de tipar («enconium» pentru «encomium»). Data ce i se atribuia: 1704, nu e bună, pentru că (v. mai sus, pp. 354-5) Antioh-Vodă a fost numit a doua oară în 1705, și am văzut că genașa acestei Domnii e dată în «Istoria ieroglifică».

² Tocilescu, *Raport*, p. 60.

³ P. 232, nota 42.

⁴ P. 395, nota 7.

⁵ E ambasador la Londra de la 1731 la 1738. Ghenadie al Rîmnicului, *Principele Antioh Cantemir*, în *Rev. nouă*, II, pp. 2, 4. Ediția englesă a «Istoriei imperiului otoman» ieși la 1734, precum, fiind Antioh ambasador la Paris de la 1738 la 1744, cînd muri, — ediția francesă se tipări la 1743.

vreme cînd Dimitrie Cantemir era ocupat numai de intrigî politice, de clădiri, de studii musicale, de lucrări beletristice și filosofice.

După reputația de om învățat de care se bucura autorul tratatului turc despre musica orientală, al «Gilcevei înțeleptului cu lumea», «Logiceii» și «Laudei lui Van Helmont», Academia din Berlin îl alesese de membru în 1714. Voiă să facă ast-fel plăcere Țarului și să cîștige un corespondent destoinic pentru cunoștințele orientale. Acesta ținu să legitimizeze alegerea sa prin lucrări de mare importanță, scrise pentru publicul european întreg, într'o limbă pe care o înțelegea acest public: în latinește, limba învățaților.

Nicăiri nu vorbește Cantemir de un îndemn venit de la Berlin pentru scrierea «Istoriei imperiului otoman», și acest îndemn nu cred să fi existat. Dar opera a fost redactată, de la un capăt până la altul, după numirea sa printre academicienii prusieni. Despre acestea avem foarte multe dovezi în chiar cartea de care e vorba, în primele ca și în cele din urmă din paginile ei, ceia ce exclude ideia unui lucru îndelungat și întrerupt.

Așa ni se vorbește chiar de la început de prescurtarea istoriei otomane făcută de cunoscutul lui Cantemir, Saadi Efendi, și dedicată «Sultanului Mustafă, frate și predecesor al celui de acum, Ahmed»¹. Se menționează revoluția din 1703, care aduse pe tron pe Ahmed al III-lea². Tot în primele capitole se vorbește de tipărirea în Moldova, de către Nicolae Mavrocordat, a unor opere ale Exaporitului, și cea d'întăiu Domnie moldovenească a lui Nicolae începu în 1709³. Hrisant Notara e acum patriarh de Ierusalim, și el ocupă, *moșteni* acest Scaun la 1707⁴. Se menționează numirea ca Domn a autorului⁵. Se vorbește de lupta de la Stănilești, în 1711⁶. Povestirea nu se oprește decît aici, în 1711. Însă cartea a fost scrisă și mai târziu decît atîta. E scrisă după 1712, căci, povestindu-ni relațiile lui cu un Georgian, care-î dădu «o genealogie a Hanilor din Georgia, tra

¹ P. 13.

² P. 33. Cf. p. 13, nota 9; p. 323, nota 7.

³ P. 135, nota 11. Indicația bibliografică însă nu e exactă.

⁴ Alex. Mavrocordat, *O culegere*, p. 494.

⁵ P. 141, nota 22. Cf. ed. francesă, II, p. 57.

⁶ P. 158, nota 60.

dusă în grecește și plină de cele mai curioase fabule», Dimitrie ni spune că l-a cunoscut în 1712 la Moscova¹. Lucrarea n'a putut fi compusă înainte de vara anului 1713, pentru că numai atunci Hotinul a fost reparat și luat în stăpînire de Turci, cum se arată². Ori-ce dată înainte de 1715 chiar ar fi prea depărtată. În adevăr, în 1715 se făcu expediția Turcilor în Morea. Încă de la cele d'întăiu pagini, Cantemir amintește de un Liciniu din Monembasia, «fost proto-medic în Curtea noastră», om foarte stimat de Turci, care, întors în Morea, ajunse comite venețian, fu prins în orașul său natal, «cam la un an după aceea», și spînzurat la Constantinopol, pentru corespondență cu Frîncii³. E vorba de expediția menționată, și Liciniu fu prins decî la 7 Septembrie⁴; cronica românească a expediției vorbește și ea de sfîrșitul nemeritat al lui «Lichinie doftorul cel lăudat», care scăpase viața Sultanului⁵. Mai departe, în «Istoria imperiului otoman», Cantemir menționează aceleași evenimente cînd scrie: «Am văzut aceasta acum pe urmă în războiul cu Venețieni, cînd Sultanul Ahmed prin generalul său Ali-Pașa în patru luni de zile li-a luat toată Morea»⁶.

Și data trebuie coborîtă încă, cel puțin pentru sfîrșitul cărții. Se știe că Ștefan Cantacuzino fu scos din Țara-Românească în Ianuar 1716 și înlocuit cu Nicolae Mavrocordat, până atunci Domn al Moldovei⁷. În «Istoria imperiului otoman»⁸, cetim: «Astăzi Nicolae e Domn al Țerii-Românești și stă foarte bine la Curte».

Nicolae fu prins de Nemți la București la 14 Novembre st. v.⁹ și înlocuit, după un destul de lung interegn, de către Turci, prin fratele său Ioan în 1717. De aceste lucruri, până la sfîr-

¹ P. 289, nota 73.

² P. 362, nota 3.

³ P. 135, nota 11.

⁴ Hopf, *Griechenland im Mittelalter*, II, p. 179.

⁵ *Arch. românească*, II, p. 133. Lui îi scrie și Alex. Mavrocordat (ed. Livada și ms. 91 de la Museu).

⁶ P. 308, nota 114.

⁷ Nicolae ar fi intrat în București la 30 Ianuar, după niște note pe o carte (Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 409, No. 88).

⁸ P. 591, n. 13.

⁹ Radu Popescu, *Cron. oficială*, p. 57. Tot așa în notele citate mai sus.

șitul cărții sale, nu știa nimic Cantemir; el știe pe Ioan sau Ianachi numai ca dragoman¹.

Vom arăta aiurea că «Descrierea Moldovei» a fost alcătuită de scriitorul nostru «prin 1716». Această carte nu era redactată încă de Cantemir, când el termină «Istoria imperiului otoman». Dar el își propusese a da la lumină o operă cu acest titlu, la care se referă adese ori: «Sper», zice el chiar la început, «a putea arăta pe larg, dacă Dumnezeu îmi va da viața ca să pot sfârși Descripția mea despre starea antică și prezentă a Moldovei²». La această carte trimite el pentru anticitățile «taifalice» de la Fălciu³. Tot la «Descrierea Moldovei, ce am de gând în scurt timp a da la lumină», se referă Cantemir pentru Chilia și Cetatea-Albă⁴, pentru anticitățile Moldovei⁵, pentru marca Iașilor⁶, pentru ceremoniile nunții Domnilor⁷, pentru istoria ultimilor principii ce au domnit asupra acestei țeri⁸, pentru pierderea Hotinului⁹, pentru cetatea Neamțului¹⁰. Iar undeva, la Țepeș și Drăculea, trimite «aiurea», ceia ce înseamnă la «Hronic», pe care încă de atunci îl concepuse¹¹.

După toate aceste dovezi nu mai rămîne îndoială că Istoria otomană a fost făcută în 1715 și 1716. A fost terminată după luna lui August din acest din urmă an, când se dădu lupta de la Peterwardein, — 5 August st. n. —, care e menționată către sfârșit¹², dar înainte de evenimentele petrecute în Țara-Românească în Novembre.

¹ P. 591, nota 13. Cf. p. 144, nota.

² P. 62, nota 1.

³ P. 158, nota 60.

⁴ P. 177, notele 25, 27.

⁵ P. 273, nota 38.

⁶ P. 274, nota 39.

⁷ P. 276, nota 43: «Care dorește mai largă cunoștință, cerceteze istoria mea despre Moldova, care sper că în scurt timp se va tipări».

⁸ P. 295, nota 84.

⁹ P. 332, nota 3.

¹⁰ P. 544, nota 104. Adaug și alte indicații cronologice din operă: Georgieni, ni se spune, au tipar «de vre-o trei ani încoace» (p. 289, nota 73). V. capitolul nostru următor. Selim-Ghiraî, Hanul Crimeii, e restabilit cu vre-o șese ani înainte de redacția scrierii (p. 179, nota 33). S'ar părea că regele Suediei, Carol al XII-lea, trăiește încă († 1718), dar e vina expunerii neprecise (p. 299, nota 94).

¹¹ P. 149, nota 36.

¹² «Bătăia de la Petrovaradin, în anul 1716»; p. 770, nota 7.

Într'un loc, Dimitrie se plînge de condițiile defavorabile pentru studiu în care lucrează. «Trăiesc acuma într'un loc, unde, nu numai că sînt foarte depărtat de Arabi [îi trebuiauz izvoare arabe], dar nu e nici umbră de vre-o învățatură mai înaltă și unde nu auzi nici măcar din nume de vre-o bibliotecă completă, departe de a-ți putea găsi ceia ce cauți¹».

Care era acel loc? Din notele lui Antioh, redactate de Tyndal, vedem că Dimitrie se afla în 1715-6, cît timp Țarul lipsi din Rusia, — pe moștile sale, unde într'adevăr nu putea să fie vorba de bibliotecă². Aici ducea o viață liniștită și patriarhală, care-i permitea să se ocupe în tihnă de o cercetare așa de grea și de o operă așa de întinsă ca întreaga istorie a Împărăției osmane. Antioh zugrăvește cu un fel de pietate naivă această viață de lucru a tatălui său: «Se scula dimineța la cinci ceasuri și, după moda turcească, bea cafea și fuma ciubuc. Apoi se închidea în odaia sa și se îndeletnicia cu cetitul și scrisul până la prînz, pe care-l lua tocmai la douăsprezece. Lua numai un fel, și-i plăcea mai mult pui cu măcriș; bea numai apă amestecată cu vin, căci era dușman al beției, care nici nu-i pria: de se aluneca vre-o dată, n'avea chef cîte două săptămîni. Dormia puțin după prînz, și apoi iarăși se punea la lucru până la ceasurile șapte sara. Atunci se ducea la ai săi, cina cu dinșii la zece, și la douăsprezece se punea în pat»³. De sigur o viață activă, care nu sămăna cu a neastîmpăratei beizadele de odinioară, iubitor de intrigă și de petreceri, căruia-i ieșise numele că este «om rău», fiind «nerăbdător și mînios, zlobiș la beție»⁴. Orînduindu-și ast-fel timpul, se înțelege cum în acești doi ani de retragere la țară el a putut redacta, nu numai toată «Istoria imperiului otoman», ci și «Descrierea Moldovei».

De ce izvoare s'a folosit Cantemir pentru compilația acelei părți din «Istorie» asupra căreia n'avea amintiri sau informații orale de la multele și însemnatele sale cunoștinți?

În rîndul întâi, de izvoare turcești. Le cunoștea pe multe în

¹ P. 237, nota 50.

² Tyndal adaugă, cu dreptate, că aici s'a terminat, — mai bine aici s'a redactat —, «Istoria imperiului otoman». V. p. 801.

³ P. 806.

⁴ Neculce, p. 302.

original, de sigur. Dar aceasta nu-l împiedecă de a întrebuița și prelucrarea latină a vechilor cronică otomane de Leunclavius.

Izvoarele acestea turcești nu le numește: Zăcut, de care vorbește odată, nu e un istoric osman. Din cartea lui se vede însă că n'a făcut o compilație după mai multe narațiuni contemporane sau reproducînd pe cele contemporane. Cred că nu mă înșel mult spînd că pînă la timpurile sale, pînă la a doua jumătate a secolului al XVII-lea decî, Cantemir nu face alta decît traduce sau prelucreează o compilație de istorie turcească apărută la Constantinopol pe vremea sa.

Compilația aceasta o și citează, fără a ni spune însă în ce fel se folosește de dînsa. E prescurtarea de istorie otomană a lui Sadî-Efendi din Larisa, tipărită în 1696 și dedicată Sultanului Mustafă: *Tagiut-tevarik* ¹.

Pe acesta nu pare a-l controla adesea cu izvoarele, pe care el, Cantemir, le avea sau putea ușor să le aibă la îndămină. Notele, numeroasele note, nu sînt note critice, ci note arheologice, geografice, filologice, — într'un cuvînt note explicative. Cît despre izvoarele creștine pentru cunoașterea lumii musulmane și trecutului ei, ele nu sînt necunoscute scriitorului nostru. Dintre Grecii cari luminează prin cronicile lor istoria cuceririi turcești din secolele XIV-V, el pomenește pe Nicephorus Gregoras, pe Phrantzes și declară că preferă amînduror acestora pe acel analist bizantin care a scris pe larg în sensul noului Imperiu păgîn: Laonic Chalkokondylas ². Mai vorbește de Busbecq, ambasadorul imperial la Poartă și autorul elegantelor «Scrisori» latine, de Lonicerus, cunoscutul narator al fastelor turcești, de Orbini, pe care-l combate. Și atît.

De altmîntrelea, în loc să caute a îndrepta hațica cronologie a scriitorilor țurci prin numeroasele și sigurele indicații cuprinse în izvoarele narrative, — căci nu era încă vremea folosirii documentelor de arhivă, — de origine greacă, italiană, ungurească și polonă, în loc să înlătore prin comparația cu aceleași escelente mijloace de informație, confusiile dese, aproape continue, și să reducă tonul exagerat, șovinist, fânatic al narațiunii turcești, — Dimitrie Cantemir nu stă la îndoială să declare,

¹ Prefața, p. 13.

² Prefața, p. 1.

în mai multe rînduri, că preferă povestirea osmană. Aceasta pentru că Turcii trebuie firește să-și cunoască trecutul mai bine decît cum alte popoare ar putea să li-l descurce. «Am preferat cu tot dreptul mărturia scriitorilor indigeni tuturor celorlalți, și datele noastre le adunaram din acei istoriografi pe cari Turcii îi țin de cei mai demni de credință și mai autentici»¹. Sau aiurea: «Istoricii turci în afacerile lor interne merită mai mult crezămînt decît alți scriitori»². Pe cînd creștinii scriu lucruri «absurde»³, istoricii turci dau adevărul, și singurul sacrificiu pe care-l va face Cantemir, acest admirator al lor în ultima formă de compendiu oficial, va fi să aleagă din narație fondul de înfloritură și să adopte în expunerea sa pe cel d'întăiu.

Va scrie deci istoria sa cum a scris-o predecesorii săi orientali, pe aceeași basă de informație, ba chiar, pentru a păstra tonul ce i se pare cel mai potrivit într'o asemenea carte, în același spirit, în aceleași forme exterioare. Înainte de cetitorului defilează, în atitudinea oficială din cronicile de seraiu, Sultanii vechi ca și cei mai noi dintre dinșii; figuri fără relief, fără expresie, fără caractere deosebitoare, cu aceeași aureolă banală de laude, care, după ce a trecut de la un cronicar turc la altul, e reprodușă neapărat și în această din urmă a lor parafrasare, latină. Judecățile sînt cele tradiționale, descrierile de evenimente cele obișnuite; epitetele cele clasice — nu e numit oare Ierusalimul «leagănul atîtor profeți și teatrul atîtor minuni», precum s'ar fi exprimat cel mai ortodox dintre păgîni, cel mai pios dintre hagiții musulmani?⁴ —; până și cronologia e de la un capăt la altul dată în ani de la Hegiră.

Așa credea Cantemir că trebuie scrisă istoria osmană, spînd lucrurile turcești după normele stabilite de istoriografii națiunii. Cînd are o părere deosebită de a izvoarelor sale, îl vedem furîșînd-o sfios în notă: pare că ar fi scris pentru Sultanul Ahmed al III-lea, și nu pentru «oamenii de litere» creștini către cari se adresează⁵!

¹ P. 3.

² P. 39, nota 9.

³ P. 8, nota.

⁴ P. 235.

⁵ V. p. 272, nota 37.

copy me "3" ?!

Compusă ast-fel, marea operă a lui Cantemir nu putea să aibă un succes trainic. Pentru toată partea veche, pentru epoca ce precede anul 1650, sau mai degrabă 1670, ea n'are valoare. Nici un învățat nu mai recurge la expunerea naivă, plină de confuzii și exagerări, pe care n'a știut sau nu s'a crezut chemat să le înlătore, a lui Dimitrie Cantemir. Cîtva timp numai, publicul care nu știa latinește, sau și unii învățați mai comozi, au căutat la dînsul lămuririle de proveniență orientală ce se puteau căpăta, cu mult mai sigure, în frumoasele lucrări ale lui Leunclavius. Dar, cînd a venit Hammer și, stăpîn pe izvoarele originale, folosindu-le cu critica timpurilor nouă, a dat o nouă expunere a istoriei turcești, cu întrebuițarea largă a izvoarelor naționale, — cele șapte peceti ale uitării închiseră paginile lui Cantemir. Învățatul german n'a cruțat pe predecesorul său, dar cel mai mare rău i-l-a făcut, nu semnalîndu-i greșelile dese, ci — înlocuindu-l.

Cantemir, îmbrățișînd cu ochiul desvoltarea puterii osmane de la cei d'intăiū Sultanî patriarchali, emiri ai barbarilor din Asia Mică, până la strălucirea imperială a tronului lui Mohammed Cuceritorul, încunjurat de trupele sale învingătoare și de represintanții culturii arabe și grecești; de la acesta la Soliman cel Mare, așezătorul de graniți, împărțitorul de coroane, învingătorul mărilor, dătătorul de legi, Califul; de la Soliman la Murad epilepticul, «fiul de Evreică», pe care soldații săi îl caută în zădar în fruntea oștirilor, care nu mai pot învinge; de la acesta la Murad al IV-lea, sîngerosul bețiv, pe care-l urmărește stafia gloriei, care nu se mai poate întoarce, — pentru a ajunge, în sfîrșit, la umbrele împărătești de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, — Mustafă fugind pe șesurile Tisei, înaintea catanelor lui Eugeniu de Savoia; — străbătînd toată această simplitate robustă, această vitejie învingătoare, această bogăție putredă, a crezut că deosebește în vicisitudinile Casei lui Osman o perioadă de creștere și una de scădere, — aceasta din urmă prea înceată, cum știm, pentru norocul lui Dimitrie-Vodă.

Dar vremea cînd fixează el schimbarea norocului, e greșită. După ce a povestit campania contra Polonilor, în 1672 — așa de târziu! —, Cantemir încheie cu aceste cuvinte partea întăiū a operei sale: «toate aceste fapte, petrecute în această mare

Împărăție, văzute și de noi înșine, scrise chiar de istoricii turci, le vom povesti în a doua parte a istoriei noastre cu aceeași credință și cu chiar cuvintele acelor istoriografi turci, precum am făcut și în partea d'întăii¹.

Nu, decăderea turcească — așa e intitulată partea a doua a «Istoriei» — n'a început la 1672, și nu rezistența lungă a Polonilor, nu talentele militare ale Hatmanului și regelui Ioan Sobieski, și nici norocul Împăratului creștin din Viena și geniul militar al principelui de Savoia n'au produs această decădere. Ea era mult mai veche.

Soliman cucerise încă; Selim menținuse; Murad și succesorii săi începură a pierde. Sultani insignificanți sau imorală stăpîniau un popor, care trecea subit de la vînjoasa bărbăție la molesirea senilă. Aurul Europei învinse pierduse pe asprii soldați ai stepelor asiatice. Cînd, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, liga creștină se organiză, semnele slăbiciunii se arătară, boala deveni vizibilă.

Imaginații romantice de sultani tineri puteau dori timpurile de expansiune, dar nu era în puterea lor să le reînnoiască. O familie excepțională, a Chiupruliilor, o dinastie de Mari-Viziri, putu să deie un moment ilusia învierii Osmanilor, dar era numai o ilusie. Cînd ei dispărură, nu se ivi nimic nou în viața Statului turcesc, ci numai, piedeca fiind înlăturată, decăderea urmă cursul său moral.

Decăderea aceasta începuse cu aproape un secol în urmă, și am contribuit și noi la dînsa prin strașnicele lovituri de sabie ale lui Mihai Viteazul.

Întorcîndu-ne la valoarea istorică a cărții lui Cantemir, ea e de la 1650-70 înaintea superioară. De aici ea poate fi întrebuintată cu folos, dacă nu cu siguranță. Datele mai sînt încă greșite, confuzii tot se mai întîmpină, dar confusiile din amintirea lui Cantemir nu se pot asemăna cu acelea pe care le acumulare pentru timpurile vechi istoriografia turcească. Pe alocurea, Dimitrie completează amintirile sale prin întrebuintarea izvoarelor creștine, ca Delacroix și Garzoni². Cît despre izvorul său

¹ P. 409.

² Cantemir întrebuintează din Delacroix *Memoriile* (v. Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 82-3; II, pp. 734-8), precum și «Comentariile despre biserica orientală» (p. 395, nota 7). Pe Garzoni-l citează pentru *Istoria della republica di Venezia nel tempo della Sacra Lega*, Veneția, 1705.

otoman, scriitorul nu pare să se fi lepădat de dînsul, dar pare sigur că el dă de la dînsul cel puțin cît împrumută de la călăuzul turc.

Și aceasta fără a vorbi de note. Dacă și notele la partea întâi, cu știrile multe și variate ce cuprind asupra istoriei, moravurilor, culturii orientale din timpul său, forma un repertoriu prețios de informații, — cu atît mai mult pentru partea din urmă, în care asemenea notițe nu se întîlnesc numai digresiv și sporadic, ci formează rațiunea de a fi a notelor, le ocupă în întregime. Fără folosirea și a acestor note, istoria turcească în secolul al XVII-lea nu se poate scrie. Ele sînt de multe ori exacte, cum am avut prilej să constatăm aici chiar, dar, ca ori ce lucrare a lui Cantemir, ele trebuie utilizate cu prudență.

Să vedem acum în ce chip se reflectează, în această istorie a lumii turcești, istoria Romînilor.

Izvoarele lui Cantemir erau puține. Pentru Moldova, «analele»¹, pe care le face însă a spune, la 1538, cînd le citează, altceva decît ceia ce cuprind². Cît pentru istoria munteană, el nu cunoștea încă așa zisul Anonim sau Stoica Ludescu, și știa numai din zvon despre existența lui și a unei cronici oficiale a Domniei Brîncoveanului. «Până pe timpii lui Șerban Cantacuzino», scrie Cantemir, «Țara-Românească n'a avut nici istorici, nici însemnări sau monumente genealogice.» Iar aiurea: «Știu prea bine că este o carte întregă și foarte voluminoasă, în care se cuprinde viața și spița neamului său, scrise din porunca lui de unii învățați, pe cari-i plătea bine. Dar nu știu dacă această carte se mai păstrează undeva sau aș prădat-o barbarii, dimpreună cu celelalte lucruri ale sale»³.

Și aici tot ceia ce precede timpul în care a trăit autorul nu poate folosi la nimic. Nu se spune nimic nou, iar lucrurile cunoscute, expuse pe scurt, sînt de nerecunoscut une ori, atît de mult le-a schimbat compilerul. Așa, luptele lui Ștefan-cel-Mare cu Turcii sînt strămutate cu candoare, — probabil după «izvodul turcesc», pe care nu-și dă osteneala să-l îndrepte, — supt

¹ V. mai sus, p. 280 și urm.

² P. 295, nota 83; Cf. p. 272, nota 37.

³ P. 624, nota 34.

Baiazid Fulgerul, cu trei sferturi de secol în urmă¹; Dumbrava Roșie o caută la Cotnari², greșeală pe care o va repeta Cantemir și în «Descrierea Moldovei». Elemente din biografia lui Ion-Vodă cel Cumplit se amestecă în luptele străbunului³. Din tradiția orală, culege, ca și Neculcea, fabula Cetății Neamțului, pe care o presintă cu înfrumusețări⁴. Mai departe găsim ceva despre tributul Moldovei⁵. În privința misiunii lui Tăutulă Poarta, el reproduce o anecdotă, auzită, nu citită⁶. El preface într'un discurs sfaturile lui Ștefan murind către fiul său Bogdan⁷ și face să urmeze o scurtă notiță despre Moldova⁸. Și aici ca și în *Descriție*, el atribuie lui Aron-Vodă vinovăția pierderii Tighinei⁹, care fusese ocupată de Turci încă din 1538 și pe care, din potrivă, Aron o asediă. El admite că Bogdan Orbul însuși s'ar fi presintat înaintea Sultanului¹⁰. Înainte de *Descriție*, Cantemir dă aici clauza tratatelor cu Poarta care cuprinde tributul și urmărește creșterea lui supt Petru Rareș, care, — amănunt adevărat, — s'a îndatorit și să se presinte la Poarta la câte trei ani, și supt Ștefăniță —, până ajunge la suma de 60.000 de galbeni și 24.000 alții pentru felurite daruri¹¹. El crede că «istoriografii moldoveni» numesc pe Ștefan Lăcustă «Ștefan cel tânăr» și că era fiul lui Bogdan¹². El amestecă în povestirea evenimentelor din 1538 mențiunea anacronică a așezării Tătarilor în Bugeac și luptelor lor cu Chighecenii, care aduc năvălirea lui Soliman¹³. Ținându-se servil, în text, de originalul său turcesc și cu totul nefamiliarizat cu istoria Țerii-Românești, el povestește

¹ P. 62, nota 1.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ P. 98, nota 10.

⁶ P. 271, nota 36.

⁷ P. 272, nota 37.

⁸ P. 273, nota 38.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ P. 274 și urm.

¹¹ P. 275, nota 40. Cantemir pretinde că diplomele originale turcești, — diplome poate, dar nu tratate —, existau în Arhivele Domnești din Iași și că au fost distruse de Sobieski în 1686. P. 275, nota 40.

¹² P. 296, nota 86. Pe cînd era al lui Alexandru-Sandrin, fiul lui Ștefan cel Mare. În actele sale însă-și lua numele de «fiu» al lui Ștefan.

¹³ P. 296, nota 87.

toată Domnia lui Murad al III-lea fără a spune un cuvânt despre Mihai Viteazul, și nu vorbește de dinsul în vre-o notă măcar.

Și înainte de 1670, Cantemir, care nu se ține în notele sale de ordinea cronologică, ci amestecă pentru a lămuri un punct oare-care știri din toate timpurile, — și înainte de această dată, la care începe, dacă nu decăderea Imperiului otoman, măcar folosul cărții autorului, — note de istorie românească mai nouă se află. Așa, despre trecerea Sultanului prin Moldova în 1674¹, despre expediția de la Boian, 1685², despre Domniile lui Dumitrașco Cantacuzino și Antonie Ruset, pe care le pune la date false³.

De la 1672 înainte istoria amînduror țărilor noastre e atinsă mai des; une ori chiar în text, și firește că expunerea devine mai largă, informația fiind mai bogată. În schițarea persoanelor și în descrierea întâmplărilor apoi, elementul personal, pasiunea politică intervine. Pe cînd pentru istoria turcească propriu zisă, el e un narator obiectiv, care arare ori numai, ca la povestirea sfîrșitului tragic al lui Daltaban, se lasă dus până la emoție —, în rîndurile ce privesc istoria Romînilor descoperim iarăși pe vechiul Cantemir, statornic în dușmăniile sale și moștenitor al vrajbelor de familie.

De Duca cel d'întăiū, Constantin Cantemir avuse a se plînge, căci de răul lui emigrase. Vorbind de înlocuirea lui cu «alt Domn, Petru cu numele», — Petriceicu, al cărui titlu domnesc era, în adevăr, Ștefan Petru —, Dimitrie nu uită a ni spune amănuntul că Duca fusese la început slugă la un neguțător din Iași, amănunt, pe care Neculcea-l raportează și el, dar Nicolae Costin, soțul Domniței Elena Duca, îl trece cu vederea⁴. La Domnia lui Petriceicu, Cantemir pretinde că acesta ar fi fost distins de Dabija și adaugă greșit că i-a succedat după șese luni, care e însă durata reală a administrației întăiū a lui Duca-Vodă. Dacă povestește exact prinderea lui Duca, — el nu fu însă dus la Varșovia, ci la Lemberg⁵ —, dacă poate avea dreptate cînd

¹ P. 196, nota 51.

² P. 214, nota 16.

³ P. 295, nota 84.

⁴ «Ist. imp. otoman», p. 406, nota 16.

⁵ V. p. 493, nota 64.

spune că Petriceico a fost adăpostit de Sobieski la Iaslowiec și pensionat cu 100.000 de zloți pe an, că văduva lui s'a căsătorit cu un Polon, el greșește fixînd la 1684 data morții Domnului fugar ¹.

Ajungînd la Grigore Ghica, acesta un sprijinitor al lui Constantin Cantemir, Dimitrie, recunoscînd că el a făcut să se maziilească tatăl său, Gheorghe Ghica, pe temeiul că era prea bătrîn, și că el a trădat de două ori, în fața dușmanului, pe Împăratul său turcesc, — nu stă la îndoială să-l numească însă «un bărbat într'adevăr mare și înzestrat cu multe frumoase virtuți». Despre Ghica, știe multe autorul: strămutînd din greșală după 1673, — data trădării a doua —, rătăcirile în Europa, făcute după 1664, — data întâieii trădări, Cantemir descrie în chip nou aceste rătăcirî, ca și la moartea lui Ghica, otrăvit, din îndemnul Cantacuzinilor, de doctorul Timon, patru-zeci de zile după ce mazilul se întorsese la Constantinopol ². Despre această moarte bănuiește același lucru și Neculcea ³.

Rolul principatelor în războiul dintre Turci și Poloni e atins, în continuarea povestirii. Se dă lista amănunțită a darurilor pe care în 1675 Moldova le făcu Sultanului ⁴. Dar, la afacerile Cazacilor, se comit confuzii: Timuș Hmilnițchi ar fi murit asediînd el Suceava, nu fiind asediat într'însa, și se amestecă expedițiile din 1675 și 1676, ca și cele din 1677 și 1678. În 1683, cînd Duca fu prins, se afirmă că între conspiratori se găsiau numai «tineri» și că «boierii bătrîni și mai de frunte» pribegesc ⁵.

Carierea lui Dumitrașco Cantacuzino e bine schițată. Se spune numele tatălui său: Mihaî; se menționează situația boierească pe care a avut-o la Muntenî, felul cum a căpătat tronul în 1675, prin darul unui *sadirvan* sau al unei fîntîni artistice. Felul poate să fie adevărat, dar nu data, pentru că la 1675, cînd se serbă circumcisia fiilor Sultanului, Dumitrașco își *sfirși* Domnia d'întăiu. Pe cînd, după Neculcea, acest Domn, scos pentru a doua oară în 1685, putu să se răscumpere și mai trăi încă ⁶, Cantemir crede

¹ P. 417, nota 5.

² P. 417, notele 5, 7.

³ P. 205.

⁴ P. 426, nota 4.

⁵ P. 493, nota 64.

⁶ P. 229.

că mazilul, primit aspru de Caimacam, se îmbolnăvi de «polip la gît» și muri în trei zile¹. Boala se potrivește cu aceia pe care o pomeneste N. Costin: «o bolfă la grumazi, în chip de tragăn», dar nu și sorocul morții, căci și după acesta Dumitrașco mai trăi «vre-o doi ani, la închisoare»².

În 1685, în locul lui Dumitrașco, Cantemir bătrînul căpătă Scaunul Moldovei.

Viața acestuia știm că a tratat-o Dimitrie într'o operă aparte, care trebuia să intre în partea a doua a «Hronicului». Am văzut mai sus că «Viața lui Constantin Cantemir» n'a putut fi scrisă înainte de 1716 și, adăogim aici, nici înainte de 1717, pentru că nici odată în «Istoria imperiului otoman» nu se trimite la dînsa. Nu se arată măcar gîndul de a scrie o asemenea lucrare. Și aceasta era, de altmintrelea, ușor de prevăzut pentru că numai după ce ideia «Hronicului» s'a precizat în mintea lui Cantemir, numai după ce partea întâia a fost compusă, trebuia să se gîndească el la istoria principatelor.

În 1716, ca și după 1718, scriitorul vorbește cu respect de Șerban-Vodă, «un principe generos, din familia imperială a Cantacuzinilor». Și aici el se întinde pe larg asupra legăturilor acestuia cu străinătatea creștină: Viena și Moscova, și numește pe emisariul lui Șerban la Țar, un archimandrit bosniac³. Și aici se admite otrăvirea lui de rude cu alte idei politice și alte interese⁴. Și aici se trece supt tăcere rolul pe care l-a avut Domnul muntean la numirea lui Constantin Cantemir; ba încă se preține în această carte că în 1685 Șerban era în primejdie de a fi mazilit și că abia putu să se răscumpere cu bani⁵.

Venind acum la viața lui Constantin Cantemir, întîlnim aici și elemente nouă. După ce aflăm despre serviciile militare ale eroului supt Grigore Ghica, se spune că Dabija l-a făcut căpitan de Codru și Vornic de Birlad⁶, ceia ce nu se spuné în biografia

¹ P. 494, nota 66.

² P. 35.

³ *Ibid.* Se dau și lămuriri asupra familiei pe care a lăsat-o.

⁴ «Unchiu al Marelui-Vizir Soliman-Pașa»; p. 506, nota 73. Cf. *Vita*, p. 45: «avunculus Suleimani, sequentis anni Seraskierii, huius autem et Supremi Vesirii et contra Germanos ducis erat». V. și Sturdza, *Acte și documente*, I², p. 12-4.

⁵ P. 507.

⁶ P. 508, nota 73.

separată ¹. În biografie, Dimitrie nu se exprimă clar asupra originii princiare tătărești a familiei sale, pe cînd aici descendența din Timur-Lenk e admisă fără șovăire ².

În «Istoria imperiului otoman» se comite greșala de a pune numirea lui Constantin-Vodă înainte de expediția Serascherului în 1685, pe cînd în biografie povestirea corespunde adevărului istoric. Corespondența lui Cantemir cu șefii poloni din 1685, Jablonowski și Potocki, e semnalată mai mult în opera istorică ³ și se arată aici sfaturile prin care Domnul Moldovei cearcă a domoli pe Serascher ⁴. În povestirea expediției regelui polon în Moldova, la 1686, nu se vorbește decît pe scurt despre retragerea lui Cantemir, dar se dă numărul armatei turcești venite în ajutorul lui ⁵. Aici se menționează anume prădarea bisericii Trei-Ierarchilor din Iași, și urmărirea Polonilor e expusă mai circumstanțiat decît în biografie ⁶. Printr'o regretabilă confuzie cronologică, istoricul imperiului otoman înseamnă cu acest prilej ocuparea Cetății Neamțului de Poloni ⁷, pe care biograful lui Constantin Cantemir o știe ca făcută în 1691, cu prilejul altei expediții regale ⁸. Căci regele însuși scrie, încă din Moldova, la 20 Octombrie 1691: «Aici am luat Cetatea Neamțului, care e, nu numai însemnată prin faima vechimei sale, dar și prin tăria înălțimii pe care e așezată, așa că de aici se poate su-praveghia toată Moldova și Țara-Românească» ⁹.

În Istorie nu se trece cu vederea ca dincolo ciocnirea dintre Tatarî și Marele-Tesaurariu polon în cursul acestui an 1686, ciocnire care ar fi precedat fuga regelui din Moldova ¹⁰.

La 1688, Brîncoveanu se sui pe tronul muntean, și rivalitatea dintre cele două principate continuă și supt noul Domn. De dînsa vorbește, cu patimă Dimitrie Cantemir, cu o patimă mai mare decît aceia care însufleștește povestirea din «Evenimente». E inu-

¹ Cf. p. 8.

² P. 539, nota 98.

³ Pp. 517-8.

⁴ Pp. 518-9.

⁵ P. 538.

⁶ P. 543.

⁷ P. 544.

⁸ P. 55.

⁹ Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 231.

¹⁰ Pp. 544-5.

til a spune că nu poate fi vorba de întrebuintarea «Evenimentelor» în «Istoria imperiului otoman»: cea d'întăiî lucrare n'a putut fi scrisă — am arătat-o — înainte de 1718.

Aici găsim lucruri care nu se află în «Evenimente». Trădătorul față de creștini, în 1690 și 1711, nerecunoscătorul față de Cantacuzini¹, nu era, crede fiul «herghelegiului» Constantin Cantemir, — politeța era, cum se vede, reciprocă, — un boier de viță veche. Străbunul său David ar fi fost un boierinaș fără dregătorie, fără înrudire cu Matei Basarab², căruia acesta i-ar fi dat o însemnătate, căsătorind pe nepoata sa de soră cu Preda, fiul lui David, care Preda fu numit Mare-Vornic. Acest Preda fu ucis supt Mihnea cel Rău, ceia ce e adevărat³. Fiul lui Preda, Matei, zis și Papa, nu ocupă funcții, dar e un boier respectat. El ar fi luat pe Elena Cantacuzino, ceia ce e o greșală, căci soția lui Papa se numia Stanca.

Fiu al acestor doi, Constantin Brîncoveanu iea de la început titlul de Cantacuzino, ceia ce face să se indigneze unchiul său Iordachi, atunci la Viena, în misiune. El înștiințează pe frații săi Mihaï și Constantin Stolnicul, cari fac observații noului Voevod, cel din urmă pomenind și fabula turcească a catîrului care uită firea tatălui său pentru a spune numai că mama sa era din neamul cailor. Atunci, silit, Brîncoveanu ar fi adoptat familia Basarabilor.

Cantemir are pretenția să descurce genealogia acestora. Barbu ar fi avut pe Laiot, acesta pe Neagoe, Neagoe pe Șerban. Elena lui Șerban iea pe Constantin Cantacuzino Postelnicul, iar Ancuța pe fiul lui Mihaï Viteazul, înaintea suirii acestuia pe tron. Cele două fete ar fi fost foarte sărace, reduse fiind a-și câștiga pâinea cosînd. Matei le-ar fi adus înapoi în țară, ceia ce e un adevăr. În felul acesta el își plătia datoria față de neamul Domnului, care-l boierise, făcîndu-l Cămăraș. Cît despre Constantin Basarab Cîrnul, Cantemir știe să ni spuie că era fiul lui Radu Șerban cu o preuteasă și că nu-și aflase originea decît după moartea presupusului său tată.

Așa încît, conchide Dimitrie, Brîncoveanu, care nu era nimic

¹ P. 476, nota 54.

² Familia pretinde contrariul. V. Bibescu, *Règne de Bibesco*, t. II¹, Tabla genealogică a Brîncovenilor.

³ Cf. Stoica Ludescu, p. 349; Constantin Căpitanul, p. 321.

prin propriul său neam, usurpă pe rînd două titluri care nu se potriviău cu descendența sa. Scopul ce urmăresc aceste spuse e evident; din nenorocire cele mai multe din aceste alegații nu se pot controla acum, și poate nu se vor putea controla nici odată¹. Un lucru e sigur, că în scrisorile către străinătate inimicul Cantemireștilor lua, în 1689 cel puțin, simplul titlu de: «Constantin Brîncoveanu»².

Trecînd la a doua campanie a regelui Poloniei în Moldova, Cantemir o povestește pe scurt, și la data falsă de 1689³. Dar se pare că are dreptate aici cînd duce pe rege, nu pînă la Valea Strîmbă, ca în biografie⁴, ci numai pînă la Iacobeni, în județul Iași. Pe urmă, aici nu se uită, ca în «Viața lui Constantin Cantemir», ocuparea Sorocei de Poloni.

Deosebiri se întîmpină neconținut în proporții, în stil, în fondul povestirii. Așa, pentru a mai da un exemplu, se menționează printre apărătorii păgîni ai lui Cantemir contra creștinilor, pe lângă Mustafă Boicliu, și Nuredinul tatar, ceia ce e, cred, o eroare. În descrierea expediției la Soroca, — 1692 —, se pomenește și Arap-Pașa de Trapezunt, alături de comandantul turcesc, Dal-taban⁵. Dîndu-se aceiași cifră pentru Tatarii veniți la atacul cetății, se arată și numele căpeteniei lor: Șecbas-Ghirai⁶. Episodul cu Ieremia Cacavela nu se întîmpină în «Istorie», dar se arată, — încolo toate amănunțele concordă, în ambele cărți —, și numărul tunurilor turcești⁷. Am văzut că pentru moartea lui Cantemir în amîndouă locurile se găsește aceiași dată — într'una după noul calendar, în cealaltă după cel vechiu⁸.

Resultă din această comparație că «Istoria» și «Viața» se potrivesc foarte bine în liniile generale, în multe amănunțimi, în formă chiar pe alocurea. Nu tot ce cuprinde «Viața» e conținut, firește, în paginile «Istoriei» sau în notele de supt ele; dar sînt

¹ Originea lui Constantin Șerban se confirmă și cu documente inedite, ce-mi semnaleză d. Tuducescu. V. Bibl. Ac. Rom., 41-2/LXVIII.

² Hurmuzaki, VI, pp. 278-9, n° CXIII.

³ Pp. 628-30.

⁴ P. 54.

⁵ P. 653.

⁶ *Ibid.*

⁷ P. 654.

⁸ V. mai sus, pp. 304-5.

și fapte de care biograful nu ține samă, de și istoricul le notase. Greșeli sînt făcute în cartea de pe la 1718, care nu se află în aceia care o precedase, dar aceasta are rătăcirii mult mai mari care sînt îndreptate în cealaltă. Dacă n'a fost îndreptate și cele ce rămîn, dacă biografia n'a cuprins tot ce știa autorul ei asupra carierii lui Constantin Cantemir, aceasta se datorește numai felului de lucru al lui Dimitrie sau distracției sale. O revisie, — căci avem a face, în biografie, cu un fragment —, ar fi înlăturat poate aceste neajunsuri.

Știrile relative la viața lui Dimitrie Cantemir după moartea tatălui său au fost semnalate și utilizate mai sus. Pentru istoria noastră, mai este de interes numirea lui Dimitrie ca Domn și politica sa în Moldova, așa cum îi place lui să ni le arate în opera sa.

Cum au fost lucrurile în adevăr, de ce a fost numit Cantemir și de ce a trădat, putem cunoaște foarte bine, din numeroase și variatele izvoare ce ni staū la dispoziție.

Nicolae Mavrocordat fusese numit de Turci pentru a avea, în împrejurări grele, un om cu totul sigur în Moldova, un credincios mai presus de orî-ce bănuială. Și așa se și dovedi fiul Exaporitului.

Dar, un război cu Rușii devenind din ce în ce mai probabil, Mavrocordat nu mai păru suficient pentru misiunea nouă a unui Domn moldovean. Trebuia, în momentul importantului conflict militar, un războinic. Nicolae-Vodă însă era un învățat calemgîu, și atîta. Trebuia un om de țară, care să-și aibă partida sa în Moldova și să știe a cîștiga și pe celelalte. Nicolae-Vodă însă era un Grec, un Grec care nu se deprinsese încă în noua sa situație. Începuse stăpînirea sa pedepsind aspru pe aceia cari, nădăjduind, după căderea lui Mihaï Racoviță, întoarcerea lui Antioh-Vodă, își arătase bucuria insultînd o oare-care persoană grecească, scumpă inimii noului oblăduitor. Își permisese a închide boierii, a-i bate: Iordachi Ruset, Ilie Cantacuzino, Vornicul Sturza făcuse cunoștință cu închisoarea, și cel d'întăiu lîncezia încă într'însa. O mare mișcare de emigrație se produse după cîte-va luni de la instalarea lui Mavrocordat: la Ungurii trecură Lupu Costachi, nepotul său Constantin, care ținea pe fata lui Iordachi, Ilie Catargiu, Manolachi Ruset, Dimitrie Ra-

coviță, iar la Poloni Pavel Zmucilă, Luca Vistierul, Pavel Rugină, Ilie Abăza, Dediul Spătarul, Mitreștii și feciorii lui Iordachi ¹. Cronica lui Greceanu, care vorbește de «mulțimea de Greci țarigrădeani», cu care venise Mavrocordat, — unul dintre aceștia, Chiriță Hurmuzachi, Vameș-Mareș, aduse și salutările noului principe la București —, aceiași cronică, se plînge, în numele lui Brîncoveanu, de «nu puținele tiranii și năpăstuirii spre săracii boierii pămînteani și altă sărăcime», pe care le săvîrșia vecinul ².

Regele Suediei nu era mai mulțumit decît dușmanul său Brîncoveanu de purtarea lui Nicolae, care i se părea probabil prea moale ³. Ceia ce răpuse însă Domnia lui Nicolae fu alt ceva.

Vizir era în 1710 Numan Chiupruli, care, de și căuta să satisfacă dorințele de acțiune politică energetică ale Sultanului ⁴, era în fond un prieten al păcii. Pentru aceasta-și pierdu situația și fu înlocuit prin Baltagi Mehemed, omul războiului.

O schimbare generală trebuia să se facă odată cu aceasta și apoi oștirile împărătești să pornească. Între nesiguriile pe cari-i condamna noua direcție, erau Domnul Moldovei, Brîncoveanu al Munteniei, despre prinderea căruia în Tirgoviște, după un asediu formal, se vorbea la Bender, încă din 1709 ⁵; Iusuț, serascherul de Bender, Reis-Efendi și Dragomanul Ienachi Mavrocordat ⁶.

Baltagi era un prieten al Cantemireștilor, și am văzut că odată Antioh-Vodă i-a datorit tronul ⁷. Pe urmă, cu scopul de a se sfătui cu dînsul pentru război, Hanul, Devlet-Ghirai, un mare dușman al Muscalilor, fu chemat la Poartă. Aici capuchehaiaua sa, un intim al principelui Dimitrie, îl recomandă pe acesta ca agentul cel mai potrivit, în Moldova, al politicei nouă. Era tînăr, ager, fiu al unui excelent soldat, al unui tributar model; uria, în sfîrșit, de moarte pe Brîncoveanu.

Pe acesta-l săpau acum oamenii influenți la Poartă, destăi-

¹ N. Costin, p. 85; Neculce, p. 297.

² Ms. Academiei.

³ S'a putut vorbi la Constantinopol într'un moment dat de pârtenirea lui pentru Muscali. Hurmuzaki, IX ¹, p. 450, n^o DCXXII.

⁴ Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 51-2.

⁵ Hurmuzaki, *Supl.* I, p. 371.

⁶ *Ibid.*, p. 394, n^o DLXXVII; IX ¹, p. 450, n^o DCXXIII.

⁷ V. p. 377.

nvind legăturile lui cu Țarul: ast-fel agentul principelui Rákóczy, pretendentul ardelean, și acel Mazepa, pe care cronicarul Brîncoveanului îl califică de «apostatul și hicleanul»¹. Scoaterea lui din Scaun fu hotărîită și, *între altele*, și pentru aceasta Domnia se acordă fără nici o plată lui beizadea Dumitrașco, «cu nevoița Hanului»², căruia-i *giuruise* și «cîteva mii de galbeni»³.

Dar ceia ce nu i se pretinsese de odată⁴ i se ceru pe rînd: pentru pod, pentru provisiî, pentru iernarea Suedesilor lui Carol al XII-lea. Banî nu erau, și timpul pentru a-i strînge lipsia, — știm că Dimitrie-Vodă a plătit pe urmă cu banî rusești oastea ce adunase în jurul său. Prinderea lui Brîncoveanu fusese amînată pînă ce acesta va răspunde contribuția sa pentru expediție⁵, și Domnul muntean, care știa tot, nu se grăbia să termine plata. Plătind încet, el pîria des, — ni spune Dimitrie, în «Evenimente», — pe acela care venise să facă execuția asupra persoanei sale. Acesta se temu pentru situația sa proprie, și aceste motive îl făcură îndrăzneț în sentimentele de simpatie, pe care, ca toți creștinii răsăriteni de pe acea vreme — Sirbiî, Munteniî lui Brîncoveanu —, le avea pentru Muscali. Căpitanul Pricopie încă în iarnă⁶, apoi Vistiernicul Ștefan Luca în primăvară merseră la Țar și încheiară *legăturile* ce se dădură la iveală în Maiu 1711⁷.

Mai tîrziu Cantemir a dat toată vina răscoalei, toată răspunderea trădării sale pe Brîncoveanu, pe «Iuda Brîncoveanu» al Rușilor. Deocamdată, în 1716, el presintă ast-fel această importantă parte a vieții lui:

Mazepa, spune el — am văzut că afirmația aceasta e întărită de Greceanu — pîrise pe Domnul muntean. Pentru a-l scoate, e numit fără voie⁸, fără plată și cu onoruri extraordinare, — îmbrăcîndu-l cu caftanul cel mare: *chilat*, «din cause particulare,

¹ Ms. Academiei. Pentru pîrile, circumstanțiate, ale lui Talaba, v. Hurmuzaki, *Supl.* I, pp. 391-3.

² Cuvintele sînt ale lui Greceanu. Întocmai așa spun N. Costin, p. 89; Neculce, p. 300.

³ Neculce, *l. c.*

⁴ Numirea s'a făcut la 25 Novembre st. n. 1710.

⁵ Lucrul ni e destăinuit de Neculcea.

⁶ N. Costin, p. 92.

⁷ Neculcea, p. 306; Mustea, p. 44. Cf. Bogdan-Duică, *l. c.*

⁸ *Ist. imp. otoman*, p. 141, nota 22.

ce nu se pot da în vileag»¹ —, promițându-i-se Domnia pe viață, — în privința căreia glumește însă tot el aiurea —, și scutirea de tribut. Dar Chehaia Vizirului îi trimise, îndată după sosirea lui la Iași, ordine pentru darul de întronare, pentru cheltuielile de război, pentru mergerea la Tighinea. Ce putea face un om atît de desilusionat? Trădă.

Solia la Țar, sosirea acestuia în Moldova sînt expuse pe scurt. Foametea din armata lui Petru e pusă în socoteala lui Brîncoveanu, firește. Războiul începe, și autorul se laudă că a resistat timp de trei ceasuri atacului a 60.000 de cavaleriști turco-tatari, cu toate că în Neculcea activitatea desfășurată de Domn la Stănileşti nu pare a fi lăsat amintiri eroice. Cartea se mîntuie, în fine, cu o protestare meritată de recunoștință către Țarul ocrotitor, în care Dimitrie văzuse odinioară Mintuitorul neamului său. Desilusia ar fi fost și mai mare pentru dînsul dacă, — și norocul nostru a făcut să nu fie așa, — dacă Țarul ar fi învins².

¹ P. 229, nota 38.

² Am vorbit de traducerea francesă și de cea englesă. Traducerea germană s'a tipărit la Hamburg în 1745, supt supraveghierea orientalistului Meninski, al cărui *Tesaur* era cunoscut lui Cantemir (*Thesaurus linguarum orientalium, Vienna Austriae*, 1680, 3 vol.). A fost plănuită de către Petru cel Mare, pe cînd Cantemir trăia încă, la 1721, o ediție rusească, de Dimitrie Grozin (v. Tocilescu, *Raport*, p. 61 și nota 2). Pentru mss., Tocilescu, *Raport*, pp. 60-1 (originalul latin, păstrat la Museul asiatic), 55, 57 (traducerea italiană, de principele Antioh; la Arhivele din Moscova). Academia Romînă, hotărîndu-se a cuprinde scrierea în ediția *Operele* lui Dimitrie Cantemir, ar fi trebuit să dea, în sfîrșit, o ediție a textului original. În loc de aceasta, a găsit mai bine, grăbindu-se, a însărcina pe Iosif Hodoș să o traducă în româneasca specială a epocii, după ediția germană, cred. Traducerea romînă, fără prefață, dar cu o bună tablă alfabetică, a ieșit în două volume, cu o singură numerotație, la București, în anii 1876 și 1878. — D. Tocilescu a găsit, în misiunea sa, «probele profesorului Bayer, cum trebuie să se tipărească Istoria imperiului otoman scrisă latinește de Dimitrie Cantemir» (*Raport*, p. 61, nota 1). Observăm că Hodoș făgăduiește cetitorilor săi un plan al Constantinopolei adaos la ediția englesă (p. 366, nota*). E probabil — Hodoș însă nu l-a dat — acel care a fost gravat de Zubov (Tocilescu, *Raport*, p. 62), după desemnul lui Dimitrie; el va fi fost comunicat lui Tyndal de Antioh, care-i pusese la dispoziție și originalul latin al «Istoriei». Nu știu dacă ms. din Museul asiatic cuprinde chipurile Sultanilor, pe care Cantemir le alipise la ms. său original sau avea de gînd să le alipească. Căci vorbește într'un loc (p. 253, nota 1) de portretul lui Soliman Magnificul, «ce se vede aci în fruntea descripțiunii vieții sale». Poate, în fine, că, dacă ar fi trăit să-și publice singur cartea, el ar fi pus

Și, pentru a termina cu aceste studii ale autorului nostru, nu credem să fi scris vre odată un tratat deosebit intitulat «de statu politico aulae othmanicae» sau «Istoria Mohamedanilor din vremea minciuosului prooroc Mohammed până la primul Împărat al Turciei¹». Scrierea latinească, începută la Constantinopol și terminată la St.-Peterburg în 1716², e «Istoria imperiului otoman», începută la Constantinopol și terminată în 1716 după părerea, greșită în parte, a lui Antioh³. Dacă a scris Cantemir vre odată Istoria Islamismului până la Turci, aceasta nu poate avea nimic comun cu tratatul «de statu politico aulae othmanicae», pe care-l menționează biografia latină a lui Dimitrie⁴, precum cealaltă e pomenită de Tyndal. În principiu nu era imposibil ca aceste scrieri să fi existat; în fapt, ele nu erau citate nicăiri în operele lui Cantemir, nici în acele pe care le știm scrise în ultimul an al vieții sale, de și prilejul de a le cita se oferia la traducerea latină comentată a Coranului⁵, iar starea politică a Porții în raportul către Țar.

Totuși cartea a existat. Scriind pe la 1714 unui corespondent din străinătate, principele exilat menționează lucrările ce făcuse până atunci: vechiul labirint de erudiție teologică al *Divanului*, *Synopsis historiae turcicae*, la care lucrează și căreia i-a dat numele de «Incrementum aulae othomanicae» — prima parte din Istoria imperiului otoman⁶, o schiță românească a tratatului său despre Istoria Românilor de la Traian încoace⁷. La urmă el po-

toate «Adnotațiunile» la o parte, pe cînd în edițiile ce avem ele se află, împărțite la sfîrșitul capitolelor sau în josul paginilor.

¹ Tocilescu, *Raport*, p. 63.

² E dată ca pierdută pe Marea Caspică, în 1721, adică 1722.

³ V. mai sus, pp. 381-2.

⁴ V. p. 4.

⁵ Vezi, pentru această din urmă carte, apărută în traducere rusească la Petersburg, în 1722, Ovidiu Densusșianu, în *Rev. crit.-lit.*, II, p. 63 și urm. Se știe că Dimitrie Cantemir a scris și o explicație a Catechismului, în 1720: «Loca obscura in catechisi, quae ab anonymo auctore slavendiomate editaet *Pervoe uenie otrocomu* intitulata est». V. Raportul, adese ori citat al d-lui Tocilescu, p. 57.

⁶ «Brevi spero, Deo concedente, finiri.»

⁷ «De origine nostrae gentis, de colonis videlicet a Traiano, Romanorum imperatore, in Dacia locatis vernacula lingua apud nos libellus extat, qui, tempore oportuno, in sermonem latinum translatus, eius exemplar non negabitur.» O altă scrisoare fără dată și adresă, a lui Cantemir, în *Apendicele* nostru.

menește și această carte: «Iar, despre judecățile, obiceiurile, rînduiriile de Curte, credințele, rîndul oștirilor turcești, precum și despre numărul pașalicurilor și despre dregători, am o mică scriere, în concept. Dar, pentru că are nevoie de o mai sîrguitoare îndreptare și poleire, trebuie un timp mai potrivit»¹.

X

O cronică povestește, o geografie constată și explică. Cea d'întîi se scrie aproape de la sine, cea de-a doua cere aptitudini științifice, cunoștinți serioase și de multe feluri de la acel care o întreprinde. În Moldova și Țara-Românească, erau mulți boieri în secolul al XVIII-lea cari puteau notă în leatopisețe evenimentele pe măsură ce se desfăceau din nesfîrșirea timpului; erau puțini însă cari să fie în stare a face o operă de știință, chiar după frecventarea școlilor europene din Polonia și Italia, chiar după invasia preceptorilor greci, cari erau mai mult decît niște comentatori și niște pedagogi.

Se puteau face trei feluri de opere geografice: geografii generale, pentru boierime sau pentru școlile superioare, descrieri geografice supt formă de călătorii, descrieri geografice ale țerii.

Până tîrziu școlile nu simțiră nevoia studiilor de geografie; publicul boieresc nu se interesă nici odată pentru dinsele, cum am văzut că nu se interesa nici de istoria Statelor vecine, — cu toate că de la un timp cetia jurnale europene. Călătorii nu se făcură decît pe la sfîrșitul veacului, — dacă esceptăm atît de interesanta și neașteptata călătorie la Veneția și «Baduva» a studentului din 1667-8 Constantin Stolnicul Cantacuzino. Am descoperit-o în cursul tipăririi cărții acesteia și o publicăm în *Operele literare ale lui Constantin Stolnicul Cantacuzino*. Dar despre acestea vom vorbi mai departe, operele fiind, cum am spus, de o dată tîrzie.

La ce se putea cineva aștepta mai puțin însă decît la descrierea pămîntului patriei și locuitorilor ei? Cronica se scria,

¹ «Caeterum, de Turcarum iurisdictionibus, moribus palatii, institutionibus, dogmatibus exercituumque ordinibus, necnon de bassalatum numero et officialibus, extat quidem apud me primipilari calamo designatum opusculum. Attamen, cum sit diligentiori manu corrigendum atque poliendum, necessario opportunius tempus desiderat.» Scrisoarea în *Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt*, Leipzig, 1714, IV, p. 3778; reproducă de Ovidiu Densușianu, în *Rev. crit.-lit.*, II, p. 65 și urm.

fiind-că evenimente rare sau importante se deslușiau din viața de toate zilele. Această viață se părea prea naturală tuturor, pentru a fi studiată, lămurită; ea se părea prea cunoscută, viața și mediul cosmic în care se petrecea, pentru ca vre-un cărturar, invalid al politicii, să creadă necesar a o descrie. Cine nu știa, dintre aceia cari trebuiau să le știe, hotarele principatelor, munții, apele, ținuturile, orașele; cine nu știa clasele societății, drepturile lor, relațiile lor; pentru cine putea să fie nouă expunerea superstițiilor, enumerarea operelor literare, ce se puteau număra pe degete, desfășurarea pompelor și alaiurilor, care dădeau o atît de mare strălucire unei vieți politice de supunere și umilință? Și, pe urmă, cine era capabil să dea un interes acestui subiect, ce nu era nou, prin explicația originilor, prin stabilirea legăturilor, prin desfacerea și înlănțuirea ideilor, prin orînduirea științifică și frumuseța deosebită a formei?

Avem totuși două descrieri ale principatelor în secolul al XVIII-lea, scrise amîndouă înainte de timpul cînd pentru publicul european «vel săcretari», Curtenii străini ai Fanarioților, doftori domnești sau boierești, consuli se apucară să înfățișeze geografia țărilor dunărene și istoria lor, unii în monumente științifice solide și de o alcătuire superioară.

Unul dintre acești «geografi romîni» e Moldovean; cellalt a scris în Țara-Românească. Îi despart mai puțin de două decenii, și acel de-al doilea n'a cunoscut opera celui d'întăiu. Opera Moldoveanului e aproape terminată, cealaltă o avem numai în planul său și în schițarea cîtorva capitole. Una era destinată unui larg și învățat public străin, cea de-a doua cetitorilor din țară. Una era bine cunoscută; a doua e semnalată și publicată aici pentru prima oară.

Voim să vorbim de «*Descriptio Moldaviae*» a lui Dimitrie Cantemir și de Descrierea Țării-Românești de un Anonim, care scrie supt Constantin Mavrocordat și trebuie să fie deci cercetat mai departe.

Nu se poate zice că cel d'întăiu a avut un predecesor. Nici Miron Costin, nici învățatul lui fiu nu simțise nevoia să întovărășească de considerații geografice cercetările lor de istorie, archeologie și etnografie. Totuși întîmplarea a făcut ca un început în această direcție, început care nu formă o carte și nu era destinat publicității, să fie scris și să ni se păstreze.

Generalul comite de Marsigli pregătia o monumentală descriere, supt toate raporturile, a cursului Dunării și regiunilor pe care le udă fluviul. Pentru țerile noastre, el n'avea izvoare scrise. Cunoștea însă din călătoriile sale în Muntenia, în 1690 și 1691, pe eruditul și istețul boier Constantin Cantacuzino, Mentorul lui Brîncoveanu, pe care-l crease. I se adresă deci printr'o scrisoare, întovărășită de o listă de nedumeriri și întrebări.

Răspunsul Stolnicului e datat din 4 Mart 1694. E însemnat une ori pe marginea textului supus de Marsigli cercetării și îndreptării lui, alte ori urmează acest text. Se dau scurte lămuriri despre originea țerilor, despre ape, organizarea politică și ecleziastică, și se adaug și liste de Domni din amîndouă principatele. Firește că răspunsurile ca și întrebările, îndreptările ca și textul îndreptat, sînt scrise în italienește.

Dacă există deci un predecesor pentru Cantemir, pe terenul geografic, ar fi același boier muntean care l-a precedat și în studiul originilor, dar ale cărui studii nu aũ fost cunoscute principelui moldovean¹.

Știm din alt capitol după ce îndemn a scris acesta din urmă. De și nu ni-o spune în «*Descriptio*», răspundea unei invitații a Academiei din Berlin, al cărei membru fusese ales încă din 1714². Am văzut aiurea că între scrierea acestei cărți și între compunerea părții d'întăiu din «*Hronic*» aũ trecut vre-un an, iar doi între terminarea «*Descriptiei*» și începerea părții a doua din opera istorică. Am arătat acolo că «*Hronicul*» a trebuit să fie început cel mai târziu în 1718. Prin urmare, Descrierea a fost alcătuită cam în 1716, și am arătat aiurea că începutul redacției se poate fixa către toamna acestui an, imediat după terminarea «*Istoriei imperiului otoman*»³.

Cercetarea lucrării întărește această părere căpătată pe altă cale. Hotinul e arătat în mai multe locuri⁴, ca găsindu-se în mina Turcilor, și ocupația nu se înfățișează ca un eveniment de ieri, de alaltăieri. Acestei ocupații îi dă Cantemir data greșită de 1712, dar e cunoscut că ea s'a făcut în vara anului 1713. Pe

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 69 și urm.; *Operele lui C. Cantacuzino*.

² Diploma e din 11 Iulie. Prefața lui Papiu la «*Descriptio*», p. VI.

³ V. mai sus, p. 294.

⁴ Pp. 7, 16, 26.

urmă, ni se spune că Domn în Moldova era Mihaï Racoviță, și acesta înlocui la Iași pe Nicolae Mavrocordat, strămutat în Țara-Românească, la 1716 ¹. În sfârșit, Ioan Comnen, mort în 1719, trăiește încă și e arhiepiscop de Silistra ², unde fu numit după 1710 ³. E de însemnat și aceia că se întrebuințează Introducerea la cronică a lui Nicolae Costin ⁴.

Izvoarele întrebuințate sînt, natural, în prima linie amintirile autorului, care-și cunoștea țara din timpul celei d'întăi tinerete mai ales. Apoi el citează, pentru partea politică, cronicile moldovenești: «*annales patrii*», și chiar documente: «*principum diplomata*», «*scrinia publica*» ⁵, din care culege, d. ex., numele de Ștefan Tomșevici al lui Ștefan Tomșa al II-lea ⁶; precum și notițe despre ceremonial ⁷. Dintre străini, întrebuințează cronicari poloni: Sarnicki, Orzechowski, pe Leunclavius și Bonfiniu. Și aici Cantemir dă dovadă de un spirit științific deosebit și, fiind în samă pregătirea ce promise, — lecțiile unui doftor cretan călugărit —, de mirare chiar. Prin geografie el nu înțelege numai descrierea solului, ci și a locuitorilor, și aceasta din toate punctele de vedere, din punctul de vedere al etnografiei, al vieții culturale, al vieții politice, al dezvoltării istorice. Pretutindenți afirmațiile sînt întovărășite de lămuriri, luminate de precedente sau de ipotese.

Ni se dă o parte întăi pur geografică — am zice de geografie fizică — și o a doua care tratează geografia politică a principatului. În cea d'întăi se determină situația, întinderea, munții, apele, regiunile, orașele, producțiile. În a doua se tratează despre originea principatului, despre stemă, despre șirul Domnilor, ceremoniile de întronare, confirmare și mazilie, expuse în chip istoric, pe cît permiteau izvoarele, despre ceremoniile Curții, despre boierii, despre judecăți, despre negustorime și țerani, despre religie și cult, despre limbă și literatură.

Era cel mai larg plan ce se putea concepe, și el a fost înde-

¹ P. 47.

² Νεοελλ. φυλ... p. 397; Le Quien, *Oriens christianus*, I, c. 1228-30; cf. *An. Ac. Rom.*, XX, p. 204.

³ V. «*Descriptio*», la fine.

⁴ P. 15, nota 3; pp. 22-3.

⁵ Pp. 106, 107.

⁶ P. 44.

⁷ «*Ex iis quae nobis suppetunt monumentis*»; p. 70.

plinit cu competență. Pentru a înțelege însemnătatea acestui tezaur de informații, să ne gândim numai la folosul ce l-am fi tras pentru istoria Țerii-Românești, dacă o asemenea operă ar fi fost făcută și pentru descrierea ei. Știrile lui Cantemir sînt totdeauna îmbielșugate, de cele mai multe ori sigure.

Ceia ce nu împiedecă amestecul și în această lucrare a elementului falș și naiv. Chiar în partea întâi, unde ocazii de a greși erau mai puține, fiind vorba de lucruri văzute sau auzite, și nu de lucruri cetite, — chiar în această parte mai bună Cantemir ne face une ori să zimbim. Așa, Fălciul perpetuează în numele său pe acel al Taifalilor ¹, ni se asigură că în unele părți muntoase ale țerii se culege unt de pe plante grase, udate de o rouă miraculoasă ², că la Cotnari, al cărui vin verziu îl declară principele, un degustator emerit ³, superior vinului de Tokaj și în stare să răpuie pe un «tolerantissimum caput», pe un veteran al băutului, din trei păhare, că la Cotnari e Dumbrava Roșie și că munca prinșilor poloni a dat decî Moldovei aceste vii minunate ⁴. La sfîrșit chiar, asistăm cu admirație la vînătoarea găinilor sălbatice «surde și proaste», care se lasă luate la țintă una după alta, fără a auzi și a înțelege, fără a se mișca de pe copacul pe care le-a prins vînătorul.

În partea politică, autorul trebuia să se ocupe de o materie — cea istorică — pe care n'o studiasse încă suficient. Greșeli sînt decî multe la început. Despot domnește, după Cantemir, de două ori; Alexandru Lăpușeanu fuge în 1561 la Poloni; fiul său Bogdan moare în Scaun; Ioan-Vodă cel Cumplit primește educația lui Iacob Heraclide și scrie scrisoarea din Crusius, pe care a scris-o acesta; Iancu Sasul e ucis de boierî; Petru Șchiopul, fugind în 1591, se stabilește în Transilvania; Gașpar Gratiari e un Italian; Radu-cel-Mare se traduce prin... «Procerus». Cîteva informații nouă se dau însă către sfîrșit, unde Cantemir presintă gena Domniei lui Dumitrașco Cantacuzino sau explică scoaterea din Scaun a lui Nicolae Mavrocordat, în 1710, prin faptul că această grecească persoană, — aluși la Greci, la

¹ P. 14.

² P. 25.

³ V. mai sus, p. 385.

⁴ P. 29.

«străini» cari au adus decăderea patriei se găesc¹ — era mai bun diac decît ostaş: «scriba melior quam miles iudicabatur»². Sfirşitul însă al acestei părţi, care e o constatare, formează una din cele mai interesante părţi ale opusculului. Aflăm totuşi, pe lângă inexactităţi asupra rostului Domniilor lui Aron-Vodă şi Miron Barnowski în evoluţia relaţiilor noastre cu Poarta, şi aceia că marele poligiot, archeologul, istoricul, geograful, filosoful, membrul Academiei din Berlin credea în farmece. Ni spune, în adevăr, pe larg, cum o transcendentală babă a lecuit un cal bolnav de muşcătura unui şerpe, silind pe stăpînul animalului suferind, un dregător al lui Constantin Cantemir, un tînăr boier mare, să bea de la un anume izvor apa scoasă de dînsul şi în atîta cantitate încît a căzut el în boala calului ce se însănătoşia pe încetul, — până ce a degurgitat, cu acest ocean de apă, bolile amîndurora. Şi o altă babă, nu mai puţin transcendentală şi în plus teleiatică, lecuieşte la distanţă un grajd de cai întreg, atins de rîie. Hotărît că, alături de erudit, subsista în sufletul lui Cantemir firea veche de ţeran moldovean, cu hazul lui isteţ, cu asprimea lui, cu superstiţiile lui naive!

Cine ar crede «Descripţia Moldovei» o carte terminată pentru autor se înşală. Cantemir o revăzu şi avea intenţia s'o mai revadă înainte de a o da la tipar, împlinind ast-fel dorinţa colegilor săi de la Berlin. Întîlnim lacune, pe care-şi rezervă să le umple mai târziu. Aşa, nu se dă data descălecării Moldovei de Dragoş³. La p. 20, nota 2 se înseamnă aditii de făcut în privinţa localităţilor antice de la Nistrul de jos. La p. 39, se înseamnă un capitol de adaos despre stema ţerii. La p. 92 se anunţă o shemă grafică de alaiū, un «iconismus» care lipseşte.

Cînd scria «Descripţia», Cantemir avea de gînd să scrie «Hronicul», şi, cum am observat aiurea, intenţia-î era să publice împreună ambele scrieri despre Moldova, care ar fi satisfăcut complet curiozitatea străinilor în privinţa acestei ţeri. Vorbind de moartea lui Barnowski, el promite a se întinde mai mult asupra ei «aiurea»⁴. După catalogul Domnilor din geografia politică, el adauge: «Dar vom urmări mai pe larg acestea toate, cînd

¹ La p. 37 : «quidam alienigenae».

² P. 47.

³ P. 2.

⁴ P. 45.

vom expune, într'o operă istorică, soarta țerii noastre, de la întemeierea ei până în ziua de astăzi»¹.

După ce «Hronicul», partea întâiu dintr'insul, fusese compus, principele Dimitrie revăzu «*Descriptio Moldaviae*». Spusese întâiu că dovedirea persistenței Romînilor în Dacia nu se poate face deplin în această carte². La revisie el adause aici, în notă: «de oare-ce s'a dovedit în cartea despre soarta Romano-Moldovenilor»³.

Dar mici îndreptări și înnădiri nu erau de ajuns pentru ca același autor să poată prezenta publicului învățat european, la aceeași dată, într'aceiași operă de total, aceste două lucrări: «*Descriptia*» și «*Hronicul*». În puncte numeroase, în puncte esențiale, pentru subiect și pentru acel care-l trata, deosebiri mari se observă între cele două cărți. În cursul lucrului, ideile scriitorului se precisase, se întemeiase, devenise mai înalte, mai mîndre; sentimentele sale pentru țară mai călduroase, mai filiale. La sfîrșitul pus de împrejurări întreprinderii sale științifice, învățatul era mai mare, cugetătorul mai puternic, omul mai simțitor și mai bun.

În «*Descriptie*», Cantemir admite într'un loc că «Dacii au fost parte stînși, parte împrăștiați»⁴, în altul că «neamul Dacilor a fost stîrpit»⁵, într'un al treilea că Romanii coloniști au putut avea robî și femei dace⁶ —, pe cînd în «*Hronic*» el susține cu putere părerea că în singele nostru de Romanii nu s'a amestecat nici o picătură din singele inferior al poporului învins. În «*Descriptie*», el admite că Romîni s'au retras în Maramureș, unde au stat «cîte-va secole», lăsînd în tot acest timp Moldova pustie⁷, pe cînd în «*Hronic*» atacă cu violență pe cronicarii partizanî ai descălecării lui Dragoș în pustiū. În «*Descriptie*» el crede în vînătoarea de zimbru a fiului lui Bogdan, nepotul lui Ioniță, crede în adoptarea zimbrului ca herb al țerii după fiara vînată

¹ «Sed haec omnia fusius persequemur ubi fata patriae nostrae ab eius iusturatione ad hodierna usque tempora historica enarratione exponere contigerit.» P. 48.

² «Longa deductione demonstrare non est presentis instituti.»

³ «Siquidem libro de Romano-Moldavorum fati demonstratum putamus.»

⁴ P. 1.

⁵ P. 100.

⁶ P. 151.

⁷ Pp. 1, 6.

de regalul vînător, crede în întemeierea românească a Romanului¹, — pe cînd «Hronicul» afirmă că stema vine de la *Caput Bubali*, și nu de la închipuita vînătoare și că Romanul e cu adevărat *Forum Romanorum*. În «Descripție», se declară fără sfială că am fost totdeauna un popor leneș, schimbător, plin de vicii, inimos la începutul luptei, mișel pe urmă, că numai bunătatea lui Dumnezeu ne-a ținut vii printre atîtea primejdii, că Turcii n'aŭ lăsat Domnilor noștri nici dreptul de război și pace, nici acel de a trimite soli la străini, — pe cînd mîndrul patriot din «Hronic» pomenește cu glas tare, în auzul celor umiliți, mărirea străbunilor eroici, cari aŭ oprit în loc pe Turci, i-aŭ bătut, i-aŭ silit să acorde capitulații neobișnuite. Pentru acesta din urmă, cumpărarea cu aur a Turcilor, cînd sabia ajunsese prea grea pentru epigoni, era un meritos sacrificiu pentru a scăpa, împreună cu viața noastră, civilizația creștină a Europei, pe cînd pentru autorul «Descripției» era numai o deșteaptă socoteală, asemenea cu a negustorilor din Veneția². Și nu atribuia oare Cantemir din «Hronic» Domnilor Moldovei, în șirul cărora își înscrisese de două ori numele, un *imperium* aproape deplin, corupt numai în originea, în felul său de transmitere de tirania otomană?

Și se mai pot aduce înaintea contrazicerii între vechiul Cantemir și cel nou, contrazicerii care nu se puteau să rămîie. Cît de puternic apără autorul «Hronicului» puritatea latină a limbii noastre, și cît de rece discută articolul prepus și postpus, unitatea saŭ varietatea formelor lui scriitorul «Descripției»³! Ar fi admis apoi Cantemir cel din urmă că mai toată țerănimea noastră e alcătuită din elemente barbare, neromane, e culeasă în Ungurime și între Rusneci! Totuși, la începutul studiilor sale, învățatul Domn nu se dădea în lături să ne înjosească și cu această aserție, atît de falșă⁴.

«Hronicul» trebuia continuat; «Descripția» cerea o prefacere, o prefacere totală în spirit. Cel d'întăiu era o operă neterminată, cea de-a doua o lucrare greșită, în esența ei. Cantemir n'o putea recunoaște, publicînd-o, după ce scrisese «Hronicul».

¹ Pp. 2, 11, 23, 32, 35, 40.

² P. 109.

³ La sfîrșit.

⁴ P. 121.

Precum avea de gînd s'o traducă în românește, ca și complectarea ei istorică, principele a avut, de bună samă, intenția de a o modifica după nouele idei conducătoare la care se oprise spiritul său. Și pentru o sarcină și pentru alta, se cerea timp, și Cantemir, pîndit de moarte, nu-l mai avea. Găsită între hîrțile mortului, «Descripția» a fost deci tipărită, în multe sale ediții, supt o formă pe care n'a dorit-o autorul ei¹.

De opera de geografie a lui Dimitrie Cantemir se leagă și o lucrare genealogică.

Genealogie se făcuse până acuma numai în forma «spițelor de neamuri», arborilor genealogici, cum s'ar zice astăzi. Boierii înșiși, dacă știaū ceva carte, logofeții lor, dacă boierii n'aveaū timpul saū priceperea necesară, înșiraū moși și strămoși, în ramurile ce se desfăceaū adesea din cel mai fabulos dintre trunchiuri. Cine a răsfoit vechi hîrtii de familie a găsit adesea ori asemenea naive și neîndemănatece încercări de știință cu scopuri practice. Căci, dacă unii dintre «aristocrații» romîni de altă dată redactaū saū puneaū să se redacteze asemenea tablouri din vanitate nobiliară, cei mai mulți își făceaū «spița neamului» pentru întimplarea vre unui proces de moșie².

O singură dată am găsit, cu explicații, genealogia unei familii boierești, o genealogie de biografii adecă, nu de simple nume, o genealogie savantă. E opera unui boierinaș din secolul al XVIII-lea, care pretindea că se trage din Vasile Lupu și-și propuse a o dovedi prin spița sa³.

¹ Asupra edițiilor: două în nemțește, patru în românește, una în originalul latin, ar fi inutil să repet prefăța lui Papiu Ilarian înaintea ediției originalului, dată pentru Academia Romîna, după cele două manuscrise din Muzeul Asiatic din Petersburg, la 1872. De altmintrelea, indicația lor o va găsi cetitorul în Indicele bibliografic de la sfîrșit. Ediția Papiu e, ca tot ce a tipărit acest erudit, anacronic și anatopic pentru țara noastră de acum trei-zeci de ani, foarte îngrijită. Regretăm numai, în scurta și sigura Prefață, lipsa descrierii mai complete a celor două manuscrise. Pentru manuscrise, cf. și raportul d-lui Gr. G. Tocilescu, în *Analele Academiei Romîne*, seria I, t. XI, p. 61. Scriitorul Vieții lui Dimitrie greșește (p. 4) cînd afirmă că opera a fost trimeasă la Berlin: odată ce nu era gata!

² D. Hasdeu a dat facsimilele unui ast-fel de arbore genealogic în Articolul *Bălăceanu* din *Magnum Etymologicum*.

³ V. *Apendicele*.

Însă ce ar fi fost asemenea catastife de nume de botez, asemenea pledoarii genealogice sau colachiî către Vodă pe lângă cartea pe care Cantemir ni spune că a scris-o asupra nobilimii moldovene?

O pomenește o singură dată în tot ce a scris el, și-î cunoaștem existența numai după citația aceia. În «*Descripția Moldovei*», Dimitrie dă lista familiilor boierești ale patriei sale, fără a promite nimic¹. Dar în «*Hronic*» el ni vorbește undeva², în Prefață, de «*liber moldaviae nobilitatis genealogiae, latio sermone a nobis conscriptus*». Că nu e vorba de capitolul «*de nobilitate moldava*» din «*Descripție*», se vede din aceia că ni se anunță acolo lămuriri îmbielșugate³ asupra legăturilor dintre neamurile moldovenești și importante familii regale, imperiale, ducale, nobile din străinătate. Așa ceva nu se cuprinde firește în capitolul citat, care dă o simplă listă de nume.

Cartea a fost făcută deci între 1716-7, data scrierii «*Descripției*», și 1718, data când se redactă *Hronicul*. Ea s'a pierdut sau n'a fost încă găsită până acum. Dacă am avea-o, am zimbi de sigur adesea la expunerea originilor; acolo trebuia să ni se spuie, între altele, cum s'a coborît Urecheștii din Corvin, dar am culege atît de multe și însemnate lămuriri asupra istoriei politice a Moldovei!

Tot de la autorul neașteptatei «*Descrieri a Moldovei*», avem o schiță geografică, notele de călătorie în regiunile Mării Caspice. Le-a cules Dimitrie Cantemir, cum am avut prilej aiurea să spunem, în cursul expediției asiatice a lui Petru cel Mare în anul 1722, la care participă ca sfetnic al Împăratului și ca om de știință. Notele, în care amestecă Dimitrie afirmația originii tatare a familiei sale⁴, — se compun dintr'o însemnare istorică despre Derbend și Daghestan, după un scriitor arab⁵, redactată în regiunile chiar ale Derbendului⁶, dintr'o notiță despre țerile de la Bacù până la Cerchesi⁷. Această notiță e destul de în-

¹ *Descriptio*, pp. 114-7.

² P. XXI.

³ «*Fuse expressum*»

⁴ P. 5.

⁵ P. 6 și urm.

⁶ «*In hasce partes*» [derbendienses]; p. 6.

⁷ P. 9 și urm.

tinsă. A fost redactată după amintiri¹ și după cărți², la întoarcere³, deci în 1723.

Notele sînt redactate în latinește, și le întovărășesc desemele de inscripții și monumente. Din faptul că Țarul e numit «Măria Sa⁴», că se vorbește de cercetări făcute din ordinul suveranului⁵, se vede că Petru aștepta de la Curteanul său princiar și învățatul său orientalist o descriere amănunțită a regiunilor străbătute. Dar Dimitrie trebui, silit de boală, să ceară a se întoarce acasă, și aici boala nu-î dădu răgazul necesar pentru a redacta o operă atît de grea, dar a căreia însemnătate pentru cercetătorii Orientului ar fi ajuns pe a «Istoriei imperiului otoman», dacă, fiind vorba de lucruri cu totul nouă și necunoscute, n'ar fi întrecut-o chiar⁶.

¹ «Quod et ipse vidi», p. 11; «visebam», p. 20.

² Citează pe Bayer, *De muro Caucasi*, p. 16, nota 1. Pentru propria sa hartă a zidului, *Procès verbaux*, I, p. 16.

³ «Prout et nobis in reditu contigit», p. 10.

⁴ «Ipsa Sua Maiestas dimenas est»; p. 29.

⁵ «Ex mandato Sue Maiestatis aliquot lapides evertimus et invenimus cementum in lapide fere conversum»; p. 21.

⁶ În ediția «Operelor», opusculul e alipit la tomul VII, ocupat în cea mai mare parte de «Viața lui Constantin Cantemir». Numerotația e însă distinctă pentru aceste «Collectanea orientalia». Pentru ms., la Muzeul asiatic din Petersburg, v. Tocilescu, *Raport*, pp. 61-2, unde se dau și referențe la operele de arheologie orientală, pentru care a fost utilizată lucrarea lui Cantemir.

CAP. VI.

Literatura religioasă în epoca întâiă.

Limba slavonă devenia din ce în ce mai puțin cunoscută în secolul al XVII-lea. După ce viața politică și culturală încetase în Statele de pe malul drept al Dunării, ea avuse, timp de două secole, adăpostul ei în țerile române. O ultimă a ei înflorire, ca limbă de Stat și bisericească, se făcu aici, într'un timp când cultura slavonă vrednică de acest nume nu mai era nicăiri.

Apoi începu decăderea neapărată a culturilor de împrumut, care nu se razimă pe nimic esențial și durabil, care nu-și aū rădăcinile în viața intimă a unui popor, nu pot produce floarea deplină a originalității și se vestejesc răpede. Cărturarii slavoni se făcură tot mai puțin și mai nedesăvârșiți; școlile de slavonește din mănăstiri slăbiră. De pe la sfârșitul secolului al XVI-lea anale nu se mai scriseră în vechia limbă a Statului și a Bisericii, în limba aleasă a cărților. În cancelariile domnești diacii nu se mai osteniră decît la ocași solemne, în acte pompoase, de o însemnătate deosebită, a-și aduna cunoștințele de slavonește; româneasca pătrunse și aici, precum devenise limba în care de aici înaintea se însemna povestea trecutului. Iar în viața religioasă a poporului nostru, supt influența propagandei luterane și calvine din Ardeal, supt presiunea oficială asupra soboarelor și Vlădicilor, limba națională lua un loc din ce în ce mai mare.

Întăiul curent de prefacere a cărților sfinte, de la textul biblic la tâlcuirea lui, de la tâlcuire la rugăciuni, de la rugăciuni la cărțile de slujbă, la operele de moralizare, porni din Ardeal, supt influența străină și eretică. Nu era o mișcare naturală, ci una pornită dintr'o constrîngere, și de aceia opera avu un răsunet slab și nu fu răpede continuată în acele părți unde Bi-

serica română era liberă și Statul era românesc. Cîteva tipărituri peste munți: părți din Biblie, tîlcuire a Evangheliei, Psaltire, Faptele Apostolilor, — și lucrul se opri aici. Biserica din Tîrgoviște și cea din Iași le va fi răsîps și urmărit, și poate și în clerul ardelean vor fi fost preoți cari vor fi văzut în această literatură eclesiastică pe înțeles, din porunca «Craiului», ceva suspect și nepios, ceva dușman vechilor tradiții respectate.

Aceleași cărți și altele: orînduieii duhovnicești, predicî, se tipăriră din nou în Ardeal, cînd această provincie se găsi iarăși în liniște, supt cîrmuirea strălucitoare și luminată, supt domnia în stil mare a Rákóczylor. Și în privința religioasă, ca și în privința politică, tradițiile marilor principî din secolul al XVI-lea, ale lui Ioan Sigismund regele, ale celor d'întăiu doi Báthorești, fură reluate. De voie, de nevoie, «Valachul» trebui să întrebunțeze iarăși limba sa în biserică, pregătindu-se pe această cale pentru contopirea în calvinismul oficial.

Dar pe acest timp, în mijlocul secolului al XVII-lea, cartea românească prinsese temeiū în țerile romîne cu guvern propriu. Cărturarîi răspunseră de cealaltă parte a munților cu scriptură românească curată, cu pravoslavie dreaptă în limba națională, cărților bănuite ce veniaū din Ardeal. Ca o literatură necesară, — slavona fiind pe moarte —, ca o literatură de imitație, ca o literatură de luptă, apăru, crescū, se desăvîrși, în Țara-Românească și în Moldova, în timpuri de mărire politică, de bogăție obștească, de înflorire culturală, literatura religioasă romînă.

O ocrotiră la început boieri mari sau înnalți clerici, ultimi represintanți ai culturîi slavone și înainte-mergători ai timpurilor nouă. Ast-fel ni apar, cînd străbatem această literatură cu alt scop decît acel bibliografic sau exegetic, traducătorii, tipăritorii și patronii de cărți, cari au fost, în Țara-Românească, Udriște Năsturel și Șerban-Vodă Cantacuzino, iar în Moldova Mitropolii vrednici de o veșnică recunoștință cari au fost Varlaam și Dosoftei, lumini ale culturîi românești din timpurile lor.

Până în timpul de unde începem a urmări curente care stăpîniră scrisoarea românească în secolul al XVIII-lea, cărțile Scripțurilor fusese traduse, și una din ele a putut fi numită cu dreptate un monument literar fără păreche, multă vreme cel puțin, — *Bi-*

blia din 1688, opera Grecenilor ¹. Erau, tipărite supt supravegherea Mitropoliților credincioși adevărului ortodox, *Liturghia*, apărută la Iași în 1679 și la București, din porunca Mitropolitului muntean Teodosie, în 1680, *Cazanii* în mai multe forme, *Psaltirii*, în versuri și în prosă, de proveniență moldovenească, un *Molitvenic*, datorit tot lui Dosoftei, *Parimiile*, *Proloagele Sfinților*, *Acaftistul* aceluiași, singurul dintre prelații timpului său, în activitatea mare a căruia se vede o îndreptare, un plan, un scop bine definit, pe care și l-a ajuns în parte, deschizînd în jurul lui cale în multe direcții și însemnîndu-și numele de scriitor pe piatra de pornire. Pe la 1688, aveaî, prin aceste împrejurări și prin acești oameni, Cuvîntul lui Dumnezeu în limba țerii, lămurirea lui în graiul pe înțeles, și chiar și unele rugăciuni în cuvinte românești.

De la suirea pe tron a lui Brîncoveanu până la moartea lui Nicolae Mavrocordat, curentul de traducere și tipărire în românește a vechii literaturii religioase slavone, a întregirii ei cu traduceri din grecește, — o limbă din ce în ce mai bine și mai general cunoscută, — urmează. E mai puternic, cu mult, în Țara-Românească decît în Moldova, unde, după Dosoftei, marele inițiator, se observă numai o foarte slabă activitate pe acest teren, pe cînd, pe terenul literaturii profane, se alcătuiesc și se scriu cele mai însemnate dintre leatopisește. E mai bogat acest curent în Țara-Românească supt Constantin Brîncoveanu, se susține slab supt scurta stăpînire a lui Ștefan Cantacuzino, se pierde supt Nicolae Mavrocordat.

Motivele se înțeleg ușor. Aici cîmpul de activitate al scriitorilor e mărgenit. Un număr de cărți indispensabile sau folositoare s'a tălmăcit, în volume frumoase, cu limbă bună. Trebuie un timp pentru ca acestea să devie rare, pentru ca o nouă tipărire, cu sau fără revisie, să se impuie. Până atunci o încetineală a activității în opera de traduceri se produce. Pentru ca lucrul să se fi petrecut alt-fel, ar fi fost nevoie de originalitate în literatura bisericească, și de multă vreme opere originale nu se mai puteau scrie în această materie. Iar, pentru prelucrări, acelea le făceau Grecii în grecește; cărturarii romîni ai timpului nu erau încă

¹ Gaster, *o. c.*, p. 27.

în stare să le întreprindă, — dacă și-ar fi simțit gust pentru aceasta. ✕

Cine aș fost conducătorii lucrării de traduceri?

Mitropolit era supt Brîncoveanu, la început, Mitropolitul lui Șerban-Vodă, un Ardelean din Vestem, trecut pe la Tismana, — care fusese un luptător și un martir pentru cauza cantacuzienească: Teodosie¹.

Era un om sfînt, dar simplu, care n'avea nici cultură, nici inteligența trebuitoare pentru a călăuzi pe săvîrșitorii revoluției în limba cărților religioase. Știa atît cît să poată scrie prefețe către Domnul său². Cînd Gheorghe Maiota-î închină *Cuvîntul la Patima lui Hristos*, el nu găsi pentru dînsul și lauda învățăturii, ci se mulțami să pomenească «bărbăția lui cea mare la întîmplări», «desăvîrșita măsurăciune la norociri» și, mai ales, minunata răbdare cu care suferia atunci — în 1706 — chinurile unei îndelungate și grele boli. «Necrezuta răbdare la durerile ceale cumplite, carele după vreamă ți le pricinuiaște bătrîneațele ceale de mulți ani, ca altă răbdătoriū Iov te arată, de vreamă ce casnicii tăi, și cîți pentru cercetarea vinū la chilia ta, — mai virtosū eū însumi, — mărturisesc cumū că alte strigări nu esū dinū blagoslovita ta gură, fără numai: *Fie numele Domnului blagoslovitū*. «Dumnezeu și Omul Isus aū luatū asupra lui atîtea munci și patimi pentru mine cel păcătosū, — nepăcătosū fiindū elū —, și eū pentru mulțimea păcatelorū meale să nu priimescū cu răbdare puțină dureare?» Care cuvinte, cu obicinuita ta blîndeațe strigîndū, pricinuești nemăsurată umilința la cîți socotescū să-ți aducă mîngiire.»

În Scaunul Buzăului stătea de la o bucată de vreme — din 1691 — un cleric care ni este cunoscut din cele spuse asupra cul-

¹ El fusese scos, înlocuit cu Varlaam, — despre care v. *Bibl. rom.*, p. 217 și urm., — surgunit la Tismana. Venind în Scaun, Șerban făcu să se judece de un sobor invinuirile contra lui și-l reintegră în demnitatea lui arhipăstoriească, la 26 April 1679 (Stoica Ludescu, la începutul Domniei lui Șerban, p. 20). — O tesă la Teologie în 1898 (de Paraschiv Popescu).

² La *Mineele* din Buzău, prefețele sînt de dînsul. Tot așa la *Învățătura prooșilor pe scurt* (Buzău, 7210). V. *Bis. ort.*, XIV, p. 703 și urm. Pune să se traducă în 1704 pe Andrei de Cesarea (*ibid.*, XVII, p. 881 și urm.). Corespondența lui *ibid.*, pp. 751-3. Biografia lui, *ibid.*, V.—V. și Papadopoulos Kerameus, I, p. 351; IV, p. 390.

turii grecești în țerile romîne, tipograful lui Dosoftei și al lui Duca-Vodă, fostul episcop al Hușilor, Mitrofan. În noua sa reședință munteană, el așază o tipografie și se sluji de dînsa pentru a răspîndi cartea bisericească în limba țerii. *Mineele* sale, cu titlu și rubrici și unele părți românești adaoase la textul slavon, pe care n'avu prin cine să-l traducă sau nu crezu că a venit timpul să o facă, sînt unul din cele mai frumoase și mai imposante produse ale tipografiei noastre; ele apărură, în douăsprezece volume in folio, la 1698-9, — «însuși episcopul Buzăului», se înseamnă cu mîndrie pe fiecare din ele, «fiind tipografu». În 1700 apăru prin osteneala lui, întăia Carte de cîntări sau *Octoih* tipărită în românește. *Triodul* său, slujba din Postul cel Mare, ieși pe urmă, tot în 1700, poate pentru prima oară, cu o prefață de Teodosie, care amintia lucrările anterioare făcute supt Domnia și din îndemnul lui Brîncoveanu: singure parimiile și sinaxarele erau românește, deocamdată¹.

Apoi, cu o prefață de Mitrofan însuși, apăru și *Penticostariul*, slujba de după Paști timp de cinci-zeci de zile, în 1701. La aceste trebuie adaoasă *Pravoslavnica mărturisire* din 1691, și, în fine, două *Molitvenice*.

Succesorul lui Mitrofan în Scaunul din Buzău fu, în 1705, Damaschin, și el un cărturar, «om învățat în limba latină și cea slavonă»², care se deosebi prin activitatea sa culturală și la Rîmnic, unde trecu mai târziu, tot supt Brîncoveanu (1708). Dela dînsul avem *Apostolul* din 1704, tipărit iarăși în Buzău de acest urmaș, care era poate și un ucenic al harnicului Mitrofan³. Autorul prefeții e însuși episcopul, prin «osteneala» căruia ieșise cartea la lumină.

Încă de mult Buzăul nu mai era singurul centru de cultură religioasă în Țara-Românească. Un străin, care venise ca mirean, din depărtata țară a Iberiei, Andrei, în călugărie Antim,

¹ Se înșiră: *Mineele*, *Octoihul*, un *Apostol* și *Mărgăritarul* din 1691 al Grecenilor; pentru care v. mai sus, p. 34 și Gaster, *l. c.*, p. 77.

² *Bis. ort.*, III, p. 6.

³ Se spune expres în titlu că e o a doua tipărire a *Apostolului* în românește supt Brîncoveanu. V., pentru cea d'întăiu, mai sus, nota 1.

statornici un altul, întâiu în mănăstirea Snagovului, pe care o administră, reformînd-o, mai mulți ani¹.

Antim era fiul lui Ioan și al Mariei. Ca sprijinatori ai săi, el pomenește pe un ieromonah Macarie, poate tot din Țara-Românească, și pe Mitropolitul Teodosie². Poate fostul rob, răscurm-părat³, ajuns însă undeva om cu oare-care stare⁴, învăță meșteșugul tipografic de la Mitrofan, în Buzău, căci nu vedem unde aiurea ar fi putut să-l deprindă. În curînd ajunse, nu numai un meșter în această artă, dar și un caligraf neîntrecut, ale cărui manuscripte fac admirația noastră⁵. Pe lîngă acest talent, el posedă pe acel al xilografului, al desemnatorului; se pare că avea și pe acela de pictor, și lui îi atribuie tradiția zugrăveala capelei din Rîmnice, unde a fost, un timp, episcop⁶.

Tipăriturile lui încep la 1691, în noua tipografie Domnească, așezată apoi de dînsul în vechia și bogata mănăstire a Snagovului⁷.

¹ Dacă e luată dintr'un izvor autentic știrea că Antim s'a născut «din părinți de bun neam și fiu al pribegilor din decindea Azovului», — pe care o dă I. D. Petrescu, citînd un ms., în *Mitropoliile țerii* —, ar rezulta că Antim era originar din regiunea vechei Tane, *Azovul* —, pe care, la pribegia părinților lui, îl stăpîniau încă Turcii. Și iarăși, dacă e adevărat ce spune Melhisedec în prefața la a doua ediție a *Didachiilor* lui Antim, că el a venit ca mirean în țară, se înlătură ideea, ce se presintă la început, că el ar fi fost adus din mănăstirea Ivirului la Athos, de unde vedem într'un rînd aducîndu-se în insula Skopelos un dascăl, care a fost învățătorul lui C. Daponte; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 124.

² *Biserica ortodoxă* pe 1885, pp. 211—4. Pentru biografia lui, cf. și Papadopoulos Kerameus, IV, p. 5.

³ Del Chiaro, p. 42.

⁴ V. mai jos, p. 424.

⁵ Ast-fel de manuscripte sînt minunatul izvod al odoarelor Mitropoliei, păstrat la Bibl. Ac. Rom. supt N° 671, și ms. 180 al aceleiași Bibliotecii, care cuprinde corpul brîncovenesc neoficial de cronici muntene.

⁶ Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de Valachie*, în *Nouveaux mélanges orientaux, Mémoires, textes et traductions, publiés par les professeurs de l'école spéciale des langues orientales vivantes*, Paris, 1886, p. 250. Cf. compilația, redactată cu multă sîrguință, într'o formă cam greoaie, a d-lui Șt. Dinulescu, *Viața și activitatea mitropolitului Țerii-Românești, Antim Ivireanul — 1708-16—*; Cernăuți, 1886, in 8°.

⁷ Paisie, patriarch de Constantinopol, afurisește, pe vremea egumenu-lui Grigore, pe boierii munteni Matei Cocorescu, Gherghie și Iani, frații Ghinea, Radu Șufariul și Parascheva, cari oprise niște averi ale acestei mănăstiri; Bibl. Ac. Rom., doc. XX/158.

Primele tipărituri sînt «Pareneticele» și niște acolutii grecești ¹, dar în curînd traduceri în românește, de cuprins religios, începură a ieși de supt teascurile «smeritului întru ermonahî Anthimū Ivirea-nului» ². Evanghelia fu retipărită de dînsul în 1697 ³, pe cînd în 1693 el imprimase o altă Evanghelie, greco-romînă. El mai dete la lumină în 1699 la Snagov «Carte saū lumină, cu dreapte dovediri din dogmele Besearicii Răsăritului», o traducere din Maxim din Pelopones, cuprinzînd o polemică «pentru începătorii Pa-peii» —; «Învățăturile creștinești» traduse de Filoteiū din Atos, care apărură în anul următor, împreună cu «Floarea darurilor», a cărei cheltuială o purtă Constantin Păharnicul Sarachin ⁴.

În acest timp, Antim formase elevi. Unul din aceștia e Gheorghe Radovici, care se îngrijii de tiparul «Învățăturilor» și-și arată în prefață mulțămiriile învățătorului său, recomandînd în aceeași vreme cartea luării a minte a cetitorului ⁵. Radovici rămase pe lîngă «tipograful» de odinioară, ajuns episcop și Mitropolit, și-l vedem tipărind — după *Octoihul* din 1712 ⁶ — încă în 1715, supt Ștefan Cantacuzino, *Ceaslovul*, cel d'întăiū Ceaslov românesc ⁷.

Un altul se duse întăiū în Ardeal, în țara care atîrna biseri-cește, și decî și supt raportul culturii, de principatul Brîncoveanului. Aici el reorganisă tipografia Vlădicăi din Bălgrad, care tipografie nu mai producea de multă vreme nimic. În 1699, odată cu *Lumina* din Snagov, apărea din tipografia metropo-litană a Ardealului o *Bucoavnă*, un *Chiriacodromion* saū Evanghelie învățătoare, cu îngrijirea lui «Mihaî Iștvanovicî tipografului ὁ ἐξ Οὐγγροβλαχίας».

În Prefață ni se spune că el fusese trimis anume pentru acest lucru — începuse stăruințile pentru Unire — de Brîncoveanu

¹ V. *Bis. ort.*, XVII, p. 708 și urm.; *Rev. teol.*, IV, p. 142.

² Titlul Evangheliei din Snagov, 1697.

³ Cf. Gaster, *l. c.*, p. 269.

⁴ Un ms. al cărții e păstrat în Bibl. Ac. Rom., supt N° 276.

⁵ «O tălmăcire noao,... folositoare de suflet; carea din limba greciască în limba rumînească s'aū ostenitū prea-cuviosulū întru iermonahî chir Filotheiū Sfetagorețulū... Măcaru că sintū și micî, iar întră în sufletul nostru de-l pecetluesca ca și peceata pre ciară.»

⁶ *Bis. ort.*, XVI, p. 800 și urm. Cf. *ibid.*, XII, p. 593 și urm. V. și art. d-lui L. Rus din ziarul *Tribuna*, 1899 (31 August și 1-iū Septembrie). Cf. *Bibl. rom.*, pp. 369-70.

⁷ Cf. însă Gaster, *o. c.*, p. 279.

«patronoșu adevăratu al Sfintei Mitropolii denu Ardealu», «neîn-tîmplîndu-să de această dată neamulu nostru rumînescu aici în Ardealu meșteru pentru lucrulu tipografiei¹». Precum îl trimisese, în Ardeal, Domnul, ascultînd de stăruințele lui Antim, care se gîndia la ai săi din Iberia, precum Atanasie din Antiochia, trăind la Curtea lui Brîncoveanu, nu uita pe creștinii din Siria, îl îngădui să meargă în patria Mitropolitulu său, unde «Mihaî Ștefanovici²» tipări cărți sfinte în 1710, adăugînd la sfîrșit, în caractere exotice, versurile românești cu care se încheiau tipăriturile din Snagov, la care colaborase³. În 1713, în fine, îl găsim la «Stolița» și apoi în Olanda, pe acest tipograf⁴.

În sfîrșit, un al treilea învățacel al meșterulu străin ar fi Dionisie Floru ieromonahul, care tipărește în 1716 *Iudaicele* lui Alexandru Mavrocordat și care ar părea să fie traducătorul în românește al operei de explicația Credinții scrise de Ioan Cariofil⁵, «popa Flor dascalul slovenesc, hartofilax», dacă acesta n'ar fi mai identificabil cu «popa Florea» sau Floru, harnicul scriitor și «dascăl slovenesc de la Sf. Gheorghe cel Vechiu⁶».

Încă din 1695-6, cînd iscălește și o măsurătoare, în această calitate, Antim era egumenul Snagovulu⁷. Ca egumen, el păstra vechiul său nume de «părintele Anthim tipografu», pe care i-l dă un zapis cu data de 26 Maiu 1703⁸. Dar în 1705, după ce resignase poate această sarcină, el era numit, la 16 Mart, episcop de Rîmnic⁹.

¹ Cheltuielele le purtau și «cinstitulü protopopü Gheorghie notaresulü Daianulü și cu dumnealü Rațu Ișfanü Chișfaludü, odorübirälü Belgradulü».

² Mihaî fiul lui Ștefan, precum Gheorghe Radovici era Gheorghe fiul lui Radu.

³ V. cele două monografii citate la p. 419, nota 6, și Papadopol-Calimah, în *An. Ac. Rom.*, XVIII, sect. ist., p. 149.

⁴ *Bis. ort.*, XV, pp. 391-2. Aici s'a tipărit corespondența lui Antim cu Hrisant.

⁵ V., pentru un ms., care cuprinde traducerea lui, Gaster, *o. c.*, p. 311.

⁶ V. Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 822; Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, IV, p. 523.

⁷ Erbiceanu, *Didachiile lui Antim*, pp. xv-vii.

⁸ Prin care «egumenul Ignatie de la sf[i]nta mănăstire de la Grecii» se înțelege în privința unor Țiganii cu dînsul și «toț părinții sfintei mănăstiri Sneagovulu»; *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XX/258. Atunci apare *Noul Testament*.

⁹ *Condica sfîntă a Mitropoliei din București*, pp. 98-9.

Aici făcu lucrări la episcopie și stabili, se zice, o tipografie românească și grecească, de la care n'avem însă mult în toată această vreme ¹. Iar de la Rîmnic, la moartea lui Teodosie, întîmplată la 27 Ianuar 1708 ², el fu ridicat a doua zi de Brîncoveanu în Scaunul metropolitan al țerii, de care era cel mai vrednic ³.

Avem discursul pe care l-a pronunțat la înstatalarea lui, devenit din «pescar» «apostol», discurs plin de laude pentru țara care-l adăpostise și-l înălțase, de muștrări pentru cei ce-și călcau datorile de creștin, de asigurări că el va ști să-și îndeplinească, fără cruțare și fără teamă, datoria de păstor, ce răspunde pentru sufletele ce i-au fost încredințate ⁴.

S'a ținut de cuvînt. Avera Mitropoliei a fost bine îngrijită ⁵, demnitatea ei ridicată în ochii țerii și Domnului prin însușirile neobișnuite ale aceluî ce o represinta; drepturile ei apărate față de ierarhii răsăriteni și față de «eretici» ⁶; împreună cu dînsul, pe urmă, veni lumina în palatul metropolitan. Se copiară cronici, se caligrafiară izvoade, se așeză tipografia. Supt archipăstoria lui, noua tipografie Domnească din Tîrgoviște și București ⁷ dădu la lumină un alt rînd de cărți religioase, de o deosebită eleganță în execuție. Ast-fel, *Liturghiile* din 1713, tipărite «în sfînta Mitropolie a Tîrgoviștii», *Ceaslovul* pomenit, *Pildele filosofești*, traduse din franțuzește în italienește de Del Chiaro, din această limbă în greceasca vulgară de predicatorul Curții, preotul Ioan Abramios și din greceasca lui Abramios în românește de însuși Antim ⁸. Mitropolitul puse să se tipărească în 1713 atît traducerea

¹ V. Erbiceanu, *Cron. greci*, p. VI, nota 1; *Cond. sfîntă*, p. 104.

² *Biserica ortodoxă* pe 1884, p. 814. (*Cond. sfîntă*).

³ Dipticul de la Cîmpulung, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 225; Pomelnicul Mitropoliei, în *Bis. ort.*, XIV, p. 70.

Ni se vorbește și de un *Octoih* ieșit la 1706 (7124) în tipografia Rîmnicului.

⁴ Îl vom analiza și mai departe, reproducînd părțile mai însemnate dintr'însul.

⁵ Pentru administrația lui, v. *Bis. ort.*, XVII, pp. 748-50, 756-8.

⁶ *Bis. ort.*, XV, p. 60 și urm. Cf. an. 1887, p. 1019 și urm.; Papadopulos Kerameus, II, p. 381 și urm.; IV, p. 399.

⁷ Strămutarea se face în 1714 (*Bis. ort.*, XV, pp. 392-3).

⁸ Del Chiaro, p. 44: «Le massime degli Orientali, traduzione dalla lingua francese nella italiana, fatta da me e dedicata al principe Co-

lui Abramios, cît și a sa proprie după aceasta, cu cheltuiala omului de încredere al Brîncoveanului, Mano Apostolo ¹.

Am văzut că în 1711 Antim fu unul dintre acei fruntași aî țerii cari stăruiră pe lîngă Domn ca el să se declare pentru Muscali, cari intrară în legături cu dînșii și duseră fără reserve și într'un chip compromițător politica pe care Vodă o ducea cu socoteală și cu pază de către Turci și spionii lor. Antim fu atît de vădit părtaș al dușmanilor Împărăției, încît Constantin-Vodă se crezu dator să ieie măsuri contra lui. El ceru demisia Mitropolitului, și în jurul acestei demisii se încinse între Domn și Antim o discuție din cele mai interesante și pe care o cunoaștem, din fericire, în toate amănuntele ei, printr'o însemnare păstrată în manuscriptul *Didachiilor* Mitropolitului și publicată împreună cu acesta ².

Deci, la 13 Ianuar st. v. 1712, duhovnicul Brîncoveanului, Mitrofan de Nisa, «carele era sfetagoreț, de la mănăstirea Dionisiului», se înfățișă la dînsul, Antim, «la vreme de chindie», pentru a-i comunica precum că, «pentru niște lucruri ce le-aŭ adus întîmplările vremei de s'aŭ făcut» și în care Domnia-l bănuia că a fost amestecat, i se cere «paresis de bună voea mea și să-mi las Scaunul să es, aŭ să mă scoată Măria Sa cu sila și să scrie la Țarigrad să mă și caterisiască». Mitropolitul ascultă de poruncă și veni la Curte, unde, vorbind «în taină» cu Domnul, îi oferi a se retrage, dar îl rugă întăiŭ să cetească douăsprezece *ponturi*, pe care le pusese în scris, ca «să se afle la cei de pre urmă, spre aducerea aminte, și să cunoască fiește cine și nevinovăția noastră ³».

În această expunere, el se jura că n'a făcut *viclenie* și nici n'a gîndit a o face contra Domnului și Casei lui, nici a vorbit con-

stantin Brancovani; per cui commando il padre Giovanni Abrami—allora predicatore al servizio di detto principe — le tradusse in greco volgare, ma non senza notabile alterazione; furono poi tradotte dalla greca nella valaca favella per opera dell'arcivescovo di Valachia Antimo; il quale poi fece stamparle in amendue le suddette lingue a spese di Maano Apostolo, 1713, in Bucarest, in 16».

¹ Pentru acesta, v. Hurmuzaki, VI, p. 158, No 87 și *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 258. În 1728, întîlnim pe văduva lui, Zamfira; *ibid.*, p. 260, nota 1.

² Ed. Erbiceanu, p. 96 și urm.

³ P. 97.

tra lor. Apoi își expunea viața întreagă, cîtă o petrecuse în Țara-Românească: «Eū aici în țară n'am venit de voea mea, nici de vre-o sărăcie sau lipsă, nici mănăstirea Sneagovului nu o am luat-o cu de-a sila; iară ce am lucrat în șapte ani ce am fost acolo — nu atîta din venitul casei, cît din sudorile feței mele — lucrurile acelea mărturisesc la toți și, măcar că Măria Ta nu pohtia să es de acolo, iar cine au fost pricinuatorii eșirii meale vor da seamă înaintea lui Dumnezeu. Dar încailea am ieșit cu cinste și nimenea nu mi-aŭ luat seama, căci se vedea că am făcut și am adaos, iar n'am stricat, iar nici datorie am lăsat». Nici n'a visat de episcopia Rîmnicului, dar, chemat, s'a supus Domnului și a lucrat ce știu toți, timp de «trei ani fără două luni». Și n'a ieșit nici de acolo cu voie. «Eram odihnit cu atîta și-mi ajungea din destul necazurile ce petreceam... Mitropolia n'am luat-o cu sila», urmează el, «nici cu mite, nici cu rugăciuni», ci Dumnezeu i-a poruncit s'o ieie, prin gura Domnului și, ca și aiurea, a cătat și aici să înmulțească talantul ce i se încredințase.

Pirișii și-i cunoaște, și nu se miră de pîra zavistnicilor cari caută să strice la bătrîneță numele cel bun al Domnului. Dacă ar discuta fățiș cu dînșii, li-ar răspinge ușor bîrfelile, fără a *grăi de rău* pe cineva, cum nici se cade unui arhiereu, căci în toate cele «douăzeci și patru de capete» născocite în potriva lui, nu este adevăr¹.

Paretisis formală nu poate face, căci și-a luat îndatoriri primind cîrja, și «Dumnezeu nu glumiaște», dar se va retrage în tăcere, «ca să nu socotești că-ți stăm împotriva». Dar întrebă, e drept a i se face așa la bătrînețe? Nu tăgăduiește că Mitropolia e datoare, dar el știe că n'a îngrijit de dînsa alt-fel decît cum s'ar fi îngrijit de casa lui, «iară nu ca un năimit, carele junghe și strică». Și cine nu e dator oare, «din cîți ne fiarbem într'această ticăloasă de țară? Că, întăiū, și pe Măria Ta te auz totdeauna zicînd cum că iaste datoare țara cu două sute, și mai mult, de pungă. Oare acea datorie Măria Ta o faci, aŭ întimplările vremei? Adevărat, întimplările vreamei!» Se mai spune «și aceasta cum că sînt strein și nu s'aŭ cuvenit să fiu

¹ Se menționează, între acei ce le știu și le desaproabă, și Mitropolitul de Adrianopol: «Adrianul».

eū Mitropolit! În Hristos sîntem toți una; și apoi n'am fost numai eū episcop și Mitropolit strein în Țeara-Romîneasă, ci aū fost și alții mulți, precum să vād în condice și precum se politiciaște în toată besearica, precum aū stătut și alți Domni de țeară și streinî, ca și în toată lumea, — că Dumnezeū aū făcut lumea slobodă pentru toți¹. Antim mîntuie amintind Domnului că strămutarea unu archiereū e un lucru grav, «ci fie după cum pohtești, și Dumnezeul păcii să fie cu Măria Ta»².

Ca răspuns la această frumoasă apărare, care cuprinde pagini din cele mai mișcătoare din cîte ni le-a lăsat trecutul și se ridică la mari înălțimi de demnitate sigură, i se dădu voie, după cincisprezece zile, a vorbi din nou. În acest timp se găsisse întrebuițarea a trei din pungile pe care i le puneau în samă dușmanii. Antim roagă pe Domn a se interesa de soartă celorlalte patru și o va descoperi. Deie-ī o adeverință pentru toate, și atunci, pentru a se pune capăt «scandalilor», va face *paretisis*. «Și așa vei fi și Măria Ta fără păcat și eū mulțămit și odihnit.» Alt-fel, se va face un păcat, cum s'a făcut cu patriarhul de Alexandria; ieșirea lui din Scaun va fi, nu o caterisire, «ci batjocură beseariceī lui Dumnezeū și sfințelor taine». Nu se cuvine să iasă din Scaun «obidit și cu lacrămile pe obraz». Și nu e bine ca la cele bisericești Domnul să se pripească mai mult decît la cele politicești. «Răul», încheie el, «a face iaste lesne, iar a se desface iaste cu nevoie»³.

Cuvintele acestea călduroase aflară ascultare la Brîncoveanu, care putea fi pe acest timp, cum ni-l zugrăvește un agent suedes, «nesigur și bănuitor din pricina bătrînețelor» la care ajunsese, dar era — ni-o spune același — era «și împăciuito, cuminte, om de înțeleș»⁴. Antim rămase Mitropolit până la căderea lui Constantin-Vodă.

Și, după aceia chiar, Ștefan Cantacuzino-l trată cu cinste și bună-voință, și-l vedem pe Domn scutind mănăstirea făcută la București de «prea-sfințitul nostru întru Hristos părintele sufletescū chir Antim Ivireanul, Mitropolitul țerei». E vorba de biserica Antim,

¹ P. 102.

² P. 103.

³ P. 106.

⁴ Hurmuzaki, IX¹, p. 519. Scrie lui Hrisant în chestii religioase (*Bis. ort.*, XV, p. 487 și urm.).

și prin «testamentul» lui al doilea, care poartă data de 20 Iulie 1715, Mitropolitul cărturar hotărește că din venituri se vor plăti totdeauna și meșterii de la două tipografii: «una grecească și alta românească»¹.

Cu Nicolae Mavrocordat însă, Antim trăi foarte rău. Neputînd să mai negocieze cu Rușii ca în 1711, Mitropolitul se folosi de noul război al creștinilor contra Împărăției turcești în 1716, pentru a lega relații cu Nemții. L-am văzut pregătind prinderea Dominului. Acesta, întorcîndu-se în București, îl *caterisi* în August, iar în Septembrie, după ce sosi decretul patriarhal, care-l trata de «vrăjitor» și «criminal», îl dădu în sama unor Turci pentru a-l duce la locul său de exil, muntele Sinai. În cale însă, aceștia se desfăcură de bătrînul călugăr, înneecîndu-l în apele Tungei².

«Antim», scrie, îndreptățind crima, succesorul său Mitrofan, «nu s'a ținut de datoria-i arhierască, ci primise a se amesteca și în cele politicești³».

S'a atribuit mai multe opere lui Antim din Ivir. D. C. Erbiceanu credea că ar putea să fie a lui o traducere din 1692 a celor două părți din Ἀμαρτολόων σωτηρία, «Spăseniia» sau «Mintuirea Păcătoșilor» a lui Agapie ieromonachul din Creta, și chiar și Minunile Precistei, cu care se mîntuie manuscriptul pe care el l-a avut la îndămină⁴. Știm însă astăzi că atît o lucrare cît și cealaltă au fost făcute de un oare-care Cozma, care-și și înseamnă numele pe alt manuscript⁵ și care a mai tradus, tot din grecește, și un alt *Pateric* sau Viețile schivnicilor⁶, colecție din care i se părea iarăși d-lui Erbiceanu că unele părți ar fi scrise

¹ Melhisedec, în Erbiceanu, *Didachîi*, pp. xviii și urm. «Testamentul» fu stricat la 1717, pentru datorii (*Bis. ort.*, XV, p. 398 și urm.). Încă de la Iulie 1710 se scrisese în românește pentru Mitropolit «Slujba sfintului Antim». V. mai departe. Cf., pentru această fundație a lui Antim, Dinulescu, pp. 74-8 și urm.; *Bis. ort.*, IX, p. 63 și urm.; *Condica sfîntă, Supliment*.

² Cf. Erbiceanu, *l. c.*; ms. de cronici citat de același, *ibid.*, p. xvii; Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 226; *Condica sfîntă*, p. 111 și urm. Însă la 4 Mart din acest an, fatal pentru dînsul, Antim obținea de la Nicolae-Vodă întărirea privilegiului pentru mănăstirea sa; *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XIV/30.

³ *Bis. ort.*, XV, pp. 397-8.

⁴ Prefața la ediția a doua a *Didachîilor*.

⁵ Gaster, *l. c.*, pp. 282, 284-5.

⁶ *Ibid.*, p. 284.

de Antim¹. E autorul unor versuri: «sfătuirii politice și creștinești», către Ștefan Cantacuzino². Nu e îndoială însă că, în adevăr, Antim a prelucrat slujba în românește a sfintului al cărui nume îl purta. Splendidul manuscris al Bibliotecii Academiei Române³ spune într'adevăr ca această acoliție a fost redactată «de preasfințitul și de Dumnezeu trimisul Mitropolit al Ungrovlahiei chiră Anthimă, al doilea, de la Iviria; cu a căruia poruncă s'a scris» — s'a copiat adecă acest manuscris — «în București, la leatū 7218 în luna lui Iulie».

În *Învățătura bisericească* a sa el dădea sfaturi preoților, cărora li vorbește ast-fel: «Între celelalte scîrbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea de mă întristez și mă mihnesc mai mult, că văz între preoții miei atîta prostie, atîta neînvățatură și atîta nedumireală, cît cunosc că nu puteți face vre-un ajutor saū vre-un folos ticăloasei turmei»⁴.

Dar titlul lui de glorie sînt predicele pe care le-a ținut ca mitropolit, *Didachiile*, care formează în același timp unul din cele mai măiestre monumente literare pe care ni le-a transmis secolul al XVIII-lea.

Un întâiu manuscris al lor a fost descoperit de episcopul Melhisedec și publicat, supt îngrijirea d-lui I. Bianu, de Academia Romîna. Un al doilea, autograf, cuprinzînd douăzeci și șapte de predici, cele două apologii către Domn, analizate ceva mai sus, patru panegirice, un cuvînt despre Spovedanie și altul despre Pocăință, a fost găsit pe urmă de d. C. Erbiceanu și tipărit în 1888⁵. O altă culegere, saū primul volum al celei cunoscute, a căzut în sfîrșit în mîna episcopului Melhisedec pe cînd se tipăria această din urmă ediție. Acest volum e întovărășit de o prefață, în care se spune că lucrarea e o adunătură și o traducere și se recomandă preuților și «creștinilor» în de obște. O cercetare a

¹ *L. c.*

² Traduse în *Bis. ort.*, XIV, p. 333 și urm. Cf. Papadopoulos Kerameus, IV, pp. 92-3 (82). — În Lampros, I, p. 290, se menționează o lucrare greacă comandată de Antim.

³ No. 406.

⁴ *Bis. ort.*, XVI, p. 769 și urm., 912 și urm.; XVII, p. 130 și urm., 225 și urm.

⁵ *Didachiile ținute în Mitropolia din București de Antin Ivircanul*; tipărite de C. Erbiceanu.

acestei colecții, care nu s'a publicat încă ¹, a tipărit-o Melhisedec, în «Analele Academiei Romîne», X ².

Discursuri știa să ție și Dimitrie Cantemir, care li învățase meșteșugul de la Ieremia Cacavela probabil. Un discurs a ținut la luarea în stăpînire a Scaunului pe care-l așteptase atîta vreme, în 1711. Contemporanii, cari l-au auzit, își aduseră aminte de această cuvîntare, care nu pare să fi fost în obiceiul țerii. «Și așa», scrie Nicolae Costin, și el un om cu *ritorie*, «intrînd în oraș, aŭ mers la biserica lui Sfintul Nicolae, unde i-aŭ cetit molifta de Domnie chir Ghedeon Mitropolitul țerii, și de acolo, mergînd la Curțile domnești, s'aŭ cetit fermanul împărațesc, și, după obiceiŭ, i-aŭ sărutat boierii mîna și poala, ca unuî Domn tînăr, în Divanul cel Mare. După acestea toate, și Dumitrașco-Vodă aŭ făcut voroavă singur la toți de obște, că era slovesnic la aceste, zicînd să fie unii către alții întru dragoste, poftind pre cei bătrîni ca pre niște părinți, pre cei de vîrstă ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătînd ce ar fi folosul unirii boierești, și după aceia aŭ îmbrăcat pe Caimacamî cu caftane, mulțămindu-le de slujbă» ³.

În exil el a avut prilej să-și arăte însușirile oratorice. Numai cît discursurile nu le pronunța el, ci făcea pe copiii săi să strălucească cu dînsele. Așa unul din cei mai mici fii ai lui Dimitrie-Vodă, Șerban ⁴, ținu la vrîsta de șapte ani, prin 1714, un panegiric latin al Țarului ⁵, iar, pentru a nu rămînea mai pre jos, principele cel mai mic, care era să fie un literat rus celebru, Antioh, celebră în 1719, la vrîsta de unsprezece ani, virtuțile Sfîntului Dumitru din Salonic în *grecește* ⁶.

Am avut prilej să mai vorbim și aiurea de discursurile ținute de doi dintre fiii lui Brîncoveanu, Ștefan, cel mai iubitor de carte, și Radu ⁷. Am spus că aceste discursuri aŭ trebuit să fie

¹ Volumul se află astăzi la Bibl. Ac. Rom., ms. 525.

² P. 1 și urm.

³ P. 90.

⁴ Sirghie ?

⁵ Tocilescu, *Raport*, p. 64 și nota 3; unde se vorbește și de edițiile, rusești și latinești, ale acestui panegiric.

⁶ Cf. Ghenadie al Rîmnicului, *Principele Antioh Cantemir*, în *Revista nouă*, II, p. 1; Tocilescu, *Raport*, p. 64, nota 3, unde se vorbește și de un ms.

⁷ Aŭ fost tipărite, cum s'a spus acolo—p. 49—de Antim, la anii 1701-2, cele două d'întăiu: la Sf. Constantin și la Sf. Ștefan, și ultimul pronunțatela Sîntă-

alcătuite sau temeinic refăcute de predicatorul Curții Gheorghe Maiota, care a publicat însuși și în românește una din cele mai frumoase cuvântări ale sale la «praznicele mari»¹.

Se mai pomenia, dintre cuvântările lui Maiota, — care era un preot cretan și răsplăti pe urmă cu dușmănia binefacerile Brîncoveanului, — o didachie cu prilejul serbătorii Sfântului Alipie Stilitul². El fu înlocuit în atribuțiile lui de predicator de Ioan Abrami sau Abramios, și el preot și un personagiu foarte neastîmpărat, care făcu politică creștină supt Nicolae Mavrocordat și-î suferi consecințele³. El a tradus, schimbînd pe alocurea, o traducere a lui Del Chiaro, care a devenit în românește *Pildele filosofești*, dar s'a tipărit și în forma grecească pe care i-o dăduse Abramios⁴.

În sfîrșit, din *Didachiile* sale Daponte avea un manuscript care cuprindea patru discursuri la Buna Vestire, tot pe atîtea la Patimile Domnului, două la Sfinții Petru și Pavel și un altul, ținute toate la București supt Brîncoveanu. Lui Daponte i se păreau lucruri excelente și vrednice de a vedea lumina tiparului⁵.

Acești predicatori ca și Antim, acesta ca și cei ce-l urmară în amvoanele bisericilor domnești din București și Iași avea un model înaintea ochilor pe acel Demostene cu anterior al grecității de cadelniță, care a fost Ilie Miniati, predicatorul comunității grecești din Veneția⁶. Maiota poate, Abramios de sigur, auziră pe marele orator eclesiastic și se inspirară de la dînsul. Antim nu i-a cunoscut, de sigur, decît prin cetire măiastra retorică.

Firește că discursurile religioase ale celor doi Greci aș pentru noi o însemnătate cu totul secundară, — înainte de toate fiind-că sînt scrise de predicatorii Curții, în grecește, precum

Măria și la Patima lui Hristos în anii 1703 și 1704. Publicația d-lui C. Erbiceanu, care dă traducerea lor românească — fără textul grecesc —, e intitulată: *Patru cuvinte bisericesti compuse în grecește de Ștefan, fiul lui Constantin Brîncoveanu, la diferite ocațiuni*, etc.; București, 1891.

¹ V. mai sus, p. 49.

² Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 136; cf. Del Chiaro, pp. 44-5.

³ V. mai sus, p. 190. Cf. Vanderbech, *l. c.* și *Bis. ort.*, XV, pp. 388-9, 395 și urm.

⁴ V. mai sus, pp. 422-3. Cf. Papadopoulos Vretos, I, p. 42; Sathas, pp. 413-4.

⁵ În Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 136.

⁶ Asupra căruia, v. *ibid.*, p. 411.

tot în grecește au fost poate și rostite. Cu totul alt-fel pentru Antim.

Dar nu e numai acesta motivul care atrage puternic atenția noastră către Didachiile harnicului Mitropolit. De sigur că în ele e multă imitație, — în volumul descoperit în urmă multă traducere chiar; de sigur că avem destulă erudiție migăloasă de teolog, care nu se cetește și nu se poate ceti. Dar, afară de partea lucrată după rețetă sașă împrumutată, afară de partea banală și moartă, e și o alta, care nu e cea mai întinsă, dar ocupă multe pagini din «Didachii». E această parte originală în care ne întâlnim cu experiența oratorului, îi cunoaștem sentimentele personale.

Ascultați-l cum descrie societatea românească din timpul său, cu indignarea supraveghetorului turmii celei cuvântătoare, cum o mustră și caută să o îndrepte către o viață curată și potrivită cu voia lui Dumnezeu. «Ce neam înjură ca noi, de leage, de cruce, de cuminicătură, de morți, de comîndare, de lumîinare, de suflet, de mormînt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie și de toate tainele Sfintei Biserici... Nouă ni pare bine, și rîdem. De sînt aceastea lucruri creștinești, zică cine are Dumnezeu.» El arată pe părinți ocăriți și bătuți, pe bătrîni necinstiți, pe boieri, pe Domni blestemați, pe archierei desprețuiți, pe preuți și călugări defăimați și clevețiți. Bisericile sînt socotite «ca niște grajduri»: în ele credincioșii, falșii credincioși vorbesc, rîd, «și face cu ochiul unul altuia mai rău decît pe la cîrciume». Cînd vine o serbătoare, Romîni se adună pentru a *bucura pe dracul*. Eî vînd și cumpără ca și în zilele lucrătoare și petrec fără măsură, «ca niște dobitoace necurate, tăvălindu-se în răsfăciunile cele spurcate și de nimica¹», zburdînd «ca niște cai sirepi, fără de zăbală și fără de rușine».

El poruncește însă meșteșugarilor și negustorilor să cinstească ziua odihnei lui Dumnezeu, închizîndu-și cămările și tărăbile. «Să vă închideți prăvăliile, și nici să vindeți, nici să cumpărați, — nu numai de la creștini, ci nici de la Turci, nici de la alții, nici să lucrați». Căci alt-fel îi va pedepsi și va alerga pentru aceasta la ajutorul Domniei², nu numai la armele lui

¹ Pp. 24-5.

² P. 26.

duhovnicești. «Și nimeni să nu socotească din voi și să zică în inima lui: «Dar ce treabă are Vlădica cu noi, nu-și caută Vlădicia lui, ci se amestecă într'ale noastre? De n'ați știut până acum și de n'ați fost nimeni să vă învețe, iată că acum veți ști că am treabă cu toți oamenii cîți sînt în Țara-Românească, de la mic până la mare, și până la un copil de țîță, — afară din păgîni și din ceia ce nu sînt de o leage cu noi. Căci în seama mea v'ați dat stăpînul Hristos, să vă pasc sufletește, ca pre niște oi cuvîntătoare, și de gîtul mieu spînzură sufletele voastre și de la mine va să ceară pre toți, iar nu de la alții, până cînd vă voi fi păstor¹.» Dacă ați ei «nevoi greale» care-î îndeamnă să calce liniștea Duminecii — căci Vlădica știe de cîte suferă țara sa «de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta»², — el oare nu le are?

Iată acum rîndul puternicilor și bogaților, după al meseriașilor și negustorilor. În posturi, ei, dacă se spovedesc din buze, o fac numai din obicei, de rușine ori de frica «stăpînitorilor» sau și a «unor întîmplări»³. Sînt unii cari-și fac rîs de taina spovedaniei, fiind pe lîngă duhovnicul de la oraș, căruia-î mărturisesc greșelile mărunte, un duhovnic de țară, «un om prost» și sfios, căruia-î spun, pentru ca să le ierte, după datoria lui, vinovățiile cele grele, păcatele cele mari⁴. Ei uită să spuie «că mîncăm carnea și munca fratelui nostru, creștinului, și bem sîngele și sudoarea feței lui, cu lăcomiile și nesațiul ce avem»; ei nu-și mai aduc aminte de nedreptățile și pîrile cu care și-au încărcat sufletele⁵. La postit, acești fruntași ai țerii nu-și află locul de nemulțămire și de poftă. «Răpștesc asupra verzelor, înjură legumile, zicînd: în zădar s'ați adus în lume». Apa o beau cu silă ca o doftorie, «și cei mai mulți meșteșuguesc băutura, mîngîindu-și pohta lor, unii cu bragă, alții cu beare, alții cu șerbet, alții cu liverji, alții cu mied»⁶. Și femeile lor, femeile timpurilor nouă care nu mai știu ca Sara să gătească masa oaspetului... Căci mîinile nu pot frămînta pînea, fiind pline «de inele și de scule», precum fața li-o acopăr «fleacurile drăcești».

¹ *Ibid.*

² P. 4.

³ P. 94.

⁴ P. 95.

⁵ Pp. 95-6.

⁶ P. 112.

Iar, cît despre preuții săi, ei își aû încă partea în această satiră cuprinsă în ramele predicei religioase. Prin vina lor nu se luminează poporul, prin vina lor nu se curăță sufletele și cad în pierzare. Ei, cari trebuie să aibă graiû de adevăr, lasă să stăpînească tăcerea în casa lui Dumnezeu. Atunci cînd, spune Mitropolitul, «citaniile și tîlcurile, voiû îndrăzni a zice, că sînt mai bune decît citania sfintei Evanghelii»¹.

Dar, chiar cînd avem a face cu pură frasologie bisericească, cu vechia, veșnica și banala morală, în formele vechi fixate de tradiție, frumuseți literare deșteaptă atenția cetitorului și-l fac să urmărească mai departe predica lui Antim. Ici o frasă cu meșteșug întoarsă, dincolo o comparație originală. «După ce aû ascuns soarele toate razele lui și s'aû stîns de tot lumina zilei întru întunearicul nopței, și cînd ceriul de osteneală aû fost închis spre somn toți ochii lui, atîta cît nici luna nu priveghea, nici una din steale cele mai mici avea deșchise tîmplele lor ceale de argint².» «Cum face ariciul», scrie el aiurea, «că, după ce merge la vie, întăiû se satură el de struguri și apoi scutură vița de cad broboanele jos și se tăvălește pre dinsele, de se înfig în ghimpii lui, și duce și puilor³». Și nu sînt singurele pe care le-am putea culege în *Didachii*⁴.

E curios cum de nu s'aû publicat aceste minunate Învățăături, atunci cînd, nu numai operele lui Maiota purtînd numele beizadelor, dar și ale lui proprii s'aû tipărit pe grecește, și chiar pe romînește. Biserica românească a pierdut fără îndoială mult prin aceasta, căci prin manuscripte discursurile nu s'aû răspîndit⁵, și ele aû rămas fără influență. Abia tîrziu școala ardeleană a pus în circulație, a popularizat *propovedanii* și *didachii*, «cuvinte», care aû o bună formă românească, fiind opera frunțașilor culturii noastre, dar n'aû energia și farmecul discursurilor lui Antim Ivireanul.

Pe de altă parte, se pare că dintre Mitropoliții cari i-aû urmat — și unii erau totuși oameni cunoscători și iubitori de carte, păstori sufletești plini de rîvnă —, nime n'a mai urcat treptele

¹ *An. Ac. Rom.*, X, p. 16.

² P. 51.

³ P. 73.

⁴ Unele sînt însă numai formulare, ca întrebările pentru duhovnici.

⁵ Aceste manuscripte sînt rarissime.

ce duceau către amvon pentru a întări și mângâia în românește sufletele credicioșilor. Cuvîntările care, cum ni spune Dimitrie Cantemir, se rostiau la îngropăciunea Domnilor, deveniră foarte rare, într'o epocă de schimbare caleidoscopică a cîrmiturilor noastre¹. Și, chiar de s'ar mai fi rostit, cum vedem din Iorgachi Logofătul că se rostiau discursuri la serbătorile mari și cum sîntem îndreptății a crede că se făcea la instalarea vre-unui nou Domn, — oratorul vorbea în forma solemnă grecească, pentru a-și recomanda astfel cunoștințele.

Cîteva notițe despre această elocvență religioasă în limbă străină pe pămînt românesc putem culege din izvoarele istorice ale epocii. Supt Constantin Mavrocordat în Țara-Românească, călugărul Macarie Maridakis, un pretențios orator, care refuza a-și scrie cuvîntările și a da învățătură în meșteșugul său altora, încînta pe auzitorii săi din București, și Domnul puse pe Constantin Daponte să-i noteze pe furiș elocvența². Mai puțin pretențios, Antim diaconul, care vorbește, supț același Domn, la Iași, consimte a-și redacta discursurile³, iar ieromonachul Nicolae Maurocides, din Cefalonia, tipărește chiar în acest oraș, la 1756, un Βιβλίον διδαχών⁴. În fine, supț Ioan, fratele lui Constantin-Vodă, un învățat patriarch, Silvestru de Antiochia, care era un cunoscut pictor și a tipărit în Iași *Liturghia* greacă și arabă, nu servia numai, spre admirația tuturor, în această limbă, ci predica în grecește, din amvonul bisericii domnești⁵.

Ca să auzim, nu prelucrări din românește de mari discursuri grecești, — ca în cărțile lui Maior și Clain —, ci o elocvență

¹ V. *Descriptio Moldaviae*, p. 99: «Laudă pe mort într'un lung discurs, îi pomenește virtuțile, arată țerii ce a pierdut în el, mîngîie apoi pe asistenți pentru nenorocirea lor și li dă nădejde că fiul său urmașul va vedea aceleași însușiri». El se gîndește, de sigur, la discursul pe care Ieremia Cacavela, predicatorul Curții moldovene-l va fi pronunțat în 1693, la moartea lui Constantin Cantemir. Lui Cacavela i-aș atribui și traducerea de jurnale despre asediul Budei din ms. 66 de la Museu.

² Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 132.

³ *Ibid.*, p. 137.

⁴ *Ibid.*, p. 132.

⁵ *Ibid.*, p. 103. Un ms. de Predicii românești din sec. al XVIII-lea în Bibl. Ac. Rom., No. 341.

puternică, însuflețită de ideile timpului, tratînd nevoi, aspirații și speranțe, pe care nici Antim nu le putuse înțelege cu mintea sa de străin, trebuie să mergem pînă la starețul bucovinean Vartolomei Măzăreanu. Dar activitatea acestuia, așa de depărtat de Antim, așa de vrednic de o cercetare deosebită și amănunțită, se ține de alt curent și va fi tratată în acela ¹.

Întorcîndu-ne la vremea lui Antim Ivireanul, între traducătorii de cărți religioase din vremea sa, afară de numele cunoscute ale Grecenilor, am întîlnit pe al călugărului Filotei de la Sfîntul Munte, «Sfetagorețul», căruia îi datorim versiunea românească a *Învățăturilor creștinești* și a *Florii darurilor*. Asupra lui ni lipsesc, și ni vor lipsi probabil totdeauna, orî-ce fel de lămuriri: poate să fi fost un Grec de origine și unul din călugării lui Antim la Snagov. Același lucru s'ar putea crede despre necunoscutul Cozma, căci pe timpul lui Antim o școală călugărească trebuie să fi existat în Snagov². Gramăticul Vlad, care a tradus o operă de edificare supt titlul de «A păcătoșilor mărturisire» — nu credem să fie Ἀμαρτωλῶν σωτηρία³, — va fi fiind poate Vlad Boțulescu de Mălăiești, de ale cărui traduceri de opere profane va fi vorba mai departe.

Un Polon din Lemberg, stabilit în Brașov, se pare, un dascăl învățat, care știa limba țerii de unde venise, limba aceleia în care se așezase și, pe lîngă acestea, ceva latinește, grecește, slavonește, Alexandru dascălul traduce în 1694 *Penticostariul* și dă în 1697 o psaltire slavo-romîna cu tîlc⁴.

Ni se vorbește de un manuscript care pare să fie un extras

¹ În fine, circulare ale lui Antim s'au tipărit la 1714, supt numele de *Capete de porunci* și *Capete pentru învățătura bisericească* (Bibl. rom., la acest an).

² Pe urmă mănăstirea, lipsită de tipografia ei, care a fost strămutată aiurea, a decăzut răpede. Încă din vremea lui Sulzer, Snagovul era o închisoare de Stat, unde se ținea boierii din opoziție cu pîne și apă, în lanțuri; Sulzer, III, p. 211. În 1817, după un catastih al averii ei — Bibl. Ac. Rom., doc. XX/1 — cărți erau în număr de trei-zeci și una numai, toate de slujbă, în românește, grecește și slavonește.

³ Două msse la Museul Național, N^{le} 196 și 883. V. Gaster, *o. c.*, p. 282.

⁴ Gaster, *o. c.*, pp. 271—2, 279; *Crestomatia*, I, pp. 312—4, 314—5. Mssle sale se păstrează la Museu (ms. 26) și la biserica Sf. Nicolae din Schei. Cf. și *Bis. ort.*, 1887, pp. 103-5; *Rev. rom.*, I, pp. 118-20.

din «A păcătoșilor mîntuire»¹. E scris în 1698 de Daniil din Cîmpulung, unde, în mănăstirea Adormirii Maicii Domnului, trăise traducătorul Melhisedec, egumenul ei pe timpul lui Matei Basarab, și întemeiase o tipografie².

Acest Daniil, un Român, s'ar putea să fie viitorul Mitropolit al lui Nicolae-Vodă Mavrocordat și succesorul lui Mitrofan în 1720³. În păstoria lui, s'aŭ tipărit cîteva cărți religioase, întovărășite de obișnuitele versuri șchioape și banale către stema Domnească și de vre-o prefață de închinare către Domn, care lasă în urmă pe cei vechi cu învățătura și cinstește țara prin stăpînirea unui ast-fel de «iroos»⁴. Ast-fel, în 1720, *Octoichul*, în 1723 *Evangelhia*, în 1726 *Slujba Sf. Andrei Criteanul* — cu cheltuiala protopopului bucureștean popa «Nicola ot Prundă», în 1728 *Liturghia*⁵.

Între aceiași scriitori religioși trebuie să menționăm și pe «Stoica ucenicul dascălului Damaschin, episcopul Buzăului și al Rîmnicului, carele acum învață copiii la școala slovenească în București, la Sf. Gheorghe cel vechiu». «Acum», adică la 8 Ianuar 1728, cînd mîntui de tradus, din limba pe care o preda la școala Domnească, niște «semne ale venirii lui Antihrist», care nu văzură nici odată lumina⁶. S'ar putea ca acest Stoica să nu fie deosebit de Stoica tipograful, pe care vom avea prilejul să-l întîlnim înnainte. Păstorind dela 1720 la 1732⁷, Daniil se poate zice că a fost Mitropolitul lui Nicolae Mavrocordat în a doua Domnie⁸.

Lui Damaschin, strămutat la Rîmnic, nu i-a urmat la Buzău, unde tipografia se odihni multă vreme, un prelat harnic și cult. În Rîmnic însă, al doilea succesor al său a fost, de la 5 Decembre

¹ Gaster, *o. c.*, p. 282.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 204.

³ *Cond. sfîntă*, p. 119; *Bis. ort.*, XIV, p. 70. Corespondența lui Mitrofan cu Hrisant, în *Bis. ort.*, XV, pp. 778-80, 782.

⁴ «Care aceasta iaste mare laudă și podoabă țării noastre, de vreme ce s'aŭ învrednicitū unui iroosū ca Măria Ta.» Prefața Octoichului din 1720.

⁵ Gaster, *o. c.*, p. 309. Pentru Daniil, v. și *Bis. ort.*, XVII, pp. 654-6.

⁶ Succesorul imediat al lui Antim a fost Mitrofan de Nisa, Grec, a cărui administrație nu s'a însemnat prin nimic. V. cronică oficială a lui Popescu, p. 51 și mai sus, apărarea lui Antim, p. 423. Indicația mslui n'o pot regăsi.

⁷ *Condica sfîntă*, p. 119 și urm. Cf. Odobescu, *Mișcarea literară din Țara-Românească*, în *Scrieri*, II, p. 311.

⁸ Tot supt Daniil se tipări, la 1729, în Mitropolia București, un *Echologiu*.

1725¹, Inochentie, care a păstrat buna tradiție a lucrului literar. Din tipografia Rîmnicului, întemeiată încă de Antim, el făcu să apară în 1731 un *Triod*, ale cărui ornamente și tipar sînt cu mult superioare celor din tipăriturile Mitropoliei bucureștene².

Între scriitorii bisericești de pe acest timp, avem, în fine, un poet, singurul poet al epocii: Teodor Corbea, care, după Dosoftei și fără a avea probabil cunoștința de dînsul, a prefăcut în stihuri românești Psaltirea.

Era un Brașovean, dintr'o familie pe care adese ori am avut ocazia s'o menționăm în aceste studii. Două din rudele sale, Ceaușul David și fiul acestuia Sebastian — poate că Teodor, fiul lui Ioan, era vărul acestui din urmă —, îndeplinise misiuni la Muscali din partea lui Brîncoveanu și vor fi rămas acolo. Și el intră în serviciul Țarului, «Împăratului» creștin de la Răsărit. Acestuia îi și dedică el la 1720 lucrarea sa, pe cînd era «Vel Pisăriu i Canțilar al prea-puternicii Imperatorii moschicești». Un exemplar manuscript îl dăruie bisericii din Șchei, «în anu 1725, luna Mai 10 dni». Se afirmă că după acest manuscript s'a dat și o ediție, în Bălgrad³, și, de oare ce unul dintre acei cari o spun scoate, evident de acolo, lămuriri asupra autorului și cărții, de oare ce, trăind în orașul unde se afla unicul manuscript, nu-l pomenește, — trebuie să admitem ca îndreptățită această afirmație⁴.

Despre Psaltire nu se poate spune mare lucru. Ni s'a părut că nu atinge frumuseța naivă a unor psalmi din Dosoftei, dar că întrece cu mult traducerea, tot ardeleană, făcută de Ioan Viski, la 1697, după o psaltire în versuri ungurești. Față de ambele — Dosoftei lucrase după Kochanowski — ea are supe-

¹ *Ist. beser. din Șchea*, p. 82. Succesorul său, Ștefan din Govora, e confirmat la 15 Octombrie 1726 și moare, otrăvit, se zice, la 20 August 1727 (*ibid.*, pp. 85, 87-8). Inochentie moare la 12 April 1730 (*ibid.*).

² V. mai sus, p. 422 și *Bis. ort.*, XV, p. 127 și urm.

³ «Al doilea [care a pus Psaltirea în versuri] a fost Theodor Corbe Transilvăneanul, care a scris Psaltirea în Chiove, fiind în slujba rusească la 1720, și s'a tipărit la Bălgrad în Transilvania»; V. Pop, în Prefața la *Psaltirea* lui Pralea; Brașov, 1827, în 8°.

⁴ *Bibl. Ac. Rom.* are, supt N° 200, o copie a ms. din Brașov.

rioritatea originalității, căci Corbea nu pare a se fi îndreptat după vre-un model, ca predecesorii săi¹.

În Ardeal, *Chiriadromiul* Vlădicăi Atanasie rămîne izolat. Iar în Moldova, cum am spus, mișcarea religioasă e mult mai slabă. Supt Cantemir bătrînul, Ieremia Cacavela, călugăr, medic, predicator și pedagog, traduce din limba sa maternă un *Tîlc al Liturghiei*, care apare în 1697, «în tiparnița Domnească». Supt Nicolae Mavrocordat se tipărește foarte puțin în aceeași «tiparniță», care văzuse și zile mai bune. În 1714, Mitropolitul Ghedeon publică, cu binecuvîntarea patriarhului Hrisant de Ierusalim, o *Sinopsis*, «în mănăstirea Sfîntului Mormîntu, în Sfîi Savva», prin tipograful Ieremia Marcovici, vre-un ucenic de-al lui Antim. Succesorul lui Ghedeon, Mitropolitul Gheorghe, dă la lumină în 1723 un sbornic privitor la mănăstirea Neamțului, de care se interesa de aproape².

Terminînd, ce importanță are acest curent de cultură religioasă față de curentul neasămănat mai interesant, singurul original în ceia ce privește fondul, al literaturii laice, represintată prin cronică, adăpostul sufletului românesc în secolul al XVIII-lea?

Cel din urmă a fost mai înalt, cel de-al doilea mai adînc; cel din urmă ni face mai multă cinste, cellalt ni-a adus un folos imediat mai general. Cronică o făceau boierii mari sau mici, casnicii lor, pentru Domn, pentru clerul vlădicilor și călugărilor

¹ V. Bianu, în Prefața *Psaltirei* în versuri a lui Dosoftei. Cartea lui Viski e scrisă cu litere latine, în ortografie ungurească.

Iată și cite-va din versurile lui Teodor Ivanovici Corbea:

Fericit bărbatul
Ce nu i-a fost svatul
Cu necredincioșii,
Și cu păcătoșii
N'aștăt în cale
La trebile sale...

V. și Cipariu, *Arhivă*, pp. 635-7. Ediția *Psaltirii* o citează și I. M. Kodrescu, în *Bucium*, I, p. 94 ca apărută în Bălgrad, în 4° mic. Cf. Sulzer, III, pp. 14-5.

² «Istorie pentru sfințirea bisericii ce se numește acum monastirea Neamțului. Istorie pentru prea-sfînta icoană a Fecioarei.» E mai mult o broșurică decît o carte.

mai învățați, pentru boierime¹. Cartea bisericească se traducea pentru toată lumea, pentru umilul preot de sat care o cetia și pentru șerbul care o auzia cetindu-se. Prin cartea sfântă, prin cartea de slujbă, prin tîlc, care se auzia și se cetia, nu o dată, de două ori, ci neconținut, zilnic s'a introdus în gîndirea fiecăruiia ordine, în forma fiecăruiia armonie, în scrisul celor ce știaū să scrie norme ortografice. Și, fiind scrise într'o limbă comună aproape tuturor Romînilor, limbă care fusese a celor d'întăiū tipăriturii religioase, ele formaū un fel de legătură, de puterea căreia n'aveaū conștiința cei legați printr'însa, între fragmentele răzlețe ale neamului.

Acesta a fost binele pe care l-aū făcut umilii traducători și harnicii tipografi din Buzăū, Snagov, Rîmnic, Tîrgoviște, București, Iași și Bălgradul Ardealului.

¹ De aceia, între alte motive, nici nu se tipăria cronica.

CARTEA A DOUA

EPOCA LUI CHESARIE DE RIMNIC

CAP. I.

Influențele ce se exercită asupra ei. Cultura contemporană.

Perioada ce se întinde de la 1730 până la 1770-80, e mult mai puțin importantă decît aceia care o precede. Cronicile se împutinează, devin mai sărace în expunere, mai sfoase sau mai puțin independente în judecăți — cînd le dau —; în Moldova, ele se continuă până la sfîrșitul perioadei mai mult ca izvoade scurte, din care nu răsare nici o originalitate de gîndire, pe care nu le împodobește nici-o frumuseță de formă; în Țara-Românească, ele se sting îndată, afară de notițele ce se mai continuau în unele familii, într'una singură poate, a Cantacuzinilor. Cărțile religioase sînt mult mai puțin numeroase, foarte prost tipărite, și între numele prelaților timpului nu se mai întîlnesc de acelea care să ni amintească o nobilă viață de muncă luminoasă și spornică.

Scăderea aceasta se observă, de altmîntrelea, și pe terenul literaturii nouă grecești, care se desvoltă în aceleași împrejurări materiale ca și a noastră. Tot mai vin, ca odinioară, pentru a înălța prestigiul Domnilor fanarioți, ca și pentru a-și face interesele, a plăti datoriile Scaunului său a-și alcătui o avere proprie, tot mai vin și se opresc multă vreme, — preoți mari ai Curții Voevozilor creștini —, patriarhii Răsăritului; dar printre ei nu mai sînt oameni ca Dosoftei și Hrisant Notara, deșteptători de cultură. Tipăriturile grecești se împutinează în aceiași

proporție cu cele române; cu puține excepții reprezentanții literaturii grecești în principate nu sînt așa de mulți și aș o activitate mai restrînsă, mai puțin însemnată decît predecesorii lor de supt Constantin Brîncoveanu și Nicolae Mavrocordat. De sigur că, în această perioadă, cunoștința limbii grecești devine mai generală, Curtea Domnilor, — nu Divanullor, alcătuit totdeauna în majoritate de boieri romîni și romanizați —, Curtea dobîndește un caracter mai străin; limba Domnilor e mai mult la modă decît în epoca precedentă. Dar nu se poate zice, cum s'a zis adesea, că viața a trecut de la cultura românească la cea greacă, împreună cu favoarea Domnului și sprijinul boierilor. Nu, — pentru cine a studiat o literatură ca și cealaltă se impune ideea că, într'un mediu puțin favorabil, într'o atmosferă intelectuală mai săracă în idei, *ambele* literaturi aș pierdut din viața de care dăduse dovadă.

Căci o literatură nu trăiește numai din existența cetitorilor și a patronilor, din pensionarea bogată și lauda reprezentanților ei. Ea este, — cînd e vrednică, prin originalitatea ei, de numele de literatură —, o manifestație de conștiință, de vitalitate, o făgăduială de desvoltare și de prosperitate pentru poporul care e în stare s'o aibă. Cînd un popor nu-și trăiește decît ziua de astăzi, cînd privirile lui nu se uită rîvnitoare sau pline de părere de rău în trecut, cînd nu urmăresc nimic în zarea viitorului, el nu poate să aibă, cu un ast-fel de suflet înjosit, o adevărată literatură. Se poate zice că această manifestație superioară, această expresie a vieții unei națiuni, care o resumă toată, în însușirile și defectele ei, e ca strălucirea ochilor, ca lumina din ochii omenești, și această lumină n'o aș bolnavii, bătrîni, cei cu trupul său sufletul ruinat.

Romîni ca și Grecii însă erau în această vreme popoare fără ideal, fără speranțe și aproape fără amintiri. Matei al Mirelor, unul din întemeietorii culturii grecești în principate, se gîndise la Împărăția pe care o avuse neamul său și plînsese pe ruinele Constantinoplei creștine; el se înduioșase la gîndul că această mărire ar putea să renască. «Va veni odată un Domn creștin să te stăpînească, Constantinopole, și un Împărat ortodox să stee în Scaun? În Scaunul cel prea-strălucit al Împărăției? Să se închine în biserica Sfintei Sofii? Să strălucească soarele dreptății și gloria și cuviința creștinătății? Să iasă Împăratul din biserica

împreună cu creștinii, și să facă litanie ? Să mănînce Împăratul cu Patriarchul la un loc, la aceeași masă, și să aibă tot o credință ? » Grecii de la Curtea lui Șerban Cantacuzino avuse un moment ilusia că acest strănepot de Împărat grec, care purta în armele sale vulturul cu două capete al Bizanțului creștin, li-ar putea reface Statul sfărîmat și aprinde strălucirea stînsă de veacuri. Acei cari asistară la avenimentele din 1711, când « popoarele bălane de la Moscova », chemate de Matei, se apropiară de hotarele turcești și « Împăratul » drept-credincios, tare în nădejdea sa, întrebă cît de departe e Constantinopolul Sultanului, — aceia putură crede că au venit zilele izbăvirii și ale răsplății.

Și, ca și dinșii, crezură în apropiata săvîrșire a minunii toți creștinii supuși păgînatății, Moldoveni, Munteni, Sirbi. Toți așteptau cu stîlpările în mînă de-a lungul drumului triumfal pe unde trebuia să treacă Cesarul încununat de biruință, cu crucea și sabia lui Constantin în mînile sale răzbutătoare.

Dar el nu trecu. Soarta-î tăie calea la Stănilești și-l trimise în urmă pe drumul rușinei, ca pe un învins și umilit. Iar pe *via triumphalis* care ducea la capitala creștinătății răsăritene trecură învingătorii de la 1453, necredincioșii și profanatorii, cari se dovedise pe cîmpul de luptă a fi ei cei mai tari.

Dar pe acest timp de speranțe, care nu se realizară, de așteptări care rămaseră zădarnice, în această epocă de viață puternică și de idealism, Romîniî avea, pe lîngă idealele lor creștine, ideale deosebite românești. Între dinșii propoveduia, croniciarii, și aceștia spuneau în frumosul lor grai, pe care mai târziu nimene nu va putea să-l imite, spuneau în cuvinte călduroase și mîndre despre unitatea neamului dezbinat de răutatea vremilor, despre marele lui trecut eric, de lupte biruitoare împotriva tuturor vecinilor, despre părinții aceia de la Roma veche, mari cît lumea pe care o stăpîniră. O asemenea descendență, un trecut ca acesta îndreptăția la visuri mari pe Romîniî de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, și ei simțiau cu toții acea nemulțămire cu prezentul, acea iritație față de o soartă nedreaptă, acea rușine față de umilînța timpului, care pun arma în mîna unui popor și-l îndeamnă pe drumul redobîndirii.

Apoi, de la 1711 la 1716, a fost pentru toate aceste planuri ca o sfărîmare totală. Dumnezeu nu era cu creștinii, și aceștia nu puteau să învingă ; jugul păgînesc îl consfinția norocul. Rușii

se întorsese fără ispravă și, după mulți ani de luptă, Nemții, pe cari încă era multă lume care-i doria învingători, putuse abia să smulgă un crîmpeiū din teritoriul muntean.

Nu numai atîta: odată cu ilusia triumfului creștinilor se confundă și aceia a mărinimiei, a bunătății liberatorilor. Oltenia, «Valachia Austriacă», fu rău administrată, cu vechiul sistem de biruri, de împilări barbare, de apăsare, al Domnilor străini numiți de Turci. Nime din cîți ocîrmuiră provincia nouă nu se gîndi că aici locuiește un popor care are firea sa, deprinderile sale, istoria sa, de care toate trebuie să se țină samă dacă vrea cineva să-l lege cu lanțurile, ușoare, dar sigure, ale recunoștinții. Nu era o înviere a romînismului, o desvoltare a lui în sens propriu, cum fusese așteptările, ci vechiul jaf, vechia destrăbălare din porunca unor *beamteri* mărgeniți ca și colegii lor administrativi de peste Olt.

Cînd Rușii se întoarseră în timpul lui Grigore Ghica, a fost aceeași decepție. Oamenii ieșiră înaintea lor ca înaintea Mîntuitorului întorcîndu-se pe pămînt. Ce nu se aștepta de la îngerii liberării! Și toți, de la generalii Împărătesei, de la tinerii ofițeri cari purtau frumoase nume romănești pînă la cel din urmă pahonț, se purtară ca niște sălbateci, ca un ceambur de Tataři fără inimă și fără Dumnezeu și lăsară numai amintiri de ură în urma lor.

Deci era hotărît că Romîniî nu-și aū norocul ca alte neamuri de pe lume, că pentru dînșii creștinul ca și păgînul va fi un jăcuiitor, un storcător de bani pe orî ce cale. Pentru aceasta-i făcuse Dumnezeu, ca să îngrășe prin munca lor pe alții, cari-i vor răsplăti cu desprețul și batjocura. Se resignară: plătiră, suferiră, *tăcură*.

Tăcură. În literatura lor, multă vreme nu se mai auzi nici-o protestare, nu mai răsună nici o chemare către viitor, nu mai plînse nici o duioșie pentru trecut. În apostoliî de odinioară, — ale căror cuvinte le copiaū urmașii pentru cunoștințele ce cuprindeau numai, și nu pentru sufletul ce le stăpînia —, în acei propoveduitori ai cuvîntului de mîndrie și de încredere, nu mai credea nime; erau niște profeți mincinoși, cari înșelase și rătăcise lumea. «Capul plecat, sabia nu-l taie», a scris, prefăcut cu timpul, asimilat la bătrînețā cu tinerii între cari trăia, un credul din vremea veche, Neculcea. De ce să mai lupte, de ce să

mai creadă, de ce să mai aștepte? Își coborîră sufletul de la muntele pe care se dăduse pentru părinți tablele Legii, la trivialitatea cîștigurilor ilicite, intrigilor mici pentru scopuri nevrednice, rivalităților de persoane.

De aceasta scăzuse sufletul neamului, și cu dînsul scăzu și literatura prin care acest suflet se exprimă, strălucește veșnic în vederea tuturor.

Totuși erau Domni iubitori de carte, erau tipografii de unde ieșiau cărți românești și grecești, erau școli. Toate însă mai mult pentru a pregăti viitorul decît pentru a servi prezentul.

Grigore Ghica, ruda, contemporanul și rivalul lui Nicolae Mavrocordat, fără să fi fost un om în adevăr ager, o inteligență strălucitoare ¹, era un om vioiu, activ, care înțelegea nevoia culturalei. Vom vedea că, în Moldova cel puțin, acest principe de origine mai mult românească și care a deprins răpede limba ce vorbise moșii și strămoșii săi ², a pus să se scrie *Cronica țerii*. În Iași, el nu lăsă în părăsire școlile reorganizate supt Nicolae-Vodă de Hrisant de Ierusalim ³, ci sprijini pe «dascălii elinești, grecești și slavonești» și li făcu lefi de la Vistierie ⁴. «La care școale», scrie cronicarul său oficial, «nu numai cei săraci, ce nu aveaŭ cu ce plăti învățătura, ce și feciorii boierilor celor mari și mici, a tutulor de obște, aŭ eșit învățați», precum și «din alte țări copiii săraci», cari veniauŭ anume pentru aceasta în Moldova, unde «învățătura» nu mai era «proastă» ca odinioară ⁵. Ca fost dragoman, el știa însuși «frîncește», italienește adecă; știa elinește ca Grec bine crescut, ca fiu al învățatei fice a învățatului Exaporit ⁶, iar laudătorul său ne asigură că Domnul știa și latinește ⁷.

¹ Sulzer, în partea sa înedită, îl califică chiar de «zwar etwas dumm, dabey aber sehr gerecht und nur mit den Todestrafen allzu verschwenderisch»; p. 319. El făcuse studii cu Nichifor episcop *Sidis*, pe care-l numi Mitropolit al Moldovei; Amiras, p. 170.

² «Și limba moldovinească prea lesne aŭ învățat»; Mustea, p. 72; «pînă la șese luni aŭ învățat moldovinește, grăind asemenea la tot cuvîntul» Amiras, p. 159.

³ Patriarhul se află în Iași, pentru afacerile Sf. Sava, la 14 Mart 1729 (*Uricariul*, XI, pp. 360-2). Scrisoarea lui Constantin Mavrocordat către dînsul, în Papadopoulos Kerameus, IV, p. 368. Un ms. al lui Hrisant la Museu, n° 182.

⁴ Mustea, p. 73.

⁵ Amiras, p. 168.

⁶ V. mai sus, p. 53.

⁷ Amiras, p. 159. Pentru laude ce i se adresează, v. și Papadopoulos Ke-

Cu mult superior însă supt raportul culturii îi era nepotul său, Constantin Mavrocordat, și acest vrednic fiu al lui Nicolae-Vodă ni apare ca un zelos și activ sprijinitor al culturii, în forma ei superioară, greacă, și în forma inferioară, românească. Știa, ni spune un misionar care l-a văzut în 1743, latinește, grecește, italienește și turcește, afară de limba țerii, pe care trebuie s'o fi cunoscut foarte bine, ca unul ce fusese crescut din cea mai fragedă tinereță în Țara-Românească¹. Își făcu, din cărțile rămase de la tatăl său și din acele pe care și le procură el, o bibliotecă «măreață și îmbielșugată»². Îi plăcea să întretie relații literare, ca și tatăl său, cu literații din Europa. Legile lui, niște foarte bine intenționate legi de «principe filosof», au fost tipărite în *Mercure de France* din Iulie 1741³. Abatele Desfontaines, un om de litere frances destul de cunoscut, îi închină ediția sa din Vergil⁴, și-l vedem mulțămind, în August 1741, cardinalului de Fleury, ministrul lui Ludovic al XV-lea, care-i trimisese catalogul Bibliotecii regale, prin abatele Sevin⁵.

Copiii săi primiră o educație escelentă, și avură de învățător pe Neofit Kritikos, din Mira, «om însemnat prin învățătura sa», pe care-l făcu, ca răsplată, Mitropolit al Ungrovlachiei⁶. În 1757 vedem dedicându-i-se, de un Gheorghe Constantiniu din Ianina, un dicționar în patru limbi, tipărit la Veneția⁷, iar în 1742 Emanuil Romanitis îi presintă, în calitate de traducător, 'Ο μετανοών διδάσκαλος, altă tipăritură venețiană⁸. Dascălul școlii bucureștene, rameus, IV, p. 89. Scrisoare a lui Silvestru de Antiochia către dînsul, *ibid.*, I, pp. 212, 217.

¹ La întâia lui suire pe tron, în 1730, era așa de tînăr, încît, pentru a-și da un ifos Domnesc, își puse în picioare cisme cu tocuri mai înalte: «grössere Pantoffeln»; Sulzer, partea inedită.

² «Magnifique et abondante»; Hurmuzaki, *Supl.* I, p. 655. Daponte însă numără numai o mie de volume, ceia ce, pentru țară și pentru timp, nu era însă așa de puțin. Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 193.

³ A. G. Mavrocordato, în *Arch. soc. št. și lit. din Iași*, X, p. 190 și urm.

⁴ *Ibid.*

⁵ Hurmuzaki, *Supl.* I, p. 563.

⁶ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 113. De activitatea lui literară, vom vorbi în capitolul II.

⁷ *Dictionarium quatuor linguarum*. Cf. Papadopulos Vretos, II, pp. 55, 239; Sathas, pp. 603-4.

⁸ Cf. Papadopulos Vretos, I, pp. 69, 242; Sathas, p. 600. De altmintrelea, și lui Mihaî Racoviță, grecisat Παροβίτζη, i s'a dedicat o interpretare a

Alexandru din Tyrnovo, în Tesalia, îi dă lămuriri și-i face dedicații¹. Tot lui Constantin Mavrocordat, în fine, i se dedică o ediție a *Teatrului politic* tradus de Nicolae Mavrocordat, ediție care ieși la Lipsca în 1758, cu cheltuiala mănăstirii Sf. Fecioare din Cipru².

Între străinii de la Curtea sa se găsea, pe lângă medicul Depasta, un cronicar, și mai multe personaje de o importanță mai mică, și unul dintre cei mai laborioși scriitori greci din epoca sa. Constantin Daponte era din familia lui Dionisie, din Andros, învățatul episcop de Salonic³. Se născu la 1700, în insula Skopelos, unde primi învățătura de la un călugăr adus anume pentru dînsul de la mănăstirea Ivirului din Atos⁴. El intră de pe la 1735, ca al doilea secretariu, în serviciul fraților Mavrocordat, pe lângă cel mai mic dintre cari, Ioan, îl găsim la 26 April 1741⁵, împreună cu patriarhul Matei din Alexandria, care voi să facă din el catechetul regelui Abisiniei⁶, și cu Silvestru de Antiochia, un mare predicator și un erudit⁷. Ajunse Mare-Grămătic și Căminar în Moldova⁸. La 1744, fiind încă secretariul lui Ioan-Vodă⁹, patriarhul Partenie de Constantinopol îi făcu cinstea de a-l numi Mare-Eclesiarch al Bisericii¹⁰.

Imitației lui Christos: Ἐρμηνεῖαι εὐσεβείας τοῦ ψυχροφλεστάτου καὶ θαυμαστοῦ βιβλίου περὶ μιμήσεως Χριστοῦ ὀνομαζομένου, tipărită la Veneția, în 1748. În prefață, un «N. N.» îi laudă virtutea și însușirile familiei lui: Ἐδοκίμασα ποῖα ἦτον ἡ ἐπιμελεία εἰς τὸ νὰ ἀναθρήψῃ τὰ ἐξοχώτατα της τέχνης ἐναρέτων, ποῖα ἡ στόχασις εἰς τὸ νὰ τοὺς διαλέξῃ ἐπιτηδείους διδασκάλους. Ἡ τιμὴ ὅπου μου ἔδωσε νὰ τὰ διδάξω αὐτός μου μὲ ἔφερε πλεόν παρά μιαν φορὰν εἰς ἀφορμὴν νὰ τὴν ἰδῶ νὰ στενοχωρῆται πῶς δὲν εἶχα [δύναμιν νὰ κάμῃ καὶ περισσότερον. Felicitări grecești către el și Doamna Ana, în Papadopoulos Kerameus, IV, p. 89.

¹ Papadopoulos Kerameus, IV, p. 89; I, p. 421. Pentru el, v. și *ibid.*, I, p. 432 (1753). — Laude către Constantin-Vodă, *ibid.*, IV, p. 89.

² V. mai sus, p. 55.

³ Erbiceanu, *Cron. grec.*, p. 123.

⁴ V. mai sus, p. 419, nota 1.

⁵ Erbiceanu, *o. c.*, pp. 102, 196.

⁶ P. 101.

⁷ *Ibid.*, p. 103.

⁸ V. și *ibid.*, pp. 161, 184; *Bis. ort.*, XIV, p. 350 și urm.

⁹ Lui Ioan i s'a dedicat o *Ἱστορικὴ μυσταγωγία* de Anton Strategos, dascăl și director al Museului cottunian la Padova. E tipărită — partea I — în Veneția, la 1750. A doua a ieșit abia la 1781.

¹⁰ Erbiceanu, *o. c.*, p. 110.

La mazilia lui Ioan Mavrocordat, Daponte merse la Constantinopol, unde suferi și închisoarea pentru datoria de cincizeci și cinci de pungă a patronului¹. Aici stătu cîtva timp, în intimitatea patriarhului Matei de Alexandria². Ocrotitorul său nu mai reveni în Domnia pentru care nu era făcut: el muri într-o zi de Paști, «stînd comod pe scaun, cu ciubucul în gură»³.

Iar grămăticul său, fostul Vel Căminar, se făcu, în 1751, călugăr, supt numele de Chesarie, în insula pustie Piperi⁴. Aici trăi ocupat cu scrisul, cu compilarea de opere istorice din materialul ce adunase, cu alcătuirea de tratate literare, în care i se reflectau lecturile, până la 1789⁵.

Chesarie Daponte a fost un foarte fecund scriitor. A scris cea ce scriau cărturarii orientali ai timpului. A tipărit (1777) Patericul Sf. Grigore, în care pune și *φυλακῆς ἐγκώμιον*⁶, a compus o «Oglindă a femeilor» tipărită la Lipsca, în 1766, cu o dedicație către Doamna Elena Mavrocordat și un *Φανάρι τῶν γυναικῶν*, pe care îl dedică Banului Dumitrachi Ghica⁷, o «Explicare a liturghiei», dedicată Mitropolitului Filaret (1758), cu o bucată de versuri plină de părere de rău pentru decăderea neamului grecesc și de speranță pentru viitor⁸, o «Masă spirituală» închinată boierului C. Dudescu⁹, «Grădina Grațiilor» (*Κήπος χαρίτων*)¹⁰,

¹ *Ibid.*, p. 186.

² *Ibid.*, p. 155.

³ *Ibid.*, p. 184.

⁴ *Ibid.*, p. 134.

⁵ V., pentru el, și Papadopoulos Kerameus, II, pp. 585—6 (553).

⁶ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 186. În prefața acestui *Pateric*, tradus din elinește în limba vulgară, Daponte se adresează lui Chesarie de Rîmnic, care plătise tiparul, și-i înșiră faptele bune: reînnoirea bisericilor, *αἱ ἀνοικοδομαὶ τῶν τοπογραφῶν, αἱ συστάσεις αἱ τῶν σχολῶν, αἱ προστάσεις τῶν ὀρφανῶν. αἱ κυβερνήσεις τῶν ἐνδεῶν, αἱ ἐπισκεψαί τῶν ἀσθενῶν*. E reproducă în *Bis. ort.*, XV, p. 124 și urm.

⁷ Cf. *ibid.*, p. 164 și *Biserica ortodoxă*, XVII, p. 513 și urm. Asupra ediției, care n'a satisfăcut pe autor, v. Prefața la *Φανάρι* și Papadopoulos Vretos, I, pp. 85-6.

⁸ *Rev. teol.*, III, pp. 393-4; *Bis. ort.*, XIX, pp. 73-5; *Serb. școl.*, p. 412.

⁹ Cf. *Rev. teol.*, I, c., p. 305 și urm.; *Bis. ort.*, XVIII, pp. 86-5 și urm.; XI, pp. 332 și urm., 410 și urm.; XIV, p. 350 și urm. Pentru ediții, Papadopoulos Vretos, I, p. 99.

¹⁰ *Bis. ort.*, XIV, p. 361 și urm.

Χρηστοθήβεια, apărută la Veneția în 1770¹, *Fisiognomicul*², — o sumă de alte tratate, dintre care, ni spune el însuși, vorbea într'unul și de obiceiurile Grecilor la Paști și «de ce boim ouăle»³, și în sfârșit, versuri⁴. Iar, ca opere istorice, a alcătuit o istorie a «războiului» dintre Maria Teresa și Frederic-cel-Mare⁵, niște *Epheméride dace*, de care vom vorbi în capitolul următor, o cronică a lumii grece și un *Catalog istoric*, ce va fi analizat tot acolo⁶, ca și o descriere a Țerii-Românești, pe care autorul ei a închinat-o, în 1759, tot Marelui-Vornic Constantin Dudesco⁷. Aceste din urmă lucrări și a lui Depasta pot fi considerate ca opera istorică a Domniei lui Mavrocordat, care doria chiar, prin 1743, să găsească pe cineva care să scrie istoria țerii și căpătase pentru aceasta pe Carol Péterffi, Iesuit din Pressburg, recomandat de Ioan-Baptist Szegedy, șeful Colegiului iesuit din Cluj⁸.

Supt Constantin Mavrocordat întemeie pe socoteala sa o tipografie în Iași Duca Sotiriovici, fiul lui Sotir, din insula Thassos, pe când în București funcționa încă bine vechea tipografie Domnească⁹. Constantin-Vodă-i dădu un privilegiu, care fu confirmat

¹ Papadopoulos Vretos, I, p. 90.

² *Serb. școl.*, p. 385.

³ Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 140.

⁴ V. și *Rev. teol.*, III, pp. 237-8, 407; *Serb. școl.*, p. 385. «Epistolele asupra mândriei și vanității» au apărut la Veneția în 1776 (Papadopoulos Vretos, I, p. 97). «Discursurile» tot acolo, la 1778 (*ibid.*, p. 100). Cf. *ibid.*, p. 101.

⁵ *Ibid.*, pp. 154-5.

⁶ *Catalogul* e posterior cronicii, pe care o citează la Domnia lui Duca-Vodă; ed. Erbiceanu, p. 164. Pentru a-i fixa data servă și mențiunea că Istoria Ecclesiastică a lui Meletie din Ianina s'a tipărit la Viena, în trei volume, «dăunăzi», πέρσι; ea a apărut în 1783-4; v. Erbiceanu, *o. c.*, p. 111.

⁷ Publicată, în traducere, în *Biserica ortodoxă*, XVIII, p. 855 și urm. de d. C. Erbiceanu. Ni se mai vorbește de o lucrare a lui, pe care ar fi tipărit-o Iacovachi Rizu; Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 193.

⁸ «Ferebatur iam in tertium anum magno desiderio hominis qui res gestas principum Moldaviae historico complecteretur volumine... Cuius opera historicum nostrum posoniensem cum binis laudatae domus patribus impetravit.» *Ex relatione de missionibus dacicis* 1743; în Nilles, *Symbolae*, II, p. 1023 și urm.

⁹ Socotelile cu tipografia pe anul 1747 au fost scoase din Condicile Mitropoliei bucureștene, aflătoare astăzi la Bibl. Ac. Rom., și tipărite de d. Erbiceanu în *Biserica ortodoxă*, 1899 și în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VIII, p. 707 și urm.

apoi de alt Constantin, Racoviță, în 1750 ¹. Duca era, de alt-fel, și un om învățat, știind, pe lângă elinește, și latinește, și el a căpătat de la Domn sarcina de a traduce din grecește *Octoihul*. Îl sprijiniau pentru aceste însușiri, nu numai Domni, ci și, dintre boieri, Iordachi Cantacuzino, care-l cunună în 1755, dându-i și niște Țigani ².

De operele românești ale tipografilor din principate, ne vom ocupa într'o altă parte a acestei lucrări. Să vedem deocamdată foloasele ce au adus ele culturii grecești.

În 1736, supt îngrijirea lui Constantin Daponte, «anagnostul, din insula Skopelos», se tipăria în București, de Stoica Iacovică, o *Carte de acolutii* ³. Supt Constantin Racoviță, care primise, ca și fratele său Ștefan-Vodă și un al treilea, care n'a domnit, Ioniță, o educație grecească ⁴, — se tipărește la Iași, în 1756, de un personagiu pe care îl cunoaștem ⁵, Nicolae Mauroeides din Cefalonia, un Ἀποστολικὸν δόκιον ⁶. Un fiu poate al tipografului Stoica din 1736, Stoicovică, imprimă la București, în 1759, pentru a doua oară ⁷, *Slujba Sfîntului Visarion*, cu cheltuiala mitropolitului Filaret, — un Michalitzzi, din Chios, — și cu supravegherea fratelui acestui prelat, Ioan ⁸. În «noua tipografie a neamului dreptcredincios al Grecilor, întemeiată de strălucita Domnească poruncă și ocrotire a Înnălțîmii Sale, în București», Grigore Mitropolitul face să apară în 1768 o *Διδασκαλία χριστιανική*; cu doi ani înainte o Ὁρθόδοξος ὁμολογία ieșise de supt aceleași teascuri, și tot acolo apăruse, supt Scarlat Ghica, *Istoria ecleziastică* a lui Meletie, mitropolitul Atenei, supt supraveghierea lui Gheorghe Constantiniu din Ianina ⁹. «În tipografia nouă» se publică în

¹ V. Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 23-4 și Urechîă, *Măzăreanu*, în *An. Ac. Rom.*, X, pp. 223-5.

² Urechîă, *l. c.*, p. 207. Pentru soția lui, Magdalina, ce trăia în 1777, v. *Uricariul*, XX, p. 282.

³ Βιβλίον περιέχον τὰς ἱεράς ἀκολουθίας. Cu cheltuiala lui Constantin al lui Gheorghe «X», vtori logofăt. V. și Papadopulos Vretos, I, p. 68.

⁴ V. mai sus, p. 444, nota 8.

⁵ V. p. 433.

⁶ Prefața e adresată Domnului. E și o dedicație către acesta.

⁷ Întăia ediție, supt Brîncoveanu, la 1705; v. p. 25, nota 2.

⁸ Corectura o face un C. Triantaphyllides din Zagora.

⁹ 1757. E dedicată Domnului. Un manuscript grec de scrisori, la care se adauge titlul tipărit, se află în Bibl. Ac. Rom., unde formează n^o grec 73.

1768, *Introducerea în gramatică* lui Teodor Gaza, cu îndemnul lui Efrem patriarhul de Ierusalim și cu cheltuiala lui și a «preacuviosului între ieromonachi Iacob din Chios Mavrocordat¹: Neofit, alt călugăr, din Morea, scrie cartea și dedicația către Domnul de atunci, Grigore Alexandru Ghica. În sfârșit, aceiași tipografie nouă dădu Grecilor în 1769 o *Selecție din Psaltirea toată*, pe care monachul Metaxopulo avu bunul simț de a o dedica Maicei Domnului, pe cînd o *Ἐρθόδοξος διδασκαλία* de Meletie Pigas se tipăria, — cu cheltuiala patriarhului Efrem de Ierusalim și supt îngrijirea protosinghelului Chesarie, viitorul episcop, — de Grigore ieromonachul tipograf, «în tipografia prea-sfintului și prea-învățatului mitropolit chir Grigore, care păstorește acum».

Venind acum la școlii, am văzut atenția ce a dat-o Grigore Matei Ghica celor din Moldova. Despre urmașul lui, Constantin Mavrocordat, aflăm din Neculce că a *întărit școlile de învățatură*, îngrijindu-se de cele existente: elinești și slavonești, — școala lui Hrisant adecă și vechia școală de țară, pentru preoți și pisari. «Așijderea», continuă cronicarul, «aū mai făcut școale de învățatură, latinești și arăpești». La aceste școlii el invită pe boierii mazili, — printre ei se găsia atunci și scriitorul —, a-și da copiii, «ca să învețe orî-ce limbă li-ar fi voia, pentru ca să se afle oameni învățați și în pămîntul nostru al Moldovei, precum sînt și printr'alte țeri și părți de loc»².

Despre școala latină și... arabă din Moldova, nu știm nimic: va fi fost, pentru cea d'întăiu, un dascăl mai mult, vre-un refugiat polon sau german, adaos pe lîngă profesorii școalei grecești. Pentru aceasta din urmă și cea slavonă, știm că ambele funcționau regulat înainte de Constantin Mavrocordat, în 1737, cînd se dă un hrisov pentru ele³. În 1734, la 2 Februar, un act al lui Constantin pomenește cele două școlii⁴ și hotărăște a se clădi un nou local pentru cea slavonească, dînd în același

¹ *Μαυρογορδάτου*. Cf. Papadopoulos Vretos, I, pp. 62-3.—Era vechiul nume al familiei, Papadopoulos Kerameus, II, p. 567, nota.

² P. 419. Încă din 1724 vedem pe Atanasie Ipsilanti venind la Iași pentru ca să asculte pe Natanail Kalonari, profesor la Curtea lui Mihaî Racovița (*Τὰ μετὰ τὴν Ἰλωσην*, la an. 1724).

³ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XVI. Cf. Urechiă, *Ist. școalelor*, I, pp. 12-3.

⁴ «Sînt două școale aice în oraș în Iași, una grecească și alta slovi-nească.»

timp Mitropolitului supraveghierea asupra dascălilor ce se vor numi și sarcina de a împărți ajutoare ucenicilor săraci¹. Revenind în Domnia Moldovei, Grigore Ghica nu voise să se lase întrecut de gelosul său predecesor: un mare hrisov fu dat școlilor moldovenești la 25 Decembre 1747.

Începe cu un preambul, în care nu se prea ține samă de silințele și opera pentru școale a Domnilor de înaintea, cari nici ei nu stătuse cu minile încrucișate. «Neobicînuindu-se mai dinainte vreme a se ținea școale de învățătură, era multă prostie, — că și cei puternici, ce cu puterea lor ținea dascăl pentru copiii lor, încă și cu învățătura cea desăvîrșită nu se precopsea, rămîind cei mai mulți tot neînvățați, iar prostimea cu totul se afla lipsiți de podoaba învățaturii», prin care se capată însă «preoți iscusiți și dascăli învățați». Se arată pe urmă că cele «patru» școli cu patru dascăli fusese întreținute întâiu, după orînduiala lui de la început, prin contribuții ale boierilor în funcții² și printr'o dare a clerului, care, în loc să plătească cîte doi galbeni la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru, dădea, o singură dată pe an, un singur galbăn pentru școli, din care sumă se întreținea și școala grecească de la Sf. Mormînt, întemeiată de Dionisie saŭ de Hrisant, și se purta de grijă și de «îmbrăcămîntea și hrana» copiilor săraci din școlile Iașului. Constantin Mavrocordat crezuse că face bine trecînd plățile și cheltuielile în sama Vistieriei, și se întîmplase supt Ioan-Vodă că aceasta, împovărată, nu le putuse răspunde, așa încît școlile se strămutase³.

Prin noua orînduială, care pune în vigoare pe cea de la început, Ghica păstrează contribuția de un galbăn a clerului ca basă a budgetului școlilor moldovenești. Mitropolitul va primi banii în mîna sa, dînd «dascălului celui mare elinesc» 360 de lei pe an, 120 celui de-al doilea, celui slovenesc 130, iar celui de românește numai o sută; tot el «va lua sama dascălilor de două ori într'un an». Episcopii vor face tot așa pentru școlile din eparchia lor, care vor fi numai pentru românește și vechia

¹ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 13-4. Cf. Urechîă, *l. c.*

² «Asupra boierilor și asupra dregătorilor.»

³ El le dă în sarcina Mitropoliei la 21 April 1744; Urechîă, *Ist. școal.*, I, p. 16, nota.

limbă de cultură a țerii, slavona, — dascălii primind pe an o retribuție de opt-zeci de lei¹.

Școli în orașe nu exista încă, sau erau întreținute de orășeni, precum școlile din mănăstiri și biserici cădeau în sarcina acestora. În 1765, vedem însă Domnia îngrijindu-se de școala din Galați², făcută, după îndemnul negustorilor locali, pentru limba elinească, fiind «mai desăvârșită procopsală și învățătura științelor», *adunînd-o* însă și cu greceasca vulgară³. Încă din 1759, Ioan Teodor Calimah confirmă privilegiile anterioare ale școlii din Botoșani, pe care o dă în sama Vornicului acestui oraș⁴.

Dintre Domniî cari urmară pe Grigore Matei Ghica, nici unul nu schimbă normele cuprinse în hrisovul din 1747⁵. Cel d'întăiu care luă dispoziții nouă fu un om foarte distins, un bun cărturar moldovean, care învățase «la școala Liovului», un diplomat oriental care slujise de interpret pentru limba latină lui Ioan Mavrocordat, cînd acesta era dragoman, și ocupase pe urmă cu vrednicie acest loc, cunoscînd limbile turcească, italienească, franceză și grecească și folosindu-se de dînezele ca un «om isteț»⁶. Voim să vorbim de Ioan Calimah⁷.

Venind în Scaun, acesta dădu Mitropolitului Iacob⁸ și Mareluî-Eclesiarch al Bisericii din Constantinopol sarcina de a inspecta școalele și de a-i face un raport asupra lor. Ei se de-

¹ S'a tipărit în *Uricariul*, I, p. 79 și urm.; Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, pp. 185-9; V. A. Urechîă, *Ist. școalelor*, I, pp. 16-8.

² *Uricariul*, I, pp. 271-6. Cf. Urechîă, *Ist. școalelor*, I, p. 32.

³ Se dau pentru întreținere veniturile mănăstirii Mavromolul; egumenul va plăti din ele suma de 15 lei, 70 de bani pe lună.

⁴ *Uricariul*, II, pp. 52-3.

⁵ V. măsurî ale lor pentru a face ca el să fie observat în Urechîă, *Ist. școl.*, I, p. 23 și urm.; Bibl. Ac. Rom., doc. XLVIII/170-1, XLVIII/173.

⁶ Canta, *Domnia lui Ioan Teodor Voerod*. Cf. Xenopol, *Istoria și genealogia familiei Calimachi*. Și într'un document venețian din 1752 se zice de Calimah ca e «assai capace nelle lingue» și ager; Hurmuzaki, IX², p. 4, No. 4. În 1761 i se dedică o Psaltire greacă, tipărită la Lipsca pe socoteala sa. O altă carte greacă, apărută acolo, *Σεπτά ἐνός καὶ πεντήμοντα ὀπομνηματιστῶν*, e închinată lui Grigore Al. Ghica.

⁷ Pentru Ioan Calimah a mai tipărit două cărți grecești P. Mandakassi din Castoria (Iken, *Leukothea*, pp. 166-7).

⁸ V. capitolul despre cultura religioasă în a doua epocă.

clarară¹ foarte nemulțămiiți și dară vina decadenței învățăturilor moldovenești pe obiceiul ce aveau boierii străini de a-și lua copiii din școală, când părăsiau Moldova, pe părăsirea prematură a studiilor pentru a se îngrămădi la funcții și, în fine, pe concurența dascălilor particulari, cari prin «școale osebite» — învățămîntul privat de atunce — «sparg școala cea Domnească» și prin birfirile lor compromit reputația profesorilor ei. Credeau că ar fi bine să se suprimă aceste școli «de pre de laturi», chiar și acele de «pe la mănăstiri, ori pre la alte locuri», să se oprească «dascălii ce se află la casele boierești» de a primi elevi și să se fixeze un termen de șese ani pentru durata învățaturii.

Domnul se mulțami a crește venitul dascălului al treilea «de la școala cea grecească»² și a mări atribuțiile și însemnătatea marelui dascăl, pe atunci Nicola. El va numi de aici înaintea pe ceilalți doi profesori și va avea și dreptul de a examina știința dascălilor de pe la curțile boierești³.

Reorganisorul școlii Domnești de grecească din Iași, adevăratul întemeietor al Academiei, pe care-l imită și Alexandru Ipsilanti în actul său de orînduire a școlii bucureștene, de la Sf. Sava, fu Grigore Alexandru Ghica, iarăși un om de cultură, un principe îngrijit de desvoltarea civilizației și prosperității în țările pe care le administra.

În 1765, i se ceru a se crește venitul școlii din Iași cu acela destinat odinioară celei din Atos, care nu mai funcționa de cîtva timp. Nu numai că, prin privilegiul din 6 Iunie, această cerere fu îndeplinită, dar școala grecească dobîndi și «banii murelului», pe care-l plătiau preuții⁴. Cîteva luni mai târziu, Domnul dădea actul din Octombrie 1766, care reformă «învățămîntul superior» moldovenesc.

Clerul va suporta și de acum înaintea sarcina întreținerii

¹ Editorii documentului, cari l-au luat unul de la altul, dau celui al doilea titlul, neinteligibil la prima vedere, de «numitul și vestitul la învățatură Critica marele Caiși, iar a Bisericii cei mari ai Răsăritului». E «Marele-Cli-siarch» al acelei Biserici. Cît despre nume, ar putea fi și el greșit. Constantin Daponte trăia ca monachul Chesarie, și știm că el era, în adevăr, Marele-Eclesiarch al Bisericii constantinopolitane. V. mai sus, p. 445.

² Plata se făcea acum lunar.

³ Documentul e tipărit în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 71-4.

⁴ *Uricariul*, VII, p. 47 și urm.

școlii, plătind pentru aceasta patru lei noi pe an, la cele două termene știute¹. Venitul va fi administrat, nu de Mitropolitul singur, ca până acum, ci de o epitropie, din care el de drept va face parte. Epitropiile se vor întruni odată pe an pentru a se chibzui. Ei vor întrebuița prisosul ce se va constata pentru cumpărare de instrumente de fizică și procurarea cărților.

Vor fi școli la Galați, la Botoșani, trei altele la episcopiile respective, două-zeci și trei, numai pentru românește, în următoarele orașe, târguri și ținuturi: Suceava, Cîmpulung, Neamț, Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Vaslui, Fălciu, Greceni, Lăpușna, Chișinău, Orhei, Soroca, Cernăuți, Cîmpulungul rusesc, Doroho, Botoșani, Hirău, Cîrligătura, și în două locuri din județul Iașilor, afară de capitală. La școala Domnească, pe care Domnul o va numi, într'un act din a doua Domnie², «Academia», vor fi, cu lefuri fixe, un «dascăl mare a epistimurilor», un dascăl elinesc, un ipodascăl elinesc, un «dascăl ce învață carte grecească bisericească», un «dascăl latinesc» și unul romînesc sau «moldovenesc». Se vor mai plăti aice un bibliotecar, un psalt, un «ierochirica grecesc», și se vor ținea două-zeci de bursieri³.

Vom vedea că, în a doua Domnie a sa, Grigore Ghica își complectă măsura din 1766, reorganizînd acum și școala slovească. Ast-fel spera el să prefacă țara, care i se părea încă în 1765 «un teatron de sălbătăcie și deplină vîrvarie și ticăloșie⁴».

¹ Preuții meritoși și învățați nu vor plăti nimic mai mult Vistieriei.

² V. capitolul despre cultura în a treia perioadă,

³ Documentul în *Bis., ort.*, XV, p. 785 și urm.; *Uricariul*, XIV, p. 186 și urm.; *Urechia, Ist. școlilor*, I, pp. 32-3 și *Ist. Rom.*, I, pp. 257 și urm., 940 și urm.; *Măzăreanu*, pp. 206 și urm., 225 și urm. Cf. o carte de judecată din 1796 și confirmarea patriarhală din 1767 a actului, în Erbiceanu, *Cr. Greci*, pp. xiv-v, xv-vi. O vînzare de loc pentru școli, lângă Mitropolie, la 1767, în același, *Mîr. Mold.*, p. 33. Pentru cartea latinească în Moldova, care se reintroducea ast-fel, trebuie să mai amintim că, într'o scrisoare către un necunoscut, Iordachi Costachi Vistierul scrie cu litere grecești data și numele său: «Georgius Costachi Vistr.», «anno 1766, Aprilis 3»; *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XI/141.—«Ștal pisariu», de sigur mai mult pentru latinește, se întîmpină într'un document de la Matei Ghica, la 20 Maiu 1757; *Uricariul*, X, p. 60; Iorga, *Studii și documente*, I-II, tabla. E poate același cu secretariul lui Scarlat, fratele acestui Domn, care secretariu dădu lui Pray o listă a Voevozelor romîni; Pray, *Dissertationes*, pp. 170-1; cf. Wolf, *Beschreibung der Moldau*, I, pp. II, III, IV. Un dar al Domnului către școală (1766), *Rev. teol.*, IV, p. 401.

⁴ *Uricariul*, I, pp. 271-6; hrisovul pentru școala din Galați.

Școala elinească era pentru boieri, cea slovenească pentru diacii și preoții din Iași și din orașele mari. De ridicarea nivelului cultural al preoților se ocupă, dintre toți acești Domni iubitori de cultură, mai cu dinadinsul Constantin Mavrocordat. Dorința de a avea un cler vrednic, luminat și moral, o manifestă el încă fiind pe tronul Țerii-Românești. Sulzer ni spune că Domnul râdea de preoții din țară, pe cari ar fi dorit să-î vadă răspunzînd la întrebări de dogmă, precum răspund preoții altor confesiuni, și că dădea o așa de mare însemnătate bisericii, o frecvența și controla așa de des, încît ajunse a nu mai prețui după cuviință pe învățații străini¹.

În Moldova știm mai bine cum și-a manifestat aceleași intenții de cultură. Nu numai că a gonit pe călugării ce slujiau în biserici și tămîiau prea lung credincioasele mai tinere, dar *se apucă de capul preoților să-î învețe carte*, scrie un cronicar. Aduse din Țara-Românească acele cărți ce trebuiau pentru slujbă, pe românește, — porunci episcopilor să facă, precum făcuse dincolo de Milcov, tipografii în reședințele lor, pentru «cărți pe 'nțeles» și aduse ast-fel întemeierea unei efemere tipografii la Rădăuți, din care a ieșit o singură carte.[†] Preoții fără carte fură puși la bir cu țeranii și oamenii de rînd, inspectori de *cetanie* fură trimiși pentru a cerceta clerul mirean, și el îi alese printre «preoții învățați». Groaza cuprinse pe acei ce nu aveau această însușire. «La care nu putem scrie ce frică trăgeau bieții preoți, că să apucau la bătrînețe să învețe carte².»

Acestea toate în a doua Domnie. În cea de-a treia, el fixă ceasurile cîte trebuie să le petreacă preotul în biserică și puse pază de ciodohari la ușa lăcașurilor sfinte. Nu numai atîta, dar Vodă puse preoților «un preot ce-l avea Măria Sa învățat la carte grecească și românească, de se suia în anvon de li cetia după cum se cade a ști fiește-care preot orînduiala bisericeii și a botezului și a ispovedaniei». Numai după o cercetare prealabilă se mai numiau de aici înaintea preoții³.

De la această îngrijire deosebită pentru cultura preoților, de la această controlare, învățare și pregătire a lor nu era departe

¹ Partea inedită ; ms. din Bibl. Ac. Rom.

² Pp. 203-4 din cronica lui Ienachi Kogălniceanu.

³ *Ibid.*, p. 214.

până la ideea unui seminarium ca în Apus. Ea nu veni lui Constantin Mavrocordat. Numai în Moldova, după mai mult de jumătate de secol, o asemenea instituție de cultură fu întemeiată, supt înriurirea produsă de cultura bisericească a Ardelenilor. Până la seminariul din Socola al Mitropolitului Veniamin, clericii se formară în mănăstiri, pe la școlile din biserici, cum se făcea din vechime, când copiii veniți de voie sau luați cu de-a sila învățau carte mănăstirească și deveniau mai târziu «vlădici și egumeni și preoți și diaconi»¹.

Brîncoveanu, care nici el n'a făcut începutul în această privință², ajutase tineri a merge în străinătate pentru a-și termina studiile³. Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica urmară acest exemplu: știm aceasta pentru cel d'întăiu din *Genealogia Cantacuzinilor*⁴, iar pentru cel de al doilea dintr'o scrisoare a Domnului către Propaganda din Roma, datată din 1749 și prin care cere să poată trimite acolo la învățătură pe un tînăr anume Gheorghe Millo⁵, al cărui tată e un boier, catolic de religie⁶.

Venim acum la școlile din Țara-Românească și la dezvoltarea lor în perioada ce ne preocupă.

Aici exista, cum am văzut, ca și în Moldova, o «școală centrală» de grecește și alta de slavonește, întemeiată cea din urmă de multă vreme⁷; cealaltă fusese întemeiată de Șerban-Vodă, cu profesori de filosofie, de gramatică, de limbă⁸, reformată de Brîncoveanu, și i-am văzut dezvoltarea până la 1730.

Nicolae Mavrocordat se îngrijise de ele, mai ales de școala

¹ V. o scrisoare pentru un cas de luare a unui copil din Ardeal la o mănăstire moldovenească, în Iorga, *Doc. rom. din Arhivele Bistriței*, I, p. 55, n° 72.

² Căci încă de pe vremea lui Alexandru Lăpușeanu se trimiteau tineri în Ardeal pentru a învăța anume meșteșuguri. V. Hurmuzaki, XI, *Soc. Braș.*

³ V. mai sus, p. 42.

⁴ Pp. 139-40.

⁵ *Mille*. Pentru el și familia lui, v. capitolul despre poezii moldoveni din a doua jumătate a secolului.

⁶ Și tînărul face o cerere. Resumat de documente din Arhivele Propagandei, de d. A. D. Xenopol, în *Arch. soc. și literare din Iași*, V, pp. 550-1.

⁷ «De la început», scrie cronică cantacuzinească, cunoscută supt numele fraților Tunuslii; p. 81.

⁸ *Ibid.*

superioară. Fiul său avea un plan mai mare. În 1745, un misionar avu audiență la dînsul și auzi, pe lîngă întrebări despre Roma, Italia și restul Europei, pe lîngă protestări false de catolicism și dovezi de erudiție teologică și de un spirit elegant, și idei despre o școală înaltă ce ar fi să se întemeieze la București. Voiă Iesuiți ca să învețe pe cei doi copii mai mici ai săi și doi frați ai Societății sau doi misionari «pentru fundarea unui colegiu unde tinerii să poată învăța științele omenești și dumnezești, în limba latină și în cea [grecească] vulgară»¹. În anul următor, el discută iarăși asupra Colegiului cu episcopul catolic Anton Becich².

Școala nu avu nici odată ființă, și nu știm nici ce a făcut Constantin-Vodă pentru cele existente: cea grecească de la Sf. Sava și cea slovenească de la Sf. Gheorghe Vechiū. Ca întâiul Domn muntean care se interesează serios pentru școli, trebuie să pomenim deci, în starea de acum a cunoștințelor, pe Grigore Matei Ghica, al cărui rol în Moldova l-am văzut.

Printr'un act solemn, din 9 Maiu 1746, Grigore-Vodă declară că, «de vreme ce în pămîntul nostru vedem că de la o seamă de vreme toți feciorii de boeri s'aū răcit de către învățătură, la care mai înainte toată boerimea avea multă plecare, spre a-și da pe fiii lor ca să învețe și să se procopsească la carte elinească, iar acum, nu ne putem pricepe din ce pricină, s'aū lenevit atît părinții cit și feciorii lor a urmă acestei bunătate de folos și de podoaba neamului boieresc, încît aū rămas mai proști la învățătură decît alte trepte mai de jos», — el hotărăște că nici un fiu de boier nu va ajunge la Curte sau în dregătorie, «de nu se vor sili să meargă la învățătură și să învețe carte elinească cu tot temeul ei, pe deplin». Pentru a nu se putea obiecta nimic, «am întemeiat», continuă Domnul, «atîtea școale de limba elinească»³. Și știm ce leafă primiau cei doi dascăli

¹ Resumatul citat, pp. 549-50.

² *Ibid.*, p. 550. Pentru Iesuiții ce aduse el din Moldova, și *Ungrisches Magazin*, III, p. 91, nota I.

³ Și, mai departe, întărind tonul, el spune că neînvățatul «va fi lipsit de orinduala Curții și nu se va primi nici odinioară la treapta de cinste». Urechia, *Ist. Școalelor*, I, p. 14. Numele profesorilor greci din București la 1758, în *Rev. teol.*, III, p. 393 și *Serb. școl.*, pp. 352-4.

ai «Museului elenic» după recomandațiile ce se dau Mitropolitului Neofit¹.

Fiul lui Grigore-Vodă, Scarlat, fu acela care, precum tatăl său reformase școala grecească, se îngriji, la rîndul său, de cea slavonă de la Sfîntul Gheorghe, însărcinînd cu cercetarea și prefacerea ei pe Mitropolitul Filaret și pe Constantin Brîncoveanu Logofătul². Aici în curînd își începuseră activitatea de dascăl un vestit caligraf și redactor de documente din secolul al XVIII-lea, popa Floru sau Florea³.

Alte măsuri urmau, pentru binele amînduror instituțiilor. În 1761 egumenul și călugării fură scoși de la Sf. Sava, care rămase de acum înnainte, până la Alexandru Ipsilanti, în posesiunea neîmpărțită a școlii superioare⁴. În curînd venitul Glavaciocului și apoi, în 1765, al mănăstirii Dealului fură hărăzite școlilor⁵, care fură supuse în 1767 unui inspector⁶.

Școlile erau, mai bune de cît altă dată⁷, Domniii iubiau cultura, dar, în lipsă de ideale, literatura românească vegetă în tot acest period de mișcare culturală.

¹ Papadopulos Kerameus, IV, pp. 83-90 (75).

² *Ibid.*, p. 27 și nota.

³ V. mai sus, p. 421.

⁴ Urechia, o. c., I, pp. 27-8.

⁵ *Ibid.*, pp. 29-30.

⁶ *Ibid.*, pp. 33-4. Cf. Măzăreanu, p. 206. Unul dintre Domniii ce se ocupă de școale, Constantin Racoviță, dă un privilegiu și lui «Barbu tipograful», în 1754; Bibl. Ac. Rom., doc. XII/168.

⁷ În 1766 se învața latinește la București (*Rev. teol.*, IV, p. 180).

CAP. II.

Istoriografia în perioada a doua.

Înainte de a studia istoriografia română între anii 1730 și 1774, e bine să ne facem o idee despre operele ce s'au scris în grecește, la Curtea Domnilor fanarioți, în acest răstîmp.

Cel mai însemnat dintre istoricii cari, scriind grecește, au povestit, la o Curte românească, pentru Domni ai Moldovei sau ai Țerii-Românești, pentru un public de boieri romîni, mai mult evenimente petrecute pe pămîntul Țerilor noastre, e Constantin sau Chesarie Daponte. Un Grec care știa bine românește, care nu era lipsit de sentimente pentru poporul care-l adăposti o bună parte din viața sa, un Grec, care, afară de limba pe care o întrebuințează, ar putea fi socotit ca un Romîn.

Ca istoric, Daponte ni-a lăsat întăiū două opere care ating mai de aproape istoria noastră: *Efemeridele dace*, *Δακρυαὶ ἐφημερίδες* — și *Cronica*. Cele d'întăiū îmbrățișează istoria evenimentelor războinice dintre anii 1736-9¹; cea de a doua ni dă desfășurarea evenimentelor petrecute în lumea greacă sau grecisată, în împrejurimile Porții, în vecinătatea Domnilor, la hotare, de la 1648 la 1704².

Ele au fost redactate, de sigur, în timpurî deosebite. «Efemeridele» sînt *izvodirea* zilnică, din partea grămăticului domnesc, a faptelor ce se petreceau supt ochii săi sau îi ajungeau alt-fel la cunoștință, un ziar bogat și amănunțit al unei campanii care interesea foarte de aproape soarta Romînilor, a Domnilor străini

¹ S'au publicat de d. Legrand, în două volume, în 1880-8.

² S'a tipărit de D. Erbiceanu, în *Cron. greci*.

ce-î guvernau și a familiei Mavrocordaților, în slujba căreia a stat Daponte până la retragerea sa în mănăstire. *Cronica* e scrisă pe cînd Constantin era pașnicul călugăr Chesarie; ea trebuia să urmărească poate, în intenția autorului ei, suirea la putere și înălțarea la faimă a Mavrocordaților, și poate numai întîmplarea a oprit-o la anul 1704. Dacă presupunerea noastră e îndreptățită, ceia ce ar statornici o legătură strînsă între acest cronograf și *Efemeridele* care-l precedase, atunci am avea două fragmente, de proporții deosebite, din monumentul istoric pe care Daponte voia să-l înalțe sprijinitorilor săi Domnești. Constantin Mavrocordat ar fi căutat atunci să realizeze prin Daponte, în grecește, ceia ce-și propusese întăiu a face prin vre-un Iesuit cu frumoasa formă latină.

De *Efemeride* ne vom ocupa mai puțin. E un jurnal, în formă de carte, o culegere de *novelle* despre războiul dintre Turci, de o parte, și Ruși și Nemți, de alta. Ast-fel de opere n'au tendințe pronunțate, nu sînt însuflețite de un spirit caracterizat; ele nu se resumă și nu se analizează. Cu *Cronica* însă e altceva.

Pentru a o scrie într'o formă scurtă, rezervată, de analist, Daponte n'a întrebuițat numai amintirile sale ci, pentru timpul cînd nu putea să le aibă, spusele altora. Va fi avut, cred, ziare de-ale Grecilor din Constantinopol, însemnări cum obișnuiau să ție, notițe de familie și politice, precum sînt acele ce ni-au rămas de la Ioan Cariofil¹, un dușman însă al «ateului» de *terziman*. Pentru lucrurile ce ne priviau, grămăticul lui Constantin și Ioan Mavrocordat a avut cronici de țară, din care a cunoscut cu siguranță și a întrebuițat patru.

Trei sînt letopisește moldovenești: Nicolae Costin, Neculce și Mustea. De la cel d'întăiu iea, de exemplu, la expunerea omorului Capugibașei de către Constantin Duca, lauda ucisului și lupta lui cu ucigașul, Moise Serdarul; de la cel de-al doilea, la aceeași împrejurare, titlul Turcului și prinderea lui Balgi-bași² său, aiurea, silințele lui Mihaï Racoviță, ajuns Domn, contra predecesorului său, același Constantin Duca; de la amîndoi sînt împrumutate cele mai multe știri despre înălțarea în Domnie

¹ Publicate de Cr. I. Zerlentiș și traduse, în partea ce ne privește, de d. C. Erbiceanu. V. și mai sus, pp. 49-50.

² P. 53.

a lui Mihaï-Vodă¹. De la Mustea trebuie să fi luat scriitorul grec mențiunea sumei pentru care se pîrîră Șerban Cantacuzino și bătrînul Duca pe timpul campaniei de la Viena².

A avut la dispoziție și o cronică munteană, în fine: a lui Constantin Căpitanul, de unde să văd a fi împrumutate informațiile despre actele de război ale Cantacuzinului după întoarcerea lui din Moldova și despre prinderea lui Duca de către Poloni.

În locurile risipite, în care se ocupă de istoria noastră, Daponte dă însă de multe ori amănunte pe care nu le mai întilnim nicăiri și care au un deosebit interes, unele dintre ele. Ast-fel, numai de la dînsul aflăm refugiul unui Vizir la Șerban-Vodă³, unele detalii despre prezența lui Alexandru Mavrocordat la București cu prilejul nunții Domnișii Stanca⁴, nunta Ruxandei Mavrocordat cu Matei beizadea, fiul lui Grigorașcu-Vodă Ghica⁵, sprijinul acordat de Brîncoveanu unui cleric grec⁶, cauza mărurită a venirii Capugi-bașei supt Constantin Duca⁷, unele lucruri nouă despre relațiile dintre Vizirul Daltaban și frații Cantemirești⁸, una din cauzele călătoriei silite a Brîncoveanului la Adrianopol, în 1703⁹; ceva despre relațiile lui atunci cu unii meghistani din Constantinopol, numărul boierilor ce venira la Poartă pentru a cere ca Domn pe Mihaï Racoviță¹⁰, stăruințele acestuia, contra lui Duca, pe lîngă Ienicer-Aga¹¹.

Cît despre «Catalogul istoric», e ultima operă de istorie a autorului ei¹². E o lucrare fără un plan bine alcătuit, un castih de amintiri mai mult, despre persoanele care jucară un rol în lumea religioasă sau literară a Grecilor, notițe biografice,

¹ P. 63.

² P. 32.

³ *Ibid.*

⁴ P. 45.

⁵ P. 46.

⁶ P. 48.

⁷ Pentru a reclama o datorie de o sută opt-zeci de pungî, rămasă de la tatăl acestuia; p. 53.

⁸ Pp. 57-8; v. mai sus, în aceste studii, cap. Cantemir.

⁹ Stăruințele pentru Doamia munteană ale unui negustor bogat din Chi-provacii: un Κομπολιτζάνος; p. 58.

¹⁰ Pp. 61-2.

¹¹ P. 63.

¹² S'a tipărit de Sathas și de d. Erbiceanu, în *Cron. greci.*

însemnări de manuscrise, note bibliografice, documente originale, fragmente din tipărituri rare, așezate după rolul ce l-au jucat în lume personagiile de care se vorbește. Daponte văzuse multe, auzise multe, cetise multe; îi părea rău ca multe cunoștinți adunate ast-fel în mintea sa asupra epocii în care trăia să se piardă, și, la bătrîneță, luînd încă odată condeiul de scriitor, — el răsturnă coșul înaintea sa ¹. X 2576

Iată acum un al doilea scriitor neo-grec, din aceeași epocă și de la aceeași luminată Curte mavrocordătească. E Moreotul Petru Depasta.

El se numește singur doftorul, «*ιατροφιλόσοφος*», și aș vedea în el unul din cei doi medici din Padova, cari se găsiau, după o relație de misionar, la 1745, în suita lui Constantin Mavrocordat ². Că a învățat în Italia se vede din opera lui: alături de o citație din Plutarh, găsim mențiunea teoriei lui Vico despre ritmul evenimentelor istoriei universale, teorie ce pe vremea lui fusese pusă în circulație de marele cugetător ³. Tot din această lucrare aflăm că el a fost marturul ocular al celor mai multe din vicisitudinile patronului său timp de două-zeci de ani. A stat la Curtea lui, i-a împărțit binele, i-a primit ospitalitatea și darurile și, apoi, cînd nenorocirea se abătuse pentru mulți ani asupra lui Constantin-Vodă, răpindu-i tronul, averea, și chiar libertatea, el suferi împreună cu stăpînul. Îl întovărăși în drumul de mazăl din 1749, începutul lungilor năcazuri ⁴, dar rămase la Constantinopol, pe cînd Mavrocordat fu surgunit la Lemnos ⁵. Împreună cu ceilalți clienți ai Casei persecutate, suferi insulte, prigoniri, întemnițări din partea aprigilor creditori ai mazălului ⁶. Scăpînd, merse să vadă pe exilatul din Lemnos, dar nu stătu multă vreme lîngă dînsul, ci se întoarse în Constantinopol, unde

¹ V. și locul în care Daponte-și justifică titlul prin digresiile sale perpetue și anexele documentare; ed. Erbiceanu, p. 161.

² Xenopol, resumate de documente din Archiva Propagandei, în *Arch. soc. št. și literare din Iași*, V, pp. 549-50. Din Veneția, Corfù, Polonia, Constantin-Vodă avea și secretari, medici, pictori; *ibid.*, p. 549.

³ V. pp. 296, 302 și 334-5 din ed. dată de d. Erbiceanu, în *Cron. greci.*

⁴ Scrie: «am mers la Constantinopol»; p. 340.

⁵ P. 321.

⁶ *Ibid.*

așteptă până la 1756 vremile bune ale sprijinitorului său. Acesta fu numit atunci în Țara-Românească, dar pierdu tronul iarăși, după doi ani, și veni la Țarigrad pentru a fi iarăși aruncat la închisoare. Depasta rămase data aceasta, după cât se pare, în București, unde se întoarse vechiul său stăpîn în 1761¹.

Pe atunci își scrisese opusculul de laude. Despre viața sa ulterioară nu mai știm nimic. Încă odată el stătu în București, cu toată mazilia patronului. Apucă războiul cu Rușii, prinderea Domnului muntean de atunci, Grigore Alexandru Ghica, care doria și el poate un cronicar², și muri pe timpul ocupației rusești, spre sfîrșitul anului 1770. Cunoscutul și colegul la Curte al lui C. Daponte fu îngropat la Mitropolia din București³.

Cronica lui e mai mult un discurs de laude, o voroavă encomiastică. În «Constantin-Vodă sau scrisoarea faptelor vrednice de pomenire întîmplate în Dacia supt Constantin Mavrocordat», nu găsim un ziar precis, o cronică limpede, bogată, bine orînduită, ci unele fapte principale, de cele mai multe ori fără nici un fel de cronologie, sămănată într'o fraseologie elinească foarte savantă, care, de și ilegibilă, face cea mai mare onoare învățatului scriitor care a pus-o pe hîrtie. Faptele expuse ast-fel, atinse mai degrabă decît povestite, sînt culese din experiența personală a Curteanului și intimului, dar și din *izvoade* manuscrise, din «ziare»⁴.

De la început, Depasta se apără, în Introducere, de bănuiala de linguşire, și linguşire în adevăratul înțeles al cuvîntului nu se întîmpină în cărticica lui. Dar, firește, scrisă pentru a înălța numele lui Constantin-Vodă, ea e foarte parțială pentru acesta. Se începe cu lauda familiei, se arată planul ce avuse Nicolae-Vodă de a numi pe fiul său în Moldova, alegerea lui în Țara-Ro-

¹ Pp. 330-5.

² V. mai sus, p. 452 și urm.

³ Erbiceanu, *Cron. grecă*, pp. LXX-II; *Bis. ort.*, XIV, p. 65 și urm. — El însă poate un fiu, căci în 1783 întîlnim pe un Depasti Vel Spătar — *Arch. rom.*, I, p. 183; Iorga, *Documente și studii*, I-II —, care pare să fie același cu «Dracache Depaste Vel Vornic», tot în Moldova, la 1793 — Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 837 —, a cărui soție: «Ecatarina soția Logofătului Dracachi Dăpasti», e menționată într'un Document; *Uricariul*, VI, p. 254.

⁴ Συνειλεκτος μὲν αὖτη ἐξ ἀνεκδότων ἐφημερίδων ἐκτε ιδίας αὐτοφίας.

mănească la 1730, pierderea tronului, abia căpătat, prin revolta din Constantinopol, înlocuirea prin Mihai Racoviță, restabilirea, schimbul cu Grigore Ghica, prin care trecu în Moldova. Se ajunge apoi la a treia Domnie munteană și la greutățile ei, la noua Domnie moldovenească după război, la a patra stăpânire din București, la schimbarea din nou în Scaunul din Iași, la lungul exil plin de prigoniri și suferințe. De aici Depasta-și urmărește Domnul în ocîrmuirea din Țara-Românească la 1757, în al doilea exil la Constantinopol, și-l lasă numai după ultima restabilire, tot la Munteni.

În cursul povestirii, Depasta nu uită să noteze toate acțiunile de binefăcător, de răspîditor de lumină, de «erou» războinic chiar — Constantin-Vodă era un mic omuleț încrucișat, care n'avea nici cea mai mică dispoziție pentru meșteșugul armelor¹ — ale lui Mavrocordat. Îl vedem, din povestirea panegiristului, luptînd ca un «geniu eroic» contra Nemților, cari-î furară în adevăr Mitropolitul și boierii, dar pierdură pe generalul lor ucis în luptă de viteazul Voevod; aflăm de la același laudător școlile ce a făcut Domnul în București, în Iași, în orașele de provincie ale Moldovei, normele judecătorești ce a introdus în această din urmă țară, pacificarea ei, curățirea ei de Turci, și mai târziu de Lazii negustori, dărnicia lui față de oamenii învățați și de orî-ce oaspeți, acțiunile săvîrșite spre binele țeranilor², silințele pentru cultură, prin care făcu «din țara Geților o icoană a Helladei»³, si-

¹ V. citația din Neculce, mai sus, p. 268. Cf. Sulzer, partea inedită: «Alle drei [fiii lui Nicolae-Vodă] schielten mit den Augen, am Meisten aber Constantin, der zweitgebohrne; nebstdem sollen auch die zwey Klügern demungeachtet, gleichwie ihr Vater selbst, so etwas in sich gehabt haben was man in Oestreich ein Schuss, anderwärts einen Wurm oder Überschnappt zu nennen pflegt». Copia din Bibl. Ac. Rom.

² Cunoscuta reformă. Sulzer ni spune, în partea inedită, că el da totdeauna dreptate țeranilor împotriva boierilor. Cînd un boier reclamă cincizeci de lei unui țeran și trebuia să i se satisfacă cererea, el impunea cîștigătorului o cheltuială de judecată de o sută de lei față de Marele-Armaș. «Sein Bescheid war dass, wenn sie auf einmal dem armen Bauern etwas weniges unrechtmässig bezahlen müssten, so wäre er doch gewiss dass sie zu andern Zeiten demselben hundertmal Unrecht gethan und sich deshalb über eine so kleine Vergütung nicht zu beschweren hätten». Copia de la Bibl. Ac. Rom.

³ P. 319.

nodul adunat pentru reforma clerului¹, facerea de pieți în București, etc.

În măsura în care e lăudat Constantin, în aceeași se critică purtarea rivalilor și înlocuitorilor lui, dar și critica are măsura pe care o are la acest om distins lauda. El pretinde că Mihaï Racoviță a refuzat să dea pe fata sa lui Mavrocordat², și că totuși acesta stăruie pentru liberarea omului care-l jignise, și consimți mai pe urmă să încheie altă legătură de familie cu dînsul³. Grigore Ghica, «ademenit» de dușmani, face ca Mavrocordat să fie scos din Domnia, mai rentabilă, a Țerii-Românești, și totuși acesta-l vizitează la hotare⁴, după care urmează totuși nouă intrigă ale aceluiași Ghica⁵. În fine, Scarlat Ghica, noul Domn din 1758, primește în adevăr laude pentru blîndeța sa, dar se adaogă că blîndeța nu era poate decît prostie și lene, că el a putut fi bănuie de lăcomie și că a lăsat un foarte rău nume după dînsul⁶.

S'ar putea, — judecînd după titlu, care poartă : Veneția, atunci cînd lucrarea a fost scrisă probabil în Țara-Românească, — s'ar putea ca lucrarea să fi fost tipărită. La Museu se află o traducere latină a ei⁷, și, dacă Depasta n'ar fi fost un greco-venețian, s'ar putea bănuie că traducerea a fost făcută de Iesuitul ardelean chemat de Mavrocordat pentru a scrie «cronica țerii»⁸.

Manuscriptul latin are și o nouă prefață către «cetitorul iubitor de Greci.» În ea, după ce se observă existența de cronici

¹ P. 320.

² Pe cînd Neculce afirmă că Nicolae-Vodă a stricat logodna fiului său îndușmănîndu-se cu Racoviță; pp. 370-1. Se știe că pe urmă Constantin a luat pe Ecaterina Roset, fiica lui Constantin Roset; același, pp. 370-2. Sulzer—*l. c.*—greșește cînd spune că era sora «desjenigen Russetti, welcher in Kronstadt katholisch geworden und seine Neigung gegen die Deutschen nicht weniger als andere von seinen Anverwandten zu seinem Nachtheile an den Tag gesetzt». V. p. 198.

³ Ioniță Racoviță a luat, ni spune Sulzer, *l. c.*, pe fata lui Constantin. Cf. Depasta, p. 308. O chema Smaranda; Ien. Kogălniceanu, p. 218.

⁴ P. 307. Confirmată visita prin Neculce, p. 373.

⁵ P. 308.

⁶ Pp. 332-4.

⁷ V. și Erbiceanu, *Cron. greci*, p. LXXII. Ms. are No. 30.

⁸ V. mai sus, p. 447.

în «limba barbară a poporului românesc»¹, se insistă asupra lipsei de biografii, scrise în latinește sau grecește ale Domnilor greci ai «Daciei». Vin apoi, după ce se termină lucrarea toată, un *Elenchus* și un *Parallelum*. În acesta din urmă se arată virtuțile principilor contemporani: Mihai Racoviță, bătrînul iubitor de țară, maiestrosul, cavalerescul Grigore Ghica, Matei-Vodă prudent în tinereța sa, blîndul Scarlat Ghica, cumintele Ioan Calimah și chiar Constantin Racoviță. Natural însă, că toate aceste însușiri le întrunește fenomenalul patron, Constantin Mavrocordat.

Tot din îndemnul lui Constantin Mavrocordat s'a scris, sau poate s'a tradus numai în grecește: «din limba românească în limba noastră obișnuită», de Lazăr Scriba din Trapezunt, în Ianuar 1734, la Iași, o «Istorie pe scurt, paralelă a Domnilor Munteniei și Moldovei».

Cărticica, păstrată într'un îngrijit manuscript, începe de la colonizare și merge până la schimbarea de Scaun între veriți Constantin-Vodă și Grigore Ghica, după care vin table de tot felul.

La început se găsesc elemente nouă și interesante: întrebuintarea pentru lămurirea Domniei lui Mircea a lui Sagredo și Seadeddin. De la o bucată de vreme e o simplă prescurtare din Constantin Căpitanul și Mustea. Istoria munteană începe iar a fi de folos de la Constantin Brîncoveanu, care «a făcut și unele lucruri bune, dar le-a înnegrît cu acele multe rele», iar cea moldovenească e nouă de la Nicolae Mavrocordat înainte. Dacă se ieia apărarea lui Racoviță contra conspiratorilor «cu fumuri la cap», se laudă toți Mavrocordații: și Nicolae, și Ioan, regretat de țară, și, mai ales, doritul Constantin-Vodă, căruia i se înseamnă cu cea mai mare îngrijire ziua nașterii: 1711, 21 Februar, «la trei ceasuri și jumătate din noapte»².

A treia cronică grecească din această epocă e scrisă în versuri, în felul și, probabil, după modelul, stihurilor lungi, adormitoare,

¹ «Etsi vetustiorum principum, qui gentilitia a Valachorum stirpe proderunt, barbarico gentis dialecto, vel remotiori ab evo ductam et ad nostra usque tempora digestam historiam, que manuscripta tantum et nondum edita passim occurrunt.»

² Ms 195 de la Museu.

anoste ale lui Stavrinós, cîntărețul prosaic al lui Mihaï Viteazul, și lui Matei al Mirelor, istoricul Țerii-Românești la începutul secolului al XVII-lea. Propriu vorbind, nici nu e o cronică, ci mai mult o *tragodie*, o prolixă tînguire pentru moartea «viteazului și marelui Stavarachi».

Eroul e un personajiu foarte bine cunoscut, de și într'un sens foarte rău. Stavarachi era numele tatălui său, Stavarachi «cel bătrîn», și el un om influent¹; pe dînsul îl chema Iordachi. Era ginerele lui Manolachi Spătarul², care l-a exilat une ori în neînțelegerile lor de familie³, fiind-că, ne lămurește un contemporan⁴, «Stavarachi se mîncea cu socru-său Manoli Spătarul». Îi mai cunoaștem un frate, Ienăcachi Căminarul⁵. Daponte ni spune⁶, că era fiu de medic vestit, că-i plăcea să citească cărțile și că dădea bani ca ele să se tipărească⁷.

Viața politică a principatelor concentrîndu-se tot mai mult la Constantinopol, boierii de țară fiind, pe de altă parte, împiedecați de a se duce la Poartă, ca în alte timpuri, pentru a-și face ascultate plîngerile și dorințele⁸, — mai puternici decît boierii cei mai puternici, mai puternici decît Domniî chiar ajunseră capucehaielele. Se formară pentru cîștig clice grecești, compuse mai mult din membrii aceleiași familii, care dispunea după plac de soarta țerilor noastre. Cei ce le compunea nu căuta onoruri sau reputație: se mulțămia cu un titlu de boierie care nu era printre cele mai răsunătoare. Dar Spătarul sau Hatmanul, care nu se vedea decît rare ori la Iași sau la București, stăpînia din Țarigrad, unde-și țesuse dibacea pînză, toată politica românească.

Cei d'întăiu stăpîni de Domni de acest fel fură Cupăreștii, cari cu timpul se așezară în țară, luară dregătorii, se însurară cu pămîntence și lăsară altora Țarigradul. Atunci în locul lor ve-

¹ Ienachi Kogălniceanu, p. 208.

² *Ibid.*, p. 221.

³ *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Bucium*, p. 140. Dacă, precum se pare, Manolachi Spătarul și primul capucehaie muntean Manolachi Gealepul sînt aceiași persoană.

⁴ Ienachi Kogălniceanu, p. 231.

⁵ *Ibid.*, p. 222. Cf., pentru rudele lui Stavarachi, și Ioniță Canta, pp. 186-7.

⁶ Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. 191-6.

⁷ Ar fi tipărit la Lipsca o teologie în două volume.

⁸ V. Neculce, p. 379: «boierii la Poartă nu vor să meargă, — că nu-î lasă Domniî».

niră Ipsilănteștii, cari jucară, cu mai puțină strălucire, același rol, până lauciderea lui Manolachi Chiurci-bașa¹. Locul lor îl luă Stavarachi, cu ai săi.

Era, în special, omul fiilor lui Mihaï Racoviță, cari erau, la rîndul lor, oamenii săi; ca rival, avea pe Hatmanul Mihalopol, un dominator mult mai slab însă, — patronul și sluga fiilor lui Grigore Ghica². Soarta Domnilor rezulta din luptele lor, și s'au văzut casuri cînd schimbări se făcură «ca să nu se stingă și capuchehaielele»³.

În Moldova, ca și în Țara-Românească, Constantin Racoviță fu la ordinele lui, și vedem, în cea din urmă țară, o partidă de boieri care-l ascultă și-l ajută⁴. Ștefan Racoviță făcu ceia ce-i spuse «vestitul» Stavarachi⁵. După sfatul lui, care-i procurase fermanul necesar, ucise el pe boierul Ștefanachi și pe Iordachi Băjescu, la 26 April 1764⁶ și ordonă îndată o nouă arestare de boieri⁷.

Până și bătrînul dragoman Ienachi Calimah, ajungînd Domn, trebui să recurgă la serviciile lui, care «zic că era al doilea Domn»⁸ și luă asupra-și un timp represintația amînduror principatelor. Venind în Iași ca un stăpîn, el exasperă mulțimea care veni la Curte «să vadă pe cine are Domn»⁹. Succesorul celui de al doilea Calimah, Grigore Al. Ghica, fu numit iarăși prin influența lui Stavarachi.

Viața lui se mîntuie cum se mîntuie de obicei viețile puter-nicilor din Orientul musulman. Un alt Grec, în fruntea altei familii numeroase și inteligente, Nicolachi Suțu, îi aduse căderea.

¹ V. mai sus, p. 216.

² V. Ienachi Kogălniceanu, p. 225.

³ *Ibid.*

⁴ Îl cere să fie capuchehaie în 1755; *Gen. Cant.*, p. 140; cf. Kogălniceanu, p. 218.

⁵ Calificativul e al lui Kogălniceanu. p. 225.

⁶ *Gen. Cant.*, l. c.; însemnările dascălului Radu Zugravul, în Kogălniceanu, *Colecțiune de modeluri de pictură religioasă*, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I, p. 33 și urm.

⁷ *Gen. Cant.*, l. c.

⁸ Kogălniceanu, pp. 233, 236.

⁹ *Ibid.*, p. 237. Și supt Constantin Racoviță boierii voise să-l prindă; *Canta*, pp. 186-7.

Domnul lui Stavarachi se prăbuși și, împreună cu dînsul, — acesta însă pentru totdeauna, Spătarul mai mare decît Domnii. Sulta-nul ordonă execuția lui la 28 August 1765, casa-î fu confiscată și clienții —, prietenii prosperității lui, — îl uitară ¹.

Nu toți însă. Și unul dintre puținii cari nu uitară se încumetă să-î cînte mărirea și să-î cînte moartea. «Andragăthiile» lui Stavarachi figurează la sfîrșitul edițiilor din secolul al XVIII-lea ale lui Stavrinov și Matei al Mirelor. Ele sînt o perpetuă laudă, în stil rău, în formă inferioară, a puternicului care murise. Ici și colo se pot culege și oare-care amănunte nouă, dar numărul lor e foarte mic. Însemnătatea poemului nu e în raport cu întinderea lui și talentul autorului necunoscut nu era la înălțimea recunoștinții lui. X 26/11

Aceasta e istoriografia greacă din a doua perioadă, puțină și săracă, operă a unor cărturari a căror știință și înălțime de vederi nu se apropiau de ale lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul și Dosoftei său Hrisant Notara. Contrastul e și mai mare cînd trece cineva de la generația de istorici romîni a lui Constantin Căpitanul, Radu Popescu, a lui Constantin Cantacuzino, a Costineștilor, a lui Neculce și Dimitrie Cantemir, numele cele mai mari din toată literatura românească de pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, la epigonii palizi, cari sînt în Moldova Ienachi Kogălniceanu și Canta, în Țara-Românească continuatorii anonimi ai vechilor cronici mari, și chiar Mihai Cantacuzino și Ienăchiță Văcărescu, scriitori de tranziție, aceștia din urmă.

Dar, înainte de a ajunge la aceștia mai avem o operă de oare-care întindere și însemnătate, care se leagă de tradiția compilatorilor și continuatorilor în stil mare: opera lui Alexandru Amiras.

Până acum se știa asupra lui numai cît se poate culege din cronica sa, amănuntele pe care le vom vedea îndată. Ce făcuse Ușerul Amiras înainte de Domnia lui Grigore Matei Ghica, pentru care deveni compilator și cronicar, nu se cunoștea. Pu-

¹ Ienachi Kogălniceanu, p. 254; *Gen. Cant.*, p. 140; Hurmuzaki, *Fragmente*, V, pp. 231-2.

tem spune astăzi ceva despre începuturile carierii sale. Vorbind cu Trimisul suedes Hyltéen în primăvara anului 1713, Nicolae Mavrocordat îi afirmă «că în tot timpul turburărilor din Bender» — prinderea regelui în luna lui Februar precedentă¹ — «dragomanul Măriei sale suedese, secretariul de cancelarie Amira, a fost în înțelegere și corespondență cu dușmanii învierșunați ai Măriei Sale, mai ales cu Hanul Tatarilor, și că, în dauna Măriei Sale, li-a destăinuit tot ce a crezut bine de știut pentru dînșii». Și Hyltéen, raportînd această pîră, adaugă de la dînsul: «Cit poate cineva pune temeiū pe declarațiile principelui, Dumnezeū știe, și Măria Ta chiar trebuie să le fi judecînd mai bine»².

Despre această petrecere a lui Amiras s'ar putea găsi, cred, ceva și în povestirea despre soarta lui Carol al XII-lea în exil, povestire dată în 1712 de Clucerul Afenduli, capuchehaiua lui Brîncoveanu, care-și scrie opera în grecește³.

Supt Nicolae Mavrocordat, care avea pentru dînsul ast-fel de sentimente, Amiras nu va fi găsit ocupație în Moldova, după ce lăasă serviciul suedes: cel mai tîrziu, pe la sfîrșitul anului 1714, cînd regele părăsi teritoriul otoman. Pe vremea lui Mihaï Racoviță însă, el era acum stabilit la Curtea moldovenească, unde împlinia sarcina, nu tocmai însemnată, de Mare-Ușer, fiind om știutor de limbă orientale, pentru care lucru-l și luase fără îndoială Carol al XII-lea⁴. El însuși se pomenește în cronică la anul 1716 printre boierii țerii. Venind pe urmă, pentru expedițiile de la munte, stoluri dese de Tatarî, peste voia Domnului, — ni se spune că «se ostenia Alexandru Ușerul să-i întoarcă, și nimică n'au isprăvit»⁵. El traduse de bună samă actul prin care mîrzacii din fruntea cetelor se îndatoriră a nu prăda,

¹ Voltaire, *Charles XII*, p. 326.

² Hurmuzaki, IX¹, p. 506. Amiras înseamnă *emir*. Numele nu e rar la Grecii din acest timp. Am întîlnit pe «Magolesi Minas Amira» și «Cesressli Kivork Amira» în 1787, pe «Giovanni Amiro» în 1792, pe «Basilio Amira» la 1808; Bibl. Ac. Rom., doc. necatalogate.

³ Papadopulos Kerameus, IV, pp. 114-5 (129). Afenduli serviși pe Nicolae Mavrocordat. Era din Terapia, «nepot al lui Anton grămăticul (*Épistolairé grec*, p. 39). E pomenit și în *Cond. Vistieriei*.

⁴ Asupra șederii acestui principe în Bender, v. și articolul, publicat în *Historisk Tidskrift*, 1900, de d. Th. Westrin, despre «creditorii orientali ai lui Carol».

⁵ P. 130. Meațiunea între boierii la p. 126.

și de aceia ni-l și dă în scrierea sa¹, și după sfatul lui îmbracă Domnul pe unul din ei cu caftan, puindu-l în fruntea contingentului². Ușerul Alexandru știa și limbile europene, și de aceia Racoviță îi dădu sarcina de a conduce prin țară, ca mehmendar, pe ambasadorul polon Bekerski³. El nu merse cu oastea la mănăstirea Mira, dar e singurul dintre cronicari destul de bine informat pentru a ști scopul pentru care a fost întreprinsă expediția din Ardeal, ce trebuia să sprijine silințele Ungurului revoltat Bercsényi și ale lui Regeb-Pașa, veniți pe aiurea în provincie⁴. Ca și lui Chiparisa, alt Curtean, inițiat în oare-care afaceri politice și el, Amiras a avut supt ochi scrisoarea, prinsă de dușmani, a Bistrițenilor către generalul din Sibiiu⁵. Dar n'a participat nici la această campanie, căci o povestește numai după «zisele» altora⁶.

La întoarcerea de la Bistrița, în 1717 încă, Vodă făcu pe Amiras Căminar și-l întrebuiță în cursul iernii pentru împăcarea tulburărilor produse de Ungurii lui Esterhazy, ce iernară în Iași și se arătară «oameni răi»⁷. Cîtva timp mai târziu, — Amiras era pentru Racoviță ceia ce Axintie Uricariul fusese pentru Nicolae Mavrocordat —, Căminarul fu numit mehmendar al unui nou sol polon, Popiel, care, supărîndu-se de puțina cinste ce i se făcuse, fu alinat de călăuzul său «cu multe vorbe dulci și cu plecăciuni»⁸. În Iași i se făcu, pentru a-l mulțami, un alaiu nepomenit de frumos, și până la Galați solul avu iarăși lingă din-sul pe «Alexandru Căminarul», care primi «cărți de mulțămită de la sol». Fiind ciună la întorsul lui Popiel, Amiras nu mai căpătă alte certificate polone, căci Trimisul polon fu întovărașit numai de *conaccii*.

Supt Grigore Ghica el ajunsese Mare-Sulger, dar nu mai ocupa această funcție, ci trăia ca mazil, cînd Domnia fu reînnoită. Atunci

¹ P. 131.

² *Ibid.*

³ P. 133: «Alexandru Amiras, Vel Ușer».

⁴ P. 133.

⁵ P. 134.

⁶ «Ungurii de prin prejur — cum zic, mojcime»; p. 135. «Alții zic că au fost oaste trimeasă de generalul de Brașov»; *ibid.* Dar știe ce a zis Esterhazy Domnului; *ibid.*

⁷ P. 135.

⁸ P. 139.

el traduse firmanul de *mucarer*, pe care-l ceti Sandu Sturdza, Marele-Vistier¹ și care fu reprodus în cronică lui, ca și scrisoarea Vizirului către Domnul confirmat în stăpînire. Cînd Tatarii Nogaî se supuseră lui Ghica în chestia hotarelor, la 1729, zapisele lor fură prefăcute pe românește de Amiras. El era acum «Alexandru Postelnicul», și fu unul din delegații moldoveni pentru delimitare, cellalt fiind un boier foarte influent, Ienachi Logofătul Ipsilanti, tatăl lui Alexandru-Vodă². El se opri cu povestirea pe la 1730, oprit, s'ar crede, de moarte de a o duce mai departe decît atîta. De oare ce compilația sa e însă în legătură cu cronică lui Neculce, trebuie să admitem că el a trăit mai mult decît acesta, că a scris cronică pînă la sfîrșitul Domniei lui Ghica, dar că manuscriptul găsit de Ienachi Kogălniceanu și transmis nouă de acesta era defectuos la urmă³.

Cronica pare să fi fost scrisă în întregime supț această Domnie d'întăiu a lui Grigore Ghica, și anume din îndemnul lui Vodă. În adevăr, ea urmărește de aproape, ca o cronică oficială, persoana Voevodului, se ferește a exprima altă judecată decît una lăudătoare asupra actelor acestuia și începe prin a reproduce pagini întregi din povestirea munteană a lui Constantin Căpitanul, tot ceia ce se spune în el despre bunul și străbunul lui Grigore, Gheorghe-Vodă Ghica și fiul lui, Grigorașco.

Domniile lui Mihaî Racovița a treia oară și a lui Grigore Ghica, ce formează partea imbielșugată, interesantă și folositoare a leatopisețului ghiculesc, sînt precedate de o compilație, ale căreia elemente și a căreia importanță trebuie să le fixăm.

S'ar părea din capul locului că noua compilație reproduce numai pe a lui Mustea⁴, comițîndu-se confuzii în reproducere⁵, dar această iluzie dispăre îndată. Chiar din al doilea capitol — compilația începe — ca toate celelalte, — de la 1661, acel con-

¹ «Sandul Sturdza Vel-Vistier aŭ cetit tîlcuirea fermanului scos pe moldovenie de Alexandru biv Vel Sulger»; p. 170.

² P. 176. Actele de la p. 174 înainte. Cf. *Arch. rom.* II, p. 206.

³ Începutul Domniei lui Ghica trebuie să fi fost scris înainte de 1740, căci se spune la p. 156 că Alexandru Ghica e dragoman.

⁴ Cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 441.

⁵ Ast-fel la Dabija-Vodă se contopesc cele două expediții în Ungaria și se denaturează împăcarea Domnului cu Turcii.

sacrat primei ocîrmuirii a lui Duca-Vodă, găsim unele lucruri: numele Vizirului și Hanului, de exemplu, — care s'ar căuta în zădar la Mustea. Pe cînd la acesta nu se exprima nici o judecată aspră asupra Domniei a doua a Ducăi și se treceau supt tăcere cauzele răscoalei contra lui, — în Amiras Domnul e caracterizat ca un om «rău și cumplit, prea vrăjmaș și plin de toată răutatea», și pentru răscoala Hincului se dă cea mai largă, mai amănunțită și mai precisă din toate povestirile ce avem asupra acestui eveniment. Se înseamnă printre șefi, ca în Nicolae Costin, și Constantin Clucerul; se pune locul unde-și așezaseră tabăra revoltații cari asediau Curtea¹, se menționează deputația de doisprezece, care comunică lui Duca porunca să plece, măsurile luate de Domn, după această înștiințare, negocierile lui cu «bătrîni». Se dă numele Serascherului², care se puse în fruntea trupelor de represiune, se înșiră silințele făcute de țara nemulțămîtită pentru a scăpa de Domnul gonit — strigară toți, înaintea Turcilor, de trei ori «că nu ni trebuie». Numai aici se notează soarta celor două căpetenii, Hincul și Durac, dintre cari cel d'întăiu se lăsă ispitit de făgăduielile lui Vodă. Dacă afaacerile de război ce vin pe urmă sînt expuse foarte pe scurt, și aici și la schimbarea Domnului se dau amănunte nouă. Ele sînt căpătate însă, nu dintr'o veche cronică contemporană, ci din una mai nouă, care se îndrepta în povestirea acestor lucruri după spusele unora și altora, între cari și «din slujitorii acei ce au fost întru oastea moldovenească»³.

Știrea despre moartea lui Petriceicu-Vodă în Polonia e originală, în capitolul următor, dar cea mai mare parte din informație e culeasă din Nicolae Costin și Mustea. Și în Domnia lui Dimitrie Cantacuzino, compilatorul dă amănunte necunoscute de aiurea, cu toată scurtimea povestirii, — precum asupra locurilor unde ierneză Tatarii⁴. La Anton Ruset, ceia ce se spune despre

¹ «Înaintea Curții, de spre mănăstirea Trei Sfetitelor și de spre Sfințul Nicolai.»

² Nu Caplan, ca în Nic. Costin, ci, bine, Halil.

³ V. p. 103 din ed. Kogălniceanu. Informațiile de aici sînt cu totul exacte și se confirmă prin corespondența venețiană din Constantinopol, în Hurmuzaki, V².

⁴ Domnul e arătat ca viclean la vorbă și împovărat cu toate defectele omenești.

roada cîmpului, despre zidul neisprăvit—«precum se vede astăzi»¹—de la Sf. Sava, despre luarea «Ladijnei» de Turci, nu se găsește decît în compilația ghiculească.

De la suirea din nou pe tron a lui Duca în 1678, nu mai avem a face însă cu vechia cronică originală plină de ură contra Ducăi, ci cu o versiune prescurtată din Mustea, la care se adaugă ici și colo cîte o informație suplimentară.

Se opria la 1678 cronică originală sau ni-a fost păstrată undeva? Ni s'a păstrat. Ea formează partea originală din cronică *deosebită* a lui Mustea², pe care o dădea manuscriptul produs de M. Kogălniceanu.

Înainte de a urmări mai departe compilația lui Amiras, să ne lămurim asupra acestei continuații, care lipsia în manuscriptul întrebuintat de Postelnicul Alexandru și pe care, descoperind-o, un copist al lui Mustea a introdus-o în această din urmă compilație.

Ceia ce arată de la început în această povestire o continuare a celei resumate în partea întâiu a lui Amiras, e ura pronunțată contra lui Duca. «Întiași dată», scrie analistul necunoscut, «s'a arătat către toți cu blîndețe și cu milă, ca să uite răutățile ce făcuse în Domnia a doua. Iară firea cea d'întăiu, care avusese, n'a schimbat-o, nici a ascuns-o cu vr'un meșteșug sau socoteală, ce fără de zăbavă a început a face iarăși ca și în zilele lui trecute, adecă a îngreuna țeara cu nesăturarea ce avea și a asupri pre boieri.» Vorbind mai departe de «fiastrul» lui Hîncu³, cronicarul trimite la Domnia a doua, unde am văzut că revolta acestuia era povestită deosebit de pe larg. El lasă la o parte conspirația boierilor pentru uciderea Domnului tiran și, venind de-a dreptul la omorul lui Done, «fiastrul» pomenit, adaugă că a fost ucis «nefiind vinovat, — că fără judecată l-a omorît». Se dau aprecieri asupra mai multor individualități de pe acest timp, sau se spune ce a ajuns ei mai târziu. Așa, despre Vizirul Carà-Mustafă: «om de firea sa lacom»⁴,

¹ P. 104.

² Cealaltă cronică până la Antioh-Vodă (p. 32 din Kogălniceanu) se află și în ms. 327 de la Museu. Să fie o traducere greacă a acestui text necomplet acel citat de Papadopoulos Kerameus. V. mai departe.

³ Aici i se spune, din greșeală, *fiul*.

⁴ P. 20.

despre Iene, locoțiitorul Ducăi în Ucraina, — unde «ziceau oamenii atunci» că ar voi să emigreze —: «om prost și neinvățat, carele nu era harnic de acea slujbă»; despre Bainski, «carele s'au făcut mai pe urmă și Sărdar»; despre Dediul Sărdarul, «carele mai pe urmă s'au făcut Spătar-Mare; om viteaz și detreabă»¹. Restul e ca în Nicolae Costin, decît care cronicarul povestește simțitor mai pe larg împrejurările prinderii lui Duca, menționînd și prădarea lui de Cazaci, cari-i ieau, cu toate condițiile capitulării, «până și șlicul din cap... Cumu-i obiceiul Căzacilor, cari nicî o dată nu se țin de cuvînt»².

Din aceste constatări iese o concluzie, care nu e fără interes. Aceia anume că avem înaintea noastră, nu o copie prescurtată a lui Nicolae Costin, ci *izvodul* după care acesta și-a luat parte din informațiile sale asupra Domniei a treia a lui Duca. Acest *izvod* altul decît lui Miron — se vede după trimerile la evenimente ulterioare — n'a fost scris chiar pe timpul pe care-l descrie, ci în vremea lui Constantin Cantemir, cînd Bainski era Serdar, Dediul Spătar, iar Cazaci, în serviciul Polonilor încă, un element de pradă în Moldova sfășiată și tiranisată.

Domnia lui Dimitrie Cantacuzino a doua oară oferă și ea anăunnte particulare: pentru șederea lui Șerban și a lui Dimitrie ca boieri la Curtea lui Grigore Ghica, pentru partisanii celui din urmă, cari stăruie pentru dînsul la Serascher. Și iar unele indicații, ca aceia că Serdarul Cantemir «au stătut pe urmă și Domn» și că Suleiman Serascherul a ajuns Vizir, lucru care se întîmplă în Decembre 1685, ne trimit iarăși la Domnia lui Cantemir pentru redactarea leatopisețului.

Acest leatopiseț a fost, se pare, continuat de alt scriitor de la cele d'întăiu timpuri ale pomenitei Domnii. Vechiul analist scrie, lăudînd «buna chiverniseală» a Domnului că pe timpul său a fost *pace*, iar cel nou se plînge îndată că «pămîntul nostru pe acea vreme avea *nevoie* despre oștile leșești». Narațiunea continuatorului e originală și prețioasă. Se dau lămuriri precise asupra expedițiilor lui Sobieski în Moldova³, asupra ocupației polone⁴,

¹ P. 22.

² *Ibid.*

³ La cea d'întăiu se menționează, ca în «Viața lui Constantin Cantemir», numele Vornicului Ramandi lăsat de Domn la Iași, în retragerea sa.

⁴ La Lăpușna ar fi rămas numai «puținței oameni».

asupra asediului de la Soroca, a căruia durată se fixează exact. În fine, lauciderea Costineștilor se dă o anecdotă nouă. «Spun de Velicico, că ar fi stat de multe ori împotriva voroavei lui Cantemir-Vodă; aū fost zicînd că omul care nu știe carte este un dobitoc, adecă unde nu știa carte Cantemir-Vodă, și altele multe, care nu se cădea să răspunză, fiindu-i stăpîn»¹. ✱

Domnia lui Constantin Duca e tratată original, dacă se înlătură unele adaosuri, pe care compilerul ce ni-a păstrat cronică le-a luat din Mustea. Tinărul Domn e arătat ca un «om învățat», dar supus «sfatului rău a unora ce-l sfătuiau pe dînsul» și «nestătător la cuvînt»². Afacerea Capugiului e pusă într'o lumină deosebită. Vodă ar fi încercat întăi să-l cîștigue cu bani; Polonii aū fost aduși de Nicolae Costin — «însă zic unii că cu știrea lui Nicolai Costin Hatman, ce era cumnat lui Constantin-Vodă, aū adus oaste leșească»; nime n'a urmărit pe ucigași, cari răpuseră pe Turc în luptă. Apoi, după sfatul Brîncoveanului, Duca începe luptele cu Polonii, care, de s'ar fi știut mai iute principalul lor rezultat, prinderea lui Turculeț, la Constantinopol, ar fi salvat situația Domnului. Se adauge că numai mulțămîtă acestor fapte — pe care cronicarul le precizează — a rămas mazilul cu viață după căderea sa.

Antioh e mult lăudat, și micile învinuirî ce i se aduc se pierd pe lingă bunele lui însușiri. Cearcă «să se facă asemenea următor tătine-său, la dreptate și buna chiverniseală pămîntului, numai tinerețele lui nu-l lăsaū ca să meargă pe calea părintelui său, — căci mult își pierdea vremea cu vînătoarea. Iară încăși, avînd bunî sfetnici..., tot nu lipsia buna chiverniseală». Aici se narează în chipul cel mai complet revolta Nogailor³.

După dînsul Duca, cu a căruî Domnie se termină leatopisețul, apare iarăși «nestătător», și chiar față de Brîncoveanu, — o minune la un Moldovean de pe acea vreme —, nu i se dă dreptate. «Începe a răsplăti binele ce l-aū făcut socru-său cu necu-

¹ P. 25. Vorbînd despre Crupenschi, a căruî ispravă e pusă aici la locul ei, și nu greșit, ca în Neculce, se adauge, «ce aū fost Medelnicer», ceia ce ar putea servi, cu un material de informație mai bogat, pentru datarea continuației.

² Pp. 25-6.

³ Pp. 26-8. Se dă și vrîsta lui Antioh la suirea în Domnie: două-zeci și patru de ani.

noaştere de bine, şi, în loc de mulţămită, i-aŭ amestecat la Poartă cu cuvinte rele.» Boierii, *supăraţi*, aŭ cuvînt să emigreze, dar *se zice* numai că «Basarab-Vodă» ar fi ştiut de gîndul lor. Nu se vorbeşte de călătoria Domnului muntean la Adrianopol, dar despre soliile pentru pribegî, despre ipocritul alaiu al lui Duca mazil se găsesc lămuriri mai bogate decît ori unde şi, cum se vede din controlarea unora cu Greceanu, absolut exacte ¹.

În loc să prescurteze această bună povestire, Amiras se ţine de aceia, care nici ea nu e originală, ci reproduce mai mult pe Neculce, — a lui Mustea. Ici şi colo adauge lămuriri, spunîndu-ni pînă unde a fugit Buhuş la prinderea lui Duca-Vodă ², cum a zidit Cetăţuia ³, cît aŭ prădat Poloniî în Moldova ⁴, cum şi unde era ceairul lui Cantemir, prădat de Crupenschi ⁵, cum Poloniî numiau *văcarî* pe Moldoveni în harţele lor ⁶, cine mai era printre pribegii de supt Constantin Duca a doua oară ⁷.

Pe cînd Mustea se întinde foarte pe larg asupra Domniei întăiu a lui Racoviţă chiar, aici se daŭ — la dreptul vorbind, potrivit cu însemnătatea ei — numai şese rînduri, asigurîndu-ni-se că «nemică nu s'aŭ înnoit» în acest timp.

De aici, fără a se spune tocmai mult, Amiras nu se mai razimă de loc pe Mustea, ci dă de la sine faptele ca şi aprecierile. Antioh-Vodă, lădat în a doua Domnie, de Nicolae Costin ca şi de Neculce, de acesta ca şi de Mustea, e tratat aici cu asprime de Amiras, care afirmă că era acum «mai straşnic, — care fire întiîu nu o arătase; şi nici pe boieri nu-î avea în cinstea şi în dragostea ce arătase întiîu», şi numai îndoielnic — «zic unii» — atribuie el această asprime noilor sfetnici, Ilie Can-

¹ Pp. 28-30.

² P. 107.

³ P. 108.

⁴ «Căci întăiu în ţinutul Cîrligăturii nici o casă boierească n'aŭ rămas, nici la Hîrlău, nici la Dorohoî»; p. 109.

⁵ «Unde se păsteau ca la opt-zeci de cai, aproape de Bahlui»; p. 110. La Orhei ni mai spune că erau Poloni; *ibid.* Iar mai departe reproduce anecdota despre spusa lui Velicico către Domn, care se află în *versiunea deosebită*, ce ar fi fost decî cunoscută vre unui copiator al lui Amiras dacă nu, — ceia ce n'am crede —, acestuia însuşi.

⁶ Neculce, a cărui povestire samănă cu acea de aice, zice «epaşi».

⁷ Vasile Costachi şi fraţii lui, «şi cu Bujoreni, rudele lor»; p. 113.

tacuzino și Morona. Acestea sînt sentimentele personale ale lui Amiras, care e pentru această vreme un contemporan, și el ni spune singur că ale lui sînt aceste rînduri, socotind că Antioh-Vodă e mazil la Constantinopol de «ca la optsprezece ani», ceia ce ni-ar arăta că ele au fost scrise la 1726 ¹.

Ca și Mustea, Amiras laudă pe Racoviță în a doua Domnie pentru lipsa lui de mîndrie, pentru cinstea ce dă boierilor, dreapta lui judecată și *frumoasa chivernisire*, făcînd reserve slabe numai în privința desetinei, recomandată, crede el, de sigur, de către «sfetnicii fățarnici și stricători de țeară», pe cari să nu-î ierte Dumnezeu ². Dar aceasta nu trebuie să ne îndreptățească a presupune un împrumut. Orî că n'a cunoscut pe Mustea mai departe, orî că l-a înlăturat, cunoscînd împrejurările tot așa de bine și judecîndu-le altfel, — povestirea lui Amiras e și aici originală. Semnalăm amănuntele pentru mazilia și întemnițarea lui Antioh și știrile despre afacerile suedese, pe care începe să ni le comunice fostul secretariu pentru limbile orientale al lui Carol al XII-lea ³.

Nicolae Mavrocordat e judecat destul de bine, de cineva care-î văzuse a doua Domnie — «numai în Domnia dintîi s'au arătat strașnic» — și care, înțelegîndu-î firea de om cult, cu credință către stăpîni, atribuie întăiele lui greșeli neexperienții și «pizmașilor» ce se găsiau între oamenii lui, pe cari singuri îi asculta.

Nu e pe larg nici Domnia lui Dimitrie Cantemir, un «om învățat și la Împărăție cunoscut», care «au arătat Turcilor meșteșugul musicăi, adecă cîntarea», căpătîndu-și mare faimă printre ei prin cunoștințele și purtările lui și fiind judecat «vrednic și de război» ⁴. Amiras nu e împotriva politicii lui Cantemir, pe care o explică prin descoperirea de către Brîncoveanu a planului turcesc de a-l prinde prin Domnul Moldovei, plan pe care l-ar fi mărturisit însuși acesta din urmă, poate în auzul

¹ P. 115.

² P. 116: «Numai cît în lume nici un lucru fără de pricină nu este, și omul fără de greșală; așa și Mihai-Vodă făcut-au de obște greșală, că au scos desetina în toată țeara... Numai de ar da Dumnezeu să-și facă milă cu dinșii [locuitorii], să trimită un Domn ca acela, să îndrepteze lucrul precum au fost mai înainte»; p. 116.

³ Pp. 116-7.

⁴ P. 117.

scriitorului¹. El denunță pe Brîncoveanu că era «într'un cuvînt cu Moscalii», fără a-l muștra pentru aceasta. Dar el ține de rău pe ambii Domni pentru că au înșelat pe Țar, făcîndu-i promisiuni care n'au fost îndeplinite: «Atuncea au văzut Împăratul la ce l-au adus sfatul lui Dumitrașco-Vodă și a lui Basarab-Vodă, cari numai cu vorba au întărit inima Împăratului să vie asupra Turcilor, iară agiutor de bucate seau de oameni nici unul nu i-au dat»².

După ce relatează viața următoare a lui Dimitrie Cantemir până la moartea în exil, Amiras trece la noua Domnie a lui Nicolae-Vodă. În aceasta-l găsește «prea bun»; «și pre boierii îi cinstia și-i avea în dragoste, cum se cade unui Domn»³. Se laudă suprimarea desetinei pe boierii și pe cler și, pomenindu-se darea nouă a țișnăritului, se spune că n'a scos-o mai mult decît odată. Tot ce se mai cuprinde în acest capitol — și e natural pentru un scriitor care făcea pe talmaciul și pisarul Suedesilor la Tighinea — privește pe regele refugiat în Basarabia, pe prietenul și protegiatul acestuia, Stanislav Leszczynski, expediția de la Hotin, evenimentele din Morea, unde merge un Pașă din acea cetate, schimbările din Muntenia, unde Brîncoveanu și urmașul său sînt maziliți pentru a fi executați ca haini⁴.

Nicolae-Vodă e urmărit, în capitolul următor, și ca Domn muntean, până la încheierea păcii turco-germane. Succesorul lui în Moldova nu-i convine cronicarului așa de mult. Fără îndoială că osîndește agitațiile boierilor înțeleși cu Nemții: Ceaurul, «care se trăgea din neamul lui Ștefan-Vodă Gheorghe», Velicico Sluđerul, Conțescu Căpitanul, Miron Serdarul, Aslan, și poate Cuza⁵, observînd și aceia că nici un hain n'a sfîrșit bine⁶, dar el găsește explicații pentru nemulțămirea boierilor, mari și mici. «Boierii le-au dat [Mihaï-Vodă] mai toate rudelor lui, și pre unii

¹ «Și, măcar că nu era acel lucru de crezut, deară spunea el singur pe urmă către unii și-i încredința pre dînșii că aceasta au fost pricina Domniei seale»; p. 118.

² P. 119.

³ *Ibid.*

⁴ Pp. 120-3.

⁵ Pp. 123, 129.

⁶ P. 129. Pe egumenul de la Cașin îl numește pentru aceia «om nesocotit și prost de minte».

cari să cădeaū să aibă» — bună oară autorul — «și ei vre-o boierie, nu i-aū căutat, și aū rămas călcați și batjocoriți de ru-dele lui», ceia ce era o «călcare nesuferită»¹. Expediția din 1716-7 a Nemților o povestește cu cele mai mari amănunte, fiind chiar principalul izvor pentru dînsa; aceasta pentru că se găsia atunci în vecinătatea Domnului și vedea mersul lucrurilor. «Era», scrie el într'un loc, «lumină de lună, de lumină ca ziua, și ger mare»². Și, aiurea, cînd Tatarii răzbuători încep să se adune: «Și era atîta ger și ninsoare, cît abia puteaū oamenii să îmble»³.

Am văzut că pentru evenimentele de războiū ce urmează, Amiras nu mai este așa de bine și de amărūtit informat. Urmează știri despre recoltă, despre ciumă, despre alcătuirea raielei nouēi cetăți turcești a Hotinului, cu care prilej Domnul e ținut de rău pentru că nu s'a sfătuit cu nime, ca de obiceiū, așa încît n'a putut împiedeca paguba țerii. Dar îl laudă pentru strașnica lui grijă de siguranța publică, în «cît în zilele lui la Moldova putea să umble oamenii cu galbinii în mînă»⁴.

Dar la sfîrșit tonul povestirii devine amar și greu de must-rări. Îl îndeamnă pe Amiras a vorbi ast-fel marile dări pe care le pune Domnul singur, Vistierul său propriu, sfātuindu-se nu-mai cu un Logofăt de Vistierie. Stringînd atîția bani, el nu plătește datoriile, — «izvodul de datorie de pe masa lui n'aū lipsit» —, nu-și răsplătește slugile credincioase⁵, ci face numai intrigī pentru a dobîndi Scaunul muntean, mai mănos. Cînd e mazilit de Nicolae Mavrocordat, pe care voiă să-l scoată, și de nepotul acestuia, Grigore Ghica, Amiras ne asigură, ca și Mustea⁶, că altfel ar fi emigrat boierii, — cronicarul resumă astfel aspra sa judecată asupra Domnului pe care-l servise: «Aū domnit cu multă pagubă ce făcuse pămîntenilor și străinilor, orī creștini, orī păgîni; căci aū meșteșugit de aū luat banii lor, cum creștini-ilor așa și Turcilor; și nu i-aū plătit, și nici-o faptă bună în toată

¹ P. 123.

² P. 128.

³ P. 131.

⁴ P. 138.

⁵ «Cine i-aū slujit cu dreptate, altă nimică n'aū cîștigat de la dînsul fără decît prepus și necunoaștere de slujbă»; p. 140.

⁶ Să nu fie un adaos de copist? Forma în care vorbesc ambii cronicari e destul de asămănătoare.

Domniea lui n'aŭ făcut. Mulți îl blastămă până astăzi, iară prea puțin îi mulțămesc»¹.

Cu totul altul e tonul față de noul Domn Grigore Ghica, «Domn vrednic de pomenire»², pentru care se ostenește de la început a-î găsi și spune faptele strămoșilor, cari, domnind, n'aŭ pedepsit pe nimeni decît pe aceia ce-și meritaŭ pedeapsa. Grigore-Vodă, un om învățat, cu «mintea întreagă», bun judecător și milostiv, harnic, «un dar de la Dumnezeu asupra acestei țeri», suprimă patru dări, reformează pe a cincea, înalță clădiri, se încunjură numai de *slugi înțelepte din Țarigrad*, dă strălucire Domniei și se poartă în fine așa, încît mulțămeste până și pe rudele predecesorului său. «Domnia cu cinste și cu pace; ca acesta putem zice că alt Domn n'aŭ fost, precum dovadă sînt letopisețele»³.

Cronicarul de Curte își urmărește patronul în numirile de boieri, în negociațiile cu Tatarii, pe cari se pricepe să-î stîmpere și să-î umilească, în daraverile cu nemulțămiiții și pribegii, pe cari-î iartă, cînd nu-î dăruiește cu «bătăi la talpe, de cele scoapte»⁴, în evenimentele vieții lui private, în întemeierea de școli și facerea de clădiri, în primblările lui «la cîmp» cu boierii, «zăbovindu-se cu naiuri și cu nagarale și cu săgetatul și sinețul», în petrecerile ce dă cu «fășicuri și lumini, și pre apă și pre uscat, care lucruri nici odată în Moldova n'aŭ fost»⁵. Și alături de dînsul deosebește, dintre boieri de țară și străini, pe puternicii acelor timpuri, pe Ipsilantești: Ienachi Aga, fiul lui Constantin Postelnicul, care aduce vestea Domniei nouă și știe a comandă «pedestrimea și puștile», tatăl său, «om mare de credință și la tot sfatul», care e ridicat la Hătmănie, «fiind om adevărat și de treabă acest Constantin Postelnicul»⁶, un disgrățiat fără dreptate al lui Mihaï Racoviță⁷.

Din aceste elemente s'a alcătuit și în acest spirit s'a scris cronica lui Amiras.

Cronica lui Amiras a fost scrisă probabil în limba țerii, dar

¹ P. 141.

² P. 144.

³ P. 169.

⁴ P. 168.

⁵ P. 172.

⁶ P. 159.

⁷ *Ibid.*

meseria autorului era aceea de tâlmaciu, și el se tâlmaci îndată pe sine însuși pentru a face cunoscute în tot Răsăritul laudele Domnului și ale familiei lui. Avem traducerea greacă (începută la 1729) într'un manuscript al Bibliotecii Naționale din Paris și tot acolo o traducere francesă (din 1741) după această formă grecească, traducere făcută de un Levantin¹.

Dar cronicarul lui Grigore Ghica și-a găsit, în timpurile de decadență, un continuator, care, fără a-l ajunge pe dinsul măcar, e încă una din figurile cele mai însemnate din această epocă de sărăcie literară. Continuatorul se chema Ienachi Kogălniceanu. Lucrarea lui formează un timp principala cronică moldovenească, apoi rămîne singură pentru a da întâmplările cîtorva ani din urmă și, cînd încetează, istoriografia cronicarilor a luat sfîrșit în țara unde produsese cele mai strălucite lucrări, în Moldova.

Nu e de admis că familia Kogălnicenilor era cunoscută încă de supt Despot: donația satului Ripile din partea acestui Domn către Vasile Kogălniceanu diac de Vistierie, citată de un erudit foarte onorabil², nu oferă nici o garanție de autenticitate. Dar e sigur că supt Simion Movilă un diac Kogălniceanu avea locuri pe Călmățui, pentru care se și judecă, înaintea Domnului, cu satul Tălăeștiu. Locul era în Ținutul Lăpușnei, și el e întărit de Ștefăniță Lupu, la 1661, 23 Septembre, lui Vasile, fiul diacului; care Vasile își găsi un omonim, Căpitan, la 1733³.

Vasile, cel de-al doilea, era Căpitan de Iași, un boierinaș fără nume mare și fără multă trecere. Mai tîrziu, supt a doua Domnie a lui Grigore Ghica, înaintă pînă la Pitărie: și în casele lui «de lingă Barnovschie», în apropierea curților lui Ienachi Ipsilanti, «făpturi de Țarigrad»⁴, fu găzduit Sara-Mehmed-Pașa, în zilele acestui

¹ Cf. Kogălniceanu, ed. I-a, III, p. 329; ed. a doua, I, p. xxv, nota 2; Hase, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi*, XI², p. 274 și urm., și V. A. Urechiiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 51. Pentru un ms. la Bibl. Ac. Rom., v. mai departe și *Cronica lui Canta*. — Data de c. 1744 dată la p. 222 pentru Mustea trebuie prefăcută deci în c. 1730, Amiras întrebînd pe Mustea.

² Papadopol Calimah, *Botoșană*, în *An. Ac. Rom.*, VIII, p. 145.

³ Indicație pierdută. În *Arch. ist.*, III, p. 276, găsim niște personaje «de pe Cogilnic, din Ținutul Orheiului, din satu de Horbaniș».

⁴ Ienachi Kogălniceanu, p. 199.

Domn¹. El avu un fiu măi mare, Constantin, numit probabil după tatăl vecinului: Hatmanul Constantin Ipsilanti, de care atirna Căpitanul nostru și care-î va fi botezat băiatul². Constantin semnează ca Vel Clucer în actul mavrocordătesc de dezrobire din 1749³. El era Vel Medelnicer supt Domnia a doua a lui Constantin Racoviță, și fu numit atunci «cheltuitor» pentru clădirea caselor Haremului domnesc⁴, care fură terminate la Octombre 1756⁵. Când Ioan Calimah veni în Scaun, de oare-ce nimeni nu voiă să primească Vistieria, Constantin, care nu se ridicase măi sus de cît rangul de Medelnicer, fu numit ispravnic al acesteï dregătorii: «Văzînd Visteria că n'o primește nime, Domnul aũ adus pe Constantin Kogălniceanu Medelnicer și l-aũ făcut Vistiernic și vechil Visternicieï ceï Marî, zicîndu-î Domnul că *să-l vadă*»⁶. Cu acest prilej, Constantin fu înnălțat la situația de Stolnic⁷, și, cînd Vistieria găsi, în sfîrșit, un amator, pe Ioniță Canta, ispravnicul ei de pănă atunci deveni «Vel Sărdar la Chișinău, dîndu-î toată marginea aceia în samă, și ținuturile tustrele»⁸. Într'o nouă Domnie, a lui Grigore Calimah, întîlnim pe acest stîlp al familiei sale ca biv Vel Stolnic și «ispravnic de Ținutul Hirălu, Dorohoi, Botoșani», într'un ordin domnesc din 6 Maiu 1769⁹. Supt ocupația rusească, ni se asigură că a păstrat această ispravnicie pe trei județe¹⁰. Nu știm ce s'a măi întîmplat cu dînsul pănă la moarte, a cărei dată nu o cunoaștem¹¹. Poate să-și fi întrebuințat ultimii anî copiind manuscrite, ca *Istoria*

¹ *Ibid.*, p. 200. Avem o scrisoare de familie a lui «Kogălniceanu Pitar» în doc. XLVI/28 din Bibl. Ac. Rom. Dar ar putea să fie și a lui Nicolae Pitarul. V. *Apendicele*.

² Vom vedea că Ipsilanti i-a botezat pe al doilea, dîndu-î numele fiului său.

³ *Arch. rom.*, I, p. 98.

⁴ Ienachi Kogălniceanu, pp. 174, nota — sau în *Apendicele* la această lucrare — și 229.

⁵ *Ibid.*

⁶ Ca Stolnic îl aflăm la 20 Oct. 1761 (*Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums* pe 1900, p. 45).

⁷ *Ibid.*, p. 236.

⁸ *Ibid.*, p. 238.

⁹ Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/194.

¹⁰ M. Kogălniceanu, în *Arch. Rom.*, I, pp. 142-3 și în ediția întâiu a *Croniclelor*, I, pp. XXII-IV și notele.

¹¹ M. Kogălniceanu, *l. c.*

luării Constantinopolei de Turci, o carte populară¹, sau traducînd opere din franțuzește, ca *Princesa de Elida*². Căci era, după mărturia unui ilustru membru al familiei sale³, un om învățat, care știa turcește, grecește și franțuzește⁴.

Al doilea fiu al Pitarului Vasile a fost Ienachi, născut la 10 Octobre 1729. Numele i-a fost dat de Constantin Ipsilanti, nașul său, ce avea un fiu Ienachi, care fu un foarte însemnat personagiu în Moldova secolului al XVIII-lea⁵.

Își petrecu copilăria în Iași, în vecinătatea Curții, cu alaiurile ei, și el ni spune că a văzut, la trecerea lui prin Moldova, pe fratele lui Grigore Ghica, Alexandru dragomanul, «om de fire și arătos»⁶. În 1746, Ioan-Vodă Mavrocordat îl primi între copiii de casă⁷, și el rămase în această situație supt succesorii Domnului, Grigore Ghica și Constantin Mavrocordat a treia oară, avînd drept colegi pe fiii celor mai bune familii moldovene: Andrei Donici, un alt Donici, Costin Catargiu, Mihalachi Jora, Andrei Beldiman și Costin Negre⁸. Odată, iarna, îl vedem trimis la Ținutul Botoșanilor «cu slujba domnească»⁹. Era încă un «copil» supt Constantin Racoviță, cînd fu făcut Comis al treilea. Ajunse al doilea Comis în 1753, și-l vedem dînd știri lui Vodă cu prilejul emigrării boierilor¹⁰. Cu Constantin-Vodă, tînărul Co-

¹ V. și Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 382.

² M. Kogălniceanu, *l. c.*

³ *Ibid.*

⁴ Asupra descendenței lui — Mihaï Kogălniceanu i-a fost strănepot —, v. *Apendicele*. Ea se coboară din unicul fiu al lui Constantin, Ioan, care se căsătorii cu o Bantăș din Botoșani și se stabili în acest oraș. În același no din *Apendice* lămuriri asupra altor Kogălnicenii decît aceștia.

⁵ Într'un document de la Constantin Mavrocordat, cu data de 20 April 1743, se găsesc ca marturi Paleologul Vel Comis și Enachi Hatmanul; *Uricariul*, I, p. 59.

⁶ P. 199.

⁷ Ienachi Kogălniceanu, p. 174, nota.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*, p. 214.

¹⁰ Cronica sa, p. 222: «Înștiințîndu-se Domnul de la mine Enachi Kogălniceanu, ce eram Comis al doile atuncea, cum că un frate a lui Palade, anume Constantin, este la casa lui în Ținutul Vasluiului».

mis trecu în Țara-Românească, unde dobîndi sarcina de Vătav de copii, în locul unui Giuvaergî Manolachi ¹.

Se întoarce în Moldova cu Domnul său, la Mart 1756, și fu numit de acesta Vătav de Aprozi. Cînd fratele lui supravegheie clădirea Haremului, el primi sarcina de «bumbașir asupra Curților» ². El fu acela care *strînse țara* la «testament» pentru văcărît ³. La 17 August și 8 Septembrie 1760 îl găsim cumpărînd manuscripte la Constantinopol unde plecase cu Domnul său mazil ⁴. În 1761, la 20 August, îl vedem însemnîndu-se pe o carte ce cumpărase, ca biv Vătav de Aprozi, ca mazil ⁵ și, cu cîteva zile mai înainte, dintr'o altă notiță, pe o carte cumpărată, vedem că el se găsea la Constantinopol, între oamenii de casă ai stăpînului său destituit ⁶. În 1776, după ce fusese făcut, nu știm de ce Domn, Medelnicer-Mare, după ce mai fusese odată la Țarigrad în timpul războiului ⁷, el era din nou mazil și avea șese *liuzi* ca scutelnici ⁸. Încă la 1791, un document, din 7 Septembrie, ni dă numele lui, și din el constatăm o nouă înălțare în boierie a lui Ienachi, care era acum, de la 1782 poate, Stolnic ⁹. Era foarte bătrîn atunci, și nu va mai fi trăit multă vreme ¹⁰. După amintirea familiei, s'ar fi stîns în satul Rîpile, la 1795 ¹¹.

¹ Cronica sa, p. 174, nota.

² *Ibid.* Cf. și p. 229.

³ *Ibid.*, p. 230.

⁴ Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 269. Ms. 174 al Bibl. Ac. Rom. cuprinde următoarea notiță: «Acestu letopis[ă]țu s'au cumpăratu di Enachi Kogălnicean biv Vătav z'aproz, aici, în Țarigrad, fiindu di la dascalul Daniil eromonah, ce-aū fostu și la Antiohi Gianetul, la let 1760, Av. 17. Enachi Kog. Vil-Vataf».

⁵ Urechîă, în *An. Ac. Rom.*, X, p. 356, nota I.

⁶ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 443.

⁷ M. Kogălniceanu, în ediția cronicii, p. 269.

⁸ Urechîă, *Ist. Rom.*, I, p. 254.

⁹ *Uricariul*, XII, p. 317.

¹⁰ Cf. și Xenopol, *Mihai Kogălniceanu*, 1895; discurs de primire la Academia Romînă. Kogălnicienii înălțase și o biserică în Iași. Un document din 14 Ianuar 1766 e zapisul lui Vasile preotul «ot Muntenime de sus, în biserica Kogălniceanului»; Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/178. Semnătura lui Ienachi cronicarul în planșele la *Uricariul*, IX, No 22.

¹¹ Notița citată a lui M. Kogălniceanu.

Kogălniceanu nu era un cărturar și nici un om de un talent deosebit. Va fi știut ceva grecește, va fi avut câte-va manuscrise istorice sau religioase în rafturi, și atîta-î va fi fost știința și lectura. Opera sa se resimte de aceasta.

E, cum am spus, o continuare a lui Amiras. Trebuie să adăogin o continuare redactată tîrziu de tot, fără a avea înaintea ochilor însemnări mai întinse, care să-l călăuzească. Cronologia lipsește aproape, lucrarea e fără proporții, un fel de memorii sărace ale autorului ei.

La Amiras, el n'a adăugit nimic copiindu-l. Nota despre viața sa, care se găsește intercalată în ediția *Leatopisețelor* înainte de actele relative la Tatarî, notă lungă și de o mare însemnătate biografică, a fost scrisă mult timp după ce cronica era terminată, după Domnia moldovenească a lui Manolachi-Vodă Giani-Ruset, după moartea lui Constantin Ipsilanti¹, pe niște foi, depărtate una de alta, ce se întîmplase să rămîie libere. Pentru a completa Domnia lui Grigore Matei Ghica, întreruptă în manuscrisul lui Amiras, el nu găsește nimic decît clădirea unui «turn mare». Despre schimbarea lui Ghica-Vodă cu Constantin Mavrocordat, el nu știe să spuie nimic decît generalități ce se potrivește pentru ori ce schimbare de acest fel.

Pentru a umplea capitolul consacrat lui Constantin Mavrocordat, Ienachi Kogălniceanu, căruia cronica lui Neculce nu-i era cunoscută, recurge la același mijloc, dînd ceremonialul obișnuit pentru instalarea și ieșirea din Scaun a Domnilor. El recunoaște, de alt-fel, că pentru această Domnie nu știe nimic: «În zilele acestui Domn, ce s'a fi lucrat nu știm, că n'am găsit necăiurea scris». Atîta doar că vorbește despre focul cel mare, care nu e pomenit în Neculce, și califică pe Mavrocordat ca un «Domn fără noroc», care, pe lîngă aceasta, nu se putea deprinde nici cu țara.

Cu totul altfel, în ceia ce privește cuprinsul de fapte și tonul, e expusă Domnia a doua a lui Grigore Ghica, servit, cum se știe, de familia Ipsilanti, căreia Kogălniceni îi datoriau atît de mult. Țara aleargă la dînsul și de astă dată «ca la un Domn bun și tată a lor», și el face dreptate tuturor². Acum,

¹ De care spune: «Domnul Dumnezeu să-l pomenească»; p. 174 nota.

² P. 198.

scriitorul începe a-și aduce aminte de împrejurări, și el descrie pe larg visita făcută fratelui său de Alexandru Ghica Drago-manul, căruia fulgerul îi arde barba și hîrțile ¹, fuga Domnului — care din biserică, unde primise vestea, dă ordinul, pe tăcutele, a i se găti calul, lui «Constantin Postelnicul» —, intrarea Rușilor «cu șpegile scoase din teacă», aducînd cu dînșii pe doi din Cantemirești și pe «o bezadè a Giurgilor, fiul lui Eraclie», purtarea răz bunătoare a lui Constantin Cantemir, care pune să se dărîme casa Domnească de la Frumoasa și palatul în stil constantinopolitan al lui Ienachi Ipsilanti ².

Sosirea ostașilor Împărătesei nu-i inspiră, de altmintrelea, nici-o bucurie și nici-o speranță, și el vorbește numai de «jacurile» pe care le comiseră soldații rusești ³.

Pentru Constantin Mavrocordat, întors fără voie în Moldova, Ienachi Kogălniceanu e aspru și cu desăvîrșire nedrept. Dacă el caută a da o mai bună administrație județelor, cronicarul protestă contra *scornirii* ispravnicilor, «aducînd această muștră din Țeara-Romînească»; dacă Vodă introduce, cu intenții bune, *cisla*, scriitorul desaproabă inovația; dacă el apără pe țeranî contra năpăștilor boierești, dacă oprește luarea cu hapca de la sătenî, boierinașul se aprinde de mînie și apără neomenia și abusul: «Ușile Divanului erau deschise și multă vorbă cu prostimea avea, — cît atîta li dedese obraz cît nu putea nime din boieri ca să zică măcar cît de puțin lucru vre unui țaran, că îndată striga la Vodă și, pentru un lucru de nimica a unui țaran, cît de prost, făcea pe un boier mare *mascară* și-l închidea. Și mai dăduse o poruncă în țeară ca să nu fie volnic nime a lua cui va măcar un ou fără de bani; nici slujbaș, nici altul nime» ⁴. Dacă învățatul Domn vrea să civilizeze clerul moldovean, Kogălniceanu vorbește acru de măsurile luate pentru aceasta și de multe ori se face a deplînge soarta popilor analfabeți dați cu de-asila, la bătrîneță, să învețe carte. Văzînd, în sfîrșit, Mavrocordat «că nu-i merge în pămîntul Moldovei, fiind învățat în Țara-Romînească cu venituri mai

¹ P. 199.

² Pp. 199-200. E același «biv Vel Sulger Constantin Cantemir», care adresează o petiție Domnului la 20 April 1743; *Uricariul*, V, pp. 261-3.

³ Pp. 200-1.

⁴ P. 202.

mari», el aduce strămutarea lui acolo, și în locu-î vine fratele său mai mic, Ioan-Vodă.

Și acesta, dar acum fără nedreptate, e tratat rău în cronică. E o Domnie unde fură cine vrea, și cine nu e mulțămît, e pofțit și el la masă, unde se consumă produsul dărilor nouă și neobișnuite. Domnul refuză să-și plătească datoriile, și pune boierii în fiare, «care lucru aice», — spune Kogălniceanu, a cărui experiență e scurtă —, «altă dată n'aũ stătit»¹, dar de obicei îi își caută, în desprețul tuturor, de petreceri: «căzut cu totul la mese mari și zeifeturi și primblări, și la alte desfătări a lumei»². În scurt timp, el e trimis pentru restul vieții la Constantinopol, unde, cum am văzut, nemaî avînd alt ceva de făcut pe lume, muri în ziua de Paști, cu ciubucul în gură³.

Despre Domnia de opt luni a lui Grigore Ghica a treia oară, nu aflăm multe lucruri. Despre a treia stăpînire a lui Constantin Mavrocordat, cronicarul nu poate zice bine: ca și mai înainte, el ridiculizează silințele Domnului pentru învățatura preoților și adauge acum plîngerî pentru liberarea țeranilor de șerbie. «Aũ mai scornit că nu trebuie boierii să aibă vecinî prin satele lor»⁴.

E curios că Racovița, sprijinitorul cronicarului, nu e tocmai laudat de fostul lui Comis al treilea, precum, de altmintrelea, Ienachi maltratase Domnii în casa căroră-și trăise tinereța. Domnul apare ca un om «prea strașnic», care vorbește cu boierii săi «prea turburat» și se încunjură de Greci *înfruntători* față de pămîntenii⁵. Ienachi pomenește emigrările, dăjdiile mari, după mențiunea căroră adauge naiv că «se aflaũ toți voioși și își plătiaũ dările lor»⁶. La a doua Domnie a lui Racovița, muștrările încetează, dar nu pentru a face loc laudelor.

Mai curînd e dispus cronicarul să îndreptătească și să înnalțe pe cei doi fii ai bunului Grigore Ghica, pentru care păstra o amintire recunoscătoare. La Domnia lui Matei, el spune că tînărul

¹ P. 209.

² P. 206.

³ V. mai sus, p. 446.

⁴ P. 213.

⁵ «Find-că Grecii se apucase de mare înfruntare boierilor și pămîntenilor, cercînd lucruri trecute, vechi de la alți Domnii»; p. 221.

⁶ P. 224.

principe a adus «boieri greci de treabă», că se sfătuia cu boieri vrednici, ca Sandu Sturdza și Costachi Razu, că a ridicat clădiri, și-i pare rău că trebuie să vorbească despre violența, trufia, iubirea de pedepse, și mai ales despre imoralitatea unui Domn, care «făcea zăfchiuri cu zicători, cu primblări, cu jocuri, iubind și partea muierască» și aducea «Ovreiche» să-și joace la Curte cine știe ce danțuri minunate, prin care-și desăvârși o educație după ultimele programe constantinopolitane¹. Iar frațele lui Matei, Scarlat, ni se presintă între «boieri greci de treabă, tot aleși», pe al căror sfat îl ascultă la început, ținându-se la urmă numai de dăjdi și «zicăături, jocuri și primblări de ajuns»².

Ioan Calimah nu e un personagiū tocmai simpatic pentru Kogălniceanu: e un bătrîn «fricos de frig și scump», care se dă, pe rînd, în mîna lui Stavarachi și a Suțeștilor, care nu-și uită rudele³, vrea să crească dările și silește pe Mitropolitul Iacov să părăsească Scaunul pentru că nu voiă să-și încuviințeze văcăritul. Cît despre Grigore, fiul bătrînului Ioan Teodor-Vodă, în Domnia întăiū îl vedem stăpînind prin alții, căci «Măria Sa nu prea știa rîndul ca să cîrmuiască»⁴. Iar, în a doua, vine încunjurat de Greci, lasă pe fie cine 'n voia lui⁵ și trăiește desprețuit de boierii și supușii săi⁶, adăugînd pe lingă aceste daruri pe ale mîndriei și pârtenirii. Cronicarul nu găsește nici o părere de rău pentru moartea cu năpaste a Domnului.

În ultimele pagini ale cronicii lui Kogălniceanu, un singur Domn e lăudat, și în adevăr unul care merita laude: Grigore Alexandru Ghica. «Întreg era acest Domn la toate, plin la toate, învățat; știa toate trebile cum le va purta, ales Porțile turcești, că nu putea nimene din capuchehaiele ca să-l înșele cît de puțîn⁷.» Administrația financiară e supt dînsul excelentă: ispravnicii sînt ținuți în frîu, capuchehaielele controlate, abuserile

¹ Pp. 226-8.

² Pp. 231-3.

³ «Făcîndu-se mulți din pămîntenii rude Măriei Sale»; p. 238.

⁴ P. 244.

⁵ «Îl mîncău cu toții»; p. 255.

⁶ *Ibid.*

⁷ P. 252.

boierilor oprite¹, lefile statornicite, așa încît țara e mulțămită² și totuși — ni spune practicul frate al ispravnicului de Vistierie — Domnul a ieșit mai chivernisit ca ori-care, «domnind singur»³. Kogălniceanu nu uită să ni vorbească de fabrica de postav a lui Ghica, de apa adusă în Iași, de reorganizarea școlilor moldovene, de clădiri.

După ce tratează pe scurt, nemulțămît ca totdeauna, despre Constantin Mavrocordat, care-și permisesse data aceasta să ridice pe boierii cei mici, supărînd astfel pe cei mari, — precum era Kogălniceanu! —, cronicarul trece la împrejurările războiului, pe care le expune pe scurt, în măsura în care ele se petreceau. După ce redactase ultimele adaosuri⁴, el își încheie povestirea arătînd că și-a alcătuit-o după spusele marturilor oculare, sau ale acelor ce au cunoscut pe aceștia, și presintînd obișnuitele scuse de autor. La urmă, el însuși său, mai de grabă, un continuator înseamnă niște versuri de ocară contra boierilor munteni, niște notițe cronologice și oare-care «semne dumnezești»⁵.

Cronica lui Neculce a fost mai răspîdită decît a lui Amiras, fiind neasămănat mai bine și mai larg alcătuită, dar răspîndirea ei nu s'a făcut decît simfitor mai târziu. Nu numai că ea s'a

¹ «Și plăcut prostimii. Iară boierilor nu atît, căci nu putea să minince pe cei mici și săraci, — că nu-î suferia Domnul nici de cum»; p. 252.

² «Și așa ieșiau o mulțime de bani, și țeara foarte se locuia și se împlea de lăcuiori, și le era foarte de ușurare, cît nu li fusese de multă vreme, nici la un Domn de cei ce au fost mai înainte; cari se mirau singuri pămîntenii la aceasta»; p. 251.

³ P. 255.

⁴ Nu putem vedea, ca M. Kogălniceanu, un alt scriitor în acel care notează împrejurările petrecute după 30 Ianuar 1774. Stilul e același, sînt alușii care ne trimit în urmă, și lipsa adausurilor în manuscriptul «original» n'ar fi, singură, o dovadă suficientă.

⁵ Dintre mssele cronicii, asupra cărora v. Kogălniceanu, ed. I^a, II, p. 330, cunoaștem numai pe acela al Academiei Romîne: ms. n° 62; într'o scrisoare urîtă din secolul al XVIII-lea, el dă pe Amiras cu continuarea Kogălniceanului. Se deosebește de ediția *Leatopisetelor* numai prin ordinea în care urmează notițele de la sfîrșit. V. și *Catalogul msselor Academiei* de I. Bianu, supt acest număr. Cît despre versurile pentru moartea lui Ghica și a boierilor Bogdan și Cuza, nu vedem nici un motiv serios de a le atribui lui Kogălniceanu. Vom discuta chestia mai departe, vorbind de istoriografia perioadei a treia în Principate.

răspîndit însă atunce în multe copii, dar a suferit și două prelucrări, dintre care cea din urmă e în același timp o continuare.

Avem întâi o copie amplificată. La început ea adaoge ici și colo lămuriri subsidiare, despre originea lui Dosoftei, de exemplu, despre relațiile de familie dintre Iordachi Ruset și Mihaï Racoviță, sau trimite la evenimente ulterioare: între altele, vorbindu-se de biserica Sf. Lazăr, înălțată de Mihaï Racoviță, amplificatorul arată că ea a fost dăruită supt Ioan Calimah¹. Ast-fel de adaosuri încep a căpăta un sens de la 1700 înnainte: se pomenește deseori de clădirile lui Grigore Matei Ghica la Frumoasa, se citează o vorbă a acestui Domn despre năpăști², se arată că, învățînd Ghica limba țerii, greul de la judecăți a dispărut³. La Domnia întâi a lui Constantin Mavrocordat, în care tonul lui Neculce era aspru și plin de muștrări, se suprimă părțile scrise cu mai multă pornire și se temperează celelalte. În locul celor suprimate găsim laude pentru Domn, «om bun, blînd», iubitor de învățătură și de «respundenție în toate țerile străine»; a lăsat țara în mîna boierilor, n'a avut dragoste pentru *ciocoî*, a cătat în tot chipul să împiedece pribegirea nemulțămîiților; în rivalitatea dintre dînsul și vărul său Grigore Ghica, toată vinovăția cade asupra acestuia. Iară, dacă a fost «nevoi cam multe», e că Domnul nu putea să uite Țara-Românească, în care fusese crescut.

La noua Domnie a lui Grigore Ghica, se dau știri nouă asupra dominației turcești în Hotin, asupra influenței de care se bucura Doamna, asupra soartei, în Rusia, a Mitropolitului Antonie. Iar, la sfîrșit, în locul pasagiului de imputări din Neculce, se cetesc laudele lui Grigore-Vodă, care s'a îngrijit să apere țara de străinii veniți din toate părțile⁴.

La întoarcerea în Scaun a lui Constantin-Vodă se spune că nouăle tribunale, din care a făcut parte și Neculce, a durat numai până ce boierii mari aș revenit «de pre la ținuturi» și că Domnul a iscalit totdeauna numai hotărîrile sale, pentru a nu fi ținut de rău pentru ale altora.

Cine a făcut această prefacere parțială a textului lui Neculce,

¹ Ed. Kogălniceanu a lui Neculce, p. 281, nota.

² P. 365, nota.

³ P. 373, nota.

⁴ P. 415, nota.

trebuie să fi fost deci un contemporan al lui Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica, un Curtean care doria ca numele stăpînilor săi să nu fie defăimate. De altmintrelea, partea adausă saŭ prefăcută formează infinit de puțin din cronica totală¹.

Un altul, al cărui nume și a cărui viață le cunoaștem, Spătarul Ioan Canta, a schimbat și el textul lui Neculce, dar schimbarea lui e o prescurtare². Apoi prescurtarea a fost continuată, până la ocupația rusească din 1769—74, interval în care credem că întreaga compilație a fost alcătuită.

Cine e autorul acestei lucrări? Matei Cantacuzino, nepot de fiu al lui Drăghici, avu, se zice, patru fii: pe Constantin, Pîrvu, Mihai și Răducanu. De ultimii trei ne vom ocupa vorbind citează de «Genealogia Cantacuzinilor»; fratele lor mai mare pe care nu-l știe tocmai Genealogia, se strămută în Moldova, unde se căsătorește, zice-se, cu fata lui Iordachi Logofătul, alt Cantacuzino, — anume Safta, pe la 1733³. Aici ni se spune că luă numele mai scurt de Canta, pe care-l poartă însă, înainte de venirea lui, și Iordachi, biv Medelnicer, apoi Stolnic, într'un act din 29 April 1729⁴, iar, pe timpul saŭ chiar, Teodor Stolnicul, într'un document din anul 1743-4⁵.

Nu putem spune deci că un Canta trebuia să se coboare numai decît din ramura munteană dubioasă. Trei din acești Canta — cari se iscăliau une ori însă, saŭ erau numiți de alții, și cu numele întreg —, aŭ purtat numele de Ioan. Cel d'întăiu se întîpîna încă din 1749, cînd semnează în actul de dezrobire al

¹ M. Kogălniceanu a adaos în notele ediției sale toate aceste locuri deosebite.

² Nu știu dacă lui i se poate atribui nota de la cartea pentru descălecat a lui Miron Kogălniceanu, I, p. 29, nota 1,—despre podul lui Traian, notă care citează și pe Nicolae Costin. Dar e mai probabil că e opera altui copist. În nota de la p. 22, nota 1, el se numește biv Vel Spătar și po-menește o hotărnicie făcută, cu Mitropolitul Iacov, la Greceni, moșilor «boierilor gavriliștești».

³ V. P. Rosetti-Bălănescu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, X, p. 601 și urm.

⁴ Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/111.

⁵ *Ibid.*, *Doc. Trib. Iași*, V, p. 11. V. și testamentul grec al «Stolnicesei Elena, soția Stolnicului Iordachi Canta»; *ibid.*, *Doc. Rossetti-Bălănescu*, I, p. 1 și urm.

țeranilor ca «Ioniță Canta, Vel Logofăt»¹. El era nepotul lui Iordachi Stolnicul și fiul lui Toderășco². Deosebiți de dînsul par a fi alți doi, ce figurează unul lîngă altul în Divanul Domniei d'întăiu a lui Constantin Racoviță: Ioan, «fiul» — nepotul? — lui Toderășco, care avea demnitatea de Mare-Păharnic, și un mai tînăr membru al familiei, Ioniță, ce era numai Căminar după fusese treti Logofăt în 1761³. Vel Păharnicul rămase pe loc mai multă vreme, pe cînd Căminarul era acum Mare-Agă supt Constantin Racoviță a doua oară și Ban supt Scarlat Ghica⁴. Ioan Teodor Calimah făcu pe cel mai în vrîstă, care era fiul lui Iordachi Logofătul Deleanul, Mare-Vistier⁵, iar cel mai tînăr ajunsese în Domnia lui Mare-Spătar, înnaintare pentru care păstră recunoștința lui Vodă, lăudîndu-l în cronica sa⁶. Acest Ioniță aparținea altei ramuri decît a Delenilor⁷. Cînd izbucni războiul între Ruși și Turci, Ioniță Deleanul redeveni Vistier — după ce Grigore Alexandru Ghica făcuse dintr'însul un Hatman⁸ —, și alături de dînsul găsim în documentele timpului pe Ioniță cronicarul, numit, spre distincție, încă din anii de școală Ienachi sau Ienacachi, în calitate de Stolnic⁹.

¹ *Arch. rom.*, I, p. 97.

² Testamentul citat. Cf. *Apendicele*.

³ Ienachi Kogălniceanu, p. 219; *Uricariul*, XX, p. 395. Cf. *Rev. teol.*, III, p. 402.

⁴ *Ibid.*, pp. 229, 230, 232: «Ioniță Canta, Vel Ban și pe cellalt Ioniță Canta, Vel Păharnic». Pentru condițiile în care i s'a dat lui «Ioan Cantacuzino» Bănia, v. Conдика lui Gheorgachi, în *Letopisișe*, III, pp. 301-2. Același pomeneste și, la p. 331, pe «Ion Cantacuzino, Vel Visternic».

⁵ Act de la acest Domn, din 28 Iunie 1760, pentru un proces dintre el și Buhușești; *Bibl. Ac. Rom.*, doc. LVI/111.

⁶ Ienachi Kogălniceanu, p. 235.

⁷ *Ibid.*, p. 245: «Un fecior de boier mare anume Ilie Canta, cam nebun și semeț, fecior lui Toderășcu din Roman, *vîr primare cu Ioniță și Iordachi Deleanul*». Pe de altă parte Wolf pomeneste pentru evenimentele din 1705, 1741, 1760 — *Beschreibung der Moldau*, II, p. 165, nota n; p. 178 nota b, p. 187, nota i — «manuscriptele ce se află la fostul Logofăt-Mare Deleanul Cantacuzino». Dar Kogălniceanu ni spune că *Deleanul* fu acel care ceru Vistieria; p. 238, pe cînd cronicarul rămase simplu Spătar pînă la războiul.

⁸ Ienachi Kogălniceanu, p. 251.

⁹ *Arch. rom.*, I, pp. 139, 158-9. Însă la 1774 i se zice într'un document tot Spătar; *Uricariul*, VI, p. 417. Pentru Vistier, v. și daraverile lui cu Rușii, cari voia să-l surgunească iarna în țara lor, — în *Uricariul*, l. c., pp. 430-1. Pentru averea lui, Sulzer, I, p. 87. — Un Ienache Canta pri-

După război, Canta cel mare ajunse, pare-se, Logofăt, funcție pe care o pierdu înainte de 1778, iar Canta cel mic, care se amestecă în conspirații, Vel Vornic¹. În 1783, îi întâlnim pe amândoi ca mazili². Pe fostul Logofăt singur îl mai găsim pe urmă, în 1793, pe vremea lui Wolf³. În sfârșit știm că Ioniță Canta Spătarul⁴ a ținut în căsătorie pe Anastasia, fiica Păharnicului Matei Hurmuzachi, — care muri la 1793, pe când bărbatul ei trăia încă⁵.

Acestea sînt datele puține, seci, și mai ales cam nesigure, ce se pot dobîndi, din tipărituri și o oare-care cercetare în materialul inedit, asupra cronicarului Ioan Canta. Într'un loc din cronica sa⁶, el se numește biv Vel Spătar, și aceasta-i era situația pe la 1769, înainte de a căpăta de la Ruși Stolnicia. Pe de altă parte, el confirmă această dată pentru scrierea cronicii prin frasa ei finală: «Până aici au fost Domnie de la Turci;

* mește un ordin de la Divan la 22 August 1771; Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași*, I, p. 3.

¹ Ambi într'un proces din 9 Mai 1778; Bibl. Ac. Rom., doc. VII/184. — Altul e «Ioan Canta Ban», care semnează o hotărnicie, la 20 Iunie 1780; Bibl. Ac. Rom., VII/95. Pentru conspirații, v. pasagiul despre cronicile rimate. Cf. și *Uricariul*, XX, pp. 368-70.

Supt un act din 27 Novembre 1785 întâlnim numele lui Ioan Canta Vornic. Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași*, VI, p. 26.

² *Arch. rom.*, I, p. 183; cf. Urechia, *Miron Costin, Opere Complete*, I, p. 193.

³ Urechia, *l. c.*, p. 288. Un «Ianache Canta, biv Vel Vistier», e delegat la fixarea graniții dintre Moldova și Țara-Românească în 1785; *ibid.*, pp. 481-2. Un Muntean însă pare să fie «Ioan Cantacuzino biv Vel Vistier», pentru a cărui somă de gospodărie, v. *An. Ac. Rom.*, partea admin., XVI, p. 3. Un Matei Canta, Vel Spătar, e pomenit supt un act metropolitan din 7 Mart 1781; Bibl. Ac. Rom., *Doc. trib. Iași*, V, fol. 18 v.

⁴ Ioan Cantacuzino Spătar se găsește și ca martur în josul unui act din 1763. Bibl. Ac. Rom., doc. LXXIV/58.

⁵ Se cetește la sfârșitul mslui de cronică moldovene No 252 al Bibl. Ac. Rom.: «Însămnat-am ca să-s știe de când au răpoosat Dumneii cucona Anastasiica Spătăreasa, soful Dumnealui cuconului Ioniță Cantacoz[i]no biv Vel Spatar, fiica Dumnealui răpoosatului Paharnic Matei Hurmuzaki, la let 1793, Noemvrie 28, Sămbătă spre Duminecă, la două ceasuri din zi», și s'a îngropat la Sf. Mihail și Gavril. — E curios cum i se zice tot Spătar lui Canta, care pare a fi fost totuși Vornicul de mai tîrziu. — Nicolae Mavrocordat aduse în Moldova pe Manolachi Hurmuzachi, făcîndu-l Vel Comis; Neculce, p. 341. Va mai fi vorba de această familie. V. și Iorga, *Studii și documente*, I-II, tabla.

⁶ V. mai sus, p. 491, nota 2.

iară de aice se stăpînește țeara de Împărăția Moscului; care se va pune la rîndul său».

Încă din Domnia lui Constantin Mavrocordat a doua oară, pe care o prescurtează, în cea mai mare parte, din Neculce, Canta pune ici-colo amănunte nouă: despre încoronarea Țarinei Elisabeta, despre moartea Mitropolitului Antonie. Dar numai la sfîrșitul ei, povestirea nouă începe.

Începe printr'o contrazicere. Capitolul despre această Domnie pornise prin reproducerea laudelor, cam interesate, ale lui Neculce; el se termină cu ocară aceluiași guvern. «Acest Domn cu Domniea întîiu» — în care-l atacase Neculce, copiat de Canta! — «aū urmat cu obiceiurile altor Domni, iară într'această a doua Domnie multă supărare aū făcut țerei cu obiceiuri nouă», ca «hîrtii în toată luna», daruri mari la Poartă, — de unde rezultă bejenii, morții, *raderea bărbilor fruntașilor de prin sate, blestemurile norodului*. În parte numai, aceste grele vinovății aū fost răscumpărate prin scoaterea Turcilor din țară.

Ioan Mavrocordat e apreciat ca și de Kogălniceanu. El lasă finanțele în mîna boierilor și «caută mai mult zefurile, cu mese mari și cu mezilea de Țarigrad», ceia ce nu-l împiedecă de a rămînea dator și de a muri la Constantinopol sărac, în împrejurările știute: cu ciubucul în gură.

La Grigore Ghica se pomenesc numai dările, ca și la a treia Domnie a lui Constantin Mavrocordat. Constantin Racoviță, care, prin purtarea Grecilor lui, aduce emigrarea boierilor, «de mare supărare ce aveaū», e un bețiv de vin și de afion: alt-fel, ni se asigură, domnia «bine». Matei Ghica — asta e o cronică de nemulțămît etern! — «nimăruî nemică nu făcea», dar avea mulți Greci cu sine și, cînd orîndui veniturile boierilor, ei îi scoasera numele de *nevrednic*. Scarlat Ghica se ocupă numai de decretarea văcăritului, de care scapă țara mulțămîtă Mitropolitului.

Însă, despre Constantin Racoviță în a doua Domnie, ni se spune că făcea «mare milă și faceri de bine; și aū mîntuit păcatele părintelui său, lui Mihai-Vodă», ridicînd văcăritul și *îndreptînd ast-fel țara*. Grigore Alexandru Ghica e arătat ca un bun administrator, — «mult se silia cu dreptatea țarei», — ca un ușurator de biruri, care n'aduce decît atîția Greci cîți trebuie pentru Curte, ca un înnălțător de clădiri, ca un «om înțe-

lept și învățat», care întemeiază minunate școale, ca un cîrmuitor vrednic, ce arată țerii că «este stăpîn». În sfîrșit, despre Constantin Mavrocordat, în Domnia lui din urmă, se afirmă că, «neluînd nici o dare și apărînd interesele Moldovei despre Turci, măcar că numai zece săptămîni au domnit, deară mari folosinți s'au făcut țarei».

Laudele mari sînt însă aici pentru întăiul Calimah, pentru care acest analist scurt și grăbit își permite luxul de a cita Scriptura și de a intra în amănunte de genealogie, lăudînd pe bătrînul Teodor Calmășul, «creștin bun și cu frica lui Dumnezeu», de și născut «din mazilii ceii de gios». Se dă, puînd-o în deplină lumină, toată cariera de inteligență sîrguincioasă și răbdătoare a Domnului ¹. Cînd răsplata vine acestui lucrător, Canta se bucură că «Sfîntul Dumnezeu a luminat cugetul stăpînilor».

Canta recunoaște că Ioan Teodor-Vodă a fost «nenorocit cu Domnia Moldovei», dar trece cu vederea silințele puse pe lîngă Mitropolitul Iacob pentru ca el să se retragă și motivul acestor stăruinți, atribuie numai «milei lui Dumnezeu» prezența în același timp în fruntea Statului și a Bisericii a Domnului și a Mitropolitului Gavril; nu uită împlinirea punctuală a poruncilor Porții, scoaterea Lazilor, buna administrație.

Cînd Ioan cedează Scaunul fiului său Grigore, panegiristul se înduioșează. El, spune el, citînd Psalmii, cel d'întăiu exemplu de ast-fel de succesie la tron, «de cînd s'au închinat țeara Turcilor». Dar, intrînd în noua Domnie, toate i se par alt-fel lui Canta ²: «feciorii Dracului», stăpînitorii reali ai Moldovei, nu mai sînt «oamenii prea vrednici, cari, după cum în Țarigrad, așa și în Moldova îi purtau grija trebilor», ci «Drăceștii toți și cu alte neamuri a lor», cari rătăcesc pe tînărul Domn, și trebuie intervenția Hanului, după pribegia boierilor nemulțămîți, pentru «a mai potoli simeția Grecilor». Venirea a doua a lui Grigore e «cu mare nenorocire», și Domnia se deosebește prin împrejurări defavorabile și intrigile «Dracului» celui mare, Ni-

¹ Între altele, relevează rolul lui ca treti Logofăt, supt Grigore Ghica, în afacerea hotarului cu Tatarii, rol pe care Amiras nu se coboară până a-l menționa.

² Căci se afirmă lămurit în titlu, de un contemporan, cum vom vedea, că toată cronica are ca singur autor pe Canta.

colachi, care aduce la urmă «moartea de sabie» pentru Grigore-Vodă și pentru sine¹.

Compilația lui Canta, adică Neculce, cu prelucrarea anelelor anterioare, și micul adaos personal al lui Ioniță, se păstrează într'un ms. al Bibliotecii Naționale din Paris². Un alt manuscris, pe care, după Vartolomei Măzăreanu, care-l prescrie în Ianuar 1773, îl luă un copist din 1785, are același cuprins aproape³. El poartă următorul titlu, care e probabil acel dat de Canta însuși prelucrării sale: «Letopisețul țerei Moldovei, carile întâi au fost scris până la un loc de Nestor Ureche Vornicul, iară de la un loc de Miron Logofătul, iară de acolo de Ioan Neculcea. *Iară preste tot de Ioan Cantacuzino Vel Spătar*». În fine, există și un tip deosebit, în care, după Nicolae Costin fără schimbare, — cuprinzându-se și transcrierea operei tatălui său —, vine Amiras, după care se transcrie cât prisosește ca povestire în Neculce, și numai la urmă Ioniță Canta⁴.

Opera de care ne vom ocupa acum nu e o cronică, ci o carte de ceremonial, plină de la un capăt la altul de știri istorice asupra Moldovei de la 1730 înainte, ca povestirea stabilirii lui

¹ În același capitol se exprimă, din părtenire de familie, părerea că Ilie Cantacuzino, executat pentru un omor, ca un «nebu și semeț ce era», scrie Kogălniceanu — p. 245 —, ar fi fost osîndit pentru «oareș-care faptă de nebuie» și decapitat «mai fără vină».

² Se dau însă și versurile lui Miron Costin, pe care nu le-am găsit în manuscrisele acesteia. — Analizat de d. Ovidiu Densușianu, în *Rev. critico-literară*, III, p. 285 și urm.

³ Afară de unele adausuri ale Măzăreanului, pe care le vom notă la analiza activității lui literare. Ele nu merită a ne ocupa într'un capitol consacrat în special istoriografiei. — E în proprietatea d-lui C. Climescu din Iași. A fost semnalat de Aron Densușianu, în *Ist. lit. romîne*, ed. I, adaos, și descris de V. A. Urechia în articolul *Măzăreanu*, din *An. Ac. Rom.*, IX, și în *Miron Costin, Opere complete*, I, pp. 44-6.

⁴ Ms. 238 din Bibl. Ac. Rom.; frumos ms. din sec. al XVIII-lea. E copiat și el de Măzăreanu. V. capitolul care-l privește pe acesta. Nu putem judeca în chip sigur ms. grec de cronici moldovene, de care vorbește Papadopoulos Kerameus, IV, pp. 58-9 (38). Partea păstrată începe cu Antioh-Vodă și pare a nu fi decît Mustea (I sau II). *Dar se menționează o «continuare» până la urma Domniei lui Matei Ghica.*

Grigore Calimah în Domnie ¹, și cuprinde aprecieri, vorbind, de exemplu, despre «Domniî ceî mai vechi, cînd era giugul țării mai ușor ²».

Titlul ei este următorul: «Condica ce are întru sine obiceiuri vechi și nouă a prea-înnălțaților Domni; care s'aŭ făcut din poronca prea-înnălțatului, luminatului și iubitorului de Hristos Domnului mieŭ și oblăduitorului a toată Moldova Io Grigorie Ioan Voevod; care s'aŭ alcătuit și s'aŭ scris de mine prea-plecata slugă Gheorgachi al doilea Logofăt, aici în orașul Iașului, la anii 1762, Noemvrie 5». Toate mențiunile și alusiile istorice cuprinse în *Condica* se potrivesc cu data însemnată în acest titlu.

Asupra cuprinsului e puțin de spus. E pe atît de prețios, pe cît de neanalizabil. Se dau ceremoniile de la Curtea moldovenească, complicatele, luxoasele ceremonii împrumutate de la Curtea împărătească creștină sau păgînă din Constantinopol.

Se urmăresc alaiurile, *orațiile*, *engomiile*, slujbele pompoase, primirile bogate ale solilor, călătorilor și Turcilor de cinste. Pe cunoștința acestor lucruri trebuia să se puie mare temeiŭ de înfățișarea exterioară a puterii, largul veșmînt de purpură imperială în care tremura la gîndul primejdiilor fința fricoasă și umilită, în fond, a Voevodului român din secolul al XVIII-lea.

Cine să fie acest Gheorgachi, sfătos povestitor de petreceri oficiale, care scrie cu plăcere toate amănuntele fantasmagoriei de Curte?

Gheorgachi, Iorgachi e același nume ca și Iordachi. Iordachi al nostru din *Condica* se vede a urmări cu deosebită atenție și simpatie pe membrii puternicii familii a Suțeștilor. Ni vorbește de «Alexandru Muruz, ginerele lui Nicolai Sucio biv Vel Postelnic și bașcapichehaiea»³; ni spune că Doamna Ralița Calimah a fost adusă în Moldova de «Neculachi Suțul biv Vel Postelnic, bașcapichihaiea, și de un alt boier vechiŭ al Casiŭ, Manole Vel Clucer»⁴. Într'o scrisoare a lui Procopie, mitropolitul Cesareei lui Filip, ni se înfățișează, la 7 Octombrie 1777, un «prea-nobil boier, «Mare-Postelnic», Celebi Gheorgache», care are oare-care

¹ P. 304 și urm.

² P. 311.

³ P. 304.

⁴ P. 305.

daraveri de bani cu prelatul grec¹. Acest Gheorgachi e calificat la 20 Mart 1782 de «Mare-Postelnic» încă² și la 1795 întâlhim pe Postelnicul Iordachi *Sufu*³. Acesta ar fi același cu Iorgachi Suțu Hatmanul, căruia i se atacă o hotărîre la 1802⁴.

Dar Biblioteca Academiei Romîne păstrează o prețioasă carte de notițe care ne va lămuri și mai bine. Ea cuprinde însemnări grecești de drumuri, distanțe, poște între București și Constantinopol, Petersburg și București, tabla «Teatrului politic» tradus de Nicolae Mavrocordat⁵, fragmente religioase, o însemnare a «celor ce se cuvine să facă acel ce merge cu firmanul de muncar și caftanul la un Domn, în ziua alaiului», o «marche route» sau *κατάστιχος* al călătoriei făcute de la Moscova la Țarigrad de un Grec în 1776⁶, descrierea unor ceremonii de la Curtea Domnilor romîni⁷, o listă de dragomanii ai Porții, extracte din cărți grecești și franceze⁸, rețete, scrisori, acte publice și versuri. Călătorul grec, care se întâlnește poate cu suita ambasadorului rus Repnin, ni spune însă că, ajungînd la Iași, a lăsat aici pe lingă Domn, atunci Grigore Alexandru Ghica, pe fiul său *Iordachi*⁹; ceremoniile ce se povestesc sînt tocmai acele pe care ni le descrie Iordachi din *Condică*, lista de interpreți se oprește la anul 1765; între scrisori este aceia a Împăratului Iosif către Sultan, datată 30 Iunie 1770; între bucățile poetice sînt «versuri făcute de răposatul mieu tată din porunca lui Constantin-Vodă Mavrocordat», «versuri ale tatălui mieu», «scrisoare din partea răposatului mieu tată, ca răspuns acelei scrise de unchiul mieu Draco

¹ Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 975.

² *Ibid.*, p. 999.

³ *Uricariul*, XV, p. 306.

⁴ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. V/128.

⁵ V. mai sus. p. 445.

⁶ Κατάστιχος τῶν κονακίων μας ἀπὸ Μόσχας μέχρι Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν ὁδοιπορίαν ἐπεράναμεν εἰς διάστημα ἡμερῶν 192, δηλονότι ἀπὸ κήτης Ἰανουαρίου τοῦ αἴφοσ'ου ἕως 5 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ms. grec 116.

⁷ Ἡ τελερομῶνια ὁποῦ γίνεται τὴν παραμονὴν τῶν φωτῶν. Ἡ τελερομῶνια ὁποῦ γίνεται τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανειῶν.

⁸ Ca din *Étude Militaire*.

⁹ Ἐφθασα σὸ Γιάσι κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν κήτην, τὸ κινδί, καὶ διέτριψα μέχρι τῆς ἡτῆς τοῦ Ἰουλίου, καὶ ὁ μὲν ὀτός μου Γεωργάκης, ὁποῦ με ἐσυντρόφειεν, ἔμεινεν εἰς τοῦ ἀθῆντου Γρηγορίου Γκίκα τὴν δούλευσιν, γενόμενος ἴος ποστέλικος.

din Zavitza» către Stolnicul Constantin Slugerul — *sic* —, ca din partea acestuia, din București; o salutare către Matei-Vodă, în numele boierilor munteni, la numirea lui din 1753, o scrisoare în versuri a lui Draco către Postelnicul Constantin, «versuri ale răposatului meu unchiu Draco Suțu la deosebite împrejurări».

Constantin, zis și Draco, a fost la 1741 capucehaie a Moldovei¹, și a început el mărirea și prosperitatea Suțeștilor. El a avut pe Alexandru, Sluger și Chartophylax, care a murit spânzurat pentru o pîră de femeie², pe Niculachi, care fu Mare-Postelnic, baș-capucehaie, Mare Dragoman al Porții în 1768³ și fu ucis în toamna anului următor⁴; pe Ienacachi Banul, care-și făcu case pe locul lui Stavaraichi învins⁵, și pe Mihalachi, Căminar⁶, apoi baș-capucehaie și el⁷, care luă pe fata lui Ioan Calimah, văduva fiului lui Arapachi⁸. El a avut însă un frate, acest frate un fiu, poet, scriitor, diplomat, autorul interesantului carnet grecesc, iar fiul acestui «nepot al Dracului» e Iordachi, care a redactat, *dupa însemnările tatălui său*, «Condica de obiceiuri». El a fost întâiu vtori Logofăt pe timpul cînd neamul său dicta în Moldova, în vremea Calimahilor, apoi emigră cu tatăl său în Rusia și la întors nu i se mai offeri decît un post de treti Postelnic. Primindu-l, ajunse cu vremea Postelnic-Mare și Hatman și trăi până după începutul secolului al XIX-lea⁹.

Moldovenii continuară deci, după Nicolae Mavrocordat, dacă nu cronica oficială a acestui Domn, cel puțin unele din vechile lor letopisețe. Amiras dădu o urmare povestirii lui Miron Costin, Mustea făcu același lucru, Ienachi Cogălniceanu și Canta duseră povestirea istoriei țerii lor până la războiul ruso-turc din 1768-74, până la sfîrșitul epocei a doua adecă.

¹ Hurmuzaki, *Supl.* I, p. 566, N° 822. Cf. și p. 577, N° 837.

² Ienachi Kogălniceanu, p. 241.

³ 9 Octombre; Hurmuzaki, *l. c.*, p. 767, N° 1093.

⁴ *Ibid.*, p. 785, n° 1124 și Ienachi Kogălniceanu, p. 266.

⁵ *Ibid.*, p. 254.

⁶ *Ibid.*, p. 242.

⁷ *Ibid.*, pp. 262-3.

⁸ *Ibid.*, p. 242. Cf. Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 192 și Xenopol, *Ist. și geneal. familiei Callimachi*, pp. 166-7.

⁹ Cf. și *Livre d'or de la noblesse phanariote*, de Eugeniu Rizo-Rangabé, și Atanasie Comnen Ipsilanti, la anul 1765.

În Țara-Românească găsim mult mai puțin decît atîta. Aici avem numai notițe de familie, dintre care acele ale Cantacuzinilor vor servi după 1774 la alcătuirea unei lucrări genealogice și istorice întinse. Există un singur letopiseț care să ducă povestirea până după 1730, și acela întrece numai cu trei ani acest termin.

Această cronică, care e și o prelucrare a analelor anterioare, începe întâi printr'o reproducere a povestirii lui Stoica Ludescu, pe care doară o orînduește alt-fel într'un loc și o taie la sfîrșit, unde se povestia nunta fetei lui Șerban-Vodă cu Grigorașco Băleanu. Apoi vine o scurtă privire lăudătoare asupra stăpînirii acestui Domn, arătîndu-se fundațiile lui și ale Doamnei. Urmează o narațiune foarte scurtă, dar originală. Ea aprobă un timp acțiunile Brîncoveanului, care nu se potrivește celor ce-l îndemnau «să se lepede de Turci» și să se închine Germanilor, care se dovedește, chemînd în ajutorul său pe Tataři, cînd oaspeții creștini îi vin nechemați în țară, că este slugă dreaptă Împăratului, care împodobește țara cu mănăstiri, biserici, clădiri. Dar de la o vreme tonul se schimbă. Se dă vina neizbîndei Rușilor din 1711, nu numai pe lipsa de provisiu din Moldova, din cauza lăcustelor, ci și pe reaua voință a lui Constantin-Vodă, care nu dă zahereaua ce făgăduise. Domnul muntean e muștrat pentru lăcomie, pentru birurile mari ce aruncă, pentru născocirea văcăritului, pentru vînzarea în silă a produselor proaste din viile și velnițele lui, pentru banii ce exportă în Ardeal și în Italia.

Povestindu-se într'o formă tot așa de nouă, dar tot așa de scurtă, căderea lui Brîncoveanu, se laudă fără nici un amestec de critică Domnia lui Ștefan Cantacuzino, care suprimă în chip solemn văcăritul și iartă birul preoților. Căderea lui o atribuie intrigilor lui Nicolae-Vodă, Domnul Moldovei, care-i succede.

Pentru acesta, cronicarul anonim e aspru și reproduce povestirea dușmănească, pe care am semnalat-o mai sus ca urmare a lui Radu Popescu. La dînsa adaugă numai puține știri nouă, între care informații asupra soartei văduvei și ginerilor lui Brîncoveanu, și chiar cumnatului acestui Domn¹.

¹ Pentru familia Doamnei, fiica lui Neagoe-Vodă, care era fiul lui Antonie-Vodă din Popești, v. și frumosul ms., al titorilor Horezului, intrat de citva timp în posesiunea Academiei Romine.

— Ducînd mai departe expunerea evenimentelor, cronică vorbește totdeauna cu simpatie despre tînărul Constantin-Vodă Mavrocordat, care, ales în 1730 de țară, promite o Domnie bună și, întors după căderea lacomului Mihaï Racoviță¹, face *milă* și *dreptați* tuturor. Grigore Ghica nu e judecat nici într'un fel, pentru că scurtele anale se opresc la suirea lui în Scaunul muntean: 20 Maiu st. v. 1733. Se poate susține, că Grigore-Vodă, care comandă în Moldova lucrarea lui Amiras, ar fi adus și alcătuirea acestui mic letopiseț muntean.

Povestirea originală din cronică e, cum am văzut, foarte puțin întinsă; forma e fără nici un caracter, mai curînd naivă, cu eternul «domniă foarte bine», adaus chiar și pe lîngă critici amare. Însemnătatea opusculului stă mai ales în raritatea lui, fiind singura cronică redactată și răspîndită în acest timp de scădere și de amorțea a simțului românesc².

Dintre însemnările făcute în Țara-Românească, merită a fi semnalate cele ce se află pe un manuscris grecești al operei de istorie și geografie alcătuită de Mihaï Cantacuzino. Se notează întăiu întinderea țerii, apoi se traduce ceva din explicațiile hartei din 1750 a abatelui d'Artois. Vin aiurea scurte povestiri, cum se fac «în toate părțile lumi», despre cutremure, fosile, despre prigonirea unui boier de către «acel tiran Stavrance»³.

Mai importantă e «Istoriia Țării-Rumânești de la let 1769», scrisă de un anonim în versuri foarte rele. În ea se nareză mai mult luarea în stăpînire a Bucureștilor de

O grămadă de calici,
Blestemați și porci de ciine,—
Toate ulițele pline —
Cu cîte-un peșchir la mînă,
Și 'n cap pene de găină.
Ori-ce mergeai dă 'ntrebaî,
Ei îți răspundea *stupaî*.

Se ieau în rîs pe urmă judecătorii improvisați cari «ținea

¹ Care pune «dăjdî greale și împrumuturi pre boeri și pre mănăstiri».

² Există două manuscrite, descoperite amîdouă de foarte puțină vreme și analizate în *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 405-10. Unul se află la *Bibl. Ac. Rom.*, celălalt în *Bibl. episcopatului român din Oradea-Mare*.

³ *Bibl. Ac. Rom.*, ms. grecești 42.

bastoane și judeca din canoane», cei ce nu cred în «manafeturile» rusești, oastea nouă cu căpitanul

Arsu și negru ca o cioară,

și chiar Rușii liberatori cari «muschicește băură»¹.

X Dar, dacă în Țara-Românească nu s'a alcătuit în această epocă o operă istorică mai întinsă, mai personală, mai frumoasă, — s'a scris acolo, de un necunoscut iarăși, o lucrare saŭ mai bine s'aŭ aruncat pe hîrtie niște note descriptive, geografice, care oferă un mare interes.

Întăiŭ pentru că asemenea scrieri, făcute de localnici, nu de străini, sînt rarissime în secolul al XVIII-lea. Atît de rare, încît, afară de *Descrierea Moldovei* de Dimitrie Cantemir și de tratatul schițat de anonimul nostru, nu mai cunosc altele².

Pe urmă și pentru importanța intrinsecă a lucrării. Cel ce a așternut-o pe foile rămase albe dintr'un frumos manuscript, cuprinzînd o parte din compilația alipită de obiceiŭ la Neculce³, acel boier saŭ logofăt muntean, care nu ni-a transmis numele saŭ, era un om învățat, o inteligență clară și un scriitor corect. Dacă n'ar fi ici-colea alusii, care ne îndreaptă cătră o epocă mai tîrzie, am crede că avem înaintea noastră niște însemnări ale Stolnicului Constantin Cantacuzino, și aceasta a și fost la început impresia noastră

Oriinea notelor trebuie căutată în cetirea leatopisetului moldovenesc al începutului principatului. Un cetitor cu știință de carte a crezut bine să-și însemne părerile sale în această privință, adăugînd și știri privitoare la Țara-Românească, pe care Miron Costin și fiul saŭ nu le cuprinsese în considerațiile lor.

El a făcut însemnări despre întăii locuitori ai principatului, despre cucerirea de către Romani, despre antichitățile Țerii-Românești, despre numele ei — un capitol ceva mai întins, în care s'ar părea că a fost întrebuițată și scrierea lui Constantin

¹ Bibl. Ac. Rom., ms. 1319.

² V. cele spuse mai sus la Dimitrie Cantemir.

³ Cuprinde—n^l msului e 266 în Bibl. Ac. Rom. — introducerea lui Nicolae Costin până la cap. XV, apoi *Cartea pentru descălecat* a lui Miron, întreruptă la cap. II. Cum se vede, ordinea în care se succed introducerile acestea e aici intervertită.

Stolnicul, — despre religie, despre peșteri, — o descriere foarte amănunțită, un fragment de povestire, de călătorie aproape, — despre «firile oamenilor, lăcuiitorilor locului acestuia», iscușiți la minte, ușori la priceput, cu toată lipsa de învățători și maiestri, cari să-î învețe a ști și să-î deprindă a lucra; despre «obiceiuri», în guvern adecă, în numirea și atribuțiile demnităților și funcțiilor, — despre ceremonii, despre pecetea principatului, dîndu-se în privința corbului legenda pe care o cunoaștem și din poema latină a lui Miron Costin¹, despre categoriile de boieri, despre «limba ce se grăiaște întru această țară»: «limba latinească și italienească stricată», comună tuturor locuitorilor despărțiți ai vechii Dacii², — despre *negustorie*.

Iar unul din cele mai însemnate capitole e, de sigur, acel despre cultură, în care ni se spun multe lucruri noi, despre școli și biblioteci: școlile elinești de la fiecă eparhie, școala slavonă din București, școlile românești de pretutindenți; biblioteca din Mărgineni, plină de «cărți elinești, letinești, franțozești, turcești», cea din Văcărești, cea, mai mică, de la Sf. Sava, biblioteca particulară a lui Nicolae Mavrocordat, adunată din cumpărături și luarea cu hapca, și a căreia risipire spune autorul că a văzut-o el însuși la vînzarea de creditori a averii lui Constantin-Vodă³.

Avem și planul scrierii, care trebuia să fie scurtă — «socoteala ne-a fost a fi cit de scurtă istoria» —, dar foarte complectă. Sînt anunțate capitole despre hotare, întindere, mărime, locuitori, aer, ape, nume, împărțirea administrativă, guvern, religie, ierarhie, cultură, zidiri și anticități, venituri, limbă, Domni — «orînduiala Domnilor aceștii țări», — fundațiile lor, orașe, biserici și mănăstiri. Nu putem decît să regretăm că un astfel de plan, atît de larg conceput, atît de asemănător cu al lui Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*, n'a fost adus la îndeplinire și că, în locul cărții ce trebuia să fie scrisă, ce a fost scrisă

¹ Dar scriitorul ni declară că nu crede într'însa, aflînd-o asemenea cu «basnile». O reproduce însă pentru potrivirea ce oferă cu conținutul grafic al pecetei muntene.

² Scriitorul vorbește de deosebirea de vocabular ce există între vorba Muntenilor, a Moldovenilor și Ardelenilor, pe cari-î numește «Tranșilvanieni».

³ «A căror răpunere, neprelungindu, am văzut cu ochii noștri.»

poate și s'a rătăcit sau pierdut, n'avem decât notițe risipite, necomplete, încurcate, un brulion cu o scrisoare grăbită, cu ștersături numeroase, din care de multe ori abia se desface aceia ce era destinat de autor să rămie¹. Numai după 1750 un boier muntean era să ni deie o descriere complectă a țerii sale, Mihaï Cantacuzino. Dar opera lui, descriptivă și narativă în același timp, lucrare de istorie și geografie, aparține altei epoci și a fost compusă supt influența altui curent.

Un *Prognostic* pentru Țarul Petru fusese tradus în grecește, pentru Domnul și boierii munteni, pe vremea lui Brîncoveanu². Dar asupra acestui împărat drept-credincios, căruia Aextelmeier, autorul *Prognosticului*, îi promitea Scaunul lui Constantin cel Mare și sfințirea în Sfînta Sofie, asupra doritului liberator al neamurilor creștine din Răsărit, se scrisese, ni se spune, și lucrări originale în limba grecească. Daponte menționează două: «Un manual ca de cinci coale, care laudă pe acest împărat Petru și-l îndeamnă să se ridice asupra Turcilor» și o *Viața*: acestei și-l îndeamnă să se ridice asupra Turcilor³ și adaugă că a fost tipărită, fără a spune însă unde și cînd. N'am avut supt ochi «originalul» acestei «*Vieți*». După tipăritură însă (1737), care, tratînd un subiect așa de interesant, va fi fost răspîdită printre cunoscătorii de grecește din Orient, probabil, s'a făcut la 1749 o traducere românească. Traducerea ne lămurește prin titlul ei și mai bine asupra lucrării. A fost compusă în italienește după gazetele din Franța și Olanda, care răsunaū de isprăvile călătorului, războinicului și civilisatorului. Din această limbă a strămutat-o în grecească vulgară, spune titlul menționat, un «chir Alexandru canțileariu».

«Chir Alexandru» putea fi «canțileariu» în principate, la Poartă ori la Patriarhie, singurele locuri unde un Grec putea ocupa sarcini oficiale, putea governa sau ajuta un guvern. La Ruși nu se prea poate admite, pentru că ei aveaū în acest timp drept «canțileariu» pe Teodor Corbea, și apoi s'ar fi insistat asupra

¹ Reproducem aceste prețioase notițe în *Apendice*.

² V. mai sus, p. 41.

³ Το βιβλίον τῆς περὶ αὐτοῦ ἱστορίας: Βίος Πέτρου τοῦ μεγάλου ὀνομαζομένου. Cf. și Papadopoulos Vretos, II, pp. 47-8.

acestei calități, care ar recomanda și mai bine opera. Știm însă un Grec din Smirna, un «chir Alexandru», care a împlinit funcțiuni de «secretariu de cancelarie» pe lângă un suveran adus de capriciul soartei în Moldova, pe lângă Carol al XII-lea. E Alexandru Amiras, cronicarul lui Grigore Ghica-Vodă, căruia prin urmare i-am atribui această traducere, ca unui «chir Alexandru» ce era, ca unui Grec, ca unui cunoscător de limbi europene, ca unui «caștelariu», în fine, — sau aproape.

Traducătorul român, dînd data traducerii sale, și-a însemnat și numele. E «dumnealui Matei Fărcășanu, biv vel Șetrar». Nicî însemnătatea funcției, nici mărirea numelui nu ne ajută a găsi ceva despre dînsul, pentru a-î răsplăti astfel meritele literare, nu tocmai așa de mari¹.

În Prefață, Fărcășanu arată folosul istoriei pentru cetitori, «cînd n'aŭ cu ce își treace vreamea..., pentru ca să nu să obișnuiască cu leanea și trîndăviia», mărturisește că a tradus opera din grecește, «spre înțeleagerea vorbei rumînești,» și amenință cu pedeapsa lui Dumnezeu pe acel ce-î va desprețui osteneala literară. Atenția, ni spune el — pasagiul e prea plăcut prin naivitate, ca să nu-l reproducem —, o merită, de bună seamă, fiind-că, știind așa de puțin, a muncit așa de greu pentru a-și ajunge «scoposul» propus. Să respecte cetitorii «neodihna și priveghiierea mea celui iubitoriul de osteneală, pentru că, fiind împleticit întru neașezările și deșartele grijî ale pătimașei și mult necăjitoarei lumî, și încă prea puțin fiind la învățătura limbii elinești, de vreme că nicî gramatica desăvîrșit n'am învățat, cu puțină cunoștință numai din praxis luînd, noaptea și zioa ca un fur am furat cîte un ceas de somn, ca să săvîrșescă această carte, pentru că Musele, adevă iubirea de învățatură, ce o și caută de la suflet fără de turburare, și preste puțință iaste a-ț povesti cu amăruntul cît am răbdat păn am cîștigat scoposul acesta, carele la alt nu caută, numai la cel de obște folos, — de vreme

¹ În ms. 204 al Bibl. Ac. Rom. titlul e următorul: «Viața Marelui Petru, avtocrator a toată Rusiia, părintele patriei, adunată din multe pomeniri în Franța și Olanda; ce s'aŭ datŭ în doao tomuri [1736], iar mai pe urmă s'aŭ talmăcit din limba italienească în limba grecească cu toată nevoința de chir Alexandru Caștelariul —, iar de pe cea grecească s'aŭ talmăcit acuma la înțelegerea rumănească, de Dumnealui Matei Fărcășan, biv Vel Șetrar, la aniî de la Hristos 1749; tomul d'întăi, cuvînt întăi».

că pân'astăz neamul nostru să află lipsit de tot, de acest feală de cărți¹. Pentru care vă rog pre voi, pre toți și mari și mici, priimiți cu curată inimă această a mea proastă și nevreadnică scrisoare...»

Traducerea nu e rea însă, și Viața lui Petru cel Mare, «tăl-măcită» de «dumnealui» Fărcășanu în ceasurile furate—cite unul pe zi — somnului diurn și nocturn a fost o carte foarte cetită, cu toate multele pagini care o cuprindeau: e una din acelea care ni s'au păstrat în mai multe manuscripte².

După timpul când s'a scris s'ar putea atribui aceluiași Fărcășanu, în fine, traducerea unei povestiri despre moartea Țarului izbăvitor. Se chiamă, în singurul manuscript care o conservă: «Înștiințare pentru moartea Marelui Petru, Imperatoriului a toată Rusia», și se spune că a fost prefăcută pe românește în 1757. Din prefață se vede că autorul era un Rus și un contemporan poate, dar, — nefind încă pe acest timp cunoștință de limbă rusească în principate, iar slavona fiind aproape cu totul părăsită, — aș crede că lucrarea a trecut întâiu printr'o versiune grecească³.

Un alt traducător nu se poate asemăna supt nici un raport cu simplul Șătrar Fărcășanu. Vlad Boțulescu de Mălăiești, care a început poate ca gramatic și traducător de cărți religioase, pentru a sfinși ca prizonier politic în țeri neașteptat de îndepărtate, acest personagiu versatil, cu existența curioasă, e un adevărat cărturar.

Era un logofăt al familiei lui Ștefan-Vodă Cantacuzino. Va fi scris pentru acestea acte publice, îi va fi copiat tratate și leato-

¹ Nu e cu totul exact. V. mai sus, la Nicolae Costin și Amiras.

² Bibl. Ac. Rom. are trei: unul bine scris, complet, dar fără titlu întreg și fără prefață: e N° 49. Are multe și interesante glose pentru cuvintele străine adoptate de traducător. Glose pentru cuvintele grecești: *actocrator*, *anhologhie*, *chirdos*, *apofasis*, *prosigorie*, *diadoh*, *eunuh*, *epistatis*, *piitis*, are și ms. 122, care e și el complet. Fără glose e ms. 204, care dă titlul cum l-am reprodus mai sus și prefața; «Viața» e precedată de Istoria Slovenilor, cea tradusă din rusește. Dar e incomplet, și nici prefața nu e terminată, de și se pare că-i lipsește numai cite-va cuvinte de la sfinșit. Ms. de la Museu — N° 333 — e scris la 1799. Cf. un ms. ce se pomenește în Gaster, *Crestomatie*, II, pp. 49-53. Încă unul din 1756, la Museu, N° 137, în Urechia, *An. Ac. Rom.*, X, pp. 357-8. V. și Gaster. *Gesch. der rum. Litt.*, pp. 231-2.

³ Gaster, *Crestomatia*, II, p. 53; cf. *Gesch. der rum. Litt.*, p. 232. D-sa posedă manuscriptul unic, de care e vorba.

pisețe, apoi, cînd nenorocirea atinse așa de greu familia pe care el o servia, Vlad întovărăși în exil pe Doamna Păuna și pe cei doi fii ai ei. Cînd beizadelele Radu și Constantin plecară din casa unde se adăpostia în exil văduva ultimului Domn pămîntean al Țerii-Românești, el nu-și părăsi stăpîna. Pe la 1744, el iscălește ca martur, în italienește, supt diata redactată, de sigur, tot de dînsul a stăpînei sale.

Tocmai în acest an, Radu, un om desorientat, fără moralitate și fără conștiință, chinuit de o nepotolită sete de aventuri, fie și criminale, Radu, zic, își chemă fratele, ce se afla ca militar în serviciul Rusiei. Aducîndu-l la sine, începu a-i face destăinuirî privitoare la o mare răscoală a creștinilor ortodoxi supuși Austriei, răscoală, care, sprijinind interesele turcești, ar căpăta pentru el, Radu, tronul muntean, iar pentru Constantin situația de Despot al Sîrbilor.

Boțulescu rămăsese, după moartea Păunei, omul de casă al fiului ei celui mai mare. Găsim numele lui în josul unui act ciudat, unei diplome acordate episcopului unit Inochentie Micul, de Radu, care-și lua, pe lîngă titlul de Mare-Maiestru al Ordinului Constantinian, și alte atribute politice din cele mai comice și mai șarlatanești. Ast-fel de diplome de membri și demnitari ai Ordinului său răspîndia cu îmbielșugare, de cele mai multe ori pentru bani, imperialul, cavalerescul și ridicolul personagiu. Și toate erau întărite după cuviință de bietul nostru Logofăt, «cancelariu» al Marelui-Maiestru și complice al înșelătorului.

Constantin Cantacuzino consimți să împartă cu fratele său folosul și paguba conspirației filo-turcești. Legă relații trădătoare cu deosebite persoane, care-î păreau trebuincioase, făcu destăinuirî patriarhului din Carlovăț și, în general, atîta sgomot, în cît află și guvernul din Viena. Casnicii celor doi frați, alți indivizi bănuți, fură arestați și supuși cercetării. Între dînșii se afla Boțulescu, *factotum* al Cantacuzinilor și cu acest prilej. Dovezile contra lui fură zdrobitoare. În loc să capete în patria sa, supt Domnia lui Radu-Vodă cel nou și cel stricat, o boierie mare, care să-l illustreze și să-l îmbogățească, el fu condamnat la moarte pentru les-maiestate, ca și stăpînul lui, Constantin. Pedepsa fu îndulcită pentru amîndoi, cari puteau fi socotiți mai curînd ca victimele neastîmpăratului soi rău ce era principele Radu, ge-

neral-maior al Maiestății Sale Apostolice și Mare-Maiestru al Ordinului știut, fără a mai pomeni titlurile cele multe din diplomele lui.

Pedeapsa fu închisoarea pe viață. Constantin merse s'o ispășească la Graz, de unde nu ieși decît zdrobit de suferințe și obosit de vristă, — patru-zeci de ani după greșala și osînda sa, în 1781. În același an 1746, Boțulescu era închis în castelul din Milan, ale cărui porți nu se redeschiseră poate nici odată pentru dînsul.

Era așa de departe țara, atîta loc îl despărția de patronii săi, cari nu-l mai puteau ajuta, atîția strașnici ani goi de fapte vedea înaintea sa, acel care se visase Mare-Cămăraș al Țerii-Românești! Nu scria nimăruî, nu vorbea cu nimeni, nu era nimeni de la care să audă sunetele limbii în care fusese crescut. În clipe de înfloritoare nenorocire și desnădejde el se mîngîia vorbindu-și limba cu sine însuși, scriind-o. Așa deveni iarăși scriitor — dacă fusese la început — agentul politic al ambiției cantacuzinești și jertfa acelei ambiții.

Avem trei cărți de la dînsul. Una a ajuns la Viena, în Biblioteca Imperială, celelalte două au venit tot de acolo, ca manuscrise înapoiate Italiei, și se află acum la Veneția. Probabil au fost luate din moștenirea nenorocitului, mort în închisoarea lui italiană, și s'au păstrat ca lucruri rare, scrise într'o limbă puțin cunoscută.

A tradus, — fiind-că ele sînt traduceri, — a tradus cele trei opere în anii 1763 și 1764. N'a mai avut cărți la dispoziție sau a fost iertat de Dumnezeu prin moarte acela pe care, pentru marile sale greșeli, oamenii nu-l puteau ierta? Cine știe! Alt-ceva de la dînsul nu s'a găsit pînă acuma.

A început cu o viață italienească a lui Scanderbeg, broșură mai mult populară¹, pe care a tradus-o într'o bună limbă românească, în limba cărților sfinte, la naționalizarea cărora contribuise poate și el: curată în cuvinte, bogată în desfășurarea frazei, alcătuită după modele slavone și grecești².

Pe urmă în anul următor, acum după o operă destinată nu-

¹ *Vita di Scanderbeg*. V. Pétrovitch, *Bibliographie de Scanderbeg*, no 1591.

² Ms. se află la Veneția, Bibl. Arhivelor de Stat, cărți din bibl. Brera, restituite de guvernul austriac.

mai poporului, el strămută în românește acea carte a lui *Varlaam și Ioasaf*, pe care o popularisase odată la Romîni, fără ca Boțulescu să fi știut aceasta, o veche traducere din slavonește, al cărei autor nu era altul decît învățatul Udriște Năsturel, cumnatul lui Mateiŭ-Vodă Basarab¹. La întăia sa lucrare, din 1763, el alipise o «Pe scurt înștiințare de nenorocirea casei otomane».

În 1764, în același an cu «*Varlaam și Ioasaf*», Vlad traduse, din nemțește acum — un om învățat în limbile europene, ca și în acelea ale Răsăritului: greceasca și slavona, acest Logofăt muntean din secolul al XVIII-lea! —, traduse o *Istorie universală*, saŭ, cum îi zice el, care nu prea întrebunțează neologisme: «*Istorie de toată lumea*». Terminînd-o, el innădi, pe lîngă traducerea adausurilor din însăși acea carte nemțească necunoscută, și o traducere a unei vieți de sfînt, scrisă tot în italienește.

Plăcere mare nu putea să găsească Boțulescu prefăcînd în limba sa prosa umflată din *Ristretto della vita, miracoli e canonizzazione di San Felice de, Porri da Cantelice, Capuccino*, dar acest tratat de edificație era probabil singura carte pe care mila vre-unui temnicer i-o va fi pus la îndemîna atuncea!

Această din urmă lucrare: «*Istoria universală*», nu e numai cea mai importantă din ale lui Boțulescu prin întinderea ei, dar și prin aceia că are la început o prefață. Prefața e plină de vederi drepte și de aluși dureroase la soarta lui fără îndreptare, căci el era pe acea vreme de optsprezece ani smuls din lume.

Ni-o spune el singur, fără a mărturisi și motivul: din «*pricină cari aici, acum, a se dăscoperi n'au loc*». Ni se înfățișează «*la strimtoare închis, cu nimenea grăind și nici într'o parte cu nimenea correspondenție avînd; cu greŭ puteam să trec vremea, ziua și noaptea singur, și drept aceia și cu scăderea sănătății: fiindu-mi aceasta însă ἐνέργεια și ἄσκησις: a avea adevăte în mîna ceva a lucra și a face, nu de puțină mîngîiare și folos mi-au fost*».

Dar, spune el mai departe, nu i-a fost ușor acest lucru de mîn-

¹ Viena, Bibl. Imperială, mss. slave, n° 73. Copie, la care e alipit originalul italian, de d. Gr. G. Tocilescu, la Bibl. Ac. Rom.

giere, limba sa nefiind destul de pregătită pentru a putea înveșmînta orî-ce cugetări: «fiind limba noastră românească foarte îngustă, iar nu, ca alte limbi, cum nemțeasca, greceasca iproci, bogate și îndestulate în cuvinte, — a putea chiar numi și a dăscoperi firea a orî-ce nume și cuvînt».

Totuși a scris, și a scris bine în această limbă «în limba patriei mele, de atîtea ani neexerțeluită și părăsită». Și, văzînd cît de bine o întrebuințează acest exilat, ne gîndim cu părere de rău la *cronica românească* pe care ar fi putut-o scrie în stil mare acest cărturar, pomenind în ea păcatele și martirologiul ultimilor Domni romîni, ale coborîtorilor lor rătăcitori în străinătate și ale sale însuși¹.

¹ V. N. Iorga, în *Literatură și Artă rom.*, din 1900, și raportul d-lui N. Denusianu, pp. 211-2. Nu putem spune din care Mălăiești era originar Boțulescu. Este unul și în ținutul Hațegului. Popea, *Vechia Metropolie*, p. 145. Pe un Ioan Căpitan Mălăescu îl găsim însă la Craiova în 1779 (*Bis. ori.*, XV, p. 344).

CAP. III.

Literatura religioasă în perioada a doua.

Pentru dezvoltarea literaturii originale, a istoriografiei, poeziei, erau necesare condiții care nu se cer la dezvoltarea literaturii religioase. Aici ceia ce determină producția e o nevoie și un obicei: nevoia cărților sfinte, a cărților de slujbă, de dogmă și de tâlcuire, și obiceiul traducerilor.

Ast-fel se explică, în această epocă de amorfire a sufletului românesc, bogăția tipăriturilor bisericești, numărul mare al manuscriselor lăsate de tălmăcitorii literaturii religioase grecești și slavone. Harnicii lucrători pe acest teren urmau exemplul dat de predecesorii lor, desăvârșeau opera începută de dinșii, fără ca lipsa de orientare, lipsa de simțire și entusiasm să influențeze în rău asupra activității lor.

Această literatură, trăind puternic pe cînd cealaltă se stingea, a adus fără îndoială mari foloase. Ea a păstrat gustul cetirii, a făcut să se audă limba românească în toate stratele populației¹. Pe urmă, o operă originală ca și o traducere se servește de același instrument al limbii. Și prin multele tălmăcirii din întreg secolul al XVIII-lea, și nu mai puțin și din această perioadă, acest instrument, trebuind să exprime sentimente alese, cugetări adînci, concepții înalte, se făcea în stare a servi mai tîrziu alcătuirilor noi de opere originale; propoveditorilor ardeleni și celor d'întăiu poeți ai neamului.

Care sînt persoanele și curente ce se deosebesc în activitatea literară românească pe cîmpul religios în această epocă?

¹ «Cărți de acelea», scria Odobescu, «care sună românește la urechea poporului întreg, de la nașterea pruncului până la astrucarea moșneagului.» În Papiu, *Șincău*, p. 80.

E un curent, slab încă, represintat prin puține, risipite și modeste publicații, care, crescînd deodată în perioada a treia, cînd piedecile ce-î stăteau în cale fură înlăturate, năvăli pe terenuri mai bogate decît acel al tîlmăcirii de cărți bisericești, luă înainte prejudecăți și superstiții și aduse regenerarea gîndirii românești. E curentul ardelean, pornit din Unire, curent care creșcu pe atît de încet, pe cît de puternic se dovedi pe urmă. Pentru moment se observă abia ici și colo o scînteiere de lumină fugare între bălăriile ignoranții și inconștienții naționale. N'ar folosi la mare lucru dacă ne-am opri la aceste slabe începuturi, în loc să-l urmărim de la un capăt pînă la altul, cînd își dă toată măsura izbăvitoareii sale puteri.

Mai este, alături de acesta, vechiul curent, care pornise din izvorul culturii grecești regenerate în secolul al XVII-lea prin cîțiva oameni de carte cu voință și rivnă. Și în această perioadă, în vecinătatea Curții grecești a Domnului, prelați de origine greacă, ocupînd tronul metropolitan, își dau osteneala să traducă și să tipărească sau să patroneze traducerile cărților bisericești.

Trebuie să spunem însă de la început — și acesta e unul din caracterele distinctive ale literaturii noastre religioase în această vreme — că Moldova n'are nici o parte în dezvoltarea ei pînă tîrziu către sfîrșit, cînd, din activitatea unui emigrant rus, trecut prin Atos, un nou curent pornește, al școlii monastice din mănăstirea Neamțului. Pînă cîtră 1770, dacă în Moldova persistă cugetarea originală, orî cît de scăzută, supt forma leatopișelului, lucrarea de traduceri și tipărirea de cărți românești slăbește foarte mult, tocmai cînd în Țara-Românească, unde scrierea de cronicî a conținut, literatura religioasă de traduceri se desvoltă cu mai multă putere.

De puține tipăriri românești din Iași ni se vorbește în toată această epocă¹. Ienachi Kogălniceanu ni spune despre Constantin Mavrocordat, că, vrînd să învețe carte, în a doua Domnie a lui, pe preoții moldoveni, a cerut din Țara-Românească «cărți pe'nțeles, căci în Moldova nu se afla Evangheliî, Apostol și Liturghii»². Tipografiile episcopale, pe care voiă el să le întemeieze, nu fură statornicite, afară doar de aceia din Rădăuți,

¹ Le vom analiză la expunerea activității Mitropolitului Iacov I-iu.

² P. 203.

care tipări o singură carte și despre care nimic nu se mai auzi pe urmă, ceia ce ar aduce pe cineva a se îndoi chiar de existența ei¹.

Totuși, episcopii și mitropoliții moldoveni erau, cu destul de rare excepții, pămîntenî, oameni de țară, pe cînd clerul muntean a născut în tot secolul al XVIII-lea mulți străini în rîndurile sale superioare. Acești străini, Greci, trebuie să admitem că erau mai zeloși pentru progresul culturii bisericești decît vlădicii romîni, fiind mai culti decît aceștia, mai buni și mai cucernici călugări, crescuți în vechile mănăstiri, cu viața aspră și harnică, ale Răsăritului. Dar, pe de altă parte, cînd se găsea, printre înalții clerici romîni din Moldova, un om rîvnitor către învățătură, acela dădea mișcării ocrotite și îndreptate de dînsul un scop românesc. Ast-fel vom vedea că a făcut Mitropolitul Iacov I-iu al Moldovei, care din acest punct de vedere stă mult mai sus decît învățații săi contemporani, Mitropoliții de alt neam ai Ungrovlachiei. Și are prin urmare și un mai mare drept la recunoștința noastră, ca unul ce a lucrat pentru neamul său mai mult decît pentru lege, pentru Moldovenii săi decît pentru pravoslavnicii creștini lipsiți de carte bisericească pe înțeles.

Încă supt Mitropolitul Ungrovlachiei Ștefan, care poate să fi fost Romîn, s'a tipărit în 1736 o a doua ediție din Viețile Sfinților resumate: «Anthologhion adecă floarea cuvintelor», precum și din *Octoih*², la tipografia metropolitană, în care lucra atunci Stoica Iacovicî, preot, tipograf și poate și dascăl și traducător din slavonește³. Tot supt el pare însă să fi eșit și *Chiriacodromiul* din 1732⁴ și la 1731 *Ceaslovul*, din care însă cea mai mare parte e încă slavonă⁵.

¹ Indicația: Rădăuți, ar putea fi considerată ca falsă, pusă din ordinul episcopului Iacob, care ar fi voit ast-fel să imite pe păstorii bisericești munteni din Rîmnic. Dar poate Iacob și-a strămutat materialul la Iași, unde ajunse în carînd Mitropolit.

² *Octoihos, adecă Osmoglasnic*.

³ V. mai sus, p. 435.

⁴ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 302.

⁵ *Ibid.*, p. 306. Exemplarul menționat de d. Gaster n'are însă locul de tipărire.

Un activ Mitropolit muntean a fost Neofit din Creta. Supt archipăstoria acestui Grec, — ceia ce arată cit de zădarnice sînt închipuirile unei dușmăniî sistematice a Grecilor contra neamului românesc, limbii și culturii lui, — s'aŭ tipărit o sumă de însemnate cărți religioase. În 1741, *Echologiul*, în 1742, *Catavasierul*, tipărit în imprimeria reorganizată, în tipografia «cea noao» a Mitropoliei, supt conducerea unui Logofăt Mușat; tot în 1742, *Cazaniile* vestitului Ilie Miniat, traduse din grecește din chiar ordinul Mitropolitului¹; după doi ani apoi, în 1745, *Pravoslavnică mărturisire*, din «tipografia Domnească în orașul Bucureștilor», cu osteneala lui Stoica Iacovicî; în același an cu un *Ceaslov* iașan², o *Psaltire* mai mult slavonă; în anul următor, 1746, *Mărgăritarele*. În același an, se dă la tipar «o cărticică mică de la Sinopsis, cu molitfele de dimineață»; în 1747 iese alt *Echologiu*³, un *Orologiu*, scos în 620 de exemplare; în 1748, o *Psaltire* în 520 de exemplare, și un *Orologiu* mic, în 1750; în 1749 «se varsă slovă romînească» pentru o *Evanghelie*⁴; în 1750 se tipărește un *Ceaslov* slavon și se termină zisa *Evanghelie*, «împreună cu evanghelistari, care s'aŭ tălmăcit acum întăi» —, în 710 exemplare. În 1753 văzu lumina *Adunare de multe învățături*⁵. Tipografia fusese luată «de la Colțea», — deci nu era cea veche a Mitropoliei —, și ea fu încredințată în parte lui «Constantin Boltașul», starostele, pentru ca «să lucreze la *Mineae*,» care rămaseră în stare de proiect multă vreme⁶.

De altmintrelea el era însuși un scriitor. A scris un tratat

¹ O *Psaltire* din Iași, 1743, *Uricariul*, XXIV, pp. 391-2.

² *Uricariul*, I, pp. 156-7.

³ Τὰ βιβλιαράμια πρὸ τὰς ἐσχάτας. Cărțile de la *Mărgăritare* înainte sînt luate după sămile Mitropoliei, în *Condicile* păstrate la Bibl. Ac. Rom.

⁴ «Tocmeala ce am făcut cu Barbul i cu Grigore tipografii ca să verse slovă rumânească pentru *Evanghelie*, cum arat[ă]. Iulie 23 d., 7257.»

⁵ Gaster, o. c., p. 314.

⁶ «Tipografia Domnească, care am luat-o de la Colțea, Oct. 7. d., 7256»; «Tipografia ce am dat în seam[a] starostii Costandin boltașul, să lucreze la *Mineae*, cum arată în jos anume; Oct. 29 d., l. 7256.» — S'aŭ tipărit aceste socotelii de d. C. Erbiceanu, în *Biserica ortodoxă*, XXIII, p. 126 și urm. Pentru un *Liturghiar* din 1741, v. *Uricariul*, XXIV, pp. 390-1, unde are un titlu destul de curios. V., pentru *Mărgăritare*, și *Buciumul* lui Codrescu, I, p. 238. Neofit a fost și un sprijinitor al școlilor. — V. *Apendicele*.

grec despre *miruire*¹, pentru a lămuri pe Domnul său, Constantin Mavrocordat, asupra acestei taine, și a povestit pe larg visita sa pastorală din 1746, dînd o sumă de noțiuni geografice, de inscripții și narațiuni istorice. Ba începuse a-și redacta și visita din 1747, tot în grecește².

Filaret, succesorul lui Neofit, era Grec, ca și acesta³; dar și supt el tipografia bucureșteană lucră pentru literatura religioasă românească. Pe vremea lui, viitorul episcop de Buzău și Mitropolit muntean Cozma, atunci numai «Cozma ermonachulū, ecli-siarchul Sfintei Mitropolii», se osteni, în Domnia lui Constantin Mavrocordat, iubitorul de slujbă pe înțeles, cu tipărirea unei *Psaltiri*, care apărū în tipografia metropolitană. Tot în archipăstoria lui, la 1760, se publică, la aceiași tipografie, un *Lafsaicon* său Vieți ale părinților din pustie, pe care, după îndemnul lui Constantin Dudescu Vel Vornic, un patron al lui Daponte⁴, îl traduse un fost Vel Clucer de Arie, Teofilact, Grec de origine, fără îndoială, dedicîndu-l, după modelul ce avea înaintea, lui Constantin Împăratul, pe care-l confundase cu Constantin Brîncoveanu⁵. În prefața sa, destul de naivă și de banală, e laudat, de către Teofilact, Mitropolitul Filaret, boierul Dudescu și «Ilie dinū eparhiia prea-fericitulū patriarhului Ohridonū», al cărui merit era acela că plătise cheltuiala tiparului⁶. Traducătorul, un om ambițios, se încumetă a face și versuri, avînd de tovarăși în acest păcat pe Manase Eliade, în curînd marele dascăl și panegiristul lui Alexandru Ipsilanti, și pe un Alexandru, dascălul de grecește⁷.

Mai însemnată decît activitatea tipografilor bucureștene era însă aceia a teascurilor din Rîmnic. Aici, prin tradiția lui Antim,

¹ *Bis. ort.*, XIV, p. 654 și urm.

² *Bis. ort.*, II-III și XIV, p. 718 și urm. Felicitări către el, în Papadopoulos Kerameus, IV, p. 89.

³ V. mai sus, p. 514; *Bis. ort.*, XV, pp. 263-4; *Rev. teol.* III, p. 373.

⁴ V. mai sus, p. 447.

⁵ De aceia în Prefață se cetește, ca laudă a lui: «Constantin-cel-Mare» «Și cu luminatele tale însemnări ale tipografiei și în limba noastră cea romînească ai vădit-o!».

⁶ În schimb, e gratificat cu calificativul onorabil de «oiaia tîrlei cei creștinești a Ohridei».

⁷ Semnează Ἀλέξανδρος ὁ διδά:

prin influența de civilizație exercitată de dominația germană, în timpul cît Oltenia aparținu Împărăției creștine, se formă un curent cultural, o școală religioasă. Toți prelații ce se perîndară pe Scaunul rîmnicean, sprijiniră această mișcare saŭ participară la dînsa, și pînă la sfîrșitul secolului în Rîmnice se făcură, în cea mai frumoasă slovă munteană¹, cele mai bune tipărituri religioase. Școala produse tipografi, scriitori de condici, dascăli de slavonie și rumînie, traducători și chiar scriitori: doi dintre cei mai însemnați cronicari munteni. Ea a represintat pentru Țara-Românească ceia ce represinta pentru Moldova școala monastică din Neamț, și ambele formează gloria culturii religioase românești din al XVIII-lea secol.

Un ofițer imperial care a vizitat Oltenia puțin timp după anexare descrie în colorii urite cultura țerii. «La Olteni cine a învățat ceva latinește e o *rara avis*, de și nu li se poate tăgădui o oarecare destoinicie firească, ci, din potrivă, sînt dibaci la orice... Toată învățătura preoților nu stă în alta decît în a ceti și scrie puțin, și anume cu slove românești în limba slavonă, din care mai adesea, ba mai totdeauna, nu înțeleg nici o boabă. Chiar și călugării din mănăstiri nu știu alta, cei mai mulți, decît ceva elinește, iar cine rupe latinește, trece drept un *monstrum eruditionis*²».

Supt acest raport, ca și supt acel administrativ, financiar și economic, guvernul european al Casei de Austria a făcut mult mai puțin decît era de așteptat.

Totuși îndemnuri pentru aceasta îi venise, de la început, din partea episcopului romîn din Rîmnice, ca și din partea celui catolic, al Bulgarilor uniți, din Craiova. În petiția presintată la 29 Novembre 1719, din Horez, unde se adunase în sinod Vlădica și stareții mănăstirilor de peste Olt, — învățatul Damaschin, fostul tipăritor de cărți religioase la Buzău, Ioan, archimandritul Horezului, Ștefan, egumen de Bistrița, Ștefan de la Arnota, Pahomie de la Govora —, se cerea școală și o bună administrație eclesiastică. Pentru ultimul scop se propunea numirea unui

¹ Care nici ea nu era foarte frumoasă. Sulzer putea scrie, fără exagerație multă, că tiparul muntean e: so zusammengeronnen, unfein, umgestaltet und unleserlich, dass man schwer den einen Buchstaben von dem andern unterscheiden kann»; III, pp. 10-11.

² Hurmuzaki, IX¹, p. 636.

elesiarch și unui ajutor, dintre călugării bătrâni, la fece mănăstire, pentru a scrie toate veniturile și cheltuelile acelei mănăstiri¹. Iar pentru cel d'întăiu și de căpetenie hotărîrile sinodului erau concepute ast-fel: «Al zecelea. Ni s'a părut nouă și a tot sinodul nostru că e lucru plăcut lui Dumnezeu și folositor țerii a se înălța aici două școli: una românească, alta latinească; cea românească să fie la Rimnic, supt grija episcopului, a mănăstirilor și popilor, și cheltuelile pentru dascăli și copiii săraci să fie de la dînșii; iar cea latinească să fie la Craiova, în sama administrației, a boierilor și a țerii, cari se vor îngriji de toate cele ce vor fi de nevoie pentru școala aceia»².

x Cererea e cu cu atît mai importantă, cu cît episcopul nu pomenește nimic de slavonește sau grecește, limbî în care totuși el își făcuse educația și pe care le știa singure. Biserica să fie românească, spune sinodul din Horez; în această limbă să se facă pregătirea viitorilor preoți și să se dea învățătura acelor ce nu ar rîvni funcții și demnități. Iar pentru fiii boierilor, pentru acei ce vor fi chemați să administreze sau să sfătuiască administrația, creșterea să fie o creștere europeană, occidentală, în școala cea mare și înaltă din capitala provinciei.

Cît despre episcopul catolic, Stanislavovicî, lui îi trebuia, ca unui străin, care nu represinta față de noul guvern un popor cu drepturi asupra țerii și cu aspirații pentru viitor, îi trebuia numai un seminarium ca oricare, în Craiova, pentru preuții religiei împărătești, și pentru laici o școală germană și latină, cum erau acele din oricare provincie a Imperiului³. La cererea sa se răspunse, la 21 Iulie 1731, aprobativ. Guvernul promise a se aduce trei preoți *piarum scholarum* și un laic, cu cîte o sută

¹ «Undecimo. Visum etiam fuit nobis cum universo synodo ut ad latus cuiuslibet igumeni unus sacristanus et alter quidam ex senioribus patrum adiungantur, qui omnes monasterii proventus et erogationes adscribant»; Hurmuzaki, VI, pp. 339-41.

² «Decimo. Visum fuit nobis cum universo synodo duas hic in provincia scholas erigi: unam valachicam, aliam latinam; valachica sit Rimnizii, sub cura episcopi, monasteriorum et poparum; expensae quae magistros pauperesque pueros concernunt sint ab ipsis; latina vero sit Craiovae sub cura administrationis, boiarorum et provinciae; qui de omnibus pro eadem schola necessariis expensis providebunt»; *ibid.*

³ *Ibid.*, p. 413.

cinci-zeci de florini pe an, afară de un superior al seminariului, care va avea trei sute ¹.

Nu știm ce s'a răspuns clericilor romîni, dar mare lucru nu s'a făcut de Germani pentru școala și cultura românească în Oltenia. Aici, ca și oriînde, reformele s'ar fi făcut pe încetul și fără multă tragere de inimă. Căci în Bucovina, cum vom vedea, nimeni nu s'a gîndit la o bună școală românească, după anexare, iar în Ardeal și regiunile învecinate opera de cultură națională s'a realizat numai prin lungi efortări, în care cîrmuirea împărătească n'a ajutat decît târziu poporul nostru ce se lupta cu dușmanii săi istorici și naturali.

Dar ceva a trebuit să se facă, de Romîni singuri măcar, cari se simțiau intrați într'un corp politic ce s'a mîndrit totdeauna cu misiunea sa civilizatoare. Am văzut într'o colecție privată ardeleană un contract prin care episcopia din Rîmnice, mi se pare, tocmai un dascăl latinesc, asigurîndu-i o plată în bani și în natură. Un Ardelean, Petru Dobra, vameș de Rîmnice, și care ajunsese și director fiscal în provincia sa natală, traduse în 1722 *Pravila cea Mare* în latinește ². Din Oltenia, din România austriacă, veni în Banat, la 1736, puțin timp înainte de scoaterea Nemților de pe teritoriul nostru, — diaconul Loga, de la mănăstirea Tismana, care întemeie, la Iredîște, lângă Verșeț, cea d'întăiu «școală comună românească». Și după acest obscur apostol, care deșteptă pe Romîni bănăteni la o viață culturală în limba lor, veniră alții, «alți învățători din România, ca să învețe pe tineri cari vor să fie preoți și învățători ³».

Episcopul Inochentie, care succedă lui Damaschin ⁴, fu ca și acesta un cleric învățat și zelos pentru cultură. Ni se vorbește de un *Triod*, pe care el puse să-l tipărească la 1731 în tipografia sa din Rîmnice ⁵, de o *Liturghie* din 1733 ⁶.

¹ *Ibid.* Cf. *ibid.*, și pp. 495-7.

² Două msse sînt descrise de d. N. Densușianu în Raportul asupra misiunii sale; *An. Ac. Rom.*, II¹, p. 202. Traducerea a fost cunoscută și de Sulzer, care vorbește de dînsa în opera lui; III, p. 73. V. și Iorga, *Studii și documente*, I-II, pp. 451-3, n° XI și 453, nota 2.

³ Marienescu, *Petru Maior*, discurs de recepție la Academia Romîna, p. 15.

⁴ Îl vedem mergînd la 1731 la Carlovăț, cu doi egumeni, pentru a face un arhiepiscop.

⁵ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 307.

⁶ *Ibid.*, p. 306.

După dînsul păstori, mai multă vreme, de la 1738 la 1748, un ucenic al lui Damaschin, Climent¹, «care se trăgea din neam din satul Pietrari» ni spune Pomelnicul Horezului². El reformă tipografia, din care ieșiră supt cîrmuirea sa episcopală lucrări elegante, ca *Polunoștița de toate zilele*, precedată de o Prefață a ierarchului. După ce Oltenia se întoarce iarăși supt stăpînirea Domnului Țerii-Românești, Climent desfășură o mare activitate în traducerea și publicarea cărților bisericești. În 1745 el face să apară un *Ceaslov*, la tălmăcirea căruia participase, și-l îmbogățește cu o Precuvîntare³. În același an, un *Antologhiu*, tradus încă de Damaschin și dedicat de editor lui Constantin Mavrocordat, *intemeietorul dumnezeestilor lăcașuri*, învățătorul tinerilor, protectorul preoților și «ochiul creștinătății»⁴. În anul următor, o *Evanghelie*, cu laude pentru Mitropolitul Neofit, care sprijine tipărirea de cărți destinate tuturor Romînilor. În Prefața *Evangheliei* lui Climent se aduc meritate laude lui Constantin Mavrocordat, care răspîndește binefaceri asupra preoților și caută a lăți Cuvîntul lui Dumnezeu, «nu numai în țara Măriei Tale, ci în toate țările și ținuturile ce vorbesc în limba rumânească, poruncind a să scrie și a să tipări multe fealuri de cărți spre folosul a tot sufletului creștinesc..., luminînd, nu numai celor dină casă, adecă dină țara Măriei Tale, ci tuturor celor ce vorbesc în limba rumânească». Din același an e *Apostolul*, în care se înalță alături frumuseța cărții și bunătatea Domniei apărătoare a bisericilor: «și cu adevăratu carte ca aceasta n'au eșit din tipografia aceasta, așa și în Scaunul țării acestia n'au șezut altu Domn cu atîtea daruri înfrumusețat». În anul următor, «popa Mihaî Athanasie Popovici tipografulu Rămniceanulu» făcea să apară *Cazană*, pe care le preceda cu laudele episcopului, «minunat om», care păstorește de «ani 10, luni trei, tipărind multe fealuri de cărți în toți anii... După alte faceri de bine ce au

¹ V. *Bis. ort.*, II, p. 737 și nota 3; III, p. 7.

² În care e trecut printre ctitori. Ms. la Bibl. Ac. Rom. Neofit spune că Pietrarii erau moșia lui Climent (*Bis. ort.*, III, p. 11).

³ Gaster, *o. c.*, p. 306.

⁴ «Multă-ți purtare de grijă ce ai pentru toate, iar mai multu pentru întemeierea dumnezeestilor lăcașuri și odihna ceatei preoților și învățătura și folosul celor tineri.» Tipografulu e «Laurentie ieromonachu de la mănăstirea Hurezău».

făcută în vremea răzmiriței, fiind mijlocitoriū de pace și imblinzitoriū de cumpliții oșteanī, s'aū cinstitū și s'aū întăritū de doi împărați mari, adecă de Împăratul Romanilorū și alū Otomanilorū, fiește carele după obiceiaiulū lorū, — de la unulū trimițindu-i dicretū de întărire și de la celalaltū trimițindu-i-să fermanū și caftanū de stăpînire»¹.

În 1748, la 7 Maiū, se retrăgea activul prelat. În locul lui fu ales Grigore, care, în cea de a doua tipăritură a sa — prima fu *Bucvariul* din 1749², — «Cartea de slujbă» din 1750³, tradusă din slavonește, se numește *ucenic* al Cretanului Neofit⁴. Era Romîn, un Socoteanu, — precum ni spune Prefața Mineiului românesc din Octombre: «Carele, neamul trăgîndu-și dinū Țara-Rumănească și fiind întru sațiu adăpat de limba cea grecească, ce aū izvorît toate slujbele, încit după învățătura limbii să se poată socoti aseamene cu cei d'intăiū păstori ai Besericii grecești», etc.⁵. Învăță poate împreună cu Daponte și cellalt Grigore în școala Domnească din București⁶; păstori la Rîmnice pe urmă, se inspiră aici de spiritul predecesorilor săi în acest Scaun și urmă activitatea sa binefăcătoare de promotor al culturii până atunci cînd, la 21 Maiū 1764, se retrase din Scaun, pentru «desele boale și multa slăbiciune și neputință»⁷.

Am pomenit de la început «Cartea de slujbă». Mai trebuie

¹ Ca tipograf figurează Laurentie ieromonachul Dimitrievici. Lucrul tiparului începuse încă în Domnia lui Constantin Mavrocordat în 1747 și se termină numai în Maiū al anului următorii, supt Grigore Ghica. — Pentru fundațiile lui Clement, v. *Cond. sfîntă*, p. 154 și *Bis. ort.*, II, p. 737 și nota 3 (Călătoria Mitropolitului Neofit). Cf. III, p. 7. O enciclică a lui din 1747, *ibid.*, XVIII, p. 123 și urm.

² *Bis. ort.*, XII, p. 480 și urm. În 1750 și un *Octoih* (*Cond. Sfîntă*, p. 516).

³ Cuprinde «Paraclitichi și Octoihos».

⁴ «Venit-ai și Prea Sfîntia Ta de la acelaș Critū întru acest de Dumnezeū păzitu pămîntū». Cf. *Visita*, în *Bis. ort.*, III, p. 11: «Patria noastră Critul»; *Cond. sfîntă*, p. 128.

⁵ Grigore pe care Daponte, numindu-l Βλάχος, îl face originar din Morea, e *Mitropolitul*; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 113.

⁶ *Ibid.*

⁷ G. I. Lahovari, în *Conv. lit.*, XXVI, pp. 1068-71. Fostul episcop fu numit, în 1770, vicariū al Ungrovlachiei (*ibid.*; *Cond. sfîntă*, pp. 179-80, 192-3, 203 și urm.).

menționate *Catavasiarul* din 1753 ¹, *Molitvenicul* din 1758, *Liturghiile* din 1759, — toate tipărite la Rîmnic.

După dînsul, noul episcop de Rîmnic, Partenie ², continuă să îngrijească de tipografie și să-î dea de lucru. La Rîmnic se tipăresc, ast-fel, *Triodul* din 1761, noul *Penticostar* și *Slujba St Nicodim* din 1767 ³, *Molitvenicul* din 1768 și *Liturghiile* din același an. Iar tipografia din Buzău, după ce își întrerupsese de multă vreme tipăriturile, își începea iarăși activitatea supt noul episcop de Buzău (din 1764) ⁴, Cozma, fostul eclesiarch al Mitropoliei bucureștene: întâia operă a tipografului Iordachi dascălul e *Liturghia* de supt Alexandru Scarlat Ghica, în 1768.

Mitropolitul Grigore, fost eclisiarch la București și episcop al Mirelor (1740), păstoriă la București din 28 Iulie 1760 ⁵, și era respectat de toți Domnii, pentru vrîsta și puritatea vieții sale. «Un prelat fără învățătură», — judecata, cum vom vedea îndată, nu e dreaptă în această privință, — «foarte bătrîn și venerabil», îl descrie Sulzer, care a avut prilej să-l cunoască, pe la 1780 ⁶. Toți Domnii contemporani, și mai ales Alexandru Ipsilanti, îi arătară cea mai mare considerație: și el fu unul din delegații la Petersburg în 1770 și apoi făcu parte din solii trimiși în Ardeal pentru aducerea beizadelor fugare, în 1782 ⁷. Grigore introduse obiceiul predicilor la Mitropolie, înșelindu-se însă, ni se spune, în persoana predicatorului, Alexie Ördög, fost Ungur reformat, fost scriitor la un magnat, fost cancelist la guvernul ardelean, om imoral și fără scrupule ⁸. Tipărirea de cărți religioase, care se începuse la Rîmnic, fu imitată la București, cum am văzut și înaintea.

Dacă Nicolae Mavrogheni voi să învețe carte pe popii lui

¹ Gaster, o. c., p. 306.

² V., pentru alegerea lui, *Cond. sfîntă*, pp. 191-2.

³ *Uricariul*, XXIV, p. 394.

⁴ *Cond. sfîntă*, p. 178.

⁵ *Cond. sfîntă*, p. 145 și urm.; *Pomelnicul Mitropoliiei*, în *Bis. ort.*, XIV, pp. 170-1.

⁶ III, p. 500: «Der heutige Metropolit ist ein ungelehrter, sehr alter, aber ehrwürdiger Praelat».

⁷ V. Văcărescu, în Papiu, II, p. 288; Hurmuzaki, *Fragmente*, V, p. 446 și urm.; *Doc.*, VI, pp. 343-4, N° 200.

⁸ Sulzer, III, pp. 36, 40-5.

Grigore ¹, în schimb se purtă nevrednic cu episcopii, insultându-i și storcându-li bani. Dar Mitropolitul nostru murise în primul timp din Domnia acestui dușman al său, în ziua de 18 Septembrie 1787, «la zece ceasuri din zi», adecă la șese ceasuri de sară europene, și avu de succesori pe Cozma din Buzău ².

Să venim la activitatea bătrînului Mitropolit, de la începutul păstoririi lui până la moarte.

Unul din ucenicii săi ni-l înfățișează în mijlocul ocupațiilor sale literare, necruțind nici o «osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire, ci la tălmăcire, cînd se putea ușura de grijile duhovnicești, însuși silindu-se și printr'ai săi ucenici după datorie ajutîndu-se, iară la cheltuială însuși singur încercîndu-se» și înduplecîndu-se numai după rugăciunea celorlalți episcopi a împărți cu dinșii cheltuiala, osteneala și cinstea tipăririi. Unul dintre cei mai vrednici de respect dintre prelații cari ocupară Scaunele metropolitane din București și Iași, respectabil prin viața sa curată, prin lunga sa muncă întru buna ocîrmuire a Bisericii, pentru învățătura pe care și-o cîștigase și felul cum știa să o întrebuițeze. «Seara», spune eclesiarchul Mitropoliei la 1785, «la masă, în loc de vorbe, poftiia cetanie», și i se făcea lectură din cronici ³.

Ca episcop al Mirelor și apoi ca Mitropolit al Ungrovlachiei, Grigore a tipărit un mare număr de cărți bisericești, pe care le vom însemna, chiar și pe acelea care văzură lumina după sfîrșitul epocii de care ne ocupăm în acest capitol.

În București văd lumina, din porunca lui, în 1760, *Evanghelia*; Cartea lui Simion, arhiepiscopul Tesalonicului, la 1765, cu o prefață a lui Grigore către Domn, atunci Ștefan Racoviță, și alta a ucenicului său Chesarie, traducătorul, către cetitori ⁴. Pe

¹ Sulzer, partea inedită.

² Cf. Melhisedec, *Biblioteca din Miclăușani*, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, pp. 148-9; *Buciumul român*, I, p. 144.

³ Ms. 24 de la Museu; Urechia, *Miron Costin*, I p. 34.

⁴ Mitropolitul laudă pe Domn de grija ce o are pentru cele bisericești, buna lui dreptate, «chipul cel blind și vorba cea aleasă și slobodă intrare la orî cine va vrea». Tipograful e Iordachi Stoicovici. Traducerea s'a făcut din grecește.

urmă, în anii 1768 și 1769 se tipăresc: *Catavasierul*¹, *Cazaniile*, cu o Prefață, *Penticostariul*², *Triodul*³.

În 1774, el face să apară *Învățătura besericească*; în 1775, o *Psaltire*⁴, *Omiliile*, «Capetele de poruncă» către preoți, adecă o pastorală prin care se anunță popilor o scutire de bir acordată de noul Domn, Alexandru Ipsilanti⁵; în 1777, un *Antologhion*, sau *Rânduiala serbătorilor*, și un *Ceaslov*. Prin îngrijirile lui ieșia la 1779 *Slujba Sf. Dimitrie Basarabov*, ale cărui moaște, aduse de dînsul, se păstrează la Mitropolia din București⁶. În 1780, apare o *Liturghie*, în anul următor un *Catavasieriă*, în Prefața căruia un anonim aduce laude Mitropolitului; în 1783 un *Penticostariă*, cu Prefața de însuși Grigore; în 1784, un *Apostol*, al cărui cuvînt înainte e scris de omonimul Mitropolitului, ierarchul *in partibus* de «Sidis»; un nou *Ceaslov*. În 1786, în sfîrșit, supt Mavrogheni, un *Antologhiu*, «întru al două-zeci și șeselea de ani ai arhipăstoriei Prea-Sfinției Sale». În al două-zeci și șeptelea i se mîntuia viața⁷.

Succesorul celui alt Grigorie la Rîmnic fusese Partenie, fost călugăr la Tismana⁸. El păstori pînă la 1772, și am văzut ce lucrări a rămas de la dînsul.

Lui Partenie îi urmă unul din cei mai luminați și mai activi dintre prelații munteni ai secolului al XVIII-lea. El n'a fost numai un tipăritor de cărți, ci a tradus însuși, într'o limbă care a fost considerată de contemporani ca exemplară și a fost imitată și de scriitorii religioși din Ardeal, multele și însemnatele opere ce ieșiră pe timpul lui de supt teascurile rîmnice.

¹ Cf. Gaster, *o. c.*, p. 307.

² Acestea sînt din primul an.

³ Tipărit în 1769.

⁴ Anul e de la Facerea Lumii: 7283. V. și Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 824.

⁵ Dar în rugăciune se pomenesc încă Rușii.

⁶ În pastorală, se dă și numele tipografului, Dimitrie Petrovici, dar în 1780-6 era altul: Stanciul Tomovici.

⁷ Pe timpul său, în 1784, s'aui tipărit și niște pomelnice — 2.200 de exemplare —, de egumenul de Văcărești. Urechia, *Ist. Rom.*, I, pp. 1148-9. Tot supt el, la 1780, Neofit Căvsocalivitul, director al școlii grecești din București, ar fi scris românește *Praștia*. V. Erbiceanu, *Rev. teologică*, III, p. 89 și Sathas, *Νεοελλ. Φιλ.*, p. 512.

⁸ Ales la 21 Maiu 1764, în ziua chiar a retragerii lui Grigore. V. ms. Mitropoliei, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 226 și urm.

Chesarie era Romîn, cum o spune lămurit cronicarul Daponte¹. În privința familiei lui, întilnim la 1804 o cerere de slujbe din partea nepoților săi, «nechivernisiți»², «feciorii răposatului Clucer Stan Halepliu și nepoți de frate răposatului episcop Chesare»³. Numele de familie al episcopului era deci Halepliu, ceia ce face să se bănuiască o romînitare destul de recentă, de proveniență siriană.

El învăță la dascălul Turnavitu. De la acesta și de la alții, el căpătă cunoștința, nu numai a limbii grecești, de usagiu comun atunce, ci și a limbilor rusească, latină și francesă, al căror studiu era încă de tot nou și neobișnuit. Ajunse întâiu, «cu învățătura fiind împodobit», protosinghel al Mitropoliei din București, supt cel d'întăiu Filaret, Michalitzî⁴, și în această calitate, pe care o avu timp de doisprezece ani, tipări o carte pe socoteala sa. Apoi la 26 Decembre, în timpul războiului, după o lungă vacanță a Scaunului,—căci Partenie murise înaintea de 26 Iulie 1770⁵—, el fu ales întâiu vicar, apoi, după doi ani, la 26 Decembre 1773, Vlădică de Rîmnic, loc pe care nu-l ocupă mai mult de șapte ani. El muri la 9 Ianuar 1780, «cătră seară». Succesorul său fu ales în luna lui Mart a aceluî an 1780⁶.

Era, ni spune Sulzer, care l-a auzit fiind un erudit discurs grecesc, un om frumos, cu purtări alese, un cetitor asiduî al literaturilor greacă și francesă⁷. Era, scrie Daponte, nu numai un prelat învățat, ci se distingea și «prin milostivire și dărnicie», de care din urmă însușire dăduse dovadă față de însuși scriitorul, tipărindu-î la Veneția Cartea lui Grigore Dialogul, tra-

¹ *Cron. Greci*, p. 114.

² *Αχιβερνισιτοι*.

³ Mitropolitul, făcînd un raport asupra petiției, la 14 Octombrie, menționează meritele unchiului: «Știut este Mării Tale slujba răposatului episcop Chesarie, ce au făcut Domnilor și țării». Cel mai mare din petiționari fusese numit polcovnic al țîrgului. *Bibl. Ac. Rom.*, ms. 652, fol. 96.

⁴ V. și mai sus, p. 515.

⁵ Cipariu, *l. c.*,

⁶ *Ibid.* V. și mai departe și *Bis. ort.*, XV, p. 602. Cf. *ibid.*, p. 263.

⁷ «Wie denn der damalige Bischof von Rîmnik Caesarius, ein durch seine Gesichtsbildung und leutseligen Umgang, sowohl als eine ziemliche Belesenheit in der französischen und griechischen Litteratur, würdiger Praelat, in meiner Gegenwart eine griechische Rede hielt, aus der man seine natürliche Anlage zu einem geschickten Redner sattsam abnehmen konnte»; III, p. 36.

dusă din elinește în aplă. În scurta durată a episcopatului său, el ar fi cheltuit cu reforma și îmbunătățirea școlilor, tipografiei, bisericilor, mănăstirilor, cu ajutorarea celor lipsiți, peste o sută cincî-zeci de pungî¹.

Chesarie ar fi fost, nu numai un priceput orator, — și avem un discurs al lui, alcătuit limpede și cu avînt², — ci și un scriitor original, și bibliografi și istorici literari greci îi atribuie o istorie a războiului ruso-turc din 1768—1774, istorie redactată în grecește și pe care ar fi fost parafrazat-o apoi călugărul Ambrosie Pamperis, profesor la Iași³.

Chesarie reorganisă poate tipografia grecească din Rîmnic, care funcționa la 1784⁴, dar nu știm să fi tipărit ceva în ea. Cărți românești apărură supt el: *Octoihul* din 1776, *Triodul* din anul următor și un mic *Ceaslov* din 1779⁵. Dar el lăsă poate o colecție de traducții religioase, care ocupară teascurile episcopiei supt urmașul său.

Numele-î e legat însă pentru totdeauna de marea operă a *Mineelor*, care se tipăriră întâia oară în românește complet prin colaborația acestor trei prelați destoinici: Grigore al Ungrovlachiei, Chesarie și apoi Filaret de Rîmnic.

Ideia de a da Mineele în românește aparține celui d'întăiu, cum o recunoaște și Chesarie. El participă și la traducere, și așa trebuia să facă, să ajute cu cheltuiala, cu tipografia și cu munca literară, și episcopul de Buzău. Lucrul începu îndată după deschiderea, prin pacea de la 1774, a unei ere nouă pentru principate. Dar numai la 1779 ieșia la Rîmnic cel d'întăiu volum din întinsa culegere de Vieți ale Sfinților, cuprinzînd, acesta, luna lui Octombrie. Se hotărîse a se tipări întâiu aceasta în amintirea tratatului de la Cuciuc-Cainargi, «fiind-că întru această lună aŭ luatŭ înceapere rînduialele țării ceale ce prin pace s'aŭ așazatŭ», scrie Chesarie în prefața impunătorului volum.

¹ *Cron. Greci*, p. 114.

² *Cond. Sfință*, pp. 199-201.

³ Pamperis ar fi mărturisit-o însuși, după Zavira, p. 389, citat de Erbiceanu, *l. c.*, p. xxviii, care se razimă pe locul citat din Zavira și pe Sathas, *Νεοελλ. Φιλ.*, p. 611. V. și Papadopoulos Vretos, II, pp. 60-1; Sathas, p. 614.

⁴ Urechă, *Ist. Rom.*, I, p. 516.

⁵ Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 142.

Această Prefață, care anunță lucrarea întregă și arată cui trebuie să-i fie recunoscători Romîni pentru apariția ei, am menționat-o înainte, cînd am cules dintr'însa mărturie despre activitatea literară a Mitropolitului Grigore ¹.

Tot cu data de 1779 — deci trebuie să admitem că se lucrau mai multe volume în același timp — apărură și Mineiul pe Noembrie. Prefața acestui volum are o însemnătate deosebită, cuprinzînd ideile lui Chesarie asupra istoriei Romînilor, idei pe care și le formase din lectura lui Dion, a lui Zonaras, a cronicarilor țerii. Ideia fundamentală e că sînt trei perioade, «trei epohasă adevărate veacuri însemnate», în dezvoltarea principatului: epoca războaielor, epoca întemeierii mănăstirilor Domnești și cea de-a treia, care durează până la începutul secolului: «întru carele s'au început tîlmăcirile cărților după slovenie pe limba românească». Epoca întâiu ar fi ocupat timpurile înainte de întemeierea Domniei, cînd Țara-Românească «se numii Dachia și lăcuiorii Dachii și Ghetii», cînd luptă Decebal, mort «în robie, în Beligrad», și se cufundă în apa adîncă a Dunării picioarele podului de piatră, care, ca și «sfărîmarea turnului» lui Sever, «până acum stă în marginile Dunării lingă orașul Cerneții». A doua, pornește de la Radu Negru, primul Domn, care înalță «mănăstirea din Cîmpul Lungu și besearica din tîrgul Argeșului». Traducerile prind a se face supt Matei Basarab, se *adaog* supt Șerban Cantacuzino, ajung la «cea desăvîrșită podoabă» în vremea Brîncoveanului, prin silințele unui predecesor, «chir Damaschin, episcopul de Rîmnic». După aceste trei perioade încheiate vine cea de-a patra, care se poate numi a privilegiilor scrise, acordate de Poartă țerilor romîne. «Căci numai în zilele Măriei Sale», — ale lui Ipsilanti —, «s'au învrednicit țara a cîștiga în scris de la prea putearnica Împărăție așăzămînturi pentru a sa obla-duire.» Domnul avînd să cîrmuiască în aceste nouă împrejurări, mai favorabile, iartă darea preoților, face din contribuții voluntare, din «picăturile prisosului» fiecăruia Cutia Milelor, ca «un izvor curgătoriu de haruri», fixează impozitele, fără a mai schimba

¹ Corectura Prefeții se găsește într'un volum de Miscelane documentare ale Academiei Romîne. Pare a avea data de 1776, care se și admite de obicei. — V. și p. 522.

Pentru un resumat contemporan al Mineelor celor mari, pentru Mineiul obștesc, din 1777, v. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 307.

«o iotă saŭ o cirtă..., și aceasta în vremi nestatornice;» ocrotește în chip deosebit Craiova, cel d'întăiu centru politic — Chesarie cetise leatopisețul lui Stoica Ludescu — al Romînilor în calea lor spre întemeierea principatului¹, — făcînd pe locuitorî, cari nu sînt supărați nici la prisosul lor, a nu regreta nici «cea după vremi stăpînirea vecinii Austriei.»

Dacă nu ni mai lămurește ideile sale în *Mineiul* din Decembrie, care, după învoiala făcută, trebuia să fie cel din urmă tipărit la Rîmnic², Chesarie își răstoarce în volumul pe Ianuar³, penultimul pe care-l tipări. El slăvește cu *ritorie* această lună a premenirilor. «Toată ceata clirosului ce așteptați luna lui Ianuarie pentru sfințenia ce aduceți apelor prin puterea ce aveți a Duhului, toată administrația boerimei, ce așteptați pe Ianuarie ca o stihie schimbătoare dregătorilor, ceata neguțătorească ce alergați la Ianuarie ca la o mișcare a apei și mreață cu carea prindeți slujbele, — toți vă rog aruncați ochii în partea aceștii cărți, și veți vedea că aceasta iaste un Mineiŭ al lunii cea așteptată de toți Ianuarie, în limba patriei tălmăcit și tipărit, pentru ca să aibă fiește-care știute slujbele sfinților pre cari mai vartos îi punem mijlocitori a acestei luni trebuințelor.»

Apoi, citînd pe Meletie din Arta și pe «istoricul Bô», Lebeau adevă, scriitorul Istoriei Imperiului bizantin, — Chesarie începe a băjbăi prin întunerecul care acoperia pentru dînsul trecutul națiunii sale, pe care îl vedeaŭ tot atunci așa de clar cărturarii Ardealului, ce făcuse o altfel de școală, vorbise cu altfel de oameni și avuse în mîna alt-fel de cărți de cît bietul Vlădică oltean.

După «Meletie Gheograful», la care se adresă pentru același scop și, peste două-zeci de ani mai târziu, Naum Rîmniceanu, — Chesarie arată cum Traian a ucis pe Decebal, a învins pe Daci și «aŭ trecut mulțime de Rămleani în părțile aceastea, făcîndu-i pre unii proști lăcuatori, pre alții stăpîni lăcuatorilor; de unde», continuă el, «să face nu fără de cuvîntŭ sincherazma cum prințipurile rumănești, ca niște apichiî ale Rîmleanilor, urmează

¹ «Basarabii Banoveți, ce aŭ fostŭ așazați de Rîmleani să oblăduiască cu titlul de Bănie, până cîndŭ s'aŭ supusŭ celui întăiu Domn, Radulŭ Voevodŭ, ce să zice Negru.»

² V. Prefața volumului pe Octombrie.

³ Data pare a fi, din greșală, tot 1779.

de la aducere și ale lor obiceiuri». Apoi Constantin cel Mare, venind peste Dunăre, a introdus sau a restabilit — Chesarie nu știe bine și «nu face filonichie» — aceste «obiceiuri». El termină această parte a observațiilor sale istorice — tipărite în anul în care era să apară căldurosul manifest naționalist al lui Klein și Șincai, la Viena, în 1780 — prin constatarea că astfel «se descopăr lucruri minunate» pentru Români. «Aflu liniia neamului rumănesc din vechi trăgându-să din slăvit neam al Romanilor — Valachii numindu-să după limba slovenească —, a cărora slavă au strălucit împreună, unde ș-au ținut și soarele razele.» Tot e ceva și această afirmație într'o vreme când sentimentele de mândrie ale altor timpuri se stînsese cu totul!

Țara, urmează el, a stat «întru această supunere rămlenească» până la descălecare, 1080 sau, «după alți istorici», 1313. Formîndu-se prin supunerea Banatului principatul unic, acesta se guvernează «cu formă de autonomie de despotismos și de aleagere la diadochie a Domniei între fiii și rudele Domnului său după întîmplare între boieri, cu sfat și privință de obște a clirosului și a boiarilor».

În 1454, Laiot ar fi supus țara Turcilor, cu condiție a-și păstra în schimbul tributului privilegiile. Dar pe încetul, și mai ales de la Brîncoveanu încoace, formele vechi, legiuite, fură uitate. «Acum iarăși o suflare de vîntu cu liniște, o prefacere a dreaptei celui prea-înnaltu au adusă curgerea oblăduirii țării la matca sa, au opritu vînturile, au potolitū valurile... Țara-Romănească s'au asemănatu acumū cu pasărea ce să numește finix... Clirosul bisericesc s'au ridicat în cinste, așzîndu-să Scaunul Mitropoliei la ședearea Scaunului Chesariei Capadochiei, boierimea să înnalță după liniia familiei, pămînteanii să protimisescū după cuvîntul pravilii ceii politicești, streinii să miluesc după datoriia firii și a creștinătății, neguțătorii să sporeaste, avînd curgerea sa slobodă, dajnicii să adaogă, nelămurindu-să de adăogiri de dăjdii; toți petrec în mulțămire, rugîndu-se ca să caute din ceriū Domnul asupra țării aceștia, ce iaste ca o vie sădită de mîna sa cea dumnezeiască.»

Ultimul volum ieșit supt Chesarie era acela pentru luna lui Februar. Întăiul pe care-l dădu la lumină Filaret e «Mineiul lunovnic» din Mart, a cărui Prefață, însușită de un puternic

avînt retoric¹, e iscălită încă de cel d'întăiū. Dar de mîna episcopului nou se înseamnă la sfîrșit aceste rînduri de păreri de rău: «1780, Ianuarie în 9, într'o zi Joi, cătră seară, s'aū mutat din viața aceasta la veacînicile lăcașuri acest plin de răvnă sfânt părinte ce iaste mai sus numit, care, cu mare dragoste fiind aprins spre folosul de obște, s'aū apucat a da în tipariū Mineaele cu multă cheltuiala sa. Cine va ceti aici, să zică: Dumnezeu să-l iarte».

În *Mineiul* pe April, în care Vlădica, menționînd «istoria cea împistrată a lui Elian», cîntă, în prosă înflorită, minunile primăverii — «pasărilor își gătesc fireștile lor organe spre glasuri de veselie pentru auzul nostru, dobitoacele și toate jigăniile și jivinile să silesc spre înmulțire după cea d'întăiū dată lor poruncă pentru trebuința noastră» —, în acest nou *Mineiū* el consacră iar o amintire «luminătoriului apus», «fratelui împodobit cu toată învățătura» și promite, ca un vechi colaborator, a-î continua opera: «Dar, fiind-că la acest lucru al talmăcitului Mineaelor și la îndemnarea tipăritului, nu numai la un sfat am fost din început, ci și la osărdie cu aseameaneși răvnă, și mai vartos pofțindu-ne fericitul și la ceale duple urmă ceasuri ale sfârșitului vieții prin însuși rostul său, ca să nu contenim lucrul».

În volumul de pe Maiū, se laudă Mitropolitul și Domnul pentru buna administrație, pentru «dascalii și învățăturii» ce aū pus, pentru tipărirea de cărți și, dîndu-se o ciudată etimologie, se adaoge *bănuiala*: «Să veade și la alte cuvinte în limba noastră rumănească, ce să trage din cea latinească». Ideia o repetă în Iunie, cu aceiași candoare dubitativă: «Limba rumănească care poate va fi fost oareși-cănd rămlenească». Mai merită atenție volumul din Iulie, în care se citează *Iudaicele* lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul și Eortologiul lui Sevastos Chimenitul, dîndu-se și numele corectorului Mineelor, Iordan biv Vel Grămatic, Capadocianul. Tot în cursul anului apărură — își poate închipui cineva cu ce străduințe, fiind vorba de atîtea enorme volume în folio — și *Minecele* pe August și Septembrie, cu care se încheie această monumentală traducere².

¹ Se vorbește însă numai de amintirile sacre legate de această lună.

² Din *Mineiul* pe Septembrie nu cunoaștem decît un exemplar, căruia-i lipsește Prefața și titlul.

Această imponentă masă de cărți a ieșit de sub teascurile muntene în perioada a doua din împărțirea noastră. N'a rămas biserică sau mănăstire sau schit, care, în această bogăție, să nu-și aibă cărțile de slujbă, de care avea nevoie. Iar cele mai mari dintre mănăstiri, bisericile din orașele mai însemnate se găsiu în stăpînirea unei întregi bibliotecii religioase, care din nenorocire se risipi prea repede în timpurile din urmă, cînd prefacerea noastră totală a fost întovărășită de o operă de distrugere și ruină ¹.

Și, pentru a avea o idee dreaptă despre marea activitate desfășurată pe acest teren, ar trebui cunoscute manuscritele, răs-pîndite pretutindeni, care cuprind alte traduceri, care, din deosebite împrejurări, n'a fost nici o dată tipărite. Pentru a cita numai pe cele mai importante dintre aceste manuscrite, ni se vorbește de o «Catenă a psalmilor» tradusă din grecește pe la 1750, de un Teoflact din 1748, de mai multe Comentarii la Apocalips, de manuscrite de Omiliî, de «Învățăături pentru buna-cuviință», de rugăciuni pentru cine trece de la ritul catolic la ortodoxie ², de felurite Viețe de sfinți ³. La Rîmnic, în 1749, se redactează o *Bucoavnă*, dînd, cu toate acelea, manuscrite, ce o urmară, și cele zece Porunci, crezul și cele zece fericiri ⁴. Să se adauge la acestea, în fine, *Comoara lui Damaschin*, pe care o traduse din grecește, la 1747, un Mihalcea Logofătul ⁵. Acest personaj e cunoscut și printr'un alt izvor: își scria numele cu mîndrie «Mihalcea Logofătul Literati» și venise din Constantinopol ⁶.

Am spus că în Moldova activitatea literară slăbește pe terenul religios. Mitropoliții și episcopii nu stau și aici în fruntea cărturarilor, ajutînd la dezvoltarea culturii naționale, la îmbogățirea tipăriturilor și limpezirea limbii.

¹ V. mai multe asemenea cataloage de bibliotecii, în *Apendice*.

² Toate pomenite în Gaster, *o. c.*, pp. 298, 299, 300, 301, 304, 308.

³ *Ibid.*, p. 316.

⁴ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. xxxiv. Pentru cărți de instrucție duhovnicească, *Bis. ort.*, XVI, p. 914, nota 1. Pentru un *Otecînic* sau *Pateric* tradus poate de Logofătul Ioan Erneanul în 1750, v. *Arch. soc. št. și lit. din Iași*, I, pp. 121 și urm., 241 și urm. V. mai sus, p. 520. Sint și copii manuscrite.

⁵ Gaster, *Crestomatie*, II, p. 38 și urm.

⁶ *Uricariul*, VII, p. 20.

Ba până la Mitropolitul Iacov I-iu, timp de vre-o două-zeci de ani, Moldova n'are nici o parte în mișcarea literară a secolului al XVIII-lea. Mitropolitul Nichifor, fost episcop titular *Sidis*, un Grec din Morea, care era însă socrul lui Lupu Aga¹ și trecuse în călugărie la Neamț², se ocupă, într'adevăr, de școli și ajută silințele zelosului său Domn, Grigore Ghica. Îl vedem reorganizând învățătura la școlile bisericești din Sf. Nicolae, Sf. Vinere și Sf. Sava, fixînd norme de vristă și studii pentru copiii din «prostime», cei de mazil, negustori și «alte bresle de cinste» și cei de preoți³, dar nu cunoașteam cărți traduse sau tipărite prin osteneala sa cu îndemnul lui. *Canonul Sf. Spiridon*, tipărit la 1750, iese în tipografia lui Duca Sotiriovic⁴ și cu cheltuiala marelui Vornic Costachi Razu⁵.

O îmbunătățire s'a produs numai supt succesorul lui Nichifor, Iacov Putneanu. «Șotistva, adecă preoția, în ce chipu are datorie preotul și diaconul să săvîrșească tainele bisericești», cu un Cuvînt înaintea către preoți, apare supt el, și Canta și Măzăreanu ni spun că el era ucenicul lui Antonie, Mitropolitul fugit la Ruși.

Despre viața acestui însemnat sprijinitor al culturii noastre bisericești, știm foarte puțin. Părinții lui se numiau Andrian și Mariana, și ei au fost îngropați înaintea de 20 Ianuar 1758 la mănăstirea Putna, unde fiul lor a căpătat cele d'întăiu cunoștinți și a îmbrăcat rasa călugărului. Cariera de ierarch a lui Iacov se poate urmări însă numai în liniile ei generale⁶. Am văzut că el a fost singurul episcop moldovean care a ascultat îndemnul lui Constantin Mavrocordat și, întemeind o tipografie la Ră-

¹ Neculce, p. 410. Asupra asasinatului acestui boier, v. Ienachi Kogălniceanu, p. 205. Cf. spusa aceluiași: «Mitropolitul Nichifor, care era socrul Agăi Lupului».

² V. *Sinodul* mitropolitului Iacob, citat mai departe.

³ Cei d'întăiu, afară de aceia cari «vor fi de hrană», vor învăța, de la trei ani în sus, numai «învățături creștinești», cei de-ai doilea nu vor părăsi școala până la doisprezece ani, «și mai sus» iar ceilalți își vor urmă studiile până la două-zeci «și mai sus». Ordinul metropolitan e dat din 7 Iulie 1749. A fost publicat în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 16-7, și Urechă, *Măzăreanu*, p. 206. Cf. Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. xvi.

⁴ V. mai sus, pp. 447-8.

⁵ Pentru moartea căruia, v. Ienachi Kogălniceanu, p. 227.

⁶ V. Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. LIX și Melhisedec, *Cron. Hușilor*, I p. 221; *Cron. Romanului*, II, p. 32.

dăuți, a făcut să apară acolo o carte: *Liturghia Sfântului Ioan Zlataust*¹.

El veni în scaunul metropolitan la 1750, adus de aceia dintre clericii moldoveni cari văzuse cu ochi răi pe «străinul grec» Nichifor urmînd lui Antonie, după fuga acestuia în Rusia, la retragerea oștilor Împărătești. De și la alegerea episcopului *Sidis* se făcuse reserva ca «după dînsul altul străin să nu mai fie», o încercare de a da un nou Mitropolit grec Moldovei se făcu atunci cînd Nichifor, ajuns la adînci bătrînețe, căzut în slăbiciunea trupului și neștirea minții, — «cît, orî-cine ce-î vra zice, de fieștece lucru se lăsa primit» —, trebui să se retragă. Dar Iacov învinse pe concurentul său, al cărui nume nu-l cunoaștem — vreun egumen sau titular *in partibus*, din suita greacă a Domnului —, și opri solemn alegerea pe viitor a unui arhipăstor grec, prin actul *sinodic* din 1-iu Ianuar 1754, care e a doua bărbătească protestare a clerului moldovean contra tentativei de a greceisa biserica în persoana conducătorului ei².

Bunul Român, apărătorul naționalității Bisericii în fruntea căreia stătea, era însă și un iubitor de învățatură, un cărturar cu rîvnă pentru școli și cărți. Cînd Ioan Teodor Calimah se gîndi să reformeze învățăturile în Moldova, el dădu sarcina de a cerceta școlile Marelui-Eclesiarch al Bisericii celei mari a Țarigradului și Mitropolitului țerii³. Îl vedem pe Iacov făcînd însemnări pe cărțile sale bisericești⁴. A dat însuși la lumină o *Cerească floare orî cărțulie*, în 1756, și în ea Mitropolitul îndeamnă pe fiii săi sufletești a-și da la învățatură copiii, «să-și dea fieștecare om feciorii lui la carte», arătînd cu căldură foloasele luminii și nevoia studiilor⁵.

¹ Cf. și Melhisedec, *O vizită*, — în *Anale*, VII, pp. 242-3. Rugăciunile sînt slavone, tipicul român. Se văd, obișnuitele stihuri către Domn; atunci Ioan Mavrocordat.

² *Sinodicul* s'a tipărit în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 24 și urm.; *Uricariul*, II, p. 239 și urm. Pentru blestemul contra celor ce vor alege un Mitropolit străin în Moldova, v. și *Arch. rom.*, II, p. 279 și urm. Întăia protestare se făcuse după moartea Mitropolitului Leon; Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 38-9, N° 35. Cf. *ibid.*, pp. 321-2.

³ *Uricariul*, I, pp. 67-74. Indicația de la p. 452, nota 1, trebuie îndreptată așa.

⁴ O însemnare pe un Minei^u, cu data de 21 Ianuar 1760, în *Urechii, Inscripțiuni după manuscripte*, în *An. Ac. Rom.*, IX, p. 47.

⁵ Cf. și Erbiceanu, *Cron. grec.*, p. xvii; *Urechii, Ist. Școalelor*, I, pp. 24-5.

Pe vremea lui s'au tipărit, într'un timp de sărăcie literară în Moldova, câteva cărți însemnate. «Cuceritul între diaconi Ioan Simionovici, tipograful ardelean», lucrează *Evhologiul*, apărut sub Matei Ghica din tipografia metropolitană. «Buhvariul alfabetar pentru copii» iese de supt aceleași teascuri la 1755¹. Am pomenit «Cereasca floare», care e cea mai vrednică de luare aminte dintre tipăriturile moldovene ale acestui timp. În sfârșit, Iacov puse să se imprime în 1759, către sfârșitul guvernului său, epistola Împăratului bizantin Romanos pentru lemnul Crucii, care ajunsese a se păstra în Moldova, și un hatiserif al Sultanului Selim pentru aceeași relicvie².

Iacov nu era un Mitropolit de Curte, un capelan lingușitor și supus, gata să sfințească prin binecuvîntarea și deslegările sale ori-ce măsură a Domniei. Era dintre acei Mitropoliți cari, pe Scaunul lor arhieresc, de pe care-î putea depărta numai violența, se simțiau mai puternici decît Voevodul efemer, la dreapta căruia stăteau în Divan.

Ioan Teodor Calimah era un bătrîn înțelept și un suflet bun, dar două lucruri îl făcură să meargă pe drumuri rele, în purtarea lui față de Biserica moldoveană. Întăiu era tutela costisitoare a lui Stavrachi, care făcea necesară scoaterea văcăritului, o dare afurisită odată de șeful clerului țerii; pe urmă, el avea un frate, pe Mitropolitul Gavril de Salonic, un frate pe care doria să-l vadă lingă dînsul, păstorind în țara unde el, Voevodul, domnia.

Gavril sosi întăiu în Moldova. Apoi se ceru în 1760 lui Iacov a încuviința bisericește scoaterea văcăritului. El refusă cu indignare și puse cîrja sa la dispoziția Domnului. Acesta nu se sfi să o primească; dădu lui Iacov o despăgubire de treizeci de pungî și instală în loc pe fratele lui. Făcîndu-se aceasta, — scopul comediei întregi —, nu se mai vorbi de văcărit, ci Domnul se mulțami cu o ajutorință³.

Iacov, plecînd din Scaunul său, încunjurat de aureola acestui sacrificiu, se retrase la Putna, unde-și petrecuse întăii săi ani de

¹ Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 946, nota.

² Urechia, *Inscripțiuni*, în *An. Ac. Rom.*, IX, pp. 54-6. Cf., pentru unele din aceste tipărituri, Melhisedec, *O vizită*, p. 273.

³ Ienachi Kogălniceanu, pp. 239, 243. Canta tratează, ca un cronicar de Curte, toată afacerea într'un chip foarte discret.

modest călugăr. Mănăstirea întemeiată de Ștefan-cel-Mare era cu puțin înaintea căzută aproape în ruină, îmbătrinită, umilită, dărăpănată, ca și Statul pe care-l înălțase marele Voevod. În jurul Sfântului Mormînt al Romînilor, în care dormia luptătorul cuceritor și înțelept pentru binele moșiei, toate se plecau pe încetul către peire: de mult, cultura slavonă se stinsese în mănăstire, de mult condeii cronicarilor nu mai însemna bucuriile și suferințele tuturor, de mult nu se mai scria de meșterii răbdători și minunați frumoasele manuscrite bisericești. Zidurile bisericii măiestre crăpase, coperemîntul căzuse, turnurile înalte amenințau risipa, cel de la poartă se ruinase, trapezăriile arseseră și «copaci crescuse de-asupra», pivnițele se astupaseră, clădirile încunjurătoare erau părăsite; vremile grele făcuse să se înstrăineze moșiile și să se împuțineze odoarele, distruse sau furate de jomirii și Cazaci.

Încă fiind în Scaunul din Iași, călugărul putnean se gîndise la mănăstirea de unde plecase în fericita și sfînta lui carieră. El asigură pe călugări, cari se temeau că gloriosul lor lăcaș, decăzut cum ajunsese, să nu fie prefăcut într'un mitoc al Mitropoliei, împoră din nou chiliile deșerte, drese zidurile, întări turnurile, curăți pivnițele, aduse apă, refăcu trapezăria, cuhnea, chiliile, biserica, pităria, înmulți prin daniile sale moșiile și viile, hărăzi icoane și scumpe odoare, dădu glas iarăși străvechiului clopot Buga, al cărui dangăt răsunase la urechile marelui ctitor în ziua strălucitoare a sfințirii, cu trei sute de ani în urmă: «A noastră dreaptă agonisită», scrie, la 2 Ianuar 1756, acest din urmă dintre marii ctitori ai Putnei, «toată am pus-o la înnoirea aceștii sfinte mănăstiri ¹».

Nici odată călugăr n'a dus o viață mai tăcută, mai înstrăinată de lume, mai mulțămîtă în singurătatea-î plină de Dumnezeu decît monachul Iacov I-iu, proin mitropolit al Moldovei și Sucevei. Din chilia lui nu ieși nici o protestare, nici o piră, nici o părere de rău și nici o rugăminte. Trecură ast-fel optsprezece ani și trei luni, în care el n'avu gîndul la alta decît la Dumnezeu căruia-î închinase albele sale bătrîneți fără de păcate și poate la acel mare și sfînt întemeietor de țară care domniă de aici, din

¹ *Uricariul*, XIV, p. 182 și urm. Cf. mărturisirea lui Vartolomei Măzăreanu, în *Melhisedec*, *O vizită*, p. 241.

aceste negre și înalte ziduri, din mormîntul său de trei ori secular, întreaga desfășurare a istoriei Moldovei.

Se îmbolnăvi în primăvara anului 1778. Cinci zile, simțindu-se aproape de sfârșit, el trăi ca schimnicul Eftimie. Se stinse în ziua de 15 Maiu, uitat de contemporanii săi, dar lăsînd pentru urmași amintirea uneia din cele mai curate vieți omenești ce au fost trăite ¹.

Prin îngrijirea lui Iacov lumina se aprinsese iarăși în mănăstirea Putnei. Și din această școală de mănăstire ieși un călugăr care fu un harnic lucrător, un copist neobosit, un traducător zelos de documente și de cărți religioase și profane și — ceia ce nu se bănuia înaintea — un spirit înalt și o inimă călduroasă, unul dintre aceia prin cari vorbi timpurilor de umilință spiritul înțelept și eroic al vechii Moldove. Acest călugăr, care nu s'a înălțat nici o dată la un Scaun arhieresc, e archimandritul Vartolomei Măzăreanu.

Vartolomei intrase în mănăstirea Putna încă de pe vremea Mitropolitului Antonie ². Supt Iacov I^{iu}, el fu numit archimandrit și căpătă de la Mitropolie, la 20 Mart 1757, odată cu starețul său Calistrat, dreptul de a purta vechile podoabe arhieresti ale mănăstirii, în timpul slujbei ³. Mitropolitul îl trimise, la 1757, în Rusia, cu același stareț Calistrat și cu călugărul Mihaï de la sihăstrie, pentru ca să adune daruri la Chiev ⁴. Se întoarse de la Petersburg aducînd cu sine opt-zeci și șese de icoane, două prapuri, odăjdii și cărți rusești și slavone pentru cetirea și îndeletnicirea sa ca traducător ⁵.

Noul Mitropolit Gavriil îl făcu egumen de Solca, și în această situație se găsia el cînd fu ales, la 1769, ca membru al deputației moldovenești către Împărăteasa Ecaterina ⁶. Plecă din mă-

¹ V. Melhisedec, *l. c.*; *Arch. rom.*, II, pp. 309-18. Întărirea patriarhală a lui Gavril, în locul lui Iacov, în *Arch. rom.*, I, pp. 204-5.

² V. testamentul său, analizat mai departe.

³ *Uricariul*, XIV, pp. 179-80; Melhisedec, *O visită, l. c.*, p. 216.

⁴ Înainte, starețul Sila fusese trimes în Muntenia și se întorsese cu o mie de lei; Urechia, *Inscripții*, p. 53 și urm.

⁵ *Arch. rom.*, I, p. 262; Urechia, în *An. Ac. Rom.*, seria a 2-a, X, sect. ist., p. 183 și urm.

⁶ Ceilalți erau Inochentie episcopul de Huși, Benedict egumen de Moldavița și Ienachi Milo, biv Vel Spătar. V. *Arch. Rom.*, I, pp. 146, 262 și urm.; Urechia, *l. c.*

năstirea sa, pe care o găsisese în neorînduială și n'avea cu ce o îndrepta, la 26 Decembre 1769.

În Petersburg ajunse la 9 Mart din anul următor. În ziua de Florii avu loc primirea solemnă a deputaților moldoveni și munteni, și cu acest prilej Inochentie de Huși ținu o «orație», pe care i-o redactase poate egumenul nostru ¹. Plecă din Petersburg la 27 Iulie, încărcat de daruri pentru mănăstirea sa, între care o luxoasă evanghelie și trei-zeci și șapte de cărți slavone ².

La 1771 găsim o plîngere a lui Vartolomei egumenul Solcăi, plîngere care provoacă delegația din partea Divanului a lui Dosoftei, episcop de Rădăuți, și a lui Ienachi Canta, la 22 August ³. Îl mai aflăm și într'un document din 1775 ⁴. Ca un om învățat ce era, el primi titlul de «îndreptător al școalelor Domnești, episcopești și mănăstirești a Moldovei», de inspector general, cum am zice, pe care-l păstră și după ce Bucovina trecu în stăpînirea Austriei ⁵.

Noii stăpînitóri ai părții celei mai bogate în mănăstiri, în amintiri de glorie a Moldovei, făcură ceva pentru cultura ei, în ori-ce cas mai mult și mai răpede de cum făcuse în Banatul oltean. Se stabiliră două școli nemțești, «în care se învăța și moldovenește», la Cernăuți și Suceava, se adăuseră la ele patru «școli naționale» romîne, care trebuiau să dea dascăli pentru școlile de sate ⁶. Însă, alături de aceste școli oficiale, care dădeau cultură, răspîndiau cunoștințe, dar n'au ajutat întru nimic ivirea unei literaturi românești în provincia dezlipită — care fu multă vreme, foarte multă, pierdută pentru noi supt toate raporturile, — alături cu școalele Împăratului persistau vechile școli mănăstirești, în care se învățau mai puține lucruri, dar în alt spirit, într'un spirit mai folositor și mai prețios pentru noi. În 1778 vedem pe Măzăreanu ținînd la Putna o școală pentru

¹ *Arch. rom.*, I, p. 197 și urm.

² Izvoarele citate, care se razimă pe descrierea de călătorie a lui Vartolomei însuși. Cf. *Uricariul*, I, p. 171 și urm.

³ *Bibl. Ac. Rom., Doc. Trib. Iași*, I, p. 3.

⁴ Xenopol, *Callimachi*, p. 250.

⁵ *Urechia*, I, c., p. 208.

⁶ «In diesen [in den deutschen Schulen] werden Moldauer für die Nationalschulen unterrichtet, deren auch bereits vier angeleget sind, und nach denen sich nach und nach die Trivialschulen bilden»; Hurmuzaki, VII, p. 471.

preoți, la care era ajutat de un dascăl de psaltire, Ilarion, care învățase la Patmos ¹.

Într'un tîrziu, pe la începutul unui nou secol, Măzăreanu părăsi, în fine, Bucovina și, așezîndu-se la Roman, luă conducerea Mănăstirii Precistei din acest oraș, unde-l găsim la 1800 ². Trebuie să fi fost foarte bătrîn la această dată și, încă de la 1-i^{ie} Ianuar 1779, el își redactase testamentul, prin care-și lăsa mica avere mănăstirii Putna, în care fusese crescut ³. Nu știm cînd a murit.

Activitatea literară a lui Măzăreanu a fost foarte întinsă și bogată. A tradus cărți religioase din slavonește și rusește ⁴: «Cuvinte din prologul moschicesc pe nouă luni», «Canoane de la pavecerii pe opt glasuri», «Crinii Țarinei» ⁵, «Ioan Scărașul», «Cuvîntul lui Ipolit», «Dulce învățătură» ⁶, etc., «Orînduiala chipului celui mare îngeresc», tradusă din ordinul Mitropolitului Iacov în Ianuar 1768 ⁷, «Patimile Sf. Gheorghe», un «Panahidic saū slujba cea mare a parastasului», din ordinul episcopului Dosoftei de Rădăuți, la 1778 ⁸. A tălmăcit opere profane, precum «Calendarul pe 112 ani», o parte dintr'o geografie rusească din 1770 ⁹, un leatopiseț rusec, tradus în 1766, al cărui autor e, ni spune Măzăreanu, «monachul Nicodim Grigorovschi din țara moschicească..., om foarte iscusit la învățătură» ¹⁰, Fabulele lui Esop, Apoftegme, etc.

¹ Urechia, *l. c.*, p. 208. O diplomă dată de el și în Urechia, *Mirón Costin, Opere Complete*, I, pp. 684-5. Cf. același, *Ist. Rom.*, I, p. 945, nota 1.

² *Ibid.*, p. 233, nota.

³ S. Fl. Marian, în *Revista politică* din Suceava, 1889, No 7; reprodus în Urechia, *l. c.*, p. 983, nota 2.

⁴ Era membru al Academiei teologice din Chiev; Urechia, *l. c.*, p. 208, nota 2.

⁵ Pomenite în testamentul saū.

⁶ Urechia, *l. c.*

⁷ Urechia, *Inscripții*, în *An. Ac. Rom.*, IX, sect. ist., p. 53 și urm.

⁸ Scris cu binecuvîntarea acestuia, iar cu cheltuiala protoiereului rădăuțean Teodor. Măzăreanu se numește pe sine «multū păcătoșulū arhimandritul Vartolomei Madzerianul» V. ms. 297 din Bibl. Ac. Rom.

⁹ *Arch. rom.*, I, p. 243 și urm.

¹⁰ Ms. 758 al Bibl. Ac. Rom. Iată-i titlul complet: «Letopisăți tălmăcit de pe rusie pe limba moldovenească, în sfînta mănăstire Putna, în zilele prè-luminatului, de Hristos iubitor Domn, Grigorie Alexandru Ghica-Voe-

A scris o scurtă însemnare a călătoriei sale de a doua în Rusia, însemnând însă numai popasurile, prânzurile și evenimentele mai însemnate ce i se întâmplară¹. Ceva mai interesantă devine «mergerea drumului nostru din Moldova la Petesburhu» numai atunci cînd autorul ei se miră înaintea spectacolelor cu totul neașteptate ce i se înfățișară. Ast-fel, cînd merge «în rîngeria adecă grădina de eamnă», cînd vorbește de menageria imperială cu «paseri, păpăgai, și corbi de Anglie, și canari», fără să mai pomenim de «niște paseri ce le zic fazeni»; cînd se duce la teatrul Curții: «fiind cîntări multe, franțuzești și talienești, cîntînd fetele; iar mai ales o fată cu un minunat și nespus glas»².

A adunat apoi și scris Condică mănăstirești, care sînt din cele mai frumoase ce ni le-a lăsat secolul al XVIII-lea, traducînd și compilînd deosebitele documente și precedînd lucrarea de o prefață. Avem ast-fel de la dînsul o *Condică a Homorului*³, o *Condică a Voronețului* (1775), tipărită acum în urmă de părintele Marian⁴, una a *Solcâi*, scrisă la 1772, cu o prefață, în care se descrie călătoria la Petersburg, și cu o viață a lui Ștefan Vodă Tomșevici, scoasă din «litopisețul țării Moldovii»⁵, un *Pomelnic al Moldaviței*,

vod, fiind Mitropolit Preosfinție Sa chiru chir Gavriil și episcop Rădăuțului Preosfinție Sa chir Dosăfțeiu, din rîvna și cheltuiala cinstitului ieromonach chir Varlan, dicheul sfintii mănăstiri Bisericanî, prin osteneala prêsmeritului Vartholomei archimandrit sfintii mănăstiri Putniî, în anii de la Hristos mintuitorul; 1766, Noemvrie». Un fragment din același «Cronograf», scris de «Daniil ieromonach, în sfînta mănăstire Căldărușaniî, 1803», formează n° 166 din Bibl. Ac. Rom. Mai însemn. pentru a completa lista de pe pp. 83-6, aceste cronografe: ms-le 10, 14 de la Museu (tip Danovici), 328 de la Museu (tip. Danovici pe scurt), și No. 1385 de la Ac. Rom. Acesta, tradus din rusește în secolul al XVII-lea, trece la 1453 la Istoria Rușilor, mergînd pînă la Mihaî Romanov și moartea Sf. Sirghie. Si boierul Scarlat Grădișteanu a început a traduce pe la 1721 un cronograf din grecește (*ibid.*, ms. 1414).

¹ S'a tipărit în *Arch. rom.*, l. c. Cf. Urechia, l. c., p. 220.

² *Arch. rom.*, I, p. 249 și urm. Măzăreanu ni se plînge că a fost bolnav, de «fierbințelele foarte mari» ce erau în Iulie și că a cheltuit trei-zeci de lei cu doftorii. — De călătoria asămănătoare a preutului bănățean Mihaî Popovici, care merse în Rusia în același timp și menționează chiar pe Măzăreanu, vom vorbi la Bănățeni. Vom tipări-o în ziarul *Tribuna Poporului*.

³ Ms. 111 al Bibl. Ac. Rom.

⁴ Suceava, 1900, în 12.

⁵ Analisată în *Arch. rom.*, I, p. 262 și urm.

din 1775, în prefața cărui egumenul mănăstirii, Benedict, și el unul din deputații la Împărătească, ni spune că l-a lucrat, adăogind și numele «Doamnei noastre» Ecaterina, — după unul din timpul lui Alexandru-cel-Bun, de la 1417, și după un altul, cu ajutorul unui «dascăl» de forța lui «chir Vartholomei»¹. Se mă menționează de el și *Condica mănăstirii Sf. Ilie*, tot din Bucovina².

În 1761, pe cînd egumen la Putna era Pahomie și Mitropolitul Iacov trăia de un an de zile retras în chilia sa de lângă biserică, Vartolomeiū primi de la acesta misiunea de a scrie istoria mănăstirii, pe care o termină la 1-iă Mart din acest an³.

Pentru partea măi veche, epoca lui Ștefan-cel-Mare, Măzăreanu întrebuiță «leatopisețul țării Moldovei», lucrarea lui Nicolae Costin. Pentru lungul timp ce se întindea de la începutul secolului al XVI-lea pînă la împrejurările ce le văzuse petrecîndu-se, archimandritul se adresă călugărilor măi bătrîni⁴. Iar pentru aceste din urmă evenimente — prada Rușilor în 1739, ruinarea mănăstirii în 1755, decăderea ei treptată și reformarea ei de către Mitropolitul Iacov, el scrie din amintirea sa, ca un contemporan.

Cunoaștem două din manuscriptele de cronică moldovene copiate de Măzăreanu⁵. Pentru unul din ele cel puțin, el pare să fi fost și un adăugitor, de oare-ce manuscriptul cuprinde, dela Grigore Matei Ghica încoace, și oare-care notițe originale, fără o direcție pronunțată⁶.

Ca unul ce fusese amestecat în afacerile politice pe timpul

¹ «Dascalū ca aceala, adecă Presfinție Sa chir Vartholomei Mazderianulū, archimandritulū, carele împreună cu minea s'au nevoitū în multe dzilea, au lămuritū, au alcătuitū, au tălmăcitū acestea doao pomialnice, după orinduiala ce arată măi giosū»; Bibl. Ac. Rom., No 921. Ms. 47 din aceeași bibliotecă nu e scris de mîna lui Măzăreanu, căruia i se datorește numai începutul de dialog contra «adunărilor», care mintuie lucrarea.

² Hurmuzaki o comunicase lui M. Kogălniceanu, împreună cu a Voronețului. V. *Arch. rom.*, I, p. 274.

³ «Istorie pentru sfînta mănăstire Putna.» Analisată de Urechia, în *Inscripțū, l. c.*, p. 53 și urm.

⁴ «Ni-aū spus părinții», scrie el; «ni-aū spus unii din părinți»; «alți părinți ni-aū spus», etc.

⁵ Ms. Climescu, analisat măi sus, p. 496 și ms. 238 al Bibl. Ac. Rom. Cf. *Serb. școl.*, p. 270.

⁶ V. Urechia, *Măzăreanu*, pp. 222-3. Adausurile a fost relevate și publicate de d. Urechia, pe p. 230 și urm. din cercetarea sa.

ocupației rusești, ca unul căruia-i plăcea să colecționeze și să copie, Vartolomeiū trebuie să fi fost acela care a primit de la guvernul rusesc însărcinarea de a aduna la un loc principalele corespondențe din epoca administrației Divanului, precum o asemenea însărcinare o primise și o adusesese la îndeplinire în Țara-Românească un boier mare, amestecat și el foarte mult în politica rusească, Mihaï Cantacuzino Banul¹.

Din această *Condică* se cunosc două exemplare. Unul a servit lui Kogălniceanu, care a tipărit acele corespondențe moldovenești în *Archiva sa românească*²: era o copie a lui Antohi Sion, după o alta a Logofătului Mitropoliei din Iași, Grigoraș, acel harnic copist, care a ajutat și pe Wolf în cercetările lui³. Celălalt se află în posesiunea D-lui Erbiceanu.

Ambele manuscripte cuprind, afară de corespondențele citate, și niște cuvîntări morale sau patriotice, niște disertații retorice despre răbdare și cinste, despre situația culturală a Romînilor, despre starea țeranului și, în fine, un panegiric al lui Ștefan-cel Mare.

Toate sînt de o rară frumusețe și energie de formă; cele ce privesc poporul nostru sînt de o uimitoare îndrăzneală și de o falnică înălțare de suflet. Cine să fi putut scrie, în asemenea timpuri, cuvinte de o ast-fel de putere, într'o formă atît de măiestrită? E o întrebare care s'a pus mai rare ori de cum ar fi meritat importanța lucrului.

Cine a scris aceste minunate rînduri, cine a spus acele mari adevăruri și a readus în mintea contemporanilor săi acel mare trecut trebuie să fi fost un cărturar în toată puterea cuvîntului. Un cărturar bisericesc mai curînd decît un laic, căci e de mirare ce curată e limba de grecisme și turcisme, — poate cea mai curată limbă din vre-un monument literar al secolului al XVIII-lea. Perioda largă, bine proporționată, maiestoasă, ni arată și ea pe un om care cunoștea mari modele literare.

Nu numai că retorul necunoscut atacă violent viciile boierimii decăzute, nu numai că se atinge de puternica asociație politică a speculanților greci din Constantinopol și din ad-

¹ V. mai departe, t. II.

² T. I.

³ *Arch. rom.*, I, pp. 102-3.

ministrații, nu numai că amenință pe cei putrezi și răi cu o în-sănătoșire singeroasă a Moldovei prin toporul țeranului, dar el își exprimă și ura pentru tiraniile turci: «acea groaznică fiară, Împărăția turcească»¹. Într'una din operele sale, el aduce în-nainte, pentru a-i face să osîndească starea de lucruri din timpul său, pe doi străini, cărora li dă numele nemțești de Cristian și Augustin. S'ar putea obiecta că acestea n'ar ajunge pentru a ne face să admitem că Românul, bunul și patriotul Român, care scria imnul către Ștefan-cel-Mare și satira contra acelor ce-i făceau de ocară neamul și-i risipiau nebunește moștenirea, era un Român de supt stăpînire creștină, un Moldovean care nu era supusul Domnului, un Bucovinean prin urmare. S'ar putea zice iarăși că o legătură sigură nu reiese între entuziasmul pentru partea eroică a istoriei noastre, de care dă dovadă retorul, și între situația de păzitori ai vechilor morminte străbune, cum erau călugării din mănăstirile intrate prin jaful din 1775 în posesiunea pioasei Împărătese creștine.

Dar, cînd cunoaștem scriitorii cari represintă literatura romă-nească pe acest timp în Moldova, putem afirma cu siguranță că nici unul dintre dinșii nu era în stare să scrie *Panegiricul lui Ștefan-cel-Mare* sau *Cuvîntul unui țeran către boieri*. Așa ceva putea să se închege în sufletul sărac, în ființa meschină a lui Ienachi Kogălniceanu, a lui Canta, frunțașii mici ai unei epoci de scădere?! Fără îndoială că nu.

Alt-fel e însă cu Vartolomei Măzăreanu. Acesta era un cleric deprins cu limba desăvîrșită a traducerilor religioase din această vreme. Acesta era un istoric, care de atîtea ori copiase leatopisețele, care de atîtea ori le prelucrase, care de atîtea ori răscolise prin cenușa de amintiri ale bătrînilor, așteptînd o li-cărare de mîndrie din trecutul stîns; acesta-și petrecuse tinereța la Putna, în această cronică vie, în acest cîntec de biruință să-pat în piatră. Canta și Kogălniceanu auzise de la început, copii de casă sau boierinași ai unei Curți intrigante sau corupte, nimicuri de ietac șoptite într'o românească amestecată cu po-doabe grecești; auzise lucruri banale, văzuse un spectacol, care, cu toată veșteda lui pompă, nu mai putea inspira nimărui gînduri înalte sau sentimente mîndre. Gîndul li fusese tot-

¹ P. 36.

deauna la funcția pe care o pierduse sau la aceia care voia s'o aibă. Nici odată, o simplă aluzie în bietul lor izvod fără căldură, care să ni arăte că ei se simțiau în comunitate de singe și de aspirații cu aceia a căror sabie strălucise la soarele biruinții și orbise neamurile vecine.

Măzăreanu, umilul călugăr, copilărise lângă mormîntul lui Ștefan-cel-Mare. Împreună cu vorba frumoasă a rugăciunii, el auzise și cuvinte pe care nici o buză omenească nu le spusese, cuvinte ce se desfăceau din lespede neagră a zidurilor, care se înălțau ca o tămie spirituală din mormîntul acela încăpător pentru atîta putere și măreție. Unde se putea visa la ce a fost Moldova decît aici, în această Sfință a Sfințelor? Unde-î plăcea mai bine să se întoarcă spiritului vremurilor viteze? Asupra cărui mormînt își odihnia mai bucuros aripile îngerul biruinților nemuritoare?

Avem însă și o probă materială că Măzăreanu putea să scrie așa. La sfîrșitul *Condicii Solcari* se condamnă, ca și în *Panegiricul lui Ștefan-cel-Mare* «stăpînirea cea cumplită a Turcilor». Și aici ca și acolo, trecutul se apropie de prezent și peirea celui d'întăiu e plînsă în frase ritmate și armonioase: «Unde sînt acum Doamnele și fetele lui? Unde este cealaltă bogăție a lui? Unde este cîntea și toată slava lui?» Și, dacă glasul i se ridică la acest diapason vorbind numai de un principicul din secolul al XVII-lea, ce putere trebuia el să aibă cînd cel sărbătorit era cel mai mare dintre stăpînitorii Romînilor¹?

Două din cuvinte sînt traduceri sau imitații: «Cuvîntul pentru răbdare» și «Epistolia către Evagoras». Ele n'au altă însemnătate decît aceia a forme; ele ni mai arată încă în scriitor un om învățat, care alege exemple din anticitatea clasică și din Scriptură pentru a justifica soluții morale vechi ca lumea².

Mai rămîn trei: întăiu *Panegiricul*. Acesta are, pe lângă meritul de a fi foarte bine scris, de a așterne pe lamentații fără originalitate un veșmînt minunat de frase bogate, și unul tot așa de mare. E bine pentru onoarea literaturii românești că s'a putut scrie ast-fel într'o perioadă care n'a fost strălucitoare și care a fost puțin prețuită. Dar e și mai onorabil că în timpuri de o ast-fel de umilință mai era cine să se uite în tre-

¹ *Arch. rom.*, I, pp. 273-4.

² Aū fost tipărite de M. Kogălniceanu, în *Arch. rom.*, I, p. 105 și urm.

cutul cel mare, să cadă în genunchi, nu înaintea unui mare boier pentru a-i cere un *mansup*, ci înaintea unei mari figuri a trecutului pentru a-i aduce ofranda mulțămirilor.

Vedeți numai cum începe, cu ce larg și puternic avânt, în ce acorduri pline și armonioase, această comemorație funebră pentru eroul, care de trei sute de ani se odihnea de luptele sale fără preget: «Ce minte așa de bogată în gânduri, ce limbă așa de îndestulată în voroave, ce meșteșug așa de iscusit la împlinirea cuvîntului, să poată împodobi atîtea răsipe a vrăjmașilor, atîte sfărmări de cetăți, atîte zidiri de lăcașuri sfinte și atîta înțelepciune a acestui bărbat, carele cu vitejie ne-au apărat, cu înțelepciune ne-au ocîrmuit și, în cît au trăit, voinicia noastră și fericirea au înflorit și carele pe toate lucrările lui cu credința lui Isus Hristos le-au pecetluit; la răsboaie biruitor smerit, la pace Domn drept și bun, în viața sa din parte credincios adevărat»¹. Tot ce urmează în lunga cuvîntare nu se arată nevrednic de acest preambul în stil mare².

O însemnătate *istorică* mai mare o are însă «Cuvîntul unui țeran către boieri», singura protestare scrisă, făcută în numele țerănimii impilate. Țerantul scriitorului nostru vorbește în adevăr țerănește, cu patosul rezervat, cu înțelepciunea răbdătoare, cu scurtimea profundă a țeranului, care ține minte fără să o spuie și urește fără să-și strige ura pe toate cărările, care adună și așteaptă răzbunarea ce vine de la Dumnezeu.

El vorbește, țerantul cu graiul frumos, «nu numai pentru ușurarea noastră, ci și pentru folosul Dumilor Voastre»³. «Am rămas cu toții», spune el, «să ne prăpădim ori să venim la o desnădăjduire amară. Că, de cîte ori unii de ai noștri, împinși de greutățile ce i-au cuprins, au alergat către Dumneavoastră, nimic n'au folosit, ci s'au întors cu lacrimile pe obraz și cu jale neastîmpărată în inimă. Și mulți cari au fost mai slabi, de ciudă au și murit, pentru că, nu numai că nimic nu s'au mîngîiat de către Dumneavoastră, ce încă și cu cuvinte de ocară au fost scoși afară, — atît obiceiurile pămîntului acestuia s'au schimbat

¹ P. 31.

² V. și comparația de la p. 33 din *Arch. rom.*: «Ca o apă din munte să ne înnece, cu mulțimea oștilor se pornesc».

³ P. 327.

și s'au stricat!» Dar peirea țeranului e peirea țerii. «Nu vă amăgiți că veți rămânea Dumneavoastră dacă ne vom prăpădi noi; că, dacă se strică temelia, de grabă să strică și casa.»

Cunoscător al trecutului bun, al trecutului de aur cînd între boier și țeran, între țeran și Domn chiar, nu era o despărțire hotărîtă de clasă, cînd toți fiii pămîntului românesc aveau aceeași limbă, aceleași obiceiuri, aceleași nevoi, același suflet, scriitorul face pe țaran să amintească acele timpuri rîvnite în zădar.

«Bătrîni noștri ni spunea — și pe semne că așa au fost în vremile cele de aur — că, de cîte ori li venia vre-o nevoie asupra, greutatea lor era pîn venia de arăta jalbile lor la boieri, și îndată ușurare și mîngiere aflau, încît țeranii nu poatea altă, fără numai a boierilor putere să ție, și boierii nu socotea mai mult și înțelepciune și putere și cinste, cît a căuta folosul țării. Mulți de atuncea din boieri numai pentru starea țerei singuri împotriva celor ce vreau să o strice și-au vărsat sîngele: a căroră pomenire pînă astăzi la noi este cinstită și sfîntă și a căroră moarte și fapte încă vă țin pe Dumneavoastră de sînteți ceva.» Așa erau boierii de odinioară, și rostul lor era mare în țară, fiind păstorii inimoși, cumiți și cruțători, cari se gîndiau la binele țerii tuturor, pe cînd la coborîtorii lor totul nu e decît «un nume deșert, o umbră și un fum...» Dar, «oare ședeau să petreacă viața lor într'o ocărită lene? Oare să zăboveau după porturi muerești? Și după întrecere de a-și face case mari?» Nu, ci se ocupați numai de țară, suferind pentru dînsa și răsplătiți pentru aceasta de dînsa. «Aceia, zi, erau vrednici să se numească boieri.» Și, adresîndu-se acelora ce usurpă acest frumos nume: «În locurile lor ședeți, dar acelea care le făceau ei, nu le faceți. Ale lor nume purtați, dar alte căi ați luat... Cu ce prostie trăiați, cu ce cumpăt, cu cîtă luare aminte; fără multe slugi, pe uliți printre norod umblau și erau arătați și cunoscuți, nu din podoabele hainelor, ci din strălucirea faptelor lor celor vrednice.»

Cu simplitatea, cu hărnicia, cu vitejia și bunătatea, boierimea și-a lăsat și mîndria față de alte neamuri, care o însuflețea în timpurile de înflorire. «O vremi scumpe, o obiceiuri neprețuite, unde sînteți..? Niște venetici vă supun, și cu cîtă ocară vă lingușiți și vă cuceriți pe lingă dînșii, ca să agonisiți un nume deșert, și cum vă stăpînesc, și noi săracii cum ne pedepsim!» Dar

ce li pasă odraslelor nevrednice ale luptătorilor ageri și sumeți ! «Ați zidit case mari, aveți număr mare de slugi moi, iar nu harnici ; umblați îmbrăcați, împodobiți ca niște muieri, sînteți fără de bune obiceiuri, în leftice primblați, pînă încît și a merge călare nu știți. Vorba voastră nu este altă fără numai ce-ți mînca mai bun și ce-ți bea. A cinstei pohtă nici să află în inimile voastre, nici o știți ce iaste... *Ați pierdut și voroava!*» Îmbuibați, vînzînd tot, numele lor cel bun și odihna și fericirea fraților lor din sate, pentru blidul de linte al dregătoriei, ei n'aud plîsetele, muștrările, dureroasele chemări. «Auziți glasurile noastre, plîsurile văduvilor, a nemernicilor suspinuri ; nimic nu vă deșteaptă ? Dormiți neîntorși în sinul lenei și a trîndăviei. Atîta numai sînteți deșteptați ca să vă ascuțiți dinții unii în potriiva altora...»

Și ce mișcătoare sînt glasurile acelea ce se aud și pe care boierimea nu le ascultă, împietrită în mulțămirea ei egoistă ! În sfișietoare tonuri se tînguiesc cei ce, suferind, nu văd zi mai bună înaintea ochilor : «Ce am avut, am dat tot : acei zloțași cumpliți vin de ne leagă muerile și copiii și pe noi în tot chipul ne ocăresc, ne sudue și ne ustură în bătăi, cît ne-am saturat de viață... Până am avut, am dat ; aceasta am sfîrșit, dar nu ne cred. Ne bat ca să dăm ce nu avem ; și de unde ? La voi venim, — nu ne ascultați ; acasă, de aceste cazne nu putem trăi. Iar voi nu numai că nu ne căutați, ci încă în tot felul ne ocăriți și, socotindu-ne în rîndul dobitoacelor, ziceți : Mojicii n'au minte, nu le trebuie nimica : ce aū, să cade să li se iă.»

Și încep acum muștrările, din ce în ce mai aprinse și mai aspre, ale celor ce muncesc fără drepturi contra celor ce aū drepturile fără să muncească, fără să formeze măcar, nemuncind, floarea zădarnică, dar strălucitoare și aleasă, a societății românești : «Voi nu sînteți din alt lut zidiți... Fiînd oameni și noi, trebuie să avem cele trebuincioase... Unde să se auză vre-odată milă în pămîntul acesta?... Acuma, pentru ca să-și afe cineva dreptatea, trebuie să plătească. De ar străluci ca soarele adevărul, fără de dare să întuneacă... Sînteți cuprinși de minciună și vă vedeți cu atîta porniți inșivă unul asupra altuia. Despre această parte, cine ar asculta, ar vedea cei mai harnici și neadormiți. Vă asemănați cu Dumnezeu : puțin aū rămas să cereți să vă tîmiem. Și, de ar fi vre-o statornicie în starea voastră,

nu ni-ar fi nici o ciudă, dar sînteți și voi supuși unor întîmplări. Căci prea mulți din neamul boieresc astăzi țărani, de trag cu mine în jugul dăjdiilor, îi știu... De osîndă nu vă e frică, căci pe semne nu credeți că este Dumnezeu răsplătitor faptelor tuturilor și mai cu dehadinsul împotrivor mîndriei... Vouă nu vă pasă. Cheltuiți vremea în bencheturi, atuncia cînd noi murim de foame. De este așa după cum prepunem, să știți că, măcar că sîntem mojici, cum ziceți voi fără minte, noi singuri ne vom apăra; că totdeauna noi putem mai mult, dar n'am socotit că trebuie să facem cum putem... Destul. Până aicea. Răbdarea mai mult nu poate. *Ori ne faceți dreptate, ori ne vom face.* Că bătrîni noștri ne povesteă că, nu știu, de mult oarecînd, de asemenea s'au fost buicit boierii; au fost perdut orînduelile cele bune; toate mergea după părerile lor îndreptate. Și ne zicea: «pînă n'am cruntat topoarele noastre în singele lor, nu ne-am pus la cale».

Și pînă la sfîrșitul acestor timpuri inimile nu s'au îmblinzit. Dar topoarele nu s'au *cruntat*, și dreptatea a rămas încă să o facă vremea viitoare ¹.

Corespondența dintre Augustin și Cristian, despre moravurile din principate cuprinde patru scrisori. Trei sînt ale celui d'întăiu, venit pentru a studîa țara în Moldova, a patra e un răspuns trimis din București, unde-l adusese aceleași scopuri, de Cristian. În ele toate se vedea același spirit care domină Cuvîntul țeranului, aceeași ură contra boierilor decăzuți și demoralizați, contra Grecilor, complicitii lor în exploatarea țărilor.

Întăiu, Augustin vorbește mai mult de condițiile generale de cultură. Sînt detestabile. Oamenii nu știu nimic în această țară, nici cine li-au fost strămoșii, de și s'ar putea mîndri cu aceasta... «Și, de n'aș fi știut că țara aceasta oarecînd s'au numit Dația și că după risipa Daților Traian a trimis aicia bejăni din Rim de s'au așezat, cît de la ei, pentru sineși, cît și dinși ar fi știut.» Și, pe lîngă neștiință, se adaugă desprețul pentru cunoștinți, hotărîrea de a nu învăța. «La neamul acesta al Moldovenilor, saū mai virtos la această amestecătură de neamuri — după părerea

¹ Cuvîntul voia să-l publice Kogălniceanu, în *Arch. rom.*, dar a fost oprit «din pricina unor stavili cam grele», pp. 103-4. L-a editat d. C. Erbiceanu, după msul său, în *Arch. soc. și lit. din Iași*, IV, p. 327 și urm.

mea — nu să poate până acum a să aduce nici o tocmeală, căci, precum am zis, nu sînt iubitori de îndreptare, — ci fiește carele din socoteala și mintea sa își face canon, pe care, bun sau rău, fără alegere îl urmează». Părinții nu cresc pe fiii lor în tradiții de cultură, cinste și moralitate, părăindu-li-se că lucrul nu e trebuitor : «De cînd am venit aicea, n'am auzit vre-un părinte vorbind fiului său cele ce aduc folos duhului. Ce să poate dar nădăjdui de la niște tineri, a căror părinți, lăsîndu-li slobod frîul patimilor, sînt trași în iuțeala desmerdărilor, neîndreptîndu-li-se sau oprindu-li-se porneala tineretilor... Aceste le văz și gem de un neam, privind niște mlădițe din care s'ar putea face cei mai aleși pomi», — patriot Român e și acest Neamț Augustin! —, «și cresc nodoroase, ciotoroase, strîmbe, — nefiind curățite sau îndreptate de cineva. Tinerii neamului acestuia, după cît pricep, la patrusprezece și cincisprezece ani învață a ceti, iar nu și obiceiuri curate. Iar, de aici încolo, cai, strae, podoabe, ibovnice, lucruri stricătoare și urîte. Totuși să-ți adeverez, căci am fost la vorbă cu mulți dintr'înșii, că cuvînt care să poată arăta starea de minte n'am auzit. Toată vorba lor numai asupra celor mai sus zise lucruri să face, — cu atîta mai urît, cu cît nu-și opresc gura de la cuvintele cele de ocări, de basmele cele pline de scîrnăvii.» Bătrîni nu se deosebesc decît prin mai multe cunoștinți practice de cei tineri ; cu toții aū singurul cūlt al banului — «de aū ajuns a zice : are bani, și toate sînt bune», și, ca urmare, străinii stăpînesc acest neam fără vigoare și curăție morală.

În a doua scrisoare, se revine mai mult asupra tinerilor moldoveni, cari nu sînt de loc cruțați în aprecierile satiricului, indignatului călugăr și dascăl. Sînt descriși ca «zavistioși, clevețitori, mincinoși... ; în scurt, cu greu este a-i deosebi de niște dobitoace». N'aū respect de bătrîni, n'aū omenie față de cei mai mici decît dinșii ; tot gîndul li este la funcție și la cîștigul pe care ea-l procură celor fără conștiință.

Considerație n'aū pentru cei ce o merită. «Ce mă uit eū la cutarele de cutarele, că eū încă sînt boier și la familie ! Nici voiū să-l știū.» De cetit, nu obișnuiesc să cetească acești minunați tineri : «În limba lor cărți nu aū și, cîte aū, nici odată nu le cetesc, neavînd nici gust de cetit, care este zăbava cea mai desfătăată și mai folositoare ce poate avea omul». Călătorii nu li place să facă : «Afară de aceasta, din țara lor nu es, ca să

vază aiurea învățăturile și procopselele ce le lipsesc și să să îndemne a le urmă».

Cristian, care n'a avut încă timp să-și formeze o părere în București, cere prietenului său lămuriri asupra acelor străini despre cari fusese vorba în scrisoarea întâia. Augustin îi explică: sînt Greci, «oameni de nimic», cum îi arată etimologia cuvîntului ¹! Sînt oameni «vicieni și răi, mici la inimă; se apucă de toate și puține isprăvesc. Slugi înșelătoare, stăpîni tirani, la primejdii fricoși, la norociri semeți și mîndri, la luat lacomi, la dat scumpi, prieteni vicieni, vrăjmași neîmpăcați». Ei fac pe misiții în deseale cumpărături de Domnie, cînd n'o tîrguiesc pentru dinșii chiar; une ori se alcătuiesc în tovărășie pentru acest negoț. Pe cînd la Constantinopol, ei sînt robii cei mai înjosiți ai stăpînilor lor, Turcii — «un Ismaelit cel mai prost îi poate bate și a-i ocări» —, ei țin în frîu în principate pe mișei boierii indigeni, cari se supun unor asupritori și dominatori ca aceștia, «lepădături de oameni» ².

Și corespondența celor doi străini are un merit mare istoric și literar: acel de a fi cea mai puternică înfierare venită, din partea unui Român, a întregii clase dominante greco-romîne din secolul al XVIII-lea și acel de a fi cea mai bine scrisă dintre puținele opere curat satirice ce ni s'au păstrat din această vreme.

Satira, alegînd punctele mai bătătoare la ochi, deosebind neajunsurile mai ridicule sau mai revoltătoare, puindu-le pe acestea în lumină, exagerîndu-le prin vervă, prin indignare și durere, nu dă un tablou complet, de o rece și științifică exactitate, despre societatea contra căreia se îndreaptă. Dar menirea ei nici nu este aceasta. Ea trebuie să provoace ura cetitorilor contra unor rele care în lumea lucrurilor nu sînt atît de evidente, și poate chiar atît de pronunțate. Pe urmă, e realitatea trecută prin firea unui poet, văzută cu adîncii săi ochi, cari măresc, exprimată cu vorbele lui puternice care întăresc adevărul. Nu e o minciună, nu e o falsificare a adevărului, ci o lămurire a

¹ «Acest cuvînt care rămlenește *grecare* va să zică a trăi ca un om de nimic.»

² Cuvîntul a fost tipărit de același editor, în aceeași revistă, IV, p. 437 și urm.

lui, o prevedere a adevărului viitor, dacă nu se vor pune piedeci dezvoltării mai departe a neajunsurilor combătute.

E un adevăr mai adevărat decât adevărul.

Pentru istoric, societatea românească din secolul al XVIII-lea n'a fost tocmai așa, în cele mai rele timpuri, — între altele și pentru aceia că o societate ast-fel alcătuită nu poate trăi, se sfarmă într'o catastrofă răsplătitoare. Știm că erau pe acel timp bătrîni foarte respectați, fiind-că meritaū să fie, tineri cu totul cuviincioși, iubitori de cărți, tineri cari traduceau lucrările literare ale străinilor și mergeau la dînsii să-î viziteze saū, adese ori, să împrumute de la dînsii o învățătură europeană. Știm că existaū tradiții morale în multe familii, tradiții morale pe care am fi bucuroși să le avem acuma. Știm că erau boieri patrioți cari nu se împăcară nicī odată cu Domnia prin străini și știm iarăși că erau printre aceștia și oameni vrednici de stimă, cari iubiau a doua țară a lor, unde-și petrecuse atîția ani și aveau atîtea legături de înrudire, de interes, de prietenie chiar. Dar tabloul lui Măzăreanu, care ar fi falș pentru un istoric de astăzi, nu e falș pentru dînsul: așa a trebuit el, cu sufletul lui de călugăr cinstit, cărturar și patriot, cu ochii săi orbiți de gloria trecutului, așa a trebuit să vadă prezentul. Opera sa e deci, literar vorbind, o operă sinceră, o operă cinstită, deci o operă de adevăr¹.

¹ Însemn cărțile religioase tipărite în Moldova până la 1774: *Liturghiile*, apărute la «Duca Sotiriovicī tipograful de la Tasos», în 7256; *Ceaslovul* din tipografia metropolitană, 7258; *Adunarea de rugăciuni*, cu cheltuiala lui Ștefan Bosie, Cămăraș. Tot în tipografia lui Duca, în 7259: *Antologiu*l din 7263, în care Iacov I-iū laudă pe Grigore-Vodă, tatăl principelui ce domniă atunci, Matei Ghica, arătîndu-i sufletul *fericit*, milostivirea, iertarea, binefacerea față de biserică, buna cîrmuire; *Bucuraru*l din același an, *Liturghiile* din 7267, în care se numește și tipograful lui Iacov, anume Grigore; *Evanghelia* tipărită de tipograful Grigore supt Mitropolitul Gavril, la 1762; o *Antologie* (?!) supt C. Racoviță, *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VI, p. 341; un *Ceaslov* din 1763 (*Buciumul* lui Codrescu, I, p. 478); *Învățătura saū îndreptarea păcătoșilor*, din 1768, tradusă din grecește; o *Învățătură arhierescă* tipărită la 1771 (afirmă d. Gaster după o copie manuscrisă, în posesiunea sa. *Gesch. der rum. Litteratur*, p. 309). Tot supt Gavril Calimah: *Psaltirea* de supt Grigore Alexandru Ghica «întru întăia Domnie a Mării Sale», spune naiv titlul, în 1766. În ea vorbește Mitropolitul și de tipografia ce a făcut-o: «Măcar că în lipsă, dar, nebăgînd șamă de multa cheltuială, am făcut a noastră tipografie». V. și p. 514.

TABLA DE MATERII

Epoca lui Cantemir

	<u>Pag.</u>
Introducere	1
Influența polonă și grecească	19
Marile compilații de cronică. Cronicile lui N. Mavrocordat : N. Costin și Radu Popescu. Lucrări encomiastice și genealogice	61
Istoriografia românească supt Mihai Racoviță	213
Cronica lui Ioan Neculce	236
Dimitrie Cantemir	273
Literatura religioasă în epoca întâiă	414

Epoca lui Chesarie de Rîmnicea

Influențele ce se exercită asupra ei. Cultura contemporană.	439
Istoriografia în perioada a doua	458
Literatura religioasă în perioada a doua	511

